

ISSN 1728-5461

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№1(76), 2023

Алматы

ISSN 1728-5461

**Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University**

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

**«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»**

№1(76)

Алматы 2023

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№1(76), 2023

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),

т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**,
(ғылыми редактор),

т.ғ.к. **Муратқазин М.М.**
(жауапты хатшы)

магистр оқытушылар

Берікболова А.Ж.

Өмірзақ Т.Е.

(техникалық хатшылар)

т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов**,

т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(АҚШ),

PhD, проф. **Клаудиа Чанг**
(АҚШ),

т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақп**
(Түркия),

т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),

т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,
проф. **М.Майер** (Германия),

т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),
т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы**

(Түркия),

т.ғ.д., проф. **Ғ.М. Қарасаев**

PhD, доцент **Каримов К.С.**
(Өзбекстан Республикасы)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2023

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде

2009 жылы мамырдың 8-де
тіркелген №10102 - Ж

Басуға 31.03.2023 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 42 е.б.т.

Таралымы 300 дана. Тапсырыс 835.

М а з м ұ н ы
С о д е р ж а н и е
C o n t e n t

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Asylbekova Zh.M., Apendiyev T.A., Zhusupova T.A. To the question of the formation of kazakh workers in the pre-revolutionary period..... 7
Асылбекова Ж.М.-А., Әпендиев Т.Ә., Жусупова А.Д. Революцияға дейінгі кезеңдегі қазақ жұмысшы кадрларын қалыптастыру туралы мәселеге

Асымова Д.Б. XX ғасырдың басындағы отбасының визуалды болмысының ерекшелігі..... 18
Assymova D.B. Features of the visual identity of the family at the beginning of the twentieth century

Iskakova G.Z., Yskak A., Joldybaeva U.M. Organization of the postal service in the Semirechensk region (the second half of the 19th century - the beginning of the 20th century)..... 30
Искакова Г.З., Ысқақ А., Жолдыбаева Ұ.М. Жетісу облысында пошта қызметінің ұйымдастырылуы (XIX ғасырдың екінші жартысы-XX ғасырдың басы)

Кенжебаев Ғ.Қ., Тұрлыбай Б.С. Ұлттық мерзімді баспасөз беттеріндегі білім мен ағартушылық тарихы (XX ғасыр басы)..... 38
Kenzhebaev G.K., Turlybai B.S.History of education and enlightenment in pages of national periodical press (early XX century)

Бердіғожин Л.Б., Жұмағұлов Б.С., Алипова Д.Ж. Гурьев уезіндегі 1920 жылдардағы халық қозғалысы..... 48
Berdyguzhin L.B., Zhumagulov B.S., Alipova D.Zh. Popular movement in the guryev district in the 1920s.

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

Ақынова А.П., Абдукадыров Н.М., Аяпберген А. Түрік армиясына германдық жүйенің енгізілуі және осман империясындағы әскери модернизация (XIX ғ. соңы-XX ғ. басы)..... 61

Акынова А.Р., Abdukadyrov N.M., Ayapbergen A. Introduction of the german system in the turkish army and military modernization in the ottoman empire (late 19th century - early 20th century)

Tashkarayeva A.M., Kumekov B.E. The study of the ancient and medieval history of the peoples of central asia behind the written legacy of Abu al-ghazi..... 73
Ташқараева Ә.М., Кумеков Б.Е. Абу-л-ғазиз деректері бойынша орталық азия халықтарының ежелгі және ортағасырлық тарихын зерттеу

Reinhard HesseThe Constitution of Germany ("Basic Law", in German: "Grundgesetz")Freiburg, Germany..... 81

Рейнхард Гессе Конституция Германии ("Основной закон", по-немецки: "Grundgesetz")Фрайбург, Германия

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13,
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы
**Казахский национальный
педагогический
университет имени Абая**

ВЕСТНИК

**Серия «Исторические
и социально-политические
науки»,
№1(76), 2023**

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

**Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. **М.К. Койгелдиев**,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. **Р.Р. Оспанова**,
(научный редактор),
к.и.н. **Муратказин М.М.**
(ответ. секретарь)
преп. магистр

Берикболова А.Ж.
преп. магистр

Омирзак Т.Е.
(тех. секретари)

д.и.н., проф. **Х.М. Абжанов**,
к.и.н., проф. **Б.С. Жумагулов**,
PhD, проф. **Вирджиния
Мартин** (США),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг**
(США),

д.и.н., проф. **Кара Абдиуакап**
(Турция),

д.и.н., проф. **О.Д. Осмонов**
(Кыргызская Республика),

д.и.н., проф. **В.М. Козьменко**
(Российская Федерация),

д.и.н., проф. **К.Т. Жумагулов**,
проф. **М.Майер** (Германия),

д.и.н., проф. **А.Б. Соколов**
(Российская Федерация),

д.и.н., **Томохико Уяма**
(Япония),

д.и.н., проф. **Т.Ходжаоглы**
(Турция),

д.и.н., проф. **Г.М. Карасаев**
PhD, доцент **Каримов К.С.**
(г. Коканд, Республика Узбекистан)

© **Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2023**

**САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY**

Аманиязова Б.А., Симуканова Г.С. Қоғамның рухани және саяси өміріндегі конфессияаралық қатынастар..... 85
Amaniyazova B.A., Simukanova G.S. Interfaith relations in the spiritual and political life of society

Балахметова Г.К. Качественное образование – основа инновационного развития Казахстана..... 96
Balakhmetova G.K. Quality education – the basis of innovative development of Kazakhstan

Байжиенова К.Т., Сайлаубай Е.Е. Қазақстанның денсаулық сақтау саласының жаңа бетбұрыс кезеңі: 1998-2004 жылдар..... 107
Baizhienova K.T., Sailaubai E.E. A new turn in the field of healthcare in Kazakhstan: 1998-2004

Nabiyev S.T., Seitkazina K.O., Myssyr O.D. Historical background of uprisings against a rule of soviet in Central Kazakhstan..... 122
Набиев С.Т., Сейтқазина Қ.О., Мысыр О.Д. Орталық Қазақстандағы кеңестік үкіметке қарсы көтерілістердің тарихи алғышарттары.

В.М. Мацель Состояние и перспективы бело-русско-казахстан-ского стратегического партнёрства (*Республика Беларусь, Минск*)..... 130
V.Matsel Kazakhstan – belarus: strengtheningsrategic-partnership (*Republic of Belarus, Minsk*)

Zhurasova A.Sh. Aspects of Abulkhair khan's diplomatic activity..... 141
Журасова А.Ш. Әбілқайыр ханның дипломатиялық қызметінің қырлары

Шайморданова З.Д. Этапы развития региональных объединений в условиях формирующегося нового миропорядка..... 148
Shaimordanova Z.D. Stages of development of regional associations in the conditions of the emerging new world order

Жұмаділ Б.Н., Ибраева Э.Е., Жанысбаева А.П. Қазақстанның ақпараттық-имидждік саясат тұрғысында бұқаралық медианы қолдау және дамыту деңгейі..... 157
Zhumadil B.N., Ibrayeva E.E., Zhanysbayeva A.P. The level of media support and development within the framework of Kazakhstan's information and image policy

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY**

Аширов Ш.А., Қарабаева К.У., Абдурахманов Н.А. «Қазақ» газетіндегі майданның қара жұмысына қазақтарды алу жөніндегі мақалалардың тарихи маңыздылығы (1914-1918жж)..... 170
Ashirov Sh.A., Karabaeva K.U., Abdurakhmanov N.A. The historical meaning of the articles in the newspaper "Kazakh" about the recruitment of kazakhs for menial work at the front (1914-1918 yy.)

Зарегистрировано в
Министерстве
культуры и информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 31.03.2023.
Формат 60x84 1/8.
Объем 42 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 835.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального
педагогического
университета имени Абая
Abay Kazakh National Pedagogical
University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political
sciences»
№1(73), 2023

Periodic – 4 issues/year
Published since 2000

Editor-in-chief:

doctor of historical sciences

G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:

Koigeldiyev M.K. *doctor of
historical sciences, professor
(editorial-in-chief's assistant),*
Osanova R.R. *candidate of
historical sciences, associate
professor,*

(scientific editor)

Muratkazin M.M. *candidate of
historical sciences
(responsible secretar),
master teacher*

Berikbolova A.Zh.

master teacher

Omirzak T.E.

(technical secretary)

Abzhanov Kh.M. *doctor of historical
sciences, professor,*

Zhumagulov B.S. *candidate of
historical sciences, professor,*

Virginia Martin. *professor, PhD
(USA),*

Claudia Chang *professor, PhD
(USA),*

Kara Abdihakap *doctor of historical
sciences, professor (Turkey),*

Osmonov O.D. *doctor of historical
sciences, professor (Kirgistan),*

Kozmenko B.M. *doctor of historical
sciences, professor (Russian
Federation),*

Кукетова А.А., Мусабалина Г.Т. Жетісудағы білім беру саласының дамуы (орыс саяхатшыларының шығармалары негізінде (XIX ғ. II жартысы – XX ғ. басы)..... 181

Kuketova A.A., Musabalina G.T. Development of the sphere of education in Semirechye (based on the works of Russian travelers (II half of the XIX – early XX century)

Anissimova I.Y., Ramazanova F.S., Auyelgazina T. K. The history of everyday life in the practice of learning as a factor in the development of cognitive motivation: based on the history of Kazakhstan of the XX century..... 189

Анисимова И.Ю., Әуелгазина Т.К., Рамазанова Ф.С. Оқу практикасындағы күнделікті өмір тарихы танымдық мотивацияны дамыту факторы ретінде: XX ғасырдағы Қазақстан тарихының материалында

Аубакирова Х.А., Демеуова Н.К., Коскеева А.М. Саржан Қасымов көтерілісі (1824-1836 жж.) қазақ тарихшыларының еңбектерінде..... 199

Aubakirova Kh.A., Demeuova N.K., Koskeyeva A.M. The rebellion of Sargan Kasymov (1824-1836) in the works of Kazakhstan scientists

Султанова В.И., Абдиханова А.Ж. Этнографические заметки о казахах в трудах зарубежных исследователей..... 209

Sultanova V.I., Abdikhanova A. Zh. Ethnographic notes about kazakh in the works of foreign researchers

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

Мамырбеков А.М., Тлемисова Ж.М. XX ғасырдың екінші жартысындағы неміс және поляк диаспорасының мәдени дамуы..... 219

Mamyrbekov A.M., Tlemissova Zh.M. Cultural development of the German and Polish Diaspora in the second half of the twentieth century

Гурсой М., Сиздиков Б., Таджтбаев Н. Мыңтөбе қорымындағы катакомбалық жерлеулер..... 229

Gursoy M., Sizdikov B., Tadzhibaev N. Catacomb burials in the Myntobe burial ground

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ TEACHING HISTORY

Мұсабаев С., Махмұтов Б.Л., Мадалимова Л.М., Тәуелсіз Қазақстан тарихын оқытуда электронды ресурстарды пайдалану ерекшеліктері..... 248

Musabaev S., Makhmutov B. L., Madalimova L.M. Features of the use of electronic resources in teaching the history of independent Kazakhstan

ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ PERSONALITY

Шакиев М.Н., Жеребцов И.Л. Кемел Тоқаевтың өмірі мен шығармашылық жолы..... 255

Zhumagulov K.T. <i>doctor of historical sciences, professor,</i>	Shakiyev M.N., Zhrebtsov I.L. Life and career of Kemel Tokayev	
Mayer M. <i>doctor of historical sciences, professor (Germany),</i>	Нурмухамбетов А.А., Алимжанова А.Ш., Болатбекқызы Т. А. Байтұрсынұлы және ХХ ғасыр басындағы білім беру саласының дамуы.....	264
Sokolov A.B. <i>doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),</i>	Nurmukhambetov A.A., Alimzhanova A.A., Bolatbekyzy T. A. Baitursynuly and the development of education in the early twentieth century	
Tomokhiko Uyama <i>doctor of historical sciences (Japan),</i>	Легкий Д.М., Ибраев Е.Е., Табулденов А.Н. Ахмет Байтұрсынұв и газета «Қазақ» накануне Февральской революции 1917 г. в России....	272
Khodjaogly T. <i>doctor of historical sciences, professor (Turkey)</i>	Legkiy D.M., Ibraev E.E., Tabuldenov A.N. Akhmet Baitursynov and the newspaper "Kazak" on the eve of the February revolution of 1917 in Russia	
Karasayev G.M. <i>doctor of historical sciences, professor</i>	Раматуллаев М.А. Калимбет Ахун Утемуратов: жизнь и судьба религиозного просветителя (<i>г. Нукус, Каракалпакстан, Республика Узбекистан</i>).....	281
Karimov K.S. <i>PhD associate Professor, (Republic of Uzbekistan)</i>	Ramatullaev M.A. Kalimbet Akhun Utemuratov: the life and fate of a religious enlightener (<i>Nukus, Karakalpakstan, republic of Uzbekistan</i>)	
Abai Kazakh National Pedagogical University, 2023	Байшуакова А.Д. Әбілқайыр хан және оның эпистолярлық мұрасы... Baishuakova A.D. Khan Abulkhayir and his epistolary heritage	290
Registered in the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan, May, 8, 2009 №10102-ZH	ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS	
Signed for print 31.03.2023	Дузбаев Т.М., Алиyarov Е.К. О вопросах влияния государственной идеологии на массовую общественность.....	301
Format 60x84 1/8.	Duzbaev T.M., Aliyarov E.K. About the influence of the state ideology on the mass public	
Volume 42 уч.-изд.л.	Тапалова А.А. Ұлы отан соғысы (1941-1945) жылдарындағы Батыс Қазақстан облысындағы тылдағы әйелдердің білім аясындағы күнделікті әлеуметтік өмірі.....	313
Issue 300. order 835.	Tapalova A. A. Daily social life of women in the rear in the West Kazakhstan region during the great patriotic war (1941-1945)	
050010, Almaty	Таштанов Ж.А. Сайрамдағы салық саясатындағы асыра сілтеушіліктің зардаптары.....	326
Abai KazNPU, 13 Dostyk av.	Tashtanov Zh. Consequences of exaggeration in tax policy in Sairam	
«Ulagat» publishing house	Osplanova R.R., Berikbolova A.Zh. Scientific heritage of the representative of alash Shangerey Bukeev.....	340
Abai Kazakh National Pedagogical University	Оспанова Р.Р., Берікболова А.Ж. Алаш өкілі Шәңгерей Бөкеевтің ғылыми мұрасы	

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality - 0700 00)

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

УДК 94 (574)
МРНТИ 03.20.01

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.001>

Ж.М.-А. Асылбекова ^{*1}, Т.Ә. Әпендиев ², А.Д. Жусупова ³

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор, «NARXOZ» университеті,
Алматы, Қазақстан

 <https://orcid.org/0000-0002-45460110>
E-mail: asylbekova777@mail.ru;

² PhD, жетекші ғылыми қызметкер,
Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

 <https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>
E-mail: timur.apendiev@mail.ru;

³ саясаттану ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
«NARXOZ» университеті,
Алматы, Қазақстан

 <https://orcid.org/0009-0006-4532-3059>
E-mail: alma.zhusupova@narxoz.kz

РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚ ЖҰМЫСШЫ
КАДРЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕГЕ

Аңдатпа

Мақала революцияға дейінгі кезеңдегі ұлттық жұмысшы кадрлардың тарихын Қазақстанның Ұлттық индустриялық кадрлары тарихының маңызды кезеңдерінің бірі ретінде қарастырылады. Қазақ жұмысшы кадрларын қалыптастыру процесі дәл 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейін басталғаны белгілі, қазақтың дәстүрлі қоғамының стратификациясы барысында кедейленген шаруаның белгілі бір бөлігі жұмыс іздеп жергілікті темір жолдар, балық аулау және өнеркәсіптік кәсіпорындар салуға бағытталды. Бұл ретте олар туған ауылымен экономикалық байланысты үзбеді және ауыл шаруашылығы жұмыстарына қатысу үшін қажеттілігіне қарай сол жерлеріне қайта оралды. Салалық бөліністе қазақтың көптеген жұмысшылары тұз, балық аулау және тау-кен өндірісінде жұмыс істеді. Білікті еңбек қажет болған өңдеу өнеркәсібінде олардың саны өте төмен болды. Сонымен қатар, қазақтар құрамында білікті кадрлар аз болды. Олар негізінен қосалқы жұмыстармен, біліктілігі жоқ еңбекпен айналысты және сәйкесінше аз жалақы алды. Ауыр еңбек жағдайлары, төмен жалақы, көптеген айыппұлдар, алдау, есеп айырысу, яғни рұқсат беру, билік пен кәсіпорын әкімшілігінің озбырлығы жергілікті жұмысшыларды өздерінің экономикалық және саяси жағдайларын жақсарту үшін күресуге итермеледі. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қазақ жұмысшылары да стихиялық, ұйымдастырылмаған сипаттағы өңірдегі жұмысшы қозғалысына қатысты. Мысалы, қазақ жұмысшылары белсенді қатысқан Қазақстандағы ең ірі ереуіл 1905-1907 жылдардағы орыс революциясы жылдарында Успен кенішінде болды.

Түйінді сөздер: Қазақстан, қазақ жұмысшылары, Ресей империясы, шаруа, кәсіпшілік, өнеркәсіп, теміржол көлігі.

Асылбекова Ж.М.-А., *¹ Апендиев Т.А., ²Жусупова А.Д. ³

¹доктор исторических наук, профессор, Университет «NARXOZ»,
г. Алматы, Казахстан

 <https://orcid.org/0000-0002-45460110>.

E-mail: asylbekova777@mail.ru;

²PhD, Ведущий научный сотрудник, Национальная академия наук Республики Казахстан,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

 <https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>.

E-mail: timur.apendiev@mail.ru;

³кандидат политических наук, ассоц. профессор, Университет «NARXOZ»
г. Алматы, Казахстан

 <https://orcid.org/0009-0006-4532-3059>.

E-mail: alma.zhusupova@narxoz.kz

К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ КАЗАХСКИХ РАБОЧИХ КАДРОВ В ДОРЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПЕРИОД

Аннотация

Статья рассматривает историю национальных рабочих кадров в дореволюционный период, как один из важнейших этапов истории национальных индустриальных кадров Казахстана. Известно, что процесс формирования казахских рабочих кадров начался именно до Октябрьской революции 1917 г. когда в ходе расслоения казахского традиционного общества, определенная часть обедневших шаруа в поисках работы направлялась на строительство местных железных дорог, промыслы и промышленные предприятия. При этом они не разрывали экономические связи с родным аулом и возвращались туда по мере необходимости для участия в сельскохозяйственных работах. Это широко распространенное явление называлось отходничество. В отраслевом разрезе достаточно большое количество казахских рабочих было занято на соляных, рыбных промыслах и в горнодобывающем производстве. В обрабатывающей промышленности, где требовался квалифицированный труд, их численность была незначительной. В составе казахов мало было квалифицированных кадров. Они занимались главным образом подсобными работами, неквалифицированным трудом и соответственно получали скудное жалование. Тяжелые условия труда, низкая зарплата, много-численные штрафы, обман, обсчет, т.е. вседозволенность, произвол властей и администрации предприятий толкали местных рабочих на борьбу за улучшения своего экономического и политического положения. Во второй половине XIX века и начале XX века в рабочем движении в регионе, имевшем стихийный, неорганизованный характер участвовали и казахские рабочие. Например, самая крупная забастовка в Казахстане, где активно участвовали казахские рабочие, произошла на Успенском руднике в годы русской революции 1905-1907 гг.

Ключевые слова: Казахстан, казахские рабочие, Российская империя, шаруа, промыслы, промышленность, железнодорожный транспорт.

Zh.M. Asylbekova^{*1}, T.A. Apendiyev², A.D. Zhusupova³

¹Doctor of historical sciences, Professor, NARXOZ University,
Almaty, Kazakhstan

 <https://orcid.org/0000-0002-45460110>

E-mail: asylbekova777@mail.ru;

² PhD, Leading Researcher, National Academy of Science Republic of Kazakhstan,
Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan,

 <https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>

E-mail: timur.apendiev@mail.ru;

³ candidate of political sciences, assoc. Professor, NARXOZ University,
Almaty, Kazakhstan

 <https://orcid.org/0009-0006-4532-3059>

E-mail: alma.zhusupova@narxoz.kz

TO THE QUESTION OF THE FORMATION OF KAZAKH WORKERS IN THE PRE-REVOLUTIONARY PERIOD

Abstract

The article considers the history of national workers in the pre-revolutionary period as one of the most important stages in the history of national industrial personnel in Kazakhstan. It is known that the process of formation of Kazakh workers began precisely before the October Revolution of 1917, when, in the course of the stratification of the Kazakh traditional society, a certain part of the impoverished sharua, in search of work, had to go to the construction of local railways, crafts and industrial enterprises. At the same time, they did not break economic ties with their native aul and returned there as needed to participate in agricultural work. This widespread phenomenon was called otkhodnichestvo. In the sectoral context, a fairly large number of Kazakh workers were employed in the salt, fisheries and mining industries. In the manufacturing industry, where skilled labor was required, their numbers were negligible. There were few qualified personnel among the Kazakhs. They were mainly engaged in auxiliary work, unskilled labor and, accordingly, received meager salaries. Difficult working conditions, low wages, numerous fines, fraud, cheating, i.e. permissiveness, arbitrariness of the authorities and the administration of enterprises pushed local workers to fight for the improvement of their economic and political situation. In the second half of the 19th century and early of the 20th century, Kazakh workers also participated in the labor movement in the region, which had a spontaneous, unorganized character. For example, the largest strike in Kazakhstan, where Kazakh workers actively participated, took place at the Uspensky mine during the Russian Revolution of 1905-1907.

Keywords: Kazakhstan, Kazakh workers, Russian Empire, sharua, crafts, industry, railway transport.

Introduction. The relevance of the study is reinforced by the urgent need to implement a comprehensive, scientifically based industrial and innovative development program for the leading sectors of the economy, the implementation of which is not carried by imported labor, but by highly qualified technical personnel from the indigenous population of Kazakhstan. Thus, the topic of the article is directly related to the study of the history of the formation and development of national industrial personnel in Kazakhstan, which began in the pre-revolutionary period since the region was involved in the all-Russian economic market. The historical experience of the formation of Kazakh of workers, technicians and engineers is important for understanding that the causes of many current phenomena in the development of the national detachment of industrial cadres are rooted in the past, in those problems that were not resolved in a timely manner, and in modern conditions are becoming an important aspect of socio-demographic and migration policy of the Republic of Kazakhstan.

Methodology. The source base of the study is the materials of the Kazakhstan and Russian archives, as well as published collections of documents and materials.

This study was developed on the basis of the principle of historicism which is a necessary condition for understanding the laws of social development. The basic requirement of the principle of historicism is the consideration of all processes and phenomena in their origin and development, in connection with the specific

circumstances that gave rise to them. Thus, the principle of historicism serves as an objective reflection of reality.

The real problem was developed using the basic general historical methods of historical research: historical-genetic, historical-comparative, historical-typological and historical-systemic. The most universal method is historical-genetic, which is aimed primarily at the analysis of development. The essence of this method is the sequential identification of the properties, functions, changes of the investigated object in the process of its historical movement. This allows you to get closer to reproducing the real history of the object. The historical-genetic method allows us to identify causal relationships and patterns of historical development. The historical-typological method made it possible to distinguish certain groups of the population based on the similarities of certain properties and differences. The historical-systemic method was applied when considering the population as a whole through the corresponding social system.

The methodological basis of this study is the theoretical provisions, the conclusions and generalizations of a number of social scientists of previous years and the present.

For the methodological understanding of our problem, the studies of major Kazakhstani historians, created since the late 1980s and under the conditions of the sovereignty of our state, are of great value. During these years, a new stage in the development of the historical science of Kazakhstan begins; the historians have started critical rethinking of the past. For instance, the materials of the book of Academician M.K. Kozybaev "History and Modernity" [1] his conclusions on the current state of historical science in Kazakhstan have become very significant for the contemporary historical studies.

Discussion. The historiography of the history of the formation of the national industrial personnel of Kazakhstan in the pre-October period can be divided into two major stages: Soviet and modern. The research topic was especially comprehensively developed exactly in the Soviet period, and the main contribution to the study of the topic was made in the 1950-1960s. Among the publications of those years, a prominent place is occupied by the monograph of P.M. Alampiev [2]. In this solid scientific work, the author, as far as possible under those historical conditions, covers the economic condition of Kazakhstan in the pre-October period, the restoration of industrial production after the civil war, and measures for the industrialization of the region. This work is of great scientific interest to us, because there is a separate chapter devoted to the creation of national workers in the industry of the region.

Of great interest in the study are the works of B.S. Suleimenov, A.B. Tursunbaev, P.K. Galuzo on the history of agrarian relations in pre-October Kazakhstan.

Suleimenov B.S. in his monograph thoroughly and comprehensively researches such aspects of the topic as the social stratification of the colonial aul, tax oppression, the agrarian policy of the autocracy and the resettlement movement, the mass theft of sharua lands, dependence from bays, etc. The study of these issues is important to determine the degree of pauperization of the Kazakh peasantry and determine the social sources of the formation of national workers and the channels for their acquisition [3].

Tursunbaev A.B. studied the socio-economic development of aul and the formation of workers in the region, their relationship with aul at the end of the 19th century. He also considered the factors of social, property differentiation of the Kazakh traditional society, the sources of replenishment of Kazakh workers. Speaking about the peculiarities of the process of the birth of national workers, the author rightly noted the following: "The formation of the Kazakh proletariat, as well as the birth of the Kazakh bourgeoisie, took place under conditions of colonialism and domination of patriarchal-feudal relations in aul, which hindered the development of these processes. However, in that historical situation, the Kazakh proletariat had a broader base for its formation than the Kazakh bourgeoisie. The latter was most drawn to usury and trade and least of all was represented in industry. The Kazakh proletariat had a base for its formation in industry as a whole. Of course, this industry was in its infancy and had a colonial character. And yet the Kazakh proletariat in its development overtook the Kazakh bourgeoisie [4].

P.G. Galuzo paid great attention in his fundamental work to such important problems as the property and class differentiation of aul in the second half of the 19th century and up to 1914; the resettlement policy of tsarism, the Russian peasant colonization of the region, changes in the national composition of the population in the course of migration processes, etc. The study of these problems was necessary in terms of identifying social sources for the creation of national workers and forms of their replenishment [5].

Kazakh agricultural historians B. Suleimenov, A.B. Tursunbaev, P.G. Galuzo considered only the process of the property, social stratification of the peasantry, without specifically examining the further movement of the pauperized sharua, their role in the formation of local labor cadres. In this regard, the works of

D.Dilmukhamedov, F.Malikov, M.Kh. Asylbekov are of great importance. It should be noted that many monographs and articles were published in 1950s and the subsequent period of the historiography of our problem. But it is necessary to briefly dwell on the studies of those authors, whose works have a generalizing, comprehensive character.

The monograph by E.Dilmukhamedov and F.Malikov highlights a number of issues on the research topic: the state of the mining, fishing and manufacturing industries, sources of replenishment of the working ranks, the process and specific features of the formation of the local proletariat, its economic situation [6].

The authors also study the history of the revolutionary movement in Kazakhstan on the eve and during the first Russian revolution of 1905-1907 until the February bourgeois-democratic revolution and the participation of Kazakh workers in the all-Russian revolutionary process.

F.M. Malikov in his article "Formation of the working class of Kazakhstan during the period of imperialism in Russia", researches the problem in chronological framework from 1900-1916, i.e. on the eve of the October Revolution [7].

M.Kh. Asylbekov in his monograph, on the basis of numerous archival materials that were not previously put into scientific circulation, discloses such aspects of the problem as the formation of workers from among the ruined Kazakh peasants, the participation of Kazakhs in the construction of individual railway lines, their number in the construction of specific railway lines, vocational and qualification structure, working conditions, discrimination in payment, living conditions, medical care, participation in the revolutionary movement, etc [8].

In the second half of the 1960s a monographic study of A.N. Nusupbekov was published [9].

Here this historian made an attempt to highlight the main trends in the formation and development of Kazakh industrial workers over a fairly long historical period - from 1917 to 1940. Based on the analysis of various sources, the researcher concluded that the process of the emergence of national workers in Kazakhstan began in the 1860s and noticeably intensified in the first decade of the XX century. Despite the fragmentary nature of statistical information, the lack of generalizing data on the national composition of the proletariat, the author made approximate calculations and came to the conclusion that Kazakh workers had a large proportion of the industrial workers in pre-revolutionary Kazakhstan. But the formation process was not completed then. Nusupbekov A.N. notes that there were few skilled workers among the workers from the indigenous population, many of them were engaged in daily work, he dwells on national discrimination in conditions, wages, speaks of the close connection of Kazakh workers with the village [9, p.41-42].

Doctoral dissertation of M.Kh. Asylbekov is devoted to the history of the railway workers and engineers of Kazakhstan [10]. The value of this study lies primarily in the fact that it was written on the basis of a huge number of reliable sources, while almost all of them were introduced into scientific circulation for the first time.

This work is probably one of the few in Kazakhstani historiography, where such serious attention is paid to the problem of national personnel. In almost all sections of the monograph, and there are five of them, M.Kh. Asylbekov comprehensively studies this topic.

The advantage of the monograph is the desire of its author, as far as it was possible in that socio-political situation, with strict state censorship, inaccessibility of archival documents of many state bodies, to objectively highlight the history of the formation and development of Kazakh personnel of railway workers and technical specialists over a fairly long period -from 1917 to the end of 1960s.

The author notes that until 1917, the composition of the railroad workers of the region was dominated by Russians who migrated from the inner provinces of Russia, and representatives of this ethnic group constituted the absolute majority among permanent workers. Representatives of non-Russian nationalities predominated among day laborers. This was explained by the restrictive measures of tsarism against the admission of non-Russians to railway work [10, p.19].

The modern period historiography of the research topic includes works published in the late 1980s to the present.

Actual aspects of this multifaceted theme that require further in-depth study are clearly defined in the article by M.Kh. Asylbekov and A.Sh. Altaev [11].

In the historiography of our topic, a special place belongs to the first volume of the "History of the working class of Soviet Kazakhstan" [12], which also examines the formation of national cadres in the pre-Soviet period.

Results. Kazakhstan in the late XIX-early XX centuries represented the backward colonial outskirts of the Russian Empire, agriculture was the basis of its economy: livestock - mainly among the Kazakhs, husbandry among the displaced population. The region was a market for goods and a source of raw materials for industrial centers of the metropolis, and this predetermined the emergence of the main industries and transport, the development of which primarily depended on the availability of their raw materials on the ground. In close connection with these factors, mining and manufacturing industries gained some development in Kazakhstan. The first was presented by enterprises for the extraction of non-ferrous metals, coal and oil. These were the coal mines of Karaganda (627 workers in 1915), Ekibastuz (760 workers in 1916), Baikonur (206 people in 1915), Dzhezkazgan (389 people in 1914), and Uspensk (before the war - 500 people), Ridder (in 1917 - 570 people) mines, Spassk plant (before the war - 800 people), Embensk oil fields (in 1916 - 3260 people), etc. According to rough estimates, in 1917, the total number of workers at mining enterprises reached 20 thousand. All these enterprises due to the weakness of Russian capital in the early twentieth century. ended up in the hands of foreign, mainly Anglo-French joint stock companies [2, p. 113-115; 4, p. 130-132; 6, p. 4].

The manufacturing industry for the processing of agricultural and livestock products consisted of small enterprises, among which the relatively large ones were the Kargaly cloth factory near the city of Verny, a meat cannery in the Kokchetav district, a cannery in Petropavlovsk, a meat refrigerator and a steam mill in Uralsk, a santonin factory in Chimkent, mills in Semipalatinsk [6, p.267].

Salt production was developed in the Baskunchak, Elton, Iletsk, Koryakovsk and other fields, where the number of workers in 1916-1917. reached 5 thousand people. Fisheries arose on the Caspian coast, the Aral Sea, on the rivers Ural, Syr-Darya, Ili, Chu, Bukhtarma, lakes Zaysan and Balkhash, where about 15 thousand workers were employed in 1916-1917 [6].

Railways in Kazakhstan were built for military-strategic and economic purposes of the metropolis. Their total operational length barely reached 2.7 thousand versts by 1917. Per 1 thousand sq. km. of the territory of the region accounted for only about one verst. These were the dead ends: Pokrovsk Sloboda - Uralsk of Ryazan-Kozlovsk, Aul-Semipalatinsk of Altai, Arys-Burnoe of Semirechenskaya, Troitsk-Kustanai of Samara-Zlatoust railways. The Petropavlovsk section of the Siberian Railway crossed a small territory of Northern Kazakhstan. The Orenburg-Tashkent Railway (1901-1905) was the main railroad of the region: its length within Kazakhstan reached 1,600 miles. In addition, there were local lines serving the production needs of the mining industry: Ridder, Ekibastuz, Karaganda, Lenger, etc. According to estimates by M.Kh. Asylbekov railways in the region in 1917 employed about 30 thousand workers [8, p. 26-36].

Thus, in the mining and manufacturing industries, in the oil, salt and fisheries (in 1917 - more than 65 thousand people), as well as in railway (30 thousand people) and water (1 thousand people) transport of the region, at the end of the 19th - beginning of the 20th century, the process of forming a cadre of workers was underway, the total number of which in 1917 was, according to researchers, more than 90 thousand people [12, p. 73]. This conclusion is indirectly confirmed by the data of the All-Russian Industrial and Professional Census (1913-1918), according to which in 1913 in Kazakhstan there were 675 factory enterprises with 51,104 workers (without some industries and fisheries) [13].

Due to the poor development of industrial sectors of the economy and, as a consequence, the small number of workers – 90 thousand, with 6228.3 thousand of the population of the region, which accounted for only 1.4%, the process of their formation into an independent social force - class, in the pre-October period, did not end. The workers of Kazakhstan from the very beginning of their formation were multinational, mainly consisted of Russians, Ukrainians and Kazakhs; the qualified part of them was recruited in those industrial centers of Russia where there was - accordingly, excess labor for the newly opened or under construction factories and mines in Kazakhstan. So, for example, workers were brought to mining enterprises from the Urals, to the Emba oil fields - from Baku, locksmiths, carpenters and others - from the Volga region and Central Russia [2, p.120-121].

Low-skilled and unskilled laborers were recruited locally from the urban poor, artisans, handicraftsmen, as well as from impoverished migrant peasants and Kazakh sharua, who were looking for additional earnings at nearby enterprises. In the group of mining enterprises from 9 factories and coal mines in Central Kazakhstan in 1915-1916 there were 4804 workers, out of which 1299 were Russians, i.e. 30.2%, Kazakhs - 3005 people, i.e. 69.8%. At the same time, there were 77.9% of Kazakhs at the Karsakpays plant (389 people out of 499), Spassky – 67.6% (662 people out of 979), Karaganda mines - 81.9% (719 out of 830), Ekibastuz – 51.3 % (215 out of 419), Baikonur - 55.4% (113 out of 204), Uspensky mines – 75.6% (254 out of 336). Pokrovsky –

74.7% (183 out of 245), Dzhezkazgan - 68.4% (141 out of 206), Karsakpai – 47.1% (229 out of 486) [6, p. 130; 36, p. 68].

As can be seen, from the above data, Kazakhs comprised more than half (51.3% in the Ekibastuz mines) and the vast majority 82% (in Karaganda mines) in the mining enterprises of the region. The exception was the Karsakpai mine, where the Kazakhs were slightly less than half of its workers. In 1916, at the enterprises of the Kyrgyz mining (Ekibastuz) society out of 2211 people, there were 1547 Kazakhs, or 70%, in the Ridder mines in 1917 out of 570 people. – 200 or 35.1%, and at the Emba oil fields in 1916 - out of 2 thousand people there were 1690 Kazakhs or 84.5%. Thus, almost at all mining enterprises and oil fields of the region, Kazakhs, with rare exceptions, made up the vast majority, and on average for the above enterprises – 71.6% (6501 out of 9169 people) [6; 9].

Unfortunately, there are not only any generalizing data, but even fragmentary information about the number and proportion of Kazakhs in the composition of workers in the manufacturing industry. Nevertheless, it should be borne in mind that almost all enterprises of this industry were located in cities - regional and district centers, where the Kazakh population, with rare exceptions, was insignificant. So, for example, in 27 cities of Kazakhstan, according to the 1897 census, there were only 39.9 thousand Kazakhs, who accounted for 15.6% of their population (Russians were 49.5%, and Tatars - 10.9%). In 9, i.e. in one third of the cities of Kazakhstan, Kazakhs numbered from 1.2% (Zharkent) to 8.2% (Verny), namely: in Uralsk – 1.4%, Kustanai – 3.2%, Aktyubinsk – 3.4%, Chimkent – 4%, Aulie-Ate-5%, Ust-Kamenogorsk-7.5%, Atbasar – 7.6% [20].

Of course, this affected the national composition of workers in manufacturing enterprises, where the share of Kazakhs was much lower than in the mining industry. According to V.V. Zasorskiy and K.A. Alexander, who conducted surveys of industrial plants in the Turkestan region, (without the Trans-Caspian region, Amudarinsky department, Kapalsky, Dzarkentsky and Lepsinsky districts of the Semirechensky region) in 1913 there were 792 factory enterprises with 20,925 workers, the vast majority - 83.6% of whom was employed in the manufacturing industry. According to their national composition, they were distributed as follows: Uzbeks – 60.7%, Russians – 22%, Tajiks – 5.5%, Uyghurs – 5.5%, Kazakhs - 4.5%, others – 5.1%. In the Syrdarya and Semirechensk regions, where the manufacturing industry was poorly developed and despite the predominance of Kazakhs in their population, the number of national personnel was insignificant: 10.9% and 25.5%, respectively [14].

In fisheries, and especially in the salt industries, Kazakhs, as a rule, were much more prevalent among hired workers. On the Caspian coast and the Ural River in the 1860-1870s during the season (from March 15 to May 15) the number of fishermen reached 10 thousand people, of which about 7 thousand were Kazakhs. Poor Kazakhs were hired for the entire time of fishing, from March 1 to almost the end of November. In 1901, there were 1.3 thousand workers in the fisheries of the Mangyshlak Uyezd, of which Kazakhs were 700 people and Turkmen were 600. In 1913, there were 843 workers in the Priembensky Sea Area, of which 57 were Russians, 796 were Kazakhs. In 1914, out of 1,161 workers in the fisheries of the Ural Region (part-time workers, women in fish processing, catchers - contractors and local Kazakhs), 612 were Kazakhs. In the fisheries of the Syr-Darya region, on the Aral Sea and the river, the workers consisted exclusively of Kazakhs, here in 1900 there were only 3 thousand people. A significant number of Kazakh workers were in the fisheries of the Semipalatinsk region, on the lake Zaysan, the Irtysh and Bukhtyrma rivers [2, p. 115; 4, p.105-110].

The Kazakhs, as already noted, made up the vast majority in the salt fields: in the Baskunchak their share reached 80% (out of 2 thousand people), in 1911, 4,624 workers worked in the salt fields of the Semipalatinsk region. Researchers point out that in the salt fields in 1914-1915, when the large Koryakovsk fields were temporarily closed in 1912-1915, there were more than 5 thousand Kazakhs, including 3 thousand in the Ural and Turgai regions, in Semipalatinsk-2 thousand [6, p.115-117].

A completely different situation with working Kazakhs was observed in transport, especially on railway lines. Their specific gravity here was very low, due to a number of factors. The vast majority of railway professions required special technical training and labor skills acquired by long-term work in this position, which was not the case for Kazakh workers. On the other hand, tsarism did not allow “foreigners” to work related to the movement of trains, establishing restrictive measures for this purpose. Nevertheless, Kazakh workers were widely involved both in the construction of railway lines and in the day-to-day work on their operation. There were an overwhelming majority of them in the construction of the Orenburg-Tashkent and Semirechensk roads, especially in their earthworks. M.Kh. Asylbekov believed that among the railway workers of Kazakhstan, the number of Kazakhs was approximately 5-6 thousand people, and their proportion reached 20% [12, p. 78].

What were the social sources on the formation of Kazakh workers? In the late XIXth and early XXth centuries Kazakh traditional society experienced a process of social stratification into feudal lords, large bays, prosperous peasants and middle peasants, reapers, farm laborers and other groups. This is described in detail in the writings of B.S. Suleimenov, E. Bekmakanov, A.B. Tursunbaev, P.G. Galuzo and other agricultural historians, as well as in monographs by E. Dilmukhamedov, F. Malikov, M.Kh. Asylbekov [3; 29; 34].

Here it is necessary to make a brief analysis of how and where the Kazakhs came in search of hired work, as additional income to their own household, or their only livelihood income. Firstly, reapers, farm laborers and other impoverished Kazakhs from the nearest villages went to industrial enterprises and railways. They worked mainly seasonally, which depended not only on the temporary nature of the enterprise or fishing, but also on the needs of the personal economy of the worker (haymaking, livestock care, etc.). So, for the gold mines of Ust-Kamenogorsk district, Kazakh workers were recruited from the nearest volosts, and for the Koryakov salt mines - from Pavlodar and Karkaralinsk districts, for the fisheries of Mangyshlak - from the district itself [6, c.106,116; 28, c.96].

The same thing was observed at mining enterprises and railway lines. Contemporaries noted that on the construction of the Orenburg-Tashkent railway “the number of newcomers is insignificant,” and in some sections of the road, such as within Perovsk and other districts, “construction work was provided exclusively to the local Kyrgyz population” [21].

In the “materials” of F. Shcherbina’s expedition in Omsk, Perovsk, Kazalinsk and other districts, it is noted that a significant number of Kazakhs from these areas worked in the local sections of the Siberian and Orenburg-Tashkent railways on earthwork, clearing snow, repairing the track and loading wagons, some of these works “were carried out at different times of the year and usually for long periods”, which indicates the well-known separation of Kazakh workers from their farm and village [16].

This is also evidenced by the participation of the Kazakhs in the construction of not only the West Siberian road through Northern Kazakhstan, but also of more remote sections of the Siberian Railway. In 1895, from the Pavlodar district of the Semipalatinsk region 2.5 thousand Kazakhs came over to the construction of the Central Siberian railway. (Station Taiga-Achinsk) [12, p. 67-68].

Unfortunately, there is no specific data on the age composition of Kazakh workers, but the available information related to industrial workers in general suggests the following: among the workers of mining enterprises by 1917, the absolute majority were people aged 18-39 years old - 88%, extracting plants- 82%, and in manufacturing - 68%. [7, p.66].

Despite the lack of data on the experience of Kazakh workers, with a strong turnover of the labor force due to the seasonality of most industrial enterprises and crafts, it must still be emphasized that in the pre-October period, the process of creating a cadre of permanent workers began, albeit weakly. So, for example, Kazakh daily workers of the Orenburg-Tashkent railway, were employed in earthworks, repairing the track and loading wagons, which were produced "at various times of the year and usually for long periods." In the gold mines of the Ust-Kamenogorsk and Zaysan districts there were many Kazakh workers with several decades of labor experience. As far back as 1887, in connection with the strike and unrest in the Zaysan district mines, the head of the district noted: “Kyrgyz miners ... have been mining work for more than ten years, they are experienced people, many of them speak Russian” [6, p.180].

At some enterprises, especially mining, Kazakhs also worked in the winter. For example, at the Zyryanovsk mine, developed from 1791 to 1904. continuously, in the winter, up to 500 Kazakh workers lived in the small houses, which they built. Contemporaries noted that “the Kirghiz for some mining operations are irreplaceable workers” [6, p.115].

The same situation was observed at the construction of Ekibastuz (Voskresensk) railway. In 1898, an eyewitness wrote: “There was almost no such work, except for special skill, where it was impossible to see the working Kyrgyz. He’s also at the sawmill, he’s in workshops at the depot, he’s on fire engines, he could be seen everywhere, tanned, working with other Russian workers, so the percentage of Russians was the smallest in comparison with the number of Kyrgyz people.” At the same time, an eyewitness claimed that here on the Ekibastuz railway there were many Kazakhs who also worked on the construction of the West Siberian railway [17].

But it is impossible to exaggerate these facts, because the process of creating permanent workers in Kazakhstan in the pre-October period was very weak.

In the absence of a factory inspection and control over the activities of entrepreneurs in the region, the situation of workers was much worse than in the industrially developed regions of the Russian Empire. The

Kazakh workers were in a particularly difficult situation. In relation to them, methods of open discrimination, great-power chauvinism were used, which manifested themselves in everything: in pay and working conditions, life, social insurance, medical care, etc. Kazakh workers carried out mainly hard work, for which they received a meager salary. For equal work, Kazakh workers were paid less than Russians. So, at the Emba oil fields, the Kazakh miner received 70 kopecks per day, but the Russian miner - 85-95 kopecks [9, p. 42].

A well-known researcher of the region of that time M. Krasovsky wrote: “Russians performing the same work receive twice and three times more than the Kyrgyz” [6, p.164].

The beggarly wages of the workers were constantly reduced by fines, short-cuts, deceit in the issuance of part of it with food and goods. Illiterate Kazakh workers were defenseless against the arbitrariness of entrepreneurs and owners of commodity shops, who openly and with impunity deceived and robbed them. The working day was set by the owners arbitrarily. It was 10-12 hours at the Emba oil fields, and up to 14-16 hours at the salt fields. For the vast majority of railway workers, a 12-hour working day was officially set. They had to work even harder [2, p. 117].

There were few qualified personnel among the Kazakh workers. So, at the enterprises of Ridder, out of 293 Kazakh workers, only 4% were employed in skilled work. At the enterprises of the Kyrgyz joint-stock company of the total number of working Kazakhs, only 7% were qualified [9, p. 42].

Characteristic features of the conditions in which local workers worked were primitive implements of production (wedge, keel and shovel) at mining enterprises, the absence of basic safety measures, massive traumatism, with frequent cases of injury and death, etc. When they came to work, the working Kazakhs were denied the right to housing, they were obligated by contract to live in their yurts, although most did not have them [12, p. 79-80].

Hard working and living conditions, low wages, long working hours (12-!4 hours), chauvinism and national discrimination forced Kazakh workers to fight for their economic rights. In 1887, riots and a strike involving Kazakh workers against the delay in wages took place at the Zaysan district mines. In June 1891, 140 workers of the Vladimir gold mine of Ust-Kamenogorsk district declared a strike, caused by the transfer of miners for "negligence" to low-paying jobs – to hauling and dumping sand. The strike was led by I.D. Dzhagaltaev, U. Dzhankazin, K. and M. Bajuliny, U. Tulegenov. This strike was also suppressed by force [6, p. 179-181].

Over 300 Kazakh workers participated in builders' protests in May 1895 on the Middle Siberian site of the railroad. Over 2.5 thousand of Kazakhs worked near Achinsk. The contractors, who hired them, did not fulfill their promises under the concluded agreements, sent them to work in the worst and wetlands. Wages were low, often delayed, outraged by all this, on May 20, 1895, over 300 Kazakh workers stopped work and went on strike. It should be noted that the Kazakh workers, before and after, witnessed the numerous strikes of Russian and other workers. This taught them how to fight for their rights against the owners, raised their consciousness, ideological conviction and the strike was decisive [8, p. 121]. The strikers, through their delegation of 8 people, led by Zholan Shalkeev and Baigazi Kuttykulov, presented the contractor with demands for strict adherence to agreements on hiring for construction work and transferring them from wetlands to better places of work. But their demands were not satisfied, and the strike continued and threatened other sections of the construction. Local authorities, frightened by this, began to take all possible measures to suppress the strike. They even tried to use the head of the Muslim clergy of Achinsk, who persuaded the Kazakh workers to stop the strike. But it didn't work out. Then, on the orders of the Yenisei governor, a reinforced police squad arrived, mass arrests of the strike participants began, and 109 Kazakh workers were captured. The news of the arbitrariness of the authorities quickly flew; work on certain sections of the road stopped in protest. Workers helped the leaders of the strike, Zh. Shalkeev and B. Kuttukulov, temporarily hide from the police. On June 1, 1895, the Yenisei governor arrived at the scene with an escort. Again, numerous arrests began. Shalkeev and Kuttykulov were also arrested, and the workers were forcibly driven to construction. But they categorically stated that until their previous demands were fulfilled and those arrested were released, they would not begin work. The railway administration and local authorities were forced to yield: the basic demands of the workers were met, and those arrested were released. Thus, with the help of Russian workers from other sections of the line, the strike of the Kyrgyz workers ended in victory [8, p. 121].

In December 1903, a strike of the miners of the Karaganda coal mines took place [22, c.286-287; 35, c.191]. It was led by Bekbosyn Sikhymbaev. The reason for the strike was that Kazakh miners who lived “near the mines in their own winter quarters” were allowed to take coal for heating their homes only from garbage dumps. On December 20, the workers demanded from the administration that “coal had to be prepared for

them and given from stacks”. In addition, they put forward other economic demands. To which the administration offered the miners to extract coal for heating mines at their own expense. However, the workers refused and demanded payment. This strike lasted two days [6, p.191]. The administration began cracking down on labor activists. It expelled workers from work and deprived of housing the miner S. Serikbaev and his family in the winter. He was one of the leaders of the strike. In response, the miners went on strike and forced the administration to re-employ Serikbaev. After that, the strike was called off. [6, p. 191].

The Kazakh workers went on strike on July 4 at the Nadezhdinsk mine in the Zaysan district, led by Meirkhan Kemalov. The reason for the strike was non-payment of wages. Workers said if the money was not paid, they would all leave the mine. However, their requirements were not met. Then on July 4, at 8 in the morning, all the workers left the mine. The case of the organizers of the strike, including Kemalov, lasted until 1907 [6, p.192].

The largest strike in Kazakhstan during the years of the Russian revolution of 1905-1907 took place at the Uspensk mine (Akmola region), the foreign capital enterprise. It employed more than 300 workers, including 265 Kazakhs. The main reason for the protests of the miners was the workers' indignation at the impolite and impudent British attitude towards them, as well as low salaries and high food prices, which have now become much higher in factory shops” [18]. They were headed by I. Topornin, I. Nevzorov, A. Baychagirov, A. Kaskabaev. It was on their initiative that the Russian-Kyrgyz Union was formed at the mine. The demands of the strikers were discussed more than once at a general meeting of Russian and Kazakh workers. The text of the “petition” was finally adopted on December 6. All mine workers signed this document. The Russian text of the petition was translated into Kazakh by the workers Utemisov, Umirbekov and Batyrbekov. On December 7, the document was handed to the mine manager Fell N. The latter, fearing the further development of the critical situation, sent a letter to the governor of the Nelda volost of Akmola district Zh. Mustafayev with a request to pacify Kazakh workers [19].

The administration of the enterprise did not accept a single demand, and on December 9 the Russian-Kyrgyz Union, without waiting for the date set in the petition - December 12, decided to immediately begin the strike. They hit the alarm. Work at the mine stopped. The next day, on December 10 in the morning, red flags appeared on the roofs of the barracks and the office of the mine. The workers' guards did not allow the manager to leave the enterprises. The Uspensk Mine was isolated from the outside world. Workers of the Karaganda coal mines, who stopped work on December 10, joined the miners' strike. The strike of miners created an alarm for the district administration. Negotiations began between the striking workers and the manager. The administration agreed to accept some of the demands. The strike ended. However, a group of punishers arrived at the Uspensk mine and in Karaganda. Workers were persecuted; nine of their leaders were fired and expelled from the mine. Work at the mines of Karaganda resumed under pressure from the police [19, p. 386-388].

Unfortunately, the authors found only this rare, fragmentary information about the growth of social activity of national workers. But even from the available documents it is possible to tell about the inclusion of Kazakh workers in the struggle of the Russian proletariat against the tyranny of the owners and tsarism.

Conclusions. Thus, the process of formation of Kazakh workers began precisely before the October Revolution of 1917, when, in the course of the stratification of the Kazakh traditional society, a certain part of the impoverished sharua, in search of work, had to go to the construction of local railways, crafts and industrial enterprises. At the same time, they did not break economic ties with their native aul and returned there as needed to participate in agricultural work. In the sectoral context, a fairly large number of Kazakh workers were employed in the salt, fisheries and mining industries. In the manufacturing industry, where skilled labor was required, their numbers were negligible. There were few qualified personnel among the Kazakhs. They were mainly engaged in auxiliary work, unskilled labor and, accordingly, received meager salaries. Difficult working conditions, meager wages, numerous fines, fraud, cheating, i.e. permissiveness, arbitrariness of the authorities and the administration of enterprises pushed local workers to fight for the improvement of their economic and political situation. In the second half of the 19th century and early of the 20th century, Kazakh workers also participated in the labor movement in the region, which had a spontaneous, unorganized character.

Список использованной литературы:

1. Козыбаев М.К. *История и современность*. – Алма-Ата: Ғылым, 1991.–С.455.
2. Алампиев П.М. *Ликвидация экономического неравенства народов Советского Востока и социалистическое размещение промышленности. (Исторический опыт КазССР)*. – М.: Изд. АН СССР, 1958.– С. 451.
3. Сулейменов Б.С. *Аграрный вопрос в Казахстане последний третий XIX – нач. XX в. (1867-1907 гг.)*. – Алма-Ата: Наука, 1963.– С. 412.
4. Турсунбаев А.Б. *Казахский аул в трех революциях*. – Алма-Ата: Казахстан, 1967. – С.46.
5. Галузо П.К. *Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг.* – Алма-Ата: Наука, 1965.– С. 346.
6. Дильмухамедов Е.Ф., Маликов Ф. *Очерки истории рабочего класса до революционного Казахстана*. – Алма-Ата: Наука, 1963. – 270 с.
7. Маликов Ф.М. *Формирование рабочего класса Казахстана в период империализма в России / Казахстан накануне Февральской революции. Сб. статей*. – Алма-Ата: Наука, 1966. – 265 с.
8. Асылбеков М.Х. *Железнодорожники Казахстана в первой русской революции*. – Алма-Ата: Наука, 1965. –С. 185.
9. Нусупбеков А.Н. *Формирование и развитие Советского рабочего класса в Казахстане*. – Алма-Ата: Наука, 1966. – С. 244.
10. Асылбеков М.Х. *Формирование и развитие кадров железнодорожников Казахстана*. – Алма-Ата: Наука, 1973.– С. 328.
11. Асылбеков М.Х., Алтаев А.Ш. *О концептуальном переосмыслении проблем истории индустриального развития и рабочего класса Казахстана // Вестник АН КазССР*. – 1993. – №4. – С.66-75.
12. *История рабочего класса Советского Казахстана*. – Алма-Ата: Наука, 1987. – Т.1. – С.21.
13. *Труды ЦСУ*. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1926. – Т.26. – Вып.1-2. – С.80.
14. Засорская В.В., Александр К.А. *Промышленные предприятия Туркестанского края*. -Пг., 1915. -С.130-131, 171-176; *История рабочего класса Советского Казахстана*.– Алма-Ата: Наука, 1987. – Т.1. – С.74, 76.
15. *Туркестанские ведомости*. –1903, 4 мая, 1904, 3 марта; *История рабочего класса Советского Казахстана*. -Алма-Ата: Наука, 1987. – Т.1. – С.68-69.
16. *Материалы по Киргизскому землепользованию / Акмолинская область. Омский уезд*. – Омск, 1902. – Т.11. – С.65; *История рабочего класса советского Казахстана*. – Алма-Ата: Наука, 1987. – Т.1. – С.69.
17. *Тургайская газета*. –1901, 24 марта.
18. ЦГАРК. Ф. 427, д 118, лл.34-36.
19. *История Казахской ССР*. – Алма-Ата: Наука, 1979. –Т.3. – С. 386.
20. *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Акмолинская область*. -СПб.: Слово, 1904. – Т.81. – 135 с.; *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Семипалатинская область*. -СПб.: Слово, 1905. – Т.84. – 148 с.; и др.
21. *Архив Президента РК (АП РК)*. Ф.141, оп. 1, д.483, л. 94.
22. Бекмаханов Е.Б. *Присоединение Казахстана к России*. – М: Издательство Академии Наук ССР, 1957. – С. 342.

References:

1. Kozybayev M.K. *Istoriya i sovremennost'*. – Alma-Ata: Gylym, 1991. – S.455 [in Russian].
2. Alampiyev P.M. *Likvidatsiya ekonomicheskogo neravenstva narodov Sovetskogo Vostoka i sotsialisticheskoye razmeshcheniye promyshlennosti. (Istoricheskiy opyt KazSSR)*. – М.: Izd. AN SSSR, 1958. – 451 s. [in Russian].
3. Suleymenov B.S. *Agrarnyy vopros v Kazakhstane posledniy tretyi KHKH – nach. KHKH v. (1867-1907 gg.)*. – Alma-Ata: Nauka, 1963. – 412 s. [in Russian].
4. Tursunbayev A.B. *Kazakhskiy aul v trekh revolyutsiyakh*. – Alma-Ata: Kazakhstan, 1967. – S.46. [in Russian].
5. Galuzo P.K. *Agrarnoye otnosheniya na yuge Kazakhstana v 1867-1914 gg.* –Alma-Ata: Nauka, 1965. – 346 s. [in Russian].

6. Dil'mukhamedov Ye.F., Malikov F. *Ocherki istorii rabocheho klassa do revolyutsionnogo Kazakhstana*. – Alma-Ata: Nauka, 1963. – 270 s. [in Russian].
7. Malikov F.M. *Formirovaniye rabocheho klassa Kazakhstana v period imperializma v Rossii / Kazakhstan nakanune Fevral'skoy revolyutsii. Sb. statey*. – Alma-Ata: Nauka, 1966. – 265 s. [in Russian].
8. Asylbekov M.KH. *Zheleznodorozhniki Kazakhstana v pervoy russkoy revolyutsii*. – Alma-Ata: Nauka, 1965. – S. 185. [in Russian].
9. Nusupbekov A.N. *Formirovaniye i razvitiye Sovetskogo rabocheho klassa v Kazakhstane*. – Alma-Ata: Nauka, 1966. – 244 s. [in Russian].
10. Asylbekov M.KH. *Formirovaniye i razvitiye kadrov zheleznodorozhnikov Kazakhstana*. – Alma-Ata: Nauka, 1973. – 328 s. [in Russian].
11. Asylbekov M.KH., Altayev A.SH. *O kontseptual'nom pereosmyslenii problem istorii industrial'nogo razvitiya i rabocheho klassa Kazakhstana // Vestnik AN KazSSR*. – 1993. – № 4. – S.66-75 [in Russian].
12. *Istoriya rabocheho klassa Sovetskogo Kazakhstana*. – Alma-Ata: Nauka, 1987. – T.1. – S.21. [in Russian].
13. *Trudy TSSU*. – M.: TSSU Soyuza SSR, 1926. – T.26. – Vyp.1-2. – S.80. [in Russian].
14. Zasorskaya V.V., Aleksandr K.A. *Promyshlennyye predpriyatiya Turkestanskogo kraya*. – Pg., 1915. – S.130-131, 171-176; *Istoriya rabocheho klassa Sovetskogo Kazakhstana*. – Alma-Ata: Nauka, 1987. – T.1. – S.74, 76. [in Russian].
15. *Turkestanskiye vedomosti*. – 1903, 4 maya, 1904, 3 marta; *Istoriya rabocheho klassa Sovetskogo Kazakhstana*. – Alma-Ata: Nauka, 1987. – T.1. – S.68-69. [in Russian].
16. *Materialy po Kirgizskomu zemlepol'zovaniyu / Akmolinskaya oblast'. Omskiy uyezd*. – Omsk, 1902. – T.11. – S.65; *Istoriya rabocheho klassa sovetskogo Kazakhstana*. – Alma-Ata: Nauka, 1987. – T.1. – S.69. [in Russian].
17. *Turgayskaya gazeta*. -1901, 24 marta. [in Russian].
18. *TSGA RK*. F. 427, d 118, ll.34-36. [in Russian].
19. *Istoriya Kazakhskoy SSR*. – Alma-Ata: Nauka, 1979. – T.3. – S. 386. [in Russian].
20. *Pervaya Vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. Akmolinskaya oblast'*. -SPb.: Slovo, 1904. – T.81. – 135 s.; *Pervaya Vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. Semipalatinskaya oblast'*. -SPb.: Slovo, 1905. – T.84. – 148 s.; i dr. [in Russian].
21. *Arkhiv Prezidenta RK (AP RK)*. F.141, op. 1, d. 483, l. 94. [in Russian].
22. *Bekmakhanov Ye.B. Prisoyedineniye Kazakhstana k Rossii*. – M: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSR, 1957. – 342 s. [in Russian].

ӘОЖ 09

МРНТИ 07.02.23

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.002>

Д.Б. Асымова*¹

¹PhD докторы, аға оқытушы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Алматы, Қазақстан

E-mail: Damu_kaznpu@mail.ru

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОТБАСЫНЫҢ ВИЗУАЛДЫ БОЛМЫСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа

Бұл мақалада XX ғасыр басындағы отбасы тарихы тақырыбындағы визуалды деректер қарастырылған. Аталмыш деректердің ерекшелігі, ақпараттылығы сонымен қатар отбасы тарихы мен тұтас елдің тарихи жадын қалыптастырудағы деректік мүмкіндіктер мен дәрменділігін анықтау болып табылады. XX ғасырдың басындағы отбасы тарихының визуалды деректеріне сипаттама беру арқылы, отбасылық репрезентациясының мақсатын, философиясын талдау арқылы қорыту. Отбасы тарихының

визуалды деректер негізінде отбасы ішіндегі дәстүр, діл, гендерлік аспектілеріне, туыскандық байланыстар мен ара-қатынасын түсіну арқылы тарихи кезеңдердің отбасы өміріне әсер ету деңгейін, отбасы мүшелерінің тарихи жағдайларға бейімделуі негізінде жаңа мінез-құлық пен өзін ұстау ерекшеліктеріне баса назар берілді. XX ғ. бастапқы жылдарындағы отбасы тарихын, отбасы жағдайында дүниетанымдық көзқарастар қалыптасу, тұлға тәрбиелену мәселелері визуалды деректер негізінде зерттеу мәселесі көтеріліп отыр. Визуалды деректердің сан көптілігінің арасынан мақалада көбінесе фото деректер қарастырылды. Себебі фото деректер, қазіргі көптеген ғылымдарда мәселен, тарих, мәдениет, әлеуметтану тағы басқа да, фотосуретті дерек ретінде жетекші орындардың біріне қойып отыр, ең алдымен оның даму динамикасы мен дәуірдің өзіндік көркемдік құжатына айналу мүмкіндігіне, әлеуметтік құбылыстар мен үдерістерге сипаттама бере алатындығына байланысты болып отыр.

Кілт сөздер: Отбасы тарихы, визуалды деректер, фото деректер, тарихы жады, отбасылық жады, гендерлік аспектілер, дәстүр мен модернизм, тәрбие, діл, үлгі, өсиет, ата-баба жолы, болмыс, мінез-құлық.

*Assymova D.B.*¹*

*¹PhD, Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan
E-mail: Damu_kaznpu@mail.ru*

FEATURES OF THE VISUAL IDENTITY OF THE FAMILY AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

Abstract

This article discusses visual data on the topic of family history at the beginning of the twentieth century. The specifics, informativeness of these data, as well as the identification of data opportunities and intelligence in the formation of family history and historical memory of the country as a whole. Generalization by characterizing the visual data of family history at the beginning of the twentieth century, by analyzing the purpose, philosophy of family representation. In the visual data of family history, the emphasis was placed on the level of influence of historical periods on family life, on the peculiarities of new behavior and behavior based on the adaptation of family members to historical conditions by understanding the aspects of traditions, mentality, gender within the family, kinship ties and relationships. The problem of studying the history of the family in the early years of the XX century, the formation of worldview views in the family environment, personality education on the basis of visual data is raised. Among the multiplicity of visual data in the article.

Keywords: family history, visual data, photo data, history memory, family memory, gender aspects, tradition and modernism, upbringing, mentality, model, testament, ancestral path, being, behavior.

*Асымова Д.Б. *¹*

*¹PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан
E-mail: Damu_kaznpu@mail.ru*

ОСОБЕННОСТИ ВИЗУАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ СЕМЬИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация

В данной статье рассмотрены визуальные источники по теме история семьи начала XX века. Специфика, информативность визуальных источников, а также выявление конкретных возможностей и действенности в формировании истории семьи и исторической памяти страны в целом. Обобщение путем описания визуальных данных семейной истории начала XX века, анализа цели, философии семейной репрезентации. В статье через призма исторического анализа визуальных источников проанализированы и особое внимание уделено традициям, менталитету, гендерным аспектам внутри

семьи, уровню влияния исторических периодов на семейную жизнь через понимание родственных связей и взаимоотношений, особенностям нового поведения и поведения членов семьи на основе адаптации к историческим условиям. Поднимаются вопросы изучения истории семьи в первые годы XX в., формирования мировоззренческих установок в условиях семьи, воспитания личности на основе визуальных данных. Среди множества визуальных источников в статье часто рассматривались фото источники. Потому что фото источники, во многих науках, таких как история, культура, другие, занимают одно из ведущих мест в качестве источников, прежде всего благодаря динамике их развития и способности стать своеобразным художественным документом эпохи, высокой информативности и возможностью дать характеристику социальным явлениям и процессам в целом.

Ключевые слова: семейная история, визуальные данные, фото источники, история памяти, семейная память, гендерные аспекты, традиции и модернизм, воспитание, менталитет, модель, завещание, путь предков, сущность, поведение.

Кіріспе. Ұрпақтар сабақтастығы мен отбасы өміріндегі өзгерістерді, әлеуметтік тарихқа генеалогиялық көзқарастар жағынан қарастыратын болсақ, оның практиктері кәсіпқойлық пен әдіснамалық талғампаздықтың жаңа стандарттарын енгізгенімен, генеалогиялық зерттеулер отбасылық және этникалық «тамырларды» қалпына келтіруге қызығушылықтың қайта жандануының шындығында [1]. Сонымен бірге, әлеуметтік тарихшылар отбасының дамуының тарихи сипаттамасы мен талдауына баса назар аудара отырып, біздің өткенді төменнен жоғары түсінуімізді және қайта қарауға тырысып жүр. Отбасы индивидтерді, топтар мен институттарды зерттеуде «үнсіз серіктес» болуды тоқтаты және қоғам эволюциясының маңызды ауыспалы факторы ретінде танылды. Әйтсе де, әлеуметтік тарихшылар жинақтаған таудай деректер мен шежірешілер ашқан алғашқы адамдық байланыстар туралы жаңа бай материалдар қоры әлі де синтезделмеген. Әлеуметтік тарихшылар өз тұжырымдарының маңыздылығын әлі түсіндірмеді және бұл сәтсіздік белгілі бір әдіснамалық және философиялық жорамалдармен бөліспейтін зерттеушілер алған нәтижелерге сенімсіздікпен қарайды [2]. Алайда, егер әлеуметтік тарихшылар қауымдастықтағы, жұмыстағы және отбасылық ортадағы күнделікті өмірдің заңдылықтарын зерттесе және шежірешілер жеке тұлғаны туыстық, отбасылық және қауымдық бірлестіктер желісінде біріктіретін тектік сызықтарды анықтаса, онда әрбір зерттеудің үлесі бар болып шығады. Мұндай әңгіменің алғашқы әрекеті тарихшыларды, шежіре-шілерді, мұрағатшыларды және антропологтарды өткенді түсіну үшін генеалогиялық зерттеулерді пайдалануды зерттеу үшін біріктіреді [3]. Осы зерттеу жұмысымызда біз жоғарыда атап өткенімздей отбасы тарихын қарастырдық. Алайда, басты деректер визуалды дерек көздері болды. Визуалды деректердің дерек ретіндегі ғылыми әлеуеті мен маңыздылығын, ақпараттылығын, жалпы қолдану деңгейі мен отбасы тарихына байланысты XX ғасыр басындағы визуалды деректердің жасырын контекстіне назар аударылды. Отбасының өткен жолы мен дәстүр мен бір тұтастығының сақтауылығының сырына, XX ғасыр басындағы модернизм мәселесіне де тоқталдық. Кеңес өкіметінің алғашқы екі онжылдығында отбасы ұғымы айтарлықтай зардап шекті. Енгізілген жаңа заңдар мен өзгеріске ұшыраған «жаңа әлеуметтік» өмір отбасын үлкен және күрделі жан-жақты трансформацияға әкеліп, дефамилизациядан бастау алып «классикалық» кеңестік отбасының қалыптасуына дейінгі күрделі үдерісті небәрі екі онжылдықта енгізді десек болады. Бұл үдерістің нәтижесі біздің еліміздің тарихы үшін маңызы кезеңдердің бірі болып табылады.

Мақсаты. Бүгінгі таңда отбасылық тарихтың өзін-өзі қалыптастыру механизмдердің кең таралған принциптерінің бірі – визуалды репрезентация. Мақала даярлаудағы мақсатымыз XX ғасырдың бастапқы жылдарындағы отбасы тарихы бойынша визуалды деректерді зерттеу. Визуалды деректер негізінде қазақ отбасыны танып білу. Визуалды деректерді талдай отырып, отбасы мүшелерінің гендерлік мәселесі яғни үйдің үлкендері, ата-ана, балалар, туысқандық байланыстар, осы топтардың арасындағы өзара қатынастардың дамуының айнасы ретінде қонақжайлылық дәстүріне ерекше тоқталу, заманауи әлемдегі отбасылық мерекелердің көбеюі мен олардың отбасы қатынасының дамуындағы орнын анықтау, қазақ және қазақ жерінде сол кезеңде өмір сүрген отбасы ұғымындағы ерекшелігіне сипаттама беру арқылы, отбасындағы отағасы мен жарының рөлдеріне, отбасылық кризистер [4]. Отбасы мен бала тәрбиесі мәселесі. Отбасының сыртқы қоғаммен қатынасы тіл, дін, діл мәселелеріне жеке тоқталып тарихи зерделеу тырыстық.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысымыздың әдіснамалық базасы жүйелік талдау, синтез, салыстырмалы, пән аралық талдау, тарихи-мәдени, феноменологиялық, құрылымдық-семиотикалық

көзқарас, салыстырмалы талдау, тарихи принципты, мәдениет мәтіні және бейнелер жүйесінің ерекше түрі ретінде визуалды дереккөздерді талдауға негізделген. Осы әдістерге негізделіп, Қазақстандық тарихнамада кеңестік кезеңнің әлеуметтік тарихын зерттеу үшін аудиовизуалды дерек көздері енді ғана тартыла бастағандығы, олардың теориялық-әдіснамалық игерілуі және қолда бар тарихнамалық базаға қосу өзекті және перспективалы міндет болып табылатыны анықталды [5]. Зерттеудің тарихнамалық базасын құруға мүмкіндік беретін мақала тақырыбы бойынша соңғы ғылыми зерттеулерге аналитикалық шолу жасалды. Осылайша, дереккөздерді жүйелеу және талдау жүргізілді. Анықталып, талданған дереккөздер призмасы арқылы отбасының әлеуметтік жадысындағы мазмұнды контексттің кеңейтеді және зерттелетін оқиғалар кешенін тереңірек талдауға, оларды кезең-кезеңмен бейнелеуге негіз жасайтын визуалды параметрлерді, әлеуметтік-саяси және мәдени үрдістердің динамикасын нақтылауға мүмкіндік берді [6]. Зерттеу жұмысымыздың материалдық базасы Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік кинофото-құжаттар және дыбыс жазбалары архивінің, Қазақстан Республикасы Президентінің архивінің, Астана қаласының мемлекеттік архивтері қорларының сақтаулы тұрған таңдап алынған кезеңнің кеңестік және белгісіз кеңестік және шетелдік фотосурет шеберлерінің деректері құрап отыр. Контекстік тұрғыдан шетелдік фото шеберлерінің шығармашылығы да тартылды.

Нәтижелерді талқылау. Визуалды деректердің басым көпшілігі фото деректердің мәні туралы дау – бұл шындықтың деректі көрінісі ме немесе теңдесі жоқ тілге ие толыққанды өнер ме деген түсініктер бар [7]. Заманауи мәдениетте фото деректердің бірегей бейнелеу өнері ретінде сөзсіз өзін-өзі анықтауымен сипатталады. Әрине, фото деректер болып тұтас визуалды деректер болсын мәдениетке белсенді бөлшегі, қоғамдық сананың идеологиялық, экономикалық контексттері болып саналатыны сөзсіз [8]. Сондықтан, біз қарастырып жатқан ХХ ғасыр басындағы фото деректердің ХХ ғасыр мәдениетінің доминанттары екені негізді деп есептеуге болатыны сөзсіз. ХХ ғасырдың бірінші ширегіндегі визуалды деректердің барлық түрлерін бір мақала аясында қамту мүмкін емес. Бұл жұмыста зерттеуге әрекет жасалған құжаттық-көркемдік ерекшеліктерін тұтас мәдениеттанулық талдау ХХ ғасырдың басындағы мәдени сана контекстіндегі фото деректер. Қазіргі заманғы көркем мәдениет саласында бұлыңғырлық байқалады, теледидардың әсерінен деректі және көркем арасындағы шатасулар, интернет және басқа да медиа – технологиялардың әсерінен пайда болып жатқан құбылыс [9]. 1900-1920 жылдардағы визуалды деректерден тұтас бір халықтың мәдени санасы мен динамикасы байқалады. Мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу қажет:

- ХХ ғасыр бастапқы жылдарындағы фото деректерді зерттеу тәсілдерін, тұжырымдамалары мен бағыттарын анықтау;
- 1900-1920 жылдардағы мәдени сананың визуалды ойлау және визуалды деректерді қабылдау ерекшеліктерін зерттеу;
- фотогографтардың нақты жұмыстары негізінде фото деректердің табиғи факт пен фантастиканың бірлігі ретінде ерекшеліктерін зерттеу;
- деректі фильмдердегі отбасы мүшелерінің бейнелерін нысан ретінде талдау;
- тарихи уақытты деректі фильмде көрсету тәсілдерін зерттеу, фото деректер және оның мәдениеттің тарихи уақытымен байланысын анықтау;
- құжаттық мотивтердің жұмыс істеу сипатын және тарихи зерттеулердегі бейнелерді талдау. [10].

Қазақ отбасының ХХ ғасыр басындағы құндылықтар мен өзін ұстау мәдениетін аша алатын визуалды бейнелері, Қазақстандағы отбасы тарихының әлеуметтік үдерістерін бейнелейтін визуалды құжаттарды жинақтау бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілу барысында ХХ ғасырдың бірінші ширегі бойынша ҚР ОМА КФДЖ (Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыс жазбалары), ҚР ПА (Қазақстан Республикасы Президентінің архиві) қорларында жұмыс жүргізілді. Атап айтқанда, ҚР ОМА КФДЖ 1900-1938 жылдар арасындағы жеке архивтерден алынған деректер фондтары ерекше құнды болып табылады, мәселен, (қор № Е-17909. Верный қаласы отбасыларға арналған тұрмыс үйлер, авторы зерттеуші-өлкетанушы В.В. Реутов, фото 1900 ж.; Қор № Е-1711, Е-1866 – Астанайская мен Алматылық епархияның жеке фондтарының коллекциялары, епархия қызметкерлерінің отбасыларымен түскен фото деректер 1901 ж. Қор № 5-3368,5-3369,5-3370,5-3371,5-3372,5-3373,5-3374. Д.П. Багаевтың жеке қор коллекциясының Павлодар облысындағы кедейшіліктен ауылын тастап қалаға көшіп бара жатқан отбасылардың фото деректері 1912 ж. Сонымен қатар, фото деректерді заманы тұрғысынан деректік әлеуетін салыстыру мақсатында Қор № Е-332, Е-333, Е-334, Е-336, Е-337 Д.К. Аманжолованың (драматург, Ұлы Отан соғысы ардагері

К.Р. Аманжоловтың қызы) отбасылық жеке қор коллекциясының фото суреттері 1952 ж. Қор № Е-1573, Е-1574, Е-1575, Исмаилов Закуан Абдуллоевичтың (ІІМ полковнигі, Ұлы Отан соғысының ардагері, Берлинді алушылардың қатарында болған) жеке отбасылық фото суреттері 1963 жыл қарастырылды. [11]. Көрсетілген қорлардың фото деректерінің авторлары белгісіз.

Сонымен қатар, деректі фильмдерде қарастырылды. Қалалар мен ауылдардың аумақтарының көрінісінің визуалды ақпараттарды көрсететін 1925 жылғы «Союзкиножурнал» бірлестігінің түсірген деректі фильмдерде көрініс тапты. Деректі фильмінде:

1. Даладағы мереке.

Қолдарында туы мен елтаңба бар отбасылар мерекелік бағанының шеруі. Шабандоздар ат үстінде, түйелерде.

2. Салтанатты жиналыс.

Қала көшесі, саябақтағы жиналыс, мерекелік жиналыс, жиналыс төралқасы.

3. Қазақ ауылы.

Даладағы киіз үйлер, ұлттық ат спорты ойындары. Оратордың жиналған адамдардың алдында сөйлеген сөзі. Киіз үйдің жанында тұрмыстық заттар, балалар ойыны бейнелеген.

4. Саман жасау.

Бала шағалардың, аналарының дайын саманды түйелерге дайындау және тиеу.

5. Қаланың мерекелік көшесі.

Көшеде жалаушалары мен транспаранттары бар демонстранттар колоннасының қозғалысы, пионерлер отряды.

Осы тарихи кезеңнің аудиоматериалдары Союзкиножурнал бірлестігінің материалдарынан құралған, авторлары әр жылдары Попов, Пенулина Э., Сагимбаев, Н.Гольденберг. Деректі фильмдердің барлығы дерлік жалпы көрініс, тұрғын үйлер, инфраструктура яғни отбасы тұрмыс тіршілігінің қайнар көздері туралы жақсы ақпарат беретіні туралы анықталды. [12].

Жоғарыда көрсеткеніміздей, Қазақстан Республикасының Президент архивінің жеке тұлғалардың отбасылық қорларында жұмыс жүргізілді. Атап айтатын болсақ, ҚОР №54, бума 1, 1-109 арасындағы істер Куватовтар отбасылық жеке қорындағы фото құжаттары анықталып, жұмыс жүргізілді. Көрсетілген қор осы архивті тұрақты сақталуда тұр, қор деректері 1923-1998 жылдар арасындағы мәліметтерді қамтиды. Қор №68, бума 1, 1-64 арасындағы істер Боранкулов Сейткасымның жеке отбасылық қоры, архивте 1919-1999 жылдар аралығындағы құжаттарды тұрақты түрде сақтаулы тұр. Қор № 183, бума 1, 1-32 істер отбасы Айтхожиндардың отбасылық қорлары, 1927-2006 жылдар арасында деректерді қамтиды, архивте тұрақты түрде сақтаулы тұр. Сонымен қатар, Алматы қаласының музейлерінде құжаттық дереккөздерді анықтау жұмыстары жүргізілді; Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасы (Алматы қаласы) қорындағы тұрақты мерзімді баспалар сақтауында тұрған «Семья. Еженедельное иллюстрированное издание» М. 1919 ж. №1-52 шығарылымдарына аналитикалық шолу жасалды. Астана қаласының мемлекеттік архиві қорларында және Астана қаласында орналасқан музейлерінде жұмыс жүргізілді. Астана қаласының мемлекеттік архивінде фото қорлар мен автобиографиялық жеке отбасылық қорлар анықталып қарастырылды. Деректермен жұмыс жүргізу барысында, отбасының қоршаған ортамен қатынасы өңірлік ерекшеліктерге мән беріліп қарастырылды. Мәселен, Астана мемлекеттік архивінде фото қорлардан 8 қор анықталды, жеке отбасылық қорлардың жалпы саны 86 екені белгілі болды. Архив қорларындағы фото қорлар қала тарихындағы елеулі оқиғаларды, өнеркәсіптің, мәдениеттің, білімнің, қала өмірінің басқа да салаларын дамытуға белгілі бір үлес қосқан тұлғаларды бейнелейтін позитивтермен ұсынылған. [13].

Жаңа астана тарихының бірегей құжаттарында баяндалған Қазақстанның тәуелсіздік кезеңінің құжаттары ерекше қызығушылық тудырады. Олардың ішінде: Елорданы ауыстыру, қаланың атын өзгерту, қала инфрақұрылымының өсуіне ықпал еткен арнайы экономикалық аймақты ашу туралы Президент Жарлықтары, сондай-ақ еліміздің қарқынды дамуының тірі куәгерлері болып табылатын құжаттар мен киноқұжаттар. Жаңа астана, осы жарлықтар мен бұйрықтардың астанада тұрып жатқан отбасыларға деген оңды ықпалы фото бейнелерден айқын көрсетілген. Анықталған қорлардың арасында, Қор №61, 564 іс Ұлы Отан соғысы ардагерлерінің жеке отбасылық қорлары, қор №579, 551 іс Болашов В.Ф. мен Балашова А.Г. отбасылық жеке қоры анықталды т.б. [14].

Астана қаласының мемлекеттік архивы, деректері көп әрі тың екеніне көзіміз жетті, алайда қордың барлығы кеңес заманының 1940-1950 жылдардан бастау алатынын байқадық. Қоғам мен Астананың

тарихының шынайы дәлелдерін сақтайтын бірден бір ақиқаты бұл жеке қорлар. Жеке қорлар өндірісті, ғылым мен техниканы ұйымдастыруға өзінің ерекше шығармашылық үлесін қосқан, ұйымдастырған, құрастырған экономиканың көрнекті қайраткерлерінің жадын сақтайды, олардың отбасылық фото деректері көптеп тұрақты түрде сақталып тұр. [15]. Жеке шыққан құжаттар адамдардың өмірі мен қызметі, ізденістері, шешімдері, жетістіктері туралы баяндайды, олар жасаған тарихи дәуірдің келбетін түсіреді, яғни отбасының тыныс-тіршілігін көруге мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының Ұлттық архивінде жүргізілген зерттеу жұмысы негізінде, жеке қорлардың саны 52 екені анықталды. [16].

Қор №79, 65/29 істері анықталып қарастырылды. Жұмыс жүргізу барысында құжаттардың барлығы дерлік 1934-2010 жылдардағы құжаттар: облыстық, қалалық ардагерлер кеңесінің материалдары (төлқұжаттар, естеліктер, фотосуреттер, естеліктер жинағы, фотоальбомдар, 2010 ж. 7 сәуірде Алматыда Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде өткен жеңістің 65 жылдығына арналған ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары); Ардагерлердің майдандағы хаттары, әскери билеттері, марапат құжаттары, орден кітапшалары, хабарлау қағаздары, отбасылық фотосуреттері, естеліктер мен өлеңдері; Астана қаласындағы «Ауғанстан соғысы мүгедектері мен ардагерлер Одағы» қоғамдық ұйымының, «Ескерткіш» іздеу салу экспедициясы, Алматы қаласындағы Орталық мемлекеттік мұрағаттың кино-фото қорының құжаттары, облыстардың және Астана қаласының мұрағаттар мен құжаттар Басқармасы тапсырған материалдар (табылған құжаттар мен кітаптардың, бейнефильмдер мен құжат көшірмелерінің тізімі – дискілерде электрондық нұсқалары бар). Қор 162, 330/2232 істері анықталды. Сариева Рысты Халесовна (1949 ж.), Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, тарих ғылымдарының кандидатының жеке отбасылық қоры. 1967-2010 жылдардағы құжаттар: жеке басы туралы; білім туралы, ғылыми атаққа ие болу туралы, қызметтік құжаттар, марапаттау жөнінде, қор иесінің қызметі және қоғамдық қызметі туралы; мұрағат ісі саласы бойынша ынтымақтастық жөніндегі құжаттар; түрлі деңгейлердегі конференциялардың материалдары; тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесіне дайындаған автореферат пен диссертация; кітаптар, мақалалар, баяндамалар, сұхбаттар; авторлардың қолтаңбасымен қор иесіне сыйлаған кітаптары; қор иесінің жұбайы мен қызының жеке басының құжаттары; қор иесіне арналған мақалалар; фото-бейне құжаттар; электрондық жеткізгіштердегі құжаттар т.б. [17].

Бала бесігінің қасында. ҚР ОМА КФДЖ Арх.5-3507. Д.П. Багаевтың жеке қор коллекциясы, Павлодар облысы, 1917 ж.

Тағы бір мәселе – ХХ ғасырдың бастапқы жылдарындағы фотосуреттердің анонимділігі. Кескіндері суретке түсірілген адамдардан асып кеткендіктен, бұл деректер көзі жиі дыбыссыз болып қалады. Ұрпақтары қолтаңбасы жоқ ескі фотосуретте кімнің нақты суретке түсірілгенін жиі ұмытылып кетеді. Отбасылық өмірдің табиғи ағымымен түсіндірілетін дереккөздердің бөлшектенуі және толық сақталмауы отбасылық фото деректерден зерттеу объектісі ретінде анықтауға мүмкіндік бермейді және

фотокөздерді жүйелеудің басқа әдісін таңдау қажеттілігіне әкеледі. Сол себепті біз үшін отбасы тарихын зерттеу аясында біз адамның яғни тұлғалардың өмірлік циклі мен өту ғұрыптарын бейнелейтін отбасылық фотосуреттерді зерттеу объектісі ретінде таңдау өте өзекті болып табылатынын аңғардық. [18].

Қазақ халқының мәдениетінде бұрыннан келе жатқан дәстүрге сәйкес, бала туылғаннан кейін біраз уақыт бойы босанған әйелдерді және жаңа туған нәрестелерді жақын отбасы мүшелеріне кірмейтін адамдарға көрсету мүмкін болмады. Жүкті әйелдер, босанған әйелдер қырық күн бойы және жаңа туған нәрестелер өмір мен өлім арасындағы шекаралық аймақта болады деп есептелді, сондықтан олар өте осал: олардың өмірі мен денсаулығына басқа дүниелік күштер қауіп төндіреді деп қабылданды. Сол себепті болар, кездескен бұл мерзімді суреттер арасында осы тақырыптағы суреттер жоқтың қасы. Осыған байланысты, көрсетілген фото деректе, жаңа босанған әйел емес, бала әжесімен суретке түсірілген деп ойлаймыз. Себебі, қазақ отбасында бала тәрбиелеуде әжесінің рөлі жоғары екенінің барлығымызға белгілі. Бала да шамасы, қырқынан шығарып кеткен, мүмкін жасы үш айлық балаға жетіп қалған болуы керек. Сол себепті фотоға түскен кейіпкер, ешнәрсені ұайымдамай, алаңсыз отыр. Екінші себеп, қарастырлып отырған кезеңнің адамдары фото деректерді қолданыста көп көрмеген соң, бұл қолдан қолға таралып кететінінен бейхабар секілді. [19].

Біздің кездестірген отбасылық фото деректер арасында 1930 жылдардағы сәбилердің бірнеше фотосуреттері бар. Көрсетілген яғни 1930 жылдардан бастап фотосурет жұмысшылар мен қарапайым қызметкерлерге қолжетімді бола бастады. Халықтың сауаттылық деңгейінің өсуіне, дінге қарсы үгіт-насихаттың «табыстары» мен ырымдарға қарсы күрестің арқасында дәстүрлі тыйымдардың фотосуретке әсері айтарлықтай әлсіреді. Жаңа туған нәрестелерді суретке түсіру әлі қабылданбады, бірақ шақырылған фотографтар кем дегенде үш айлық сәбилерді суретке түсірілген фотолары бар көптеп кездесе бастады. [20]. Сәбилер бейнесінің белгілі бір «каноны» бар: әдетте, олар үнемі жалаңаш, жатып немесе төсекте отырады. Шамасы, бұл стандарт олардың сау, толық және жақсы тамақтанғанын көрсетуге деген ұмтылысты көрсетеді.

Фотоаппаратпен танысу. ҚР ОМА КФДЖАрх. Е-3099. Авторы белгісіз, 1901 ж. Омск қ. өлкетану музейінің қорынан.

Қасиетті шейіт протоирей А.Дагаев отбасымен. ҚР ОМА КФДЖАрх. Е-1866. Авторы белгісіз, Өскемен, 1901 ж. Астанайская мен Алматы епархиясының архив қорынан.

Архив қорларының арасында қазақ отбасы фото деректерінен басқа, қарастырып отырған кезеңде қазақ жерінде өмір сүріп жатқан басқа ұлт өкілдерінің отбасыларының фото деректерін де кездестірдік. Мәселен, көрсетіліп тұрған фото дерек қазіргі Өскемен қаласында 1901 ж. фотоға түсірілген православ бағытындағы христиан дінінің өкілінің отбасымен түскен суреті. Негізінен, XX ғасыр басындағы отбасы тақырыбына арналған визуалды деректердің арасында басқа ұлт өкілдерінің отбасылық визуалды деректерінің арасындағы бар фото деректер арасында дін өкілдерінің, әскери, мемлекеттік қызметкер басқа да қызметтегі тұлғалардың отбасылық суреттері тематикалық фото деректері бар. Яғни, бұл отбасылардың қазақ жеріне белгілі бір мақсат және себептерге көшірілген отбасылар қатарындағы адамдар екендігін көруге болады.

Кедейшілктен ауылын тастап қашып бара жатқан отбасы. ҚР ОМА КФДЖ Арх.5-3370. Д.П. Багаевтың жеке қор коллекциясы, Павлодар облысы, 1912-1914 ж.

Жоғарыда атап өткеніміздей, ҚР ОМА КФДЖ архив қорларының арасында, отбсылық тақырыбына арналған құнды деректерінің бірі ол Д.П. Багаевтың жеке қор коллекциясы. Оны ерекшелігі фото деректердің «сахналанған» деген ілініп тұрған ярлықтың, яғни көз қарастың дұрыс емес екенінен көзіміз жетті. Мәселен арх.нөмері 5-3370 фото дерегіне көз жүгіртетін болсақ, деректің арнайы позаны алып, дайындалып ақылдаса түсірілген дерек есеіне екенін түсінуге болады. Алайда, автордың күтпеген жерден бейнелеуді арнайы күтіп жүргенін аңғаруға болады.

ҚР ОМА КФДЖ Арх.Е-9930. Д.П. Багаевтың жеке қор коллекциясы, Павлодар облысы, 1908 ж.

Қорытынды. Бұл мақала ЖТН №АР15473292 «XX-XXI ғасырдағы отбасы тарихының ретроспективасы: Қазақстандағы дәстүр мен модернизмнің визуалды болмысы» тақырыбындағы Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің қаржыландыруымен жүзеге асырылып жатқан ғылыми жобасы аясында даярланды.

Мақала даярлау барысында төмендегідей қорындыға келдік:

Ғасырлар бойы отбасы қоғамның ең берік буыны және халықтың мәдениетін сақтау мен жеткізудің ең тиімді құралы болды. Дәл отбасылық өмірде, әдет-ғұрыппен бекітілген күнделікті өмірде әлеуметтік мирасқорлықты қуалаушылық сақталады және ұрпақтан-ұрпаққа беріледі, бұл біздің өмірімізде биологиялық рөлден кем емес. Ұлттық салт-дәстүрлер, діл отбасындағы тұлғааралық қарым-қатынаста, ересектердің мінез-құлық стереотиптерінде бекітіліп, олардан балаға беріледі. Бала өмірінің алғашқы күндерінен бастап, өзінің іс-әрекетін нақты жүзеге асыра бастағанға дейін-ақ тіл мен сенімін, мінез-құлық тәсілдері мен нормаларын, ойлау тәсілін, дүниетанымын, әлеуметтік көзқарастарын, құндылықтар жүйесін меңгереді. Балалық шағында, отбасында қалыптасқан көзқарастар адамның бүкіл өмірін анықтайды. Сонымен қатар, қоғамдағы әлеуметтік, экономикалық, саяси қатынастарды тұлға аралық отбасылық қарым-қатынастар бейнесі мен ұқсастығы бойынша үлгілейді.

Отбасында адам ғана емес, азамат қалыптасып өседі. Бұл отбасы әлеуметтік микрокосм секілді қабылдауға болады: себебі оның құрылымы үлкен қоғамның микромоделін білдіреді. Онда миниатюрада үлкен қоғамға тән адами қатынастардың барлық ауқымы жатыр. Отбасы қоғамның барлық жиынтығын шоғырландырады және ол арқылы балалар туғаннан бастап қоғамдық қатынастар жүйесіне енеді.

Отбасы – бұл маңызды әлеуметтік институт, онымен көптеген және әр түрлі байланыстармен байланысқан қоғамның негізгі бірлігі. Отбасы қоғамның ішкі жүйесі ретінде, басқалармен қатар, жаңа ұрпақтардың тууы, мазмұны және әлеуметтенуі бойынша нақты функцияларды орындайды, сондықтан әлеуметтік ғылымдардың маңызды объектілерінің бірі болып табылады. Отбасы сөзсіз, қандай да бір жолмен, қоғамда болып жатқан өзгерістерді көрсетеді және, мүмкін, адам өмірінің басқа салаларынан кем емес, өзінің барлық қатынастарымен және тарихи қалыптасқан тәртіптерімен өзгереді. Нәтижесінде қоғамның отбасылық ұйымы тарихшылар үшін үлкен қызығушылық тудырады. Соңғы

жылдары отбасын күрделі әлеуметтік организм ретінде түсіну барған сайын басым бола бастады, оның жеке элементтері бір-бірімен тығыз байланысты, неке-отбасылық қатынастарды кешенді пәнаралық зерттеулерді өзекті етеді. Соңғы жылдары тарихшылардың отбасылық мәселелерге назарын күшейту отбасының қоғамның әлеуметтік тарихындағы маңыздылығымен байланысты.

Біз ХХ ғасырдың басындағы Қазақстандағы отбасының әлеуметтік тарихы визуалды деректерді талдау барысында:

Қазақ отбасының негізгі түрлері:

– үйленбеген балалары бар ерлі-зайыптылардан қарапайым
– балалары бар ерлі-зайыптыларды және бір-бірімен заңды неке қатынастарында болмайтын туыстарын қамтитын үлкен отбасы;

– екі және одан да көп «йелдері мен балалары бар отбасылар. Соңғы санатқа 15, 20, 30 немесе одан да көп адамды біріктіретін 3-5 немесе одан да көп ерлі-зайыптыларды құрайтын бір ата-бабаның бірнеше ұрпағын қамтитын үлкен тараған әкелік немесе бауырлас отбасылар кіреді. ХХ ғасырдың басында Қазақстанда үлкен кең тараған отбасылар қоғамның барлық дерлік топтарына таралды. Қарастырылып отырған кезеңде бірнеше қала тұрғындарының арасында шағын отбасылар жиі кездесетін. Жалпы, ХХ ғасырдың басындағы Қазақстандағы отбасының әлеуметтік тарихына қысқаша шолу көрсеткендей, отбасы ешқандай мағынада тәуелсіз институт емес, оны өз еркімен мүсіндеуге, сақтауға немесе қайта жасауға болмайды. Бұл өркениеттің ажырамас бөлігі және оны қолданыстағы әлеуметтік институттарға сәйкес ұстайтын эволюцияға жатады. Сонымен қатар, отбасының даму процестері және оның қоғаммен өзара әрекеттесуі қайшылықты және "жақсы" – "жаман" ұғымдарында бааланбайды.

Егер біз Қазақстандағы отбасының әлеуметтік дамуының ерекшеліктерін бөліп көрсетуге тырысатын болсақ, онда біздің елімізді Батыс Еуропа мемлекеттерінен ерекшелендіретін екі өзгешілікті атап өтуге болады: бұл, біріншіден, мемлекеттің отбасылық саладағы маңызды рөлі, екіншіден, жеке өмірдің әлсіз дамуы, революцияға дейінгі Қазақстан халқының көпшілігіне тән отбасылық қатынастардың әлеуметтік сипаты. Шынында да, біздің елде тіпті жаңа тұрмыстық нормалар жоғарыдан енгізіліп, өте қатаң бақыланды.

ХХ ғасырдың бастапқы жылдарын қамтитын визуалды деректердің жоғарыда мәтінде аты аталған архив қорларындағы саны көп емес екені анықталды;

– Жоба аясында жоспарлағанымыздай, Қазақстан Республикасы мен шет елдердің архив пен музейлерінен басқа, қоғамнан яғни халықтан, жоба тақырыбының маңыздылығын түсіндіру барысында жеке, үйде сақтаулыда тұрған архивтардан фото деректер жинақталады деген жоспар бар. Бірақ, ХХ ғасырдың бас ширегіндегі визуалды деректер отбасылық архивтарда да жоқтың қасы болып шықты. Оның басты себептерінің бірі, қазақ қоғамындағы мәселен фотоға түсудің дәстүрінің қалыптаспағанын көрсетеді. Әсіресе шаруа мен ауыл тұрғындары арасында;

– Архив қорларында сақтаулы тұрған фото деректердің ғылыми әлеуетінің жоғары екеніне көзіміз жетті.

– ХХ ғасыр басындағы отбасылық суреттердің барлығын бір сипаттама ерекшелендіреді, ол дәстүрлілік, яғни дәстүрлі киім үлгісі, дәстүрлі үй, дәстүрлі тағам, дәстүрлі тұрмыстық заттар, дәстүрлі өзін-өзі ұстау, яғни отбасы мүшелерінің фото деректеріндегі ер адамның төрде, қалған отбасы мүшелерінің тұрып, немесе отбасының орбитасы отағасының қасын айналып тұрғанымен сипатталады.

– Ерте кезеңдегі студиялық түсірілім (1899 жылдардың аяғы мен 1915 жылдардың басы) портреттік позаның статикалық сипатымен және интерьердегі декордың минималды мөлшерімен ерекшеленеді. Композициялық мүмкіндіктер де шектеулі болды. Сондықтан бар жиһаздар мен портрет әдетте бір жазықтықта болады.

– ХХ ғасырдың фото деректердің барлығы дерлік «сахналанған» яғни белгілі бір мақсатта түсіріліген деректер емес екеніне көзімізді жеткіздік;

– Сондай-ақ отбасылық фото деректердің негізгі қызметі – «отбасының әлеуметтік капиталын жинақтау және тұрақтандыру» деген қорытынды жасалды. Отбасылық фото деректер отбасының өмірбаянын бейнелейді, отбасы тарихы контекстінде және кеңірек тарихи контекстте жеке өмір сюжетінің тоғысуын көрсетеді.

Пайдаланган әдебиеттер тізімі:

1. Юмкина Е.А. Внутрисемейное общение в пространственно-временном аспекте / Вестник Ленинградского государственного университета имени А.С. Пушкина. – 2014. – №4 (Том 5) Психология. – С. 78-87.
2. Ботт, Э. Семья и социальная сеть: роли, нормы и внешние отношения в обычных городских семьях. Лондон: Тависток, 1957.
3. Сексенбаева Г.А. «Аудиовизуальные документы: источниковедческий и архивоведческий аспекты» - Алматы, 2020 г. 279 стр.
4. Чудакофф Х. Жизненный путь женщины: возраст и возрастное сознание, 1865-1915 гг. Журнал семейной истории, 1980, 5, 274-292.
5. Чудакофф Х. и Харевен, Т.К. Семейные переходы и структура домохозяйства в более поздние годы жизни. В Т.К. Харевен (ред.), Переходы: семейная жизнь и жизненный путь в исторической перспективе. Нью-Йорк: Академическая пресса, 1978.
6. Старейшина Г.Х., младший. Дети Великой депрессии: социальные изменения в жизненном опыте. Чикаго: Издательство Чикагского университета, 1974.
7. Инглхарт, Р. Культурная эволюция: как изменяются человеческие мотивации и как это меняет мир / Пер. с англ. С.Л. Лопатиной, под ред. М.А. Завадской, В.В. Костенко, А.А. Широкаковой, науч. ред. Э. Д. Понарин. – Москва: Мысль, 2018. – С. 63-68.
8. В.М. Магидовтың "Кинофотодокументы в контексте исторического знания". Москва, 2005 год. С.25-40.
9. Старейшина Г.Х., младший. История и семья: открытие сложности. Журнал брака и семьи, 1981, 43 (3), 489-519.
10. Сексенбаева Г. А. Кинофонофотодокументы как исторический источник: учебное пособие. - Алматы, 2011. -232 с.
11. Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. – Алма-Ата: Наука, 1966. – 322 с.
12. Жумабаев М. Педагогика. – Алматы, 1992. – 88 с. Мендешев С. Освобождение от калыма киргизской женщины // Сов. Киргизия. – 1925. – №1. – С. 12-15.
13. Куфтин Б.А. Киргиз-казаки. Культура и быт. Этнологические очерки. – М., 1926. – С. 87. Штуссер А. Ранние браки и брачный возраст в Казахстане // Журнал ранне-детского возраста. – 1929. – №7. – С. 150-164.
14. Руденко С.И. Антропологические особенности западных казаков // Казаки. Антропологические очерки. МОКИСАР. – Вып. 3. Серия Казакстанская. – Л., 1927. – С. 83-194. Баронов С.Ф. и Кузьмина Т.Я. Время наступления зрелости и половая жизнь женщин-казачек // Казаки. Сборник статей антропологического отряда Казакстанской экспедиции АН СССР. МОКИСАР. – Вып. 15. Серия Казакстанская. – Л., 1930. – С.73-98.
15. Старынкевич И.Д. Формы заключения брака у турецких племен Сибири и у кочевников Средней Азии // Сборник МАЭ АН СССР. – Т. IX. – Л., 1930. – С. 215-235.
16. Фиельструп Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. – М.: Наука, 2002. – С. 300.
17. Сабитов Н. Некоторые итоги этнографического изучения восточных и юго-восточных областей Казахстана // ВАН КазССР. – 1948. – №8. – С. 67-75.
18. Сабитов Н. Об этнографической экспедиции 1949-1950 гг. по изучению культуры и быта казахского колхозного аула // ИАН Казахской ССР. Серия историческая. – 1950. – Вып. 5. – С. 71-75.
19. Сабитов Н.С. Общественная жизнь и семейный быт казахов-колхозников (по материалам Алма-Атинской и Джамбульской областей) // ТИИАЭ АН КазССР. – 1956. – Т. 3. Этнография. – С. 190-230
20. Востров В.В. Казахи Джаныбекского района Западно-Казахстанской области (Историко-этнографический очерк) // ТИИАЭ АН КазССР. – 1956. – Т. 3. – С. 5-104.

References:

1. Yumkina E.A. Intra-family communication in the space-time aspect / Bulletin of the Leningrad State University named after A.S. Pushkin. – 2014. – No. 4 (Volume 5) Psychology. – S. 78-87.
2. Bott, E. Family and social network: roles, norms and external relations in ordinary urban families. London: Tavistock, 1957.
3. Seksenbaeva G.A. "Audiovisual documents: source and archival aspects" – Almaty, 2020, 279 pages.

4. Chudakoff H. *The life path of women: age and age consciousness, 1865-1915*. *Journal of Family History*, 1980, 5, 274–292.
5. Chudakoff H. and Hareven, T.K. *Family transitions and household structure later in life*. In T.K. Hareven (Ed.), *Transitions: Family Life and Life Path in Historical Perspective*. New York: Academic Press, 1978.
6. Elder G.H., Jr. *Children of the Great Depression: Social Change in Life Experience*. Chicago: University of Chicago Press, 1974.
7. Inglehart, R. *Cultural evolution: how human motivations change and how it changes the world / Per. from English*. S. L. Lopatina, ed. M. A. Zavadskaya, V. V. Kostenko, A. A. Shirokanova, scientific. ed. E. D. Ponarin. – Moscow: Thought, 2018. – S. 63-68.
8. V.M. Magidovtyn "Film and Photo Documents in the Context of Historical Knowledge". Moscow, 2005. pp.25-40.
9. Elder G.Kh., Jr. *History and family: the discovery of complexity*. *Journal of Marriage and Family*, 1981, 43(3), 489–519.
10. Seksenbaeva G. A. *Film and photo documents as a historical source: textbook*. – Almaty, 2011. – 232 p.
11. Masanov E.A. *Essay on the history of the ethnographic study of the Kazakh people in the USSR*. – Alma-Ata: Science, 1966. – 322 p.
12. Zhumabaev M. *Pedagogy*. – Almaty, – 1992. – 88 p. Mendeshev S. *Liberation from the kalym of a Kyrgyz woman // Sov. Kyrgyzstan*. – 1925. – No. 1. –P. 12-15.
13. Kuftin B.A. *Kyrgyz Cossacks. Culture and life. Ethnological essays*. – M., 1926. – 87 p. Shtusser A. *Early marriages and marriageable age in Kazakhstan // Journal of Early Childhood*. – 1929. – No. 7. – S. 150-164.
14. Rudenko S.I. *Anthropological features of the Western Cossacks // Cossacks. Anthropological essays. MOKISAR*. – Issue. 3. *Kazakhstan series*. – L., 1927. – S. 83-194. Baronov S.F. and Kuzmina T.Ya. *The time of onset of maturity and the sexual life of Cossack women // Cossacks. Collection of articles of the anthropological detachment of the Kazakh expedition of the Academy of Sciences of the USSR. MOKISAR*. – Issue. 15. *Kazakhstan series*. – L., 1930. – S.73-98.
15. Starynkevich I.D. *Forms of marriage among the Turkish tribes of Siberia and the nomads of Central Asia // Collection of the MAE Academy of Sciences of the USSR*. – T. IX. – L., 1930. – S. 215-235.
16. Fielstrup F.A. *From the ritual life of the Kirghiz at the beginning of the 20th century*. – M.: Nauka, 2002. – 300 p. 17. Sabitov N. *Some results of the ethnographic study of the eastern and southeastern regions of Kazakhstan // VAN KazSSR*. – 1948. – No. 8. – S. 67-75.
18. Sabitov N. *On the ethnographic expedition of 1949-1950. on the study of culture and life of the Kazakh collective farm village // IAN of the Kazakh SSR. Historical series*. – 1950. – Issue. 5. – S. 71-75. 19. Sabitov N.S. *Public life and family life of Kazakh collective farmers (based on the materials of Alma-Ata and Dzhambul regions) // TIIAE AN KazSSR*. – 1956. – T. 3. *Ethnography*. – pp. 190-230
20. Vostrov V.V. *Kazakhs of the Dzhanibek district of the West Kazakhstan region (Historical and ethnographic essay) // TIIAE AN KazSSR*. – 1956. – T. 3. – S. 5-104.

G.Z. Iskakova^{*1}, U.M. Joldybaeva², A.Yskak³

¹PhD doctor, senior lecturer at al-Farabi KazNU, Almaty,
Republic of Kazakhstan, E-mail: gali209@yandex.ru
<https://orcid.org/0000-0003-3175-7930>

²Candidate of History, Associate Professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Republic of Kazakhstan, Email: alatau1968@mail.ru

³Doctor of historical science, professor at al-Farabi KazNU,
Almaty, Republic of Kazakhstan, E-mail: sakmaral7@gmail.com, Orcid ID 0000-0003-3998-584X

ORGANIZATION OF THE POSTAL SERVICE IN THE SEMIRECHENSK REGION (THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY - THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

Abstract

Changes in the conditions of life and human activity have led to changes in the means and methods of communication, their technical perfection. In the same way, the emergence of mail was directly related to state, economic and cultural needs. Since the military, transport and other spheres of society of the empire could not be controlled without the use of communications. Thus, the importance of mail, and then the telegraph as the first means of communication, was enormous.

The postal and telegraph department of the Russian Empire carried out its activities only for the purpose of making a profit. In general, the postal service of the Russian Empire was inferior to the postal service of European countries, and in Kazakhstan in the late 19th and early 20th centuries, its development lagged behind other regions of the empire. However, given the unique features of the region, the postal service has become the main mechanism for the development of communications in Kazakhstan.

The article under consideration is devoted to a comprehensive study of the activities of postal institutions and the organization of postal services in the Semirechye region in the late 19th and early 20th centuries. Here, the main tasks are to analyze the main activities of the postal institution, the dynamics of the development of the postal system of Kazakhstan, including the Semirechensk region, from the point of view of the global development of the postal system for the period under review, and the main ways of postal routes in the Semirechensk region as a type of communication.

Keywords: communication, post, telegraph, postal roads, means of communication, zemstvo post.

Г.З. Искакова^{*1}, Ұ.М. Джолдыбаева², А. Ысқақ³

¹PhD доктор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ аға оқытушысы,
Алматы қаласы, Қазақстан

<https://orcid.org/0000-0003-3175-7930>, E-mail: gali209@yandex.ru

²т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, Алматы қаласы, Қазақстан
E-mail: alatau1968@mail.ru

³т.ғ.д., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессор, Алматы қаласы, Қазақстан
Orcid ID 0000-0003-3998-584X, E-mail: sakmaral7@gmail.com

ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНДА ПОШТА ҚЫЗМЕТІНІҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ (XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ-XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

Аңдатпа

Адамның өмір сүру жағдайында және қызметінде болған өзгерістер байланыс құралдары мен әдістерінің өзгеруіне, олардың техникалық жетілуіне алып келді. Сол сияқты поштаның пайда болуының өзі мемлекеттік, экономиканық және мәдени қажеттіліктермен тікелей байланысты болды.

Өйткені империяның әскери күштерді, транспортты және қоғамның басқада да салаларын байланыс құралдарын қолданбай басқару мүмкін емес еді. Демек алғашқы байланыс құралы ретінде поштаның, кейін телеграфтың маңызы орасан зор болды.

Ресей империясының пошта-телеграф ведомствосы қызметін тек пайда табу мақсатында жүзеге асырды. Жалпы Ресей империясының пошта қызметі еуропа мемлекеттерінен кенже қалып, Қазақстанда да XIX ғасырдың соңында-XIX ғасырдың басында империяның басқа аймақтарымен салыстырғанда дамуы артта қалған болатын. Алайда аймақтың өзіндік ерекшеліктеріне қарай пошта қызметі Қазақстанда коммуникацияның дамуының негізгі тетігіне айналды.

Қарастырылып отыраған мақала Жетісу облысында XIX ғасырдың соңында-XX ғасырдың басында пошта мекемелерінің қызметін және пошта қатынасының ұйымдастырылуын жан-жақты зерттеуге арналған. Мұнда пошта мекемесінің негізгі қызмет бағыттарын, жалпы қарастырып отырған уақыт аралығында пошта жүйесінің дүниежүзінде даму призмасынан Қазақстанда, оның ішінде Жетісу облысында даму динамикасын, Коммуникация түрі ретінде Жетісу облысында пошта жолдарының негізгі маршруттарын талдау негізгі міндеттер ретінде қарастырылған.

Кілт сөздер: коммуникация, пошта, телеграф, коммуникация, пошта жолдары, қатынас жолдары, земстволық пошта.

Искакова Г.З. ^{*1}, Джолдыбаева У.М. ², Ысқақ А. ³

*¹PhD доктор, старший преподаватель КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: gali209@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3175-7930>*

*²к.и.н., доцент КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: alatau1968@mail.ru*

*³д.и.н., профессор КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан
Orcid ID 0000-0003-3998-584X, E-mail: sakmaral7@gmail.com*

ОРГАНИЗАЦИЯ ПОЧТОВОЙ СЛУЖБЫ В СЕМИРЕЧЕНСКОЙ ОБЛАСТИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА - НАЧАЛО XX ВЕКА)

Аннотация

Изменения в условиях жизни и деятельности человека привели к изменениям в средствах и способах связи, их техническому совершенству. Точно так же появление почты было непосредственно связано с государственными, хозяйственными и культурными нуждами. Так как военные, транспортные и другие сферы общества империи не могли управляться без использования средств связи. Таким образом, значение почты, а затем и телеграфа как первого средства связи было огромно.

Почтово-телеграфное ведомство Российской империи осуществляло свою деятельность только с целью получения прибыли. В целом почтовая служба Российской империи уступала почтовой службе европейских стран, а в Казахстане в конце XIX-начале XX века ее развитие отставало от других регионов империи. Однако, учитывая уникальные особенности региона, почтовая служба стала основным механизмом развития связи в Казахстане.

Рассматриваемая статья посвящена комплексному изучению деятельности почтовых учреждений и организации почтовой связи Семиреченской области в конце XIX-начале XX вв. Здесь основными задачами являются анализ основных направлений деятельности учреждения почтовой связи, динамики развития почтовой системы Казахстана, в том числе Семиреченской области, с точки зрения общемирового развития почтовой системы за рассматриваемый период и основные пути почтовых путей в Семиреченской области как вид сообщения.

Ключевые слова: коммуникация, почта, телеграф, почтовые дороги, пути сообщения, земская почта.

Introduction:

In nowadays information society, the value of the information provided depends on the speed of its delivery. Therefore, the delivery of information in history was directly related to the post, and later the telegraph. In addition, despite the development of information technologies, it is better not to forget the

importance of traditional mail in human civilization. Postal service adapted to modern requirements remains one of the main means of information exchange or delivery in the modern communication space. In general, the existence of the postal service as a means of communication is justified by the existence of human society. Changes in the living conditions and activities of a person have led to changes in means and methods of communication, their technical improvement. In the same way, the appearance of the postal service itself was directly related to the state, economic and cultural needs. Because it was impossible to manage the military forces, transport and other spheres of society of the empire without the use of means of communication. Therefore, postal service was of great importance as the first means of communication.

The emergence and implementation of this means of communication in the region, the growing need for their services, constitute the relevance of research. At the beginning of the 20th century, it is impossible to imagine a society without post, telegraph, and nowadays radio, television, Internet, and mobile communication. In modern communicative studies, several scientific aspects of communication research are known. We are guided by them in our research. In interactionism, communication is considered as a part of individual activity and social structure. Based on this, the main research problem of the study is to consider how the region established mutual relations with the Russian Empire through the development of the postal service in Semirechye region.

The purpose of the article is to analyze the activities of postal institutions and the organization of postal communication in the Semirechye region at the end of the XIX-early XX centuries. Main tasks: disclosure of the main areas of activity of the postal institution; To determine the dynamics of the development of the postal system in Kazakhstan, including the Semirechye region, from the perspective of the global development of the postal system during the period under consideration; Analysis of the main routes of postal routes in Semirechye region as a form of communication.

Materials and methods:

In the article, the route book "Pochtovy dorozhnik" was used as the main data to facilitate payment to the Post Office. It was first published under the name "Postal Calendar" (1777, 1796, 1802, 1803, 1808, 1824, 1829, 1841, 1842, 1852, 1863, 1871, 1875, 1880, 1888, 1901, 1904, 19106, 1910, 1912, 19108, 1911). After 1871, the content of the "Postal Calendar" changed. Between 1871 and 1875, due to the construction of railways, the routes of postal tracts were changed, and some postal stations were moved to other places [1, 1-20-pp.].

The next group of historical sources includes «Overview of the Semirechye region» («Obzor Semirechenskoi oblasti»), which was published annually in Verny between 1882 and 1915. These were the sources published as an appendix to the governors' reports of regional statistical committees [2, 15-p].

Communication is the process of disseminating information, knowledge, spiritual values, moral and legal norms to large audiences through technical means. And mass communication means are special channels and devices that ensure the spread of information messages over large distances. The study of general communication and means of communication is associated with the name of M. Weber. Considered the impact of communication tools on various structures and human development as a member of society. Communication tools would be studied in a theoretical and pragmatic aspect. Here, the nature of communication is justified by well-known theories guided by functional theories. That's why we consider the function of communication using these theories into the following groups: political control, indirect spiritual control, cultural studies.

Discussion

The discussed title includes studies related to urbanism, historical geography of regions, history of cities and the history of communication routes in the 19th-20th centuries. Among them G.N. Ksenzhih's "Historical Geography of the Steppe Regions of Kazakhstan in the XIX-early XX centuries." In her dissertation, the activity of postal and telegraph routes in the East, North, and Central Kazakhstan in the XIX-XX centuries is analyzed in comparison with other communication routes in the region, such as railways, caravans, waterways [3]. Similarly, G.A. Zhanysbekova's dissertation "Historical geography of South Kazakhstan in the second half of the 19th-early 20th centuries" examines the formation and development of postal tracts connecting Orynbor, Verny and Semipalatinsk through Tashkent in the late 19th and early 20th centuries [4].

During the Russian Empire, the study of means of communication began to develop in the 80s of the 19th century. At this time, modernization in Russia created interest in new means of communication such as the telegraph and telephone, and the old means of communication, the postal service, and led them to think about their prospects for development in the country.

About postal services in the Russian Empire in the period before the revolution reflected in the works of Brzhozovsky, N. Varadinov, A. Ivanov, N. Sokolov, Buchheim E.O. [5, 15-p.]. And during the Soviet period, all branches of post and telegraph service were carried out by K.V. Bazilevich [6, 196-p.] researches.

In Buchheim's work, it is emphasized that the post and telegraph facilities provided great opportunities for states not as a source of income, but as the main source of progress. Among the authors of the work describing the features of the postal service in different regions of the Russian Federation from current researches are V. Morev [7, 203-208-pp.], M. Romashova [8, 198-p.], E.V Muminova [9, 22-p.], I.I. Voronov [10, 165-173-pp.] and others. The development of post service in the territory of Kazakhstan during the Russian Empire was analyzed in the work of Z. Adilbekov [11, 41-43 pp.].

Research results

In Russia, between the 13th and 19th centuries, a special service (institution) engaged in the transportation of letters, called «russkaya gonba», was created. On the way out of Moscow there were «zemskoy dvors» where riders changed their horses. In the 16th century, a state institution called the «Yamskoi prikaz» was created to manage «Yamskaya gonba». With the opening of the postal department in 1782, «Yamskoi dvors» began to be called as post stations. At the beginning of the XVII-XVIII centuries, along with the «Yamskaya gonba», which was created for the needs of the state, special institutions for the masses began to be created. Communication was established between many large cities, and post offices. In 1781, money has been transferred by mail and the transportation of correspondence by postmen were introduced. In 1783, unified tariffs were introduced depending on the weight of the parcel and the distance from the destination. At the beginning of the 19th century, there were 460 postal offices and employees in all the territory of the Russian Empire. In 1837, for the first time in Russia, mail was transported by railway. In 1843, a city post office was established in St. Petersburg and in 1845 in Moscow. In 1843, a unified tariff for postal transportation regardless of distance was introduced. All this made the postal service easier. In 1865, the «zemskaya poshta» was opened to serve rural areas. In 1878, the Russian Post Office signed the Universal Postal Convention. Due to economic, social and political problems in the society, there were not many changes in the postal service between 1878 and 1917 [12, 457-458 pp.].

At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, the postal service was not sufficiently financed by the state. In 1913, about 7,618 communication institutions worked throughout the territory of the Russian Empire. Their location was different. For example, 80% of them were located in the European part of Russia, and their number was insignificant in the territory of Siberia and Central Asia. There are only a dozen institutions located in the entire territory of Turkestan. Many settlements were located at a distance of more than 100 km from post offices. The postal transport equipment was also poorly developed, Mail was transported mainly by carts. In the Russian Empire, the length of railway postal routes was 58.6 thousand km. Only 3% of post offices were located in villages. A post office called Zemskaya appeared, and mail was delivered by individuals (teachers, sellers). In rural areas, mail is delivered only to substations more than 1-2 times a week. 665 million (approximately 4 letters per person per year), 358 million newspapers and magazines (approximately 2.6 per person per year), 36 million telegrams (approximately 0.26 per person per year). However, this indicator was even lower in the peripheral regions of Russia [131, 328-p.].

At the beginning of the 20th century received profit from mail Austria 4.6%, Germany 6%, Italy 3.2%, Hungary 30%, France 40%, and the Russian Empire 45%. We can see from this, as reflected in the works of other authors, that the Russian Empire treated the post and telegraph service mainly as a source of income, not as a service. It was one of the departments with poor quality and lagging behind in development compared to European countries. For example, underground pneumatic mail was used in the cities of Berlin, London, Vienna, and Brussels, which allowed mail transportation within the city in 15-20 minutes [5, 8-10-pp.].

In 1874, twenty-one countries "Universal Postal Union" were formed to improve the postal and telegraphic services around the world. Many European states, when this institution was established, had a territory of 33 million km², and a population of 330 million people [5, 5-p.].

The first post office in Kazakhstan was opened in Verny in 1860. In 1862, the telegraph line connecting Verny and Pishpek was first launched [14, 392-p.].

In the 19th century, one of the first attempts to establish postal communication with the Horde and other settlements in the Kazakh steppe was made by Jangir Khan, Khan of the Bokei Horde. In 1841, Astrakhan military governor I.S. Timiryazev had sent a special letter to establish postal communication between the Khan's Horde and the city of Cherny Yar. In addition, Zhangir paid for the postmaster 170 rubles in silver every year. The 1845 "List of Post Office Keepers in the Bokei Horde" was a proof of the establishment of

postal communication in the Bokei Horde. Here were provided the names of the mentioned employees and the fees paid to them for their services [15, 3-p.].

In Russia as a whole, the postal department was established in 1799 and united all postal departments and the central post office. Thus, the highest postal management in Russia was entrusted to six post offices. In Syrdarya and Semirechye regions, postal service was started in 1867-1868. In the temporary regulation on administration of Semirechye and Syrdarya regions (§375-380) it is stated that the military governors of Semirechye and Syrdarya regions are entrusted with continuous provision of postal relations. In addition, until the transfer of postal relations to the post office, the General-Governor was responsible for the inclusion of the costs of financial support of the post office in the budget of the military-people's administration. In agreement with the local administration and the Ministry of Posts and Telegraphs, the postage fee (progonnaya plata) was determined. In order to organize and manage postal correspondence, regional post offices and regional post offices subordinate to them were opened in Sergiopol, Kapal, Issyk Kul, Tokmak, Kazaly, Perovsk, Turkestan, Shymkent, and Auli-ata in regional cities such as Verny and Tashkent. Similarly, in order to facilitate the postal relations of the residents of Zhetysu and Syrdarya regions with other parts of the empire, it was possible to receive and send all types of postal correspondence in all post offices and branches. They are simple, insurance, money, transport [16, 57-58-pp.].

In 1867-1868 there were two postal tracts in Semirechye region. The first is the tract from Semey to Verny through Sergiopol. The second one continued from Sergiopol to Urzhar station. In addition, in 1867, the Verny-Sergiopol tract was extended to Tashkent in order to establish a connection between the Zhetysu region and the city of Tashkent. In 1870, there was a problem of establishing a connection between the Vakhtak fortress and the Urzhar station, and a postal route was opened between them in 1873. At first, it was a transport tract, then it became a postal tract, and it was a continuation of the Sergiopol-Urzhar station.

Other tracts in the region were opened in the following order: in 1868, the Altyn-Emel-Borohudzir tract was established to connect with the detachments located on the Borokhudzir River, and after the capture of Kulja in 1871, the route of this tract was extended, Kulja was handed over to China, and the border was established by the Khorgos River, and the last point of this tract was Khorgos. had a post. In the same year, 1868, a connection was established between the city of Verny and Aksu fortress (where the administration of Issyk Kol district was located). The administration moved to the city Karakol (Prezhevsk), and on December 1, 1870, it was to pass through Tokmak along the northern coast of Issyk Lake. In order to connect Tokmak with the Naryn fortress, in 1873, pack mail was established, and in 1876, wheeled mail was established, and in 1880 it became a postal service. In addition, there was a special tract for the city of Lepsinsk, which would start from the Abakumovsk picket.

In common there were formed in Semirechye region in total six postal tracts in the second half of the 19th century:

1) Sergiopol-Verny-Kara-Balta Postal tract (Sergiopolsko-Vernensko-Karabaltinsky) direction. (including the regional city of Verny, the district cities of Pishpek and Kopal, 1 town, 18 settlements, 20 pickets).

2) Sergiopol-Urzhar-Bakhty (Sergiopolsko-Urzharsko-Bakhtinsky) postal tract included a total of 11 stations (Bakhty fortress, 1 stanitsa, 1 settlement (selenie) and 8 pickets).

3) Altyn-Emel-Khorgos (Altyn-Emelsko-Khorgosky) postal tract included 8 stations (district town of Zharkent, 1 station, 1 vyselka, 5 pickets).

4) Pishpek-Prezhevsk (Pishpeksko-Prezhevskiy) postal tract consisted of 14 tances (county town Prezhevsk, 6 settlements, 6 pickets).

5) Lepsi-Abakumov (Lepsinsko-Abakumovsky) postal tract. It consisted of 3 stations in total (Lepsi city, 1 station, 1 village).

6) Kutemaldy-Naryn (Kutemaldinsko-Narynskiy) postal tract. It included Naryn fortress and 6 stations consisting of 5 pickets [17, 56-p.].

The total range of the aforementioned postal stations was 84 stations, the length of which was 2103 $\frac{3}{4}$ versts [18, 56-p.].

Similarly, apart from these postal tracts, since 1870 pack roads connected the cities of Verny and Prezhevsk with the Tien-Shan detachment located in Muzart. However, after Kulja was handed over to China and the state border was established, it became unnecessary. Instead, there was a need to create a zemskoy post office, and in 1883-1884, a road junction connecting the cities of Zharkent and Prezhevsk was opened, passing through the borders of military posts.

N. Severtsov, in his report on the scientific expedition to Turkestan in 1865-1868, wrote: "In the steppe before Kazali, there were incessant delays at the stations for mail horses and camels. We have not yet matched the path we took this way after taking Tashkent. Along the Syrdariya, above Kazaly, in the fall of 1865, post stations had not yet been established; from fort to fort, depending on the nature of the road, horses or camels had to be hired, and in November it was necessary to drive on wheels on sand or snow. In 1858, a post office was opened according to the project of General-governor Katenin. The first route was from Orsk to fortress No. 1. The mail was delivered from Orsk to Tashkent once a week and traveled with the Cossacks. In 1864, a connection was opened between Shymkent and Verny fortress. The postal route from Fort No. 1 to Tashkent was opened in January 1866 [4, 65-p.].

Couriers traveled 1,880 kilometers in 24 days, and in important and urgent cases they covered this distance in 10-12 days [4, 178-p.]. In K.K. Palen's report on the inspection of the Turkestan region, he considered the structure and content of postal tracts, noted that until the construction of the Orinbor-Tashkent and Central Asian railways, postal tracts were the only means of communication [19, 34-p.]. And was the starting point of two roads, connecting it with Orenburg on the one hand, Verny and Semey roads on the other, both roads passed through the territory of South Kazakhstan. The post office itself and the postal tracts were handed over annually to several entrepreneurs under trade and lease contracts [20, 17-p.]. The office received a request from those interested in receiving the contents of the projects for the improvement of the tract, in which a detailed description of the proposed conditions was made. After that, the issues received together with the conclusion of the head of the post-telegraph district were reported to the head of the post and telegraph department, who in turn had to agree to the proposed conditions or propose the appointment of trades (their nature and conditions (the price of a pair of horses, the initial and threshold price, etc.) determined by the Council of the General -Governor).

The administration understood the importance of building and repairing bridges to keep the roads in good condition, and to make them suitable for caravans and postal service. For example, the management of Shymkent region in its report, in order to build bridges over the Mashat, Arys, Chakpak rivers, to open the slope on the 11th kilometer from Shymkent and to create a road equalization, between Beklerbek and Sharapkhana, between Beklerbek and Shymkent, between Arys and Mashat stations, uneven regions and the slopes between Chakpak stations, requests to allocate funds in the amount of 1040 rubles for the correction of the last verst of the road [21, 28-p.]. The price of traveling by postal route was 3 coins per mile [4, 89-p.]. Until 1871, the annual payment for two horses to postmen was 6445 rubles. Starting from 1871, the payment rate for two horses issued once a week increased to 9,734 rubles, and in the following year, 1872, it reached the level of 111,900 rubles per year (Pochtovaya gonba 1871). If the distance between the stations was too different at the beginning of the opening of postal tracts and passed through inconvenient places, at the beginning of the 20th century, the distance between the stations was adjusted, and the roads began to pass through convenient places.

In Semirechye region, in 1903, 608,753 rubles 47 timans from the state treasury were spent on the reconstruction of roads along postal tracts, the construction of 36 new bridges and the restoration of 4 large bridges. Despite all these expenses, the condition of the roads was very poor. Especially in the spring and autumn rainy seasons, the softness of the ground makes it very difficult for passengers to move [18, 33-p.].

Conclusion

After all, the emergence and implementation of communication tools such as mail in the region led to the growth of the need for their services. Kazakhstan gradually entered the world information space, and rapid development of information technologies began. By studying the history of communication tools, it helps to understand the dynamics of the development of modern communication tools, to predict changes in them, to determine known laws by projecting the processes from the past to the present, and also to determine the impact on the development of society and people's minds.

Acknowledgement

This study was funded by the Scientific Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (AP15473303 "Post-telegraph service in the Semirechye region - as part of the communications of the Russian Empire (1865-1917)").

References:

1. Pochtovyi dorozhnik Rossiiskoi imperii [Post road builder of the Russian Empire]. – SPb, 1875. – 343 s. [In Russian].
2. Obzor Semirechenskoi oblasti za 1892 g [Overview of the Semirechensk region for 1892]. – Vernyi 1893. – 91 s. <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49780-za-1892-god-1893#mode/flipbook/page/3/zoom/4> (24.03.2022) [In Russian].
3. Ksenzhih G. N. Istoricheskaya geografiya severnogo Kazakhstana vo vtoroj polovine XIX - nachale XX vv. [Historical geography of northern Kazakhstan in the second half of the XIX - early XX centuries] Almaty, 2009. – 297 s. [In Russian].
4. Zhanysbekova G.A. Istoricheskaya geografiya Iuzhnogo Kazakhstana vo vtoroi polovine XIX-nachale XX vekov [Historical geography of South Kazakhstan in the second half of the 19th and early 20th centuries]: diss. na soiskanie uchenoi stepeni k.i.n. – Almaty, 2010. – 178 s. [In Russian]
5. Bukhgeim E.O. Ocherk pochtovo-telegrafnogo dela v Rossii i zagranitse [Essay on postal and telegraph business in Russia and abroad]. - M., 1906. -15 s. [In Russian]
6. Bazilevich, K. V. Pochta v Rossii v XIX veke [Post in Russia in the 19th century]/ K.V. Bazilevich. – M.: NKPII, 1927. – 196 s. [In Russian]
7. Morev V.A. Sibirskaia telegrafnaia magistral: k istorii stroitelstva (1860–1890-e gg.) [Siberian telegraph mainline: on the history of construction (1860–1890s)]// Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, Istorii. – 2019. – № 59. – S. 203-208. [In Russian]
8. Romashov M.V. Pochtovaia, telegrafnaia i telefonnaia sviaz v Samarskoi gubernii (1851-1917 gg.) [Postal, telegraph and telephone communications in the Samara province (1851-1917)]: diss. na soiskanie uchenoi stepeni k.i.n. – Samara, 2005. – 198 s. [In Russian]
9. Muminova E.M. Rol sredstv svyazi i tekushchei korrespondentsii v russko-turetskoi voine 1877-1878 gg. (Balkanskii teatr boevykh deistvii) [The role of communications and current correspondence in the Russian-Turkish war of 1877-1878. (Balkan theater of operations)] // avtoreferat diss. na soiskanie uchenoi stepeni k.i.n. – M., 2009. – S. 22. [In Russian]
10. Voronov I.I. Pochtovyi departament v tsarstvovanie Aleksandra II (1855–1881 gg.) [Postal department in the reign of Alexander II (1855–1881)]// Vestnik Gumanitarnogo fakulteta. – 2020. – № 12. S. 165-173. [In Russian].
11. Adilbekova Z. Kazaly qalasyndagy pochta kyzmeti men pochta-telegraf kontorany tarikhynan (XIX gasirdyn sony-XX gasirdyn basy) [From the history of postal service and post-telegraph office in the city of Kazaly (end of the 19th century - end of the 20th century)]// Ozbekali Zhanibekov okulary. – Almaty, 2015 1 T. 41-43 b. [In Kazakh].
12. Bolshaia Sovetkaia Entsiklopediia [Great Soviet Encyclopedia], – Tom 20. – M. 1975. – 608 s. [In Russian].
13. Bolshaia Sovetkaia Entsiklopediia [Great Soviet Encyclopedia], – Tom 34. – M. 1955. – 656 s. [In Russian].
14. Kazakstan. Ultyk Entsiklopediiasy [Kazakhstan. National Encyclopedia],–7 tom.–Almaty, Kazak Entsiklopediiasy. 1975. 728 b. [In kazakh].
15. Zhumabaeva G. Pochta i telegraf ot khana Zhangira [Post and telegraph from Khan Zhangir] // Priurale 8 noiabria, – 2003. – S. 41-43. [In Russian].
16. Akhmetzhanova A.T. Reformy Rossiiskoi imperii 60-90-kh godov XIX veka v Kazakhstane [Reforms of the Russian Empire in the 60-90s of the XIX century in Kazakhstan]. - Almaty, Qazak universiteti, 2013. – 222 s. [In Russian].
17. Obzor Semirechenskoi oblasti za 1892 god [Overview of the Semirechensk region for 1892]. – Vernyi, 1893. –91 s. [In Russian]
18. Obzor Semirechenskoi oblasti za 1903 god [Overview of the Semirechensk region for 1903]. – Vernyi, 1904. –143 s. [In Russian].
19. Otchet po revizii Turkestanskogo kraia, proizvedennyi po Vysochaishemu poveleniiu Senatorom gofmeistrom grafom N.N.Palenom. Pozemelno-podatnoe delo [Report on the revision of the Turkestan region, produced by the Highest order of the Senator Chamberlain Count N.N. Palen. Land tax business]. - SPb., 1910. – 214 s. [In Russian].
20. Emerson, M., Vinokurov E. Optimisation of Central Asian and Eurasian trans-continental land transport corridors. – EUCAM Working Paper, 2009. – No. 7, – C. 1-18.

21. Fedchenko A.P. *Putishestvie v Turkestan [Journey to Turkestan]. –Tom 1. - Sank-Peterburg, Senat. 1875 – 106 s. [In Russian].*

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Почтовый дорожник Российской империи. – СПб, 1875. – 343 с.*
2. *Обзор Семиреченской области за 1892 год – Верный 1893. – С.91 <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49780-za-1892-god-893#mode/flipbook/page/3/zoom/4> (Дата обращения 24.03.2022)*
3. *Ксенжик Г. Н. Историческая география северного Казахстана во второй половине XIX - начале XX вв. Алматы, 2009. – С. 297.*
4. *Жанысбекова Г.А. Историческая география Южного Казахстана во второй половине XIX-начале XX веков: дисс. на соискание ученой степени к.и.н. – Алматы, 2010. – 178 с.*
5. *Бухгейм Э.О. Очерк почтово-телеграфного дела в России и заграничье. – М., 1906. –15 с.*
6. *Базилевич, К. В. Почта в России в XIX веке / К. В. Базилевич. – М.: НКПут, 1927. – 196 с.*
7. *Морев В.А. Сибирская телеграфная магистраль: к истории строительства (1860–1890-е гг.) // Вестник Томского государственного университета, История. – 2019. – № 59. – С. 203-208.*
7. *Ромашов М.В. Почтовая, телеграфная и телефонная связь в Самарской губернии (1851-1917 гг.): дисс. на соискание ученой степени к.и.н.– Самара, 2005. – 198 с.*
8. *Муминова Е.М. Роль средств связи и текущей корреспонденции в рускотурецкой войне 1877-1878 гг. (Балканский театр боевых действий) // автореферат дисс. на соискание ученой степени к.и.н. – М, 2009. – С. 22.*
9. *Воронов И.И. Почтовый департамент в царствование Александра II (1855–1881 гг.) // Вестник Гуманитарного факультета. – 2020. – № 12. С. 165-173.*
10. *Әділбекова З. Қазалы қаласындағы почта қызметі мен почта-телеграф контораның тарихынан (XIX ғасырдың соңы-XX ғасырдың басы) // Өзбекәлі Жәнібеков оқулары. – Алматы, 2015 I Т. 41-43 б.*
11. *Большая Советская Энциклопедия, – Том 20. – М. 1975. – С 608.*
12. *Большая советская энциклопедия, – Том 34. – М. 1955. – С 656.*
13. *Қазақстан. Ұлттық Энциклопедиясы, –7 том.–Алматы, Қазақ Энциклопедиясы. 1975. 728 б.*
14. *Жумабаева Г. Почта и телеграф от хана Жангира // Приуралье 8 ноября, – 2003. – С. 41-43.*
15. *Ахметжанова А.Т. Реформы Российской империи 60-90-х годов XIX века в Казахстане– Алматы, Қазақ университеті, 2013. – С 222.*
16. *Обзор Семиреченской области за 1892 г. – Верный 1894. – 108с. <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49780-za-1892-god1893#mode/flipbook/page/3/zoom/4> (Дата обращения 24.03.2022)*
17. *Обзор Семиреченской области за 1903 год. – Верный, 1904. – С 143.*
18. *Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенный по Высочайшему повелению Сенатором гофмейстром графом Н.Н.Паленом. Поземельно-податное дело. - СПб., 1910. – 214 с.*
19. *Emerson, M., Vinokurov E. Optimisation of Central Asian and Eurasian trans-continental land transport corridors. – EUCAM Working Paper, 2009. – No. 7, – С. 1-18.*
20. *Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. –Том 1. – Санкт-Петербург, Сенат. 1875 – С. 106.*

Г.К. Кенжебаев*¹, Б.С. Тұрлыбай²

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, т.ғ.д., профессоры,
Алматы қ., Қазақстан, E-mail: kgabit62@mail.ru;

² Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD докторанты,
Қазақстан, Алматы қ., E-mail: t.bakyt94@mail.ru

ҰЛТТЫҚ МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗ БЕТТЕРІНДЕГІ БІЛІМ МЕН АҒАРТУШЫЛЫҚ ТАРИХЫ (XX ҒАСЫР БАСЫ)

Аңдатпа

XX ғасырдың басы қазақ халқының тарихындағы көптеген күрделі және әлеуметтік-саяси тартыстарға толы кезең. Ғасырдың басы ұлттық интеллигенцияның қалыптасуымен ерекшеленді. Осы уақытта мерзімді басылымдардың алатын орны ерекше. Ұлт зиялылары халықтың көзін ашу үшін алдымен білімге деген құштарлықты ояту және сауатсыздықты жою қажет екенін білді. Қазақ зиялылары өкілдерінің ағарту саласындағы барлық қызметі осы мақсатқа арналды.

Мақаланың ғылыми маңыздылығы «Айқап» (1911-1915), «Қазақ» (1913-1918), «Сарыарқа» (1917), «Алаш» (1916-1917) газет-журналдарында жарияланған оқу-ағарту, білім беруге байланысты мақалаларды салыстырмалы түрде зерттелуімен дараланады.

XX ғасыр басында қазақтар арасындағы оқыту мәселесі сол тұстағы өзекті мәселенің бірі болды. Әсіресе, оның шешімін табуын қазақ зиялылары мақсат етіп алдыға қойды. Кейіннен, «Қазақ» газетінің басқармасына жергілікті жерлерден әр түрлі хаттар қатары келіп отырды. «Қазақ» газеті басқармасы тарапынан білім беру ісін ретке келтіруге бағытталған хаттарға мейлінше жауап беріліп тұрды. Сондықтан да осы мәселе шеңберінде «Қазақ» газетінің алатын орны ерекше болып табылады.

Зерттеу әдістемесі жүйелі тәсілді, іріктеу, талдау әдісін қамтиды.

Зерттеу нәтижесі оқу-ағартуға байланысты жарияланған мақалалардың тізімін жасау болып табылады.

Кілт сөздер: Ұлт зиялылары, алаш, оқу-ағарту, ағартушылық, білім беру, тарих, медресе, мектеп, мұғалім, XX ғасырдың басы.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің нысаналы қаржыландыру бағдарламасын іске асыру шеңберінде дайындалды ("XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың бірінші жартысындағы Алаш зияткерлік элитасының тарихы мен шығармашылық мұрасы" грант ИРН BR18574180 ы).

Кенжебаев Г.К. *¹, Тұрлыбай Б.С.²

¹ Казахский национальный педагогический университет имени Абая, д.п.н., профессор,
Алматы, Казахстан
E-mail: kgabit62@mail.ru;

² Казахский национальный университет имени Абая, аспирант,
Алматы, Казахстан
E-mail: t.bakyt94@mail.ru

ИСТОРИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И ПРОСВЕЩЕНИЯ НА СТРАНИЦАХ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ (НАЧАЛО XX ВЕКА)

Аннотация

Начало XX века-период в истории казахского народа, наполненный множеством сложных и социально-политических конфликтов. Начало века ознаменовалось формированием национальной интеллигенции. В это время особое место занимают периодические издания. Пересмотр истории периодических изданий, особенно национальной прессы, в соответствии с требованиями сегодняшнего дня с точки зрения национальных интересов, пополнение нашей истории, использование их в качестве исторических источников позволяет глубже изучить казахскую историю XX века. Так как периодические издания, принадлежащие к группе письменных источников истории страны, в том

числе те, которые родились на рубеже веков и прожили короткую и долгую жизнь, демократические издания национального направления, имеют большое количество данных, связанных с историей нации. Интеллектуалы нации знали, что для того, чтобы открыть глаза народу, необходимо сначала пробудить страсть к знаниям и искоренить неграмотность. Вся деятельность представителей казахской интеллигенции в сфере просвещения была посвящена этой цели.

Научная значимость статьи подчеркивается сравнительным изучением статей, связанных с просвещением, образованием, опубликованных в газетах и журналах: «Айкап» (1911-1915), «Казах» (1913-1918), «Сарыарка» (1917) и «Алаш» (1916-1917).

Методика исследования включает системный подход, метод отбора, анализа.

Результатом исследования является составление списка опубликованных статей, связанных с обучением.

Ключевые слова: интеллигенция нации, алаш, просвещение, просвещение, образование, история, медресе, школа, учитель, начало XX века.

G.K. Kenzhebaev^{*1}, B.S. Turlybai²

¹ *Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Doctor of Historical Sciences, Professor, Almaty, Kazakhstan, E-mail.ru: kgabit62@mail.ru;*

² *Abai Kazakh National University, PhD student, Almaty, Kazakhstan, E-mail: t.bakyt94@mail.ru*

HISTORY OF EDUCATION AND ENLIGHTENMENT IN PAGES OF NATIONAL PERIODICAL PRESS (EARLY XX CENTURY)

Annotation

Kazakh people, full of many complex and socio-political conflicts. The beginning of the century was marked by the formation of the National intelligentsia. Periodicals play a special role at this time. The revision of the history of periodicals, especially the National Press, in accordance replenishment of our history, their use as a historical source allows us to study the Kazakh history of the twentieth century more deeply. After all, periodicals belonging to the group of written sources of the history of the country, including biresmi, one of which was born at the beginning of the century, one of which was short, one of which was long, and Democratic publications of a national orientation, have a lot of data nation knew that in order to open the eyes of the people, it is first necessary to awaken the desire for knowledge and eliminate illiteracy. All the activities of representatives of the Kazakh intelligentsia in the field of education were devoted to this goal.

The scientific significance of the article is determined by the comparative study of articles related to Education, Education, published in the newspapers and magazines «Aikap» (1911-1915), «Kazakh» (1913-1918), «Saryarka»(1917), «Alash» (1916-1917).

The research methodology includes a systematic approach, a method of selection, analysis.

The result of the study is the compilation of a list of published articles related to education.

Keywords: intellectuals of the nation, Alash, education, education, history, madrasa, school, teacher, the beginning of the twentieth century.

Кіріспе. XX ғасырдағы қазақ баспасөзінің алғашқы қарлығаштары «Серке», «Қазақстан», «Алаш», «Айкап» журналы мен «Қазақ» газетінің тұтас ұлтты оқу-ағарту мен сауаттандыру ісінде атқарған еңбегі зор. Ұлт зиялылары халық болып азаттыққа, еркіндікке қол жеткізудің кілті - білім, өнер және ғылымда деп санады. «Айкап» журналында: «Біздің қазақ жер-судан айырылып қалса не күн көрмекші? Соның үшін әркімге керекті, керексізді білуге тиіс екен, керекті керексізді біле қоюға біздің жұртта құрал жоқ. Бізге әуелі сол құралға жармасу керек. Ол құрал - ғылым-білім» [1], - деп уақыт өткізбей білім игеру керектігін анық меңзейді. Осы мақаланың соңына қарай халық пен халықты теңестіретін білім, ғылым екенін айта келіп, жас ұрпақты оқыту туралы ойын автор былай түйіндейді: «Пайдаға жабыстырып, залалдан қашыруға себеп болған сол ғылымды келетұғын заманда өзімізге құрал қылуға бір жол бар, ол мол шамамыз келгеніміз балаларымыздың қолын жеткізіп, оқыту керек» [2].

Ұлт оқығандары теңдікке жету үшін ұлт болып күресудегі стратегиясына осылай жалпы сауаттылық, озық білімді игеру арылы жететіндіктеріне сенді. Сондықтанда, бала оқыту мен тәрбие ісіне аса мән берді және білімді ұрпақтың болашағынан көп үміт күтті.

Серке», «Қазақстан», «Алаш», «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті алғашқы шыққан жылдарынан бастап ақ білімді азаматтар оқу-ағарту, білім беру саласындағы өзекті мәселе - оқытудың тәсілдері, білім берудің жүйесі мен сабақтардың арнайы программаға негізделіп жүргізілуіне көңіл бұрған.

Соның бірі ұлт зиялылары 1907 жылы «Серке», «Қазақстан»(1911-1913) (редакторы Елеусіз Бұйрин) газеттерінде оқу білімге байланысты батыл талаптарын, ұсыныстар мен идеяларын жариялады. Дегенмен де, патша тарапынан мұндай қадамдарға шектеу қойылғандықтан, білім беруге қатысты қадамдар аяғына дейін іске аспай басылымдардың көпшілігі жабылып жапты.

Ұлт зиялыларының ХХ ғасыр басындағы білім беру мен ағарту мәселелеріннің дамуына қосқан еңбектерін зерттеу бүгінгі жаһандану заманында өзекті мәселе болып табылады. Себебі өткен тарихымызды білмей, болашаққа бағдар жасай алмаймыз. Ұлт зиялы қауымының белді өкілдері қоғамдағы ағартушылық мәселесін шешуде, өз ойларын, білім, ғылым, өркениет идеяларын мерзімді баспасөз арқылы халыққа жеткізуге және сананың даму бағытына жетуге ұмтылды. Олардың бұл идеялары із-түзсіз жоғалып кеткен жоқ, мұны қазіргі заманның өзі дәлелдейді. Сондықтан ұлт зиялы қауым өкілдерінің ұлттық мерзімді басылым беттеріндегі оқу-ағарту мен білім беруді дамытуға қосқан үлесі бүгінгі күннің өзекті тақырыптардың бірі деп айтуға болады.

Ұлттық-бейресми басылымдар арасында ең ұзақ уақыт шығып тұрған “Қазақ” газетінде “Қазақстан”, “Айқап”, “Алаш”, “Сарыарқа”, “Бірлік туы”, “Ұран” және “Тіршілік” туралы көптеген мақалалар басылған . Олардан аталған басылымдар туралы деректік мәліметтермен қатар, сол басылымдар туралы алғашқы тарихнамалық мағлұматтар да алуға болады. Ұлттық бейресми басылымдарға берілген алғашқы тарихи баға да сол басылымдардан кездеседі. Мысалы, “Бірлік туы” газеті 1918 жылы қаңтардағы большевиктердің “Қазақ” газетін жабуына байланысты: “Қазақ” газеті жабылды деген хабарды естігенде әрбір алаш баласының жүрегі су етіп, қабырғасы қайысар. Біз бұған сенеміз. “Қазақ” газеті алаштың қараңғы заманында жол көрсетіп тұрған шам шырағы, сасқанда ақыл айтып тұрған көсемі” – деп жазды. ХХ ғасыр басындағы білім беру мен ағарту мәселелерін ұлттық мерзімді баспасөз беттерін зерттеу- ұлттық тарихымыз үшін аса маңызды істердің бірі болды [2, 30 б.]. Мерзімді басылымдардың тарихындағы білім беру мәселелерін ұлттық мүдделер тұрғысынан бүгінгі күннің талаптарына сәйкес зерттеу өзекті тақырыптардың бірі.

Мақаланың мақсаты – ұлт зиялыларының ХХ ғасырдың басындағы ұлттық мерзімді басылымдарға ғылым мен білім беруді насихаттауға қосқан үлесін зерттеу. Осы уақытта білім және ғылым саласындағы қызмет бағдарламалық сипатқа ие болды. *Біріншіден*, ұлт зиялылары халық арасында білім тарату арқылы қоғам өмірін қайта құра алады және әлемдік өркениетке тек ғылым мен ағартушылық арқылы қол жеткізе алады деп нық сенді. *Екіншіден*, ХХ ғасырдың басындағы ұлт зиялылары саясаткерлерден, заңгерлерден, дәрігерлерден, ақындар мен жазушылардан тұрды, бұл сол кездегі қазақ зиялыларының арасында ғалымдардың пайда болуына негіз болды.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазу барысында ХХ ғасырдың басындағы ұлттық мерзімді басылымдардың сирек қолжазбалар қорындағы нұсқалары қаралды. Мақалаға қазақ зерттеушілерінің ХХ ғасыр басындағы басылымдардағы білім - ғылымға қатысты материалдары негіз болды. «Ұлт ұстазы» болуымен қатар қазақ баспасөзінің негізін қалаушылардың бірі А.Байтұрсынов қазақ халқының оқу білімге шақырудың көзі басылымдар екенін ескере отырып, «Қазақ» газетінің оқырмандарына былай жазды: «1907 жылғы санаққа қарасақ, Ресейде сол жылы 2173 есімді газет пен журналдар шыққан екен. Оның 1396 рус тілінде, 867 басқа тілде деген деректер бар» [3]. Ағарту саласына қатысты М.Дулатов «Еңбекші қазақ» газетінің 1923 жылғы 5 мамырдағы нөміріндегі «Баспасөз үммесі» атты мақаласында: «Төңкерістің алдында Россияда 2500 шамалы газет, журнал шығатын еді. Орыстан өнерлірек жұрттардың газет, журналы мұнан да көп еді, ...қазағы, қырғызы бар Қазақстан, Түркістанды қоса санағанда бұл күнге шейін шығып, тоқтаған хәм шығып тұрған газет, журналдар мыналар», – дей келе, 42 басылымның атын атайды [4].

Ең алғашқы болып жастар баспасөзі туралы мәселе көтерген ұлт зиялыларының арасынан М.Дулатов, С.Сәдуақасов, М.Әуезовті атаймыз. Қазақ халқы тарихының кейбір мәселелерінің баспасөзде көтерілуі, жастарды білімге, өнерге баулып, олардың рухани дүниесінің кеңеюіне ұлт зиялылары, ағартушылар, озық ойлы ақын-жазушылар өз үлесін қосып отырған. Бұл туралы

С.Мұқановтың «Қазақ халқының мақтанышы» – атты мақаласында қазақ халқының өнер-білімге жетудің, оны меңгерудің жолын сызған қазақ тарихында Шоқан, Абай, Ыбырай деп көрсете отырып, солардың қалдырған өсиеті – жастардың оқу-білімге үйреніп, жаңа заман жаршысы болуға шақырды. «Біздің заманда өнерлі, білімді болам деген адамға, соған апаратын жол атаулының бәрі де жарқын, даңғыл» – деп С. Мұқанов жастарды білімге, өнер шыңына өрлеудің жолын көрсетеді [5].

Қазақ баспасөзінің материалдарын, әсіресе «Дала уалаяты газетін» мен «Айқап» журналының бұрынғы нөмірлерін топтастырып, жинақ етіп шығаруға Ү. Сұбханбердина көп күш салды [6].

1998 ж. «Ақиқат» журналының бірнеше санында жарияланған тарихшы Қ.Атабаевтың мақалалар топтамасында ұлттық бейресми басылымдардың көшбастаушысы болған «Айқап», «Қазақ», «Қазақстан» секілді өзге де газет-журналдарды құнды дереккөзі ретінде пайдалана отырып, ұлт зиялыларының басылым бетіндегі мақалаларын жан-жақты талдап, билік пен баспасөз аралығындағы ара-қатынас, жер, тіл мәселесі жөніндегі олардың халықты ақпараттандыру жолындағы еңбегін қарастыруда тың ой қорытындылары бар [7].

Бұл мақалада ХХ ғасыр басындағы «Айқап» (1911-1915), «Қазақ» (1913-1918), «Сарыарқа» (1917), «Алаш» (1916-1917) мерзімдік басылымдарда жарияланған оқу-ағарту, білім беруге байланысты мақалаларды салыстырмалы түрде зерттелген. Сонымен қатар, мерзімді басылым тарихына қысқаша шолу жасалынған.

Негізгі бөлім.

Ұлт зиялылары халық пен халықты теңестіретін білім, ғылым және өнер екенін жақсы білді. Қазақ халқының кенжелеп қалуының басты себебі де халықтың сауаттылығы деңгейінің төмендігінен деп санап, осы олқылықты толтыру мақсатында жұмыстар атқарды. Арине, оқу - білім игеру мәселесінде қазақ халқының кемшіл тұстары өте көп болғаны анық. Бірақ, бүгінгі заман тұрғысынан сол кездегі қазақ халқы жаппай сауатсыз болды деп айта алмаймыз. Өйткені қазақ ұлтының дәуірлер бойы қалыптасып, қолданыста болып келген діни білім жүйесі болғанын жақсы білеміз. Жыр - дастандар мен қиссалар айту, ауыз әдебиетінің көркем үлгілерін жас ұрпақ бойына сіңіру оқу - білімнің құрамдас бөлігі болумен қатар, тәрбие мектебі болып та саналды. Шаруашылық сала мен тұрмыс-тіршілік үшін аспан денелерін тану, сол арқылы ауа-райын болжау да халықтың білімінің көрінісі еді. Түрлі ауру-сырқауды емдеу, емдік шөптерді дәрі-дәрмек ретінде қолдана білуді де осы қатарға жатқыза аламыз. Көріп отырғанымыздай халықтың білім мен ғылымға байланысты игергенінің бәрі тұрмыстық қажеттілік пен мұқтаждыққа байланысты дамыған. Жазу мен оқуда араб қаріпін қолданып, жас балаларға да осы жазу жүйесін меңгертіп отырды. Бұл оқу жүйесінің басты оқулығы Құран кәрім мен діни кітаптар болды. Араб әліпбиімен түрлі шығармалардың қағазға түсірілу мүмкіндігін жоққа шығара алмаймыз. Ондай жазу-сызу мен кітаптардың көшпелілік шаруашылық әсерінен сақталмай қалуы мүмкін. Ал, ХХ ғасырдың келуі үлкен өзгерістердің басы болып, қоғам мен өмірдің мүлдем жаңа арнаға түсуіне қазақ халқының дер уақытында бейімделе алмай қалуы ұлтымызды шарасыздық күйге түсірді.

Соның ішінде «Айқап» ағартушылық-демократтық бағыттағы басылым болды[4, 16 б.]. ол өз бетінде уақыт алға тартқан ірі-ірі күрделі проблемаларды көтеріп, олардың оң шешімін табуына ықпал етсе, «Қазақ»газетіқазақ тілінде мектептер ашу, оқулықтар жазу, кітаптар, газет журнал шығару-тек қана осы кезде ояна бастаған елдің үлкен мақсаттарын орындауға бастама болды.

Талқылау.

«Қазақ» газеті мен «Айқап» журналының беттерінде оқу мәселесі жөнінде көптеген мақалалар жарық көрді. Сол кездегі оқу жайын бір арнаға бұру қажеттігі жеке мәселе етіп көтерілді. Өйткені, ол мәселе күн талабынан туындап отырған болатын. «Қазақ» газетінің 1913 жылғы № 11 жарыққа шыққан санында оқу жайы талқыға салынды. Оқудың қаншалықты қажеттігі жөнінде былай деп тұжырым айтылды: «Бұл күнде оқудың керек құрал екеніне ешкімнің таласы жоқ. Қай жұрт болса да оқумен ілгері басып, кейін қалудың себебі оқудың кемдігінен екенін көріп тұрамыз. Оқусыз халық қанша бай болса да, біраз жылдардан кейін оның байлығы өнерлі халықтардың қолына көшпекші. Мұның себебі, ойлап қараса, біздің қазаққа мәлімсіз емес» [8]. Осыдан-ақ сол уақыттағы қазақтар арасындағы оқу мәселесінің ақсап тұрғандығын байқауымызға болады. Олардың тұтынатын өнімдердің барлығы қымбат бағаға келіп жатты. Қазақтардың дайын өнім өндіретін завод, фабрикалары болмады. Сондықтан да оқу мәселесі бір жүйге келтірілген жағдайда ғана осындай кемшіліктердің жойылуына мол септігі тиер еді.

Сол уақыттағы қазақ өлкесіндегі нақты оқу орындарының саны да шамалы еді. Мәселен, Торғай облысында 1912-нші жылы 1 қаңтарға дейін 470 мың 109 қазақ болған, қазақ баласы оқитын 132 мектеп болды. Бұлай болғанда әрбір 3561 кісіге бір мектептен ғана келді. Қостанай уезінде 1909-ншы жылы есеп бойынша 60 мың 594 ер адам, 52 мың 63 әйел, барлығы 112 мың 657 қазақ болды. Осылардың қазақша оқығаны, хат танытын ер адамдардың саны – 6 мың 65, орысша оқу, жазуды білетіні – 690 адамды ғана құрады. Қазақша хат танытын әйелдер – 379, орысша хат танытыны – 29. Оның үстіне Қостанай уезінде сауатты ер адамадар әрбір жүз кісіден алтау ғана болса, орысша сауаты ашылғаны әрбір мың адамнан алтау ғана болды. Қазақша хат танытын әйел әрбір 300 адамнан біреу, орысша хат танытыны әрбір мыңнан біреу ғана еді [9]. Осы келтірілген мәліметтерден-ақ сол кездегі қазақтар арасындағы оқу деңгейінің аз болғандығын байқауымызға болады. Қазақтар не қазақша, не орысша да сауаттарын толық аша алмады. Мектептердегі сауаттандыру сабақтары да дұрыс жүргізілмеді. Өйткені, мектептердің білім беру сапасы жүйелі түрде жасақталмады. Оқытушылардың аздығы байқалды. Қазақ балаларының жақсы мектептерде оқуына көбісінің жағдай келмеді. Мұнымен қоса, көптеген оқу орындары қазақ балаларының білім алуына мүмкіндік бермеді. Басшылық тарапынан осы мәселеге нақты шаралар да қабылданбады. Қазақша оқыту жүйесінде көптеген кемшіліктер уақытымен жойылмады. Мектептерде дұрыс оқу бағдарламасы да жоқ болды. Оқушылардың жазу дәптерлері мен кітаптары жеткіліксіз еді. Сол кезде қазақша оқуға арналған кітаптар саны әлсін-әлсін көбейіп келе жатты. Мұғалімдердің өздеріне де арнайы көңіл бөлінбеді. Кейбір қазақ мектептерінде мұғалімдерге айлық жалақы да төленбеді. Сол себепті де оқу мәселесін бір жүйеге келтіру ісіне қазақ зиялыларының көбісі көңіл бөлді. Қазақ жастарының өз жерлерінде жеткілікті түрде білім алуына нақты іс-шаралар қабылдаудың қажеттігін алға тартты. Ал, өкімет тарапынан болса, бұл мәселеге арнайы көңіл бөлінбеді. Оқу мәселесі былай тұрсын, патшалық өкімет қазақ жастарының қазақша білім алуын, кежет деп те тұтпады. Сондықтан да осы мәселенің шешімін табу қалың жұртшылыққа жүктелді. «Қазақ» газетінің басқармасы қазақ өлкесіндегі оқу мәселесі жөнінде бұдан кейінде жазып отырды. Осыдан-ақ «Қазақ» газетінің осы мәселеге ерекше көңіл бөлгендігін байқаймыз.

Сол кезде қазақ жастарының көбісі сауаттарын медреседен ашты. Медреселерде арнайы пәндер оқытылды. XX ғасыр басында мұсылман мектептері мен медреселеріндегі оқу жоспары, бағдарламалары жаңаша әдіспен қайтадан жасалып, жаңа оқу құралдары дайындалды. Оқу мерзімі алты жылға белгіленіп, жаңа оқу бағдарламасы «Алты жылдық ибтидаия бағдарламасы» деп аталды. Бұл бағдарламада мақсаты мен міндеттері айқын көрсетіліп, оқыту әдістемесі мынадай алты шарты белгіленді:

1. Мақсаты: дінді, көркем халықты, Отан сүйгіштікті, Отан пайдасы үшін Отан балаларын жетілдіру (тәрбиелеу).
2. Рухы: Отан және ұлтымызға һәм махаббат.
3. Беретін мағлұматы: тұрмыста тәуелсіз қарекет ете алу, түрлі, күнделікті мәселелер алдында абдырап қалмау, өзінің ахуалы мен мұқтажының талабына жарата аларлық, шетке шыққанда, өзін тәрбие айтып, алып кетерлік бір білімі ақтар.
4. Оқылатын пәндер: 1. Дін. 2. Ана тілі. 3. Есеп. 4. Орыс тілі. 5. Жағрафия. 6. Табиғат тану. 7. Ұлт тарихы. 8. Отан тарихы. 9. Ашқал және рәсім. 10. Күй. 11. Гимнастика.
5. Түйіні: тәуелсіздік (мустақилық).
6. Оқу мерзімі – 6 жыл [7].

«Айқап» журналына қырғыз зиялысы И. Арабаев жариялаған мақаласында: «Медресе Хұсайния» дұрысында адамды жақсы заманға лайық білім беретұғын бір медресе. Мұнда Бұхарадан он жыл, жиырма жыл жатып ала алмаған араб тілі ғылымынан артық ғылым алынады. Хәмда Русияның гимназиясы секілді орта мектептерде оқыған бірқатар өнерлер мұнда оқытылады. Біздің туземный школдағы 7-8 жыл оқыған балалар қатары орыс ша білім алып шығады», – деп келтіріле отырылып, қазақ-қырғыз балаларын XIX ғасырда Орынбор қаласында ашылған Хұсайния медресесінде оқуға шақырған [8].

«Ғалия» медресесінде оқыған қазақ жастары әр түрлі тақырыпта «Айқап» және «Қазақ» газеттерінде мақалаларын жариялап тұрды. Мысалы, «Айқап» журналына жарияланған Зәкір Ғайсиннің «Медресе Ғалияда қазақ шәкірттері» деп аталатын мақаласында: «Русиядағы мұсылман медреселерінен ең бірінші болған медресе «Ғалияда» қазақ оқушыларының жылдан- жылға көбеюі иншалла халқымыздың ғылым нұрыменен нұрланып, рухтың көтерілуіне себеп болар деп шын

көңілімізден қуанамыз. Бұл шәкірттердің ішінде байларымыздың арқасында оқып жүрген бірлі-жарымды шәкірттер де бар. Мысалы, Қапалдағы Мамановтар үш шәкіртті, Семейдегі Яхи қажы бір шәкірт оқытып жатыр. Басқа жерлерден де осындай аздап оқушыларға жәрдем еткен мырзалар естіледі. Міне, бұлар қазақ халқының бұрынғы қалпынан әжептәуір өзгергенін көрсетеді» [9], - деп жазды.

«Айқап» журналында оқу-ағарту мен білім беру мәселелеріне байланысты хабарлар жіберіп отырған. 1913 жылғы 6-санында, оқуға түскен қазақ балаларының бітіре алмайтын себептері айтылған. Ақтөбеде ашылған гимназия мен Астрахань қаласында қазақ балалары үшін пансион ашуға рұхсат берілгені туралы хабарлар берілген. Сонымен қатар, 1913 жылы жарыққа шыққан журналдың 16-санында, Зайсанда ашылған «Мектеб Казакхия» -оқу, оқыту жайлары хабарланған. Осы жылы 8-санында шыққан ішкі хабарларда, Омскіде ауыл шаруашылық институтын ашу үшін рұхсат алынғандығы, Петропавловскіде мектеп-медресе салу ісіне көмектесушілер туралы хабарланған. 1914 жылғы журналдың 1-санында, Петербургте болған мұғалімдер съезінде мұсылман мектеп-медреселерінің жағдайы туралы баяндама жасалғаны хабарланған.

Әлкин Ахмет 1911 жылғы шыққан журналдың 12-санында жарияланған «Әдебиет кеші» атты мақаласында, Қостанай қаласында татар жастары ұйымдастырған кеш туралы жазады. Автордың 1912 жылғы «Замандастарыма бір-екі сөз» атты мақаласында, қазақ елінің келешегі үшін оқудың, білімнің маңызына тоқталған. Жастарды оқыту, үлкендердің сауатын ашу жолдарын көрсеткен.

Ахметов Мұхаметсапа 1911 жылдың 10-санында шыққан «Қазақ оқығандарына!» атты мақаласында, қазақ арасында газет-журнал шығару өте қиын екендігін айта келіп, «Айқап» журналының келешекте шыға беруі үшін қазақ оқығандарының көмегі қажет екендігін, мақалалар жазу керектігін жазған. Мектеп-медреселерді бітірген қазақ оқығандары ел ішінің мәдениеті өркендеуіне, оқу, білім таратуға еңбек сіңірмейтінін сынаған.

«Айқапқа» тек қазақтар ғана емес, өзге ұлт өкілдері де жазып тұрған. Мәселен, қырғыз Ишанғали Арабаевта 1912 жылғы 1-және 2-санында «Орынбордан-Ташкенткеше» атты мақаласында Орынбордағы оқу орындары, оқыту жағдайын сөз ете отырып, қазақ шежіресі, тарихы туралы қытай сопыларының шығармаларында барлығы туралы атап көрсеткен [9, 66 б.].

Қазақ» газетінің бетінде қазақ жастарының медреседен алған білімдеріне немқұрайлы қарағандар да болды. Ахмет Жанталиннің «Медреседен оқып шыққан шәкірттерде не болашақ» деген мақаласында: «Медреседе не оқу керек екендігін қайдан біледі, оны кім белгілейді? Менің ойымша, медреседегі дәрістер, оқып шыққан шәкірттердің істейтін іс те қарап белгілетуге тиіс. Енді байқап жүрсек, біздің медреселерден шыққан шәкірттеріміз доктор бола алмайды, земелемер бола алмайды. Енді не болады? Жалғыз-ақ мұғалім бола алады, молда болып, бала оқыта алады. Шәкірттер еліне қайтқан соң, ол аймағының баласын жинап алып, сабақ оқытып, сол әдетпен ғана тамағын тойдырмаса, онан өзге шамасы келмейді. Ол шәкіртке сонан басқа орын да жоқ, одан басқа өзге қызмет қылу оның қолынан да келмейді [10], - деп өз ойын білдіреді. Дегенменде, қазақ жастарының медреседен кейін тек қана оқытушылық саламен шектеліп қалды деп те айтуға болмас. Бірқатар қазақ оқығандары медреседен білім алғаннан кейін, оқуларын шет мемлекеттерде жалғастырды. Сондықтан сол кездегі мұсылмандық мектептердің орны ерекше болды. Осындай оқу орындары танымал қазақ ағартушыларын қалыптастырып үлгерді. Сонымен қатар, медреселер арқылы қазақ жастарының сауатын ашуына мүмкіндік туды.

Қазақ өлкесіндегі білім беру мезгілі бір жүйелі болмады. Қазақ жастарының жаз айларында да білім алуынан тура келді. Қалың жұртшылықтың өз балаларын ақылы оқытуға кейбіреуінің жағдайы мүлдем келмеді. Медреседе оқып жүрген қазақ жастарының біразы, оқу ақысын уақытымен төлей алмағандығынан, оқудан шығып қалып жатты. Белгілі қазақ зиялылығы Міржақып Дулатов мұсылманшы оқытудың үш түрлі негізгі кемшілігін былайша көрсетті:

1. Жеткілікті тәуір мұғалім жоқ;
2. Мезгілінде оқылатын тәртіпті мектептер жоқ;
3. Өз тілімізде оқу кітаптары жоқ [11].

Жоғарыда осы секілді кемшіліктерге «Қазақ» газеті басқармасының да тоқталып өткендігін келтірдік. Аты аталған кемшіліктер, қазақтар арасындағы оқыту жүйесін қалыпқа келтірудегі негізгі кемшіліктер болатын. Осындай олқылықтарды қазақ оқығандары біріге отырып шешулері тиіс болды. Тек қана қазақ зиялылары емес, сонымен қатар қалың қазақ жұртшылығы осы мәселеге көңіл бөлгенде ғана нақты шешімге кол жеткізуге мүмкін болатын еді. Жергілікті жерлерде мектептер ашылып, оларда

мұғалімдердің саны арттыру да басты қажеттіліктің біріне айналды. Мектептегі кітаптардың тапшылығы жиі-жиі байқалып тұрды. Бұл іске қазақтың зиялы қауымы белсене араласты.

Кейінгі уақыттарда да оқу бағдарламасын жасау мәселесі жиі туындап отырды. Бастауыш сыныптарға арналған кітаптар басылып шықпады. Егер де кітаптардың мөлшері жеткіліксіз болатын болса, онда оқу бағдалмасын жасап шығарудың ерте екендігі алға тартылды. Осындай себептер оқу бағдарламасын жасап шығаруды кейінге шегерді. Жатсардың білім алып тәрбиелену мәселесі алдыңғы орынға қойылды. Көптеген кемшіліктерді түзеу тек оқу ісі дұрыс жолға қойылғанда ғана іске асатын еді. Осындай кемшіліктерді жою жастардың мойнына артылды. «Қазақ» газеті басқармасы осы жөнінде жиі-жиі үн қатып отырды. Ол уақытта қазақ жастарының біразы орысша сауатын ашса, біразы молдадан сабақ алды. Қазақ зиялылары қазақ жастарының қазақ тілімен қатар орыс тілін меңгеруіне қарсылық танытпады.

«Жаңа жолдың оқуы жаңа оқып шыққан жас мұғалімдердің қолында. Бұлардың көштерінің білімдерінің соңы, пікірлері жаңа. Ниеті жұрттыңа қызмет ету. Бұла білгенін, тайған-таянғанын жұрттан аяп қалатын емес. Қазақтың бастауыш мектебіндегі жұмысын қолдарына алуға лайық адамдар. Әр жаңалықтан хабардар, дүниеде не істеліп, не қалыпта тұрғанынан бұлардың мәліметі мол. Қысқасы, қазақ арасында білім нұрын жаюға нағыз қолайлы адамдар» [12], - деп жас мұғалімдеге мол сенім артылды.

Қазақ зиялылары «Қазақ» газеті арқылы қалың бұқараны білім жарыстарына ат салысуға шақырды. Сол кезде білім жарыстары көптеген мемлекеттерде дәстүрлі түрде өтіп тұрған болатын. Сондықтан да қазақтар арасында осындай жарыс түрін ұйымдастыру қажеттігі де туындады. Білім жарысы жөнінде мынадай пікір айтылды: «Білімді жұрттардың білім жарысына келсек, оның мағынасы да, көздеген мақсаты да басқа. Ол бірнеше болыс ел жиып, бір-екі күн дуылдап, ет жеп, қымыз ішіп кету үшін ғана жасалмайды, бүтін ұлт дүниедегі бүтін жұрт үшін көпке қаларлық іс үшін істеледі. Дүниеде күн көріп, тіршілік етудің ауырын жеңілдету үшін, жеңілін рахатқа айналдыру үшін істеледі. Неше түрлі ғылым, өнер бәрі де тіршіліктің ауырлығын азайту үшін, рахатын молайту үшін шығарылған нәрселер. Ғылым, өнер артылған сайын дүниеде бейнет кемімекші. Осыған ақылы жетіп, ісі өнген жұрттар ғылым мен өнерді бірден бірге асыруға тырысады. Асыру үшін әркім істер істейді. Сол істердің бірі – білім жарысы» [13]. Білім жарысын ұйымдастыру қалың жұртшылықтың қолынан келетін іс болатын. Қазақ зиялылары осы іске қазақ халқын барынша жұмылдыруға тырысты. Еуропада жиі ұйымдастырылып тұратын білім жарысының қазақ халқына тигізер пайдасы мол болды. Сол кезде Еуропаның көптеген мемлекеттерінде білім, ғылым саласы толық қанды дамып отырған еді. Ал, қазақ өлкесіндегі жағдай мүлдем басқаша жағдайда тұрды. Көптеген қиыншылықтарға қарамастан қазақ зиялылары оқу мәселесін бір жүйеге келтіруге тырысып бақты. Қалың жұртшылыққа білім және ғылымның үйреуімен, ізденумен жайылатындығын да жете түсінді. Ал білім бастар негізі, оқытудың негізгі құралы кітап болатын. Алайда, сапалы талапқа сай қазақ тіліндегі кітаптар белгілі мөлшерде басылып шықпады. Білім жарысын ұйымдастырудың арқасында бұл мәселенің өз шешімін табатындығына да қазақ зиялылары зор сеніммен қарады.

1913-жылғы «Қазақ» газетінің 2-санында жариялаған газет беттерінде қазақ зиялысы Ахмет Жанталиннің мақаласында медреседе білім алған шәкірттердің тек мұғалім және молда болатындығы және оның өзгеге шамасы келмейді дегені және медреседе не біліп шығу керек екендігі жазылған [6, 20 б.].

Иә, мектеп – жас ұрпаққа білім мен тәрбие беретін орталық, білім беру жүйесінің негізгі буыны. Осы тұрғыда Ахмет Жанталиннен кейін зерттеушілердің бірі, ағартушы, ақын әрі журналист Оспанұлы Әлмұхамет 1917 жылғы «Қазақ» газетінің 233-санында «Бостандық мектебі» атты мақаласын жазады. Бұл мақалада Тосын болысында 1917 жылдың 11 сәуір күні ақсақалдар кеңесінің болғандығын, сол кеңесте оқу-ағарту мәселесі, халыққа мектеп ашып беру, мектептегі оқу жүйесі мен мектепке кім басшылық ететіндігі туралы жазады. 1913 жылғы 19-санындағы жарияланған «Емтихан» атты мақаласы қазақ арасындағы оқу-ағарту ісі туралы жазады.

Алаш мұратын көздеген, ұлттың азаттығын қолдаған, оқу-ағартушылықты насихаттаған, халықты білімге шақырған алаштың азаматы- Омарұлы Уәлиханнның бірнеше мақаласы «Қазақ» газеті беттерінде жарияланған. 1915 жылғы шыққан «Қазақ» газетінде «Мектеп-медресе ашылу» тақырыбындағы мақаласында, Павлодар уезінде мектеп-медресе ашу, оқу жұмысы туралы, Орынборда мұғалімдер институты ашылғандығы жайында хабар береді. 1916 жылғы жарық көрген Мұқтаж оқушыларға жәрдем» атты мақаласы хабар түрінде жазылған, оқушыларға көмек көрсету керектігіне баса назар аударады. Осы жылғы шыққан тағы бір мақаласы «Талапты жастарымыздың есінде

болсын», қазақ тілі мен қазақ әдебиетінің мәселелері көтерілген мақала. 1916 жылғы 186- санында «Бұл бізге бір айна» тақырыбындағы мақаласында, оқу-ағарту, қыз балаларды оқыту, әйел оқытушыларын дайындау мәселесі көтерілген. 1916 жылғы 30-маусымда жарияланған 187-санында «Дар мұғалымат» атты мақаласында, Тройцк қаласындағы оқу-ағарту жұмысы, Ғайни Яушева ашқан оқу орны, оның оқу программасы туралы түсініктеме берген [6, 102 б.].

«Қазақ» жазуын қабыл ету мәселесі төңірегінде «Қазақ» газетіне А. Байтұрсыновтың «Жазу емлесі» деген мақаласы жарияланып, бұл емленің аса қажеттігіне Торғайдан Файзолла Сатыбалды ишан ұлы, мұғалімдерден Тәшен Қиямбеков, Зәкір Ғайсин, Мейрам Асхақов, Шахмардан Ибрахимов, Сыдық Абыланов, шәкірттерден Мырза Ахмет Қожақұланов, Мұртаза һәм Рахымжан Бексейт балалары, Павлодардан Қасым қажы медресесіндегі қазақ шәкірттері һәм Астрахан медресесіндегі қазақ шәкірттері тілектерін білдірген [10, 97 б.].

«Қазақ» газетіне жарияланған оқу-ағартуға қатысты мақалалар мектептердің жағдайын жақсарту, бала оқытудағы мұғалімдерге берерлік кеңес, жастарды оқуға тарту мәселелерін қамтыды. Сонымен қатар медресе-мектептерді оқып бітірген жастардың одан әрі оқуларын Ресейдің ірі қалаларында жалғастыруына жағдай жасау, ал оқып жатқан жастарға қаржылай көмек қолын созу мәселелері де тыс қалған жоқ. Әсіресе, оқу орындарында өз қаржысымен оқып жатқан жастарға көмек қолын созу немесе қол ұшын беріп қаржылай көмек көрсеткендер жөнінде газетке жиі басылып отырды десе де болады.

«Қазақ» газетінде Омбы қаласында оқитындардың тізімі берілді. Мәселен, мұғалімдер семинариясында – 8, гимназияда – 5, ауылшаруашылығы училищесінде – 8, медициналы-фельдшерлік мектепте – 4, ветеринарлы-фельдшерлік мектепте – 8, коммерциялық мектепте – 5, қалалық училищеде – 8, жалпы сол қалада оқитын қазақ жастарының саны 46 болған. Негізінде бұл мәліметтерді газетке Сәдуақас Сейфуллин берген. Ол келер жылы қазақтарға арналған 5 стипендиясы бос орынның барлығын, семинарияны – 3, медициналы-фельдшерлік мектепті – 1, ветеринарлы-фельдшерлік мектепті - 1 оқушы бітіретіндігін айтқан [11, 67 б.]. Сонымен қатар осы нөмірде Том қаласындағы университетте Асылбек Сейітов, ал Уфадағы «Ғалия» медресесінде Бекмұхамед Хүсейінов, Қайролла Ибрахимов, Садық Токубаев, Нығмет Манаев, Шахмардан Ғұмаров, Орынбордағы «Хүсейния» медресесінде Елемес Шәрменовтің оқитындығы туралы мәліметтер де келтірілді. Бұл студент-шәкірттерге елдің игі жақсылары ақшалай көмек көрсеткен.

Орынбордағы «Хүсейния» медресесінде Шымкент уезінің қазағы Елемес Шәрменов өзінің осы медресеге төлейтін ақшасы болмай, қысылып тұрған кезде марқұм Сейітбаттал Мамановтың «Қазақ» газетіне жіберген көмек ақшасына алып, оқу ақысын төлегендігін, марқұмның рухына құран бағыштағандығын айтып хат жолдаған [10, 103 б.]. Газеттің келесі санында С. Мамановтың қаржылай көмегінен ақша алған Бекмұхаммед Хүсейінов, Шахмардан Ғұмаров, Қайролла Ибрахимов, Садық Токубаев, Нығмет Манаевтардың да тәңір жарылқасын айтқан мақалалары басылды [11, 97 б.].

Медресе «Хүсейнияда» оқитын шәкірттердің жас мөлшері бұрын ылғи үлкен жігіттер болса, енді 11-12 жастағы балалардың қатары көбейіп келе жатқанына қуаныш білдіре жазған Х. Болғанбаевтың хатында мектеп-медреселерге балаларды оқыту кейінгіге үлкен пайдалы екендігін дәлелдемекке тырысқан [12, 34 б.].

Медреселерде арабша, татарша аралас тілде оқытылуы қазақ жастарына үлкен қиындық туғызды. Мұсылман медреселерінің оқуында араб, парсы тілдерінің де араласып кетуі, көбіне оқулықтарында да осындай түсініксіз, ауыр сөздерге жол берілуі қазақ шәкірттерінің алға жылжуына үлкен тосқауыл болды. «Қазақ» газетінің 2-санында жарияланған «Оренбург, 10 февраль» деген мақалада: «Мұсылман медреселерінде оқығандардың естігені әдеби тілмен жазған кітап, жазғанда да сол кітаптардың тіліне салып еліктеу. Ол әдеби тіл деген қандай тіл? Араб, парсы сөздері көп кіріскен тіл. Неғұрлым араби, парсм сөздері көп қосылса, неғұрлым қара халық түсінуге ауыр, хатта тіпті түсінбейтін болса, соғұрлым әдебилірек болады деп тұтынған жолдан шыққан тіл. Бұл тіл халықтан тумаған, жаны жоқ тіл. Мұсылманша оқығандарымыз әдеби тілмен сөйлейміз, әдеби тілмен жазамыз [13]. Қазақша жазсақ әдеби болмайды деп қазақ тілімен жазуға ұялады, қорынады. Орысша оқығандарымыз қазақ тілімен пікірімізді толық айта алмаймыз, жетпейді, орысша жазғанымыз оңай дейді. Қысқасы, орысша, мұсылманша оқығандарымыз қазақ тілімен жазуға қорынып, біреуі орысша жазады, біреуі әдеби тілмен жазады. Бұлардың өз тілінен қорынып, жерінетін себебі не? Менің ойлауымша бұл әдеттенуден біреуі орысша оқып, бірі әдеби тілмен оқып қазақша жазу әдетінде болмағандық. Әдетте жоқ нәрсе қалыптан тысқары болып, басында ерсі көрінеді. Қазақ тілімен жазу әдетінде болмаған соң орысша һәм мұсылманша оқығандарымыз қорынады. Бір-біріне жазған хаттарында қазақша жазбайды. Бұлай

істеулері ұнамды емес», – дей отырып, «бала сегіз-тоғыз жасынан оқуға түсіп, басқа тілде оқыса, оқитын кітабы да басқа тілде болса, жазғанда да сол кітаптардан үлгі алып жазса, олар қайдан қазақша жазуға әдеттенер» деген қорқыныштың барлығын да жасырмайды. Қазақ жастарын ана тілінде оқытпай, қарттарымыз оларға демеу көрсетпесе, онда қазақ тілінің тағдыры қандай боларлығына күмәнданады [14, 71 б.].

Сөйтіп газет ұлт тілін сақтаудың жолдарын қарастыруды, ол үшін жастарға тілді бағалауды, құрметтеуді түсіндіру қажеттігін, бұл істе «Қазақ» газетінің игілікті істер атқарып отырғандығын, олардың қазақтығымызды сақтауға шақырып, насихат жұмыстарын жүргізіп отырғандығын нақтылап береді

«Сарыарқа» газеті Мұхтар Әуезовтың 1917- жылғы газеттің 17-санында шыққан «Қайсысысын қолданамыз?» атты мақаласында, мектептерде бір программамен оқыту мәселесін көтерген. Қазақ елінің мәдениеті, әдебиеті, ғылымы өсу үшін тілдің орнына тоқталған. Әуезовтың 1917-жылдың 11-санында шыққан «Оқудағы құрбыларына!» атты мақаласында, үлкен нәсенің кішігірім нәрседен құралатындығы, сондықтан бірлік болуы керектігін жазған. Сонымен қатар, ұлт тізгінін ұстап тұрған оқығандарымыз-дың дамымауының екі шартын атап көрсеткен: 1-шарт: бірліктің болмауы десе, 2-шарт: сол оқыған адамдардың істері маңызды, орнықты, табанды болу үшін әрбір оқығанның ақтығы, екпіні, білімі болу керектігін атап көрсеткен.

Досмұхамедов Жиһанше 1917-жылғы 17-санында «Арыз хат» атты мақаласында, Петроградтағы «Шураи ислам» комитетінің жұмыстары туралы хат туралы жазған. Алаш қозғалысының қайраткері, ағартушы- Малдыбаев Мұстақымның «Мекте» атты 1917-жылғы 13-санында жарияланған мақаласында, қазақ арасындағы оқу-ағарту мектеп-медресе мәселесіне арналған [10, 103 б.].

«Керекудегі мұғалімдік курсы туралы» атты Сүйіндік баласы жазған 1917 жылғы газеттің 15-санында жарыққа шыққан мақалада, Павлодардағы екі айлық мұғалімдер курсының оқу оқыту жұмысы сыналған. Оқу білмейтін адамды одан ары санасыз қылатындығы жайлы жазылған мақала [15, 52 б.].

1918 жылғы газеттің 28-29 сандарында «Мұғалімдік курстар туралы» атты Жас қазақ мақаласында, оқу-ағарту, ғылым, мәдениет, әдебиет туралы түсініктер берілген. Мақалада халық арасынан шыққан ел басқару жұмысымен айналысқан азаматтарды оқыту, мұғалімдік курстар ашу мәселесі туралы жазылған [16, 103 б.].

«Алаш» газеті XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының бірегей тұлғасы, ағартушы – Көлбай Төгісовтың мақалалары жарияланды [8, 20 б.]. 1917 жылғы 13-санында Көлбай Тоғусовтың «Оян!» атты мақаласында, Ташкент қаласында ашылған университет туралы мәлімет берген. Өнер-білімге, мәдениетке тек оқу арқылы жетуге болатынын айтқан [8, 167 б.]. Ал, 1916 жылғы 4-санында, Түркістан аймағына қарайтын елдер үшін университет ашу мәселесі сөз болады. Оқу-ағартудың пайдасы айтылған.

1917 жылғы 20-санында жарияланған «Құлақтандыруда» Ташкент қаласында ашылған орыс-қазақ оқу үйі туралы айтылған. С.Зайсанның 1917 жылғы 9-санында жарыққа шыққан мақаласында, Қытаймен шекарада тұратын елдердің шаруашылығы, оқу-ағарту ісі, әйелдерді оқыту мәселесі көтерілген мақала.

1917 жылғы шыққан газеттің 15-санында, Қазақ арасындағы оқу-ағарту ісінің жайы; Павлодарда гимназия ашылуы; Екібастұзда ашылған орыс-қазақ мектептері туралы жазылған [17, 93 б.].

Қорыта айтқанда, XX ғасырда қоғамдық тарихи аренаға өз бағыт-бағдарларымен, өзіндік айтар ойларымен шыққан ұлттық мерзімді баспасөздер өз кезегінде әрқайсыда үлкен маңызды қызметтер атқарды. Ғасыр басында олар қазақ жастарын оқу-білім үйренуге шақырса, азаматтық қарсылық жылдарында халықтың мүддесі жолындағы күреске шақыра отырып, ұлт теңдігі жолындағы жеңісті көздеп, сол бір аумалы-төкпелі заманда қалың бұқараны соңынан ерте білді. XX ғасыр басындағы қазақ жастары баспасөзінің дамуына қызмет еткен ұлт зиялыларының көздеген мақсаты мынада: ең алдымен, олар қазақ қоғамын дамытудың бастауы – ұлттық мүдде мен өркениет құндылықтарын біртұтастықта қарастыру керек деп таныды, екіншіден, қазақ жастарын бостандық жолындағы күреске дайындау; үшіншіден, рухани серпіліске жету жолында ұлттық білім беру жүйесін дамытудың төменгі сатысы – ауыл мектептерін көптеп ашу арқылы жастардың білімге деген құштарлығын ояту; бұл мақсатты орындау барысында қазақ балаларына арналған оқулықтар дайындау мен жастардың ұлттық баспасөзін қалыптастыру болды деген тұжырымға келеміз.

Ал бүгінгі XXI ғасырда баспасөздің қоғамдық-саяси өмірдегі белсенділігі күн санап арта түсуде. Өйткені, баспасөздің қоғамда алатын рөлі оның санымен емес, ұлттық мүддеге негізделген қызметімен

өлшенетіндігі ақиқат [18, 78 б.]. Баспасөз – сан ғасыр бойы отаршылдық езгіде келген халқымызды ұлттық мүддесіне сай аумалы-төкпелі заманда жанында болып, жаңа құрылысты насихаттады, салаутты өмірге жөн сілтеді, сол жолда бағдар-бағыт беретін бірден-бір ақпараттық құрал көзі болып отыр.

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу тақырыбымызға өзек болып отырған ХХ ғасырдың басындағы қазақ баспасөзінің тарихы мен ондағы білім мен оқу-ағартуға байланысты көтерілген мәселелер мазмұнын толық ашу мақсатымен қазақ баспасөзі туралы жазылған еңбектерге жалпылама шолу жасау барысында, ұлттық баспасөз және оның беттерінде көтерілген білім беруге байланысты әртүрлі саланы қамтыған мақалалар өз алдына жеке қарастыруды қажет ететіндігіне, осы уақытқа дейін арнайы зерттелмегендігіне көз жеткіздік.

Қорытынды. ХХ ғасырдың басындағы оқу-ағарту саласына ұлттық зиялы қауым өкілдері үлкен үлес қосты, олардың алдына қойылған басты міндет – қазақ халқын ұлт деңгейіне көтеру және ағартушылықты дамыту еді. ХХ ғасырдың басында қазақ даласына тараған газет-журналдар әр қазақтың ұлттық тұжырымдарды табанды түрде көтеріп отырды. Ұлт зиялылары ұлттық мерзімді баспасөз беттерінде ағартушылық саласында мектептер, мұғалімдер, оқу-ағарту мәселелері, оқу-әдістемелік құралдар туралы зерттеулер жүргізді, ғылыми-танымдық шығармалар жазды. «Қазақ», «Сарыарқа», «Алаш» сияқты мерзімді басылымдар елеулі рөл атқарды. Жалпы, қазақ баспасөзін әртүрлі бағыттардағы тарихи дерек көзі ретінде қарастыру керек.

ХХ ғасырдың басындағы ұлт зиялы қауымның еңбегі орасан болғанымен, ұзаққа бармады, олардың барлығы репрессияға ұшырады. Дегенмен қазақ зиялыларының аз уақыт ішінде білім мен ғылым жолындағы еңбектері баршаға үлгі!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Смағұлова С.О. Қазақ мерзімді баспасөзі : шығу тарихы мен деректік маңызы (XX ғ. 20-30 жж.) . Алматы: «Елтаным» баспасы , 2011. – 432 б.
2. Қайрат С. Алаш көсемсөзі: тіл мәселесі. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2014.– 400б.
3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том.–Алматы: «Атамұра»,2002. –768 б.
4. Бисенғалиев З. ХХ ғасырдың басындағы қазақ прозасы. – Алматы, Мектеп.–1989. –136 б.
5. Нұсқабайұлы Ж. Қазақ журналистикасының тарихы (1870-2008 жылдар). / Ж.Нұсқабайұлы, Қ.Аллаберген, Ф.Оразаев. – Алматы: «Білім» баспасы, 2018 ж. –400 б.
6. «Қазақ» газеті. 1913 жыл/ Құраст. С.О. Смағұлова, Ф.Қ. Әнес, Т.А. Замзаева.– Алматы: – «Арыс» баспасы, – 2009.– 480 б.
7. Омарбеков Т. Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. Көмекиі оқу құралы. – Алматы: – «Өнер», 2003. –552 б.
8. Субханбердина У. «Қазақ», «Алаш», «Сарыарқа». – Алматы: Ғылым, 1993 ж. – 200 б.
9. Субханбердина У. «Айқап» беттеріндегі мақалалар мен хат-хабарлар. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1961 ж. –153 б.
10. Алаш қозғалысының 100 жылдығы және «Сарыарқа» газетінің 100 жылдығына арналған «Алаш көсемсөзі – Рухани жаңғыру парадигмасы» атты халықаралық ғылыми-практикалық
11. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 – б.;
12. Кенжебаев Б. Қазақ баспасөзінің тарихынан: Тарихи очерк. – Алматы: Қазмембаспасы, 1950. – 370 б.
13. Досбаев Ә., Қорқытов Б. Қазақ баспасөзінің тарихын зерттеудегі өрескел қателіктер // Социалистік Қазақстан. – 1951. – 17 қараша.
14. Бекхожин Қ. Қазақ баспасөзі тарихының очеркі (1860-1958). –Алматы, 1981. – 239 б.
15. Ахметова Л.С. Жоғары білім мен ғылым саласындағы мемлекеттік саясат және оның Қазақстанда жүзеге асуы: тарихи талдау (1985-2005жж) – А., 440
16. Атабаев Қ. Мерзімді басылым ХІХ ғасырдың аяғы ХХ ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының дерегі ретінде. – Алматы: «Қазақ 129 университеті», 1998. – 192 б.;
17. Нұрғалиева Л. 1917–1937 жылдарда Қазақстан тарихының өзекті мәселелері баспасөзде: тарихнамалық зерттеу: т.ғ.к. ... дисс. – Алматы, 1998. –143 б.
18. Сақов Қ.Ө. «Қазақ» газетіндегі ұлттық-саяси мәселелердің жазылуы: ф.ғ.к. ... дисс. авторефераты. – Алматы, 1998. – 260 б.

References:

1. Smagulova S.O. *Qazaq merzimdi baspasozı : shygy tarihy men derektik manyzy (XX g. 20-30 jj.)* . Almaty: "Eltanym" baspasy, 2011. – 432 b.
2. Qairat S. *Alash kosemsozi: til maselesi*. – Almaty: "Qazaq ensilopediasy", 2014. – 400b.
3. *Qazaqstan tar ihy (kone zamannan búginge deiin)*. Bes tomdyq. 3-tom. – Almaty: "Atamura", 2002. – 768 b.
4. Bisengaliyev Z. *XX gasyrdyn basyndagy qazaq prozasy*. – Almaty, Mektep. – 1989. – 136 b.
5. Nusqabaiuly J. *Qazaq jyrnalisikasynyn tarihy (1870-2008 jylar)*. / J. Nusqabaiuly, Q. Allabergen, F. Orazayev. – Almaty: "Bilim" baspasy, 2018 j. – 400 b.
6. "Qazaq" gazetı. 1913 jyl/ Qurast. S.O. Smagulova, G.Q. Anes, T.A. Zamzaeva. – Almaty: "Arys" baspasy, 2009. – 480 b.
7. Omarbekov T. *Qazaqstan tarihnyn ozekti maseleleri. Komekshi oqy quraly*. Almaty: "Oner", 2003. – 552 b.
8. Sybhanberdina Y. "Qazaq", "Alash", "Saryarqa". Almaty: Gylym, 1993 j. – 200 b.
9. Sybhanberdina Y. "Aiqap" betterindegi maqalalar men hat-habarlar. Almaty: Qazaq memleket baspasy, 1961 j. – 153 b.
10. Alash qozgalysynyn 100 jylдыgy jane "Saryarqa" gazetinin 100 jylдыgyna arналган "Alash kosemsozi – Ryhani jangyry paradigmatasy" atty halyqaralyq gylymi-praktikalыq konferensiasynyn jinagy, Almaty q., 24 qarasha 2017 / jayapty red. A. B. Aqynbekova. – Almaty: Qazaq yniwersiteti, 2017 – 206 b.
11. Baitursynov A. *Shygarmalary*. – Almaty: Jazushy, 1989. – 320 – b.;
12. Kenjebaev B. *Qazaq baspasozinin tarihnyn: Tarihi ocherk*. – Almaty: Qazmembaspasy, 1950. – 37 b.
13. Dosbaev A., Qorqytov B. *Qazaq baspasozinin tarihnyn zertteudegi oreskel qatelikter // Sosialisik Qazaqstan*. – 1951. – 17 qarasha.
14. Bekhojin Q. *Qazaq baspasozı tarihnyn ocherki (1860-1958)*. – Almaty, 1981. – 239 b.
15. Ahmetova L.S. *Jogary bilim men gylym salasyndagy memlekettik saiasat jAne onyn Qazaqstanda júzege asuy: tarihi taldau (1985-2005jj)* – A., 44
16. Atabaev Q. *Merzimdi basylym XX gasyrdyn aiagy XX gasyrdyn basyndagy Qazaqstan tarihnyn deregi retinde*. – Almaty: "Qazaq 129 uniwersiteti", 1998. – 192 b.;
17. Nurgaliev L. *1917-1937 jyldarda Qazaqstan tarihnyn ozekti maseleleri baspasozde: tarihnamalыq zertteu: t.g.k. ... diss.* – Almaty, 1998. – 143 b. 18. Saqov Q.O. "Qazaq" gazetindegi ulttyq-saiasi maselelerdin jazyluy: f.g.k. ... diss. avtoreferaty. – Almaty, 1998. – 260 b.

ӘОЖ 94(574)

FTAMP 03.20.00

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.005>

Л.Б. Бердіғожин.¹ *, Б.С. Жұмағұлов,² Д.Ж. Алипова³

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті. Қазақстан. Атырау қ.

E-mail: berdyguzhin@mail.ru

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Қазақстан. Алматы қ.

E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

³Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті. Қазақстан. Атырау қ.

E-mail: alipova.d@mail.ru

ГУРЬЕВ УЕЗІНДЕГІ 1920 ЖЫЛДАРДАҒЫ ХАЛЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ

Аңдатпа

Мақалада өткен ғасырымыздың 20 жылдарындағы Гурьев уезіндегі халық қозғалысы, оның себептері мен салдары туралы мәселе қарастырылған. Гурьев уезіндегі Мұнайлы өлке экономикасының қалыптасып, дамуында 1920 жылдар ерекше мәнді. Архив қорларында сақталған құжаттарға көз салсақ өлкенің негізгі шаруашылығы мұнай және балық өндірістері болды. Сондай-

ақ, өндірістен шалғай орналасқан елді мекендер ауыл шаруашылығымен айналысты. 1920 жылдың қаңтар айында қызыл әскер уездік жерін түгелдей ақ казак әскерінен азат етіп, екі жылға созылған соғыстан соң ел бейбіт даму жолына түсті. Кеңес үкіметінің өлкеде жүргізген әлеуметтік экономикалық саясаты халық арасынан бірден қолдау таба қойған жоқ. Әсіресе, ауыл шаруашылығында жүргізілген экономикалық реформалар Жайық өзені бойында орналасқан шаруа селоларының қарсылығына тап болды. Жайық өзені бойы шаруаларының алғашқы бас көтеруі Гурьев қаласында орын алып, қатал басып тасталса да көтеріліс тоқтамады. Мақалада архив деректері және соны зерттеулер негізінде өлкедегі 1920 жылдардағы шаруалар көтерілісі тарихы жаңаша көзқарастың деректермен баяндалады.

Кілт сөздер: Гурьев уезі, 1921 жыл, сәуір көтерілісі, Серов, Киселев, бандылар, халық қозғалысы.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің АР09259623 «Атырау облысының көне заманнан бүгінгі күнге дейінгі тарихы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды

Бердыгужин Л.Б.¹, Жумагулов Б.С.², Алипова Д.Ж.³*

¹*Атырауский университет им. Х.Досмұхамедова. Казахстан. г. Атырау.*

E-mail: berdyguzhin@mail.ru

²*Казахский национальный педагогический университет им. Абая. Казахстан. г. Алматы.*

E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

³*Атырауский университет им. Х.Досмұхамедова. Казахстан. г. Атырау.*

E-mail: alipova.d@mail.ru

НАРОДНОЕ ДВИЖЕНИЕ В ГУРЬЕВСКОМ УЕЗДЕ В 1920-е гг.

Аннотация

В статье рассматривается вопрос народного движения в Гурьевском уезде в 20-е годы прошлого века, его причины и последствия. Особое значение в становлении и развитии экономики нефтяного района имели 1920-е годы. Если обратиться к документам, хранящимся в архивах, то основной экономикой района была добыча нефти и рыбная промышленность. Также населенные пункты, расположенные вдали от производства, занимались сельским хозяйством. В 1920 году в январе красная армия освободила край от белоказачьей армий, и после двухлетней войны страна вышла на путь мирного развития. Социально-экономическая политика, проводившаяся советским правительством в регионе, не нашла непосредственной поддержки в народе. Особенно экономические реформы проведенным в сельском хозяйстве, противостояли крестьянские деревни, расположенные по реке Жайык. Первое восстание крестьян произошло в городе Гурьеве и восстание не прекратилось, хотя и было жестоко подавлено. В статье представлена история крестьянского восстания в регионе в 1920-е гг. по архивным данным и исследованиям.

Ключевые слова: Гурьевский уезд, 1921 год, апрельское восстание, Серов, Киселев, банды, народное движение.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан АР09259623 «История Атырауской области с древнейших времен до наших дней».

Berdyguzhin L.B.¹, Zhumagulov B.S.², Alipova D.Zh.³*

¹*Atyrau University named after H. Dosmukhamedov. Kazakhstan. Atyrau*

E-mail: berdyguzhin@mail.ru

²*Kazakh National Pedagogical University named after Abai. Kazakhstan. Almaty*

E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

³*Atyrau University named after H. Dosmukhamedov. Kazakhstan. Atyrau*

E-mail: alipova.d@mail.ru

POPULAR MOVEMENT IN THE GURYEYEV DISTRICT IN THE 1920S.

Abstract

The article deals with the issue of the popular movement in the Guryev district in the 20s of the last century, its causes and consequences. The 1920s were of particular importance in the formation and development of the economy of the oil region. If we turn to the documents stored in the archives, the main economy of the region was oil production and the fishing industry. Also, settlements located far from production were engaged in agriculture. In January, the Red Army liberated the region from the White Cossack armies, and after a two-year war, the country embarked on the path of peaceful development. Located along the Zhaiyk River. The first peasant uprising took place in the city of Guryev and the uprising did not stop, although it was brutally suppressed. The article presents the history of the peasant uprising in the region in the 1920s. archival data and research.

Keywords: Guryevsky district, 1921, April uprising, Serov, Kiselev, gangs, popular movement.

The article was prepared within the framework of the grant funding project of the Ministry of

Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan AP09259623 «History of the Atyrau region from ancient times to the present day».

Кіріспе. Қазіргі кезеңде тарих ғылымы үшін ХХ ғасыр тарихы өте маңызды. Себебі, осы ғасыр аумағында ел тарихының шешуші маңызы бар саяси оқиғалары орын алды. Бұл кезеңнің оқиғаларын зерттеп, зерделеу тарихшы-ғалымдар алдына көп міндет жүктейді. Президент Қ.К. Тоқаев «Жаңа Қазақстан: Жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына жолдауында - «Жаңа Қазақстан дегеніміз – егемен еліміздің болашақтағы бейнесі. Өз елінің ертеңіне сенбеген халық мықты мемлекет құра алмайды. Бұған тарихтан талай мысал келтіруге болады. Біз келешегіміз кемел боларына және жарқын болашақты өз қолымызбен жасай алатынымызға сенеміз» - деген болатын [1].

Мемлекет басшысының алға қойған теориялық міндеттері отандық тарих ғылымында жаңа сілкіністер жасады. Бұған бұрыннан қалыптасқан негіз де бар еді. Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізген жылдарда отандық тарихшы-ғалымдарға Қазақстан тарихындағы бұрын күрделі болып келген тақырыптарды ақиқат тұрғысынан ашып көрсетуге, шынайы да, әділ бағасын беруге толықтай мүмкіндік туды. Сондай тақырыптардың бірі, әлі де ақиқаты толық айтылмай келген мәселенің бірі, Гурьев уезіндегі 1920-1923 жылдардағы халық қозғалыстары.

Мақсаты. Большевиктер партиясының аграрлық саясатына қарсы халық наразылығы 1920 жылдың басында Ресейдің орталық аудандарында басталып, кейін тез қарқынмен Қазақстанға да тарай бастады. Осы кезеңдегі халық наразылығының қозғаушы күші шаруалар болып, олардың кеңес үкіметіне қарсы қарулы күресі таза әлеуметтік-экономикалық бағытта болды. Көтеріліске шыққан шаруалар тек жеке меншік иесі ғана емес, тауар өндіруші әлеуметтік тап болып 1919 жылы елде енгізілген «әскери коммунизм саясаты» нәтижесінде меншік иесі ретінде де, тауар өндіруші ретінде де күйретілді. Большевиктердің бұрын қалыптасқан шаруашылықтарды, мемлекеттік саясат құрбанына айналдыруы, алда өте ауыр зардабы бар ашаршылыққа алып келді. Біздің мақсатымыз сол кезеңдегі оқиғалардың анық-қанығын халыққа жеткізу.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Шаруалар көтерілісінің басталуы мен басшылары туралы алғашқы дерек Сібір ВЧК (Бүкілресейлік төтенше комиссия) өкілі И.П. Павлуновский [2, 54], Ишим уезі партия кеңес қызметкері Т.Д.Корушин [3, 90] еңбектерінде жазылды. 1950-1960 жылдардағы тарих ғылымында 1920 жылдардағы шаруалар көтерілістері туралы және «әскери коммунизм саясатының» шаруаларға әсері туралы М.А. Богдановтың «1921 жылғы Батыс Сібір кулак эсер бас көтеруінің талқандалуы» [4, 112] атты монографиясы жазылды. Зерттеу кеңестік идеология шеңберінде көтерілістерге «бандылардың бас көтеруі» деп баға берілді. И.Я. Трифановтың еңбегінде, [5, 311] осы пікір әрі қарай дамытылып, көтерілістерге «контрреволюциялық қозғалыстар» деген баға берілді.

1973 жылы жарияланған Н.Г. Гимпельсонның «Әскери коммунизм: саясат, тәжірибе, идеология» [6, 296] атты еңбегінде 1919 жылы енгізілген «әскери коммунизм саясаты» большевиктер партиясының селолардағы билігін нығайтуға себеп болды деп бағалайды. Сонымен қатар 1920 жылдардағы қазақстан шаруалары туралы зерттеулер де жариялана бастады. А.С. Елагин «Қазақстандағы азамат соғысы кезеңіндегі социалистік құрылыс» [7, 307] атты зерттеуінде 1919 жылы

енгізілген «әскери коммунизм саясатының» қазақстандағы ерекшеліктеріне мән беріледі. С.Н. Покровскийдің еңбегінде [8, 366] 1920 жылғы Батыс және Шығыс Қазақстандағы кулактардың бас көтеруі, шаруалар көтерілісінің ерекшеліктері баяндалады. В.К. Григорьев «Қазақстандағы шағын буржуазиялық контрреволюцияның бас көтеруін талқандау (1920-1922)» [9, 176] еңбегінде 1920 жылдардағы шаруалардың қарсылық қозғалысын талқандаудағы Төтенше арнайы отряд (ЧОН), Бүкілресейлік төтенше комиссия (ВЧК), милиция, қызыл әскер рольдерін жан-жақты талдайды. Бұл еңбектің құндылығы, большевиктердің бұл «бас көтеруге» қатысқандарды қатаң жазалап қуғын-сүргінге ұшыратқаны алғаш баяндалады.

1920 жылдың сәуір айының соңында Париждегі ақ эмигранттардың кездесулерінің бірінде жетекші теоретик және Кадет партиясының жетекшісі П.Н. Милоков большевиктерге қарсы жаңа күрес тактикасын қолдануды ұсынды. Оның негізі шаруалардың ұсақ буржуазиялық тербелістерін қолдану бағыты болды. Тиісінше жаңа ұрандар ұсынылды: «таза демократия», «халық билігі», «коммунистерсіз кеңестер». Эсер партиясы басшылығының жоспарлары олардың жұмысшы-шаруа жүйесінен бас тартуына ғана негізделмеді. Соғыстар, аштық, суық, аурулар пролетариат ортасында шаршау сезімдерін тудырды, оның одан әрі күресуге деген ерік-жігерін әлсіретті деген қорытындыға келді, өйткені басты жау - буржуазия қатал таптық шайқастарда ашық түрде жеңіліске ұшырады. Социалистік теоретиктер фактінің маңыздылығын өз жолымен бағалады: шаруалардың негізгі бөлігі кіммен бірге - бұл жеңіс. Орташалар әскери коммунизм саясатына наразы болғандықтан, Кеңес жүйесі оның соққыларына төтеп бере алмайды деп бағалады. Қазақстанның батысында эсерлер Самара және Саратов ұйымдарымен тығыз байланыста болды, олардан әдебиет, насихаттаушылар көмегін және белгілі бір әрекеттерді жүргізу туралы нұсқаулар алды. Оралда 10 адамнан тұратын эсер тобы болса Гурьев пен Ақтөбеде эсерлер болған жоқ деп көрсетеді автор [10, 16]. Кейінгі кезеңдегі Ресей тарихнамасында 1920 жылдардағы шаруалар көтерілісі жаңаша зерттеле бастады. Тың архив құжаттары ғылыми айналымға енгізілді. Б.И. Басманов [11, 235] зерттеуінде Батыс Сібірдегі шаруалардың бас көтеруіне эсер партиясының ешбір қатысы жоқтығы дәлелденді. В.И. Шишкин [12, 94-95] 1920-1921 жылдардағы Батыс Сібір мен Қазақстандағы шаруалар көтерілісі туралы құжаттар жинағын әзірлеп, шығарды. В.А. Шулдяков [13, 607] зерттеуінде Батыс Сібірдегі шаруалар көтерілісіне казактардың қатысуы және көтерілісті талқандау барысында Сібір казактарының жойылғанын баяндайды. И.В. Яблочкина [14, 496] И.В. Курышева [15, 122] еңбектерінде де 1920 жылдардағы кеңес шаруаларының әлеуметтік-психологиялық тұлғасы, большевиктер саясатына қарсы болуының негізгі себептері сараланады. Қазақстандық тарих ғылымында тәуелсіздік жылдары 1920 жылдар оқиғасы зерттеле бастады. Е.И. Медеубаев [16, 179], М.К. Қойгелдиев [17, 166] еңбектерінде осы жылдардың тарихи шындығы қайта қозғалды. Е.Медеубаев «әскери коммунизм саясатының» өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығына тигізген әсері, ерекшеліктерін көрсетеді. 1920 жылдардағы шаруалар саясатын кеңес үкіметінің аграрлық экономикадағы жүргізген саясатының салдары деп көрсете отырып, зерттеуші осы кезеңдегі ең ірі бас көтеру ошағы ретінде Солтүстік Қазақстанды атайды. М.Қойгелдиев «Сталинизм және Қазақстандағы 1920-1940 жылдардағы қуғын-сүргін» атты монографиясында алғаш рет Алашорда мүшелерінің 1920 жылдардағы шаруалар көтерілісіне қатысуы туралы мәліметтерді береді. Петропавлда Шоқат ауылында, үйде өткен жиындарда Баймаханов Қоспан, Байгел-Садықовтардың кеңес үкіметіне қарсы бірлесе күресу туралы уәделерін 1938 жылғы НКВД тергеуі материалдары арқылы көрсетеді.

1920 жылдардағы халық қозғалысы туралы жаңа деректер негізінде М.П. Малышеваның «Сібір казактары демографиялық тоқырау кезеңінде (1919-1934)» [18, 291], Б.А. Мусаевтың «Қазақстандағы 1920 жылдардың бірінші жартысындағы аштық: тарихи, әлеуметтік-саяси сараптама» [19, 30] еңбектері жазылды. Б.А. Мусаев өзінің кандидаттық диссертациясында 1920 жылдардағы шаруалар көтерілісін бағалауда «бандылар», «бандылар қозғалысы» деген кеңестік тарихнама тұжырымынан аса алмайды. 2021 жылы Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтында «Кеңестік кезеңдегі Қазақстан аграрлық тарихының өзекті мәселелері: билік пен қоғам» [20, 192] атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жұмысында және 2022 жылы Атырау қаласында өткен республикалық конференция жұмысында [21, 316] 1920 жылдардағы аштық пен шаруалар қозғалысы тарихы мәселесі жан жақты қозғалды.

Ғылыми мақаланы даярлауда басты назарға объективтік пен тарихилық қағидалары негізгі басшылыққа алынды. Зерттеуді жүзеге асыру кезінде белгіленген мәселені зерделеуде салыстырмалы-тарихи, тарихи-ретроспективті, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелілік әдістері

пайдаланылды. Мақалада берілген материалдар хронологиялық жүйеде топтастырылып, деректерге талдау жасалынды.

Нәтижелерді талқылау. РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің Декретімен 1919 жылы 10 шілдеде құрылып, өз қызметін бастаған Қазақ төңкеріс комитеті өлке жеріндегі жоғары әскери-азаматтық басқару мекемесі болып танылды. Жаңа мемлекеттік мекеменің негізгі міндеті контрреволюциялық күштерді толық жою, қазақ өлкесінде мемлекеттік, шаруашылық және мәдени құрылысқа басшылық жасау, Кеңестердің Құрылтай съезін әзірлеу мен ұйымдастыру, әскер бөлімдерін азық-түлікпен және басқа да қажетті жабдықтармен қамтамасыз ету, сот істерін ұйымдастырып, оны жүргізу болды.

Қазақ төңкеріс комитетінің алғашқы мүшелері болып Ә.Жангелдин, Б.Қаратаев, М.Тұнғаншин, С.Мендешев, А.Байтұрсынов, С.Пестковский (ұлты поляк), бекітілді. 1917 жылы құрылып, жұмыс жасаған алашорда үкіметі Қазақ төңкеріс комитетінің шешімімен таратылды (1920ж. 9 наурыз). Территория жағынан Орал, Торғай, Ақмола, Семей облыстары мен Астрахань губерниясының қазақтары қоныстанған жерлер Қазақ төңкеріс комитетінің қарамағына бағынды.

1919 жылдың 10 шілдесінде құрылған Қазақ төңкеріс комитетінің алғашқы негізгі міндеттерінің бірі қазақ жерін бір орталыққа біріктіру және Қазақ Кеңестік автономиясын құруға дайындық жұмыстарын жүргізу еді. Бірақ аумақтық мәселелерді қарау дау-дамайсыз біткен жоқ.

Қазақ өлкесінің құрамына Ақмола, Семей, Орал облыстарының қосылуына қарсылар көп болды. Мәскеуде партияның орталық комитетінде А.Байтұрсынов пен М.Сералиннің Қазақстанның солтүстік облыстарының жерлері, соның ішінде Қостанай облысы ежелден қазақ жері болғанын және оларды Қазақстанға қосу қажеттілігін дәлелдеп жазған хаты бірнеше мәрте талқыланды. Бұл мәселе В.И. Лениннің қатысуымен РКП(б)-ның Орталық комитетінде талқыланып, 1920 жылғы 28 ақпандағы қаулысы бойынша оны шешу Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің әкімшілік комиссиясының қарауына тапсырылды.

Кезінде батыс Сібір губерниясының құрамына кірген Ақмола, Семей облыстарын Қазақстанға қайтару оңайға соқпады. Ол жылдары Қостанай өңірі Ресейдің Челябинь облысының құрамында болатын. Мәскеуге сүйенген Сібір төңкеріс комитеті басшыларының қазақ жерін қайтарғысы келмей, қарсы болуы жағдайды ушықтыра түсті. Дау тудырған территориялық мәселе 1920 жылдың екінші жартысында бес рет талқыға түсті. Халқымыздың болашағы үшін осы шыншыл істе Қазақ төңкеріс комитеті басшыларының қайраткерлік беделі мен орталықтың бұл іске амалсыз араласуы ғана бұл аумақтарды Қазақ төңкеріс комитетінің пайдасына шешуге мүмкіндік жасады. Сонымен, солтүстік облыстардың қазақ жеріне қайтадан толықтай қосылуы 1921 жылы ғана жүзеге асқан болатын.

Бұл үлкен жеңіс еді. РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесі 1920 жылы тамыздың 1-нен 7-не дейінгі отырыстарында, бірнеше рет Қазақ АССР-ін құру туралы декреттердің жобаларын қарастырды. Нәтижесінде РКФСР құрамында Қазақ АССР-ін құру туралы декретке 1920 жылы 26 тамызда қол қойылды. Жаңа құрылған автономиялық республиканың астанасы Орынборда 1920 жылы қазанның 4-нен 12-не дейін Қазақ АКСР Кеңестерінің Құрылтай съезі болып өтті. Сейітқали Мендешев төрағалық ететін Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитеті, В.Радус-Зенкович басқарған Халық Комиссарлар Кеңесі құрылып, алғашқы мүшелері сайланды. Съезд жұмысының барысында «Қазақ АКСР еңбекшілерінің құқықтарының декларациясы» талқыланып, қабылданды. Кеңес өкіметі тұсында қазақ елінің мемлекеттік еркіндік алуы туралы армандары жүзеге аспады. Халыққа жарияланған Кеңестік Қазақ автономиясы тек сөз жүзіндегі құрылыс ретінде болды. Қазақстанның ішкі өміріне қатысты негізгі мәселелер, құрылымдық өзгертулер Мәскеуде шешілді. Бұл жағдай ұлттық-демократиялық зиялы қауым өкілдерінің тәуелсіздік үшін күресті тоқтатпай, одан әрі қарай жалғастыруына әкелді. Сол көзқарастары үшін олар қуғын-сүргінге түсті, біразы амалсыздан туған елін тастап шетелге кетуге мәжбүр болды.

Басында халықтың көзін алдау үшін құрылған ұлттық республикалар қол жаулық мемлекеттерге айналып, еркіндігінен осылай айырылды. Большевиктер партиясы монархияны құлаттық деп жар салғанымен, империяны толық құлатпаған еді. Нәтижесінде патшалық Ресей империясының орнына Кеңес империясы келіп, патшалық деспотизм өз мағынасында коммунистік деспотизмге ауысты. 1922 жылдың аяғында құрылған Кеңес Одағы мемлекеттік құрылымы жұртшылыққа ұсынылған сәндік нысан ғана болды. 1917 жылы «Билік - Кеңестікі», «Жер - шаруалардікі», «Зауыттар - жұмысшылардікі» - деген ұран көтеріп, төңкеріс арқылы өкіметті басып алған коммунистер билікті өз қолдарынан ешқандай шығарған жоқ [22, 17].

Кеңестік биліктің бастапқы уақытында Атырау облысының да жағдайы өте нашар болды. Кеңестік қызыл әскер бөлімдері Гурьев қаласын генерал Толстовтың ақ казак әскерінен 1920 жылдың 5-ші қаңтарында, ал Ембі мұнай кәсіпшіліктерін 8-ші қаңтарда толықтай азат етті [23, 248].

Ол кезде азамат соғысының шарпуына түскен елдің экономикасы толықтай қирандыға айналған болатын. Салыстырып өтсек, 1920 жылы 1916 жылға қарағанда Орал губерниясында мал саны 4 306 865-тен 1 061 484 басқа, егіс алқаптары 424 280 десятинаға, яғни 60 пайызға, балық аулау 1600 дан 290 020 дейін азайған екен. Енді халық санына көз салсақ. 1916 жылмен қарағанда Орал губерниясында барлығы 866 946 адам, оның ішінде Гурьев уезінде 162 125 адам тіркелген екен. 1920 жылғы жүргізілген халық санағы мәліметі бойынша губерния халқы 43,3%-ке, уезд халқы 31,8%-ке кеміпті [24, 16-17]. Әрине, осыншама экономикалық құлдырауға ұшырау және халық санының соншалықты кемуіне әсер еткен жағдайлар елдегі төңкерістер мен соғыстардың зардабы екені ақиқат. Елдегі төңкерістер, қантөгіс соғыстар халық санына ғана емес, өмірдің барлық саласына кері әсер етті. Тарихшы-ғалым зерттеушілер М.Асылбеков, Ә.Ғалиев өз еңбектерінде Қазақстан халқының санының өзгеруіне азамат соғысы мен төңкерістің, 1921 жылдардағы жұт зардаптарының, Кеңес өкіметінің шаруалардан азық-түлік үшін малын тартып алғаны да әсер еткенін айтады. Батыс Қазақстанда (Ақтөбе, Орал губерниялары мен Бөкей ордасы - автор) 40 000 шаруашылықтың толық жойылғанын көрсетеді [25, 54].

Ал, Батыс Қазақстан тұрғындарының демографиялық дамуы туралы еңбегінде зерттеуші-демограф М.Н. Сдықов 1920 жылдардағы өлкенің әлеуметтік-экономикалық жағдайының халық санының кемуіне айтарлықтай әсер еткенін жазған. 1917 жылғы халық санағы бойынша Батыс Қазақстанда (Ақтөбе, Орал губерниялары және Бөкей Ордасында - автор) 1 398 984 адам, 1920 жылғы халық санағы бойынша 1 198 540 адам, 1923 жылғы халық санағы бойынша 879 040 адам тұрыпты. Осы алты жылда тұрғындар саны 519 944 адамға, яғни 37,1 процентке азайған. Ғалымның зерделеп айтуынша, азамат соғысы кезінде халық саны 200,5 мың адамға, ал аштық пен ашаршылық салдарынан 319,5 мың адамға қысқарыпты [26, 95].

2020 жылдың 4 наурызында «Қазақстан тарихы» порталында жарияланған «1921-1922 жылдардағы ашаршылық» мақаланың авторы Аян Ареннің мәліметтері де көңіл аударарлық. Зерттеушінің ойынша, бұл қарсыз, қара суық қыстың және оның орнына келген жаңбырсыз құрғақ жаздың салдары. Қарсыз қыс, жаңбырсыз көктем мен құрғақ жаз өлкеде қуаңшылықты туғызды, ал, осы жағдай өз кезегінде аштық қаупін тудырды.

1921 жылдың жазында ашаршылық елдің аймақтарына тарай бастады және әсіресе Еділ бойына қатты әсер етті. 1921 жылдың күзіне қарай елдегі аштыққа ұшыраған халық саны 20 миллион адамды құрады. Ашаршылықты тудырған жағдайларды тарихшылар партиялық құжаттарда көрсетілген себептермен қатар «соғыс коммунизмі» саясатының әсерінен, кәсіпкерліктің жойылуымен, өнеркәсіптің мемлекет меншігіне алынуымен, елдегі төтенше экономикалық жағдайдың салдарынан туындаған деп санайды. Сыртқы сауданың монополиялануы, мәжбүрлі еңбек және азық-түлік диктатурасы да қосымша ауыртпашылықтарды туындатты. Осының барлығы ұлттық экономика мен ауыл шаруашылығы саласына соққы болып тиді деп санайды.

Бұл жыртықшы саясаттың нәтижесі 1921-22 жылдары Қазақстанның көптеген аймақтарын шарпыған ашаршылық болды. 2 миллион 300 мыңнан астам адам аштыққа ұшырады, 1 миллионға жуық адам аштық пен аурудан өлді. Әсіресе, республиканың батыс және оңтүстік-батыс облыстары зардап шекті, онда бірнеше жыл егін шықпады.

Сол жылдардағы ашаршылық зауалынан Қазақстанның әр аймағына қауіп төнді. Ең үлкен құрғақшылық зардабы негізгі егістіктер орналасқан Орал, Орынбор, Қостанай, Бөкей және Ақтөбе облыстарында болды. Бұл аудандардағы егістіктер жаздың басында-ақ алдымен құрғап, кеуіп қалды. Мал шаруашылығымен айналысып отырған көшпелі және жартылай көшпелі аймақтарда жайылымдар мен шабындықтар ерте күйіп, жайлымға жармай қалды. Ашаршылық құрбандарының саны күн сайын арта түсті. Орынбор, Ақтөбе, Орал, Қостанай губерниялары және Бөкей Ордасы 1921 жылдың тамыз айынан бастап ресми түрде ашаршылық аймақтарының қатарына жатқызылды. Ашаршылықпен қатар жұқпалы аурулар - оба, тырысқақ, іш сүзегі, қышыма, қотыр және т.б. пайда болды. Бұл кезде ауруды жұқтырғандар мен аурулар саны республиканың емдеу мекемелерінің мүмкіндіктерінен айтарлықтай асып түсті. Аштық салдары өлім-жітім деңгейін жоғарылатты, ал кедейлік, эпидемия және ауруханалардың жетіспеушілігі оның көрсеткіштерін арттыра түсті. Мысалы,

1921-1922 жылдары Қостанай облысының аштық пен сырқаттанған тұрғындарының 75 процентке жуығы қырылды. Республика денсаулық сақтау халық комиссариатының мәліметі бойынша 1921 жылдың 1 қарашасынан 1922 жылдың 1 шілдесіне дейін Орынбор, Орал, Ақмола және Ақтөбе губернияларында 37 657 адам қайтыс болған.

1920 жылы астықты өңірлердің өзінде де астық пен бау бақша өнімдері өте аз мөлшерде жиналды. Зерттеу еңбектерінің болғанына қарамастан, 1920 жылдары аштық пен шаруалар көтерілісі кезінде қаза болғандардың нақты санын анықтау әлі де жалғасуда. Кеңес қызметкерлері салғырттығынан деректердің тіркелмеуі, архив құжаттарының жойылуы да бұл істе көп кедергі. А.Н. Алексеенконың көрсетуінше, осы кездегі шығын саны бір миллион адам. Оның ішінде, қазақтар 414 мың адам, яғни республика жергілікті тұрғындарының 18,5 процентін құрайды [27, 126].

Жалпы, үкімет орындары дерегінше республикада 1920 жылдары 1 миллион 300 мың адам аштыққа ұшыраған. Зерттеуші Н.Э. Масановтың [28, 600] көрсетуінше Қазақстанның батыс өңірінде 1921 жылы қараша айында тұрғындардың 63,4 проценті аштыққа ұшыраса, 1922 жылдың сәуір айында бұл көрсеткіш 93 процентті құраған. Мұның негізгі себебі, осы өңірге Ресейдің орталық, Еділ бойы аудандарынан босқындардың көптеп келуіне байланысты болды деп қорытады. Заман талабына орай, азамат соғысы жылдарында енгізілген «Әскери коммунизм» саясатының салқыны 1921 жылғы наурыз - сәуір айларында ғана басылып «Жаңа экономикалық саясаттың» тетіктері іске қосыла бастаған еді. Дегенмен бұған дейін-ақ, зорлыққа негізделген Кеңестердің солақай саясатына қарсы шаруалардың шыдамы мен төзімі таусылған болатын.

Зерттеу нәтижесі. 1920 жылдың наурызынан бастап өлкенің көп бөлігінде шаруалардың жағдайы ушығып, қолдарына қару ала бастады. Шаруалар толқулары қарулы көтерілістерге ұласты. Бұл ретте «Кеңес үшін, бірақ большевиктерсіз», «Жасасын сауда еркіндігі», «Артық игіліктерден айырылсын» деген ұрандар көтерілді. Қазақстанда кеңестер билігін құрған, қатарларында шаруа табынан шыққан адамдар басым әскер бөлімдерінде наразылықтар біртіндеп бүлікке ұласа бастады. Мамыр айында Ақтөбе жерінде тұрған ішкі істер бөлімі басшысы Логинов қарауындағы батальонды ашық көтеріліске бастады. Бұл хабар әскер құрамдарына тез тарап, жаз айында Өскемендегі әскерлер де, оның ішінде бірінші болып 530-шы номерлі арнайы жаяу әскерден құрылған полк те қолдарына қару алды. Көтеріліс жасаған әскерлер қатарына маусым айының соңында есауыл шенді Шишкин тобы ілесіп, жергілікті шаруалар қолдауымен Павлодар және Семей өңірлеріндегі бірнеше елді мекендерді бағындырды. Көтерілісшілер бірқатар ірі ауылдарды - Лебяжья, Ямышевская және т.б. басып алды. Халық бұқарасының мұң мұқтажын алға қойған әскер тобының қатары 16 мың адамға дейін өсті. Соған қарамастан нашар ұйымдастырылған және нашар қаруланған шаруалар Қызыл Армиядан жеңіліп, Шишкиннің өзі көтерілісшілер әскерінің қалдықтарымен Қытайға өтіп кетті.

Бұл кезде Гурьев уезіндегі жағдай да онша жақсы емес еді. Қызыл армияның тұрақты 4-ші армиясының алдыңғы сапындағы Чапаев басқарған (Чапаев қазасынан кейін Кутяков басқарған) 25-ші дивизиясының атты қосындары 1920 жылы қаңтардың 5-де жайық бойындағы ақ атаман Толстовтың соңғы тірегі болған Үйшік (Гурьев - қаз. Атырау) қаласын, қаңтардың 7-де мұнай кәсіпшіліктерін ақтардан босатты. Үйшік қаласы төңкеріс комитетінің төрағасы болып армия әскери кеңесі шешімімен комиссар Франц Самсонович тағайындалды. Мұнайлы аймақты ақ әскерінен біржола азат еткен 25-ші Чапаев дивизиясы оңтүстік батыс майдан қарауына өткізіліп, ақ поляктармен соғысқа жіберілді. Ревком Франц Самсонович Гурьевте жұмыс жасаған бес ай ішінде көптеген маңызды істерді жүзеге асырды. 21 адамнан тұрған милиция бөлімі, сондай-ақ «Красный Гурьевский вестник» газетінің алғашқы номері жарық көрді. Уақыт өте «Трудовая правда» газетіне айналған үнпарақ қаладағы ауыр жағдайды баяндап отырды. Әсіресе, жұқпалы аурулардың көп таралуы туралы мәліметтер уақытында беріле бастады.

Самсонович әскер бөліміне ауысқаннан кейін Гурьев төңкеріс комитетіне төраға болған В.Р. Васильев қалада тазалық жұмысын жолға қоюға жұмыстанып, жұқпалы аурудың алдын алуға күш салды. Кеңестік билікке қарсы 1920-1921 жылдары күрескендерді Гурьевте бұрынғы әскерилер мен милиция қызметкерлері қолдап жергілікті кеңес билігін құлатуға жұмыстанды. Көтерілісшілерді Сорочинск кеңес төрағасы Ермаков Кирил, уездік милицияның басшысы, 29 жастағы Яшков Василий (Сорочинскіде туылған), ВЧК (Бүкілресейлік төтенше жағдай комитеті)-нің №34 батальоны квартирмейстері Шлепов Илларион, Никольск шіркеуінің діни қызметкері Дикин Павел есімді адамдар басқарды. Бұлардың бәрі жергілікті Жайық бойының тұрғындары болатын.

1921 жылдың сәуір айының басында Гурьевте көтеріліс басталып, оған жергілікті полиция

және гарнизон жауынгерлерінің бір бөлігі қатысты. Бірнеше ауылда коммунистер мен кеңес белсенділері тұтқындалды. Көтеріліс тез басылды, бірақ бірден дерлік аймақта Сафоновтың басшылығымен қозғалыс басталды, ол 500 қылыштан тұратын жылжымалы отрядты жинады. Басқа көтерілісшілер отрядтары да пайда болды, олар ауылдарға, вокзалдарға, Еділ мен Жайық бойымен жүретін пойыздар мен пароходтарға, нан мен жүк тиелген арбаларға шабуыл жасады. 1921 жылы 1 маусымда көтерілісшілер Бударино деревнясын, бірнеше күннен кейін Шипово, Лбищенск және Жымпитыны күшпен басып алды. Тек Омбы, Тамбов, Түркістаннан әскерлердің, соның ішінде авиацияның келуі билікке Жымпитыны қайтарып алуға және тамыз айының соңына қарай көтерілісшілердің қарсылығын талқандауға мүмкіндік берді.

Гурьевтегі Редут, Топойлы, Сарайшық, Сорочинск, Кандауров елді мекендерінде орналасқан бүлікшілер саны 500 ден аса адамға жетті. Бас көтеру 1921 жылғы сәуірдің 1 күні, таңғы сағат 4-ке жоспарланды. Көтеріліс ойдағыдай жүзеге асса, яғни қалада жеңіске жеткен жағдайда Қызылқоға өңірі арқылы Калмыковқа, Орал бағытына жорық жасау жоспары да жасалып қойылды. Уездік ВЧК қызметкерлері 31 наурыз күні кешке қаладағы көтеріліс туралы толық мәлімет алып, негізгі деген мемлекеттік мекемелерге күшейтілген күзет қоюға қатаң түрде бұйрық берді. Қала көшелерінде кеш мезгілі мен түнге қарай жүруге рұқсат берілген пропуск өзгертіліп, атты әскер қарауылдары шығарылды.

Белгіленген сағатта Сарайшық тобы жетекшісі Кирил Ермаков қала көшелеріне солтүстік бағыттан кіріп, көтерілістің басталу белгісін күтеді. ВЧК мен жергілікті ревкомның шұғыл іс әрекетінен, көшедегі атты әскерден қауіптенген ұйымдастырушылар тобы көтеріліс күнін кейінге өзгертуді шешеді. Жоспарларының іске аспасын сезген Илларион Шлепов екі серігімен қаладан қашып шығады. Гурьев қаласында 2 сәуір күнгі сағат 4-те, яғни, таң алдында көтерілісшілерді ВЧК қызметкерлері тұтқындауды бастайды. Арнайы топты бастаған ВЧК қызметкері Миридонов жиналған бүлікшілер үстінен шығып, атыс кезінде оққа ұшады. Ермаковтың қарулы көтерілісшілері 2 сәуір күні қаланың бірнеше көшесін, орталыққа дейін басып алады. Көтерілісшілерді қолдауға келіскен әскери бөлімдер ВЧК тобы жағына шығып Ермаковтың басқаруындағы топ пен шамалы ғана көтерілісшілердің қаладағы жақтастары Кондауров селосына қарай қашады.

Қала мен уезд территориясында төтенше жағдай енгізіліп, көтеріліске көмектескен, оған қатысқан 300-ден аса адам тұтқындалып, қамалады. Атырау облыстық мемлекеттік архивында 1921 жылы 2 сәуірде Гурьев уезінде бүлік ұйымдастырушылардың басшыларының аты-жөні сақталған [29].

1. Яшков Василий Федорович - уездік милиция бастығы;
2. Шлепов Илларион Иванович - ВЧК №34 батальон квартмейстері;
3. Шилимов Петр Силантьевич - милиционер;
4. Тупицын Иван Василиевич - милиционер;
5. Ермаков Кирил Егорович - Сорочинск кеңесінің төрағасы;
6. Мохначев Евграф Ионович - Кандауров кеңесінің төрағасы;
7. Бахарев Юра Стахеевич - Редут кеңесінің төрағасы;
8. Бахарев Куприян Стахеевич - Редут болыстық кеңесінің төрағасы;
9. Ротнов Евгений Семенович - Сарайшық кеңесінің төрағасы;
10. Гостов Василий Александрович - Кандауров кеңесінің хатшысы;
11. Поторочин Апполинарий Артамонович - Редут кеңесінің хатшысы;
12. Заршиков Кирил Иванович - Сорочинск кеңесінің мүшесі;
13. Чуманов Алферий Ануфриевич - Редут кеңесінің мүшесі;
14. Кораблев Федор Васильевич - Кандауров кеңесінің мүшесі;
15. Карамышев Евлампий Федорович - Редут кеңесінің мүшесі;
16. Бакалкин Иосиф Георгиевич - Сорочинск кеңесінің мүшесі;
17. Заршиков Никита Михайлович - Редут кеңесінің мүшесі. [30, 20].

1921 жылғы сәуір айының ортасына қарай, ұсталып тұтқындалған 59 адам бүлікші ретінде танылып, күзетпен Орал қаласындағы орталық түрмеге айдалады. Орал қаласына орналасқан Төменгі Еділ әскери округі революциялық трибуналының арнайы бөлімі 1921 жылдың 29 шілдесінде Василий Федорович Яшков - Гурьев уездік милиция бастығын, Илларион Иванович Шлепов - Гурьев қаласында орналасқан ВЧК №34 батальоны квартмейстерін, Кирил Егорович Ермаков- Сорочинск селолық кеңесінің төрағасын және 2 сәуірде ВЧК қызметкері Миридоновты

атып өлтірген Земляков Никандрды ату жазасына кескен үкім шығарды. Үкім 1 қыркүйекте Орал қаласының түрмесінде орындалды. Көтеріліске қатысқан басқа да ұсталғандар 1 жылдан 10 жылға дейінгі мерзімдерге концлагерге айдалды және жер аударылды. РФ Мәскеу қаласы прокуратурасы 2005 жылдың наурызында 1921 жылдың 29 шілдесінде контрреволюциялық қызметі үшін 5 жыл концлагерге жіберуге жазаланған және 1921 жылдың 10 қыркүйегінде концлагерде қаза болған Федор Васильевич Короблевты - Орал губерниясы Гурьев уезі Кандауров селосының тұрғыны, кәсібі балықшы-шаруа, жасы 23-те болған азаматты ақтау туралы шешім шығарды [31].

Өлкені шарпыған 1920 жылдардағы көтерілістің бастысы Орал губерниясы аумағында әрекет еткен бұрынғы қызыл гвардияшы, азамат соғысының батыры А.Сапожков бастаған бас көтеру болды. Негізгі құрамы шаруалардан құрылған А.Сапожков басшылық еткен №22 жаяу әскер дивизиясы да сол кездегі жүргізілген солақай саясатқа қарсы болды. 1920 жылы шілде айында әскер құрамы А.Сапожковтың басшылығымен кеңестік билікке қарсы ашық қарулы күреске шығады. Жайық бойында қызыл әскермен болған ұрыста комдив А.Сапожков ұрыс майданында қаза табады. Басшысынан айрылған көтерілісшілерге ендігі басшылықты, А.Сапожковтың серігі №2 жаяу әскер дивизиясында полк командирі болған 33 жастағы Бузулук қаласының әскери гарнизоны басшысы ретінде аты шыққан Серов Василий Александрович өз қолына алады.

Новоузен ауданы, Саратов губерниясында туған В.А. Серов революцияға дейін Гурьев қаласындағы әскери бөлімде унтер-офицер болып қызмет атқарып, 1914-1918 жылдардағы Бірінші дүниежүзлік соғысқа бастан аяқ қатынасады. Соғыс кезіндегі ерлігі үшін Георгиев орденінің толық тізбесін алады. 1917-1918 жылдары Жайық өзені бойында қолына қару алып кеңес үкіметін орнатуға белсене араласып, «қызыл партизан» ретінде 1919 жылы большевиктер партиясы қатарына қабылданады. А.Сапожков басшылық жасаған әскери дивизияда бригада командирі дейін жоғарылатылады. 1920 жылдардағы елде қалыптасқан жағдай, Кеңес үкіметінің шаруаларға қарсы бағытталған экономикалық әрекеттерінен кейін В.Серов шаруалардың жақтаушысы ретінде өзі білетін комдив А.Сапожков құрған «Армия Правды» қатарына қосылып кеңестерге қарсы күреске шығады. 1920 жылы қыркүйек айында В.А. Серов басқарған армия қатарында 500 әскер болса, 1921 жылы ақпанда «1-я атаманская дивизия группы восставших войск Воли народа» армиясы қатары көбейіп 2500 адамға дейін жетеді. Жергілікті қозғалыс жетекшілері Пятаков, Маслов, Еркин, Шувалов бастаған атамандар әскері де Серовқа қосылады. Орал қаласынан Гурьев қаласына дейінгі селолар мен казак хуторларынан атамандар Киселев, Иванов, Иванаев, Гурин, Кутушков, Сарафанкин басқарған әскерлер де В.Серов армиясын толықтырып, үлкен күшке айналады. 1921 жылы күзде кеңес үкіметінің «Жаңа экономикалық саясатынан» кейін шаруалар көтерілістері біртіндеп азая бастайды. Жайық өңірінде әрекет еткен Серов армиясы қосыны осы кезеңде 800 дей атты әскер мен 1000-нан аса жаяу әскерден құралып, Жайық өзені бойында большевиктер билігіне қарсы күрес жүргізді. 1921 жылдың қазанында Серов басқарған армия бөлімдері Жайық бойымен Гурьев бағытына жорыққа шығады. Жорықтың басты себебі мынада еді. В.И. Ленин басқарған Ресей халық комиссарлар кеңесі 1921 жылы жазда Каспий теңізі арқылы Жайық-Жем мұнайлы ауданына баржамен 20 мың тонна астық, дәрі дәрмек, манфактура бұйымдарын жібереді. Серов және Киселев әскерінің мақсаты осы байлықты қолға түсіріп, ашыққан Жайық өзені бойы тұрғындарын соңдарына ертіп, армия қатарын толықтыру болатын. Әскери жоспар бойынша Гурьевке шабуыл екі жақтан жасалуы тиіс болды. Қаланың Самар жақ бетінен Киселев әскері тобы, қаланың Бұқар жақ бетінен Серов әскері тобы шабуылдауы тиіс болды. Жорықтағы әскер соңынан ашыққан көп жергілікті халық еріп отырды. Калмыков қалашығынан Жайықтың төменгі бөлігін мекендеген шаруалар түгелге жақын Серов армиясы қатарын толықтырды. Гурьев қаласына қатты аштық пен қыстың боранды аязы қысып әлсіреген Киселев пен Серов қосындары 1921 жылдың 16-шы желтоқсанында жетеді.

Гурьевте өткен шұғыл жиында жергілікті партия, комсомол, еріктілер мен жұмысшы топтарынан арнайы жасақ құрылып, оған қоса әскери гарнизон бар, барынша ерлікпен қорғанды. Соғыс қимылының алғашқы ұрысы 1921 жылдың 17 желтоқсаны күні басталады. Ал, 18 ші желтоқсанда Серов әскер қосындары қала көшелерінің көп бөлігін өзіне қаратты. Иванаевтың әскери қосыны қалалық түрмені басып алып, қамаудағыларды босатып біршама тұтқындарды өздеріне қосып алды. Көп шығынға ұшырап, титықтаған Серов армиясының бөлімдері желтоқсанның 23-і күнінен бастап Жайық өзені бойымен жоғарыға қарай, асығыс шегіне бастайды. Соңдарынан өкшелей қуған қызыл әскермен соғыс 1922 жылы 12 қаңтар күні Гребеншиков селосы жанында болады. Ауыр ұрыстан екі тарап та көп шығынға ұшырайды. 1922 жылы қаңтар айының екінші жартысында Серов

әскер қосындары Ойыл қалашығына шабуыл жасайды. Бұл уақытта Ойылда қалашығында 50 адамдық әскер ғана болған еді.

Алаш Орданың мүшелерінен, шаруалардан, кеңеске қарсы топтардан көмек күткен Серовқа жергілікті әскер мен біріккен большевик, комсомолдар қосынынан құрылған 220 адамдық қарулы жасақ қарсы тұрды. 1922 жылдың 18 қаңтар күні Серов әскері Ойыл қалашығын қоршап алып екі күнге созылған қанды шайқастан соң жергілікті қалашықтың қорғанысшы күштері екі қабатты уездік аурухана үйіне бекінуге мәжбүр болады. Ойылды басып алған Серов әскерлері қаланы қорғаушыларды аяусыз жазалап, 1922 жылы 27-ші ақпанда Ойыл қалашығын тастап шығады. Осы оқиға туралы Ақтөбе облыстық мемлекеттік архивында да материалдар сақталған [32].

Серов және Киселев бастаған әскери қосын 1922 жылдың сәуірінде екіге бөлінеді. Киселев тобы Жайық бойымен Гурьевке қайта баруды жоспарлап жолға шыққанда 7 сәуір күні қызыл атты әскер қоршауына түсіп, шайқас барысында түгелдей өлтіріледі. Осы кезеңдегі елдегі жағдайды жақсы түсінген Серов 1922 жылдың мамыр айында Орал ВЧК органдарымен «кешірім беру» туралы келіссөз жүргізе бастайды. Жүргізілген келіссөз барысында, кеңес билігіне сенбеген Серов әскері 1922 жылдың маусымында қызыл әскермен қайта соғыс жүргізеді. Қызыл әскермен Серов әскерінің ең соңғы шайқасы 1922 жылдың 15 тамызында болады. Нәтижесінде Серов қосыны бытырай қашып, шағын 7 топқа бөлініп кетеді. Кеңестік мемлекеттік билікке қарсылықтың еш нәтиже бермейтінін түсінген Серов 1922 жылдың 19 тамызында 80 адамдық топпен және көтерілісшілердің революциялық әскери кеңесінің төрағасы Долматовпен бірге ВЧК-ның жергілікті күштеріне ұрыссыз беріледі. Серов тұтқынға берілген жақтастарымен бірге 1923 жылдың 8 желтоқсаны күні Самара губерниялық революциялық трибуналы үкімімен ату жазасына кесіліп, үкім сол күні Самара гарнизоны түрмесінде орындалды [33].

Қорытынды. Әлем халықтарына зор ауыртпашылық әкелген 1914-1918 жылдардағы бірінші дүниежүзілік соғыс пен қоғамды астан-кестен еткен 1918-1920 жылдардағы азаматтық қарсыластық Ресей империясының боданы болып отырған басқа да халықтармен бірге қазақ халқының басына да ауыр зардаптар әкелді. Ел дағдарысқа ұрынып, халық күйзеліске ұшырады.

Негізінен экономикалық дағдарыс бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында-ақ басталған болатын. Бұл жағдай 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс пен 1917-1920 жылдардағы аласапыран заманда одан әрі тереңдеп, халықтың наразылығын туғызды. Өлке экономикасын құрайтын мекемелер бір қолдан екінші қолға өтіп өздерінің бағыт бағдарын жоғалтса, меншік нысанын ауыстырған кәсіпорындар жұмыс істеуді мүлде тоқтатты.

Өлкедегі тіркелген мемлекет нысанындағы 307 мекеменің 250-і түпкілікті жұмысын жапты. Нәтижелерін салыстырсақ, 1913 жылдық көрсеткіштер бойынша алғанда мұнай өндіру 4 есе, көмір өндіру 5 есе төмендеді, мыс рудасын өндіру түгелдей жұмысын тоқтатты. Кәсіпорындардың негізгі бөлігі жартылай ғана жұмыс істеді. Соғыс салдарынан бүліншілікке ұшырап, толықтай немесе жартылай қиратылған кәсіпорындарды қайтадан қалпына келтіріп, жаңасын ашуға қаржы да, жұмыс күші де жетіспеді.

Осының бәрі өлкенің экономикалық өміріне үлкен нұқсан келтірді. Осы жағдай шаруашылықтың барлық саласын қамтыды. Соның ішінде сол кездегі экономикадағы жетекші сала, ауыл шаруашылығын да үлкен күйзеліске ұшыратты.

Өлкеде егін шығымдылығы едәуір төмендеп, егіс көлемі 1914 жылы 3,6 млн. Десятина болса, 1922 жылы 1,6 млн. десятинаға дейін төмендеді. Яғни, 1920 жылдардағы Гурьев уезінің жағдайы осындай болатын. Негізінен мұнай өндірісі және балық шаруашылығымен, сонымен қатар мал өсірумен айналысатын жергілікті халық осы азаптың бәрін басынан өткізді. 1920 жылдардағы өлкедегі шаруалар көтерілісі туралы кеңестік тарихнамадағы «бандылар», «революцияға қарсы күштер», «кеңес үкіметінің жаулары» деген қасаң анықтамаларға тәуелсіздік жылдары ғана жаңаша көзқарастағы «шаруалар көтерілісі», «халықтың қарсылық қозғалысы», «халық көтерілістері» сияқты анықтамалар беріле бастады.

Сол кездегі көтерілістердің жеңілуінің негізгі себебі олардың 1920-1921 жылдардағы әрекеттерінде ұйымшылдық болмады. Көтерілістер стихиялы түрде өрбіді, жекелеген бөлімшелер арасында байланыс болмады. Шаруа және казак құрамалары бір көзқараста болмады, жергілікті халық, кейбір жағдайларды қоспағанда, көтерілісшілерді онша қолдамады.

Бұған әсіресе Қазақстанның батысындағы көтерілісші казактардың «Қазақ республикасы құрысын» және «жасасын казактардың шындығы» деген ұрандары да ықпал етті. Тек Көкшетау уезінде

көтерілісшілер қатарында жергілікті халық жасақтары болған болса, басқа аймақтарда олар Қызыл Армияға көмектесті. Сонымен қатар, көтерілісшілер қозғалысының құлдырауына Кеңес үкіметінің азық-түлік салғыртынан бас тартуы және 1921 жылы Жаңа экономикалық саясатқа көшуі де ықпал етті. Архив деректері мен соны зерттеулерді мұқият зерделей отырып, шын мәнінде 1920 жылдардағы қозғалыстарды «халықтық» деп атау өте нақты теориялық тұжырым деген тоқтамға келдік.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1 Токаев Қ.К. «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты халыққа жолдауы. \\Егемен Қазақстан.-16 наурыз, 2022.

2 Павлуновский И. Обзор бандитского движения в Сибири с декабря 1920 г. по январь 1922 г. Новониколаевск, 1922. -54 с.

3 Корушин Т.Д. Десять лет Советской власти в Ишимском округе (1917-1927 гг.). Ишим, 1927. -90 с.

4 Богданов М.А. Разгром западносибирского кулацко-эсеровского мятежа 1921 г. Тюмень: Тюменское книжное издательство, 1961. -112 с.

5 Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921-1923 гг.). Л.: Издательство Ленинградского университета, 1964. ч.1. -311 с.

6 Гимпельсон Е.Г. Военный коммунизм: политика, практика, идеология. М.: Мысль, 1973. 296 с.

7 Елагин А.С. Социалистическое строительство в Казахстане в годы гражданской войны (1918-1920). Алма-Ата: Наука, 1966. -307 с.

8 Покровский С.Н. Разгром иностранных военных интервентов и внутренней контрреволюции в Казахстане (1918-1920 гг.). Алма-Ата: Наука, 1967. -366 с.

9 Григорьев В.К. Разгром мелкобуржуазной контрреволюции в Казахстане (1920-1922 гг.). Алма-Ата: Наука, 1984. -176 с.

10 Григорьев В.К. Разгром мелкобуржуазной контрреволюции в Казахстане (1920-1922 гг.). Алма-Ата: Наука, 1984. -176 с.

11 Басманов В.И. Борьба Советского государства с мелкобуржуазной контрреволюцией за влияние на крестьянство в период окончания гражданской войны и начала восстановления народного хозяйства (середина 1920-1922 годы): диссерт. ... канд. ист. наук. Иваново, 1985. -235 с.

12 Шишкин В.И. К вопросу о роли Сибирского крестьянского союза в подготовке Западно-Сибирского мятежа 1921 года // Сибирь на рубеже XIX-XX веков. Новосибирск: НГУ, 1997. с.94-95.

13 Шулдяков В.А. Гибель Сибирского войска. 1920-1922. Книга II. М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. -607 с.

14 Яблочкина И.В. Рецидивы гражданской войны. М.: Хельга, 2000. -496 с.

15 Курьшева И.В. Социально-психологический облик крестьянства Сибири в годы гражданской войны (по материалам периодической печати). Ишим, 2000.-122 с.

16 Медеубаев Е.И. Политика «военного коммунизма» в Казахстане (1918-1921 гг.): диссерт. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Алматы, 1999. 179 с.

17 Койгелдиев М.К. Казахи в русском бунте/ Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940-х годов. Алматы, 2009. с. 166. (с. 78-169).

18 Мальшиева М.П. Казахи в Сибири в период демографических кризисов (1919 –1934 гг.): диссерт. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Семипалатинск: СГУ, 2000. -291 с.

19 Мусаев Б.А. Голод в первой половине 20-х годов XX века в Казахстане: Исторический, социально-политический анализ: автореф. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Уральск, 2005. -30 с.

20 Сборник материалов международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы аграрной истории Казахстана в советский период: власть и общество». Алматы: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2021. -192 с.

21 «Политические репрессии в Западном Казахстане: новые источники и исследовательские подходы» сборник материалов Республиканской научно-практической конференции. – Атырау, ИП “ASSEM”, 2022 г. -316 с.

22 Гривенная Л.А. Восстания и голод 1921-1922-х годов в Казахстане: политическая и социальная реакция на антинародную политику большевистской власти. \\Отан тарихы №3(99), 2022.

23 М.В. Фрунзе на фронтах гражданской войны. Москва, 1941. -265 с.

- 24 Статистический справочник по Уральской Губернии. Выпуск 1. Уральск, 1925. -127 с.
- 25 Асылбеков М.Х., Галиев А.Б., Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.). Алма-Ата, 1991. -192 с.
- 26 Сдықов М.Н. Население Западного Казахстана (1897-1989 гг.). Алматы, 1995. -220 с.
- 27 Алексеенко А.Н. Население Казахстана. 1920-1990 гг. 1993. Алматы: Ғылым. -126 с.
- 28 Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеенко А.Н., Баратова Г.С. История Казахстана: народы и культуры. Алматы, Дайк-Пресс, 2001. -600с.
- 29 Атырау облыстық мемлекеттік архивы № 11- қор, 1 тізім, 369-іс.
- 30 Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірі Атырау облысы мемлекеттік архиві құжаттарында (1920-1940 жж). Қарағанды, 2019. -235 б.
- 31 РФ Мәскеу қалалық прокуратурасы архивы №24430-қор, тізім-3, іс-53.
- 32 Ақтөбе облыстық мемлекеттік архивы. 260 - қор, 1 тізім, 12-іс.
- 33 Волжская Коммуна. №131.1990.

References:

- 1 Tokaev K.K. "Zhana Kazakhstan: zhangaru men zhangyru zholy" atty halykka zholdauy. \Egemen Kazakhstan.-16 nauryz, 2022.
- 2 Pavlunovsky I. Overview of the bandit movement in Siberia from December 1920 to January 1922. Novonikolaevsk, 1922. -54 p.
- 3 Korushin T.D. Ten years of Soviet power in the Ishim district (1917-1927). Ishim, 1927. -90 p.
- 4 Bogdanov M.A. The defeat of the West Siberian kulak-SR rebellion of 1921. Tyumen: Tyumen book publishing house, 1961. -112 p.
- 5 Trifonov I.Ya. Classes and class struggle in the USSR at the beginning of the NEP (1921-1923). L. : Publishing house of the Leningrad University, 1964. Part 1. -311 p.
- 6 Gimpelson E.G. War communism: politics, practice, ideology. M.: Thought, 1973. -296 p.
- 7 Elagin A.S. Socialist construction in Kazakhstan during the civil war (1918-1920). Alma-Ata: Nauka, 1966. -307 p.
- 8 Pokrovsky S.N. The defeat of foreign military interventionists and internal counter-revolution in Kazakhstan (1918-1920). Alma-Ata: Nauka, 1967. -366 p.
- 9 Grigoriev V.K. The defeat of the petty-bourgeois counter-revolution in Kazakhstan (1920-1922). Alma-Ata: Nauka, 1984. 176 p.
- 10 Grigoriev V.K. The defeat of the petty-bourgeois counter-revolution in Kazakhstan (1920-1922). Alma-Ata: Nauka, 1984. 176 p.
- 11 Basmanov V.I. The struggle of the Soviet state with the petty-bourgeois counter-revolution for influence on the peasantry during the end of the civil war and the beginning of the restoration of the national economy (mid-1920-1922): dissertation. ... cand. ist. Sciences. Ivanovo, 1985. -235 p.
- 12 Shishkin V.I. To the question of the role of the Siberian Peasant Union in the preparation of the West Siberian rebellion of 1921 // Siberia at the turn of the XIX-XX centuries. Novosibirsk: NGU, 1997. -94-95 p.
- 13 Shuldyakov V.A. The death of the Siberian army. 1920-1922. Book II. M.: ZAO Tsentrpoligraf, 2004. 607 p.
- 14 Yablochkina I.V. Relapses of the civil war. M.: Helga, 2000. -496 p.
- 15 Kuryshva I.V. Socio-Psychological Image of the Siberian Peasantry during the Civil War (Based on Periodicals). Ishim, 2000.-122 p.
- 16 Medeubaev E.I. The policy of "war communism" in Kazakhstan (1918-1921): dissertation. ... cand. ist. Sciences: 07.00.02. Almaty, 1999. -179 p.
- 17 Koygeldiev M.K. Kazakhs in the Russian rebellion / Stalinism and repressions in Kazakhstan in the 1920-1940s. Almaty, 2009. -166 s. (s. 78-169).
- 18 Malysheva M.P. Kazakhs in Siberia during demographic crises (1919-1934): dissertation. ... cand. ist. Sciences: 07.00.02. Semipalatinsk: SGU, 2000. -291 p.
- 19 Musaev B.A. Famine in the first half of the 20s of the twentieth century in Kazakhstan: Historical, socio-political analysis: author. ... cand. ist. Sciences: 07.00.02. Uralsk, 2005. -30 p.
- 20 Collection of materials of the international scientific-practical conference "Actual problems of the agrarian history of Kazakhstan in the Soviet period: government and society." Almaty: Institute of History and Ethnology named after. Ch.Ch. Valikhanov, 2021. -192 p.

- 21 "Political repressions in Western Kazakhstan: new sources and research approaches" collection of materials of the Republican Scientific and practical conference. - Atyrau, IP "ASSEM", 2022 – 316p.
- 22 Hryvnia L.A. Uprisings and famine of 1921-1922 in Kazakhstan: political and social reaction to the anti-people policy of the Bolshevik government. \\Otan Tarihy № 3(99), 2022.
- 23 M.V. Frunze on the fronts of the civil war. - Moscow, 1941. -265 p.
- 24 Statistical reference book on the Ural province. Issue 1. Uralsk, 1925. -127 p.
- 25 Asylbekov M.Kh., Galiev A.B., Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917-1980). Alma-Ata, 1991. -192 p.
- 26 Sdykov M.N. Population of Western Kazakhstan (1897-1989). - Almaty, 1995. - 220 p.
- 27 Alekseenko A.N. Population of Kazakhstan. 1920-1990 1993. Almaty: Gylym. -126 p.
- 28 Masanov N.E., Abylkhodzhin Zh.B., Erofeeva I.V., Alekseenko A.N., Baratova G.S. History of Kazakhstan: peoples and cultures. Almaty, Dike-Press, 2001. -600p.
- 29 Atyrau oblystyq memlekettik archives No. 11-kor, 1 tizim, 369-is.
- 30 Kazakhstannyn qogamdyq-sayasi omiri Atyrau oblysy memlekettie archives qyjattarynda (1920-1940 LJ). Karagandy, 2019.-235 p.
- 31 Russian Federation Maskeu kalalyk prosecutor's office archives No. 24430-kor, tizim-3, is-53.
- 32 Aktobe oblystyq memlekettik archives. 260 - kor, 1 tizim, 12-is.
- 33 Volga Commune. №131.1990.

**ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY**

**ӘӨЖ: 930(73) «20»: 94 (560)
МРНТИ 03.09.31**

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.006>

А.П. Акынова ^{*1}, Н.М. Абдукадыров ², А.Аяпберген ³

¹*Абай атындағы ҚазҰПУ, Академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, PhD*

Алматы қ., Қазақстан Республикасы, E-mail: akynova.augerim@gmail.com

²*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті, PhD*

Алматы қ., Қазақстан Республикасы, E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

³*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы. Алматы қ., Қазақстан Республикасы, E-mail: a_ainur_00@mail.ru*

**ТҮРІК АРМИЯСЫНА ГЕРМАНДЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ЕНГІЗІЛУІ ЖӘНЕ ОСМАН
ИМПЕРИЯСЫНДАҒЫ ӘСКЕРИ МОДЕРНИЗАЦИЯ
(XIX Ғ. СОҢЫ-XX Ғ. БАСЫ.)**

Аңдатпа

XIX ғасырдың екінші жартысында кайзерлік Германия Еуропадағы қуатты мемлекеттердің біріне айнала бастады. Оның басты мысалдары герман экономикасы қарыштап дамыды, саяси-әскери күш-қуаты күн санап артты. Герман билігі сырт елдермен тығыз қарым-қатынастар орнатты. Германияның сыртқы саясатында ұстанған басты бағыттарының бірі – Осман империясына қарай бағытталды. Сәйкесінше, Осман империясы да Кайзерлік Германиямен байланыс орнатуға бейім болып, империялар арасында саяси байланыстар жоғары деңгейге көтерілді. Екі мемлекеттің байланыстары уақыт санап артып, ол әскери салада да жалғасты. Бұл кезеңде Осман империясында барлық салаларда модернизация процесі жүріп ендігі кезекте ол германдық үлгіде жаңара бастады. Мақалада, XIX ғасырдың соңғы ширегінен бастап бірінші Дүниежүзілік соғысқа дейінгі кезеңде әскери саладағы байланыстар тарихы қарастырылады. Осман армиясының германдық үлгіде модерни-зациялануы мен жаңа тәртіптің енгізілу тарихы зерттеледі. Түрік армиясын модернизациялау жұмыс-тары бойынша Осман империясында болған неміс генералдарының қызметіне тарихи талдау жаса-лады.

Кілт сөздер: Осман империясы, Германия, Әскери сала, Германдық үлгі, Неміс әскері, Модерни-зация, Түрік әскері.

Акынова А.П. ^{*1}, Абдукадыров Н.М. ², Аяпберген А. ³

¹*КазНПУ им. Абая, Старший преподаватель кафедры истории Казахстана имени академика Т.С. Садыкова*

г. Алматы, Республика Казахстан, E-mail: akynova.augerim@gmail.com

²*Ph.D, ассоц. профессор кафедры Всемирной истории, историографии и источниковедения Казахского Национального университета имени аль-Фараби*

г. Алматы, Республика Казахстан, E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

³*Кафедра Всемирной истории, историографии и источниковедения Казахского Национального университета имени аль-Фараби*

г. Алматы, Республика Казахстан, E-mail: a_ainur_00@mail.ru

ВНЕДРЕНИЕ ГЕРМАНСКОЙ СИСТЕМЫ В ТУРЕЦКОЙ АРМИИ И ВОЕННАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ (КОНЕЦ XIX ВЕКА - НАЧАЛО XX ВЕКА).

Аннотация

Во второй половине XIX века кайзеровская Германия стала одно из самых могущественных государств Европы. Основными его примерами являются быстрое развитие экономики Германии, возрастающая политическая и военная мощь. Германское правительство установило тесные отношения с зарубежными странами. Одним из основных направлений внешней политики Германии было отношение к Османской империи. Соответственно, Османская империя также стремилась к установлению связей с кайзеровской Германией, и политические связи между империями поднялись на высокий уровень. Отношения между двумя государствами со временем обострились и продолжились в военной сфере. В этот период в Османской империи происходил процесс модернизации во всех сферах, и теперь он стал возобновляться по германскому образцу. В статье рассматривается история связи в военной сфере с последней четверти XIX века до Первой мировой войны. Исследуется история модернизации османской армии по германскому образцу и введения нового порядка. В ходе работ по модернизации турецкой армии будет проведен исторический анализ деятельности немецких генералов, находившихся в Османской империи

Ключевые слова: Османская империя, Германия, военные, немецкая модель, немецкая армия, модернизация, турецкая армия.

*Akynova A.P.*¹, Abdukadyrov N.M.,² Ayapbergen A.³*

*¹ KazNPU named after Abay, Senior Lecturer of the Department of History
of Kazakhstan named after Academician T.S. Sadykov*

Almaty, Republic of Kazakhstan,

E-mail: akynova.aygerim@gmail.com

*² Ph.D, Associate Professor of the Department of World History,
Historiography and Source Studies, Al-Farabi Kazakh National University*

Almaty, Republic of Kazakhstan,

E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

*³ Department of World History, Historiography and Source Studies
of the Kazakh National University named after al-Farabi*

Almaty, Republic of Kazakhstan,

E-mail: a_ainur_00@mail.ru

INTRODUCTION OF THE GERMAN SYSTEM IN THE TURKISH ARMY AND MILITARY MODERNIZATION IN THE OTTOMAN EMPIRE (late 19th century - early 20th century)

Abstract

In the second half of the 19th century, Kaiser's Germany began to turn into one of the most powerful states in Europe. Its main examples are the rapid development of the German economy, increasing political and military power. The German government has established close relations with foreign countries. One of the main directions of Germany's foreign policy was the attitude towards the Ottoman Empire. Accordingly, the Ottoman Empire also sought to establish ties with Kaiser Germany, and political ties between the empires rose to a high level. Relations between the two states have escalated over time and continued in the military sphere. During this period, the process of modernization in all spheres took place in the Ottoman Empire, and now it began to resume on the German model. The article deals with the history of communications in the military sphere from the last quarter of the 19th century to the First World War. The history of the modernization of the Ottoman army on the German model and the introduction of a new order is investigated. During the modernization of the Turkish army, a historical analysis of the activities of German generals who were in the Ottoman Empire will be carried out

Keywords: Ottoman Empire, Germany, military, German model, German army, modernization, Turkish army.

Кіріспе. Дүниежүзілік тарихты зерттеуде ХІХ-ХХ ғасырлар тоғысындағы халықаралық қатынастар тарихы, дәлірек айтқанда әлемдік империялар арасындағы орын алған саяси байланыстар маңызды орын иеленуде. Атап айтқанда, бірінші Дүниежүзілік соғыстың шығуына жылдар бойына алғышарт қалыптастырған әлемдік империялар арасындағы халықаралық мәселелер бүгінгі таңда әр қырынан зерттелуде. Солардың бір бағыты ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында тығыз саяси-әскери байланыста болған және кейіннен Үштік Одақтың құрамына кірген Германия мен Түркияның бір-бірімен әскери салада жақындасуымен байланысты болды. ХІХ ғасырдың соңғы ширегінде Осман империясы Кайзерлік Германия арасындағы саяси-экономикалық байланыстардың нығаюының салдарынан герман билігі түріктердің сұранысы бойынша Осман мемлекетінде әскери салада бірқатар жобаларын жүзеге асырды.

Әскери саладағы байланыстарында екі мемлекеттің де өзіндік мүддесі болды. Осы тұста әскери байланыстардың орнауы қай мемлекет үшін маңызды болды немесе бұл байланыс кім үшін тиімді болды деген сан түрлі сұрақтар туындайтыны анық. Мұнда әскери саладағы байланыстар екі мемлекет үшін де маңызды болып, ендігі кезекте оның маңыздылығы мен себептерін анықтау тақырыптың зерттеу қажеттілігін алға тартады. Бұл туралы зерттеушілер Германияның Осман империясында өзіндік саяси жобаларды жүзеге асыру үшін және түріктерді өз жағына тарту мақсатында жүргізілді деген қалыптасқан тұжырымды алға тартады. Дегенмен, бұл тұста Осман империясының да саяси мүдделерінің жоғары болғанын ескерген орынды болып саналады. Ол үшін тақырыптың негізін құрап отырғандай, Осман империясының әскери саласына германдық тәртіпті енгізіп, бұл саланы осы үлгі бойынша дамыту қажеттігіне қатысты ғылыми тұжырымдарға назар аударған дұрыс.

Түрік армиясына германдық жүйенің енгізілуін ең алдымен неміс әскерилерінің Осман империясына келуі мен олардың атқарған қызметімен байланыстыру маңызды болып табылады. Түрік әскерлеріне германиялық мамандар мен генералдардың берген білімі мен тәжірибесін түріктердің қабылдауы туралы зерттеулер келесі бір маңызды мәселе болып табылады. Бұл туралы шетелдік тарихшылар тарапынан ғылыми зерттеулер жүргізіліп, дегенмен бұл тақырып әлі де болса зерттеуді қажет етеді. Себебі, әскери саладағы интеграция мен байланыстар тарихы өз кезегінде әр қырынан зерттелуді талап етеді. Мысалы, Осман империясында германдық жүйенің енгізілуі әскерилердің білім беруі мен оқу орындарының ашылуымен, қару-жарақ фабрикалары мен осы саладағы сауда-саттық әрекеттерімен, германиялық қару-жарақ өндірісі т.б. салалармен түсіндіріледі.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми жұмысты жазуда әр түрлі деңгейдегі деректер қолданысқа тартылды. Оның ішінде архив материалдары, жеке мәліметтер мен құжаттар, сондай-ақ деректік құндылығы әр түрлі деңгейде болған материалдар қолданысқа енгізілді. Атап айтқанда, Түркия Республикасының президентіне қарасты Османлы архивінің материалдары, оның ішінде Харижие Назири, яғни Осман империясының Сыртқы істер министрлігінің каталогтарында сақталған құжаттар мен олардың көшірмелері тақырыпқа қатысты негізгі материалдар саналады [1]. Тақырыпқа қатысты келесі деректер еуропалық тілдерде жазылған құжаттар жинақтары болып, олар Осман империясы мен Германияның әскери саладағы байланыстары мен оның германдық үлгіде жаңаруына ықпалын басқа қырынан көрсетуге мүмкіндік берді [2]. Бұл жинақтарды талдай отырып, Германия мен Осман империясының саяси және әскери салада жақындасуында өзге империялардың қызығушылығы болғанын көруге болады. Әрине, Құлдырау дәуірінде осман-герман әскери саладағы байланыстарының тарихын зерделеуде мұндай құжаттар жинағының деректік маңызы ерекше [3].

Сол сияқты жеке азаматтардың қызметіне қатысты құжаттар жинақтары зерттеу тақырыбының мазмұнын ашуға көмектесті. Атап айтқанда, неміс генералы Кольмар фон де Гольцтің өмірі мен қызметі туралы неміс және түрік тілдерінде жарияланған құжаттар жинағының материалдық құндылығы ерекше [4]. Осман империясында әскери саладағы тәжірибелік шараларын ұйымдастырған және түрік әскерін жаңа әдістермен жаттықтыру жұмыстарын жүргізген, сондай-ақ бірінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында түрлі әскери миссияларды орындаған атақты генерал Лиман фон Сандерстің жеке естеліктері тақырыпқа қатысты аса маңызды деректердің бір бөлігін құрайды [5].

Ғылыми мақаланы жазуда, кешенді ізденіс жұмыстары жүргізіліп, онда негізінен шетелдік ғалымдардың ғылыми-теориялық тұжырымдары мен пікірлері қолданыс тапты. Ғылыми жұмыста тарих ғылымының дәстүрлі әдістері тарихи-салыстырма, тарихи жүйелеу және басқа да принциптері

пайдаланылды. Сондай-ақ, теориялық және методологиялық негізі ретінде, әскери байланыстарды жазуда және осыған қатысты тарихи оқиғаларды баяндауда объективизм мен жан-жақтылық басым болды. Ғылыми мақаланы дайындауда отандық және дүниежүзілік тарих ғылымында орын алған прогресстер мен өзгерістер басшылыққа алынды. Осман империясында әскери саланы германдық үлгіде модернизациялауда және түрік армиясына немістік жүйені енгізу тарихын жазуда заманауи ғылыми әдістер мен пәнаралық тұжырымдар негіздемеге алынды. Ғылыми мақала негізінен еуропалық тарихпен және османдық тарихпен байланысты болғандықтан ғылыми жұмыста еуроцентристік, османистік, түркілік және басқа да жекелеген принциптер мен ұстанымдарға мойын бұрмай, тақырыптың мазмұнына шынайы талдау жасалды.

Талқылау. Ғылыми мақаланың тақырыбы отандық ғылымда негізінен аз қарастырылған тақырыптардың бірі болып саналады. XX ғасырдың басынан бастап-ақ неміс тарихшылары мен шығыстанушылары Германия мен Осман империясының байланыстарын зерттеуде белсенділік танытып, олар негізінен германияның Осман империясындағы саясатын негізге алды. Бұл мәселеге қатысты мәселелермен Паул Линденберг шұғылданып, ол [6] XIX ғасырдың соңғы ширегінде Осман империясының Шығыс провинцияларындағы Германияның саясатын көрсеткен. Келесі бір неміс ғалымы, шығыстанушы Мартин Хартман, Германияның Осман империясының Таяу Шығыстағы провинцияларындағы саясаты туралы зерттеді. Зерттеушінің басты тұжырымы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Германияның Осман империясының Шығыс аймақтарында саяси және экономикалық жобаларды қабылдап, оны жүзеге асыруымен байланысты болып, және сонымен бірге ішінара Осман империясына герман әскерінің келу тарихын суреттейді [7].

Сонымен бірге тақырыпқа қатысты ғылыми жұмыстардың қатарында Карл Гельферих, Герман Теске сынды тарихшы, қоғамтанушы ғалымдардың зерттеулері маңызды орын иеленеді. Бұл аталған тарихшы-ғалымдар кайзерлік Германияның Осман империясындағы саясатын зерттей отырып, сонымен бірге [8] әскери саладағы байланысты мәліметтер берілген. XIX ғ. соңғы ширегінен бастап орын алған әскери саладағы байланыстар Герман Тескенің ғылыми еңбегінде көрсетіліп, онда генерал Кольмар фон дер Гольц пен басқа да офицерлердің қызметін көрсеткен [9].

XIX-XX ғасырлардағы осман-герман байланыстар тарихын зерттеуде көш бастайтын ғалымдар Ильбер Ортайлы [10], Мұрат Өзйүксел [11], Фахри Түрк [12] және басқалар болды. Бұл тақырып бойынша іргелі ғылыми еңбектердің бірі Ильбер Ортайлының еңбегі болып, онда құлдырау дәуіріндегі осман-герман саяси қатынастарын зерттеп, сонымен бірге Осман империясындағы немістер тарихын зерделеген. Зерттеу жұмысында, сұлтан II Абдулхамит пен герман канцлері II Вильгельм арасындағы саяси байланыстар жайлы ғылыми тұжырымдар көптеп орын алған. Зерттеу жұмысында әскери байланыстарға назар аударылған. Профессор Фахри Түрк әскери байланыстар туралы арнайы ғылыми монография жариялап, онда германдық компаниялардың әскери саладағы қызметі мен сыртқы қару-жарақ саудасын қарастырған.

Зерттеу нәтижелері

Әскери байланыстардың алғышарттары. Осман империясы орта ғасырларда Еуропада саяси және әскери күш-қуаты дамыған мемлекет болып, Еуропаның әрбір беделді мемлекеті онымен санасып отырды. Испандық және австриялық Габсбургтер мен Қасиетті Рим империясы, Франция және Ағылшын корольдіктері осындай жағдайда болды. Алайда, Жаңа заманда мемлекеттің саяси-әскери күш-қуаты тоқырауды сезінді. Бұрынғы кезде түріктермен санасуға мәжбүр болған еуропалық державалар енді оны басып озып, түріктердің Еуропада беделі біртіндеп түсе бастады. Мұның басты себептері теңіз жолдары ашылған соң Еуропа елдерінен түсетін алым-салық пен баж азайды, сыртқы сауда мен табыс қысқарды және сұлтан сарайын көбінесе дарынсыз сұлтандар мен олардың әйелдері немесе аналары басқарды. Осының салдарынан Осман империясы XIX ғасырға, яғни Жаңа заманның екінші кезеңіне реформалармен кірді. Басты мақсат империяның күш-қуатын қалпына келтіріп, барлық салаларды жаңа еуропалық үлгіде модернизациялау қажет болды. Солардың бірі әскери саладағы модернизациялау жұмыстары маңызды болды. Себебі, XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XIX ғ. басында Осман империясы еуропалық империялармен толассыз соғыс жүргізіп, оның барлығында дерлік жеңіліске ұшырап отырды. Мұның барлығы әскери тәртіп пен жүйенің шірігендігін, жауынгерлердің дәрменсіздігін және жігерсіздігін көрсетті.

Әскери саладағы реформалау жұмыстары сұлтан II Селімнің реформаларымен басталып, кейіннен ол Танзимат реформалары кезінде де өз жалғасын тапты. XIX ғасырда Османлы мемлекеті мен армиясы, егер Еуропадағы беделді держава мәртебесін сақтап қалғысы келсе, оны қайта құру немесе

реформалауды қажет екендігін түсінді. Сұлтан III Селім бұл процесті XIX ғасырдың басында өзінің реформалары аясында жаңа және заманауи Османлы армиясын құруға кезінде жүргізуге тырысты. «Низам-и-Жедид» (жаңа тәртіп) деп аталатын жаңа реформа аясында әскери саланың жаңартылуы қарастырылып, [13] сол кезде еуропалық үлгідегі армияны жасақтау үшін Пруссия корольдігінен көмек алынған еді. Бұған жауап ретінде Пруссиядан мамандар алынып, ол бойынша осман әскерін жалпы қадағалау жұмыстарын пруссиялық офицер, полковник фон Гетце жүргізді, сондай-ақ ара-тұра пруссиялық офицерлер Осман мемлекетінің Ресейге қарсы жорықтарына қатысып отырды [14].

Осылайша Осман империясы мен германия арасындағы әскери саладағы байланыстардың басы сонау Пруссия заманынан басталды. Осман сұлтандары мен Пруссия корольдерінің арасында тиімді қарым-қатынастар орнап, ол бойынша пруссиялық әскербасылар Стамбулға келіп отырды. Олар тұрақты түрде келмегенімен, әр жылдарда келіп, түрік әскерін машықтандырып отырды. Бұл кезде осман әскерін еуропалық үлгіде жаңартуға ескі жүйемен жұмыс істеп келе жатқан Янычарлар корпусының кедергісі үлкен болды. Сұлтан III Селім бастаған әскери реформалар осы янычарлардың көтерілісіне байланысты сәтсіз болды. Осман қоғамындағы позициясын сақтау үшін ескі жүйені сақтауға тырысқан Янычар корпусы мүшелерінің қарсылығы үлкен болып, алайда ол жойылуы тиіс болды. Себебі, янычарлық жүйе жаңартуды қажетсінбеді. Ақыры, Осман империясында әскери реформалардың жақтаушысы болған сұлтан Махмуд II (1808-1839 жж.) 1826 жылы Янычар корпусын толығымен жойып, оның көптеген мүшелерін өлтірді. Бұл Османлы қоғамында, сондай-ақ армияда реформа қозғалысында анағұрлым жан-жақты реформалар жүргізуге мүмкіндік берді.

XIX ғ. 30-жылдарынан бастап Танзимат деген атпен қайта жандаған реформалық қозғалыстар әскери салада осман билігінің назарын Еуропаға қайта аудартты. Осман үкіметі тарапынан Пруссияға ұсыныс білдірілді және Пруссия тарапынан османдарға әскери басшылық қайта қамтамасыз етілді. Бұл кезде Пруссия бас штабының капитаны Гельмут фон Молтке мен лейтенант фон Берг реформаларды басқару үшін 1835 жылы Стамбулға жіберілді. Олар Осман империясында болған кезінде 1836 ж. қаңтар сұлтан Пруссия үкіметінен Османлы армиясын оқыту үшін үш жылдық келісім-шарттары бар он бір офицер мен төрт сержант жіберуді өтінді. Алайда офицерлерді тағайындау кейінге қалдырылды. Ақыры, екі мемлекет фон Молткеден басқа үш офицерді ғана алдыруға келісті. Бұлар 1837 жылы тамызда Стамбулға келген фон Винк, Фишер және фон Мюльбах болатын [14, 11-15 с.].

Мұның барлығы сұлтан II Махмұт тарапынан жүзеге асырылып, Гельмут фон Молтке Стамбулдағы барлық неміс немесе пруссиялық әскерилерді өз бақылауында ұстады. Осман билігі тарапынан мұндай жұмыстар кейіннен де өз жалғасын тапты. Пруссиялық генерал Гельмут Карл Бернхард фон Молтке 1840 жылдардың аяғында Османлы сұлтанының әскери кеңесшісі қызметін атқарып жүрген кезінде немістердің қазіргі Анадольға енуіне шақырды. Молтке түрік тілінде сөйлеуді үйренді, аймақты көп аралады және империяда болған уақыты туралы екі кітап жазды. Жоғарыда айтыл-ғандай, неміс ғалымдары аймақтың мәдениеті мен діні туралы жоғары бағаланған зерттеулер жүргізді [15].

1839 жылы II Махмұт қайтыс болған соң бұл мәселеде біраз іркіліс орын алды. Сұлтан II Махмұттан соң мемлекет басында болған сұлтандар Абдулмежид (1839-1861) және Абдулазиз (1861-1876) Осман империясының армиясын реформалау бойынша күш-жігерін жалғастырды, тағы да көптеген пруссиялық офицерлерді оқыту және басқару үшін тартты. Алайда бұл жолы оларды Пруссия мемлекеті ресми түрде жіберген жоқ. Оның орнына олар отставкадағы қызметшілерді жіберді, себебі, отставкадағы әскери мамандар зейнетке шыққан соң олар Пруссия армиясында белсенді қызметте болмады. Пруссиялық, яғни неміс офицерлері Танзимат реформаларының екіге бөлініп қалған кезінде халықаралық деңгейде орын алған үлкен соғыс 1853-1856 жылдардағы Қырым соғысы кезінде османлыларға көмектесті. Бұрынғы пруссиялық артиллерия офицерлері фон Кучковский, Швенцфейер, Вендт, Грунвальд, сынды әскербасылар османлыларға артиллериялық батальондарын қайта құруға көмектесті.

Қырым соғысы қарсаңында және соғыстан кейінгі кезеңде халықаралық қатынастарда үлкен шиеленістер орын алып, ол Шығыс мәселесімен байланысты болды. Салыстырмалы түрде алғанда әлемдік империялар арасында әлсіз деп саналған Осман империясын өзінің ықпалынан шығарғысы келмеген Англия мен Франция және Ресей оны сыртқы әлемнен оқшаулағысы келді. Аталған империялардың Осман империясының аумағында саяси-экономикалық жобалары бар еді. Алғашқыда, дәлірек айтқанда XIX ғ. 20-30 жылдары Ұлыбритания Осман империясына қысым көрсетіп, түріктерді Пруссиямен байланыстыруға мәжбүр еткен еді. Түріктер Пруссиямен жақын-дасып, өзінің әскери жағдайын реттеуге тырысуы Ұлыбританияны әбігерге салды. Ұлыбританияның Сыртқы істер министрі

лорд Палмерстон бұл жағдайды Лондонның Стамбулға ықпал ету қабілетін төмендетеді деп үрейленді. Ендігі кезекте Ұлыбритания Осман империясының жанынан табыла бастады және оның халықаралық саясаттағы мүддесін қорғай бастады. Солардың бір мысалы Қырым соғысында Британияның Осман мемлекетін қолдап, оның жанында Ресейге қарсы соғысуы болды.

Бұдан соң ағылшындар түріктерді Осман мемлекетін Пруссиядан бас тартуға көндіре бастады. Бұған дейін Англия Ресей мен Франция жағында болып, Франция Алжирді, Ресей Қырым мен Кавказды иеленген кезде бейтараптық танытқан еді. Ендігі кезекте Ресейдің Осман империясына қысымы кезінде Британия оның жағында болды [17]. Осыдан барып, Пруссия мен Осман империясы арасында әскери салада іркіліс орын алып, ол біраз жылға созылады.

Әскери саладағы байланыстардың орнауы. Осман империясы мен Германия арасындағы ресми Пруссия заманынан кейінгі әскери саладағы байланыстар Кайзерлік кезеңде орнады. Бұл кездегі байланыстар герман канцлері Отто фон Бисмарк және II Абдулхамит арасындағы байланыстар негізінде орнады. 1871 жылдан 1890 жылға дейін Бисмарк Жаңа Кайзерлік Германия империясын, ал II Абдулхамит (1876-1909) Осман империясын сәтті басқарды. Жаңа Германия империясы индустриалды, күшті және біртұтас мемлекет болған кезде, Осман империясы барған сайын әлсіреп, ішкі бытыраңқы құрылымға айналды, ал сыртқы саясатта өз аумақтарын бірнеше ішкі және сыртқы қауіптерден аулақ ұстауға назар аударды.

Бұл кезде Осман империясына сыртқы империялардан өзіне мықты дос және саясатта адал серіктес керек болды. XIX ғ. соңына қарай Англия мен Ресейдің саясаты барынша белгілі бола түсті. Олар Түркияны сан түрі аймаққа бөліп билегісі келді және оны түгел өз отарына айналдыра алатын анық еді. Атап айтқанда, XIX ғ. 70-80 жылдары Ұлыбританияға өз мүдделері үшін ол 1878 жылғы Берлин конгресін Кипрді басып алу үшін пайдаланды және кейіннен Мысырды да басып алуға ниетті болды, Суэц каналы арқылы Шығыстағы теңіздерге және Үндістанға кіруді бақылаудан басқа кем дегенде бір басқа себеп бар.

Сұлтан II Абдулхамит басқа ұлы державаларға да сене алмайтынын түсінді [18]. Француздардың 1881 жылы Тунисті басып алуы, Ресейдің Балқан мен Түрік бұғаздарына деген талаптары, одан кейінгі Австрия-Венгрияның Босния-Герцеговинадан Балқанның батысы мен оңтүстігіне қарай оккупациясын кеңейту әрекеті және итальяндықтардың Триполиге деген талаптары оны қайтадан жаулап алу туралы ойлануға мәжбүр етті. Осылайша, Осман империясының территориясына деген амбициясы жоқ жалғыз еуропалық держава ол – Германия болды [19].

Осман империясында сұлтан II Абдулхамит реакцияшыл емес, реформатор болды. Ол өз билігіне қарсылықты қаламаса да, империяны одан әрі аумақтық және саяси шығындарға қарсы тұру үшін жеткілікті түрде нығайту үшін әскери, полиция және сот және әкімшілік ұйымдарда түбегейлі реформалар жасауға мәжбүр болды. Неміс әскерінің 1871 жылы француз әскеріне қарсы жетістігі оны таң қалдырды. Бұл қызығушылық Берлин конгресінде Германияның көмегі арқылы күшейді. Осыдан соң, арадан көп ұзамай, 1880 жылдан кейін ол Осман армиясына енгізіп жатқан реформаларды басқару үшін империяға неміс әскери және азаматтық офицерлерін тарту үшін қарқынды жұмыстарды бастады.

Дегенмен, Отто фон Бисмарк Османлы істеріне белсенді араласуды аса құптамады және болашақта түріктерге көмекке бола Германияның күшін сарп еткісі келмеді. Бірақ, канцлерді Германия елшісі граф Хатцфельд көндірді, ол Осман империясымен саяси-әскери серіктестік Германия үшін тиімді болады деп сендірді [20]. Ақыры Осман империясы тарапынан жасалған сұраныс пен ұсынысқа жауап ретінде 1882 жылы 11 сәуірде кайзер, II Вильгельм Осман империясына төрт неміс офицерін тағайындауды мақұлдады [14, 31 р.]. Олар офицер полковник фон Кехлер (комиссия басшысы), капитан Кампхеневеер, капитан фон Хебе және капитан Ристоу болды. Кейіннен сұлтан II Абдулхамит әскери білім мен кәсіптік дайындықты қайта құруға көмектесу үшін қосымша офицерлер сұрады. Бұл өтініш те қабылданды және 1883 жылы 18 маусымда майор Барон Колмар фон дер Гольц Османлы армиясында мансабын бастады, ол өз міндетін Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде Месопотамияда қайтыс болғанға дейін бірнеше үзілістермен жалғастырды [19, 7 s].

Бір қарағанда, сұлтан II Абдулхамит сол кезде небәрі 10 жыл өмір сүрген Германиядан көмек сұрауға шешім қабылдағаны біртүрлі болып көрінуі мүмкін. Алайда, егер сіз кезеңнің геосаяси динамикасына мұқият қарасаңыз, оның немістермен серіктестікке кіру туралы шешімі айқынырақ болады. Біріншіден, ол неміс армиясының ұйымшылдығына сүйсініп, оның 1870-1871 жылдары Францияны жеңгеніне тәнті болды. Сонымен қатар, ең бастысы, жас Герман мемлекеті, ағылшын, француз немесе орыстан айырмашылығы, Осман империясын тұрақсыз етуге мүдделі емес еді. Герман

мемлекетімен серіктестік және мүмкін стратегиялық одақ басқа державалардың империялық амбицияларына қарсы тұрып қана қоймай, Османлы қарулы күштерінің беделі мен жауынгерлік қабілетін қалпына келтіреді деген ой басым болды. Не болса да II Абдулхамит Герман басшылығымен Одақ құруды орынды деп шешті. Бұл не болса да тарихи шешім еді. Басқа еуропалық империялардан жақсылық көре алмаған түріктер үшін Германия жаңа бір серіктес болады деген үміт басым болды. Әскери салада бірлесіп, Одақ құрып кетердей болса түріктер бұрынғы уысынан шыққан жерлерді қайтары мақсат етті. Ендігі кезекте Германиямен жасалған келісімдер алдағы уақытта қандай болатынын тек уақыттың өзі көрсететін еді.

Осман империясына Германиядан келетін әскери тұлғалардың негізгі міндеттері – Османлы армиясының германдық үлгіде заманауи сипатта ұйымдастырылуы мен жағдайы туралы баяндамалар дайындау және қажет реформалар мен қайта құрулар туралы кеңес беру болды. Алайда олар ұзақ уақыт бойы егжей-тегжейлі есептер қабылдады, ол біраз уақытқа дейін күшіне енген жоқ, өйткені II Абдулхамит әскерін жаңартқысы келсе де, оның ұзақ уақытқа созылған күдігі басым болып, онда қайта ұйымдастырылған және күшейтілген армияның қандай болуы мүмкін деген өзіндік күмән басым болды [10, 60 с.]. Дегенмен, келісім қабылданды, ендігі кезекте тек алға қарай әрекет ету керек болды.

Әскери мамандардың келуі және модернизациялық жұмыстар. Неміс мемлекетінің әскери саладан тыс бастаған саяси-экономикалық әрекеттері ресми түрде басталып, сонымен бірге 1880 жылдардың басында Османлы армиясын жаңғырту бойынша әскери миссиялар осылайша басталды. Бұл бастапқы келісім тез арада кеңейіп, ірі инфрақұрылымдық жобаларды құруға неміс қаржы институттарының көмегін қоса бастады. 1882 жылғы келісімнен кейін неміс әскери адамдарының саны уақыт санап артып отырды. Басты мақсат – Осман империясының армиясын германдық үлгіде жаңартып модернизациялау болды.

Тиісті қабылданған келісімдерге сүйене отырып, немістер Осман империясының аумағын жеті әскери округке бөлді, олардың әрқайсысында өз әскері болды. Сонымен қатар, Осман жаяу әскері неміс үлгісінде қайта құрылды, Осман офицерлерін дайындайтын мектептер жүйесі кеңейтілді (және оларға сабақ беру үшін немістерді тағайындады), османлылар неміс әскерге шақыру жүйесін қабылдады және бұрынғысынша Пруссия моделіне негізделген Османлы Бас әскери штабы құрылды [21].

Германияның Әскери реформалар жөніндегі комиссиясы кімнің басшылық еткеніне қарамастан, 1871 жылдан кейін бүкіл Германия үшін қабылданған әскери ұйымның Пруссия үлгісін Осман империясындағы реформалардың негізі ретінде пайдаланды. Армияны дамыту мен ұстаудың бұл әдісі 1806 жылы Пруссияның Йенадағы жеңілісінен кейін пайда болған еді және ол Батыс Еуропа мемлекеттерінің көпшілігі қабылданған негізгі әскери үлгілердің бірі саналды [22]. Бұл модель әскерилерге қысқа мерзімді міндеттемелерді талап етті.

Османлы әскерлерін қайта ұйымдастыру және қайта даярлау үшін немістер Осман империясына неміс офицерлерінің едәуір санын жіберді [23]. Сонымен қатар, Осман империясындағы немістердің әскери ықпалы Осман империясының реформаларынан да асып түсті. Айта кететін маңызды мәселелердің бірі – Осман империясында болған германдық әскерилер арасында тыңшылар көп болып, олар болашақта империяның құлауына немесе ішкі өміріне кері ықпал етіп және мемлекетте германдық империализм үстемдік етіп кетуі мүмкін деген саясат пен күмән басым болды.

Дегенмен, герман әскери жүйесін қабылдауды империализммен теңестіруге болмайтынын түріктер жақсы түсінді. Себебі, неміс әскери моделін қабылданған елдердің басым көпшілігінде герман империализмі болған жоқ. Алайда, неміс әскери моделі қабылданған басқа елдердің көпшілігінен айырмашылығы, Осман империясында Германияның империялық саясаты дамыды. Дегенмен, бұл түріктер үшін қауіпті емес еді. Осман империясының неміс әскери моделін қабылдау неміс қаруын сатып алуды білдірді. Ол әскери саладағы сауданы дамытуға мүмкіндік берді. Демек, Германия өз қаруын Осман империясына ешбір кедергісіз сататын болды. Бұл өз алдына жеке тақырып немесе жеке мәселе болып табылады.

Сұлтан II Абдулхамит кезінде оның арнайы нұсқауы бойынша неміс офицерлері Османлы флотында да қызмет етті. Бірнеше жыл қызмет еткеннен кейін капитан Старкер 1891 жылы Германияға оралды. Оның орнына 1892 жылы капитан-лейтенант Калау фон Хофе тағайындалды. Әскери-теңіз күштерінің министрі Хасан пашамен бірнеше рет болғанына қарамастан, ол Осман империясында болған жылдары пайдалы қызмет көрсетті [24].

Реформаны қабылдаған түрік армиясының орталық үкіметтің провинцияларға өз ықпалын кеңейту қабілетіне ықпал ету мүмкіндігі артты. Мемлекетте неміс әскери моделінің бөлігі ретінде жұмыс

істеуге арналған офицерлердің жаңа класы қалыптасты. Бұл жаңа офицерлер класы неміс нұсқаушыларымен тығыз байланысты болды, ал соңғылары империяда айтарлықтай ықпалға ие болды. Немістер мен Османлы офицерлері арасындағы тығыз қарым-қатынастың маңызды тұсы екі мемлекет әскерлерінің өздерінің империялық амбицияларын қорғауға бейім болды. Неміс әскерилері мемлекеттегі әскерлерді бірнеше түрге бөлді. Неміс офицерлерінің пайымдауынша Осман империясында "мемлекеттің азаматтық және әскери бөлімдері арасында ешқандай айырмашылық болған жоқ, өйткені екі функция да бір адамның міндеттерінде жиі біріктірілді" деп көрсетеді [25].

Олардың ойынша егер азаматтық және әскери міндеттер арасында ешқандай айырмашылық болмаса онда тәртіп немесе жүйе болмайды және армия әлсіз болады деп сипаттай отырып, оны өзгертудің қажеттігін басшылыққа алды. Осылайша, түрік армиясында немістер бір уақытта маңызды саяси ықпалға ие болды.

Немістерге бұл ықпалды кеңейтуге мүмкіндік беретін негізгі әдіс жаңа Осман офицерлер корпусының дайындығы және соның салдарынан адалдығы болды. Соңғы жылдары тарихшылар Осман мемлекетінің офицерлер корпусы батыстық әдістер мен ойлау үлгілерін оның ішінде әрине германдық моделді қабылдағанын атай отырып, әскери білім алуда неміс әскери білімі осы саладағы сауаттылықтың авангарды болды деген тұжырымды алға тартады және мұның маңыздылығын ерекше атап өтеді. Мұндағы айтылатын маңызды жағдай түрік жастарының германиялық оқу орындарында білім алуы болды. Мысалы, 1873-1897 жылдар аралығында, әсіресе 1882 жылдан кейін, Османлы Әскери академиясын 3918 офицер бітірді, мұнда неміс әскерилері сабақ берді және түрік жас әскери оқушылары Германияға деген сүйіспеншілікке ие болды. Сол сияқты осы академияда атақты офицер фон дер Гольц сабақ беру үшін жұмысқа келді [21, 12 р.]. Әскери-техникалық мектеп құрылып, оның түрік армиясын модернизациялаудағы орны бөлек болды.

Сонымен қатар, ең талантты деп саналатын көптеген түрік жастары әскери білім алу үшін Германияға барды, онда олар неміс әскери доктринасын одан әрі дайындауға және оқытуға қатысты. Бұл жаңа армияны дайындаудың негізгі бір әдісі болды. Германиядан әскери оқу бітіргендер Осман империясында бірінші кезекте заманауи тәртіп енгізсе, екіншіден германдық тәртіпті енгізді. Олар үшін Германия өте ыстық болып саналды. Солардың бірі атақты Осман империясының соғыс министрі Энвер паша еді [26].

Осман империясында германиялық атташелердің де қызметі жоғары болды. Атақты офицер фон дер Гольц атташе болып, ол кейін қызметтен босаған соң Османлы қызметіндегі ең сәтті неміс әскери атташесі 1897 жылдан 1901 жылға дейін қызмет еткен майор Курт Морген болды. Одан кейін Вальтер фон Штремпель 1907 жылдан бастап 1914 жылы Осман империясына Лиман фон Сандерс бастаған әскери комиссия келгенге дейін ықпалды тұлға болды [27]. 1898 жылы Осман империясында тек үш ресми неміс әскери реформаторы қалды, олар: маршал Кампхеневе, генералдар Фон Грумбков және фон Хофе. Курт Морган өз үкіметінен білікті әскери офицерлерді жіберуді талап етті. 1899 жылы капитандар Месмер-Салдерн мен фон Рюдгис Түркияға жіберілді. 1901 жылы оларға майорлар Фон Дитфурт, Имхофф және Аулер қосылды.

Бұл офицерлер бұғаздар мен Стамбулды нығайтуды күшейтуге арналған "бекініс комиссиясына" қатысты. 1907 жылы генерал Дитфурт тоғыз айлық теориялық және қолданбалы курстар өткізетін "үлгілі батальондар құруды ұсынды және жүзеге асырды. 1908 жылдың наурызында үшінші мерзімнің басында жасалған есептерде бұл батальондар жақсы нәтиже көрсеткені айтылған. Алайда, Османлы офицерлерінің ұқсас лауазымдардағы жалақысынан үш есе көп неміс офицерлерінің жалақысы соңғыларының арасында айтарлықтай наразылық тудырды. Сонымен қатар, аға буын генералдары қолданылған ерекше реформаларға ынғайсыз болды. Нәтижесінде, 1908-1909 жылдардағы жас түрік төңкерісінен кейін Османлы баспасөзінің көп бөлігі неміс офицерлерін жұмыстан шығаруды жақтай бастады.

Ынтымақтастық Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде екі тарап ресми әскери одақ құрып, тіпті неміс генералы Лимон фон Сандерсті Түрік Қарулы күштерінің басшысы етіп тағайындаған кезде аяқталды. Бұл одақ соғыста екі империяның жеңілісі мен ыдырауымен кенеттен үзілгенімен, ол бізге жұмсақ күш империализмінің бірегей әрекетін ұсынады. Лимон фон Сандерстің Түрік әскери істеріне араласуы Осман империясының Орталық державалар жағында Бірінші дүниежүзілік соғысқа еріксіз түрде кіруіне әкелді деген мәлімдеме болып табылады.

Кольмар фон дер Гольц паша. Осман империясын заманауи түрле модернизациялауға өлшеусіз үлес қосқан неміс генералдарының бірі атақты офицер Кольмар фон дер Гольц болды. Неміс

миссиясына жауапты бас офицер және Стамбулға бірінші келген Кольмар Фрейхер фон дер Гольц болды. Потсдамдағы Әскери колледжінің беделді профессоры және талдаушысы фон дер Гольц өзінің Түркияға тағайындалуын түрік армиясын модернизациялау процесін басқаратын жауапты тұлға ретінде қарастырды [28]. Ол Осман империясына адал болды, түрік халқының адал екені және мұнда еуропалық немесе қандай да бір жаңашылдықтың және жалпы реформаның қажет екендігін көзімен көрді. Оның ойынша Осман империясының модернизациялану процесінде тек Германияның мүдделеріне сай келетін жолмен ғана емес, сонымен қатар түріктерге заманауи институттар ішінде қазіргі заманға дейінгі рухын сақтап қалуға мүмкіндік беру қажет болды.

1883 жылы маусымда майор фон дер Гольц түрік армиясының қызметіне штаб-подполковник дәрежесімен Әскери мектептер инспекциясының бастығы болып тағайындалды және жас Түрік офицерлерін дайындауға елеулі үлес қосты. 1886 жылы Сұлтан оны Бас штаб бастығының орынбасары дәрежесіне көтерді, ол Түрік әскери оқу орындарын жаңарту бойынша кеңес беруді жалғастырды [29]. Фон дер Гольц сонымен қатар Түрік теңіз флоты мен Дарданел және Босфор бұғаздарының бекіністерін жақсартуға көмектесті. Ол тіпті Түрік әскери вокзалдарының құрылысы мен абаттандыру жұмыстарына жетекшілік ететін комитетте жұмыс істеді. Осман империясында әскери саланы германдық үлгіде модернизациялаған генералдардың бірі осы Кольмар фон дер Гольц болды.

Фон дер Гольцтің Осман империясындағы алғашқы қызметі 1895 жылы аяқталды. Тарихшы Л. Валлах, ол өзінің 12 жылдық алғашқы қызметінде фон дер Гольц бірнеше кітаптар мен брошюралар шығарды деп мәлімдейді және ол Түрік армиясының жағдайына байланысты Германия елшілігімен және неміс әскери штабымен тікелей байланысқан жалғыз неміс реформаторы болды [14, 34 s] Гольц Германияда құмарлықтары мен амбицияларына кедергі келтірген неміс офицерінің әдеттегі сәтті мысалы болды. Ол белсенді, еңбекқор және ақылды саяси барлау офицері, сондай-ақ әскери сарапшы болды, бірақ Германияда оның құмарлықтары мен амбицияларына кедергі болды. Ол Түрік генералдарына әсер еткен және түрік армиясын жақсы білетін жалғыз неміс офицері болды.

Оған сый-құрмет пен ризашылық ретінде осман үкіметі Паша титулын сыйлады. Ол ара-тұра Германияға барып-келіп отырды. Фон дер Гольц Осман империясында болған жылдары көп нәрсені қабылдады және қол жеткізді, сондықтан Германияға оралғаннан кейін Германия үкіметі Осман империясында кеткеннен кейін қалған олқылықтың орнын толтыру үшін бірнеше әскери және теңіз атташелерін тағайындауға мәжбүр болды.

Ал, Гольцтің офицерлер корпусын модернизациялау миссиясы мен оның империяның көп бөлігінің қазіргі заманға дейінгі артта қалған жағдайына деген қызығушылығы арасындағы бұл шизофрениялық қақтығыс Бірінші дүниежүзілік соғыстың соңына дейін Германияның империяға деген ресми көзқарасына қатты әсер етті. Фон дер Гольц түріктерге олардың модернизациялау күш-жігеріне көмектескісі келіп қана қоймай, екі мәдениет арасындағы терең байланысты көрді. Фон дер Гольц түріктерді немістермен немесе басқа еуропалық державалармен тең деп санамағанымен, түріктердің көп ұлтты үлкен империяны әлі де болса бақылауында ұстауы оған қатты әсер етті. Орталық Еуропадағы немістер сияқты түріктер үшін де өз иеліктерінің орны болды. Әрқайсысы өздерінің ықпал ету аймақтарын бағындыру және өсіру ауыртпалығын жете түсінді.

Генерал фон дер Гольц 1883 жылы миссия үшін жауапкершілікті өз мойнына алып, келесі он екі жыл бойы осы лауазымды қызметті сақтап қалды [30] Осы уақыт ішінде ол түрік армиясының инспекторы қызметін атқарды, Османлы әскери колледжінде нұсқаушы болды, Осман империясының кейбір маңызды болашақ басшыларымен қарым-қатынас орнатты, сансыз офицерлерді оқытты және дайындады, олардың көпшілігі түрік армиясында ең жоғары деңгейге жетті. Ресми кадрлар колледжін құрды және маңызды саяси байланыстар орнатты. Осы және басқа да іс-шараларға сүйене отырып, Осман империясына жіберілген неміс офицерлері мен түрік әскерилері арасындағы қарым-қатынас өте тығыз болды, ақырында Осман үкіметі өз армиясын неміс үлгісінде толығымен қайта құруға мүмкіндік берді [30, 15-22 s.]

Мәдени айырмашылықтар мен оны орналастырудың экзотикасына таң қалудың орнына, фон дер Гольц бірден дамымаған Шығыс Пруссиядағы ауылы мен балалық шағының алаңсыз жылдары туралы көріністерге ие болды. Оның ретроспективті көзқарастарын одан да ерекше етіп көрсететін нәрсе – оның түрік үкіметі офицерлер корпусын жаңарту және оларды болашақ қақтығыстармен күресуге дайындау үшін пайдаланғаны болды. Расында, генералды түріктер Бірінші Дүниежүзілік соғыста пайдаланды. Генерал фон дер Гольц болашақ соғыстар екі тұрақты армия арасында емес, бүкіл өркениеттер арасындағы жалпы соғыстар болады деп болжады. Бұл қақтығыстарға тек жауынгерлер

ғана емес, сонымен қатар екі жақтағы бейбіт тұрғындардың өмірі де қатысады деді. Гольц бұл соғысты "бүкіл халықтардың тағдырын" шешетін апатты оқиғалар ретінде елестеткен.

Қорытынды. Қорыта айтқанда Осман империясы мен Кайзерлік Германия арасындағы байланыстардың негізгі бағыттарының бірі – Әскери саладағы байланыстар болды. Әскери саладағы байланыстар екі мемлекет арасындағы саяси және экономикалық байланыстардың жоғары деңгейде екенін көрсетіп берді. Екі мемлекеттің арасында мұндай жақсы қарым-қатынас болмаса әскери салада байланыс орнамауы мүмкін еді. Сұлтан II Абдулхамиттің жылдар бойына ойлана отырып, ақыры неміс әскерилерін өз еліне алып кіруі өзінің оң нәтижелерін молынан берді. Бірінші кезекте, Германия әскербасылары түрік әскерлерін заманауи германдық үлгіде қайта дайындады. Екіншіден түрік әскері заманауи қару-жарақ түрлерін қолдануды үйренді және меңгерді.

Герман әскері 1882 жылдан бастап бірінші Дүниежүзілік соғыстың аяқталуына дейінгі кезеңде Осман империясының аумағында болды. Ең маңызды қорытындылардың бірі ретінде түрік армиясының германдық үлгіде модернизациялануы салдарынан оның тәжірибесі артты. Соның негізінде Осман империясының армиясы әлемдегі тәжірибелі армиялардың қатарынан орын алды. Мұның басты мысалы Бірінші Дүниежүзілік соғыста көрінді. Тіпті, Балқан соғыстарына дейін (1912-1913 жж.) түрік армиясының техникасы жаңартылды, бірақ армия құрылымын, оның офицерлік корпусын және қолбасшылық тізбегін реформалауға толық күш-жігер жұмсалмады. Мұның бәрі немістермен аса тығыз байланысудың нәтижесі еді. Осман империясында немістердің әскери, экономикалық және дипломатиялық қарым-қатынастары түріктерге жаңа динамизм бергені сөзсіз.

Армиядағы жаңа тәртіп енгізілгенімен неміс офицерлеріне алғашқы кездері Осман армиясында түбегейлі өзгерістер енгізуге ешқашан рұқсат етілмеді, өйткені сұлтан II Абдулхамит қуатты армия оның авторитарлық режиміне үлкен қауіп төндіруі мүмкін еді. Дегенмен тарихшылар мен зерттеушілердің тұжырымдарында сұлтан II Абдулхамит Германиямен қарым-қатынасты дамыта отырып, өз империясының өмірін ұзарта алды. Оның басты мысалы империяда германиялық әскерилер жүргендіктен, Ресей, Ұлыбритания немесе басқа да сыртқы күштер Осман мемлекетіне қыр көрсете алмады. Сұлтан II Абдулхамиттің Германияны пайдаланып Франция, Ресей және Ұлыбританияның амбициясын жеңілдеткен саясаты жақсы нәтиже берді.

Ал, Германияға келсек, Осман империясының әскери жаңартуда немістердің саясаты өзгеше болды. Немістердің әскери қолдауы шын мәнінде әскери көмекке қарағанда саяси және экономикалық мақсаттармен астасып жатты. Германия Осман империясына қолдау көрсете отырып, оның арзан шикізаты мен рыногын пайдалануға тырысты. Осылайша, түрік экономикасында үстемдік Ұлыбританиядан Германияға ауысты. Сонымен қатар, әскери байланыстар нәтижесінде Германия жаңа дипломатиялық қорғаушы ретінде Ұлыбританияны ауыстырды. Осман империясы мен германия арасындағы мұндай әскери байланыстар бірінші Дүниежүзілік соғыстың аяғына дейін жалғасты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. БОА. (Османлы мұрағаты Ішкі істер министрлігінің саяси бөлімінің құжаты)
2. Британские документы по иностранным делам: отчеты и документы из конфиденциальной печати Министерства иностранных дел, Османской империи. Редакция Кеннет Борн и Кэмерон Ватт. - Мэрилендский университет Америки. 1984. Т 36.
3. Антуан Х. Лес Провинции Арабы Де-Империя Омен А-Ама-де-Франс 1793-1918 гг. - Бейрут: Les Editions Universities Du Liban, 1988. – С. 536.
4. Гольц С. Анадолы экскурсиялары. – Радерборн: Кітапқұмарлар, 1896. – 460
5. Бес жыл Түркия. Атты әскер генералы Лиман фон Сандерс. Көптеген мәтіндік эскиздер және үш карта қосымшалары бар. Лиман, Сандерс. Берлин: Август Шерл, 1920. – 420 б
6. Пол Линденберг. Шығыстағы неміс жолында. – Берлин: Думмлер, 1902. – С.320.
7. Мартин Хартман. Ислам: Тарих сенім құқығы. - Лейпциг: Хаупт, 1909 ж. – С. 188
8. Карл Хельфферич, Жаңа Германиядағы неміс түрік саясаты, жеке жазбалардағы неміс саясатының негізгі сұрақтары, – Берлин: Hrgb. Герман Джордан, 1921, – 31
9. Герман Теске: Кольмар Фрейхер фон дер Гольц. Әскери прогресс жолындағы күрескер. Геттинген 1957. – 88 р.
10. Ортайлы И. Осман империясындағы немістер. – Стамбул: Біріккен, 1983. – С. 165.

11. Мұрат Озюксель. Османлы-Германия қатынастарындағы Анадолы-Багдат темір жолдары. – Стамбул: Арба, 1988. – 306 б.
12. Фахри Түрік, Түркия мен Германия арасындағы қару саудасы 1871-1914, – Стамбул: Мәдениет және өнер, 2012. – 299 б.
13. Шоу, Дж. Стэнфорд. «Происхождение османской военной реформы: Кедидная армия NIZA-I султана Селима 3». // Журнал современной истории. Том 37, 3 сентября 1965 года. – С. 291-306.
14. Джехуда Лотар Уоллах. Әскери көмектің анатомиясы: Пруссия-Германияның Түркияға әскери делегациялары, 1835-1919 ж. Анкара: Бас штаб баспаханасы, 1985 – С. 250.
15. Фридман, Исаия. Германия, Турция и Сионизм, 1897-1918. Оксфорд [англ.]: Пресс, 1977. – С. 461.
16. Мэтью С. Андерсон. Восточный вопрос, 1774-1923 гг.: Исследование в области международных отношений. Macmillan 1966 - 463 P
17. Орал Сандер, Феникстің көтерілуі мен құлдырауы: Османлы дипломатиясының тарихы туралы эссе, - Анкара: Имге баспасы, 1993. – 308 б.
18. Ферозе А.К. Ясами. Абдулхамидтің сыртқы саясаты. Османлылар Дувел-и Кереметке қарсы. – Стамбул: ХРОНИКАЛЫҚ КІТАП. 2020. – 376 б.
19. Севги Четинкая, «Османлы мемлекетінің Бірінші дүниежүзілік соғысқа кіруі», жарияланбаған Ph.D. жұмыс, Стамбул университеті, 1995, – 108 б.
20. Махмуд Мұхтар, Өткеннің жаман көзі: Берлин келісімінен жалпы соғысқа дейінгі Еуропа және Түркия-Германия қатынастары, – Стамбул: Өтүкен басылымдары, 1999. – 320 б.
21. Эдвард Дж. Эриксон. Поражение в подробности Османская армия на Балканах, 1912-1913. - Westport, Connecticut: Praeger, 2003. – С. 432.
22. Уилсон Р.Х., «Армия Түрции», Журнал Военного института Соединенных Штатов 48 (1911): 279-290.
23. Ульрих Трампенера. Германия и Османская империя 1914-1918. Издательство Принстон-ского университета, 1968. – С. 315.
24. Байрам Сой, 'II. Вильгельм, Вельтполитик және II. Әбділхамид', Түріктер (13-том), Анкара: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – 1695 б.
25. Уильям М. Хейл. Турецкая политика и военные. Psychology Press, 1994 – С. 369.
26. Дженгиз, Халил Ердоган. Энвер Паша туралы естеліктер. Стамбул: Коммуникациялық басылымдар. 1991. 141 б.
27. Ульрих Трампенер, 'Германия және Османлы империясының соңы', Османлы империясының және ұлы державалардың соңы, ред. Мариан Кент (Стамбул: Тарих қоры киіз үй баспасы, 1999. – 134 б.
28. Мальта Фюрман. Неміс шығысының арманы: Осман империясындағы екі неміс отары 1851-1918 жж. Кампус Верлаг, 2006 – 419 б.
29. Хаяти Акташ, «Түрік-германдық әскери қатынастар (1913-1918)», жарияланбаған Ph.D. жұмыс, Селчук университеті (1994), – 118 б.
30. Гольц Пашаның естеліктері Аударған Э.Кэй. Салих Маякусу. – Стамбул: Әскери баспахана, 1932. – 70 б.

References:

1. BOA.HR.SYS., (Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı)
2. British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire. General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt. – Maryland: University Publications of America. 1984. T. 36.
3. Antoine H. Les Provinces arabes de L'Empire Ottoman aux AMAE de France 1793-1918. – Beyrouth: Les Éditions Universitaires du Liban, 1988. – 536 p.
4. Goltz C. Anatolische Ausflüge. – Paderborn: Bücherfreunde, 1896. – 460 s.
5. Fünf Jahre Türkei. Von General der Kavallerie Liman von Sanders. Mit zahlreichen Textskizzen und drei Kartenbeilagen. Liman von Sanders. Berlin: August Scherl, 1920. – 420 s
6. Paul Lindenberg. Auf deutschen Pfaden im Orient. – Berlin: Dümmler, 1902. – 320 s.
7. Martin Hartmann. Der Islam: Geschichte Glaube Recht. – Leipzig:Haupt,1909. – 188 s

8. Karl Helfferich, *Die Deutsche Türkenpolitik, Im neuen Deutschland, Grundfragen deutscher Politik in Einzelschriften*, – Berlin: Hrgb. Hermann Jordan, 1921, – 31 s.
9. Hermann Teske: *Colmar Freiherr von der Goltz. Ein Kämpfer für den militärischen Fortschritt*. Göttingen 1957. – 88 p.
10. Ortaylı İ. *Osmanlı imparatorluğunda alman nüfüzü*. – İstanbul: Birleşik, 1983. – 165 s
11. Murat Özyüksel. *Osmanlı-alman ilişkilerinde Anadolu-Bagdat demiryolları*. – İstanbul: Arba, 1988. – 306 s.
12. Fahri Türk, *Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti 1871-1914*, – İstanbul: Kültür sanat, 2012. – 299 s.
13. Shaw, J. Stanford. «The origins of Ottoman military reform: the Nizam-i Cedid army of Sultan Selim III». // *Journal of Modern History*. Volume 37, №3Sep., 1965. – S. 291-306
14. Jehuda Lothar Wallach. *Bir askeri yardımın anatomisi: Türkiyede Prusya-Alman askeri heyetleri, 1835-1919*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1985 – 250 s
15. Friedman, Isaiah. *Germany, Turkey, and Zionism, 1897-1918*. Oxford [Eng.]: Clarendon Press, 1977. – 461 p.
16. Matthew S. Anderson. *The Eastern Question, 1774-1923: A Study in International Relations*. Macmillan 1966 – 463 p
17. Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, - Ankara: İmge Yayınevi, 1993. – 308 s.
18. Feroze A. K. Yasamee. *Abdülhamid'in Dış Politikası. Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı*. – İstanbul: KRONİK KİTAP. 2020. – 376 s.
19. Sevgi Çetinkaya, 'Osmanlı Devletinin I. Dünya Savaşına Girişi', unpublished Ph. D. Thesis, İstanbul University, 1995, - 108 p.
20. Mahmud Muhtar, *Maziye Bir Nazar: Berlin Antlaşması'ndan Harb-i Umumiye Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya Münasebetleri*, - İstanbul: Ötüken Yayınları, 1999. – 320 s.
21. Edward J. Erickson. *Defeat in Detail The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913*. – Westport, Connecticut: Praeger, 2003. – 432 p.
22. Wilson R.H., "The Army of Turkey," *Journal of the Military Service Institution of the United States* 48(1911): 279-290.
23. Ulrich Trampener. *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*. Princeton University Press, 1968. – 315 p.
24. Bayram Soy, 'II. Wilhelm, Weltpolitik ve II. Abdülhamid', *Türkler* (Cilt 13), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – 1695 s.
25. William M. Hale. *Turkish Politics and the Military*. Psychology Press, 1994 – 369 p.
26. Cengiz, Halil Erdoğan. *Enver Paşa'nın Anıları (The Memories of EnverPasha)*. İstanbul: İletişim Yayınları. 1991. 141 s.
27. Ulrich Trampener, 'Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu', in *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, ed. by Marian Kent (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999. – 134 s.
28. Malte Fuhrmann. *Der Traum vom deutschen Orient: zwei deutsche Kolonien im Osmanischen Reich 1851-1918*. Campus Verlag, 2006 – 419 s.
29. Hayati Aktaş, 'Türk-Alman Askeri İlişkileri (1913-1918)', unpublished Ph. D. Thesis, Selçuk University (1994), - 118 s.
30. Golç Paşa'nın *Hatıratı*. Çeviren:E. Kay. Salih Mayakusu. – İstanbul: Askeri Matbaa, 1932. – 70 s.

ӘӨЖ 902.5 (574)(092)
МРНТИ 03.01.07

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.007>

*A.M. Tashkarayeva*¹; B.E. Kumekov²*

¹ *M.H. Dulaty Taraz regional university, senior lecturer, doctoral student. Taraz, Kazakhstan
E-mail: assel_muxtarovna@mail.ru*

² *L.N. Gumilyov Eurasian National University, doctor of historical sciences, professor. Astana, Kazakhstan
E-mail: b-kumek@bk.ru*

THE STUDY OF THE ANCIENT AND MEDIEVAL HISTORY OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA BEHIND THE WRITTEN LEGACY OF ABU AL-GHAZI

Abstract

The article is devoted to the review and scientific analysis of the ancient and medieval history of the peoples of Central Asia based on the work of the historian-chronicler Abu'l-Ghazi "Shejere-i-tarakim". The main purpose of the article is to analyze and determine the scientific significance of the data presented in the work "Shejere-i-tarakim", describing the period from the appearance of man to the history of the Turkmen in the XVII century, as well as to conduct a scientific and theoretical analysis of the works of researchers of each period.

It is impossible to ignore the work of medieval scholars who consider the history of the origin and distribution of tribes that played an important role in the complex ethnic history of the peoples of Central Asia. In particular, Abu'l-Ghazi's work is important in reflecting the most important aspects of the formation of the ideological foundations of the Turkic-speaking peoples, in the study of ethnopolitical processes in the Middle Ages. The analysis of the data in the work not only helps to reveal more deeply some unknown moments of history, but also makes up a number of leading works on the reflection of economic, social, cultural and political interrelations between the Turkic peoples.

Today, a comprehensive, thorough study of the works of medieval authors in source studies and historiographical aspects is important for the history of Kazakhstan. Our main goal is to analyze the data of the historian Abu'l-Ghazi, which will help reveal the history of the ancient and medieval peoples of Central Asia in the work "Shejere-i-tarakim", compare these data with the works of domestic and foreign Turkologists.

Keywords: genealogy, Turkic tribes, Oghuzes, Turkmens, medieval authors, historiography, source study.

*Ә.М. Ташқараева*¹; Б.Е. Кумеков²*

¹ *М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің аға оқытушысы, докторант.
Тараз, Қазақстан*

E-mail: assel_muxtarovna@mail.ru

² *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, тарих ғылымдарының докторы,
профессор. Астана, Қазақстан*

E-mail: b-kumek@bk.ru

АБУ-Л-ҒАЗИ ДЕРЕКТЕРІ БОЙЫНША ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа

Мақалада тарихшы-шежіреші Абу-л-ғазидің "Шеджере-и-таракиме" шығармасы бойынша Орталық Азия халықтарының ежелгі және ортағасырлық тарихына шолу мен ғылыми талдауға арналған. Мақаланың негізгі мақсаты – адамның пайда болуынан бастап XVII ғасырдағы түрікмендер тарихына дейінгі кезеңді сипаттайтын "Шеджере-и-таракиме" шығармасында жазылған деректердің ғылыми маңыздылығын талдау және анықтау, сондай-ақ әр кезеңдегі зерттеушілердің еңбектеріне ғылыми-теориялық талдау жүргізу.

Орталық Азия халықтары күрделі этникалық тарихында маңызды рөл атқарған тайпалардың шығу және таралу тарихын қарастыруда ортағасырлық ғалымдардың еңбегін айналып өтуге болмайды. Соның ішінде Абу-л-ғазидің еңбегі түркітілдес халықтардың дүниетанымдық негіздерін қалыптастырудың маңызды аспектілерін көрсетуде, орта ғасырлардағы этносаяси процестерді зерттеуде маңызды. Еңбектегі деректерді талдау тарихтың кейбір беймәлім болып келген тұстарын тереңірек ашуға көмектесіп қана қоймай, түркі халықтары арасындағы экономикалық, әлеуметтік, мәдени және саяси өзара байланыстарды көрсетуде жетекші еңбектердің қатарын құрайды.

Бүгінгі таңда Қазақстан тарихы үшін ортағасырлық авторлардың еңбектерін деректану және тарихнамалық аспектілерде жан-жақты, мұқият зерделеудің маңызы зор. Біздің басты мақсатымыз - тарихшы Абу-л-ғазидің "Шеджере-и-таракиме" шығармасындағы Орталық Азия халықтарының ежелгі және орта ғасырлардағы тарихын ашуға көмектесетін деректерін талдау, осы деректер көрініс тапқан отандық және шетелдік түркітанушылардың еңбектерінмен салыстыра отырып зерттеу болып табылады.

Түйінді сөздер: шежіре, түркі тайпалары, оғыздар, түрікмендер, ортағасырлық авторлар, Тарихнама, деректану, шығарма.

*Ташқараева А.М., *¹, Кумеков Б.Е. ²*

*¹Таразский региональный университет им. М.Х.Дулати, старший преподаватель, докторант,
Тараз, Казахстан*

E-mail: assel_muxtarovna@mail.ru

*²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, доктор исторических наук, профессор,
Астана, Казахстан*

E-mail: b-kumek@bk.ru

ИЗУЧЕНИЕ ДРЕВНЕЙ И СРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИИ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ ПО ДАННЫМ АБУ-Л-ГАЗИ

Аннотация

Статья посвящена обзору и научному анализу древней и средневековой истории народов Центральной Азии по произведению историка-летописца Абу-л-Гази "Шеджере-и-таракиме". Основная цель статьи-проанализировать и определить научную значимость данных, изложенных в работе "Шеджере-и-таракиме", описывающей период от появления человека до истории туркмен в XVII веке, а также провести научно-теоретический анализ трудов исследователей каждого периода.

Нельзя обойти стороной труд средневековых ученых, рассматривающих историю происхождения и распространения племен, сыгравших важную роль в сложной этнической истории народов Центральной Азии. В том числе труд Абу-л-гази важен в отражении важнейших аспектов формирования мировоззренческих основ тюркоязычных народов, в изучении этнополитических процессов в Средние века. Анализ данных в труде не только помогает глубже раскрыть некоторые неизвестные моменты истории, но и составляет ряд ведущих работ по отражению экономических, социальных, культурных и политических взаимосвязей между тюркскими народами.

Сегодня для истории Казахстана важно всестороннее, тщательное изучение трудов средневековых авторов в источниковедческих и историографических аспектах. Наша главная цель-проанализировать данные историка Абу-л-гази, которые помогут раскрыть историю древних и средневековых народов Центральной Азии в произведении "Шеджере-и-таракиме", сравнить эти данные с трудами отечественных и зарубежных тюркологов.

Ключевые слова: родословная, тюркские племена, огузы, туркмены, средневековые авторы, историография, источниковедение, произведение.

Introduction. The study of the foundations of the existence of the Turkic tribes, especially their characteristic properties of the organization of space, the true needs of individual existence and development, large-scale migration flows turned out to be important in understanding the space of Eurasia from the point of view of cultural and historical integrity. The social consequences of the world order on the territory of Eurasia at that time led to the merger of various centers of civilizations.

The historical ties of the Turkic peoples go back to ancient times, having developed widely in the Middle Ages and subsequent times. Throughout the Middle Ages, waves of people of Turkic origin came to the lands that were once part of the Western empires. These tribes have preserved a long history, traditions and skills on the way to their new homeland. They not only settled in new lands, but also developed their culture, customs and skills in an inextricable connection with the outside world.

Discussing the phenomenon of continuity of tradition in the spiritual culture of the Turkic peoples, it is worth paying attention to the versatility of customs and traditions of these peoples. Cultural traditions and customs in the life of peoples performed the functions of unification and ensured constancy and stability in relations. Sometimes they restricted certain actions that hindered the development of the population. Consistent consideration of the traditions and customs of peoples according to oral data undoubtedly leads to interesting discussions and reasonable conclusions. The disclosure of theoretical and methodological problems of the study of historical continuity in the spiritual culture of the Turks is one of the promising directions in the study of Eurasianism.

Shedzhere is a valuable piece of written heritage containing information on the origin and distribution of ancient peoples. Shedzhere began to be applied to paper surfaces starting from the early Middle Ages. One of them was the work of Abu-al-Ghazi 'Shedzhere-i-terakim,' which tells about the origin and distribution of the Turkic people starting from Adam.

However, prior to proceeding to the description of the Abu-al-Ghazi's shedzhere, a proper review of the author's biography would be appropriate. Abu-al-Ghazi was born in 1603 in the city of Urgench, Khanate of Khiva. He is of direct descent from Jochi, the eldest son of Genghis Khan. His father, Arab Mohammed Khan, is the eleventh khan of the Shaibanid dynasty in Khorezm, who in 1603 ascended the khan's throne. Arab Mohammed achieved great success during the years of his reign in governing the state, in particular, finally setting an end to the Cossacks robberies in the Khiva Khanate. From the very childhood, Abu-al-Ghazi studied at the madrasah with majors in science, the art of war, and methods of governance. When he reached the age of sixteen, his father assigned him to rule over a part of Urgench, and from that time, he participated in political life along with his older brothers. As a result of the political struggle and resulting clashes, he was on the run several times and spent ten years as a prisoner in the fortress of Tabarek in Isfahan. It is considered to be the period when Abu-al-Ghazi enriched his knowledge of power and history and studied Arabic and Persian languages. Bartold believes that although Abu-al-Ghazi spent ten years in Persia, he was still much more educated than his fellow tribesmen[1]. After his successful escape from the fortress in 1643, the Uzbeks of the Aral Sea raised him as a khan. Further, after seventeen years of Abu-al-Ghazi's reign, he handed over the throne to his son Anush Khan in 1662 and took up worship, and wrote the second well-known work, *Shedzhere-i-Turk* (*Shajara-i Turk*). 'Shedzhere-i-terakim' was written earlier, in 1071 (1660-1661), when his kingdom had experienced temporary political stability in the country, and there were no enemy invasions. Both Abu-al-Ghazi's works were based on tribal legends and genealogical tables, accompanied by tales about events associated with one or another historical figure.

Materials and methods. The principles of historicism, objectivity, continuity, and scientific knowledge were set to identify problems in research work. The analysis of oral sources in Abu-al-Ghazi's work was carried out using the principle of an actual historical-comparative and historical-expert assessment of scientific knowledge and an attempt was made to identify the most controversial issues in the history of that period. Oral data and legends in the work formed the theoretical and methodological basis of the study, as well as medieval works considered by the author, covering topics such as ethnopolitical history, culture, the economy of the Turks in antiquity and the Middle Ages, data from oral traditions, as well as works of domestic and foreign researchers. In the course of the study, historical relativity theory, analytical research and other research methods were used.

As a historiographic source, the presented study essentially employed the works of foreign and Russian Turkologists of the pre-revolutionary and Soviet-era and researchers of medieval documents. Also, a more thorough and comprehensive analysis and assessment of the posed problem involved the congenial consideration of relevant works by post-Soviet historians and researchers.

Particular attention within the framework of the conducted research was paid to historical and objective scientific principles, providing impartial consideration and exploration of the works on this issue. Following these principles, the study employed comparative and systematic methods widely used in historiographic research. The summary and conclusions of world researchers of different periods on Abu al-Ghazi's 'Shedzhere-i-terakim' were considered, compared, and analyzed in chronological order.

Discussion. The history of the peoples of Eurasia steppes has long attracted the attention of domestic and foreign scientists. In Europe, the first information about the Turkic peoples came to the Eastern Roman Empire simultaneously with the raids of nomads. Information about the life, culture and history of nomadic tribes, which has not lost its value to this day, is reflected in the reports of Byzantine diplomats and the works of historians.

Oral historical sources and legends are reflected in the work of many medieval authors who comprehensively describe the origin of peoples who lived for centuries in the expanses of Eurasia, their division into various tribes, the history of the origin and development of tribes, life traditions, relationships with each other. Particular attention is drawn to the data of the medieval historian Abu-l-ghazi in the work "Shezhire-i-tarakim", which provides information about the origin, socio-political history, culture, economy of the Turkic peoples of Eurasia steppes since ancient times.

Nowadays, the study of the works of medieval authors, which have become the main sources of the ancient and medieval history of Central Asia and Kazakhstan, acquired particular importance. Abu al-Ghazi's *Shedzhere-i-terakim* definitely belongs to these prodigious accomplishments.

Abu al-Ghazi, in his work, written in an annalistic manner endowed with the traditions of Eastern historiography, describes the history of the period from the emergence of mankind to the historical events of his time being.

The work of Abu-al-Ghazi was first introduced to the learned world by A. Tumansky and caused a great interest among other scientists. Turkologist A.N. Kononov, working with the manuscripts cited in *Shedzhere-i-terakim*, transformed the text into the academic form, thus contributing to the wide dissemination of this work in the scientific world.

Orientalist V. Bartold occupies a special place in the study of medieval manuscripts. Bartold specialized in the history of Islam and the Turkic peoples while studying them over a wide range of issues and chronology. Although he was not engaged in particular research of the 'Genealogy of the Turkmens' when writing an account on the history of the Turkmen people, Bartold cited the information contained in Abu-al-Ghazi's work and conducted its comparative analysis.

The study of the topic can be considered in the following main stages:

1. Research before the entry of the text of the work into the scientific circulation (XIX century until the end).

2. The period of fame of the work in the scientific community (XX century from the beginning to 1958); During this period, the interest of scientists was aroused by the first text of the work in Russian. These works were used in research, some issues were analyzed.

3. Period of growth of scientific interest (XX century). This period is associated with the coverage of A. N. Kononov work, compiled on the basis of many years of research and morphological analysis of the text of the work. These works were used in complex studies and, accordingly were based on fundamental research.

4. The period of the latest views on the work (since 1991). These works are rationally used to write the history of the Great Steppe.

The oral tradition of the historical and genealogical education of the Eurasia steppe peoples has been developing since immemorial time. History, significant events, problems of social life, poems that humanity considered important were passed down from generation to generation orally, and ancient traditions were preserved in the memory of the elders in the form of family memories.

Oriental historians S.P. Tolstov, A.M. Shcherbak, V.M. Zhirmunsky also adopted Abu-al-Ghazi's cultural legacy in their writings and expressed their expert opinions on the source.

The literary work has become the main source for researchers of the history of Turkmens and Turkmenistan. In particular, the works of I.G. Karpov, O. Tumanovich, P.P. Ivanov, A. Karryev, and A.Yu. Yakubovsky contains a comparative analysis of the history of Turkmen ancestors and references to 'Shedzhere-i-terakim'.

Kazakh scientists also contributed to the study of the work. In the works of the outstanding scientist A.H. Margulan, along with the legends of the early period, there are studies concerning the ethnic history of tribes. Academician A.H. Margulan claims that Kangullar, along with the tribes of Sak, Gunn, Uysun, is one of the oldest tribes that inhabited the territory of modern Kazakhstan, the founder of state formations on the territory of Kazakhstan. Analyzing the content of Abylgazy's work "Shezhire-i-tarakime" when studying the history of the origin of the Kanly tribe, he pays attention to the word "skeletons", "skeletons", its meaning in the ancient Turkic language "arba". Literary critic A.M. Zhyrenshin in his work "The History of the Kazakh

book" noted that the "shezhire-i-tarakime" of Abylgaz is of great interest in studying the saga "Oguz-name" [2]. In addition, the authors of "Oguz-name", who translated the text of "Mahabbat-name" into Kazakh, A. Derbisalin, M. Zharmukhamedov, O. Kumisbayev, among the historical sources about Oguz, particularly appreciated the work of Abylgazy. They criticized researchers who considered Abilgaz's work to be a direct, exact copy of Rashid al-Din's work "Jami at-teh". Pointing out that the chronicle data about the Oguz in the work of Abylgaz are much more numerous, he proves the groundlessness of the above statement [3].

The research of Soviet and Kazakh historians-orientalists led by V.P. Yudin, B.E. Komekov, T.I. Sultanov is valuable. Of great interest are the works of V.P. Yudin devoted to the analysis of manuscripts that have never been studied before to study the history of Kazakhstan and East Turkestan. This is the XVI-XVII centuries. among the important works based on oral tradition, Abylgazy's information about the Oguz-Turkmen history was noted [4]. B.E. Komekov also turned to Abylgazy's work in the analysis of data concerning the history of the Kimaks [5].

A group of Turkic scientists led by N.Gultepe, N.Ugurlu, M.Ergin, Z.Bessmertny, A.B. Erchilasun studied and translated the works of Abilgaz. Devoting his life to archival research, N. Gultepe translated the work "Shejere-i-tarakime" into Turkish and published the text with other valuable works under the name "Oguzname" [6]. N. Ugurlu used the data of Abylgazy in his voluminous studies of the historical development, life, settlements and works of art of the Turkic peoples [7, s. 8].

Results. According to the author, 'The Pedigree of the Turkmen' book was written in the ancient Turkic language with Chagatai inscription and without adding Arabic or Persian words so it could be accessible to every Turk [10]. 'Shedzhere-i-terakim' is written in the traditional shedzhere form, reflecting the features peculiar to other medieval oriental works. The work reflects folk wisdom and traditions, history and culture, while also representing quite some legendary epic. The author describes the data following a chronological principle. That refers not only to the presentation of historical and political events but rather to the researcher's comments and statements that follow a certain system. This work is the most important historical source on the peoples of Central Asia, as well as the cultural heritage reflecting the totality of oral narratives, legends, and particular historical events. And certainly, this is one of the reasons why, since the 19th century, this work has aroused great interest among Russian and foreign scientists.

A prominent orientalist, one of the founders of the Russian school of Oriental studies, V.V. Barthold studied the Turkic peoples over a wide range of issues and chronology. Although he was not engaged in particular research of the 'Genealogy of the Turkmens', his valuable efforts also refer to the information contained in Abu-al-Ghazi's 'Shedzhere-i-Turk' and 'Shedzhere-i-terakim'. The orientalist-turkologist noted the particular peculiarity of this epic and its devotion to the Turkmens, which is not found in any of the other Turkic peoples, so this work should be considered with due circumspection since it is written mainly on the basis of oral legends [1]. The academician believes that Abu al-Ghazi could only have written from oral accounts and legends due to the lack of written sources, which is why there is a lot of ambiguity in his stories, especially in relation to chronological dates; and yet Barthold believes that given the chance to verify his story with other, earlier sources, Abu al-Ghazi's writings could be generally confirmed [8].

Hungarian orientalist A. Vámbéry, who made a significant contribution to the study of the antecedency of the peoples of Central Asia and Kazakhstan based on written sources, especially medieval authors, also expressed quite some interest in Abu al-Ghazi's writings. His works on the Chagatai and Uighur languages and on the Turkic-Tatar and Finno-Ugric lexicography are of the greatest scientific significance. Vámbéry, in the preface to the 'History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present', classifies historical sources into two classes: old or known, which were published and translated by academicians-orientalists, and new and unknown manuscripts, brought from Central Asia by travelers and unknown to most orientalists. His work was largely resting on the first class and, among the listed authors, Vámbéry mentions the work of Abu al-Ghazi. He notes in the explanatory text that 'Shedzhere-i-Turk', published by count Rumyantsev in Kazan in 1825, appears to be a mediocre copy of Rashid al-Din, and that particularly refers to the part describing the origin of the Turks thus the only sections that represent historical significance are the ones related to the era of Abu al-Ghazi and his adventures [9].

Kononov makes a pointed reference to the records that give some idea of the socio-economic relations that existed among the Turkmens, while also believing that the 'Genealogy of Turkmens' is not only an important historical source but a valuable literary monument, which masterfully presents many folk legends, tales, domestic etymologies of ethnonyms, proverbs and sayings [10].

Contributing to the study of the history of Central Asian peoples, the orientalist-historian S.P. Tolstov conducted a large historical and archaeological investigation of the Syr Darya Oghuzs. At the same time, he also tried to get 'Shedzhere-i-terakim' georeferenced around the Oghuz settlements in the delta of Syr Darya River in an attempt to establish his hypothesis on the origin of the Oghuzs who resided there in the early 10th and 11th centuries. The scientist believed that despite the chronological confusion and anachronisms, the 'Genealogy of Turkmens', when critically divided into its constituent components with their corresponding historical analysis, may become a document of paramount importance not only for the recent time but also in terms of the early Turkmen history [11].

Another linguist and literary scholar who made a meaningful contribution to the study of the folklore and epic of the Turkic peoples, V. Zhirmunsky, in his study of the history of the Oghuzs, also analyzed Abul al-Ghazis legacy. Zhirmunsky especially focuses on the sources related to the batyrs in the time of Korkyt in 'The Pedigree of the Turkmens' by Abu al-Ghazi, noting, for instance, that the last section of the chapter 'About Girls who were Beys in the Oghuz Settlements' comprises important facts about Alpamys Batyr and his bride Barshina (Gulbarshyn) [12].

A prominent turkologist who studied the history of the Oghuzs, A.M. Shcherbak, in the description of the ancient Uighur script 'Oghuz-nameh', quotes passages from 'Shedzhere-i-terakim'. Shcherbak emphasizes that quoted 'Oghuz-nameh' parts are of particular interest since they began with a new sheet, being written as a part of a separate manuscript [13].

The works of one of the few scholars who studied the issue of ethnogenesis and ethnic history of the Kirghiz people, the prominent turkologist S.M. Abramzon, are also important for the ethnic history of the Kirghiz people, as this is a complex and, in many respects, confusing issue in Kirghiz historiography. Predicated on generalization and analysis of data related to various phenomena of ethnic history, life, and culture of the Kirghiz people, Abramzon investigated the ways of the formation of the ethnic and cultural image of the Kirghiz people. In his complex research, he also gave special consideration to Abu al-Ghazi's written heritage. In his book 'Kyrgyz and their ethnogenetic and historical-cultural ties' an academician provided Abu al-Ghazi's evidence on the localities and the birth of Oghuz Khan and his father Kara Khan [14].

At the beginning of the 20th century, Turkmen history and related issues became the object of attention of well-known historians such as V.G. Karpov, O. Tumanovich, P.P. Ivanov, A.K. Borovkov, A. Karryev, A. Yu. Yakubovsky, and others. The prominent researcher O. Tumanovich believed that Abu al-Ghazi's 'The Pedigree of the Turkmens' can be used as the main source despite the large gaps in time and the fact that most of the cited data are of legend nature. V.G. Karpov, who made a significant contribution to the study of the history of Turkmenistan, notes that 'Shedzhere-i-terakim' provides valuable information on the history of Turkmen tribes. In the overview comments on the details of 19th-century Turkmen history in their book 'Materials on the history of Turkmens and Turkmenistan', P.P. Ivanov and A.K. Borovkov stated that even though the work is written on a semi-legendary basis, it is still an important source in determining some issues of Turkmen origin and early history. Also, researchers of Turkmenistan history A. Karryev and A. Ya. Yakubovsky wrote that Abu al-Ghazi's 'Shedzhere-i-Turk' and 'Shedzhere-i-terakim' (particularly the latter) are the only source describing to a certain extent the new tribal organizations of the Turkmens and the process of their merger [15]. Yakubovsky, being an expert in written Muslim sources, wrote a large work on the history of the Turkmens from the 8th to the 15th centuries. He systematized the data on the Oghuzs and their tribal structure, economic life, and socio-economic relations. The researcher of literature of Turkic peoples H. G. Korogly noted in his academic writings that 'The Pedigree of the Turkmens' by Abu al-Ghazi is resting on the Oghuz epic tradition of the chronicle and follows the Taurat and the Qur'an, starting from Adam Ata [16].

Later, the Ashgabat historian S.G. Agadzhanov drew the attention of the Soviet scientific community and authorities of the Academy of Sciences of the USSR and The Institute of History of the USSR in Moscow with his research work where he investigated the history of the Oghuz people using the medieval sources, including the writings of Abu al-Ghazi. In his 'Essays on the history of Oghuzes and Turkmens of Central Asia IX-XIII centuries', Agadzhanov also conducted a comparative analysis of 'Shedzhere-i-terakim'. The researcher believed that Abu al-Ghazi was the first to try to connect and systematize data on the genealogy and written sources of the Turkic peoples and, in most cases, critically assessed the legends and gave appropriate chronological explanations [17].

Agadzhanov noted that Abu al-Ghazi's writing represents the first work on the history of Turkmens in the world historiography, being based on the work of Rashid al-Din and chronicle of the Turks 'Oghuz-nameh'.

Agadzhanov believed that it might as well be considered not only as a historical monument but also as an important source for the history of Oghuzs since the very manuscript of 'Oghuz-nameh, used by Abu al-Ghazi, did not survive to our days [17].

Kazakh researchers also relied on Abu al-Ghazi's writings in their works. Sh. Walikhanov, the first Kazakh researcher who made a significant contribution to world science, wrote a series of scientific works relying on medieval sources. In his research, Ualikhanov conducted a comparative analysis of Abu al-Ghazi's writings with other works, including Kadyrgali Zhalayri's book 'Jami-at-Muqihar' [18].

In her research 'The role of Oghuzes in the VIII-XIII centuries in the formation of ethnogenesis of Turkic peoples', A.O. Koshimova notes that Abu al-Ghazi's 'The Pedigree of the Turkmen' comprises the names and the symbolics of each of the sons and grandsons of Oghuz Khan [19]. outstanding researcher of history and genealogy, Professor M. Alpysbes believes that 'Shedzhere-i-terakim' and other writings describing the Turko-Mongol era, written by well-known authors like Rashid al-Din, Babur, M.H. Dulati, Kadyrgali Zhalairi, and Muhammad Shaybani, should be considered as a kind of genealogical protograph as they contain a lot of valuable insights [14]. Professor Alpysbes, in his monograph 'Genealogy of the Kazakhs: Historiographical and Source Studies,' claims that Abu al-Ghazi was the first ruler in Central Asia, who conveyed shezhire in writing, while also noting that 'The Pedigree of Turkmens' was first intended to record and analyze the ancestors of nobles residing in Asia, and especially in Central Asia [20].

Conclusion . An important result of the study should be considered the determination of the historical significance of the continuity of the Turkic peoples in the spiritual culture. The promotion of the idea of identity and integrity in the spiritual life of the Turkic peoples in today's difficult geopolitical situation contributes to the development of peace and stability.

The spiritual culture of the Turkic peoples has passed a difficult historical path. The Turkic peoples to this day have not lost their traditions, which are rooted in antiquity. True, in modern conditions of reality, many traditions and customs of the Turks have been preserved with some changes. In the period of today's globalization, consideration of the issues of the emergence and development of the relationship of the Turkic peoples in the Eurasian space is one of the most important topics in the context of the idea of Eurasianization. For many centuries, the Turks replenished and enriched each other's culture. The historical integration of ethnic communities of peoples on the Eurasian steppe led to the creation of the idea of a Eurasian union. Today, in a world where interethnic contradictions are growing every day, the way to preserve peace, as a guarantee of protecting national identity and social stability, is to search for the uniqueness of the roots of each people, loyalty to traditions that have been preserved for several thousand years.

Thus, a number of studies of the main aspects of 'Shedzhere-i-terakim' conducted by international researchers have become a prerequisite for further large-scale research. However, this task still requires a systematic approach. Moreover, the further challenge would be translating and publishing this work in modern Kazakh since it will positively contribute to a thorough and comprehensive study by Kazakh researchers. Certainly, this would also increase the value of this Abu al-Ghazi's writing as a source of evidence on the ancient and medieval history and ethnography of Central Asia.

Thus, the strengthening of spiritual closeness, unity, modernization of the common values of the Turkic peoples is an urgent problem in the context of modern globalization. The promotion of universal human cultural values to the Turkic peoples is an ongoing process that continues to this day. Just so that its significance does not disappear, it is important that a virtuous society be in one unity, without destroying or reproaching it.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бартольд В.В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии.— Алматы: Жалын, 1993.— С. 192.
2. Жиренчин А.М. История казахской книги. — Алма-Ата: Қазақстан, 1987. — С. 144.
3. «Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме» / ред. Ә.Дербісалин, М.Жармұхамедов, Ө.Күмісбаев. — Алматы: Ғылым, 1986. — 208 б.
4. Юдин В.П. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. — Алма-Ата: Ғылым, 1992. — 296 с.
5. Күмеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. Алма-Ата: Наука, 1972. — С. 158.
6. Necati G. Oğuzname. — Istanbul, 2018. — 336 s.
7. Ebul-gazi Bahadır Han. Türklerin şeceresi. — İstanbul, Ekim 2011.
8. Бартольд В.В. Работы по исторической географии. — Москва: Восточная литература. — 2003.— С. 711.

9. Вамбери А. История Бохары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего. Перевод А.И.Павловского. Тома I-II. – Санкт-Петербург: 1873
10. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-гази хана хивинского. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1958.
11. Толстов С.П.//Советская этнография, сборник статей. № 1 Институт этнографии имени Миклухо-Маклая. Издательство академии, 1947.
12. Жирмунский В.М. Следы огузов в низовьях Сыр-дарьи./ Тюркологический сборник Т.И. Издательство Академии наук СССР Москва-Ленинград 1951.
13. Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности. Москва: издательство восточной литературы, 1959. – 170 стр.
14. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи / Авт. вступ. ст. С. Т. Табышалиев. – Ф.: Кыргызстан, 1990. – С. 480.
15. Каррыев А., Мошкова В.Г., Насонов А.Н., Якубовский А.Ю. Очерки из истории туркменского народа и Туркменистана в VIII-XIX вв./под ред. члена-корр. АН СССР А.Ю.Якубовского. Ашхабад, 1954.
16. Короглы Х.Г. Огузский героический эпос. – Москва, 1976.
17. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. – Ашхабад 1969.
18. Уалиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы/Шоқан Уалиханов. – Алматы: «Толғағай групп», 2010. Т1. – 376 бет.
19. Кошимова А.О. Роль огузов в формировании этногенеза тюркских народов VIII-XIII вв.// Диссертация на соискание ученой степени доктора философии (PhD): 6D020300 История. - Казахский национальный университет имени аль-Фараби. – Алматы: 2019. – С. 168.
20. Алпысбес М.А. Қазақ шежіресі: тарихнамалық-деректанулық зерттеу: монография. – Астана: «BG-Print» Жк, 2013. – 380 б.

References:

1. Bartol'd V.V. Tyurki: Dvenadcat' lekcij po istorii tureckih narodov Srednej Azii.—Almaty: ZHalyn, 1993.—192 s.
2. Zhirenchin A.M. Istoriya kazahskoj knigi. – Alma-ata: Қазақстан, 1987. – 144 s.
3. «Oғыз-name», «Mұhabbat-name» / red.Ә. Derbisalin, M. Zharmұhamedov, Ө.Қымисбаев. – Almaty: Fylym, 1986. – 208 b.
4. YUdin V.P. Utemish-hadzhi. CHingiz-name. – Alma-Ata: Gylym, 1992. – 296 s.
5. Kumekov B.E. Gosudarstvo kimakov IH-HI vv. po arabskim istochnikam. Alma-Ata: Nauka, 1972. – 158 s.
6. Necati G. Oğuzname. – Istanbul, 2018. – 336 s.
7. Ebul-gazi Bahadır Han. Türklerin şeceresi. – İstanbul, Ekim 2011.
8. Bartol'd V.V.Raboty po istoricheskoj geografii. Moskva: Vostochnaya literatura. – 2003.-711s.
9. Vamberi A. Istoriya Bohary ili Transoksanii s drevnejshih времен do nostoyashchego. Perevod A.I.Pavlovskogo. Toma I-II. – Sankt-Peterburg: 1873
10. Kononov A.N. Rodoslovnaya turkmen. Sochinenie Abu-l-gazi hana hivinskogo. Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1958.
11. Tolstov S.P.//Sovetskaya etnografiya, sbornik statej. № 1 Institut etnografii imeni Mikluho-Maklaya. Izdatel'stvo akademii, 1947
12. Zhirmunskij V.M. Sledy oguzov v nizov'yah Syr-dar'i./ Tyurkologicheskij sbornik T.I. Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR Moskva-Leningrad 1951.
13. Shcherbak A.M. Oгуz-name. Muhabbat-name. Pamyatniki drevneujgurskoj i starouzbekskoj pis'mennosti. Moskva: izdatel'stvo vostochnoj literatury, 1959. – 170 str.
14. Abramzon S. M. Kirgizy i ih etnogeneticheskie i istoriko-kul'turnye svyazi / Avt. vstup. st. S.T. Tabyshaliev. – F.: Kyrgyzstan, 1990. – 480 s
15. Karryev A., Moshkova V.G., Nasonov A.N., Yakubovskij A.Yu. Ocherki iz istorii turkmenskogo naroda i Turkmenistana v VIII-HIH vv./pod red. chlena-korr. AN SSSR A.Yu.YAkubovskogo. Ashkhabad, 1954.
16. Korogly H.G. Oгуzskij geroicheskij epos. – Moskva, 1976.
17. Agadzhanov S.G. Ocherki istorii oguzov i turkmen Srednej Azii IH-HIII vv. – Ashkhabad 1969.
18. Ualihanov SH.SH. Көп томдық шығармалар жинағы/Шоқан Уалиханов. – Алматы: «Толғағай групп», 2010. Т1. – 376 бет.

19. Koshimova A.O. *Rol' oguzov v formirovanii etnogeneza tyurkskih narodov VIII-XIII vv.// Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni doktora filosofii (PhD): 6D020300 Istoriya. – Kazahskij nacional'nyj universitet imeni al'-Farabi. – Almaty: 2019. – 168 s.*

20. Alpysbes M.A. *Қазақ shezhiresi: tarihnamalyқ-derektanulyқ zertteu: monografiya. – Astana: «VG-Print» Zhk, 2013. – 380 b.*

УДК 94

МРНТИ 03.09.03

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.008>

Reinhard Hesse^{*1}

¹*Doctor of Philosophy, professor of the Universities
of Freiburg and Heidelberg, ,
Germany, E-mail: hesse@ph-freiburg.de*

THE CONSTITUTION OF GERMANY ("BASIC LAW", IN GERMAN: "GRUNDGESETZ")

Abstract

The constitutional history of the German country began in 1871 under Wilhelm I. Since then, five significant events have taken place in the history of the constitution. Kazakhstan is currently discussing its Constitution. The Republic of Kazakhstan is a young state, among the foreign legislation it considers the right one, corresponding to the state. This article presents the Constitution of the Federal Republic of Germany - the Basic Law or "Grundgesetz". It tells about how the constitution has changed in the country of Germany, its history and features. The change in the constitution of the "GRUNDGESETZ" is inextricably linked with the history of the state. Currently, the "basic law" is an example for some countries. But will the law of the Federal Republic of Germany be suitable in the Republic of Kazakhstan? It is openly written that there may be positive, inconsistent sides to this constitution. Therefore, citizens of the Republic of Kazakhstan can consider what practices exist in other countries and what rules can be adopted.

Keywords: constitution, Germany, history, parliament, people.

Рейнхард Гессе^{*1}

¹*философия ғылымдарының докторы,
Фрайбург және Гейдельберг университетінің профессоры,
Германия, E-mail: hesse@ph-freiburg.de*

ГЕРМАНИЯ КОНСТИТУЦИЯСЫ ("НЕГІЗГІЗАҢ", НЕМІСТІЛІНДЕ: "GRUNDGESETZ")

Аңдатпа

Германия елінің конституциялық тарихы 1871 жылы I Вильгельм тұсында басталды. содан бері конституция тарихында бес елеулі оқиға болды. Қазіргі уақытта Қазақстан өзінің Конституциясын талқылауда. Қазақстан Республикасы жас мемлекет болғандықтын, шетел заңнамаларының ішінен дұрысын, мемлекетке сәйкесін қарастыруда. Бұл мақалада Германия Федеративтік Республикасының Конституциясы – Негізгі заң немесе " Grundgesetz " таныстырылады. Германия елінде конституция қаншалықты өзгергенін, оның тарихы мен ерекшеліктеріне тоқталады. GRUNDGESETZ" конституциясының өзгерілуі мемлекеттің тарихымен тығыз байланысты. Қазіргі таңда «негізгі заң» біраз елге үлгі болуда. Бірақ, Қазақстан Республикасына Германия Федеративтік Республикасының заңы келе ме? Бұл

конституцияның жағымды, сәйкес емес жақтары болуы мүмкін екендігі ашық жазылған. Сондықтан Қазақстан Республикасының азаматтары басқа елдерде қандай тәжірибе бар екенін және қандай ережелерді қабылдауға болатынын қарастыра алады.

Кілт сөздер: конституция, Германия, тарих, парламент, халық.

Рейнхард Гессе^{*1}

¹ Доктор философии, профессор университетов Фрайбурга и Гейдельберга, Германия, E-mail: hesse@ph-freiburg.de

КОНСТИТУЦИЯ ГЕРМАНИИ ("ОСНОВНОЙ ЗАКОН", ПО-НЕМЕЦКИ: "GRUNDGESETZ")

Аннотация

Конституционная история германской страны началась в 1871 году при Вильгельме I. с тех пор в истории конституции произошло пять значительных событий. В настоящее время Казахстан обсуждает свою Конституцию. Республика Казахстан-молодое государство, из числа иностранного законодательства рассматривает правильное, соответствующее государству. В этой статье представлена Конституция Федеративной Республики Германия – основной закон или "Grundgesetz". В нем рассказывается о том, насколько изменилась конституция в стране Германии, ее истории и особенностях. Изменение конституции "GRUNDGESETZ" неразрывно связано с историей государства. В настоящее время «основной закон» является примером для некоторых стран. Но подойдет ли в Республику Казахстан закон Федеративной Республики Германия? Открыто написано, что в этой конституции могут быть положительные, непоследовательные стороны. Поэтому граждане Республики Казахстан могут рассмотреть, какая практика существует в других странах и какие правила могут быть приняты.

Ключевые слова: конституция, Германия, история, парламент, народ.

Kazakhstan presently is discussing about its constitution. That is why it might be interesting to cast a glance abroad in order to see what are the experiences in other countries and what regulations perhaps could be taken over or better should be avoided.

Germany, which was unified as a national state only in 1871, established its first democratic constitution in 1919, after its defeat in World War I.

Although some of the greatest German jurists and social scientists of the time participated in writing the Weimar Constitution, it has been adjudged a failure. Political parties became highly fragmented, a phenomenon that was explained partly by an extremely democratic electoral law (not a part of the constitution) providing for proportional representation. Some of the parties of the right, such as Hitler's Nazis, and of the left, such as the Communists, were opposed to the constitutional order and used violence in their efforts to overthrow the Republic.

To deal with these threats, the President used his constitutional emergency powers under which he could suspend civil rights in member states of the federal system. Several chancellors (the German equivalent of a prime minister) stayed in office after the President had dissolved a Parliament in which the chancellor lacked a supporting majority. They continued to govern with the help of presidential emergency powers and by legislating on the basis of powers previously delegated to them by Parliament.

When a new constitution was drafted for the Western zones of occupation after World War II, every effort was made to correct those constitutional errors to which the failure of the Weimar Republic was attributed.

Under the Basic Law of the Federal Republic of Germany, Parliament cannot delegate its legislative function to the chancellor, and civil rights cannot be suspended without continuous parliamentary surveillance. The president has been turned into a figurehead on the model of the French presidents of the Third and Fourth Republics, and Parliament cannot overthrow a chancellor and his cabinet unless it first elects a successor with the vote of a majority of its members.

Negative majorities cannot paralyze government unless they can agree on alternative policies and personnel. The extreme form of proportional representation used before Hitler came to power was replaced by a mixed electoral system under which half the members of the Bundestag (the lower house of the legislature)

are elected from party lists by proportional representation, while the other half are elected in single member constituencies.

In order to benefit from proportional representation, a party must obtain at least 5 percent of the votes cast. As a result, the number of parties steadily contracted during the first two decades of the Federal Republic and extremist parties were kept out of Parliament. Cabinets have been very stable, and the provision for the “constructive vote of no confidence” was invoked for the first time only in 1982.

The Basic Law was adopted in 1949, initially as a provisional framework for the basic organization of the state until German reunification. The name “Basic Law” was intended to express its provisional nature. But from the very beginning, the Basic Law has always contained all the features of a constitution and has functioned effectively as one for more than 60 years.

In the Unification Treaty of 31 August 1990, the governments of the Federal Republic of Germany and the German Democratic Republic agreed to restore German unity.

Instead of drafting a new constitution with a subsequent referendum (in accordance with Article 146 of the Basic Law), the procedure of Article 23 of the Basic Law was chosen: Eastern Germany joined the Federal Republic, and five new federal states (Länder) and the reunified city-state of Berlin were created. The parliaments of West and East Germany approved this decision with two-thirds majorities. When reunification took effect on 3 October 1990, the Basic Law became the constitution for the whole of Germany.

The Basic Law has been subject of over 60 amendments since 1949. Among these amendments were the constitutional provisions for rearmament in 1956 and emergency legislation in 1968. Major constitutional reforms were enacted in 1994 following reunification and in 2006 and 2009 in order to reorganize the federalist competences and financial structures of Germany. The Basic Law or "Grundgesetz" is the constitution of the Federal Republic of Germany. It includes the most fundamental rights that determine the way society is organised in Germany. No other law may contradict the Basic Law. For instance, the Asylum Act or the Criminal Law may not contain any ordinances which conflict with the Basic Law. The Basic Law is the most prominent body of law in Germany, hence stands above all others.

The Basic Law consists of 146 sections, i.e. "articles". The first 19 articles of the Basic Law contain the so-called "fundamental rights", i.e. the most significant human rights vis-à-vis the state, designed to protect the individual from despotism, injustice and violence from the state. Some of these fundamental rights, also referred to as "human rights", apply to everyone in Germany, regardless of residence status. The Basic Law also includes a set of other rights, referred to as "civil rights", which only applies to people who have German citizenship.

Established in West Germany in 1949, The Basic Law is applying to all of Germany since the reunification of 1990. Many of the principles included are consequences of violations of human rights during the National Socialist dictatorship between 1933 and 1945. Fundamental rights have been given a central position in the Basic Law to ensure the atrocities of Nazi times cannot happen again.

The Federal Constitutional Court is in charge of monitoring and assuring compliance with the Basic Law. The government cannot simply amend the Basic Law.

The new republic was founded with only minor elements of direct democracy. At the federal level, there are only two mandatory constitutional referendum types. One type is for enacting a new constitution. Changes to the constitution do not require a public vote and there is no provision for an initiative for a constitutional amendment.

There has never been a referendum of this type, although there was an argument in that direction during German reunification.

The other type requires a regional public vote in case of restructuring the States ("Neugliederung des Bundesgebietes", "New Arrangement of the Federal Territory") which led to a number of effectless referendums to recreate states or change the territory of a state. In addition there was a referendum on the merger of Baden and Württemberg in 1951 (accepted) and a referendum on the merger of Berlin and Brandenburg into Berlin-Brandenburg in 1996 (rejected).

Originally, only some of the Bundesländer ("federated States of Germany") had provisions for a general binding referendum ("Volksentscheid", "people's decision") with Hesse and Bavaria also having a mandatory binding referendum on changes to the state constitution.

Over the years all states have changed their constitutions to allow various types of statewide and municipal referendums. In all states, there is now a general right for referendums on statewide popular initiatives, which

was used in Hamburg to push the state government to pass a law on a facultative binding state referendum in 2007.

Most states have a form of non-binding ballot question ("Volksbefragung", "people's inquiry") which has rarely been used - the most important of these had been the 1955 Saar-Statute-referendum.

General forms of direct democracy were introduced in the communities with facultative ballot questions ("Bürgerbefragung", "citizens' inquiry") and public initiatives ("Bürgerbegehren", "citizens' request") which are both non-binding. In some areas, this has been expanded into a binding referendum type ("Bürgerentscheid")

Following World War II the right to petition to the government was installed with high barriers. Any popular initiative had to be filed with the authorities and the signatories have to identify before their signature is accepted.

In order to push the government the initiative must reach a certain amount of valid signatures. The "quorum" is defined differently by the different states ("Länder").

The basic idea of democracy is that the state and its use of power should be legitimated by the people (demos). It follows from this basic idea that the constitution of a democratic state should be the result of a free, public discussion leading to a general referendum. Unfortunately such referendum did never happen in Germany.

It did not happen when the Federal Republic of (West) Germany was founded in 1949, it did not happen when the Saarland became member of the Federal Republic in 1957 and it did not happen when East Germany joined the Federal Republic in 1990.

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

FTAMP: 04.21.21

ӘОЖ:37.014

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.009>

Б.А. Аманязова^{*1}, Г.С. Симуканова²

¹оқытушы, г.ғ.магистрі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

E-mail: baqdaqul-1977@mail.ru

²аға оқытушы, г.ғ.магистрі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

E-mail: simikanova@mail.ru

ҚОҒАМНЫҢ РУХАНИ ЖӘНЕ САЯСИ ӨМІРІНДЕГІ
КОНФЕССИЯРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР

Аңдатпа

Диалог дегеніміз екі адамның үйлесімді, бейбіт өмір сүруі үшін сөйлесуі, әңгімелесуі. Жалпы адамның өмір сүруі деген сөз оның қарым қатынас жасай алуы деген сөз. Өмір сүру сөйлесу. Ал конфессияаралық диалог дегеніміз түрлі әлемдік діндер, мәдениеттер, менталитеттердің бір қоғамда өзара әрекет етуі, араласуы, бір бірін қабылдай алуы. Конфессияаралық диалогтың мақсаты адамдарды жаңа сенімге біріктіру емес, түрлі сенімдегі адамдарды ортақ қоғамда бейбіт өмір сүруге біріктіру. Дін мен саясат екі түрлі ұғым болғанымен, қоғамда өзара тығыз байланысқан ұғымдар. Оны бүгінгі заман талабы дәлелдеп отыр. Мақалада қазақстандық қоғамдағы конфессияаралық қатынас-тың ерекше үлгісіне философиялық тұрғыдан пайымдауға ұмтылыс бар. Оның әлеуметтік, мәдени, онтологиялық аспектілеріне мән беру мәселесі көтеріледі. Қазақстан халқы діни салада тұрақты-лықты сақтай алды. Көпұлтты, көпконфессиялы мемлекет болғанына қарамастан, рухани үйлесімді бекіте алды. Қазақстан әлемге діннің қоғамдағы рухани келісімді сақтаудағы, жалпы адами құндылықтаға негізделген ұлттық бірлікті сақтаудағы рөлін паш етіп отыр. Қазақстандық конфессияаралық үлгі түрлі діни конфессиялардың толық өзара түсінік пен сыйластыққа жетіп бірге бейбіт өмір сүре алатынын, дами алатынын дәлелдеп отыр.

Кілт сөздер: диалог, конфессияаралық қатынас, дін, саясат, қоғам, қазақстандық қоғам, қазақстандық үлгі, тұрақтылық.

Аманязова Б.А.^{*1}, Симуканова Г.С.²

¹преподаватель, магистр г.н, Актыбинский региональный университет имени К.Жубанова,
Актобе, Казахстан, E-mail: baqdaqul-1977@mail.ru

²старший преподаватель, магистр г.н, Актыбинский региональный университет имени К.Жубанова,
Актобе, Казахстан, E-mail: simikanova@mail.ru

МЕЖКОНФЕССИОНАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ДУХОВНОЙ И
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА

Аннотация

Диалог – это разговор между двумя людьми для того, чтобы они могли жить в гармонии и мире. В целом существование человека означает его способность к общению. Живой разговор. А межконфессиональный диалог – это способность разных мировых религий, культур и менталитетов

взаимодействовать и принимать друг друга в одном обществе. Цель межконфессионального диалога не в том, чтобы объединить людей в новую веру, а в том, чтобы объединить людей разных конфессий в мирное общество. Хотя религия и политика – два разных понятия, в обществе они тесно взаимосвязаны. Об этом свидетельствуют современные требования. В статье предпринимается попытка философски осмыслить особую модель межконфессиональных отношений в казахстанском обществе. Ставится вопрос об обращении внимания на его социальные, культурные и онтологические аспекты. Казахстанцам удалось сохранить стабильность в религиозной сфере. Несмотря на то, что это многонациональное, многоконфессиональное государство, оно смогло установить духовную гармонию. Казахстан демонстрирует миру роль религии в поддержании духовной гармонии в обществе, сохранении национального единства, основанного на общечеловеческих ценностях. Казахская межконфессиональная модель доказывает, что разные религиозные конфессии могут мирно жить и развиваться, достигая полного взаимопонимания и уважения.

Ключевые слова: диалог, межконфессиональные отношения, религия, политика, общество, казахстанское общество, казахская модель, стабильность.

Amaniyazova B.A.^{*1}, Simukanova G.S.²

*¹teacher, master g. n, Aktobe Regional University named after K. Zhubanova, Aktobe, Kazakhstan
E-mail:baqdaqul-1977@mail.ru*

*²senior teacher, master g.n, Aktobe Regional University named after K. Zhubanova, Aktobe, Kazakhstan
E-mail:simikanova@mail.ru*

INTERCONFESSIONAL RELATIONS IN THE SPIRITUAL AND POLITICAL LIFE OF SOCIETY

Annotation

Dialogue is a conversation between two people so that they can live in harmony and peace. In general, the existence of a person means his ability to communicate. Live conversation. And interfaith dialogue is the ability of different world religions, cultures and mentalities to interact and accept each other in one society. The purpose of interfaith dialogue is not to unite people in a new faith, but to unite people of different faiths into a peaceful society. Although religion and politics are two different concepts, in society they are closely interrelated. This is evidenced by modern requirements. The article attempts to philosophically comprehend a special model of interfaith relations in Kazakhstani society. The question of paying attention to its social, cultural and ontological aspects is raised. Kazakhstanis managed to maintain stability in the religious sphere. Despite the fact that this is a multinational, multi-confessional state, it was able to establish spiritual harmony. Kazakhstan demonstrates to the world the role of religion in maintaining spiritual harmony in society, maintaining national unity based on universal human values. The Kazakh interfaith model proves that different religious confessions can live and develop peacefully, achieving mutual understanding and respect.

Keywords: dialogue, interfaith relations, religion, politics, society, Kazakh society, Kazakh model, stability.

Кіріспе. Конфессияаралық диалог түрлі діни дәстүрлер немесе жеке әрі институттық деңгейдегі рухани немесе гуманистік сенімдердің позитивті өзара әрекеті. Конфессияаралық диалог түрлі діндер арасындағы өзара түсінікті басқалардың қабылдауын жоғарылату үшін әрекет етеді. Ол жаңа сенімді шығару немесе сол жаңа сенімге адамдарды біріктіруді мақсат етпейді. Қазақстан бүгінде дін қоғамдық өмірде маңызды орындардың бірін алған көпконфессиялы мемлекет. Діндарлық, көз-қарастың бір түрі ретінде, өркениет пайда болғаннан бері адамзатқа тән және өркениет тарихында бір немесе басқа түрде онымен бірге жүреді. Діннің қоғамдағы рөлі күшейіп, қол жетпес билік шыңына көтерілді, немесе жауынгерлік атеизм жылдарында ең төменгі деңгейге дейін төмендеді. Дін ешбір әлеуметтік қоғамда болып жатқан оқиғалардан ешқашан алшақ болған емес. Оның үстіне, ол әрқашан кез келген қоғамға өз мүддесі үшін әсер етті. Сондықтан діни және конфессияаралық келісімді қамтамасыз ету үшін мемлекет пен діндарлар арасындағы қалыпты сындарлы қарым-қатынастың маңызы ерекше. Посткеңестік діни жаңғырудың көрінісі мемлекетіміздің қоғамдық-саяси өміріндегі конфессиялық фактордың өсуі болды. Бүгінгі күні дін әлеуметтік консолидация және саяси жұмылдыру құралының

функцияларын атқара алады және атқаруда. «Қоғамның», «мемлекеттің» және «жеке тұлғаның» өзара әрекеті мен өзара ықпалының сипаты көбінесе этномәдени және этноұлттық ерекшеліктерді ескере отырып, дәстүрдің рөліне байланысты. Осы тұрғыдан алғанда дәстүр қазіргі қоғамдық құрылыстың іргелі бөліктерінің біріне, сайып келгенде, оның тұрақтылығына айналады. Рухани дәстүрлердің жаңғыруы көбінесе дінмен байланысты, оның беделі қазіргі уақытта даусыз. Көптеген діни конфессиялардан құралған біздің қоғамымызда діни түсіністік пен келісім мемлекеттің ішкі тұрақтылығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі рөлі, өндіруші күш болып табылатын халықты ұйымдастыру күдіреті, мемлекетіміздің халықаралық қатынастардағы салмағы және еліміздің болашағы мен баяндылығына тікелей әсер ететіні ақиқат. Мемлекет ешқашан дінсіз өмір сүрген емес. Мемлекеттің дінмен бірге өмір сүретіні, мемлекет пен діннің арақатынаста болуы, сонымен қатар, мемлекет өз аумағында дінге қатысты заңдық күші бар заңнамалық-құжаттары мен заңды қабылдап, оны іс-жүзіне асыратыны белгілі. Діни толеранттылық дәстүрлері өзінің сан алуан көріністерінде Қазақстандағы қоғамдық-философиялық ой-пікірдің дамуының барлық кезеңдерінде өзінің ерекше көрінісін тапты, мұны ең жарқын мысалдармен көрсетуге болады. Көптеген ұлы ойшылдар халықтардың, жеке адамдардың ерекшеліктері мен жағдайларын ескере отырып, дінді тандау құқығы туралы идеядан шықты. Демек, әл-Фараби былай деп жазды: «...бір топ немесе бір халық басқа топ немесе басқа адамдардан басқа заттарды еліктеуіш бейнелермен бейнелей алады. Сондықтан ізгі халықтар әртүрлі, ал ізгі қалалар әртүрлі дінді ұстана алады және бір бақытқа сенеді». Әйгілі сопы Қожа Ахмад Йасауи адамдарды өзге халықтардың дініне төзімділікпен қарауға шақырған: «Алдыңда кәпір болса, оны ренжітпе. Қатал жүректен, ренжіген жаннан, Жаратқан Ие бұрылады. Аллаһым, рас! Ондай құл тозаққа жазылады». Жаһандану жағдайында, әлемдік тарих кеңістігі қысылып жатқан кезде, конфессияаралық ынтымақтастықты қатар дамыта отырып, діни толеранттылықты дамыту барынша тиімді. Бұл аспектіде дінаралық ынтымақтастықты дамытудың ең тиімді құралы – Құдайдың бірегейлігі мен бірлігі идеясына негізделген діндердің бірлігі үшін қозғалыс – экуменикалық қозғалыс. Осыған байланысты орыс этнолог-антропологы Ф.И. Минюшев: «Дін мәдениеттің феномені бола отырып, белгілі бір дәрежеде этникалық сәтті «алып тастайды», құндылықты адамдарды бір Жаратушыға бағыттайды». Осы аспектіде Қазақстан аумағындағы барлық діни конфессиялар қауымының бірлігі мен келісімі, туыстық негіздегі, Алланың бірегейлігін ескере отырып, олардың сенімінің бірлігі, дін бірлігінің қуатты факторына айналуы мүмкін. Қазақстан Республикасының этностары біртұтас қазақ азаматтық ұлтына айналды. Діни төзімділік бүгінде Қазақстандағы бейбітшілікті, тұрақтылықты және экономикалық ілгерілеуді қамтамасыз етудің шешуші факторына айналды. Қазақстандықтар үшін толеранттылық қағидаты саяси мәдениеттің нормасы ғана емес, оны қатты қолдап, нығайтып отырған мемлекеттің негізгі қағидаттарының бірі болып табылады. Бұған діни төзімділік пен келісімнің жоғары деңгейін растайтын социологиялық сауалнама деректері дәлел. Дін мен саясат – қоғамның екі түрлі өзара тәуелді жүйелерін анықтайтын ұғымдар. Оларды талдау тұрғысынан бөлек болса да, дін мен саясат арасындағы қарым-қатынас өзара тәуелді. Әлеуметтанушылар арасындағы кең таралған дін ұғымының анықтамасы «адамды қоғамдастықпен байланыстыратын сенімдер жиынтығы».

Дін мен саясат арасындағы қатынастар секуляризмнің ерте заманауи процестері түсінігінде жүйелі қайта құрылу кезеңдерінен өтті. Бұл заманауи зайырлы мемлекеттің пайда болуына әкелді. Өткен ғасырда секуляризация концепциясын қолданудың қарама-қайшы түрлері көп еді. Ал бүгінгі әлеуметтанушылар секуляризацияның зайырлы салалардың (мысалы: мемлекет, құқық, экономика, ғылым, басқару) діни институттар мен нормалардан бөліну процесі ретінде анықтайтын тарихи концепциясымен келіседі. Бұл концепция терминнің этимологиялық шығу тегіне жақын. Секуляризацияның басқа концепциялары телеологиялық сипатқа ие: әлеуметтік және саяси өмірде қоғамның жаңаруы мен рационалды ойлау бастауының күшеюімен діни сенімдердің мәні төмендеді. Бұл концепция дін әлеуметтануында теріске шығарылды. Діни сенім деңгейінің төмендеуі ХХ ғасырда еуропамен шектелген құбылыс еді, бұл ережеге айналған жоқ. «Діннің ақыры» туралы болжамға қарамай ХХ ғасырда әлемде жеке және мемлекеттік діндер жаңғырды.

Өзектілігі: Қазіргі мемлекеттер дін мен саясат арасындағы формалды қатынастарда үлкен ерекшелік бар екенін көрсетіп келеді. Дін мен саясаттың қазіргі заманауи мемлекетте ұштасу деңгейі ереже сияқты, ал олардың арасын қатаң институттар ретінде бөліп қарау артық сияқты. Көп мемлекет дін мен саясат арасындағы күрделі қатынастарды қолдайды, мемлекеттік мектептерде дін іліміне рұқсат береді, жеке діни мектептерге мемлекет тарапынан субсидия береді, діни мерекелерді

мемлекеттік мереке ретінде мойындайды және т.б. Бұл механизмдер қоғамда кең таралған, әлемде көп кездестіруге болады. Бірқатар мемлекеттер ресми мемлекеттік дінді мойындайды. Бұл Дания, Финляндия, Грекия, Норвегия және Біріккен Корольдік сияқты демократиялық мемлекеттері және Иран, Сауд Арабиясы сияқты демократиялық емес мемлекеттерді де алуға болады. Діни төзімділік мәселесі, әрине, қазіргі әлемдегі ең өзекті және белсенді талқыланатын мәселелердің қатарында. Діни толеранттылықты дүниетанымдық және әлеуметтік-психологиялық көзқарастар біріктіретін және көптеген діни дәстүрлердің заңдылығына мүмкіндік беретін қоғамдық сананың күрделі құбылысы ретінде қарастыру керек. Діни толеранттылықты жеке адамдар, әлеуметтік құрылымдар және мемлекет деңгейіндегі нақты әрекеттер ретінде де қабылдау керек. Бүгінгі таңда мемлекеттің дін саласындағы саясаты дінаралық келісімді сақтауды, діндердің үнқатысуына серпін беру және қоғамдағы өзара діни төзімділікті насихаттауды көздейді. Қазақстан мемлекеттік-конфессиялық және конфессияаралық қатынастардың оңтайлы үлгісін құра алды. Бұл конфессия қоғам мен мемлекетте үлкен рөл атқарады, мемлекет оны басқалармен салыстырғанда көбірек қарастырады, осы конфессияға сенушілер қоғамдағы моральдық-рухани атмосфераға әсер етеді, конфессияның күштірек болуы мүмкіндігі бар. Елдің әлеуметтік-саяси картасында бар, өмірдің көптеген салаларына қатысу – білім беруден бастап рухани, мәдени кеңістікте мемлекетпен әлеуметтік әріптестікке дейін, мемлекеттік органдарда болу. Ұсақ конфессиялар мұндай кең ауқымды қызмет түрлерін қамтуға қауқарсыз. Бұл жағдайда басқа конфессияларды кемсітетін ештеңе жоқ және бұл жалпы әлемдік тәжірибе. Бұл ретте Қазақстанда белгілі бір конфессияларға белгілі бір артықшылықтар беру тәжірибесі де ұл конфессиялардың көптігі және олардың қазақстандық қоғам үшін маңызы зор және барлық конфессиялар үшін абсолютті тең құқықтар туралы декларация бар. Осылайша, біраз түсініксіздік бар. Біздің ойымызша, бұл жағдайға көбірек түсінік беру керек. Мұнда опциялар мүмкін және барлық дерлік нұсқалар қазіргі әлемнің дамыған елдерінде прецеденттерге ие. Егер қазіргі әлемдік қауымдастықта дінге қатысты жағдай күрделенбесе, бұл сұрақтың көтерілуі мүмкін емес еді. Дін өзінің мәні бойынша тұрақтылық пен тыныштандыру факторы болудың орнына, қақтығыс факторына айналып барады. Дін қазіргі кездегі карама-қайшылықтар мен қақтығыстардың көптеген түрлеріне тартылуда. Этникалық аспектімен қатар дін біздің заманымыздың барлық көрнекті қақтығыстарының негізгі элементіне айналады. Сұрақ туындайды: неге? Руханилығын, иманды-лығын, адамгершілігін, бітімгершілік әлеуетін үнемі айтып жүретін дін нәліктен қақтығыстарға тартылып, бұл қайшылықтарды еріксіз киелі етеді? Бұл діннің қазіргі әлемнің агрессивті зайырлы қысымына төтеп бере алмауынан, ол өз тұғырынан айырылып, рухани әлсіреп, абсолютті негіздері мен мәнінен айырылып, өзіне опасыздық жасауда. Міне, саясаткерлер мен саясаткерлер агрессивті әрекеттерге апаратын діннің түрі. Діннің саясилануының келеңсіз жағы да осында. Сондықтан бүгінде дінді саясаттандыру теріс нәрсе ретінде қабылданады және ол жоғарыда айтылған негізде жүзеге асырылған кезде солай болады. Осылайша, исламды экстремизм мен терроризмнің идеологиялық негізі деп, православиені уақыт талабына жауап бере алмайтын және қазіргі заманның сын-қатерлеріне жауап бере алмайтын абсолютті инертті және догматикалық дін ретінде, католицизмді экспансия діні ретінде қарастыру азғырылады. Батыс әлемі және т.б. дін қазақстандық-тарды топтастырудың ең маңызды элементі ретінде қабылдана бастады, ол айналада бар нәрсенің барлығына дерлік мағына береді. Дінге қатысты мұндай айыптауларда ақиқат жоқ, бірақ біздің замандасымыздың қарапайым санасы бұл стереотиптерді оңай жұтады, өйткені, бір жағынан, бәрі солай болып көрінеді, ал екінші жағынан, діндер мұндай айыптауларды жоққа шығармайды. тәжірибеде. Сөзбен айтқанда – иә, діни жетекшілер үнемі діннің жоғары миссиясы туралы айтады, бірақ шын мәнінде олар айтылғандардың ештеңесін дерлік көрсете алмайды. Мәселен, халықаралық деңгейде де, ТМД-ның әртүрлі елдерінің ішінде де діни лидерлер қарсы жақтардың арасында делдал болуға бірнеше рет әрекет жасап, жағдайды «тыныштандыруға», жоғары құндылықтарға жүгінуге, діни аргументтерге жүгінуге тырысты. Әдетте, жетістікке жету мүмкін болмады, өйткені текетірес соншалықты, тыңдалған жалғыз дәлел билік болды. Мұндай сәтсіздік кездейсоқ емес. Дін мен оның дәлелдерін жай ғана қабылдауға және қолдануға болмайды. Дін сыртқы қолдануды мүлде қабылдамайды. Оны сырттан қолданғанда, әрқашан кері нәтиже алынады. Сонымен қатар, дін бүгінде өзінің абсолютті беделін жоғалтты. Формальды түрде қарастырылады, тыңдалады, конфессия жетекшілері құрметтеледі, бірақ жанжалда олар мүлдем басқа басымдықтардан шығады. Осының барлығына байланысты діннің бүгінгі ұстанымы қайшылықты, тіпті қайғылы. Оның барлық асқақ уәделері ақиқат болып қала береді, бірақ біздің замандасымыз, көбіне, өзін діндар деп көрсетсе де, діннің негізгі ақиқатын қабылдай алмайды – дүниеде барлығын Алла, Алла белгілейді. Ол

барлық нәрсенің бастауы. Қазіргі адамда кішіпейілділік жоқ, ал кішіпейілділіксіз шынайы сенім жоқ – сенушілер сенім нормалары бойынша өмір сүрмейді. Ал шынайы сенім болмағандықтан, дін өзінің жоғары қасиеттерін көрсете алмайды, өйткені дін Құдайдың көзқарасы бойынша адамдардың өмірінен басқа ештеңе емес. Демек, олардың шынайы, жоғары қасиеттері болып шығады.

Мақсаты мен міндеттері: Бүгінгі таңда мемлекеттің дін саласындағы саясаты дінаралық келісімді сақтауды, діндердің үнқатысуына серпін беру және қоғамдағы өзара діни төзімділікті насихаттауды көздейді. Қазақстан мемлекеттік-конфессиялық және конфессияаралық қатынастардың оңтайлы үлгісін құра алды. Діннің қоғамдағы рөлі күшейіп, қол жетпес биігіне көтеру.

Негізгі бөлім. Мақалада философиялық тұрғыдан діни толеранттылық пен конфессияаралық диалогтың ерекше қазақстандық үлгісінің қалыптасуының онтологиялық, аксиологиялық, әлеуметтік, мәдени аспектілері талданады. Зайырлы және діни сипаттағы рухани құндылықтардың рөлі мен мәні әлеуметтік өзгерістердің қажетті талаптары ретінде негізделеді. Рухани келісім қалыптастырған қазақстандық қоғамның тәжірибесі тұрақты өркениетті дамудың негізгі талабы ретінде қарастыруға болады. Қазіргі уақытта өзара түсінік пен өзара келісім жолдарын іздеу процесі жүріп жатыр. Ол диалогта жүзеге асады, ал диалогта шынайы таным мен түсіну бар. Діни толеранттылық пен конфессияаралық диалогтің қазақстандық үлгісін қазақстандықтар арқылы талдау ұсынылады. Диалогтың өзі өзара келісім мен түсінуге алып келетін міндетті талаптарды ескеру арқылы құрылады, ары қарай ортақ мақсатқа жету үшін тығыз және өзара пайдалы серіктестікке ұласады. Рухани адамгершілік идеалдарының тасымалдаушысы және мәдени дәстүрлердің сақтаушысы ретінде дінді қазақстандықтар жоғары бағалайды. Идеологияда, сана-сезімде, ұғымдық жүйеде, өзіндік таным әдістерінде өзгерістер болатыны талассыз. Қазақстанның қоғамдық өміріндегі рухани консенсус тарихи тұрғыда сипат алады. Шынайы секуляризм азаматтық бірегейлік, азаматтардың әлеуметтік шығармалық өнімі ретінде, дінді әлеуметтік тәртіптің позитив құрамдас бөлшегі ретінде мойындаумен анықталады.

Дін, әрине, кез келген қоғамның рухани өмірінің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі. Ол адамға өмірдің мәнін береді, оны Құдаймен немесе жоғары рухани күштермен байланыстырады. Қазақстан бүгінде дін қоғамдық өмірде маңызды орындардың бірін алған көпконфессиялы мемлекет. Діндарлық, көзқарастың бір түрі ретінде, өркениет пайда болғаннан бері адамзатқа тән және өркениет тарихында бір немесе басқа түрде онымен бірге жүреді. Діннің қоғамдағы рөлі күшейіп, қол жетпес биігіне көтерілді, немесе жаугершілік атеизм жылдарында минимумға дейін төмендеді. Дін ешбір әлеуметтік қоғамда болып жатқан оқиғалардан ешқашан алшақ болған емес. Оның үстіне, ол әрқашан кез келген қоғамға өз мүддесі үшін әсер етті. Сондықтан діни және конфессияаралық келісімді қамтамасыз ету үшін мемлекет пен діндарлар арасындағы қалыпты сындарлы қарым-қатынастың маңызы ерекше. Посткеңестік діни жаңғырудың көрінісі мемлекетіміздің қоғамдық-саяси өміріндегі конфессиялық фактордың өсуі болды. Бүгінгі күні дін әлеуметтік консолидация және саяси жұмылдыру құралының функцияларын атқара алады және атқаруда. «Қоғамның», «мемлекеттің» және «жеке тұлғаның» өзара әрекеті мен өзара ықпалының сипаты көбінесе этномәдени және этноұлттық ерекшеліктерді ескере отырып, дәстүрдің рөліне байланысты. Осы тұрғыдан алғанда дәстүр қазіргі қоғамдық құрылыстың іргелі бөліктерінің біріне, сайып келгенде, оның тұрақтылығына айналады. Рухани дәстүрлердің жаңғыруы көбінесе дінмен байланысты, оның беделі қазіргі уақытта даусыз.

Қазіргі уақыт дәстүрлі діни конфессиялардың діни ұстанымдарының өзіндік қайта жандануымен ерекшеленеді. Конфессияаралық келісімді дамыту тек діни бірлестіктер, мемлекеттік ұйымдар ғана емес, сонымен қатар қарапайым діндарлар, белгілі бір конфессиялар мен конфессияларды жақтаушылар қатысқанда ғана шындыққа айналады. осы процесте. Қарапайым азаматтар діни толеранттылық рухында тәрбиеленуі керек және осы рухты сақтау керек, бұл үшін оң қоғамдық пікір мен барабар құқықтық жағдайлардың маңызы зор, бұл конфессиялар арасындағы келісімнің болуы үшін де қажетті жағдайлар болып табылады. Еліміздегі діни ахуалды дамытудың қазіргі кездегі жаңа кезеңі, біріншіден, жаңа Заң бойынша өз қызметіне толық құқық алған діни бірлестіктер арасындағы азаматтық татулықпен сипатталады, сондықтан оны діни ахуалдың дамуының бір кезеңі ретінде қарастыруға болады. діни ахуалдың салыстырмалы тұрақтылығын орнату және дәстүрлі конфессиялар мен заңды жаңа діндер арасындағы қатынастарды құқықтық реттеу.

Қазақстандағы діни ахуал одан әрі қалай дамиды және бұл конфессияаралық қатынастарға қалай әсер етеді? Қоғамның материалдық негізіндегі, оның саяси қондырмасы мен рухани мәдениетіндегі күрт және терең ығысулармен ерекшеленетін ұлттық тарихтың қазіргі өтпелі кезеңін және басқа

сипаттағы және бағыттағы тенденцияларды ескерсек, оның өзгерістерінің болмай қоймайтынына күмән жоқ. елдегі дінаралық және конфессиялық мемлекеттік қатынастарға қатысты осының аясында байқалады. Демек, діни қатынастардың салыстырмалы тұрақтылығының қазіргі кезеңін ешбір жағдайда түпкілікті және түпкілікті деп санауға болмайды, бірақ оны аралық, дайындық деп қарастыру дұрысырақ. біздің әлемде зайырлы және діни күштердің, әлеуеттердің және бағдарлардың сапалық жағынан басқаша үйлесімін қалыптастыру. Біздің алдымызда тұрған негізгі мәселелер – экстремизм мен терроризмнің енуіне қарсы шаралар қабылдау және оңды дамуды қалыптастыру мақсатында діни төзімділікті нығайту, дәстүрлі емес діни ұйымдардың қызметін, миссионерлік діни ұйымдардың прозелитикалық қызметін қадағалау. конфессияаралық қатынастар туралы. Халықты ақпараттандыру жалған миссионерлік қызмет пен прозелитизмге қарсы тұру, адам құқықтарын сақтау және әрбір азаматтың дұрыс тәуелсіз, саналы таңдауын жасау үшін қажетті шараларды қабылдау қажеттілігі туралы қоғамдық пікірді қалыптастыруға ықпал етеді. Әлемдік діндердің негізін салушылар мен шіркеу догмаларының материалдары мен ілімдеріндегі моральдық-әлеуметтік идеяларды білу жастарды діни экстремизм мен радикализмнің таралу қаупі туралы ескертеді. Діни экстремизммен күресудің тиімді жолы – діни ағарту. Өз дінін жақсы білетін адам ешқашан мұндай ұйымға тартылуға жол бермейді. Өскелең ұрпаққа құқықтық тәрбие беру заңдарға негізделеді, бірақ бұл заңдар әрқашан жұмыс істей бермейді. Демек, мемлекеттік органдардың басты міндеті – ашық деструктивті бағыттағы діни ұйымдарға тұрақты иммунитетті тәрбиелеу. Олардың азаматтық сана-сезімін қалыптастыратын және заңдарды білу дағдыларын беру. Мүдделерді біріктіру және өзара қарым-қатынасты нығайту жолдарын үнемі іздестіру қажет және болып табылады.

Қазіргі Қазақстан – көптеген ұлттық топтар, мәдениеттер мен діндер елі. Қазақстан шын мәнінде көп ұлтты және поликонфессиялы мемлекет, мұнда 140-тан астам ұлт пен 17 конфессияның өкілдері тұрады. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстанда діни мекемелердің сандық және сапалық жағынан айтарлықтай өсуі байқалды. Дін істері агенттігінің мәліметі бойынша, 2010 жылдың басында олардың саны 4550-ден асады. Қазіргі таңда ханафи ағымындағы ислам нағыз жаңғыруды бастан кешуде, ол қоғамда орасан зор әлеуметтік және саяси бедел мен беделге ие болды. Қазақстандық қоғам дамуының моральдық, рухани және әлеуметтік деңгейіне исламның, право-славиелік христиандықтың және Қазақстанның басқа да діни конфессияларының ықпалы артып келеді. Олардың елде бейбітшілік пен келісім атмосферасын қалыптастыруға, өзара сыйластық пен толеранттылыққа тәрбиелеуге бағытталған қоғамдық-гуманитарлық қызметі гуманизмге толы. Біздің еліміз біркелкі еместігімен, оның халқының құрамында әртүрлі әлеуметтік, этномәдени және діни топтардың болуымен ерекшеленеді. Қазақстанда қалыптасқан этникалық, мәдени және діни әртүрлілік – тарихи дамудың шындығы. Бүгінгі таңда қазақстандық қоғамда полиэтностылық пен поликонфессиялық /конфессиялық/ табиғи, сабырлы, тітіркенусіз қабылданатыны тән. Бұл бөлінбейтін, дәлірек айтқанда, оларды біріктіретін және өзара байытатын рухани игілік, орасан зор әлеуметтік-мәдени артықшылық. Қазіргі Қазақстанда діни дүниетаным, сана, культтер мен қызметтер шектеусіз жүзеге асырылуда. Діни конфессиялардың түрлі қызмет түрлерін, соның ішінде тіл, мәдениет және сенімдегі түрлі әлеуметтік маңызы бар оқиғаларын еркін жүзеге асыру үшін қажетті мүмкіндіктер бар. Наурыз, Пасха, Құрбан айт, Рамазан, Рождество және басқа да халықтардың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары сияқты маңызды әлеуметтік, саяси және рухани мерекелер өз деңгейінде атап өтілуде. Қазақстанда ең ірі әлемдік және дәстүрлі діни жүйелер – ислам, православие, христиан, католицизм, иудаизм, буддизм және т.б. қоғамда ең көп таралу мен ықпалға ие. Солардың ішінде қазақ халқының сан ғасырлар бойы рухани құндылығы болған ислам діні ерекше. Исламдық бірлестіктердің саны 46-дан 2248-ге дейін өсті. 24 ұлт өкілінен тұратын 9 миллионға жуық адамды қамтитын ислам діні ел өмірінде ерекше орын алады. Бұл діни бірлестіктер мен конфессиялардың практикалық қызметі тұтастай алғанда адамгершілікпен, төзімділікпен, жалпыадамзаттық моральдық-адамгершілік нормаларды мойындаумен және құрметтеумен ерекшеленеді. Өзара демократиялық, нәзік, бір-біріне жақсылық пен береке, бейбітшілік пен келісім тілейді. Қазақстандағы дін еліміздің көптеген әлеуметтік маңызы бар істеріне белсене араласады. Ол адамдардың билікке деген сенімін оятады, олардың заңдылығына және оның саясатының әділдігіне сенімін сақтайды. Діни конфессиялар ел тұрғындарын ортақ Отанды сүйуге және құрметтеуге, ізгілік пен өзара түсіністікке, мемлекеттік билікке қатысты жағымды қоғамдық-саяси мінез-құлыққа тәрбиелейді. Бұл тұрғыда мемлекет пен қоғамның тұрақты және орнықты даму жолында оның топтасуын қамтамасыз ететін, ең жақсы рухани қасиеттерін шындай түсетін қуатты тіректердің бірі болып табылады.

Оның үстіне қазір Қазақстанда адамның еңбексүйгіштігі, білімі мен жауапкершілігі жоғары құндылық ретінде танылған кезде қазақстандық бірліктің негізін құрайтын азаматтық құқықтар мен бостандықтардың теңдігі іс жүзінде үлкен мәнге ие болуда. Мемлекет басшысы «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында және «Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына жиырма қадам» бағдарламалық мақаласында: жаңа даму стратегиясын алға тартады. Ол 2050 жылға дейінгі ұлттың жаңа саяси бағыты ретінде тұжырым-далған. Жаңа бағыт ХХІ ғасырдағы жаһандық сын-қатерлер жағдайында ұзақ мерзімді перспективада шешуге тиіс міндеттер парадигмасы сапалы түрде өзгергеніне негізделген. Тәуелсіз Қазақстанға бүгінде тарихи дамудың қазіргі кезеңінің талабына лайықты жауап беретін жаңа саясат, жаңа идеология, жаңа құндылықтар жүйесі өмірлік қажет. Бұл жағдай ұлттың бәсекеге қабілетті, жаһандық экономикалық конфронтацияға дайын болу қажеттілігін анықтайды. Жаңа саяси бағыттың мәні – 21 ғасырда қарқынды өзгертін тарихи жағдайда еліміздің тұрақты дамуын қамтамасыз ету. Стратегия саяси бағыттың жеті негізгі бағыты бойынша міндеттерді жүзеге асыруды, мемлекетіміздің ХХІ ғасырдың ортасына дейінгі дамуының негізін терең және ауқымды жаңғыртуды көздейді. Ол мемлекет басшысының Қазақстанды және оның халқын табысты және күшті көретін еркі мен тілегін білдіреді: 2050 жылға қарай Қазақстанда қоғамдық өмірдің барлық салаларын өзгертуге негізделген, мүлдем жаңа сапалық биік белестерді бағындыру идеясы. Әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени шындық пайда болады. Бұл шын мәнінде 2050 жылға қарай елде бейбітшілік пен тыныштық орнаған, азаматтары еркін және тең, үкіметі әділетті Жалпы Еңбек Қоғамын құру деген сөз. Заң үстемдігі бар. Сондай-ақ халқымыздың тарих қойнауынан келе жатқан «Алтын ғасыр» туралы арманының жүзеге асуын Ұлттық идея ретінде тұжырымдады. 2050 жылға қарай Қазақстан әлемнің ең дамыған отыз елінің қатарына енуі тиіс. Айта кету керек, мақсатты және шабыттандырылған жұмыс арқылы бұл әлемдік қоғамдастықтың бүгінгі күні бағдарланған нақты уақыт. Ол Қазақстанда қуатты мемлекетке, дамыған экономикаға және Жалпыға Ортақ Еңбек мүмкіндіктеріне негізделген табысты және бәсекеге қабілетті, жаңа әлемдік жағдайларға бейімделген әл-ауқат қоғамының құрылысын жаңа жоғары деңгейде жаңа жоғары деңгейде қамтамасыз етеді [4]. Тәуелсіздік жылдары Қазақстанда өзіндік ерекшелігі бар мемлекеттік конфессиялық қатынастар үлгісі қалыптасты. Ол заң алдындағы азаматтардың теңдігі, әр азаматтың сеніміне сый-құрмет, яғни тілі мен дініне тәуелсіз құрметтеу қағидасына негізделді. Мемлекет қазақ халқының рухани мәдениетін, дәстүрлі діни құндылықтарын дамыту үшін қажетті саяси, құқықтық және әлеуметтік талаптарды жасап берді. Бұл қазақстандықтарға конфессияаралық диалог пен келісімді табысты ұйымдастыруда қажетті тәжірибені берді. Қазақстан халқы діни салада тұрақтылықты сақтап қалды. Қазір Қазақстан әлемге діннің қоғамдағы рухани келісімді сақтаудағы, жалпы адамзаттың адами құндылықтарына негізделген ұлттық бірлікті сақтаудағы рөлін паш етіп отыр. Ал түрлі діни конфессиялар толық өзара түсінік пен сыйластыққа жетіп бірге бейбіт өмір сүре алатынын, дами алатынын дәлелдеп отыр.

Қазіргі Қазақстанда мемлекет пен дін арасында ерекше қарым-қатынас орнаған. Ешбір дін мемлекеттік немесе міндетті болып танылмаған, ал мемлекеттік саясат адамдардың, қоғамның, мемлекеттің қауіпсіздігі мен өміріне қажетті нақты мүдделерге негізделген қағидаларға құрылған. Қазақстан демократиялық, зайырлы, құқықтық әрі әлеуметтік мемлекет ретінде мемлекеттік шешімдерді тұтас қоғамның мүддесіне сай қабылдайды. Қазақстан заңнамалары әр азаматтың сенім бостандығын қамтамасыз етеді. Ел азаматтары дінге қатынасын еркін, зорлықсыз анықтай алады, діни институттарға жүгінбей өмір сүреді. Мемлекет мемлекеттік органдар мен мемлекеттік қызметшілер арқылы азаматтарды белгілі бір сенімді ұстануға немесе ұстанбауға мәжбүрлей алмайды, бірақ түрлі конфессия өкілдері, сондай-ақ түрлі діни ұйымдар арасындағы өзара келісім мен құрметтің сақталуына көмектеседі. Маңызды бағыттарының бірі этносаралық және конфессияаралық келісім үлгісі болып табылатын көреген ішкі саясатының арқасында Қазақстан бүкіл әлемге танылды. Елімізде егеменді дамудың алғашқы күндерінен бастап конфессияаралық және этносаралық келісімді нығайту мәселесі басымдыққа ие болды. Бүгінгі таңда Қазақстан этностық бірегейлікті сақтай отырып, барлық этностардың тең мәдени дамуы мен өзін-өзі жүзеге асыруын қамтамасыз ететін қағидаларға негізделген этносаралық және мәдениетаралық өзара іс-қимылды білдіретін қоғам болып табылады. Қазіргі әлем этникалық мәдениеттердің өзара әрекеттесу және өзара әсер ету теориясы болып табылатын жаһандану ықпал ететін этностардың интеграциясы, консолидациясы процестерімен сипатталады. Қазақстанның қазіргі этнореалиялары үшін этнобірлесу процестерінің ең үлкен маңызы бар, олар үш негізгі түрге бөлінеді: консолидация, ассимиляция, этносаралық интеграция. Этносаралық

және конфессияаралық қатынастарды зерттеу үшін аккумуляция процесі маңызды, өйткені ол ассимиляциядан айырмашылығы этникалық бірегейлікті сақтайды. XXI ғасырда этникалық өзіндік сананың өсуі, этномәдени бірегейліктің қалыптасуы сияқты объективті, табиғи процестер дамыды. Қазіргі Қазақстандағы этномәдени бірегейлік процесі қоғамдағы сол немесе басқа этностардың рөлінің артуы, оны басқа этностардан ерекшелендіретін ерекше белгілерді іздеумен сипатталады. Діни руханияттың жаңғыруы жағдайында дін этномәдени бірегейлік факторы болып табылады. Қазіргі қазақ қоғамында этномәдени бірегейліктің факторлары республикада тұратын этностардың ислам, христиан және басқа да діни сенімдері болып табылады. Этносаралық, мәдениетаралық және конфессияаралық диалог – қазақ қоғамындағы түрлі этностар мен конфессия-лардың бейбіт қатар өмір сүруінің әлеуметтік-мәдени негізі. Қазіргі қазақ қоғамының маңызды белгілерінің бірі – этностардың менталитетінде көрініс тапқан этникалық мәдениеттер мен құнды-лықтардың сан алуандығы, олардың мәдени ерекшелігі, ұлтаралық келісім. Өртүрлі мәдениеттердегі құндылықтар ерекше сипатқа ие, соның нәтижесінде жалпы адамзат үшін әмбебап мәдени кодты білдіру мүмкін емес, оларды бөлек талдау ғана қоғам мен ғылым үшін пайдалы болады. Тұлғалық қасиеттерде көрінетін негізгі рухани негізсіз, адамның қатысуынсыз рухани мәдениет те, оның құндылық негізі де ұзақ уақыт бойы сақталып, өмір сүре алмайды. Рухани мәдениеттің өміршеңдігі сыртқы әсерге ұшырауынан өте тез «пайдалануға жарамсыз күйге» түсетін материалдық мәдениетпен салыстырғанда әлдеқайда ұзағырақ. Рухани мәдениет мәдениеттің ішкі әлемін білдіретіндіктен, әлдеқайда ұзақ сақталады, өйткені ол Адам өзіне қабылдайтын сыртқы әсерлерден қорғалған, содан кейін өзі арқылы өтіп, мәдениеттің сыртқы әлеміне жобалайды.

Талқылау: Олай болса Қазақстан мемлекеті азаматтардың денсаулығына, психикалық және материалдық игілігіне зиян тигізетін діни радикализм негізінде пайда болатын деструктивті сипаттағы құбылыстарға тап болғанда мемлекет қоғамның тыныш әрі бейбіт дамуына қауіп төндірмеуі үшін қажетті шараларды қабылдауы тиіс.

Сондықтан дінтану ғылымдарының маңызды міндеттерінің бірі – түрлі діни көзқарастар туралы объективті және шынайы білім алу. Бұл білім білімді адамға дүниетанымда, рухани мүдделер мен құндылықтарда еркін және саналы өзінің орнын анықтауға, жүзеге асыруға, дүниетанымдық диалогті сауатты жүргізуді үйренуге, басқа адамдарды түсіну өнерін игеруге көмектеседі. Қазақстандық қоғамда құрылған әлеуметтік дамудың заманауи үлгісі жаһандық түрлі мәдениеттермен мәдениет аралық коммуникация бірлігін анықтайды. Сондықтан мәдениеттердің диалогі сұрағы ерекше өзекті сұраққа айналды. Жаңа мәдени уақыт кезеңі диалог кезеңімен анықталған. Діни экстремистік көзқарастарды, өзге мәдениетті, өзге дінді естіп, түсініп үйренген азамат террор мен зорлыққа қарсы төтеп бере алатындай күшке ие болуы керек. Діни және азаматтық мәдениеттің тоғысуы мыңдаған адам үшін әлемдік тарихтың маңызды «практикалық» мәселелерінің бірі. Сондықтан зайырлы және діни мәдениеттер диалогін талдау өзекті болып отыр. Бұл мәселені диалогтің түрлі нұсқалары мен үлгілерінің ерекшелігін талдамай шешу мүмкін емес. Қазақстанның ғылыми қауымдастығы зерттеудің негізгі мақсаты тарихи контекстпен қатар қазіргі қазақстандық қоғам өміріндегі рухани келісімнің қалыптасуының ерекше тәжірибесін ескере отырып, зайырлы және діни мәдениеттер диалогінің әлеуметтік мәдени ерекшеліктерін талдау керек дегенді ұстанады. Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу керек. Біріншіден, мәдениеттер диалогінің табиғаты мен мәнін және діни аспектідегі диалог мәдениетін түсініп алу керек. Екіншіден, мәдениеттегі зайырлы және діни диалог генезисінің процесін талдау керек. Үшіншіден, шығыс және батыс өркениеттерінің зайырлы және діни мәдениеттері диалогінің мәнді деген үлгілерін зерттеу керек. Төртіншіден, діни толеранттылық пен конфессия аралық үйлесімнің заманауи қазақстандық үлгісін ұстанамыз. Мұндай зерттеудің теориялық әдістемелік негізі М.М. Бахтин, В.С. Библер, А.Н. Нысанбаев сияқты ғалымдардың мәдениеттер диалогінің концепциясы болуы мүмкін. Бұл концепцияда диалог әмбебап құрал ретінде мәдениеттердің өзара әрекетінің конструктивті жағын белгілейді, мәдениеттің диалогтан тыс өмір сүре алмайтынын көрсетті. Жаһандану барысында құнды мәдениеттер диалогі мәдени ынтымақты сақтаудың маңызды факторы екенін ұмытпауымыз керек. Бұл, әсіресе, еуразиялық мәдениеттер кеңістігіне тән. Мұнда этникалық мәдениеттер әмбебап негіздермен қатар жеке мәдени ерекшеліктерден тұратын диалог үлгілерін шығарады. Күрделі әлеуметтік мәдени құбылыс ретінде мәдениеттер диалогі өзіндік ерекшелікке ие, оның бар болуы диалог қатысушыларының өзара мүдделерін білдіреді. Диалогтың өзара әрекетінің мағыналы өрісі, идеялық мазмұнының өзара тәуелділігі мен өмірдің шынайы факторлары мәдениеттер диалогының негізгі сипаттамалары болады.

Мәдени плюрализм талабында диалогқа қатысушылардың тең құқылы ішкі идеялары басты теңестіруші күшке айналады. Адамзат тарихының өзі адамдардың бір-бірімен араласу тарихы. «Адамның шынайы бар болуы ... бұл терең қарым-қатынас. Болу араласу» М.М. Бахтин [1.1]. В.С. Библер мәдениеттің диалог концепциясы шеңберіндегі диалог идеясын адамдардың қарапайым диалог ұғымымен шатастырмау керектігін айтты. «Мәдениеттер диалогында» ақиқаттың диалогі, табиғаты туралы сөз болады. Жеке адамдардың «Мен-Сен» өзара түсінігі басқа. Мәдениет идеясындағы диалог түрлі пікірлер мен идеалдардың диалогі емес, бұл түрлі мәдениеттердің диалогі...»[2.2]. Қазақ философы А.Н. Нысанбаев жаһандану жағдайындағы диалог өзара байланыс-қан және шиеленісті әлемде қазіргі заманның барлық саласын қамтитын күрделі әрі өміршең маңызды мәселеге айналды [3.7]. Бүгінде секуляризм дінге қарсы деп түсінбеу керек, ол әмбебап моралдың қалыптасуымен, рационалды ойлар, білімнің дамуымен, олардың түрлі әлеуметтік институт, оның ішінде діни институттар арқылы таралуымен байланысты. Секуляризм азаматтық қоғам басқа да институттармен қатар түрлі діни ұйымдар мен қозғалыстардан тұратынын білдіреді. Сонымен қатар ол діни ұйымдардың адамгершілік, білім беру, тәрбие беруде монополия болудан бас тартатынын білдіреді. Билікке де ешқандай кінә тақпайды. Секуляризмді идеялық тұрғыдан бейтарап түсіну оны қоғамдық қатынастарда сенім бостандығын, ар-ождан, пікір, ой бостандығын құндылық ретінде бар нәрсе деп мойындауды білдіреді. Шынайы секуляризм маңызды әлеуметтік құндылықтардың бірі, азаматтық сана-сезім, адамдардың әлеуметтік шығармашылығының туындысы. Секуляризмді бұлай түсіну дінді әлеуметтік бейбіт қоғамның позитивті бөлшегі ретінде мойындау. Ол оған қоғамдағы әлеуметтік әлаухат пен бейбіт дамудың рухани негіздерінің нығаюына көмектеседі. Зерттеушілер қазіргі адамзат терең рухани адамгершілік дағдарысқа ұшыраған дейді. Оның себептерінің бірі мәдениеттің оқшаулануы, яғни мәдениеттің салыстырмалы түрде бір-бірінен тәуелсіз зайырлы және діни салаға бөлінуі. Олар сонымен қатар жиі қайшылықта болады. Сондықтан тұрақты дамуға ұмтылған қазіргі кез келген қоғамның алдында маңызды әлеуметтік, мәдени, саяси мәселелердің бірі осы мәдениеттердің диалогін құру қабілеті болып табылады [4.3]. Дін рухани адамгершілік идеалдардың тасымалдаушысы, мәдени дәстүрлердің сақтаушысы ретінде қазақстандықтар үшін үлкен құндылыққа ие. Осыған байланысты діни этиканың бар күші өскелең ұрпақтың адамгершілік және рухани әлемін қалыптастыру үшін қолданылады. Дәстүрлі дін қағидалары мәдениет пен қоғамдық өмірдің бөлінбес бөлшегіне айналған. Н.Ә. Назарбаев әлемдік және дәстүрлі дін өкілдерінің II съезінде сан ғасыр бойы діннен нәр алған мәдениеттер тарихта өзін сақтап қалғанын және олардың діни рухының сақталуының өзі тұтас халықтардың тарихын сақтап қалудың кепілі болғанын атап өтті. Қазақстанның төрткүл дүние үшін конфессияаралық келісімнің үлгісіне айналуы кездейсоқ емес шығар. Ислам мен христиан дінінің, оның ішінде православиенің бейбіт қатар өмір сүруі біздің кең байтақ республикамызды мекендеген түрлі халықтың бауырмалдығының көрінісі. Кез келген дін адамдарға адамзатқа ортақ құндылықтарды жеткізеді, қоғамдағы мінез құлық нормаларын бекітеді, халықтардың сан ғасырлық рухани құндылықтарын сақтайды [5.6]. Бүгінде Қазақстан зайырлы және діни мәдениеттердің диалог идеясының көшбасшысына айналды. Бұл диалог әлемнің саяси және діни көшбасшылар тарапынан мойындалып, қолдау тапты. Қазақстан өз тәжірибесі арқылы халықтар мен діндер арасында, зайырлы және діни идеологиялық көзқарастар арасында келісімге жетуге болатынын көрсетті.

Мұсылмандар, православтар, католиктер мен протестанттар, буддистер мен иудеилер бір бірін сыйлайды. Кез келген адам өз діни сенімін таңдауға құқылы, басқа азаматтардың құқығын аяққа таптауға болмайтынын түсінеді. Сондықтан Қазақстан әлемдік және дәстүрлі дін өкілдерінің кездесу орнына айналды. Бұл кездесулер түрлі дін өкілдерінің бостандық пен толеранттылықтың жалпыға бірдей құндылықтарына негізделетін бір өркениетке, түрлі мәдениет пен діннің диалогіне ұмтылатынын көрсетті. Қазақ елінің секуляризмді осы қатынастардың ары қарай дамуы мен жаңаруының кепілі. Зайырлы мемлекет түрлі дінге құрметпен қарайды, төзімді, қоғамда гуманизмнің таралуын қолдайды, өз Отанын сүйетін, мемлекет үшін дәстүрлі ұлттық мәдениет пен дінді нығайту көзқарасын жоққа шығармайтын зайырлы азаматты қалыптастырады. Гуманизмнің зайырлы түрін қалыптастыру конфессияаралық толеранттылықты жоққа шығармай, елдің ұлттық бірегейлігін сақтайтын жаңа діни мәдениеттің қалыптасуына ықпал етеді. Біздің республикамыздағы мемлекет пен діни ұйымдардың қатынас үлгісі адамның құқығы мен бостандығын құрметтеу, қоғамдық және діни мүдделердің, серіктес қатынастардың үйлесімі, өзара түсінісуге ұмтылу сияқты демократиялық қағидаларға негізделген. Қазақстан түрлі дін өкілдерінің бейбіт және келісімде өмір сүре алатынының жақсы мысалы. Бұл мемлекеттің дін бостандығына, толеранттылықты, қоғамдағы толеранттылықты сақтауға

мүдделі екенін көрсетті. Қазақстан көпконфессиялы және көпұлтты мемлекет ретінде әлемдік және дәстүрлі діндердің гуманитарлық және адами әлеуетін қолдануды, конфессияаралық келісімді, зайырлы және рухани көшбасшылардың диалогын қолдануды жалғастыра береді. Тәуелсіздік жылдары Қазақстан көпұлтты және көпконфессиялы келісім қоғамының ерекше үлгісін жасай білді, ол әлемде «Қазақстан жолы» деп мойындалды.

Зерттеу нәтижесі: Қазақстандағы мәдениеттер мен діндер диалогі әлемдік стандарт ретінде мойындалды. Қазақстанның бұл табысының сыры біздің Отанымыз бен халқымыздың тарихында жатыр, ал көпконфессиялы келісімнің дамуы Еуразияның орта бөлігіндегі түрлі өркениет мен мәдениеттің көпғасырлы өзара араласу процестерінің нәтижесі. Мемлекетті құрайтын жергілікті ұлттың дәстүрлі толеранттылығы, оның өзге ұлт өкілдеріне, олардың мәдениетіне, дініне құрметі еліміздің дамуына берік әрі сенімді іргетас бола білді. Тәуелсіздік жылдары сыйлау, өзара түсіністік, шыдам мен келісім арқасында халық бірлігі мызғымас негізге айналды. Осы рухани байланыстар тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуына негіз бола алды деп толық айта аламыз.

Конституция әр азаматтың сенім бостандығына кепілдік береді. Әркімнің таңдауы бар. Діни сенімді таңдау кезінде жауапкершілік қажет, себебі дін өмір салтына, тұрмысқа, адам өміріне әсер етеді. Қазіргі заман интернет пен дамыған технологиялар заманы, келіп жатқан ақпарат ағыны жойқын, сол ақпараттан сақтанудың жолы адамның ішкі «сүзгісі». Елдің дәстүрі мен мәдени нормаларына сай діни сананың қалыптасуы қажет. Шынайы дінді агрессияға толы, дәстүрлі емес фанатизм мен экстремизмге алмастырып алмау керек. Елдегі бейбітшілік пен тұрақтылықтың сақтап қалудың амалы сенім бостандығы қағидасын, дәстүр мен дінді қатаң ұстанып, әлеуметтік, этникалық, діни кикілжіндерді шешудің жаңа сенімді механизмдерін қалыптастыру қажет. Діни радикализмнің теріс ықпалын азайту – адамдардың сыни ойлауын дамыту жолымен халықты кеңінен ақпарат-тандыру, түрлі білім беру форматтарын пайдаланып, қарсы тұру механизмдерін қалыптастыру. Діни радикализмге қарсы тұрудың негізгі тәсілі адамның өзінің жеке және әлеуметтік жағдайын көтеру үшін дұрыс жолды таңдай білу қабілеті дер едім. Қоғамның барлық деңгейінде бұл қабілетті дамытуға әсер ету үшін білім беруді демократияландыру қағидасын толық жүзеге асыруға ұмтылу керек. Қоғамның әр мүшесі қоршаған әлеммен қатынасты өздігінен игеру қабілетін мойындап, қазіргі заманауи әлеуметтік өзгерістердің белсенді мүшесіне айналуы қажет. Басқаша айтқанда тәрбие беру мен білім берудің басты міндеттерінің бірі - адамға әлемді қарапайым қабылдау мен түсіну шегінен шығаратын мәдениеттің күрделі түрін қалыптастыру. Білімді адам нақты әрекет барысында өзіндік рухани иммунитетке ие болады да, тұлғалық дамудың жаңа жоғары сатысына көтеріледі. Бұл сатыда толеранттылық қағидасы өмірдің қалыпты салтына айналады.

Қорытынды. Бүгінгі білім беру жүйесі ойлаудағы рефлексиялық қабілетті игеру негізгі талап болатын жаңа мәдениет қалыптастырудың жолдары мен тәсілдерін іздеу міндеттерін шешу жолында. Тәрбие мен білім беру адамның өзін жүзеге асыру, дамыту, тәртіпке келтіру сияқты қабілеттерді үйретеді. Бұл оған еркін азаматтық, кәсіби бағдар беріп қана қоймайды, сонымен қатар өзінің рухани әлеуетін дамытуға, құндылықтар әлемін құруға, ғылыми және өмірлік мәселелерді шешуде шығармашылық танытуға көмектеседі.

Бүгінгі жаһандану дәуірінде де рухани ұлттық қазыналарымызды сақтап қалу мен ұрпақтан ұрпаққа жеткізу – біздің басты міндетіміз. Қазақстан зайырлы мемлекет болғанмен Ата заңымызда діни конфессияларға аса мән беріп, азаматтардың ар-ождан бостандығына кепілдік берілген. Жоғарыда айтылғандай, халқымыздың басым бөлігі Ислам дінін ұстанушылар екендігі де мәлім. Қазіргі заманның басты мәселелерінің бірі – Қазақстанда тұратын этностардың жаңа руханиятын тәрбиелеу және қалыптастыру. Қазіргі Қазақстандағы көпмәдениетті білім беру өскелең ұрпақты толеранттылыққа, басқа этностардың, оның ішінде діни бірлестіктердің мәдени құндылықтарына құрметпен қарауға тәрбиелеуге ықпал етуі тиіс. Қазіргі жағдайда Қазақстан этностарының рухани келісімі мен мәдени бірлігінің мызғымас рухани негізі қандай құндылықтар, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар жүйесі болып табылады деген мәселе өзекті бола түсуіне байланысты этностардың бай мәдени мұрасын дамыту қажеттілігі туындауда. республикада тұратын топтар көбейеді. Н.Ә. Назарбаев қазақстандықтардың келесі сипаттамаларын береді: «Біріншіден, жаһандану әлемінде бәсекеге қабілетті шығармашыл тұлға. Екіншіден, нақты мақсаттар қойып, соған жете алатын прагматик, реалист. Үшіншіден, ұлттық бірегейлігін сақтаған, ұлттың дамуына кедергі келтіретін бар нәрседен бас тартқан адам. Төртіншіден, білім алудан жалықпайтын, танымы жоғары адам. Бесіншіден, халықтың дамуына эволюциялық даму гүлденуге мүмкіндік беретінін нақты түсінетін саналы азамат.

Алтыншыдан, ақыл ойы кең, көп тіл білетін, әлемнің ең үздік тәжірибелерін қабылдауға, өзгерістерге дайын болуы керек» [6.4]. Қазіргі Қазақстан қоғамдық саланың маңызды салаларын жаңарту жолын таңдады, соның ішінде қоғамдық сананың дамуына көп көңіл бөлді. Қоғамдық сананы жаңарту саясат пен экономикадағы көлемді өзгерістермен бірге жүрмейді немесе толықтырушы емес, ол ары қарай даму үшін дұрыс бағдар беретін негіз болуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бахтин М.М. *Эстетика словесного творчества*. М.:Искусство,1986. – 445 б.
2. Библер В.С. *От наукоучения к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век*. М.:Политиздат, 1990.- 413 б.
3. *Влияние религии на современный мир. Материалы международной научно-практической конференции/ Под общ. ред. З.К.Шаукеновой. Сборник статей*. – А.:ИФПР КН МОН РК,2013 – 406 б.
4. *Выступление Н.А.Назарбаева на XXV Ассамблее народа Казахстана 26 апреля 2017 года (Электронный ресурс)*. – 2017 – URL: <https://assembly.kz/ru/sess/vistuplenie-prezidenta-kazahstana> (дата обращения 09.04.2022) - (интернет көздері)
5. Габитов Т.Х., Карабаева А.Г., Исмагамбетова З.Н. *Факторы и основания религиозной толерантности в Республике Казахстан (Электронный ресурс)*.- 2015 – URL:<https://articlekz.com/article/15127> (дата обращения 09.04.2022) - (интернет көздері)
6. *Заключительное выступление Президента РК Н.А.Назарбаева на Съезде лидеров мировых и традиционных религий. Астана, 13 сентября 2006 года [Электронный ресурс]*. – 2006. – URL:http://www.akorda.kz/ru/speeches/external_political_affairs/ext_speeches_and_addresses (дата обращения: 09.04.2022) – (интернет көздері)
7. Нысанбаев А.Н. *Философия взаимопонимания*. – А.Қазақ энциклопедиясы, 2001.– 544 б.

References:

1. Bahtin M.M. *Estetika slovesnogo tvorchestva*. M.:Iskysstvo,1986. – 445 s.
2. Bibler V.S. *От naukoúčhenia k logike kúltúry: Dva filosofskih vvedeniia v dvadtsat pervyi vek*. M.:Politizdat, 1990.- 413 s.
3. *Vlianie religii na sovremennyi mir. Materialy mejdúnarodnoi naučno-praktičeskoj konferentsii/ Pod ob. red. Z.K.Shaýkenovoi. Sbornik statei*. – A.:IFPR KN MON RK,2013 – 406 s.
4. *Vystúplenie N.A.Nazarbaeva na HHV Assamblee naroda Kazahstana 26 apreliia 2017 goda (Elektronnyi resýrs)*. – 2017 – URL: <https://assembly.kz/ru/sess/vistuplenie-prezidenta-kazahstana> (data obraeniia 09.04.2022) - (internet kózderi)
5. Gabitov T.H., Karabaeva A.G., Ismagambetova Z.N. *Faktory i osnovania religioznoi tolerantnosti v Respyblike Kazahstan (Elektronnyi resýrs)*.- 2015 – URL: <https://articlekz.com/article/15127> (data obraeniia 09.04.2022) - (internet kózderi)
6. *Zaklyúchitelnoe vystúplenie Prezidenta RK N.A.Nazarbaeva na Sezde liderov mirovyh i traditsionnyh religii. Astana, 13 sentiabria 2006 goda [Elektronnyi resýrs]*. -2006. – URL:http://www.akorda.kz/ru/speeches/external_political_affairs/ext_speeches_and_addresses (data obraeniia: 09.04.2022) – (internet kózderi)
7. Nysanbaev A.N. *Filosofia vzaimoponimania*. A.:Qazaq entsiklopediasy, 2001.- 544 s.

ҒТАМР: 04.21.21
ӘОЖ:37.014

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.010>

*Балахметова Г.К.*¹*

*¹к.и.н., и.о.доцента кафедры истории Казахстана имени академика Т.С. Садыкова
КазНПУ имени Абая
E-mail: g_bal_01@mail.ru*

КАЧЕСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ – ОСНОВА ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы начального профессионального образования в Республике Казахстан. Были проанализированы динамика численности студентов организаций технического и профессионального образования по регионам и годам, контингент студентов организаций технического и профессионального образования по возрастным категориям, количественный и качественный состав преподавателей и мастеров, материально-техническая оснащенность учебных заведений. Автор проанализировал количественный и качественный состав педагогических кадров средних школ, отметил устойчивый рост доли учителей с высшим образованием в общем составе педагогических кадров. Вместе с тем, в статье рассматриваются негативные тенденции, которые повлияли на развитие образовательной системы в целом. Что касается учебно-методической методики совершенствования образовательных процессов, основанной на инновациях, которая в дальнейшем должна полностью интегрироваться в систему образования страны, то в настоящее время по стране несколько определены ее действия и структуры. Ряд работ в данном направлении проходит практику и определяется как перспективные пути развития профессионального становления подрастающего поколения.

Для формирования «нового педагога» новых общественных отношений необходимо совершенствование научно-методической работы работников системы образования с широким использованием новых педагогических технологий в повышении квалификации.

Дан анализ зарубежного опыта дуальной системы профессиональной подготовки, проблем и перспектив начальной подготовки квалифицированных специалистов профессионального уровня.

Ключевые слова: технического и профессионального образования, рабочие кадры, среднее общее образование, дуальное обучение, производственное обучение.

*Г.К. Балахметова*¹*

*¹тарих ғылымдарының кандидаты, академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы
кафедрасының доценті, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан
E-mail: g_bal_01@mail.ru*

САПАЛЫ БІЛІМ – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасындағы алғашқы кәсіптік білім беру мәселелері қарастырылады. Өңірлер мен жылдар бойынша техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдары студенттері санының динамикасы, жас санаттары бойынша техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдары студенттерінің контингенті, оқытушылар мен шеберлердің сандық және сапалық құрамы, оқу орындарының материалдық-техникалық жаратандырылуы талданды. Алдағы уақытта еліміздің білім жүйесіне толықтай енуі қажет болып отырған жаңашылдыққа негізделген білім беру үдерістерін жетілдірудің оқу-әдістемесіне келетін болсақ, қазіргі уақытта еліміз бойынша оның іс-әрекеттері мен құрылымдары біршама анықталып қалды. Осы бағытта атқарылған жұмыстардың бірқатары іс-

тәжірибеден өтіп, өскелең ұрпақты кәсіби қалыптастырудың келешек даму жолдары ретінде айқындалуда.

Жаңа қоғамдық қатынастың «жаңа педагогын» қалыптастыру үшін, педагогикалық жаңа технологияларды біліктілікті арттыруда кеңінен пайдалана отырып, білім беру жүйесі қызметкерлерінің ғылыми-әдістемелік бағыттағы жұмыстарын жетілдіру қажет.

Кәсіби даярлаудың дуальды жүйесінің шетелдік тәжірибесіне, кәсіби деңгейдегі білікті мамандарды бастапқы даярлаудың проблемалары мен перспективаларына талдау жасалды.

Кілт сөздер: Техникалық және кәсіптік білім беру, жұмысшы кадрлар, Жалпы орта білім беру, дуальды оқыту, өндірістік оқыту.

*G.K. Balakhmetova*1*

*¹Candidate of Historical Sciences, Acting Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan named after Academician T.S. Sadykov of Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan
E-mail: g_bal_01@mail.ru*

QUALITY EDUCATION IS THE BASIS OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article deals with the issues of primary vocational education in the Republic of Kazakhstan. The dynamics of the number of students of technical and vocational education organizations by region and year, the contingent of students of technical and vocational education organizations by age categories, the quantitative and qualitative composition of teachers and masters, the material and technical equipment of educational institutions were analyzed. As for the educational and methodological methodology for improving educational processes based on innovations, which should be fully integrated into the country's education system in the future, its actions and structures are currently somewhat defined in the country. A number of works in this direction are being practiced and are defined as promising ways of developing the professional formation of the younger generation.

In order to form a "new teacher" of new social relations, it is necessary to improve the scientific and methodological work of employees of the education system with the extensive use of new pedagogical technologies in professional development.

The analysis of foreign experience of the dual system of vocational training, problems and prospects of initial training of qualified specialists of professional level is given.

Keywords: technical and vocational education, working personnel, secondary general education, dual training, industrial training.

Введение. За последние годы в среднем профессиональном образовании развитых стран накоплен значительный опыт по переосмыслению традиционных разработок и использованию новых технологий обучения. Растущие международные контакты и взаимосвязь государств делают необходимым для них при пересмотре национальной учебно-воспитательной практики учет мирового опыта. Без него невозможно вхождение Республики Казахстан в мировое образовательное сообщество, признание документов, подтверждающих тот или иной уровень образования и квалификации.

Одним из условий перестройки среднего профессионального образования является диверсификация, которая предполагает изменение всех аспектов функционирования системы: организация новых типов учебных заведений, введение новых направлений подготовки специалистов в области образования с учетом конъюнктуры рынка педагогического труда, создание и введение новых курсов, программ, технологий обучения, развитие системы методов и форм обучения, реорганизация управления средним профессиональным образованием, структуры учебных заведений и их статуса, порядка финансирования, изменение процедур набора студентов и др.

Актуальность проблемы управления системой среднего профессионального образования в регионе обусловлена потребностями оптимизации самой системы управления этой системой. Социально-экономических преобразования выдвигает на первый план необходимость формирования оптимальной системы управления, в которой должны быть четко распределены и согласованы компетенция и

полномочия, функции и ответственность различных субъектов образовательной политики, прежде всего – образовательных организаций и органов местного самоуправления, район-ных, городских, областных и государственных управленческих структур. Среднее профессиональное образование на местах входит в состав единой образовательной системы и является элементом культурного пространства многих стран пришли к выводу о том, что будущее человечества и возможность дальнейшего существования разумной жизни зависит от культурного роста, напрямую связанного с уровнем образованности, миропонимания, нравственности и с моральными устоями всего населения в целом, народа каждой отдельной страны и личности. Оптимизация системы управления средним профессиональным образованием на местном уровне невозможна без формирования рыночной среды обитания, складывающейся в постиндустриальном, информационном обществе. В отдельно взятой территориально-административной единице, проблема оптимизации может проявляться в различной степени и темпах ее развития, а также в возможности адаптации групп, коллективов и отдельных индивидов к работе и жизни в рыночной среде. И чем выше уровень оптимизации, тем большими конкурентными возможностями и экономическими преимуществами могут обладать хозяйствующие субъекты и конкретные личности, способные рационально использовать потенциал новой рыночной среды социума.

Цель: выявить главные тенденции развития начального профессионального образования в Казахстане и определить их перспективное значение для обновления и совершенствование в современных условиях, изучить лучшие практики зарубежных стран.

Материалы и методы: Теоретический анализ научно-педагогической литературы, системно-целостный анализ, систематизация, обобщение интерпретация статистических данных Национальной образовательной базы данных (НОБД), изучение опыта зарубежных стран, прогнозирование и выработка рекомендации по развитию технического и профессионального образования.

Обсуждение результатов. В работах последнего десятилетия начальное профессиональное образование чаще всего анализируется в общем контексте профессионального образования. Так, в монографических работах и учебниках российских ученых характеризуются теоретические основы современного профессионального образования и профессиональной педагогики как особой области педагогических наук (Е.П. Белозерцев, В.Г. Максимов, А.М. Новиков, В.А. Сластенин, И.П. Смирнов И Др.); история возникновения и место начальной профессиональной подготовки в системе непрерывного образования (А.П. Беляева, А.М. Новиков, Е.Г. Осовский, К.И. Салимова, Б.К. Тебиев и др.).

В диссертационных исследованиях и статьях историко-педагогического характера, посвященных начальному профессиональному образованию, предметом исследования чаще всего выступают его развития (А.А. Буров, А.Д. Бурмистрова, Н.Н. Кузьмин, Н.Н; Кузьмина, Т.И. Кружкова и др.), характеристика определенного хронологического этапа его становления или вклад отдельных ученых в теорию и практику профессионального образования (Н.Г. Давлет-Кильдеева, И.Г. Коваленко, П.В. Прохорович, Н.В. Щербакова). Таким образом, исследование и освещение общих закономерностей и особенностей становления и развития начального профессионального образования в современной педагогической науке представлено достаточно фрагментарно. В последнее время в ряде работ раскрываются перспективные и инновационные элементы начального профессионального образования (О.Н. Григорьева, В.А. Скакун, Т.А. Сергеева, Н.М. Уварова и др.), однако их возможности и значимость для обновления начального профессионального образования устанавливаются вне связи с тенденциями его исторического развития.

В настоящее время для решения этой проблемы появились определенные теоретико-методологические предпосылки, позволяющие более глубоко и системно анализировать генезис профессионального образования. Это связано с интенсивным развитием методологии историко-педагогических исследований в последние десятилетия (М.В. Богуславский, Э.Д. Днепров, Б.Г. Корнетов, З.И. Равкин, О.Б. Широких и др.), а также появлением ряда концептуальных работ, опирающихся на новые представления о роли и месте начальной профессиональной школы в структуре отечественного образования в связи с требованиями времени, историческим опытом и тенденциями развития общества (А.М. Новиков, В.А. Сластенин, И.П. Смирнов, И.А. Халлимулин, Ю.А. Якуба и др.).

В современной казахстанской педагогике формированию общей культуры обучающихся посвящены исследования Н.А. Асипова, Р.А. Дюсупова, К.К. Жампеисова, С.С. Жубакова, Б.Е. Каирова, Ж.Ж. Наурызбай, Ш.Т. Таубаева и др. Идеи народности отражены в научных работах

И.Алтынсарина, М.Жумабаева, Ж.Аймауытова, М.Дулатова, Х.Досмухамедова и др. Общие проблемы этнопедагогике рассматривались К.Б. Жарыкбаевым, С.К.Калиевым, С.Рыгзановым, К.Сейсембаевым, С.А. Узакбаевой и др. Этносоциальным и этнопедагогическим аспектам формирования идентичности и национального самосознания личности посвящены работы Р.Ж. Айтжановой, К.А.Оразбековой, Л.С. Сырымбетовой, Б.А. Жетписбаевой, Ш.М. Мухтаровой, Г.К. Тлеужановой и др.

Различные аспекты решения проблемы компетентности в обучении исследованы в трудах Б.Т. Кенжебеков, А.А. Молдажанова, Б.Т. Барсай Н.Рахметова, Ж.Сандибаева, Д.Калабаева.

Результаты исследования. Одним из ключевых проблем в стране является подготовка квалифицированных специалистов, востребованных на рынках труда. Согласно Закону РК «Об образовании» подготовка рабочих кадров осуществляется в рамках начальной профессиональной образовательной программы. Начальное профессиональное образование приобретает в профессиональных школах и профессиональных лицеях на базе основного общего образования, сочетается с получением среднего общего образования и направлено на подготовку работников квалифицированного труда (рабочих, служащих) по различным направлениям трудовой деятельности. Срок обучения в профессиональной школе составляет два-три года, в профессиональном лицее – три года, по особо сложным профессиям, а также для работ, связанных с обслуживанием уникального оборудования, до четырех лет. Начальное профессиональное образование по отдельным профессиям может базироваться на среднем общем образовании с сокращенными сроками обучения. Профессиональное обучение может осуществляться непосредственно на производстве, в учебно-производственных комбинатах, в учебных центрах, на курсах и в других учебно-производственных структурах подготовки рабочих. [1]

Начальное и среднее профессиональное образование приобретает в профессиональных школах, лицеях и колледжах и сочетается с получением общего среднего образования.

В соответствии с концепцией об образовании Республики Казахстан основными задачами профессионально-технического образования являются:

- разработка и внедрение государственных общеобразовательных стандартов профессионального образования, их обновление с учетом ситуации на рынке труда и структурных изменений в экономике;
- создание условий для повышения доступности профессионального образования;
- поддержка негосударственного сектора профессионального образования;
- организация и развитие социального партнерства в системе профессионального образования;
- расширение международного сотрудничества по вопросам подготовки и переподготовки кадров в учебных заведениях профессионального образования.

Начальное профессиональное образование включает в себя подготовку, переобучение и повышение квалификации рабочих, специалистов и безработных, а также незанятого населения.

Сегодня в стране насчитывается 821 колледжей, из них 479 государственных и 342 частных.

За последние три года отмечается динамика увеличения численности обучающихся технических и профессиональных учебных заведений:

Таблица 1 – Динамика численности студентов организаций технического и профессионального образования по регионам и годам

человек				
№	Регион	2019	2020	2021
1.	по Республике Казахстан	469 353	475 960	488 949
2.	Акмолинская	20 965	21 641	22 015
3.	Актюбинская	24 651	24 626	25 577
4.	Алматинская	31 456	31 749	33 635
5.	Атырауская	14 465	14 916	16 485
6.	Западно-Казахстанская	17 351	17 011	17 423
7.	Жамбылская	24 487	23 678	23 476
8.	Карагандинская	37 500	37 456	38 439
9.	Костанайская	21 899	22 670	22 832
10.	Кызылординская	20 131	19 798	19 687
11.	Мангистауская	19 196	19 108	19 864
12.	Павлодарская	20 528	21 328	21 908
13.	Северо-Казахстанская	10 910	10 682	10 802

14.	Туркестанская	48 386	46 584	41 263
15.	Восточно-Казахстанская	33 692	35 362	36 170
16.	г. Нур-Султан	25 340	26 538	27 285
17.	г. Алматы	66 107	69 231	73 088
18.	г. Шымкент	26 848	27 536	32 910
19.	Республиканские	5 441	6 046	6 090

Источник: данные НОБД

Увеличение доли лиц, принятых на программы среднего профессионального образования по востребованным экономикой профессиям и специальностям, за счет расширения спектра образовательных услуг, в том числе введения новых профессий и специальностей

При этом наибольшее количество студентов наблюдается в г. Алматы (15%), Туркестанской области (8%), Карагандинской области (7,8%).

По данным Национальной образовательной базы данных (НОБД) 272189 человек (55,6%) обучаются на основе государственного гранта. [2]

Анализируя контингент обучающихся технических и профессиональных учебных заведений, необходимо отметить, что 88% составляют студенты, поступившие после 9 и 11 классов, 3% составляют студенты 40 и старше лет:

Таблица 2 - Контингент студентов организаций технического и профессионального образования / возраст человек

№	Регион	всего	в том числе по возрасту					40 лет и старше
			менее 14 лет	14-24 лет	25-29 лет	30-34 лет	35-39 лет	
1.	по Республике Казахстан	488 949	331	432 472	16 360	15 335	10 382	14 069
2.	Акмолинская	22 455	4	19 986	700	672	485	608
3.	Актюбинская	25 577	25	20 868	1 480	1 320	857	1 027
4.	Алматинская	33 635	47	28 785	1 436	1 405	905	1 057
5.	Атырауская	17 913	6	15 935	576	595	365	436
6.	Западно-Казахстанская	17 423	6	14 674	930	768	460	585
7.	Жамбылская	23 476	13	21 437	626	560	378	462
8.	Карагандинская	38 821	24	33 944	1 407	1 407	931	1 108
9.	Костанайская	22 832	2	19 902	753	862	608	705
10.	Кызылординская	19 687	16	17 340	866	552	370	543
11.	Мангистауская	19 864	4	17 271	925	753	471	440
12.	Павлодарская	21 908	4	18 713	768	872	656	895
13.	Северо-Казахстанская	10 802	2	9 548	346	391	265	250
14.	Туркестанская	41 263	34	36 965	1 355	1 007	620	1 282
15.	Восточно-Казахстанская	36 229	33	30 486	1 431	1 443	1 013	1 823
16.	г. Нур-Султан	28 116	14	25 996	536	511	412	647
17.	г. Алматы	76 038	80	70 709	1 272	1 380	1 059	1 538
18.	г. Шымкент	32 910	17	29 913	953	837	527	663

Источник: данные НОБД

Таблица 3 – Сведения о педагогических работниках организаций технического и профессионального образования

Регион	всего	администрация	методист	психолог	всего мастеров	мастера производственного обучения	воспитатели	преподавателей
по Республике Казахстан	39 962	4 109	690	640	5 238	5 002	550	28 735

Источник: данные НОБД

В соответствии с приведенными данными в учебных заведениях организаций технического и профессионального образования ведут занятия 28735 преподавателей и 5238 мастеров, при этом 95% из них являются производственниками. по данным Национальной образовательной базы данных (НОБД) из 28735 преподавателей, 27 935 или 97% имеют высшее образование, из 5238 мастеров 69,5% имеют высшее образование. [3] при этом соотношение преподавателя и студента составляет 1:17, а соотношение мастера и студента 1:93.

Таблица 4 - Численность преподавателей организаций технического и профессионального образования с академической и учеными степенями

Регион	всего преподавателей	в том числе имеют:			
		ученую степень		академическую степень	
		доктора PhD	наук,	кандидата наук	магистра
по Республике Казахстан	28 735	118		349	4 456
Акмолинская	1 360	1		7	194
Актюбинская	1 417	6		11	161
Алматинская	2 020	9		20	227
Атырауская	862	2		7	80
Западно-Казахстанская	1 077	3		5	123
Жамбылская	1 269	3		8	161
Карагандинская	2 322	5		20	253
Костанайская	1 281	7		7	154
Кызылординская	1 414	6		14	181
Мангистауская	919	4		11	102
Павлодарская	1 358	2		4	242
Северо-Казахстанская	737	0		7	85
Туркестанская	2 613	13		36	327
Восточно-Казахстанская	2 500	11		33	433
г. Нур-Султан	1 598	10		20	354
г. Алматы	4 153	30		116	1 079
г. Шымкент	1 835	6		23	300

Источник: данные НОБД

Как видно из приведенных данных 17% преподавателей имеют академические и ученые степени, при этом 1,6% имеют степень докторов наук, PhD, кандидата наук, 15,5% степень магистранта. Наиболее большое количество остепененных преподавателей наблюдается в г. Алматы, самое наименьшее количество в Северо-Казахстанской области.

Трудоустройство выпускников по данным Национальной образовательной базы данных (НОБД) составляет 72%. Сегодня техническое и профессиональное образование полностью перешло на модульную систему подготовки кадров.

Для обновления содержания на основе требований работодателей по всем 246 специальностям разработаны модульные программы, содержание программ и ожидаемые компетенции согласованы с работодателями.

За счет сокращения дублирующих дисциплин уменьшены сроки обучения и дана возможность в рамках одной специальности освоить до трех родственных квалификаций.

У колледжей появилась возможность до 50% (до 80% при дуальном обучении) изменять содержание модулей с учетом требований работодателей.

Холдингом "Кәсіпкор" разработаны 100 учебных пособий по 40 специальностям которые нацелены на методическое сопровождение актуализированных модульных образовательных программ

МОН РК разработало проекты: «Модернизации системы технического и профессионального образования»; новой модели управления ресурсами подготовки кадров; и Концепции «Кәсіпкор» и другие. Определенную работу проводят высшие учебные заведения. Большинство из вузов при участии Министерства образования и науки, социальных партнеров, работодателей, управления образования оснащены современным информационно-коммуникационным оборудованием, что способствует внедрению инновационных методов обучения в образовательный процесс и обеспечению экономики высокопрофессиональными кадрами, владеющими современными технологиями производства.[4]

Большое внимание уделяется материально-техническому оснащению организаций технического и профессионального образования.

Таблица 5 -Сведения о материально-технической базе организаций технического и профессионального образования единиц

Регион	количество учебных кабинетов	количество лабораторий	количество мастерских	учебные полигоны	учебные хозяйства
по Республике Казахстан	21 986	3 924	2 799	238	144
Акмолинская	1 221	237	183	15	11
Актюбинская	1 105	224	143	15	4
Алматинская	1 586	276	235	14	7
Атырауская	822	105	94	10	2
Западно-Казахстанская	766	128	126	10	8
Жамбылская	1 349	195	169	16	4
Карагандинская	1 863	298	234	36	17
Костанайская	955	252	118	5	5
Кызылординская	1 053	194	115	13	7
Мангистауская	736	109	95	13	19
Павлодарская	1 051	247	161	15	11
Северо-Казахстанская	518	104	79	7	8
Туркестанская	2 009	367	307	25	22
Восточно-Казахстанская	1 728	347	247	23	15
г. Нур-Султан	1 148	187	112	6	0
г. Алматы	2 882	486	267	12	0
г. Шымкент	1 194	168	114	3	4

Источник: данные НОБД

Таблица 5 -Обеспеченность компьютерной техникой студентов организаций технического и профессионального образования

Регион	всего студентов, чел	количество компьютерной техники в колледжах	
		общее количество компьютерной техники в колледжах, используемых в учебном процессе, ед.	количество студентов на 1 компьютер, чел
по Республике Казахстан	488 949	110 384	4
Ақмолинская	22 455	4 761	5
Ақтөбінская	25 577	4 058	6
Алматынская	33 635	6 546	5
Атырауская	17 913	3 703	5
Западно-Казахстанская	17 423	5 348	3
Жамбылская	23 476	4 669	5
Қарағандынская	38 821	12 839	3
Қостанайская	22 832	4 273	5
Қызылордынская	19 687	3 134	6
Мангистауская	19 864	4 940	4
Павлодарская	21 908	4 602	5
Северо-Казахстанская	10 802	2 012	5
Туркестанская	41 263	6 907	7
Восточно-Казахстанская	36 229	6 040	6
г. Нур-Султан	28 116	12 189	2
г. Алматы	76 038	18 803	3
г. Шымкент	32 910	5 560	4

Источник: данные НОБД

В соответствии данным НОБД наиболее сильная материально-техническая база наблюдается в Туркестанской, Карагандинской областях, наиболее слабая – Атырауской, Северо-Казахстанских областях. Плохая обеспеченность компьютерной техникой наблюдается в мегаполисах республики – г. Астана, г. Алматы, самые лучшие показатели в Туркестанской и Актюбинской и Кызылординской областях.

Учебные заведения внедряют новые стандарты технического и профессионального образования, разработанные с учетом международных требований к подготовке специалистов, в учебных планах которых предусматривается 40-процентное количество часов профессиональной практики.

С целью повышения качества подготовки специалистов и дальнейшего их трудоустройства учебные заведения активно ведут работу по налаживанию партнерских связей с новыми социальными партнерами в лице предприятий различных форм собственности.

Осуществляется подготовка по договорам с работниками предприятий и фирм, учет мнений работодателей в содержании профессионального обучения, требованиях к квалификации специалистов.

Подписан Меморандум между Ассоциацией организаций технического и профессионального образования г. Астаны и Союзом столичных работодателей о сотрудничестве. Совместно с работодателями и зарубежными социальными партнерами реализуются совместные образовательные программы по техническим специальностям. Опыт социального партнерства в области профессионального образования и подготовки кадров осуществляется в рамках пилотных исследований, проводимых Министерством образования и науки РК с участием работодателей и ведущих неправительственных организаций.

Так, в Атырау СП ТОО "Тенгизшевройл" открыло учебный Центр по профессионально-технической подготовке специалистов для строительства двух крупных проектов, общая стоимость которых оценивается более \$3,2 млрд. По замыслу организаторов, учебный центр, возглавляемый КОО ПФД Интернэшнл и Атырауским областным учебным центром (АОУЦ), даст местным рабочим

необходимые знания и навыки безопасной, эффективной и успешной работы по строительству данного проекта. Как заявил Барат Гаэл, генеральный менеджер по капитальным проектам ТШО: «Наличие данного учебного центра означает, что Атырау сейчас располагает первоклассным центром, способным удовлетворить потребность в подготовке рабочих специальностям в контролируемых и безопасных условиях. В реконструкцию здания центра было инвестировано \$4 млн, что включает в себя реконструкцию классных комнат и мастерских, а также оснащение всем необходимым оборудованием, инструментами и материалами для подготовки рабочих специальностям по широкому кругу дисциплин».[5]

В общей сложности ТШО обязуется вложить в программу обучения до \$36 млн. Вначале подготовка будет ограничена персоналом субподрядчиков, которые получили подряд на строительство проекта ЗСГ/ПВП, и предполагается, что около трех тысяч рабочих пройдут подготовку в учебном центре в течение всего срока действия проекта. Данный учебный центр получил статус "официально зарегистрированного учебного центра" со стороны Национального центра образования и исследования в области строительства (НЦОИС), расположенного в Гаинсвилле, штат Флорида, США, он будет пользоваться стандартной программой обучения в соответствии с уровнем знаний, достаточно гибкой для обеспечения начальной подготовки вновь принятых работников рабочих профессий с минимальным опытом работы или без него, а также дополнительной или специальной подготовки более опытных рабочих. В целом программа рассчитана на получение профессиональных знаний и навыков, необходимых для обеспечения качества и техники безопасности на проекте. Обучение будет проходить до 12 недель в зависимости от индивидуальной подготовки кандидата по рабочим специальностям - бетонщик, арматурщик, сварщик и др. Принятый по программе учебный план под названием "Серия обучения Контрен" разработан НЦОИС и утвержден департаментом труда США. В настоящее время данный учебный план, адаптированный под особенности страны пользователя, применяется во многих западных компаниях в США, а также в международном масштабе во многих странах мира. Поэтому казахстанские специалисты после окончания обучения в центре смогут найти работу в аналогичных проектах по всему миру.[6]

Стабилизация экономики в Казахстане создала реальные предпосылки увеличению спроса на рабочую силу на рынке труда. В удовлетворении этого спроса наряду с государственным сектором образования огромную роль должны сыграть негосударственные колледжи. Но, к сожалению, на сегодняшний день, техническое и профессиональное образование оторвано от потребностей рынка труда. Поэтому необходимо изучить международный опыт по подготовке рабочих кадров.

За рубежом используются разные модели организации профессиональной подготовки. Каждая модель имеет свои особенности с точки зрения условий организации обучения, степени зависимости обучаемых от фирмы, источников финансирования, структуры издержек, роли государства в регулировании этого процесса. Однако системы профессиональной подготовки, применяемые в таких странах, как Германия и США, отличаются большим своеобразием.

Немецкая модель дуальной системы профессиональной подготовки, хорошо отрегулированная и эффективная форма обучения, хотя и требующая больших затрат, значительно отличается от традиционных моделей, используемых в других странах. Этой системой профессионального обучения рабочих кадров охвачено в Германии почти 70 % выпускников общеобразовательных школ. Дуальная модель профессионального образования включает практическое обучение на производстве в системе ученичества и теоретическую подготовку в государственной профессиональной школе. Эта система стала результатом поисков объединения интересов всех заинтересованных сторон учебного процесса: учащихся, предпринимателей и государства. Как показала практика, такая форма обучения приводит к быстрой адаптации работников к условиям данного производства. Благодаря сочетанию работы и учебы при постоянном усложнении программы того и другого, предприятие через три года получает работника нужного профиля, полностью адаптированного к его конкретным условиям производства.

Профессиональная подготовка в дуальной системе осуществляется по 380 профессиям в соответствии с государственной классификацией. Государство контролирует школьную часть профессиональной подготовки, а торгово-промышленные и ремесленные палаты, как органы самоуправления предпринимателей, – обучение на производстве. Тем не менее, нельзя считать государство и частный капитал равноправными партнерами в деле подготовки рабочих кадров. Ведущую и решающую роль здесь играет частный капитал, который сохраняет в Германии монополию на сферу профессиональной подготовки молодежи.

Дуальная система профессионального образования финансируется в основном за счет частных и государственных средств, но привлекаются и другие источники. Расходы на эти цели в целом можно подразделить на четыре основных вида: федеральные, земельные, органов местного самоуправления (общин) и предприятий. Удельный вес средств, поступающих из различных источников, зависит от того, какое направление образования финансируется. Однако основная доля в общих расходах на эти цели приходится на предпринимателей, так как в Германии предприятие несет ответственность за профессиональное обучение своих работников.

Немецких предпринимателей добровольно берут на себя большую часть расходов на производственное обучение, т.к. это позволяет им решать несколько задач:

1) они усматривают в производственном обучении важный фактор повышения эффективности труда, что в определенной мере компенсирует издержки предприятий на ученичество.

2) государство создает стимулы для активизации деятельности предприятий в области профессиональной подготовки. Такими стимулами являются снижение налоговых ставок на доходы и освобождение предпринимателей от налога на добавленную стоимость.

3) предприятия подготавливают квалифицированную рабочую силу, хорошо адаптированную к конкретным условиям производства, благодаря чему имеют работников нужной квалификации в необходимом количестве. Многие предприятия привлекают в профессиональные школы даже большее число учащихся, чем это необходимо для производственных целей с тем, чтобы в процессе обучения выявить их личные качества и способности и иметь более широкие возможности для отбора по завершении курса обучения.

4) предприниматели, используя дуальную систему, могут влиять на учебный процесс, максимально приближая программу обучения к своим производственным нуждам.[7]

В настоящее время существует ряд противоречий и проблем, которые необходимо решить в результате реализации настоящей программы оптимизации управления образовательной организацией. Противоречия, определённые на основе факторов, оказывающих существенное влияние на развитие колледжа:

– между потребностью общества в высококвалифицированных кадрах и недостаточной мотивацией студентов на педагогическую профессию в силу снижения социального статуса педагога;

– между потребностью общества в высоконравственных специалистах и проявлениями гражданского нигилизма в обществе;

– между потребностью обновления педагогических кадров и проблемой привлечения к работе молодых специалистов.

Необходимо решать следующие задачи:

1. Необходимость модернизации материально-технической базы колледжа по новым специальностям.

2. Недостаточно развиты механизмы участия работодателей в формировании содержания образования в соответствии с требованиями ГОСО СПО.

3. Недостаточное привлечение к участию в образовательном процессе колледжа высококвалифицированных специалистов со стороны работодателей, руководящих и педагогических кадров, имеющих учёную степень.

4. Необходимость расширения сферы социального партнёрства в области обеспечения местами производственной практики.

5. Необходимость разработки долгосрочной программы оптимизации кадрового потенциала колледжа, ориентированной на привлечение молодых специалистов к педагогической деятельности в колледже, на регулярное повышение квалификации в области новых информационных технологий, стажировок в лучших образовательных учреждениях города и страны (за рубежом), изучение новых педагогических технологий.

6. Необходимость оптимизации механизмов контроля качества подготовки обучающихся через внедрение системы менеджмента качества образования.

7. Необходимость разработки и реализации концепции духовно нравственного развития и воспитания личности.

8. Востребованные на рынке труда специальности часто не пользуются спросом среди абитуриентов

9. Рынок регионального труда и рынок образовательных услуг не имеют постоянных информационных взаимосвязей.

10. Необходимость разработки системы мероприятий по улучшению имиджа колледжа с целью обеспечения конкуренции на рынке образовательных услуг.

11. Информатизация образовательного пространства колледжа требует системного подхода к реализации.

12. Недостаточность внебюджетных поступлений.

На основании данного определения сформулированы ведущие идеи концепции оптимизации образовательной системы начального профессионального образования:

- Развитие каждого компонента образовательного процесса через внедрение инноваций;
- Направленность образовательного процесса на развитие профессионального и духовно-нравственного потенциала личности каждого обучающегося;
- Реализация личностно-ориентированного подхода в образовании;
- Реализация компетентностного подхода к формированию общих и профессиональных компетенций будущих специалистов в соответствии с ГОСО СПО;
- Внедрение новых педагогических технологий в образовательный процесс;
- Развитие механизмов контроля качества подготовки обучающихся;
- Внедрение новых подходов в управлении образовательным

Таким образом, для успешной реализации индустриально-инновационного развития, система образования должна подготовить квалифицированных специалистов начального профессионального уровня. Эти кадры должны соответствовать таким критериям как высокий профессионализм, компетенции и навыки, которые необходимо приспособлять к требованиям рынка труда, уметь в нужный момент пройти курсы переквалификации

Список используемой литературы:

1. Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27.07. 2007 г. Астана, 2007.
2. Статистика системы образования Республики Казахстан. Национальный сборник. Нур-Султан, 2022, – С.247.
3. Статистика системы образования Республики Казахстан. Национальный сборник. Нур-Султан, 2022, с.252
4. www.edu.gov.kz/ru/
5. www.genconsul.de/bildung
6. www.genconsul.de/bildung
7. Загоруйко И., Федоров В. Рынок подготовки кадров: тенденции и проблемы// Человек и труд. 1993, № 4, – С.25.

References:

1. Zakon Respubliki Kazahstan «Ob obrazovanii» ot 27.07. 2007 g. Astana, 2007
2. Statistika sistemy obrazovania Respubliki Kazahstan. Nasionälnyi sbornik. Nur-Sultan, 2022, s.247
3. Statistika sistemy obrazovania Respubliki Kazahstan. Nasionälnyi sbornik. Nur-Sultan, 2022, s.252
4. www.edu.gov.kz/ru/
5. www.genconsul.de/bildung
6. www.genconsul.de/bildung
7. Zagoruiko I., Fedorov V. Rynok podgotovki kadrov: tendensii i problemy// Chelovek i trud. 1993, № 4, s.25

УДК 614.251.2
МРНТИ 0320

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.011>

К.Т. Байжиенова ^{*1}, Е.Е. Сайлаубай ²

¹Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Қазақстан тарихы кафедрасының докторанты
Қазақстан Республикасы, Астана қаласы
E-mail: ktlegenkyzy@mail.ru

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ
«Ел тарихы» ғылыми зерттеу орталығының директоры
Қазақстан Республикасы, Астана қаласы
E-mail: alashorda100@mail.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫНЫҢ ЖАҢА БЕТБҰРЫС КЕЗЕҢІ: 1998-2004 ЖЫЛДАР

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан денсаулық саласы мен медицинасының 2000 жылғы жаңа бетбұрыс кезеңі қарастырылады. Жұмыстың құндылығы сол, денсаулық сақтау жүйесін қалыптастыру контекстінде қабылданған бағдарламалар мен жобалар қызметінің негізгі бағыттары талданады. Сондай-ақ автор қолданыстағы кеңестік әдістеменің өзгеруі және жаңаларының айналыс алуына жол ашқан жеке тұлғаларға да тоқталып өтеді. Өтпелі кезеңдегі елдің денсаулық ахуалы, жүйенің қалыптасуын тежейтін себептер де, түрлі теріс статистикалар да сипатталады.

Жасыратыны жоқ, 1991-2000 жылдары қабылданған денсаулық сақтау саласындағы реформаларды жалпы ел көлемінде жүзеге асыру сәтсіз аяқталды. Оған себеп: техникалық және әдіснамалық дайындықтың жетілмегендігі, нормативтік-құқықтық базаның әлсіздігі және саяси қолдаудың жеткіліксіздігі. Бұл 2001-2004 жылдардағы денсаулық сақтау саласындағы реформалардың көптеген элементтерінің, әсіресе МСАК саласында, кері шегінуіне әкелді.

Бірақ сол кезеңді біржақты негативпен ғана бағалауға болмайды, позитивті де үдерістердің болғанын атап өту керек. Ең бастысы тектоникалық қозғалыс басталды. Саланы бөліп алу үшін құрылған Денсаулық сақтау істері агенттігі кейінірек Денсаулық сақтау министрлігі болып қайта құрылды.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары бардан айрылып қалмай, бұрынғы жүйелік қателіктермен жұмыс істеу мәселесі күн тәртібінде тұрды. Ал бергі кезеңде батыстық озық үлгілерге назар аударып, модернизация мен реформа жүргізу қажеттілігі білінді. Нарықтық экономиканың күрделі кезеңіндегі денсаулық сақтау институтын зерттеу, осы шақтың аналитикалық талдамасы елдің әлеуметтік-саяси тарихының маңызды жақтарын ашуға мүмкіндік беретіні атап өтілді.

Байжиенова К.Т. ^{*1}, Сайлаубай Е.Е. ²

¹Докторант кафедрасы тарихы Қазақстан ЕНУ имені Л.Н. Гумилева
Республика Қазақстан, г. Астана
E-mail: ktlegenkyzy@mail.ru

²Кандидат исторических наук, доцент, директор научно-исследовательского центра
«История страны» ЕНУ имені Л.Н. Гумилева
Республика Қазақстан, г. Астана, E-mail: alashorda100@mail.ru

НОВЫЙ ПОВОРОТНЫЙ МОМЕНТ В СФЕРЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ КАЗАХСТАНА: 1998-2004 ГОДЫ

Аннотация

В статье рассматривается новый поворотный момент 2000 года в сфере здравоохранения и медицины Казахстана. Ценность работы заключается в том, что анализируются основные направления

деятельности программ и проектов, принятых в контексте формирования системы здравоохранения. Также автор обращает внимание на изменения в действующей советской методике и отдельных лиц, открывших путь для обращения новых. Характеризуется состояние здоровья страны в переходный период, как причины, тормозящие формирование системы, так и различные отрицательные статистические данные.

Ни для кого не секрет, что реформы здравоохранения, принятые в 1991-2000 годах, не увенчались успехом в масштабах всей страны. Причина: несовершенство технической и методологической подготовки, слабость нормативно-правовой базы и недостаточная политическая поддержка. Это привело к отступлению многих элементов реформ здравоохранения в 2001-2004 годах, особенно в области ПМСП.

Но стоит отметить, что тот же период нельзя судить только об одностороннем негативе, есть и положительные. Самое главное, началось тектоническое движение. Агентство по делам здравоохранения, созданное для разделения отрасли, позже было преобразовано в Министерство Здравоохранения.

В первые годы независимости на повестке дня стоял вопрос работы над прежними системными ошибками, не теряя бара. А в этот период осознавалась необходимость модернизации и реформирования, уделяя внимание передовым западным образцам. Было отмечено, что исследование института здравоохранения в сложный период рыночной экономики, аналитическая аналитика настоящего времени позволяют раскрыть важнейшие аспекты социально-политической истории страны.

Baizhiyenova K.T.^{*1}, Sailaubay Y. Y.²

*¹Doctoral student of the Department of History of Kazakhstan ENU named after
L.N. Gumilyov Republic of Kazakhstan, Astana
E-mail: ktlegenkyzy@mail.ru*

*²Candidate of Historical Sciences, Assistant professor Director of the Research Center
«History of the Country» ENU named after L.N. Gumilyov
Republic of Kazakhstan, Astana, E-mail: alashorda100@mail.ru*

A NEW TURNING POINT IN THE HEALTHCARE SECTOR OF KAZAKHSTAN: 1998-2004

Abstract

The article considers a new turning point in the year 2000 in the field of healthcare and medicine in Kazakhstan. The value of the work lies in the fact that the main activities of programs and projects adopted in the context of the formation of the health system are analyzed. The author also draws attention to changes in the current Soviet methodology and individuals who have opened the way for new ones to apply. The state of health of the country during the transition period is characterized, as the reasons that slow down the formation of the system, and various negative statistics.

It's no secret that the healthcare reforms adopted in 1991-2000 were not crowned with success nationwide. The reason: the imperfection of technical and methodological training, the weakness of the regulatory framework and insufficient political support. This led to the retreat of many elements of the health care reforms in 2001-2004, especially in the field of primary health care.

But it is worth noting that the same period cannot be judged only on one-sided negativity, there are also positive ones. Most importantly, the tectonic movement has begun. The Agency for Health Affairs, created to separate the industry, was later transformed into the Ministry of Health.

In the first years of independence, the issue of working on previous system errors was on the agenda, without losing the bar. And during this period, the need for modernization and reform was realized, paying attention to advanced Western models. It was noted that the research of the Institute of Healthcare in a difficult period of the market economy, analytical analysis of the present time allow us to reveal the most important aspects of the socio-political history of the country.

Кіріспе. 2000 жылға қарай Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігін жария-лағанына ширек уақыт болды. Осы кезеңде ел-жұрт бірауық ес жиып, өткен жолын түсініп, қазіргісін бағамдап, алдағысын болжамдауға барынша тырысты. Бұл жалпыхалықтық деңгейде ғана емес, мемлекеттік масштабта іске асып жатқан үдеріс еді. Өйткені жаңа ғасыр айрығында өзі өз болған Егемендіктің алғашқы қорытындыларын жасау керек болды. Соның бір бағыты отандық денсаулық сақтау саласы мен медицинаға да қатысты еді.

Мәлім болғандай, 1991 жылдан бастап еліміз КСРО басшылығы көптеген ұрпақтар бойына бекіткен кеңестік экономиканың бұрмаланушылығынан туындаған келеңсіздіктерді толығымен өзінің ащы тәжірибесінен өткізді. Белгілі хирург, академик М.Әлиевайтқандай, экономиканы тұрақтандыру үшін халқымызға тым жоғары қаржылық және моральдық құн төлеуге тура келді. Тәуелділік пен теңестіруден арылып, халықтың менталитетін белгілі бір дәрежеде өзгертуге, жаңа кадрларды дайындауға, халықтың әл-ауқаты жағынан орта табын қалыптастырудың алғышарттарын жасауға он жыл қажет болды. Ақырында, кері қайтаруға болмайтын реформалар мен демократияландыру жолында қадам жасау керек болды [1].

Қазандық тарихшы Г.Ф. Галинаның «Становление национальной системы здравоохранения Республики Казахстан в 1990-е годы» атты диссертациясында атап өткендей, сондағы Қазақстанды шарпыған саяси-экономикалық және әлеуметтік дағдарыс денсаулық сақтау мен медицинаны өте қиын жағдайға әкелді. Біртұтас ұлы державаның ыдырауы, дүниежүзінің саяси картасында жаңа тәуелсіз мемлекеттердің пайда болуы, олардың мемлекеттілігінің қалыптасуы, жаһандану мен халықаралық факторлардың әсері, нарықтық қатынастарға көшу – осының барлығы денсаулық сақтау саласының қызметіне және оның посткеңестік республикалардағы одан әрі даму әдістеріне ықпал етті [2].

Ал оған дейінгі кезеңде «Семашко үлгісі» деп аталып кеткен денсаулық сақтау жүйесінің өз уақыты үшін барынша прогрессивті үлгі болғаны рас. Атап айтқанда, 1978 жылы Алматы қаласында өткен Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының алғашқы медициналық-санитарлық көмекті дамытуға арналған конференциясы бұл жүйені халықаралық деңгейде мойындауына алып келді. Бұл толықтай орталықтандырылған және бақыланатын мемлекеттік жүйенің тиімді үлгілерінің бірі болды [3].

1991 жылдан Жеке медициналық тәжірибеге рұқсат етіліп, 1992 жылдан Міндетті медициналық сақтандыруды енгізуге, медициналық-санитариялық алғашқы көмек (МСАК) рөлін күшейтуге, жүйені басқаруды орталықсыздандыруға, жеке медициналық тәжірибені енгізуге, пациенттің дәрігерді еркін таңдау құқығын қамтамасыз етуге және медициналық білімді жетілдіруге шақыратын Денсаулық сақтауды реформалаудың алғашқы тұжырымдамасы қабылданғанына қарамастан елде ұзақ уақыт кеңестік денсаулық сақтау дәстүрі басымдық болып қала берді. Ал сол кездегі жетіспеушілік пен дағдарыс жағдайында саланы құлатып алмай, бұдан әрі ілгерілетудің бүкіл ауыртпалығын 1991 жылға дейін Қазақ ССР Денсаулық сақтау министрі қызметін атқарып келіп, кейіннен қызметін 1991-1992 жылдары аралығында тәуелсіз Қазақстанның тұңғыш Денсаулық сақтау министрі ретінде жалғастырған А.А. Аманбаевпен ең сындарлы шақ – 1992-1997 жылдары салаға басшы болған В.Н. Девятконың иығына түсті. Одан әрмен Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрі (1997- 1999 ж.ж.) яки Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау, білім беру және спорт министрі (1999 жылдың қаңтар-қазаны) Қ.Е. Көшербаев, Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау ісі жөніндегі агенттігінің төрайымы М.Н. Омарова (1999-2000 ж.ж.), Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау ісі жөніндегі агенттігі (2000-2001 ж.ж.) яки Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау министрі (2001-2004 ж.ж.)

Ж.А. Досқалиев еңбек етті.

Жалпы, сол кездегі денсаулық сақтау жүйесінің функциялық сипаттамасын түсіну үшін саланың отандық даму тарихнамасына аздаған анықтама жүргізу керек.

Қазақстан 1920 жылы Кеңес Одағының құрамында автономиялық республика болғаннан кейін, жұкпалы ауруларға және ауылдық жерлерде МСАК инфрақұрылымын құруға басты назар аударылды. 1950-1970 жылдары мамандандырылған және стационарлық көмекке баса назар аударылды. Осы уақытта көптеген ауруханалар мен емханалар салынды және бұл МСАК-қа бөлінетін ресурстардың азаюына әкелді. Халықты дәрігерлік кадрлармен қамтамасыз етуге және ауруханалар салуға шамадан тыс инвестициялар кеңестік Денсаулық сақтау моделінің қағидаттарына сәйкес келді, онда қызмет көрсету сапасы мен денсаулық сақтау жүйесінің тиімділік көрсеткіштерін жақсартудан гөрі аурухана төсектері мен дәрігерлердің санын көбейту басым бағыт болды.

1980 жылдары денсаулық сақтау жүйесінің жағдайы нашарлай бастады және денсаулық сақтау жүйесін басқару проблемалары айқын болды. Денсаулық сақтау саласына дәстүрлі түрде «өнімді» деп саналатын экономиканың басқа салаларымен салыстырғанда аз көңіл бөлінді. Бюджеттік қаржыландыру жеткіліксіз болған жағдайда медициналық қызметтерді ұсыну оларға деген сұранысты қанағаттандыруды тоқтатты, нәтижесінде медициналық ұйымдар шығындардың бір бөлігін халыққа бейресми төлемдер түрінде беруге мәжбүр болды [4].

Кеңестік денсаулық сақтау жүйесінің мемлекеттік сипаты социалистік құрылыспен ажыратылмас байланыстан туындап, төл денсаулық сақтау жүйесінің капиталистік елдердегі денсаулық сақтау жүйесінен аса маңызды принципті айырмашылығы болды [5]. «Социалистік мемлекет, – делінген КПСС Бағдарламасында: – бүкіл халықтың денсаулығын сақтап, оны үнемі жақсарту жөніндегі қамқорлықты өз міндетіне алып отырған бірден-бір мемлекет» [6].

Дейтұрғанмен Тұңғыш Президент бастаған ел басшылығы тарапынаносындай мұраның жағымды-жағымсыз салдарын, дәуірлік дағдарыстық контексті еңсере отырып отандық денсаулық сақтау жүйесін шама-шарқынша реформалап дамытуға күш салынды. Мысалы, 1997 жылы «Қазақстан – 2030» атты 2030 жылға дейінгі даму стратегиясы қабылданып, ол әлеуметтік саясат саласындағы іс-шаралар кешенін, оның ішінде саламатты өмір салтын қалыптастыру мен спорттық өмір салтын насихаттау мен аурулардың алдын алу бойынша басқа да салаларда шара қабылдау секілді денсаулық сақтау жүйесінің мақсаттарына қол жеткізуді қамтыды [7]. Одан соң 1998 жылы қабылданған «Азаматтардың денсаулығын қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы елдегі денсаулық сақтау мәселелеріне кең шолу жасап, болашақ реформалардың басым бағыттарын айқындаудың алғашқы қадамы болды. Осыған қосымша сол жылы Үкімет Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің Салауатты өмір салтын қалыптастыру проблемаларының ұлттық орталығын (ҚР ДСМ СӨСҚПҰО) құрды және салауатты өмір салтын қалыптастырудың бірінші ұлттық бағдарламасын бекітті. «Халық денсаулығы» мемлекеттік бағдарламасы іске қосылды. Міне, осылардың шеңберінде Қазақстан денсаулық сақтау бағытын қаржыландыру, медициналық қызметті қамтамасыз ету және басқару бойынша тындырымды болмаса да бірқатар жұмыстар қолға алынды.

Мақсаты мен міндеттері. Денсаулық сақтау – қоғамның саяси-экономикалық, рухани-әлеуметтік өмірінің маңызды саласы. Кеңес кезеңінде бірнеше рет форматталып, Тәуелсіздік жыл-дары түбегейлі қайта құруды, нешеме реформаларды бастан өткерген және бұдан әрі тұрақты дамуы жоспарланып отырған халық денсаулығы жүйесі – еліміздің ұлттық саясатының басты бағыттарының бірі. Бүгінгі таңда денсаулық сақтау саласын жаңғыртып жақсартуға қыруар қаржы бөлініп, жеке секторды қоса отырып оңтайландыру мен басқарудың жаңа әдістері енгізілуде, дәрігерлерді оқыту және олардың қызығушылығын арттыру үшін жаңа кадр саясаты қалыптасуда, ана мен бала, экологиялық аймақтар мәселелері және осының барлығы бір-біріне жалғасқан бағдарламалар мен стратегиялардың негізінде қарқынды түрде іске асырылып келеді. Ал оның позитивті дамунамасында 2000-жыл белеңіндегі салалық жаңа бетбұрыстың маңызы аса зор жәнеден оған қозғау берген, ендігі есімдері әділетсіз ұмыттырылып, көп ауызға алынбай кеткен нақты тарихи персонаждардың барлығын да атап өткен жөн.

Тиісінше, бұл жұмыстың мақсаты – осындай тарихи ақтаңдақтар мен олқылықтардың орнын толтырып, денсаулық саласының реформаларын табысты іске асырып тиімді басқаруды қамтамасыз ететін факторларды кейінгілерге үлгі және сабақ ретінде анықтау мен бағалау, ішкі даму заңдылықтарын зерттеп зерделеу.

Зерттеуге келесі міндеттер қойылды:

- салаға қатысты тарихнамалық теориялық-әдістемелік мәселелердің жиынтығын көрсету;
- саланың белгілі бір уақыт кесіміндегі даму ерекшеліктері мен жай-күйіне талдау жасау;
- саланың даму табыстылығын анықтайтын бетбұрысты-өтпелі кезеңдегі факторларды анықтау және сараптау;

- саланың дамуына қойылатын принциптерді тұжырымдау және негіздеу;
- салаға ішкі және сыртқы ықпал-әсерлерді таразылау.

Материалдар мен әдістемесі. Бұл еңбекте отандық денсаулық сақтау дамуын жалпыелдік ауқымдағы ортақ дамунаманың ішінара бір жобасы ретінде қабылдай отырып, оның іске асу кезеңдерін, саланы модернизациялаудың басты факторларын анықтау және бағалау басты қағидат болып табылады. Бір жағынан бұл тарихты зерттеудің жаңа бағыттары – инновациялар диффузиясының концепциясы мен нарративті әдісіне сәйкес келеді. Яғни тарихи оқиғалар туралы нарратив пен олардың белгілі бір логикасына сәйкес құрылған белгілі бір тізбекті басшылыққа алушылық. Жаңа

буын тарихшылары бұл әдіснамалар мен әдістемелерді белгілі бір себеп-салдарлық байланыстар мен қалыптасқан фактілер негізінде түсіндіреді. Алынған қорытындылар тарихи оқиғаны немесе дәуірді бастапқы талдау үшін аса маңызды.

Инновациялар диффузиясының концепциясы көптеген заманауи пәндерде практикалық қолдану табуда. Ол тарихпен қатар әлеуметтану, экономика (әсіресе, маркетинг), әлеуметтік коммуни-кациялар (соның ішінде бұқаралық коммуникациялар – қазіргі тарихи кезеңде көбінесе, білім мен жаңа идеяларды тарату процесінде БАҚ шешуші маңыздылыққа ие) сияқты салалардағы мыңдаған ғылыми еңбектердің негізі болды.

Соңғы 30 жылда бұл теория ТМД тарихын зерттеуде белсенді түрде қолданылу үстінде. Оның басты ерекшелігі – диффузияның әртүрлі аспектілері мен деңгейлерін кеңінен қамтудан көрінеді[8].

Нарративті әдіс – «сипаттамалық-баяндамалық» деп те аталады. Ол көп жағдайда тарихи оқиғаларды баяндау әдісі ретінде қолданып келді[9].

Зерттеудің әдістемелік базасы– медицина мен тарих, саланың түрлі бағыты бойынша даму тарихы, статистикалар, денсаулықтық жобаларды басқару саласындағы отандық және шетелдік ғалымдардың («Халық денсаулығы» мемлекеттік бағдарламасы (1998-2005 жылдар)) ғылыми еңбектері.

Сондай-ақ жұмыс барысында библиографиялық талдау, статистикалық талдау, жалпылау, салыстыру, анализ, синтез, жіктеу, сараптамалық бағалау, факторлық талдау, терең талдау жүргізу, негізгі компонент әдісі, фактаж жүргізу сияқты ғылыми әдістер де қолданылды.

Айта кетерлік бір жайт, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы денсаулық сақтау саласының қалыптасуының әртүрлі аспектілері шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерінде кеңінен қарастырылғаны. Айталық, отандық ғалымдардың ішінде М.Әлиев, Е.Ә. Байжүнісов, А.Біртанов, Е.А. Біртанов, А.А. Ақанов, В.Н. Девятко, М.К. Құлжанов және басқа авторлардың ғылыми еңбек-терінде кеңінен зерттелген. Шетелдік ғалымдар ішінде А.Кацага, М.Караниколос, Б.Речель және тағы да басқа ғалымдар денсаулық бағдарламалары мен стратегиялары, жобаларының теориялық-нәтижелік қырларын егжей-тегжейлі зерттеу нысанына алған. Бұл ретте астаналық экономист Б.С.Өмірбаева Қазақстандық медицинаны жаңа рәуіште қалыптастырудың халықаралық бәсекеге қабілеттіліктегі маңызды көзін екенін дәлелдеді[10].

Талқылау. Толымды тарихи тәжірибеге иек артпай мемлекет те, оның құрылымдық бағыттары да ілкімді дами алмайды және ол тарих зерттеп зерделенген, мамандар тарапынан сарапшылық бағасын алған сапалы тарих болғаны жөн. Сондықтан денсаулық сақтау мәселесін зерттеу де бір медиктердің иелігі емес, жалпы пәнаралық сипатқа ие. Екінші жағынан, тақырыптың өзекті болуына денсаулық және денсаулық сақтау жүйесін зерттеу әлеуметтанушылар, тарихшылар, философтар, саясаттанушылар, сондай-ақ мемлекет қайраткерлері мен саясаткерлер арасында өсіп келе жатқан қоғамдық қызығушылық пен халықаралық ғылыми зерттеулердің объектісі болып табылатындығы ықпал етеді.

Денсаулық сақтаудың даму тарихын зерттейтін ғалымдар кеңестік денсаулық сақтаудың келесі кезеңдерге айырады:

- 1918-1930 жж. – денсаулық сақтау қызметін құру және денсаулық сақтау халық комиссариатын құру;
- 1930-1940 жж. – денсаулық сақтауды одан әрі дамыту;
- 1941-1953 жж. – Ұлы Отан соғысы жылдарындағы және елді қалпына келтіру кезеңіндегі денсаулық сақтау;
- 1954-1965 жж. – денсаулық сақтауда ғылымның рөлін арттыру;
- 1965-1985 жж. – денсаулық сақтау және ғылыми-техникалық прогресс;
- 1985-1991 жж. – денсаулық сақтауды қайта құру қажеттілігі [3].

Жоғарыдағы кезеңдерге үстеме және заңды даму сабақтастығы ретінде жалғасын тапқан тәуелсіздік кезең туралы ғалым Е.Ә. Байжүнісов «1990-жылдардың басында Кеңес Одағы ыдырады. Ал Қазақстан егеменді ел болып қалыптасу кезеңінде жүйелі сипаттағы экономикалық дағдарысқа тап болды» [3] дейді. Яғни отандық медицина сол кездері өте қиын жағдайды бастан кешіп, сандық және сапалық тұрғыларда көп басымдықтарын жоғалтты.

Мынау Дүниежүзілік банкі тіркеген[11] әлемдік даму кестесіндегі
қазақстандықмакрокөрсеткіштердің деректемесі (1-кесте):

1-кесте

Тармақтар	1990 жыл	1995 жыл	2000 жыл
ЖІӨ ағымдағы бағаларында, АҚШ млрд. доллары	26,90	20,40	18,30
ЖІӨ және Сатып алу қабілетінің паритеті, млрд. доллар	83,70	58,00	71,30
Жан басына шаққандағы ЖІӨ-нің ағымдағы бағалары, АҚШ доллары	1 647	1 288	1 229
Сатып алу қабілеті паритетінің жан басына шаққандағы ЖІӨ-нің ағымдағы бағалары, АҚШ доллары	5 116	3 657	4 792
ЖІӨ-ның жылдық өсімі, %	-8,20	9,80	9,80
Мемлекеттік жалпы шығындар, ЖІӨ %	25,60	23,20	23,20
Оң сальдо/дефицит, ЖІӨ %		0,09	0,09
Салық түсімдері, ЖІӨ %		10,22	10,22
Орталық үкіметтің қарызы, ЖІӨ %		21,62	21,62
Өндірістегі қосымша құн, ЖІӨ %		40,46	40,46
Ауылшаруашылық қосымша құн, ЖІӨ %		12,89	8,69
Қызмет көрсету саласындағы қосымша құн, ЖІӨ %		55,74	50,85
Жұмыс күші, мың адам	7 820	7 723	7 549
Жұмыссыздық, жұмыс күшінің %			10,60
Ресми айырбастау бағамы (АҚШ долларына теңгенің кезеңдегі орташа курсы)		6,95	142,3
Адами даму индексі	0,65		0,614

Расымен де, егемендіктің алғашқы этапында барлық салада жүйелік дағдарыс басталды. КСРО-ның ыдырауынан одақтас республикалар арасындағы бұрын қалыптасқан экономикалық байланыстар үзіліп, өндірістер тоқтап, экономика құлдырағаны белгілі. Бұл әрине медициналық-демографиялық көрсеткіштерге де әсер етпей қоймады. Мәселен, Қазақстанда 1999 жылғы республикалық халық санағы бойынша 14 952,7 мың адам өмір сүрсе, 1991 жылдан бері тұрақты тұрғындарының саны 17 миллионнан астам адамнан кеміді, яғни халықтың азаю үрдісі байқалды. Бұл факторлар тек көші-қон процестерімен ғана емес, сонымен қатар туу деңгейінің төмендеуімен және өлім-жітім деңгейінің жоғарылауымен де байланысты. Салыстыру үшін: 1989 жүргізілген халық санағы кезіндегі көрсеткіш 16,5 миллионнан бұл кезеңде 14-ке дейін төмендеген. 1990 жылы мың тұрғынға шаққандағы туу коэффициенті 21,7 болса, 2003 жылға дейін көрсеткіш 17,2-ге дейін түскен. Сәйкесінше өлім-жітім де 7,7-ден 10,5-ке дейін артқан. Былайша айтқанда, халықтың орташа өмір сүру ұзақтығы қысқарды.

Сонымен қатар әлеуметтік маңызы бар аурулар саны өскен: жұқпалы аурулар саны екі есе, туберкулез және сүт безінің қатерлі ісігі бір жарым, ал мерезбен ауыру (сифлис) 200 есеге жуық артқан. Бұның бәрі экологиялық қолайсыздықтың, халықтың күнкөріс деңгейінің, өмір сүру сапасының, жалпы әлеуметтік ахуалдың нашарлауының көрінісі болды.

1991 жылдан кейінгі он жылда амбулаториялық-емханалық мекемелер саны айтарлықтай қысқарды, бұл әрине олардың әлеуетіне әсер етті. Ауруханалар саны да екі еседен көп азайып, дәрігерлер жұмыссыз қалды. Бәрінен бұрын ауылдық жерлердегі жағдай күрделі болды.

Денсаулық сақтау жүйесінің жаңа әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге бейімделуіне тура келді. Қалыптасқан жағдайда басты мақсат мекемелер желісін және саладағы кадрлық әлеуетті оңтайландыруға қойылды.

Дегенмен аталған реформалар күтілгендей нәтиже бермеді. Бөлінген қаражаттан денсаулық сақтау жүйесінің құрылымдық бөлімшелері қайта инвестицияланбады. Стационарларда орындар азайтылғанымен, оның есебінен алғашқы медициналық-санитарлық көмек күшейе қойған жоқ. Осылайша, денсаулық сақтау жүйесі жаппай дағдарысқа тірелді. Бюджет тапшылығына байланысты медицинаны қаржыландыру екі бағытта ғана жүрді: қызметкерлердің жалақысы және қызмет көрсетуге арналған шығын материалдары.

Жалақының төмендігі медициналық кадрлардың саладан кетуіне әкелді. Медициналық мекемелерде ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу қарқыны да айтарлықтай төмендеп кетті. Ал медициналық жабдықтар мен техниканы жаңарту туралы сөз қозғаудың өзі артық еді[12].

Мысалы, айтулы дәрігер А.Ақановтың деректері бойынша 1994-1995 жылдардағы Орта Азиядағы дәрігерлік және мейірбикелік кадрлармен (10 мың тұрғынға шаққанда) қамтамасыз етілу деңгейі [13] төмендегідей болған (2-кесте):

2-кесте

*	Өзбекстан		Түркіменстан		Қазақстан		Қырғызстан	
	1994	1995	1994	1995	1994	1995	1994	1995
10000 тұрғынға дәрігерлер	33	33	34,4	31,4	38	38	31,3	31,8
10000 тұрғынға мейірбикелер	107	109	108	99	105	101	01,0	01,4
Арақатынасы	3,2	3,2	3,1	3,1	2,8	2,7	2,9	2,6

Елдегі сол шақтағы денсаулық сақтаудың ауыр жағдайы, оның ішіндегі кадрлық тапшылық еліміздегі ірі экономикалық жағдайларға және Қазақстанның тәуелсіз мемлекет болып қалыптасу процестерінің күрделі құбылыстарымен тікелей байланысты.

Өз кезегінде, Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің дәрігерлер санына қатысты 1991 жылдан 2000-жылға дейінгі сандық көрсеткіштері [14] келесідей (3-кесте):

3-кесте

Жылдар	Барлық мамандықтағы дәрігерлер саны, мың адам	Орта медициналық персонал саны, мың адам	Аурухана ұйымдарының саны	Төсек орындар саны, мың	Ауру балаларға арналған төсек орын саны, мың
1991	65,1	198,9	1805	230,4	46,1
1992	66,4	196,3	1821	228,4	47,4
1993	64,5	189,5	1899	225,4	46
1994	61,1	177,7	1651	205,7	40,9
1995	60,1	168,4	1518	192,6	37,4
1996	57,9	150,1	1244	164,4	31,4
1997	54,5	129,5	1006	136,4	25
1998	53,2	120,4	991	123,5	22,7
1999	50,6	110,4	917	108,2	18,9
2000	49	106,6	938	106,9	18,6

Бір ғана жыл кесімімен алып айтқанда, 1996 жылдың 1-қаңтарында Қазақстан Республикасында 3527 амбулаторлық-емдеу және 187,6 мың төсек орындық 1518 аурухананың мекемелері жұмыс істеледі. Оның ішінде 19 ересектерге және 17 облыстық балалар, 219 орталық аудандық, 684 селолық учаскелік аурухана, 1364 селолық дәрігерлік амбулаториялар, 44 дербес перзентханалар, 199 диспансерлер, 10 ҒЗИ клиникалары, 57 дәрігерлік-санаториялық бөлімдер, 4985 фельдшер акушерлік және 1176 фельдшер денсаулық нүктелері болды. Бірақ денсаулық сақтау ұйымдарының материалдық-техникалық базасын ұйымдастыру қанағаттанғысыз жағдайда екенін айта кеткен орынды. Ауруханалар мен емханалардың 73%-ы бір үлгідегі емес, ыңғайсыз үйлерде орналасты, бар үйлер ескірген, инженерлік тораптары істен шыққан, яғни қаражаттың жеткіліксіздігінен толық жағдайда күрделі жөндеу жүргізілмеген. Еліміздегі тұрғындарға медициналық көмек: I кезең – ФАП, II кезең селолық – дәрігерлік учаске, оған СДА, СУА III кезең – ОРА, IV кезең – қалалық, облыстық ауруханалар, V кезең – республикалық орталықтар мен ҒЗН клиникалары аудандық бөлімшелер 12-14, ал облыстық деңгейдегі 30 дәрігерлік мамандықтар бойынша медициналық көмек көрсетілді. Медициналық жедел жәрдем 47 стансалар мен 29 бөлімдерге берілген. Сонымен бірге Қорғаныс, Ішкі

істер, Транспорт министрліктері мен басқа да ведомство жүйесіне денсаулық сақтау мекемелерінің тораптары бар. Ведомстволық амбулаториялық емдеу мекемелерінің жалпы саны 346 ауруханалар – 131 бұл 17,4 мың төсек орынға арналған [13].

М.Әлиевтің дерекнамасына сүйенсек, Қазақстандағы денсаулық сақтау жүйесі жай-күйінің сол кездегі талдамасына сәйкес жалпы абсолютті мәнде де, 100 000 адамға шаққандағы мәнде де халықтың жекелеген аурулармен сырқаттануы туралы деректері [1] апатты жағдаймен сипатталады (4-кесте):

4-кесте

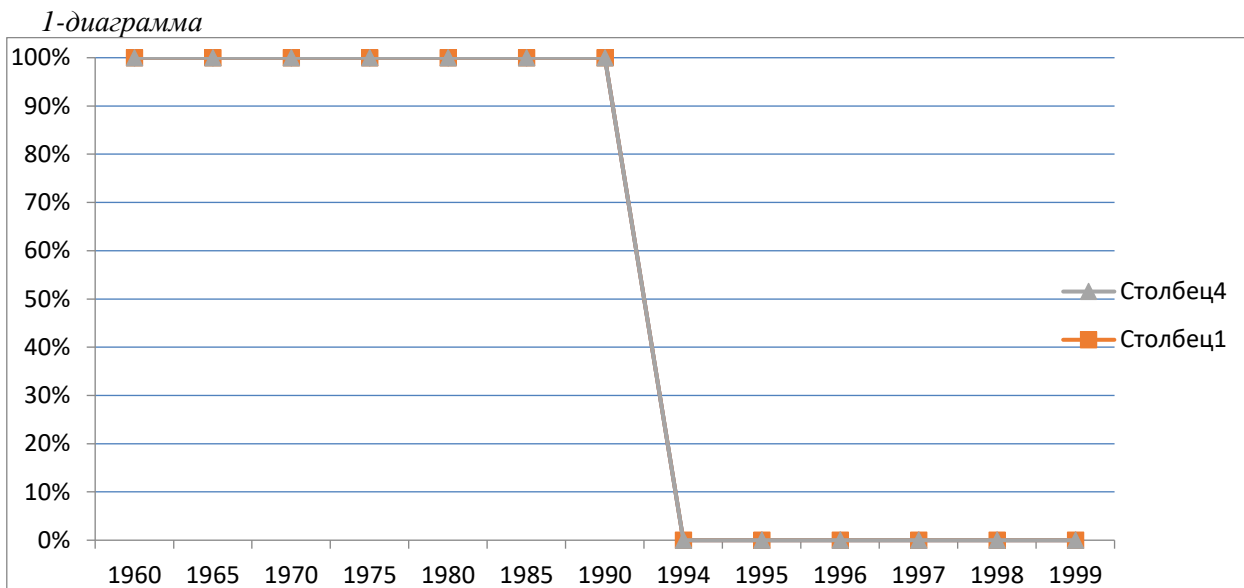
Ауру атауларының тобы	1991		1994		1997		1998		1999	
	Абсолютті	100000 тұрғынға шаққанда	абсолютті	100000 тұрғынға шаққанда	абсолютті	100000 тұрғынға шаққанда	абсолютті	100000 тұрғынға шаққанда	абсолютті	100000 тұрғынға шаққанда
Жалпы ауру көрсеткіші	960609	91183,6	14074530	84081,8	11729861	74398,8	12376246	79464,8	121121057	81202,2
Тыныс алу органдары	226041	21456,3	4391970	26237,8	3259769	20675,7	3537777	22715,2	3378986	22636,7
Ас қорыту органдары	1062040	10081,1	1366756	8166,2	989856	6278,3	1055373	6776,3	1104035	7396,2
Қан айналым жүйесі	940112	8923,8	991683	592404	837498	5319,9	917336	5891,3	938758	6289,0
Жұқпалы және паразитті	380842	3615,0	672061	4014,9	714475	4531,7	708067	4546,5	538103	39933,2
Жарақаттар	751870	7136,9	855085	5108,3	629141	3990,4	603915	3877,6	531646	3561,6
Жүйке жүйесі	1071910	10174,8	1554497	9286,8	467928	2967,9	464293	2981,1	501696	3361,0
Ісік аурулары	224933	2135,1	280522	1556,4	232313	1473,5	221900	1424,8	229931	1540,4

Өз кезегінде бұл көрсеткіштердің шынайы сандардан біршама төмен екендігін ескерген жөн. Себебі осы кезеңдегі жұртшылықтың советтен қалған ділдік-мінезі бойынша ауруға шалдықса да (венерологиялық аурулар, бас ауруы, суық тию, бел ауруы, диарея және т.б.) бәрі бірдей емхана мен ауруханаларға бармайтын және тиісінше ресми статистикаға кірмеді. Тіптен, жалпы аурушаңдық осы жылдары республика бойынша 12376246 көрсеткішін құрап, кеңестік кезеңмен салыстырғанда 77%-ға дейін өсім берді.

Айта кету керек, 1998-1999 жылдары жүрек-қан тамырлары ауруларының саны артып, статистикада үшінші орынды иеленеді. Сонымен қатар, эхинококкоз сияқты паразиттік аурулармен сырқаттанушылық саны да артқан. Өттегенайы сол, сол шақты қамтитын ресми статистикалық дереккөздерде бұл ауру туралы тұщымды ақпарат жоқ (Оны медицина ғалымдары да мойындайды). Дегенмен бұрындары белгілі бір ауыл-аймақтар үшін қатаң эндемиялық ауруға айналған бұл дерттің

ол кезеңде ірі қалалардың, соның ішінде Алматы қаласының тұрғындарына ортақ дертке айналып үлгергені де бұлтартпас факт. Г.Ф.Галина да өз зерттеуінде мұны айрықша талдайды [2].

Туберкулез ауруын[1] алайық (1-диаграмма).

Мұның барлығы елдегі санитарлық жағдайдың сол шақта заманауи талаптарға сай келмегеніне және шұғыл түрде денсаулық сақтау жүйесінің (тиісті мемлекеттік органдары және субъектілері) түп тамырымен немесе ішінара реформаны қажетсінгеніне дәлел бола алады. Осыны терең түсінген Т.Шарманов, М.Әлиев секілді кәсіби тұлғалар өзге де жанашыр әріптестерімен бірге консультация және Үкімет құлағына жеткізу үшін «Кез келген реформа реформалар үшін емес, адамдар үшін жасалады емес пе? Өркендеген елде халық ауру немесе мүгедек болып шықса, өзімізді қалай ақтап аламыз? Сонда бұл қайта құруларды кім іске асырмақ? Біздің адамдардың орташа өмір сүру ұзақтығы бұрын-соңды мұндай төмен болған емес, көбі зейнеткерлік жасқа дейін өмір сүрмейді» [1] деп «Қазақстанская правда», «Егемен Қазақстан» газеттеріне сұхбат беріп, ұсынымдық-аналитикалық мақалалар жариялап жүретіні осы кез.

«Саяси егемендік әлі толық тәуелсіздік дегенді білдірмейді. Мысалы, денсаулық сақтау саласында толық егемендікке қол жеткіздік деп айту әлі ерте. Өйткені денсаулық сақтау саласындағы тәуелсіздік медициналық қызметтердің көпшілігін өз елінде мұқтаж кез келген адам ала алатынын білдіреді. Бізде әлі күнге дейін дәрі-дәрмекпен қамтамасыз етуде тәуелсіздік жоқ, себебі дәрі-дәрмектің басым көпшілігі импортталады. Бұл медицина саласына да қатысты» [15] деп тошшылады М.Әлиев Қазправдаға шыққан мақаласында.

Ал сол кезеңдегі ахуалдың жалпы құрылымдық сипаттамасы мынадай болды: 90-жылдардың ортасында оңтайландыру нәтижесінде Денсаулық сақтау министрлігінің аясы комитет деңгейіне дейін төмендетілді. Медицина, мәдениет, білім және спорт өзара қисынсыздығына қарамастан бір құрылымға «сыйдырылды» [12]. Өз кезегінде бұл ведомствалық денсаулық сақтау жүйелерін де қозғап өтті. Атап айтқанда, кеңес заманында және тәуелсіздік жарияланғаннан кейінгі алғашқы жылдары кейбір министрліктер мен ведомстволарда (Ішкі істер министрлігі, Қорғаныс министрлігі, Үкімет, Президент Әкімшілігі, Қазақстан темір жолдары, сондай-ақ кейбір мемлекеттік компаниялар) дәстүрлі түрде республикалық бюджет қаражатынан қаржыландырылатын медициналық мекемелердің өзіндік желісі болды. Кейбір ведомстволық жүйелер соңғы жылдары жұмысын тоқтат-ты. Олардың инфрақұрылымы, жұмыс істейтін қызметкерлер саны және қызмет көрсету шығындары туралы қосымша ақпарат жоқ. Ресми түрде параллель Денсаулық сақтау жүйелері Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау министрлігіне есеп береді, бірақ бұл әрдайым шындыққа сәйкес келе бермейді. [4].

Саланы бөліп алу үшін құрылған Денсаулық сақтау істері агенттігі кейінірек Денсаулық сақтау министрлігі болып қайта құрылды. Алдымен Денсаулық сақтауды қаржыландыру жүйесін реформалау 1996 жылы Міндетті медициналық сақтандыру қорын (ММСК) құру кезеңінен өтті, ол бұрынғы медициналық ұйымдарды орталықтандырылмаған басқару және қаржыландыру жүйесімен қатарлас құрылым ретінде жұмыс істеді. Содан соң келесі даму сатысы – Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1998 жылғы 16 қарашадағы Жарлығымен «Халық денсаулығы» мемлекеттік бағдарламасы бекітілді. Онда қазақстандық денсаулық сақтауды дамытудың басым бағыттары, салауатты өмір салтын қалыптастыру, медициналық қызмет көрсету жүйесін, алғашқы медициналық-санитарлық көмекті жетілдіру, денсаулық сақтаудың көпқабатты жүйесін дамыту, көрсетілетін қызметтердің сапасын арттыру жағы қарастырылды [12].

Сол жылдан бастап Қазақстанның денсаулық сақтау саласы жиынтық бюджетке көшті және мемлекеттік тапсырысты орындай отырып, бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жүйесін құрды. Әлеуметтік әділеттілік қағидатын іске асыру үшін Қазақстан Республикасының Үкіметі Тегін медициналық көмектің кепілдік берілген көлемінің тізімін бекітті және оған сәйкес ересектер мен балаларға медициналық-санитариялық алғашқы көмек, мамандандырылған медициналық көмек көрсету бағыты бойынша денсаулық сақтау ұйымдары мен МСАК дәрігерлерінің саны республика-лық және жергілікті бюджеттерге бөлінді.

Алайда А.Ақановтың «Общественное здравоохранение в Казахстане: концепции, проблемы и перспективы» атты кітабында жазғандай, мұның өз кемшін тұстары болды: қатаң, баптық, нормаланған қаржыландыру схемасы нарықтық механизмдерді енгізуге мүмкіндік бермеді және орасан зор қаражатты көлеңкелі экономикаға жіберді [16].

Зандылық пен сөз бостандығы принципіне сәйкес бұл шаралардың тиімділігін сала мамандары да аяусыз сынға алып, сол кездегі БАҚ-ғы көтерілген мәселелерді (2000 жыл, Егемен-Казправда) тұжырымдай берер болсақ, негізінен нақты 3 пункт бойынша әрекет керектігін атап көрсетіп жатты.

Біріншіден, денсаулық сақтау жүйесіндегі жағдай қаржыландыру деңгейінің тұрақты түрде төмендеуімен сипатталды. Яғни, ұлттық экономиканың барлық салаларының ішінде бұл сала нарықтық қатынастарға ең соңғысы болып, тіпті оның өзінде ішінара ғана енген. Іс жүзінде тек дәрі-дәрмекпен қамтамасыз ету жүйесі ғана нарықтық жағдайда жұмыс істеп, дәрілік заттарды бөлшек және көтерме сауданың барлық желісі жекенің қолын өткен. Бір жақсысы, стоматологиялық қызмет қана нарықтық қатынастарға екіпіндеп еніп, бұл әсіресе Алматы және Астана қалаларының мысалын-да айқын көрінді.

Екіншіден, ауруханалар мен ғылыми мекемелердің көпшілігі мемлекеттік және коммуналдық қазыналық кәсіпорын мәртебесін алғанымен, олардың қызметінің негізгі көзі мемлекеттік тапсырысты орындау немесе басқаша айтқанда, сол бюджеттік қаражат болып қалды. Ауруханалардың мемлекеттен ажырамағандығының негізгі себептері мыналар: біріншіден, бұл мәселеге Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау істері жөніндегі агенттігінің енжар, кейде тіпті, теріс көзқарасы; екіншіден, халықтың басым бөлігінің төлем қабілеттілігінің төмендігі; үшіншіден, тегін медициналық көмек алуға дағдыланған халықтың санасы.

Үшіншіден, Денсаулық сақтау ведомствосы денсаулық сақтау ұйымдары мен мекемелерінің қызметін тікелей басқармай, халыққа медициналық көмек көрсету сапасын арттыру мақсатында олардың өсуі мен дамуына мүмкіндіктер жасай отырып, мемлекет атынан реттеуші рөл атқару керектігі.

Осы аталған фактордың барлығы ұлттың денсаулық жағдайының тұрақты түрде нашарлауына әкелді. Бірақ осынау бастамалар нәтижесіз кетпеді. Мысалы, осы кезеңде аса зор беделге ие болып отырған М.Әлиевтің (1982 жылдан 1987 жылға дейін Қазақ КСР Денсаулық сақтау министрі, 1987 жылдан бастап А.Н. Сызғанов атындағы хирургия ғылыми орталығының директоры) «Какой должна быть система здравоохранения страны?» [15] атты Казправдаға шыққан мақаласы қоғамдық пікірді барынша қыздырып, атқарушы биліктің шұғыл түрде іс-шаралар жоспарын қабылдауына себеп болды. Онда 2001 жылдан 2030 жыл аралығын қамтитын қадамдық-сатылы 3 кезеңдік Денсаулық сақтау тұжырымдамасы жобасы кеңінен тарқатылып ұсынылған болатын. Сол мақала жарияланбай тұрып академик оны сол шақтағы Қазақстан Республикасы Премьер-Министрі Қ.К.Тоқаевтың атына қызметтік хат түрінде жолдап, Үкімет жағымды қабылдады және Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау агенттігіне негізгі концепциялық-тұжырымдамалық мәселелер бойынша жұмыс топтарын құру тапсырылды. Кейіннен сол шешімдердің негізінде Қазақстан Республикасының Үкіметі ұзақмерзімді

перспективада денсаулық сақтауды дамыту тұжырымдамасын әзірлеуді ұсынды [1]. Тарихшы ретінде баға берер болсақ, осылайша Қазақстанның бүгінгі медициналық деңгейіне алып келген басты іс бағыттарында жүйелі де ілкімді алғашқы жұмысы басталды.

Зерттеу нәтижесі. Жұмыс нәтижелері әрі қарай жаңа отандық медициналық тарихи бағыт ретінде рәсімделуі мүмкін. Сала ұйымдарын трансформациялау жобаларында оларды басқарудың отандық жүйесін қалыптастыруға арналған теориялық платформа құруға да әлеуетті. Сонымен қатар ғылыми денсаулық қазақ тілі толықтырылып, жұмыс негізінде «Қазақстанның денсаулық сақтау саласының тарихы» атты өзекті курстың әзірленуіне кезекті бір деректік-ақпараттық алғышарт жасалды.

Сонымен, хронология бойынша айтар болсақ, Мемлекет басшысы 2002 жылды «Денсаулық жылы» деп жариялаған болатын. Саладағы ірі мәселелердің күрмеуі дәл осы жылы шешіледі деген үміт пен сенім басым болды. Оны белгілі бір деңгейде ақталды деуге де болады. Сол жылы денсаулық сақтау қажеттіліктеріне республикалық бюджеттен 12 миллиард теңгеден астам қаржы бөлінді. Қаражат тегін медициналық көмек, алғашқы медициналық-санитарлық көмек, фармацев-тикалық және медициналық өнеркәсіпті дамыту саласына қатысты 46 мақсатты кешенді бағдар-ламаны іске асыруға бағытталды. «Денсаулық» қоры құрылды, кәсіби медициналық тексеру жанданды, балаларды, бала туу жасындағы әйелдерді, әскерилерді кеңақымды қарап, тексеру жүзеге асырылды. Жер-жерде дәрігерлердің көшпелі бригадалары ұйымдастырылды.

Үкіметтің қаулысымен стратегиялық мақсаттарда мемлекеттік санитарлық қадағалау және фармация комитеттері құрылды. Бұл заңнамалық және нормативтік базаны жетілдіруге мүмкіндік берді – дәрілік саясат, қаржыландыру, алғашқы медициналық-санитарлық көмек көрсету, туберкулезге, нашақорлыққа қарсы күрес бойынша 40-тан астам нормативтік-құқықтық құжаттар дайындалды.

386 нысан жаңартылды және салынды, оның 70%-дан астамы ауылдық жерлерде еді. Соңғы он жылда алғаш рет ауылдық медициналық мекемелерге санитарлық көлік сатып алынды. Денсаулық жылында қабылданған осы және басқа да көптеген шаралар денсаулық сақтауды одан әрі тиімді дамытудың стратегиялық негізіне айналды. Сөйтіп, мақсат-міндеттер айқындалып, саланы дамытудың нақты қадамдары, жұмыс істеу алгоритмі белгіленіп, арнасын тапқандай болды. «Золотая книга» редакциясында дайындалған «Денсаулық сақтау: Қазақстан элитасы» кітабында бұл кезеңнің «-«Халық денсаулығын жақсарту мемлекеттің негізгі міндеттерінің алдыңғы қатарында тұрды. Денсаулық сақтау жүйесін қолдау, медициналық қызмет көрсету сапасына қойылатын талаптардың артуын ескере отырып, салауатты өмір салтын насихаттау да қолға алынды» [12] деп сипатталғанының өзі көп жайттан хабар береді.

Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау министрлігі (Бұл кезеңде Денсаулық сақтау істері жөніндегі агенттігі министрлік мәртебесіне қайтара өтті) алғашқы медициналық-санитарлық көмек көрсету, ана мен бала денсаулығын қорғауды нығайту және дамыту, әлеуметтік маңызы бар аурулардың алдын алу, диагностикалау мен емдеуді жетілдіру, санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылықты қамтамасыз ету, фармацевтикалық және медицина өнеркәсібін нығайту және дамыту, медициналық білім мен ғылымды реформалау жөніндегі шараларды әзірледі.

Қазақстан ТМД елдері арасында алғаш болып нәрестелерге сары ауруға қарсы екпе жасады. Сол жылдары республикада полиомиелиттің бірде-бір жағдайы тіркелген жоқ. Дүниежүзілік сауда ұйымы Қазақстанға «Полиомиелиттен таза ел» деп тану сертификатын берді.

Жүкті әйелдердегі анемия мен йод тапшылығы секілді күрделі мәселелер мемлекеттен комбинаттарда ұндытемір препараттарымен байыту және ас тұзын шығаратын зауыттарда тұзды йодтау секілді кешенді шараларды әзірлеуді талап етті.

Сонымен қатар, психикалық, мінез-құлық бұзылыстары, қант диабеті, қатерлі ісіктер секілді әлеуметтік мәні бар аурулар ерекше назар аударуды қажет етті. Халықты флюорографиялық зерттеу қарқын алды. Бұл туберкулездің деструктивті түрлерінің үлес салмағын, өсу қарқынын төмендетуге және тиісінше жұмсалатын қаражат шығыны мен өлім-жітімді азайтуға мүмкіндік берді.

Үкімет тиісті үйлестіру кеңесін, ғылыми-практикалық орталықтарды құра отырып, нашақорлыққа және есірткі бизнесіне қарсы күрестің мемлекеттік бағдарламасын бекітті. Мәселеелдің Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты бақылауына алынды. АИТВ/ЖИТС-пен күресу бойынша, әсіресе қауіп тобына жататын контингент арасында әлеуметтік алғышарттарды жою бойынша профилактикалық жұмыс өз нәтижесін берді [12].

Ең бастысы, еліміздегі эпидемиологиялық жағдай халықты вакцинациялау арқылы түзеле түсті. «Халықтың санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылығы туралы» Қазақстан Республикасының Заңы санитарлық дәрігерлерге бақылау-қадағалау функцияларын жүктеді. Дегенмен халықты сапалы ауыз су және сапалы азық-түлікпен қамтамасыз ету, сауда, қоғамдық тамақтандыру объектілерінің, коммуналдық объектілердің, балалар мен жасөспірімдер мекемелерінің санитарлық жағдайы әлі де өткір мәселер қатарында тұрды.

Стратегиялық маңызы бар фармацевтикалық секторды мемлекеттік реттеуді күшейту мақсатында 2002 жылы Фармация, фармацевтика және медициналық өнеркәсібі комитеті құрылды. Бақылау және қадағалау функциялары берілген мұндай арнайы ведомство сол шақта тек Қазақстанда ғана қызмет етті. Бұл дәрі-дәрмектерді мемлекеттік тіркеу, қауіпсіздігін, сапасы мен тиімділігін бақылау жүйесін ретке келтіруге мүмкіндік берді. Өйткені онжылдық соңына қарай фармацевтикалық нарықтың ауқымды іріленіп, кең жүйеге айналды.

Ауыл тұрғындарына дәрі-дәрмектердің қолжетімділігін қамтамасыз ету, дәріханаларда негізінен жеке меншік нысанындағы сертификатталмаған, контрабандалық ВЕСКМАН препараттарын өткізуді шектеу жөніндегі шаралар қабылданды. Дәрілік заттарды әкелу мен әкетуді лицензиялаудың күшін жою фармацевтикалық нарық субъектілерінің сыртқы экономикалық қызметін жандандыруға мүмкіндік беріп, дәрі-дәрмек бағасының төмендеуіне әкелді.

Фармацевтика өнеркәсібі нарықты қазақстандық өндірістердің сапалы өнімдерімен қамтамасыз ету үшін отандық ғалымдар ойлап тапқан өнімдерді неғұрлым тиімді пайдалануға бет бұра бастады. Себебі ел нарығында импорттық дәрі-дәрмектердің үлесі басым, тіпті өмірлік маңызы бар препараттар да шетелден жеткізілген, ал отандық өнімдер үлесі өте төмен еді.

Денсаулық сақтау саласындағы ең негізгі бөлімнің бірі – медицина ғылымын дамыту үшін де аз тер төгілген жоқ және қол жеткен жетістіктер де аз емес. Тіпті қиын кезеңдердің өзінде қазақстандық ғалымдар микрохирургияның жаңа әдістерін, аортокоронарлы шунттау, бауыр трансплантациясы операцияларын игерді, генетикалық патологияның алдын алу үшін ең жаңа биохимиялық анализаторлар мен скринингтер енгізілді.

Хирургтардың экстракорпоральды соққы толқыны литотрипсиясындағы, жедел урологиялық патологияларды емдеу бойынша лапароскопиялық және рентгенэндоваскулярлық хирургиядағы, кардиологиядағы магнитотерапия мен лазерлік терапия және басқа да жетістіктерімен мақтануға болады.

Педиатриялық практикада алдын алудың, диагностикалаудың және емдеудің жаңа әдістері әзірленіп, қатерлі ісіктерді ерте диагностикалаудың және аралас емдеудің заманауи әдістері енгізілді. Ұлттық генетикалық тіркелім құрылды.

Орта Азияда алғаш рет Қазақстанда балаларға бүйрек трансплантациясы жасалды. Ұйқы безінің В жасушалары мен бауыр мен қалқанша безінің эмбриональды жасушаларын трансплантациялаудың клиникалық тиімділігін білу бойынша зерттеулер жүргізіліп жатты. Денсаулық сақтау органдары медицина ғылымының жетістіктерін практикалық қолдануға және ғылыми жаңалықтарды күнделікті тәжірибеге енгізу бағытында жұмыс істей бастады.

Сонымен қатар ғылыми «азарт» адамның өмірі мен денсаулығына зиян келтірмеуге тиіс екендігіне мән берілді. Сол үшін Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Денсаулық сақтау жөніндегі ұлттық үйлестіру кеңесінің жанынан Биотика жөніндегі комиссия құрылды. Оның міндетіне эксперимент жасау кезінде адам қатыстырылуы керек болған жағдайда ғылыми зерттеулерге этикалық сараптама жүргізу кірді [12].

Қорытынды. Енді 1990-2000 жылдар аралығында, яғни тәуелсіздік кезеңіндегі денсаулық сақтау саласын қаржыландыру көлемі туралы деректер [1] келтірілген кестеге назар салалық (5-кесте).

5-кесте

Жылдар	Қаржыландыру көлемі (млн. USS)	Бір тұрғынға шаққанда
1990	98,2	5,9
1991	124,8	7,4
1992	205,8	12,2
1993	313,7	19,7
1994	240,8	14,5
1995	429,6	25,8

1996	500,5	30,4
1997	455,8	27,8
1998	432,7	27,7
1999	326,1	21,8
2000	228,6	15,2

Бір таңқаларлығы, 2000 жылы бір тұрғынға шаққандағы қаржыландыру көлемі 1996 жылмен салыстырғанда екі есе азайған. «Бұл Қазақстанның кейбір ТМД елдерінен, мысалы, Беларусьтен 2,5 еседен астам, ал алдыңғы қатарлы елдерден – Германиядан 5 еседен астам артта қалғанын көрсетеді. Тіпті, Қазақстанның соңғы орында болуының өзі, аздап айтқанда, түсінбестік тудырып отыр» [1] деген бұған қатысты уақытында М.Әлиев.

Мұның соңы ақырында «Нарықтық қатынастардың дамуы денсаулық сақтаудың қаржылық базасын кеңейтіп, халықтың денсаулығына қосымша инвестиция тартуға жағдай жасайды» деген тұжырымға алып келіп, отандық денсаулық сақтау саласының жаңа парағының бетін ашты. Бұл туралы мемлекет және медицина қайраткері В.Н. Девятко «Здоровье народа и здравоохранение Казахстана в переходной период: опыт, уроки, проблемы» атты еңбегінде тәптіштей көрсеткен [17]. Осыған байланысты Президенттің 2004 жылғы 14 қыркүйектегі Жарлығымен «Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау ісін реформалау мен дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» бекітілді. Оның мақсаты – халықтың денсаулығын жақсартуға бағытталған және мемлекеттің жұмыс берушінің және жеке адамның денсаулығын сақтаудағы бірлескен жауапкершілігі қағидаттарына негізделген, МСАК-ты дамытуға басымдық берілген медициналық көмек көрсетудің тиімді жүйесін құру болды. Саланы қаржыландыру көлемін жыл сайын ұлғайтып, оны 2010 жылға қарай ЖІӨ-нің 4%-на дейін жеткізу көзделді. Аталмыш мемлекеттік бағдарлама өзін денсаулық сақтау саласын жаңғыртудың тиімді институты ретінде көрсетті. Біріншіден, жаңғыртудың іргелі мәселелері бойынша денсаулық сақтау саясатына қатысты көзқарастардың бірлігіне қол жеткізілді. Осы кезеңде денсаулық сақтау саласын қаржыландыру 3,5 есеге өсті.

Әрине, халыққа медициналық қызмет көрсетудің сапасын арттыру мәселелері, денсаулық сақтау жүйесін дамыту перспективалары, осы салада орындалуға тиіс кезек күттірмейтін міндеттер әрқашан Президенттің Қазақстан халқына жыл сайынғы Жолдауларында көрініс тауып келді. Алайда тәуелсіздік жарияланғаннан кейінгі онжылдықта денсаулық сақтау жүйесінде айтарлықтай өзгерістер болған жоқ. Өйткені негізгі басымдықтар саяси және экономикалық реформаларға берілді. Бірақ тарихшылар мен медиктер әділетсіз ұмыта беретін бір тұс бар. Ол – қазіргі тетік-механизм мен бет-бейнедегі денсаулық сақтаудың бүкіл артықшылық-кемшілігімен бірге 2000-жылдардағы батыстық үлгіге ұмтылған жаңа бетбұрыс кезеңінен бастау алатындығын ескере бермеуі.

Рас, Г.Ф. Галина дәлелдегендей, Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің бірінші онжылдығына – 1991-2000 жылдар кіреді. Бұл кезеңде мемлекеттіліктің, жаңа демократиялық және егемен мемлекет құрылысының негіздері қаланып, мемлекеттің әлеуметтік саясатындағы, денсаулық сақтау, білім беру, экономика және т.б. қайта құрулардың негізгі бағыттары қалыптасты [2]. Бірақ ол кезеңнің кеңестік ауыр мұраны артқа тастап, ескіден арылу, бұрынғы жүйелік қателіктермен жұмыс кезеңі болғанын да есте ұстаған жөн. Баршамыз білетіндей, денсаулық сақтау – азаматтардың денсаулығын сақтауға бағытталған медициналық, әлеуметтік-экономикалық, саяси және өзге де шаралардың жиынтығы [18]. Сөздің тура мағынасында, еліміздің әлеуеті мен мүмкіндіктері шеңберінде аса табысты болмаса да салалық модернизация мен реформалар іске асты. Яғни қазіргі талаптарға, заманауи сын-тегеуріндерге сай ету, жаңалау, жаңғырту, өзгерту үрдісі. Ал мемлекет жүзеге асыратын қайта құрулар – қоғамдық өмірдің әлдебір жағын өзгерту яки қайта салу – ешқашан оңай және идеальды болған емес. Б.С. Өмірбаева айтпақшы, өркениетті елдерде жаһандану жағдайында денсаулық сақтау экономиканы дамытудағы маңызды секторлардың бірі ретінде қарастырылады [10]. Қазақстан үшін де бұл мәңгілік басымдық бола бермек. Ендеше, кейінгі ұрпақ тарихтағы жеке тұлғалардың рөлін жоққа шығармай, күрделі кезеңдерде билік пен қоғам тарапынан қайраткерлік етіп, жауапкершілік арқалап, ұлттық қауіпсіздік пен елдің еңбек потенциалы жәнәрухани қабілетінің бір құрауышы – халық саламаттығы үшін барын салып қызмет еткен азаматтар есімдерін ұмытпауға тиіс. Өйткені есте сақтау – бұл түсінумен бірдей, ал көп түсінген сайын өткен шақтан соғұрлым жақсы нәрсені ғана көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұхтар Әлиев. Үш томдық жинақ. – Алматы, 2003. Т. 2. Сұхбаттасу, мақалалары. – 352 бет. – кітап
2. Галина Г.Ф. Становление национальной системы здравоохранения Республики Казахстан в 1990-е годы: автореферат дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.03 / Галина Галия Фанильевна; [Место защиты: Казанский (Приволжский) федеральный университет]. – Казань, 2021. – диссертациялық жұмыс
3. Этапы развития здравоохранения Казахстана. Э.А. Байжунусов, Управляющий директор по планированию и закупке медицинских услуг Фонда социального медицинского страхования, Астана, Казахстан. Review article. J Health Dev 2018; 1 (26):12-16 – мақала
4. Katsaga A, Kulzhanov M, Karanikolos M, Rechel B. Kazakhstan: Health system review. Health Systems in Transition, 2012; 14(4):1–154. – кітап
5. Қазақстандағы денсаулық сақтау ісі / - Алматы: Қазақстан, 1978. – 187 б., [19] п. сурет. - Мәтін қазақ, орыс, ағылшын және француз тілдерінде қатар. – кітап
6. Большая советская энциклопедия. в 30-ти томах – 3-е изд.. – М.: Совет. энцикл., 1969 – 1986. ил., карт. – кітап
7. Қазақстан-2030 Барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы. Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. – Электронды ресурс. Қолжетімділік режимі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K970002030_/info
8. Диффузия технологий, социальных институтов и культурных ценностей на Урале (XVIII – начало XX в.) / Отв. ред. Е. В. Алексеева. Екатеринбург: УрО РАН, 2011. – кітап
9. Бурдые П. 1998. Структура, габитус, практика. Журнал «Социологии и социальной антропологии» I(2): 44–59. – мақала
10. Омирбаева Б.С. Формирование конкурентоспособного здравоохранения: теория, методология, пути реализации. Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD). Республика Казахстан, Астана, 2018. – диссертациялық жұмыс
11. World Bank (2011). World development indicators. Washington, DC, World Bank. – Электронды ресурс. Қолжетімділік режимі: <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators>
12. Денсаулық сақтау: Қазақстан элитасы: суретті кітап /– Алматы: Тау Қайнар, 2006. – 388 б., фотосурет. – Мәтін қазақ және орыс тілдерінде қатар; «Золотая книга» редакциясында дайындалған; Түркия қаласындағы «Мега Басым» полиграфиялық орталығында басылған. – кітап
13. Біртанов А., Біртанов Е. Алматы медицинасының тарихы: (Қалалық жедел жәрдем клиникалық ауруханасы - ҚЖЖКА) /– Алматы: Санат, 1999. – 253. – кітап
14. Статистический журнал Агентства по статистике РК №09-03/124, 2009 г., 27 апреля. – статистика
15. М.Алиев. Какой должна быть система здравоохранения страны? Общественная газета Казахстана «Казахстанская правда». 20 июня 2000 года. – мақала
16. Аканов А.А. Общественное здравоохранение в Казахстане: концепции, проблемы и перспективы / А.А. Аканов, В.Н. Девятко, М.К. Кульжанов – Алматы, 2001. – 101 с. – кітап
17. Девятко, В.Н. Здоровье народа и здравоохранение Казахстана в переходной период: опыт, уроки, проблемы / В.Н. Девятко, А.А. Аканов. Алматы, 1999. – С. 140. – кітап
18. Қазақстан Республикасы қолданыстағы заңдарының заң терминдері мен ұғымдарының сөздігі. – Астана: «Қазақстан Республикасының Заң шығару институты» ЖШС, 2007. – 1000 б. – кітап

References:

1. Mūhtar Äliev. Üş tomdyq jinaq. – Almaty, 2003. T. 2. Sūhbattasu, maqalalary. – 352 bet. – kitap
2. Galina, G. F. Stanovlenie nasionälnoi sistemy zdravoohranenia Respubliki Kazahstan v 1990-e gody: avtoreferat dis. ... kandidata istoricheskikh nauk: 07.00.03 / Galina Galia Fanilevna; [Mesto zaşity: Kazanski (Privoljski) federälnyi universitet]. – Kazän, 2021. – dissertasiyalyq jūmys
3. Etapy razvitiia zdravoohranenia Kazahstana. E.A. Baijunusov, Upravläiüşi direktor po planirovaniu i zakupu medisinskih uslug Fonda sosiäl'nogo medisinskogo strahovania, Astana, Kazahstan. Review article. J Health Dev 2018; 1 (26):12-16 – maqala

4. Katsaga A, Kulzhanov M, Karanikolos M, Rechel B. *Kazakhstan: Health system review. Health Systems in Transition*, 2012; 14(4):1–154. – кітап
5. *Qazaqstandaғы densaulыq saqtau ısı* / - Almaty: Qazaqstan, 1978. - 187 b., [19] p. suret. - Mätin qazaq, orys, aғылsyn және fransuz tilderinde qatar. – кітап
6. *Bölşaia sovetskaia ensiklopedia. v 30-ti tomah – 3-e izd..* – M.: Sovet. ensikl., 1969 - 1986. il., kart. – кітап
7. *Qazaqstan - 2030 Barlyq Qazaqstandyqtardyñ ösip-örkendeu, qauıpsızdıǵı және әl-auqatynyñ artuy. El Prezidentiniñ Qazaqstan halqyna Joldauy.* – *Elektronды resurs. Qoljetimдіlik rejimi:* https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K970002030_/info
8. *Diffuzia tehnologi, sosiälnyh institutov i kültürnyh sennostei na Urale (XVIII – nachalo XX v.)* / Otv. red. E. V. Alekseeva. Ekaterinburg: UrO RAN, 2011. – кітап
9. Burde P. 1998. *Struktura, gabitus, praktika. Jurnal «Sosiologii i sosiälnoi antropologii»* I(2): 44–59. – maqala
10. Omırbaeva B.S. *Formirovanie konkurentosposobnogo zdravooohranenia: teoria, metodologia, puti realizasii. Dissertasia na soiskanie stepeni doktora filosofii (PhD). Respublika Kazahstan, Astana, 2018.* – dissertasialyq jūmys
11. World Bank (2011). *World development indicators. Washington, DC, World Bank.* – *Elektronды resurs. Qoljetimдіlik rejimi:* <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators>
12. *Densaulыq saqtau: Qazaqstan elitasy: suretti kitap* /- Almaty: Tau Qainar, 2006. – 388 b., fotosuret. – Mätin qazaq және orys tilderinde qatar; «Zolotaia kniga» redaksiasynda daiyndalǵan; Tүrкия qalasyndaǵy «Mega Basym» poligrafialyq ortalyǵynda basylǵan. – кітап
13. Birtanov A., Birtanov E. *Almaty medisinasynyñ tarihy: (Qalalyq jedel jәрдем klinikalyq auruhanasy - QJJKА)* / – Almaty: Sanat, 1999. – 253. – кітап
14. *Statisticheski jurnal Agentstva po statistike RK №09-03/124, 2009 g., 27 aprelä.* – statistika
15. M.Aliev. *Kakoi doljna byt sistema zdravooohranenia strany? Obşenasionälnaia gazeta Kazahstana «Kazahstanskaia pravda». 20 iunä 2000 goda.* – maqala
16. Akanov A.A. *Obşestvennoe zdravooohranenie v Kazahstane: konsepsii, problemy i perspektivy* / A.A. Akanov, V.N. Devätko, M.K. Küljanov – Almaty, 2001. – 101 s. – кітап
17. Devätko, V.N. *Zdoröve naroda i zdravooohranenie Kazahstana v perehodnoi period: opyt, uroki, problemy* / V.N. Devätko, A.A. Akanov. Almaty, 1999. -140 s. – кітап
18. *Qazaqstan Respublikasy qoldanystaǵy zañdarynyñ zañ terminderi men üǵymdarynyñ sözdıǵı.* – Astana: «Qazaqstan Respublikasynyñ Zañ şyǵaru instituty» JŞS, 2007. – 1000 b. – кітап

*S.Nabiyev*¹, K.Seitkazina², O.Myssyr³,*

*¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
Senior Lecturer of the Faculty of History, Astana, Kazakhstan
E-mail: nabiev-92@mail.ru*

*²L.N. Gumilyov Eurasian National University
Associate Professor of the Faculty of History, Astana, Kazakhstan
Candidate of Historical Sciences
E-mail: seitkazina_ko@enu.kz*

*³Doctoral student of Alikhan Bukeikhan University, Semey, Kazakhstan
E-mail: semey@abu.edu.kz*

HISTORICAL BACKGROUND OF UPRISINGS AGAINST A RULE OF SOVIET IN CENTRAL KAZAKHSTAN

Abstract

This scientific article outlines and provides a scientific assessment of the purpose, course and consequences of Stalin's totalitarian power of the 20-30s in the Soviet Union, including in Kazakhstan, the elimination of the large rich and medium rich people in Kazakh agriculture as a class, collectivization of the economy in accordance with the requirements of barracks socialism. The course and consequences of the organization of the "Little October Revolution" in the agriculture of the republic by F.I. Goloshchyokin - the first secretary of the Kazakh Regional Committee of the ACP(B) - in the same period, the loss of traditional economy of the population on its basis, the hidden mass migration of a large part of the population to neighboring countries, the demographic disaster, the man-made famine are stated on the basis of factual data.

To realize agriculture in a short time in Kazakhstan the policy of elimination of rich and moderately rich peasants as a class was carried out extremely roughly, brutally, even rank and file and poor peasants suffered from it. All supporters and opponents of collectivization were severely punished. Most of them were exiled to other regions of the USSR, including Siberia, together with their families for long periods of time.

The article presents data on the basis of actual archival and historical data and draws a scientific conclusion. It gives recommendations for global coverage of the results of Stalin's collectivization in Kazakhstan, which was carried out without any preparation and without explaining its necessity and importance to the local population, by forcing millions of people to leave their homeland, turning them into refugees and destroying several million of them.

Keywords: Soviet Union; Kazakh ASSR; Stalinist collectivization; totalitarianism; barracks socialism; genocide; confiscation; famine; repression; migration; demography.

*Набиев С., *¹ Сейтказина К., ²Мысыр О.³*

*¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Старший преподаватель исторического факультета, г. Астана, Казахстан
E-mail: nabiev-92@mail.ru*

*²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан
Доцент исторического факультета, кандидат исторических наук
E-mail: seitkazina_ko@enu.kz*

*³Докторант Университета Алихана Бокейхана, г. Семей, Казахстан.
E-mail: semey@abu.edu.kz*

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ВОССТАНИЙ ПРОТИВ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ЦЕНТРАЛЬНОМ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В данной научной статье изложена и дана научная оценка цели, хода и последствий сталинской тоталитарной власти 20-30-х годов XX века в Советском Союзе, в том числе в Казахстане, ликвидации крупных богатых и средних богатых людей в казахском сельском хозяйстве как класса, коллективизации хозяйства в соответствии с требованиями казарменного социализма. Ход и последствия организации «Малой Октябрьской революции» в сельском хозяйстве республики Ф.И. Голощекиным – первого секретаря казахского краевого комитета ВКП(Б) - в тот же период, потеря традиционного хозяйства населения на его основе, скрытая массовая миграция значительной части населения в соседние страны, демографическая катастрофа, рукотворный голодомор изложены на основе фактических данных.

Для реализации сельского хозяйства в короткие сроки в Казахстане политика ликвидации богатых и умеренно богатых крестьян как класса проводилась крайне грубо, жестоко, от нее пострадали даже рядовые и бедные крестьяне. Все сторонники и противники коллективизации были жестоко наказаны. Большинство из них были сосланы в другие регионы СССР, в том числе в Сибирь, на длительное время вместе с семьями.

В статье изложены данные на основе фактических архивных и исторических данных, сделан научный вывод. Даны рекомендации по глобальному освещению итогов сталинской коллективизации в Казахстане, проведенной без всякой подготовки и без объяснения ее необходимости и значения местному населению, путем принуждения миллионов людей покинуть родину, превращения их в беженцев и уничтожения нескольких миллионов из них.

Ключевые слова: Советский Союз; Казахская АССР; сталинская коллективизация; тоталитаризм; казарменный социализм; геноцид; конфискация; голод; репрессии; миграция; демография.

*С.Набиев*¹, Қ.Сейтқазина², О.Мысыр³*

*¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Тарих факультетінің аға оқытушысы, Астана қ., Қазақстан
E-mail: nabiev-92@mail.ru*

*²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Тарих факультетінің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты, Астана қ., Қазақстан
E-mail: seitkazina_ko@enu.kz*

*³Әлихан Бөкейхан университетінің докторанты, Семей қ., Қазақстан
E-mail: semey@abu.edu.kz*

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕҢЕСТІК ҮКІМЕТКЕ ҚАРСЫ КӨТЕРІЛІСТЕРДІҢ ТАРИХИ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Аңдатпа

Бұл ғылыми мақалада XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Кеңес Одағындағы, соның ішінде оның құрамында болған Қазақстандағы сталиндік тоталитарлық биліктің қазақ ауыл шаруашылығындағы ірі байлар мен орташа ауқатты адамдарды тап ретінде жою, шаруашылықты казармалық социализм талаптарына сай ұжымдастыру жасау мақсаты, барысы мен зардаптары туралы баяндалып, ғылыми баға берілген. Сол мерзімдегі БК(б)П Қазақ Өлкелік Комитетінің бірінші хатшысы болған Ф.И. Голощекиннің республиканың ауыл шаруашылығындағы «Кіші Қазан төңкерісін» ұжымдастырудың барысы мен оның зардаптары, осының негізіндегі халықтың дәстүрлі шаруашылығынан айырылуы, үлкен бөлігінің көрші елдерге жасырын жаппай қоныс аударуы, ал қалғандарының қолдан жасалған аштықтан қырғынға, демографиялық апатқа ұшырауы нақты деректер негізінде баяндалған.

Ауыл шаруашылығын қысқа мерзімде іске асыру үшін Қазақстанда бай және орташа ауқатты шаруаларды тап ретінде жою саясаты аса өрескел, қаталдықпен жүргізілді, асыра сілтеудің молынан орын алуына байланысты одан тіпті қатардағы және кедей шаруалар да зардап шекті. Ұжымдастыруды жақтамаушылардың және қарсы шығушылардың барлығы қаталдықпен жазаланды. Олардың басым бөлігі бүкіл жанұя мүшелерімен бірге КСРО-ның басқа өңірлеріне, соның ішінде Сібірге ұзақ мерзімге жер аударылды.

Мақалада осы айтылғандар нақты мұрағат және тарихи деректер негізінде баяндалып, оған ғылыми қорытынды жасалған. Қазақстандағы ешқандай дайындықсыз және жергілікті тұрғындарға оның қажеттігі мен маңызын түсіндірмей, миллиондаған адамдарды туған жерлерін тастап, босқындыққа ұшырату және бірнеше миллионын қырғынға ұшырату арқылы іске асырылған сталиндік ұжымдастыру қорытындыларын әлемдік тұрғыда жариялауға арналған ұсыныстар берілген.

Кілт сөздер: Кеңес Одағы, Қазақ АКСР-ы, сталиндік ұжымдастыру, тоталитаризм, казармалық социализм, геноцид, тәркілеу, ашаршылық, репрессия, миграция, демография.

Introduction. Everyone knows that studies of the history of independent Kazakhstan, the history of national liberation movements are especially relevant at the present time. The purpose of this research was to gain independence of the Kazakh people, to determine the place and role of major historical figures who led those movements in our civil and political history. Research devoted to determining the cause and effect of those movements is the call of the times when you need to decide on the history of past years. Therefore, in the national history, the events of 1916, which are considered one of the significant events in the struggle for the freedom of the nation in national history, occupy an important place in a comprehensive study of the history of the struggle of the Kazakh people.

In this case, the task of restoring historical truth, a new look at this great strength of our people, and an assessment of the liberation movements of those years places a great responsibility on the community of historians. The study of the internal relationship of the uprising against the tsarist government in 1916 in Kazakhstan, then the uprising against the Soviet government in 1921-22, which took place after a certain time, makes it possible to restore historical truth. Since the identification of similar features and characteristics of these events through the introduction of new information into scientific circulation requires a revision of the chronological framework of the uprisings that took place in the first quarter of the XX century, in particular, the uprisings of 1916 in Akmola and Atbasar districts according to the administrative-territorial status that belonged at that time to the Akmola region, which lasted until the first days of the reign of Soviet power, whose leaders, the thousands, could lead the people. For this, the issue of determining the nature of the uprisings of those years, their causes and driving force, assessing the historical significance of these events, their causes and driving force is relevant. At the same time, information was used from the first collection of documents and materials edited by B.S. Suleimenov “The Uprising of 1916 in Kazakhstan” (Orazaev, 1995: 24-26), a collection of documents published in 1960 “The Uprising of 1916 in Central Asia and Kazakhstan” (Aldabergenov, 2000: 33). A significant part of the documents included in these collections were published for the first time in their time. In this collection you can find a lot of information on the topic of this article.

For the publication of the collection, the efforts of a large team of historians were involved, the book contains over 500 documents from the archives of Central Asia and Kazakhstan, as well as from the archive of Moscow. A lot of information about the region we are studying is found in these collections. Especially the telegrams of the leaders of the Atbasar and Akmola punitive armies very accurately describe the course of events of those years and the system of uprisings. In particular, one can cite information on the famous Karazhar battle on September 23, 1916 in the Atbasar district between the men of the Baganali volost and the punitive army (Dulatova, 1984: 75).

Despite the fact that the pages of printed publications published a lot of information about the life of leaders and significant figures of the 1916 uprising, which were hushed up in Soviet times and memories of them, special scientific research in this direction was not carried out. Despite the fact that some articles mention the names of the heroes of the struggle of 1916 that took place in the Atbasar district – Khan of the Khanate Baganaly Khasen Sandybaev, Akhmet Ishan Ozaev, M.Zhanaydarov, S.Zhylkyaydarov, Zh. Niyazbekov and others from Alash Orda, about their lives and nothing has been written about the struggle to this day, despite the fact that we are a sovereign, independent state. Despite the fact that in the works of A. Baizhan, Suleimenov (Stories, poems and epics, 1916: 51) it is said about another well-known personality of the uprising – Keiki Kokembaev, there is no published information about the struggle of Keiki batyr in 1920-1922 in the Atbasar region.

The publication in 1997 of the collection of documents and materials “Severe 1916” in two volumes is considered a great achievement for expanding the documentary basis of the topic (Harsh-1916, 1998: 102). Also, useful information in the form of studies, collections, memoirs was used in the preparation of this article.

Materials and methods

In the course of writing the article, materials from the archives of the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, the Regional archive of the Akmola Region, the Regional archive of the Kostanay Region, the archive of the cities of Astana, Zhezkazgan, Kyzylorda, Arkalyk were used, including information that was used for the first time during the writing of the article. Information about the socio-economic and political development of the region under study during the tsarist regime and during the reign of the soviets was used from such collections and magazines as: “Journal of the meeting on the land management of the Kirghiz” (1907), “Kirghiz economy in Akmola region TV” (1910), “Agricultural review of the Akmola region for 1915”, (1917), “Review of the agricultural life of the settled areas of Asian Russia for 1913”, (1914), “Economic life of the Kirghiz region”, (1921), “News of the Kirghiz regional committee”, (1922), “Verbatim report of the 11th Congress of Soviets of the Kirghiz SSR October 4-10, 1921”(1921).

The period we are considering is a topic that was in the center of attention of Western researchers as well. Since the 1980s, the interest of Western scientists in this issue has increased. The opinions of several Western researchers agreed that “Stalin's policy was specifically carried out in order to destroy the Kazakhs, Ukrainians and other nations as ethnic groups, as classes”. Undoubtedly, the work of the British historian Robert Conquest, published in 1986 under the title *Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and Terror by Famine*, stands apart. R. Conquest says that “The famine in Kazakhstan was created artificially, in other words, it was repeated according to the method of 1921, it arose as a result of an ill-conceived policy of collectivization, under pure ideological pressure. It is also known that the consequence of this policy was a mass uprising of the people.

Similarly, in her book entitled “Collectivization in Kazakhstan”, Martha Brill Olcott notes that “the greatest problem for the student of Soviet power is the correct understanding and correct explanation of the events of 1930”. And in 1997, the first fundamental reference book was published under the title: “The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repressions” A team of international scientists such as S.Courtois, N.Werth, J-L Panne, A.Pachkovsky, K.Bartoszek, J-L Margolen, authors of the book “The Years of Famine: Soviet Agriculture 1931-1933”. R.W. Davis and S.G. Wheatcroft, on the basis of documentary information and memoirs, tried to highlight the cycle of the agrarian policy of the USSR from sowing to the planning period in 1931. Most Western scholars conclude that “I.V. Stalin's policy of collectivization was deliberately carried out against Ukrainians and other national groups”.

The works of the Englishman S. Whitcroft “Soviet statistics on food and mortality during the famine of 1917-1922 and 1931-1933”, the Italian researcher Nicolo Pianciolo “Famine in the steppe. (Collectivization of agriculture and Kazakh peasants)”, French historian Isabelle Ohio “Sedentarization of the Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and Social Changes (1928-1945)”, N.M. Neimark’s book “Stalin’s Genocides”, Sheila Fitzpatrick’s “Stalin’s Peasants: A Social History of Soviet Russia in the 1930s: Village” were used as necessary sources information from our study (A new look at the reality of famine, 2013).

When writing the article, the historical-systemic, historical-comparative, chronological and observational methods were used; as well as historical, historical-social, and other research methods.

Results and discussion

The sacred dream of our ancestors, which they could not achieve even through armed struggle, was Independence. If we analyze the historical path of the Kazakhs, full of struggle and suffering, we understand that it was hard for us to get freedom, which should belong to us from birth. One of the periods of national history that requires re-examination and research from a theoretical and methodological point of view is the struggle of the Kazakh people on the path to freedom. The time has come when the study of the uprisings of our people against colonial policy must be carried out in a new format. In particular, in our opinion, there are issues that need to be addressed in the first place. For example, in difficult times for our people, among the Bashkir people kindred to us in 1755, Abdolla Aliev for the first time rebelled against the colonial policy of the Russians, later his work was continued by Salavat Yulaev; Sheikh Mansur and Imam Shamil, who led the entire Dagestan people at the foot of the neighboring mountain Kaf; Miguel Hidalgo y Costilla and José Maria Morelostar, who died during the liberation unrest from the Spanish conquistadors of Mexico, can also be called Benito Pablo Juarez, leader of the liberation movement; the famous Abd-al Qadir, who led the struggle of the Algerian people against the French oppression and other strong and inflexible personalities. Why, among such bright heroes of other nations, well known to the whole world, the names of those who led the Kazakh people should not be named?

Especially among them it is necessary to mention the name of Srym Datuly, who led the struggle against the Russian colonial policy, which dragged on for several centuries, and other of our heroes. The time has come when it is necessary to mention that Srym Datuly is the same famous person as the heroes of other nations mentioned above, whose contribution is no less valuable in the history of the people than the contribution of great men – leaders of other nations and peoples. The time when Srym led the Kazakhs during the liberation struggle as a true citizen of his people was at the time of the all-round flourishing of the power of the Russian kingdom and when Russia began to plot a policy of capturing neighboring peoples and there is no doubt that such a struggle over time, after centuries gaining momentum more and more, led to the acquisition of independence by our people.

The outbreak of the First World War in 1914, the involvement of Tsarist Russia in the war further increased the taxes imposed on the Russian colony. If, according to the regulation of March 25, 1891, the tax paid by nomadic Kazakhs was 4 rubles, then in October 1914 a decree was issued that a military tax of 4 rubles was imposed on nomadic Kazakhs who did not fulfill their military service. That is, now the amount of tax collected from each house has increased to 8 rubles. Some Kazakh families were unable to pay such a tax. As a result, the displacement of Kazakh peasants from their native land, the destruction of their economy, and even more so the increase in taxes, caused the Kazakhs to become the driving force behind the 1916 uprising, and the Kazakhs outnumbered them.

If the number of conscripts according to the decree of June 25, 1916 on the conscription of Kazakhs for rear work of the front from the Atbasar district amounted to 5 thousand people aged 19 to 31 years, the total number of conscripts was registered in the amount of 11.870 people. In general, 98.274 Kazakhs lived in the county from 126 villages in 26 volosts. According to the list of people involved by the tsarist administration for rear work in the Akmola region, there were 47 volosts, 289 villages in the county, in which 211.280 people lived. That is, in comparison with the number of inhabitants of the Atbasar district, the population was one and a half times more. Of the number indicated in the census, 25.815 people were people of military age, of which 9.000 people were to be sent to rear work in the first place (MIA RK811 Fund, Series 1-80, File 15).

The Kazakhs, whose goal was to disobey the decree that came from above, now began to group along tribal lines, began to elect from among their khans and arm themselves. In particular, the people of the volosts belonging to the Argyn tribe began to prepare for an open battle and elect warriors. A large army was led by mullah Balkozha, bai Zhakal Myrzakozhin, Khasen Zhanibekov, and Ashygayuly Zhusip from the Babas tribe, he was over sixty. Having decided for themselves that men would not be allowed to perform military service and that it would be better to die in battle with the royal army, about 800 soldiers gathered at the foot of Zhylandy Mountain (MIA RK811 fund, t6, case 233, 27b.).

The armed attack of the rebels on the Russian workers of the Karsakbay, Zhezkazgan, Baikonyr enterprises began after July 20. According to the information of the head of the Atbasar district dated August 16, about 7 thousand rebels gathered 70 kilometers east of Ulytau (OGA RK Fund 427, Series 9, File 53). The increase in the ranks of the rebels and their armament showed the tsarist administration that it was impossible to implement the decree peacefully, without bloodshed. He reported this in his telegram dated July 18, addressed to the Governor-General of the steppe region, the Minister of the Interior (Fund of rare manuscripts of the Central scientific library, 1019 volumes, 1013 volumes). Now a punitive detachment was created under the leadership of Colonel Ivanov, the ataman of the punitive military unit. This detachment included 2 detachments of infantrymen and 1 cavalry detachment, there were also 2 machine guns. At the same time, 150 rifles and 20 boxes of ammunition were delivered to Omsk from Atbasar. The assistant commander of the military district, General Yagotkin, ordered the heads of the garrisons to provide the Cossacks with small arms in full to suppress the rebels (Documents and materials, 1960: Uprising of 1916). The uprising of the Kazakhs of the adjacent Akmola district immediately quickly expanded into a nationwide one. Since the time of the beginning of the uprising fell on the period of the resettlement of the Kazakhs to letovki (zhailau), located near the rivers Nura, Esil, Kulanotpes, Zharly, Taldy, their struggle for liberation was closely connected with the uprising of the Kazakhs of the Atbasar district. The Kazakhs of the Akmola district also openly expressed their disagreement and disobedience with the royal decree of June 25 and began to arm themselves. It was impossible to find a single Kazakh who would fulfill the decree on his own initiative: all the men of 7 volosts of the Tama tribe, 4 volosts of the Kypshak tribe, 5 volosts of the Tinali tribe, 11 volosts of the Akimbay tribe, 4 volosts of the Temesh tribe, 5 volosts of the Kerek tribe, 2 volosts of the tribe kanzhygals, who could stay in the saddle, firmly decided to die during the battles on their native land. S.S. Seifullin, who saw the expression on the faces of people who went out to fight, described the course of events in the novel "Tar Zhol, Taigak

Keshu”: “We will not have a better dream than to die in the fight against the Russian Tsar, who took away our land, water, and now it has reached us.” The entire population prepared for battle by jumping on their horses. The men began to come out in groups, unsheathing their battle axes and spears. But be that as it may, they did not have powerful support”.

Tax collectors, in whose hands were the highest powers, went out to the people and, along with the use of weapons in the performance of their duties, committed various self-willed and undisciplined actions. In the information about the political situation of the county in January, February 1921, that the tactless attitude of tax collectors with the local population, the inability to establish constructive interaction with people and their rude treatment of the people caused acts of protest and unrest in the county (Amirkyzy,1993: 54).The continuation of the policy of superiority in the Kazakh villages during the time of the tsarist government, usurpation, violence and outrages further outraged and drove the people to despair. The people became convinced that the Bolshevik motto “equality, freedom, justice” was just empty words. Thus, the violence of tax collectors and policemen contributed to the expression of resistance to the government’s food policy. Most of the participants in the uprising are the poor, who have lost their last as a result of the delivery of taxes. At a meeting of the bureau of the Akmola province, held at the end of April 1921, it was clearly stated that “Most of the participants in the uprising are poor Kazakhs, they suffer from hunger and receive help not from the Soviet government, but, on the contrary, from kulaks” (Aldajumanov,1998: 82). Despite the fact that at the meetings of the bureau of the Akmola province and urgent messages from the regional military emergency commissariat sent to Moscow, it was openly reported that most of the participants in the uprising were hungry poor Kazakhs and that they, uniting among themselves, supported the bandits on the ground, the agenda was the question of “combating banditry” was raised and ways of combating banditry were considered. The northern and southeastern coasts of the Atbasar uyezd, which rebelled against Soviet power, reunited with the counter-revolutionary forces grouped on the land of the Akmola uyezd. This was largely facilitated by the conduct of agitation and propaganda activities by counterrevolutionary organizations among the Kazakhs. On June 14, 1921, the political bureau at the Akmola district militia in a telegram addressed to the police chiefs of all districts reported that bandits had appeared in the district, that counter-revolutionary propaganda work was being carried out and that they had created a single organization and the issue of combating them was outlined.

Defeated by the Red Army and the fleeing forces of the Kazakh-Russian army, moving randomly, mixed with the popular movement of the Akmola district. In some places, the Kazakhs began to join the small troops led by Kolchak’s officers and participated in battles with the Red Army. Kazakh villages suffered a lot of damage and suffering from gangs consisting of Kazakhs and Russians. The property of defenseless villages was taken by warriors wandering through the steppe for their livelihood. After the main part of the counter-revolutionary forces in Akmola was defeated, a punitive army was created, consisting of 90 people, who began to destroy small detachments of Kazakh rebels. In the battle with the Kazakhs of the Esiktai and Bugyly volosts, about 70 Kazakhs died, the rest were forced to flee. Also, when the punitive forces bypassed the volosts of Kandymai, Sarytobe, Saryshyn “... for unknown reasons, 32 Kazakhs were shot” (Kazakhstan at the beginning of the twentieth century, 1994: 120). The main method of suppressing the rebels, used in 1916, was reused – bloodshed applied to the people. Thus, the armed army, which went out to the people to catch the “gangs”, took the lives of many innocent people. After the open extermination of those who rebelled against the food policy, the Red Army kept the rest in armed chains, not giving anyone freedom of action and will.

On August 30, 1920, at an emergency meeting of senior officials of the revolutionary committee in Atbasar, the issue was discussed that “the counter-revolutionary forces turned the Argyn region and Ulytau into their headquarters and that they, having organized the people, resisted the army led by Vokhr” and a decision was made to increase the indicated districts of the militia state (Bekmaganbetov, 2000: 99).The colonial domination of tsarist Russia, which contributed to the uprising of the people, and the same situation that took place during the reign of the Soviet power – the so-called common succession of power caused the protest of the people. An outstanding figure of the Kazakh people S. Sadvakasov wrote “The legacy left after the autocracy on this Kazakh land is what the Kazakhs consider the representatives of the authorities to be their enemies” – this was an opinion that arose on the basis of understanding the attitude of the local people towards the Bolsheviks (Economic life of the Kyrgyz region, 1921: 14).The food policy of the Soviet government was a serious blow that contributed to the destruction of the already dilapidated economy of the Kazakh villages, which were attacked for a certain time. Party employees who started to implement the planned food plan took away the last from the people, it was similar to the situation of oppression of Kazakh villages

from fees and taxes during the First World War. The government did not take into account the fact that one of the reasons for the uprising was that the tax policy of 1916 exceeded all limits.

The Cossack and Russian peasants, who were again granted privileges and assistance during the Soviet era, as in the days of the tsarist rule, still could not give up their views, formed during the 1916 uprising. There were also inter-ethnic strife between local party members. It is known that such a national question, aggravated since the time of tsarist Russia, was solved by the Soviet authorities from the point of view of great Russian politics. Opposition to colonial policy always ended in defeat. The obstruction of the people to the rule of the Bolsheviks and their food policy was also mercilessly suppressed by armed method. Thus, at the head of the rebels in 1916 in Atbassar and in 1922 in Akmola districts were well-known personalities who enjoyed the trust of the people, who, in the name of future generations, in the name and interests of the people, became fighters for justice.

Every representative of the nation felt it with all his heart. The authoritative leaders of the Kazakhs, who did not participate in the coups for power in the center of the metropolis and took advantage of the weakening of the colonial apparatus, became wary and closely followed what was happening. Khan's power was able to become the protector of the people. However, after a short time, the Bolsheviks, who firmly seized power, immediately made it clear that they would not lose influence on the colonial peoples of Russia. The similarity of the policy pursued significantly pushed back the dream of the Kazakh nation of freedom, on the contrary, signs of colonial oppression became visible. This was a logical continuation of the uprisings that had taken place more than once before that time in our national history. It is known that the nomadic people on the endless steppe recognized only one form of power – the khan's power, which existed for centuries in history. In the concept of the people, the khan's power was akin to statehood, a kind of symbol of independence, and this type of government has always been in the memory of the people, has never faded away and has always manifested itself as the only correct form of government, reborn again and again in different historical epochs. This is proved by the fact that in the 20-30s of the twentieth century, in every corner of Kazakhstan, a khan was elected from among the insurgent people.

In particular, as proof of the above, one can cite as an example the fact that in 1921-22, soldiers led by Keiki Kokembayuly, who were in the territory of Torgai and Atbasar districts, elected a descendant of Babyr as the khan of Kulseit, and in 1929-31 in the western region, Alniyazov was elected by the rebels Tobaniyaz, nicknamed “Khan of Adai”, the election of Baiymbetov Zhumagazy as Khan of Karakum by the rebels of Karakum, the appointment of Zhubanov Kopzhan as Khan after his capture, one can also name Sultanbek Sholakov, who was elected Khan during the Sozak uprising, etc. In this regard, the views of politically literate, thoroughly representatives of the Kazakh intelligence who know and have studied the essence of the matter.

It is also necessary to distinguish between the concepts of “power of the Bolsheviks” and “Russian power”, which existed at that time in the concept of the people. The conclusion that can be drawn in this regard is that the Soviet authorities showed distrust of the glorious warriors-heroes of the 1916 uprising and purposefully began to detain them. Representatives of the new government realized that the people recognize the khan's power and can unite under its leadership. From the first years of Soviet rule, the leaders of the 1916 uprising were expelled before the arrest of representatives of the Kazakh intelligence. At the beginning of 1920, Khan of the Argyn Khanate O. Sholakov and K. Altynsarin were convicted and sent first to Semipalatinsk, and then exiled to Siberia, accused as “...acting against the government”. The Khan of the Bagan Khanate Kasen Kaskabayuly in 1928 was among those big bays whose property, including cattle, were confiscated and was exiled outside of Kazakhstan for three years. His descendants only after gaining independence were able to return to their historical homeland from Uzbekistan. Khan of the Kipchak Khanate A. Zhanbosynov suffered the same fate. This is because the events of 1916 showed that the men of the people, revered and enjoying authority at any moment, could unite and lead the people.

Conclusions

Summarizing the foregoing, it should be noted that the history of the liberation movements of our people, which has not abated for a moment and stretched for several centuries in a row, is an important link in our national history.

Firstly, the attitude of the common people towards the new government, which expressed the protest of the Soviet government without the participation and leadership of the national intelligentsia and the process of perception of Soviet power, at the same time, the type of resistance provided (slaughtering livestock, moving to another area, setting fire to warehouses, etc). Therefore, exploring the protest of the common people, it is

necessary to investigate the attitude of the Kazakh people “What did the Soviet government give us?”. The information confirms the fact that after the issuance of the June 1916 tsarist decree, a common opinion formed among those who rebelled against the decree: “Why should we give the tsar people to do physical work? for what his merits and for what his good deeds? As a result, the people proved by word and deed that they did not want to obey and execute the Decree. In history there was such a choice of the people.

Secondly, the relationship between the popular movement, which completely embraced the territory of the national republic, which put on the yoke of Soviet power, and representatives of the Kazakh intelligentsia. Including the positions of the Alashorda people who went over to the side of the Bolsheviks after the forgiveness announced by them, the assessment of the common people given to the Soviet government. There is no doubt that the representatives of the intelligence did not remain indifferent, seeing how their native people again fell to the mercy. From the following studies, it became known that the authorities used a number of activists of that time, led by A. Zhangeldin, S. Seifullin, G. Musrepov, who were in power at that time, to negotiate with the rebels in order to suppress the uprising in Karakum

Thirdly, when the question of the national liberation movement of the Kazakh people is raised, the struggle of our compatriots who migrated to China, Mongolia, Afghanistan, and India is silent. It is necessary to determine the general patterns associated with the people's struggle in their native land.

Fourthly, it is known that in the 5 volumes, which is considered the guiding star of the history of Kazakhstan, the Kazakh uprisings are described, the descriptions of which end with the explanation “historical significance”. At the same time, such issues as evaluating the uprisings by the people, praising and exalting the heroism of leaders, participants in the uprisings, propaganda, and even revival require additional research. Since it is known that in the memory of the people such great events and leaders were not forgotten, but became a method of propaganda, which gave impetus to further struggle.

Fifthly, such methods as the implementation of a repressive policy by the colonial administration after popular uprisings and struggles, the persecution of the activists of the uprisings themselves and their families, their relatives and relatives, the offer of money in exchange for the capture of activists of liberation movements should be fully described when laying down history uprisings of those years. The offer of money for the capture of the leaders of the nation is a trick used in the practice of the developed countries of the world to this day. Sixthly, it is desirable to translate studies, memoirs and collections of documents on the liberation struggle of the Kazakh people into other languages. Because it is indisputable that other peoples of the world will understand that the Kazakhs were also in the same situation as they were, and will be able to understand at what level the nature of the uprising against the colonial policy of the Russian people and its features were. If the above questions are not resolved, they will always appear in the course of research by scientists and will have a negative impact on the assessment of the people's struggle in the search for the causes of national liberation uprisings. At the same time, the study of this issue in Latin America, Africa, and the countries of Southeast Asia should not be left without attention.

Список использованной литературы:

1. Царская колонизация в Казахстане. По материалам русской периодической печати XIX века. Сост. Ф.М. Оразаев. – Алматы: – Рауан, – 1995.
2. Алдабергенов К.М.: Направления и итоги колониальной политики России в Казахстане. (По материалам 1860-1918 г.г.). – Алматы: – Рауан, – 2000.
3. Дулатова Д.И.: Историография дореволюционного Казахстана. Алма-Ата: «Наука», 1984.
4. 1916 год. Рассказы, стихи и эпосы. – Алматы: – Рауан, – 1996.
5. Суровый 1916 год: Сборник документов и материалов. – Алматы: – 1998.
6. Новый взгляд на реальность голода (2013). <https://e-history.kz/kz/contents/view/925>.
7. МВД РК, фонд 811, т. 1-80, д.15 (Памятник И.В.Дееву).
8. МВД РК, фонд 811, т. 6, д. 233, 27 б. (Памятник С.Искакову).
9. ҚР ОГА, фонд 427, т. 9, д. 53 (Протоколы Атбасарского уездного партийного комитета).
10. Фонд редких рукописей центральной научной библиотеки НАН РК, 1019 том, 1013 том (Материалы экспедиции, посвященной 20-летию восстания 1916 года под руководством академика А.Х.Маргулана, писателя С.Шарипова 1916 года).
11. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Документы и материалы. – Москва: – Наука, – 1960.
12. Амиркызы К.: Мой аул – моя родина. – Акмола, – 1993.

13. Алдажуманов К.: Крестьянское движение сопротивления. Алматы: изд. Арыс-Казахстан, 1998.
14. Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение. Сборник статей. Выпуск II. Алматы, 1994.
15. Бекмаганбетов О.Ж. Ханство Баянлы хандыгы. In: Вопросы истории Казахстана. Исследования молодых ученых. – Алматы: "Білім" баспасы, 2000.
16. Экономическая жизнь Киргизского края. 1921 г.

References:

1. Orazayev, F.M.(1995). *Tsarist colonization in Kazakhstan. According to the materials of the Russian periodical press of the 19 th century.* Almaty: Rauan.
2. Aldabergenov, K.M. (2000). *Directions and results of the colonial policy of Russia in Kazakhstan (Based on the materials of 1860-1918).* Almaty: Rauan.
3. Dulatova, D.I. (1984). *Historiography of pre-revolutionary Kazakhstan.* Almaty: Nauka.
4. *Stories, poems and epics 1916.* (1996). Almaty: Rauan.
5. *Harsh 1916.* (1998). Almaty: Rauan.
6. *A new look at the reality of famine.* (2013). <https://e-history.kz/kz/contents/view/925>.
7. *Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, 811 Fund, Series 1-80, File 15 (Monument to I.V. Deev)*
8. *Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, 811 fund, t6, case 233, 27b. (Monument to S. Iskakov)*
9. *CR Regional State Administration, Fund 427, Series 9, File 53 (Protocols of the Atbasar district party committee)*
10. *The Fund of rare manuscripts of the Central scientific library, 1019 volumes, 1013 volumes (Materials of the expedition dedicated to the 20th anniversary of the uprising of 1916 under the leadership of academician A.H.Margulan, writer S.Sharipov 1916).*
11. *Uprising of 1916 in Central Asia and Kazakhstan. Documents and materials.* (1960). Moscow: Nauka.
12. Amirkyzy, K. (1993). *My village is my homeland.* Akmola: Atamura.
13. Aldajumanov, K. (1998). *Peasant resistance movement.* Almaty: Arys-Kazakhstan.
14. *Kazakhstan at the beginning of the twentieth century: methodology, historiography, source reference.* (1994). Almaty: Arys-Kazakhstan.
15. Bekmaganbetov, O.Zh. (2000). *Khanate of Baganaly Khandygy (article).* *Questions of the history of Kazakhstan. Research of young scientists.* Almaty: Arys-Kazakhstan.
16. *Economic life of the Kyrgyz region.* (1921). <https://www.refworld.org/docid/3ae6a60910.html>.

УДК 327

МРНТИ 11.25.91

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.013>

Мацель В.М. ^{*1}

¹доктор исторических наук, доцент, заведующий кафедрой экономической политики и государственного управления Академии управления при Президенте Республики Беларусь
Республика Беларусь, Минск, E-mail: vmatsel@inbox.ru

СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ БЕЛОРУССКО-КАЗАХСТАНСКОГО СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЁРСТВА

Аннотация

В статье рассматриваются основные направления стратегического сотрудничества Республики Беларусь и Республики Казахстан в политической, торгово-экономической и гуманитарной областях. Подчеркивается, что стратегическое партнерство двух стран основывается на прочном фундаменте

дружбы и общей истории белорусского и казахского народов, а выстраивание дружеских и взаимовыгодных отношений с Республикой Казахстан стало приоритетом внешней политики Республики Беларусь с момента обретения ею суверенитета.

Актуальность статьи заключается в том, что Казахстан занимает особое место во внешней политике Беларуси как проверенный временем, надежный союзник. Важность стратегического взаимодействия Беларуси с Казахстаном во всех сферах межгосударственного сотрудничества будет только возрастать в связи с необходимостью развития и укрепления евразийского пространства, а также по причине жесткой санкционной политики коллективного Запада против Беларуси. Отмечается, что высокий уровень белорусско-казахстанского сотрудничествa многом достигнут благодаря личным усилиям Президента Республики Беларусь А.Г. Лукашенко и руководителей Республики Казахстан – Президентов Н.А. Назарбаева и К-Ж.К. Токаева.

Ключевые слова: Республика Беларусь, Республика Казахстан, история дружбы белорусского и казахского народов, двустороннее стратегическое партнерствo политической, торгово-экономической и гуманитарной областях.

JEL коды: F50, O19, P33

В.М. Мацель *¹

¹*тарих ғылымдарының докторы, доцент, Беларусь Республикасы Президентінің жанындағы басқару академиясының Экономикалық саясат және мемлекеттік басқару кафедрасының меңгерушісі, Беларусь Республикасы, Минск, E-mail: vmatsel@inbox.ru*

ҚАЗАҚСТАН-БЕЛАРУСЬ: СТРАТЕГИЯЛЫҚ ӘРІПТЕСТІКТІ НЫҒАЙТУ

Аннотация

Мақалада Беларусь Республикасы мен Қазақстан Республикасының саяси, сауда-экономикалық және гуманитарлық салалардағы стратегиялық ынтымақтастығының негізгі бағыттары қарастырылады. Екі елдің стратегиялық әріптестігі Беларусь және қазақ халықтарының достығы мен ортақ тарихының берік іргетасына негізделгені, ал Қазақстан Республикасымен достық және өзара тиімді қарым-қатынастар құру оның егемендігін алған сәттен бастап Беларусь Республикасының сыртқы саясатының басымдығына айналғаны атап өтілді.

Мақаланың өзектілігі Қазақстан Беларусьтің сыртқы саясатында уақыт сынынан өткен, сенімді одақтас ретінде ерекше орыналады. Беларусьтің Қазақстанмен мемлекет аралық ынтымақтастықтың барлық салаларында стратегиялық өзара іс-қимылының маңыздылығы Еуразиялы ккөеністікті дамыту және нығайту қажеттілігіне байланысты, сондай-ақ ұжымдық Батыстың Беларуське қарсы қатаң санкциялық саясатының себебінен ғана өсетін болады. Беларусь-Қазақстанның ынтымақтастығының жоғары деңгейіне Беларусь Республикасының Президенті А.Г. Лукашенко мен Қазақстан Республикасының басшылары – президенттер Н.Ә.Назарбаев пен Қ.Қ. Тоқаевтың жеке күш-жігерінің арқасында қол жеткізілді.

Кілт сөздер: Беларусь Республикасы, Қазақстан Республикасы, Беларусь-Қазақстан ынтымақтастығының тарихы, стратегиялық әріптестік, өңір аралық ынтымақтастық.

JEL кодтар: F50, O19, P33

V.Matsel *¹

¹*Doctor of History, Associate Professor, Head of the Department of Economic Policy and Public Administration of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Belarus, Minsk, Republic of Belarus, E-mail: vmatsel@inbox.ru*

KAZAKHSTAN – BELARUS: STRENGTHENING STRATEGIC PARTNERSHIP

Annotation

The article discusses the main directions of strategic cooperation between the Republic of Belarus and the Republic of Kazakhstan in the political, trade, economic and humanitarian fields. It is emphasized that the strategic partnership of the two countries is based on a solid foundation of friendship and the common history of the Belarusian and Kazakh peoples, and building friendly and mutually beneficial relations with the Republic of Kazakhstan has become a priority of the foreign policy of the Republic of Belarus since it gained sovereignty.

The relevance of the article lies in the fact that Kazakhstan occupies a special place in the foreign policy of Belarus as a time-tested, reliable ally. The importance of strategic interaction between Belarus and Kazakhstan in all spheres of interstate cooperation will only increase due to the need to develop and strengthen the Eurasian space, as well as due to the tough sanctions policy of the collective West against Belarus. It is noted that the high level of Belarusian-Kazakh cooperation was largely achieved thanks to the personal efforts of the President of the Republic of Belarus A.G. Lukashenko and the leaders of the Republic of Kazakhstan – Presidents N.A. Nazarbayev and K.K. Tokayev.

Keywords: The Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan, the history of friendship between the Belarusian and Kazakh peoples, bilateral strategic partnership in the political, trade, economic and humanitarian fields.

JEL kodes: F50, O19, P33

Введение. 16 сентября 2022 г. исполнилось 30 лет со дня установления дипломатических отношений между Республикой Беларусь и Республикой Казахстан. Три десятилетия – короткий по историческим меркам период, однако за это время два государства смогли поднять уровень двусторонних отношений от простого статуса «дружбы и сотрудничества» до высокого уровня «стратегического партнёрства», зафиксированного в договоре между Республикой Беларусь и Республикой Казахстан о социально-экономическом сотрудничестве до 2026 г., подписанного 29 ноября 2017 года.

Упомянутый период был временем становления суверенитета и государственности, как Беларуси, так и Казахстана, периодом строительства прочной экономической основы для развития двух государств и повышения уровня жизни братских народов. Свой вклад в развитие и укрепление двусторонних связей вносили дипломатические представительства двух стран: Посольство Беларуси в Казахстане (открыто 3 июля 1997 г.) и Посольство Казахстана в Беларуси (открыто 9 января 1993 г.).

Отмечая высокий уровень сотрудничества между двумя странами, следует подчеркнуть, что он достигнут во многом благодаря усилиям Президента Республики Беларусь А.Г. Лукашенко и руководителей Республики Казахстан – Президентом Н.А. Назарбаева и К-Ж.К. Токаева. С каждым из упомянутых руководителей Казахстана у Президента Беларуси сложились теплые личные отношения, которые стали локомотивом развития двустороннего сотрудничества. Ярким примером этому может служить встреча в Астане 13 октября 2022 г. на полях саммитов СВМДА и СНГ Президента Беларуси А.Г. Лукашенко с Президентом Казахстана К-Ж. Токаевым. Президент К-Ж. Токаев отметил, что Казахстан придает большое значение всестороннему развитию стратегического партнерства с Беларусью. Он подчеркнул: «Я постоянно говорю членам Правительства, что нужно делать все возможное, чтобы наращивать торговлю, инвестиционное сотрудничество, содействовать проектам. Надо использовать имеющиеся возможности. С моей стороны будут предприниматься все возможности для продолжения эффективного многостороннего сотрудничества» [1].

Актуальность темы обусловлена рядом факторов. Во-первых, для Беларуси как страны с открытой экономикой рынок Казахстана является важной площадкой для продвижения своих товаров и услуг. Во-вторых, налаживание взаимовыгодных отношений между двумя странами отвечает интересам, как Беларуси, так и Казахстана. Оба наши государства являются членами таких важных интеграционных объединений как СНГ, ЕАЭС, ОДКБ, ШОС, что накладывает особую роль на формирование дружеских белорусско-казахстанских связей. В-третьих, участие Беларуси и Казахстана в глобальной китайской инициативе Экономический пояс Шелкового пути требует от руководства двух стран проведения скоординированной политики. Следует также добавить, что в настоящее время роль Казахстана во внешней политике Беларуси в условиях жесткой санкционной политики коллективного Запада против Беларуси и закономерного «поворота Беларуси в Азию» существенно выросла.

Материалы и методы. Методологической основой написания статьи явились системный и общенаучные методы, а также методы инструментального наблюдения, исторического анализа и прогнозирования.

Вопросам белорусско-казахстанским отношений посвящено небольшое количество научных публикаций. Среди них следует назвать работы бывшего Посла Республики Беларусь в Республике Казахстан Л.В. Пакуш, а также белорусских ученых Е.А. Александрович и А.В. Тихомирова.

Источниковедческую базу статьи составили официальные материалы и документы о становлении и эволюции белорусско-казахстанских отношений, включая заявления и выступления президентов Беларуси и Казахстана, официальные сообщения об итогах визитов и переговоров на высшем и высоком уровнях, данные статистики внешней торговли Беларуси, материалы посольств Беларуси в Казахстане и Казахстана в Беларуси, публикации в белорусских и казахстанских СМИ по различным аспектам двусторонних связей.

Результаты исследования.

История дружественных связей белорусского и казахского народов. Истоки дружбы белорусского и казахского народов берут начало в первом десятилетии XX века. Они были связаны с масштабной аграрной реформой, проводимой главой правительства царской России П.А. Столыпиным. В 1909 г. первая волна переселенцев из Минской губернии в поисках лучшей доли прибыла в Восточный Казахстан. С образованием СССР белорусы, проживавшие в Казахстане, активно включились в строительство социализма.

Особое место в истории дружбы белорусского и казахского народов занимает период Великой Отечественной войны, когда белорусы и казахи вместе с русским и другими народами Советского Союза плечом к плечу сражались с нацизмом, а Казахстан стал приютом для эвакуированных в тыл вместе с членами своих семей рабочих и служащих из Беларуси. По некоторым оценкам, их насчитывалось около 10,7 тыс. человек, и белорусы благодарны казахскому народу за помощь и поддержку в то тяжелое время. По данным казахского историка Лайлы Ахметовой, 637 представителей Казахстана защищали Брестскую крепость, а в операции «Багратион» по освобождению Беларуси среди наступавших войск Красной Армии принимали участие сформированные в Казахстане 88-я и 8-я стрелковые дивизии, 27-я и 30-я гвардейские стрелковые дивизии, 209-й стрелковый Зайсанский полк. Более 80 казахстанцев были удостоены высокого звания Герой Советского Союза за проявленный героизм в боях по освобождению Беларуси [2].

В годы Великой Отечественной войны в Казахстан были эвакуированы коллективы Белорусского театра оперы и балета, Витебского областного драматического театра имени Якуба Коласа, многие кинематографисты. Находясь на территории Казахстана, только за период с 4 сентября 1941 по апрель 1942 г. артисты Витебского областного драматического театра имени Якуба Коласа дали 8 шефских концертов, 12 спектаклей и 21 концерт в армейских госпиталях. В Алма-Ате в период войны находилась известная солистка Белорусского театра оперы и балета Л. Александровская, которая вместе с казахской певицей К. Байсеитовой выступала в заводских цехах и клубах Караганды, в армейских госпиталях и в прифронтовой полосе. Через казахстанские степи ехал в эвакуацию знаменитый белорусский писатель Якуб Колас, а в городе Уральске нашёл свой последний приют известный белорусский писатель Змитрок Бядуля [3]. Следует отметить, что многие из эвакуированных в Казахстан белорусов остались здесь после окончания войны.

Еще одной яркой страницей в летописи двусторонних отношений является освоение целинных и залежных земель в послевоенные годы, когда в составе комсомольских отрядов в Казахстан массово приезжали молодые белорусы. Некоторые из них остались здесь жить и трудиться. Всего в Казахстане среди десятков тысяч белорусских посланцев-целинников работало около 25 тыс. механизаторов и 3 тыс. строителей, укомплектовавших 24 целинных совхоза. За выдающиеся трудовые достижения по освоению целинных земель Казахстана 10 белорусов были удостоены высокого звания Герой Социалистического Труда [4].

Политическое сотрудничество Республики Беларусь и Республики Казахстан. Важной частью белорусско-казахстанских отношений является политическое сотрудничество, которое характеризуется высоким уровнем стратегического партнерства. Позитивную роль в становлении и развитии двусторонних политических связей сыграл опыт сотрудничества Белорусской ССР с Казахской ССР в период нахождения двух республик в составе СССР.

В настоящее время между Беларусью и Казахстаном созданы и функционируют механизмы регулярных обменов визитами на высшем и высоком уровнях, ведется активный межпарламентский диалог, динамично развиваются межведомственные и межрегиональные двусторонние контакты.

В рамках регулярных консультаций между МИДами двух стран проводится обмен мнениями по актуальным международным и региональным проблемам, представляющим взаимный интерес, вопросам новых геополитических реалий и вызовов.

Договорно-правовая база двустороннего сотрудничества включает более 80 международных договоров, ключевым из которых является межгосударственный Договор о социально-экономическом сотрудничестве до 2026 года.

Свидетельством высокого уровня двусторонних отношений, основой стратегического партнерства Беларуси и Казахстана являются регулярные визиты на высшем и высоком уровне.

Президент Республики Беларусь А.Г. Лукашенко пять раз наносил официальные визиты в Казахстан: в ноябре 1999 г., мае 2005 г., в мае 2011 г., октябре 2013 г. и в октябре 2019 года. Республику Беларусь с официальным визитом трижды посетил Президент Казахстана Н.А. Назарбаев. Кроме этого, встречи президентов двух стран регулярно проводятся на площадках интеграционных организаций. Так, 13 октября 2022 г. в Астане в рамках саммитов СВМДА и СНГ состоялась встреча Президента Беларуси А.Г. Лукашенко с Президентом Казахстана К-Ж. Токаевым.

Визиты премьер-министра Беларуси в Казахстан состоялись в 1992, 2000, 2012, 2013, 2017 и 2021 годах. Премьер-министры Казахстана посещали Беларусь с визитами в 1999 и 2013 годах. Встречи на уровне премьер-министров проводились также в рамках интеграционных мероприятий в 2014, 2015, 2017 г., январе и июле 2020 г., феврале, мае и ноябре 2021 г., феврале 2022 года.

Беларусь и Казахстан результативно сотрудничают в международных организациях, оказывая поддержку по принципиальным вопросам. На международной арене наши страны традиционно придерживаются общих взглядов и схожих подходов к вопросам формирования справедливого миропорядка, выстраивания равноправного и взаимовыгодного экономического взаимодействия, развития многоуровневых интеграционных процессов, обеспечения глобальной и региональной безопасности.

Беларусь и Казахстан как доноры безопасности в регионе Евразии выдвигают и поддерживают международные инициативы, нацеленные на повышение доверия и развитие интеграционных процессов между государствами в Евроатлантическом и Евразийском пространствах. Наши два государства конструктивно сотрудничают и на международных площадках – в ООН, ЕАЭС, ОДКБ, Шанхайской организации сотрудничества и в других международных организациях. Так, Беларусь поддержала кандидатуру Казахстана в непостоянные члены Совета Безопасности ООН на 2017-2018 годы, члены Комитета всемирного наследия ЮНЕСКО на 2013-2019 годы, последовательно выступала за проведение в казахстанской столице ЭКСПО-2017, в которой Минск принял самое активное участие [5]. Беларусь благодарна Казахстану за поддержку многих важных белорусских инициатив на международной арене. Здесь следует особо отметить всемерную поддержку Казахстаном намерения Беларуси вступить в Шанхайскую организацию сотрудничества. Казахстан первоначально поддержал предложение о предоставлении Беларуси статуса партнера по диалогу ШОС, затем наблюдателя и в 2022 г. члена ШОС; также Казахстан выступил за предоставление Беларуси статуса наблюдателя в Сессии по взаимодействию и мерам доверия в Азии.

Динамично развивается двустороннее межпарламентское сотрудничество. Визиты в Казахстан парламентских делегаций во главе с Председателем Совета Республики Национального собрания Беларуси состоялись в апреле 2013 г., Председателя Палаты представителей – в июне 2015 г. и в сентябре 2019 года. Визиты в Беларусь парламентских делегаций на уровне Председателя Мажилиса Парламента Казахстана и Председателя Сената Парламента Казахстана прошли в марте 2017 г. и 30 октября – 1 ноября 2018 г. соответственно. 29 марта 2022 г. в г. Алма-Аты белорусская делегация, возглавляемая Председателем Совета Республики Национального собрания Беларуси Н.И. Кочановой, приняла участие в торжественном заседании Совета Межпарламентской Ассамблеи (МПА) государств – участников СНГ, посвященном 30-летию МПА СНГ. В рамках мероприятия состоялась встреча Н.И. Кочановой с Председателем Сената Парламента Республики Казахстан М.С. Ашимбаевым.

В Палате представителей Национального собрания Республики Беларусь действует Рабочая группа по сотрудничеству с Мажилисом Парламента Республики Казахстан, которую возглавляет председатель Постоянной комиссии по законодательству Палаты представителей С.А. Любецкая. В

Мажилісе Парламента Республикасы Қазақстан функционирует Межпарламентская группа по сотрудничеству с Национальным собранием Республики Беларусь, которую возглавляет заместитель Председателя Мажиліса Парламента Республикасы Қазақстан П.О. Казанцев. Сотрудничество указанных групп способствует обмену опытом в законодательной деятельности и обеспечивает диалог по широкому кругу вопросов в самых различных сферах. Так, в период разработки в Беларуси законодательной базы по учреждению Всебелорусского народного собрания белорусские парламентарии глубоко изучали опыт создания в Казахстане Национального курултая [6]. Парламентарии двух стран также конструктивно сотрудничают в рамках различных международных организаций (Межпарламентская Ассамблея государств-участников СНГ, Парламентская ассамблея ОДКБ, Межпарламентский союз и Парламентская Ассамблея ОБСЕ), оказывают взаимную поддержку по ключевым вопросам взаимодействия.

Торгово-экономическое сотрудничество. С момента обретения независимости Республика Беларусь является одним из ведущих торговых партнеров Казахстана. Важным условием успешного развития двусторонних торгово-экономических отношений является взаимодополняемость экономик наших стран.

По объему белорусского экспорта Казахстан входит в десятку основных торговых партнеров Республики Беларусь и является третьим среди стран СНГ. Двустороннее торгово-экономическое сотрудничество развивается по таким важным направлениям как промышленное и сельскохозяйственное машиностроение, производство в области сельского хозяйства и другие.

Основной площадкой, на которой рассматриваются и решаются вопросы экономического сотрудничества, является Межправительственная белорусско-казахстанская комиссия по торгово - экономическому сотрудничеству (Комиссия), которая функционирует с 1996 года. Ежегодно, на заседаниях Комиссии обсуждаются вопросы торгового взаимодействия и ход реализации Дорожной карты развития двустороннего торгово-экономического сотрудничества. Дорожная карта является эффективным инструментом планирования двустороннего торгово-экономического сотрудничества на среднесрочную перспективу, которое позволяет последовательно наращивать и расширять спектр направлений взаимодействия сторон.

Существенный вклад в развитие двустороннего торгово-экономического сотрудничества вносит Деловой совет, созданный Внешней торговой палатой Казахстана и Белорусской торгово-промышленной палатой. О масштабах участия предприятий двух стран в заседаниях Совета говорит следующий факт: в ноябре 2020 г. представители более 160 предприятий Беларуси и Казахстана приняли участие в онлайн-заседании Совета [7].

Важной составляющей двусторонних экономических связей является сотрудничество в сфере промышленной кооперации, включая создание совместных предприятий и сборочных производств. В настоящее время в Казахстане действует около 340 предприятий с участием белорусского капитала. По результатам 2021 г. в 1,6 раза выросли поставки белорусских машинокомплектов на сборочные производства в Казахстане. Поступательно развивается производство зерноуборочных комбайнов «Есиль» и тракторной техники «Беларус» из машинокомплектов, поставленных в Казахстан ОАО «Гомсельмаш» (в 2021 г. поставлено 423 машинокомплекта) и ОАО «Минский тракторный завод» (поставлено 3465 тракторокомплектов). Товаропроводящая сеть белорусских предприятий в Казахстане включает 40 субъектов, а также более 170 субъектов дилерской сети. Функционируют 7 совместных сборочных производств белорусской техники и оборудования (ОАО «МТЗ», ОАО «Гомсельмаш», ОАО «МАЗ» – УКХ «БЕЛАВТОМАЗ», ОАО «УКХ «Бобруйскагромаш» и др.).

Важным направлением расширения и укрепления двусторонней торговли является расширение локализации производства; сторонами рассматривается вопрос расширения рынков сбыта в третьи страны. Крупная белорусская машиностроительная компания ОАО «АМКОДОР» прорабатывает вопрос создания в Казахстане производства сельскохозяйственной и дорожно-строительной техники, навесного оборудования; белорусское предприятие ООО "ПОЖНАБ" изучает возможность организации производства пожарной техники в Казахстане; Минский моторный завод с целью наращивания поставок своей продукции в апреле 2022 г. учредил в Казахстане общество «ТД «ММЗ» [8].

Важной формой стратегического сотрудничества двух государств является их участие в Евразийском экономическом союзе (ЕАЭС). ЕАЭС остается для Беларуси и Казахстана эффективным интеграционным форматом для решения, как текущих внешнеэкономических вопросов, так и

обсуждения задач, имеющих стратегический характер. Участие стран в ЕАЭС позволяет развивать промышленную кооперацию и торгово-экономическое сотрудничество. Сегодня Казахстан является вторым по объему торговым партнером Беларуси в ЕАЭС.

Сотрудничество двух стран в ЕАЭС одновременно предоставляет Беларуси и Казахстану возможность активно взаимодействовать и в рамках глобального китайского проекта Экономический пояс Шелкового пути. Здесь наши государства представляют взаимный интерес друг для друга. Для Казахстана Беларусь – это «ворота в Европу», а Казахстан для Беларуси – это дорога на рынки стран Центральной Азии и в первую очередь на огромный рынок Китая. Реализация проекта придала новый импульс развитию двусторонних торгово-экономических связей. Налажено сотрудничество в транспортно-логистической сфере. Железнодорожные и автодорожные магистрали между Казахстаном и Беларусью обеспечивают прямую связь между государствами, позволяя ежегодно наращивать товарооборот между Европой и Азией. Благодаря работе белорусско-казахстанской Объединенной транспортно-логистической компании за последние три года контейнерные железнодорожные перевозки через Казахстан и Беларусь по направлению Китай - Европа - Китай увеличились почти в 6,5 раза.

Товарооборот Республики Беларусь со странами ЕАЭС по итогам 2021 г. достиг 41,3 млрд. долл. (рост 34,9%), в том числе экспорт 17,5 млрд. долл. (рост 24,7%) и импорт 23,9 млрд. долл. (рост 43,5%), что составляет половину общего товарооборота и на 34,9% больше, чем в 2020 году. В свою очередь товарооборот между Казахстаном со странами ЕАЭС за 2021 г. достиг 26,1 млрд. долл., что на 28% выше, чем в 2020 году. Экспорт из Казахстана в страны ЕАЭС за 2021 г. вырос на 34,9% и составил 7,6 млрд. долл.; импорт в Казахстан из стран ЕАЭС в 2021 г. вырос на 25,4% и составил 18,4 млрд. долларов [9].

Политике жесткого санкционного давления Запада, проблемам и трудностям, связанным с распространением пандемии коронавируса, органы государственного управления Беларуси, предприятия республики противопоставили активную и целенаправленную работу. Все это положительно отразилось на результатах внешней торговли Беларуси, в том числе с Казахстаном. Товарооборот между Казахстаном и Беларусью по итогам 2021 г. впервые превысил рекордный показатель – 1,1 млрд. долл. США и вырос по сравнению с 2020 г. на 31,9%, в том числе импорт из Казахстана в Беларусь достиг 180,7 млн. долл. (рост 82,7%); белорусский экспорт в Казахстан составил рекордные 911,8 млн. долл. (рост 25%). Сальдо сложилось положительным для Беларуси в размере 731 млн. долларов [10].

Основными товарами импорта в Казахстан из Беларуси явились тракторы и седельные тягачи – 50,3 млн. долл., машины и механизмы для уборки сельскохозяйственных культур – 40,2 млн. долл., молочные изделия – 38,7 млн. долл., части подвижного состава – 35,9 млн. долл., мебель и ее части – 29,6 млн. долл., мясная продукция – 29,5 млн. долл., части для тракторов – 28,8 млн. долл., сыры и творог – 27,5 млн. долл. и другие. Основными товарами экспорта из Казахстана в Беларусь являются: уголь – 39,3 млн. долл., волокно хлопковое – 8,6 млн. долл., автомобили легковые – 7,3 млн. долл., ферросплавы – 6,6 млн. долл., цинк – 6,2 млн. долл., природный газ – 5,5 млн. долл., нефтепродукты – 4,8 млн. долл., прокат из стали – 4,4 млн. долларов.

Предварительные итоги взаимной торговли в 2022 г. показывают, что несмотря имеющиеся трудности и проблемы, белорусско-казахстанские торгово-экономические отношения выходят на более высокий уровень. Так, двусторонний товарооборот за январь – октябрь 2022 г. вырос на 9,7% и составил 799,4 млн. долл., из них белорусский экспорт в Казахстан достиг 694,6 млн. долл. (рост 8,6%), импорт из Казахстана – 104,7 млн. долл. (рост 17,7%) [11].

Сотрудничество в культурно-гуманитарной сфере. Анализ развития белорусско-казахстанских отношений свидетельствует, что культурно-гуманитарное сотрудничество является важной частью взаимодействия двух государств. Правовой основой указанного сотрудничества стало межправительственное соглашение в области культуры, науки и образования, подписанное 17 января 1996 года.

Значимую роль в развитии двустороннего сотрудничества занимает взаимодействие сторон в образовательной сфере. Развитие сотрудничества в области образования позволяет народам Беларуси и Казахстана лучше узнать друг друга, укрепляет дружбу между ними, а мероприятия, проводимые сторонами, дают возможность гражданам Беларуси и Казахстана больше узнать о своих странах, системе образования, вызывают у них интерес к взаимному сотрудничеству. Это, в свою очередь,

оказывает положительное влияние на расширение двусторонних торгово-экономических связей, активизацию деятельности белорусских и казахских бизнесменов, а также на взаимное продвижение товаров и услуг.

В настоящее время в высших учебных заведениях Беларуси проходят обучение 247 казахстанских студентов. Эффективным механизмом развития сотрудничества в образовательной сфере зарекомендовал себя Научно-образовательный консорциум между высшими учебными заведениями и НИИ Беларуси и Казахстана. Сегодня в его деятельности с белорусской стороны принимают участие 23 университета и три научных организации, с казахстанской – 22 университета и три акционерных научно-производственных объединения. В рамках межвузовских соглашений реализуются различные программы студенческих обменов; белорусские и казахстанские граждане проходят обучение в вузах двух стран. Профессорско-преподавательский состав университетов Беларуси принимает активное участие в научном руководстве подготовкой докторских диссертаций соискателей из Казахстана. Продолжена деятельность консорциума по вопросам реализации программ академической мобильности, совместного участия в международных проектах и программах, научных и образовательных мероприятиях. Координаторами деятельности консорциума выступают Белорусский национальный технический университет (БНТУ) и Евразийский университет им. Л. Гумилева. В 2012 г. на базе БНТУ создан и успешно функционирует Центр казахского языка, истории и культуры имени Абая. В свою очередь активную деятельность по расширению образовательных и культурных связей на территории Казахстана ведет Центр белорусского языка, истории и культуры, созданный в 2013 г. при Евразийском университете им. Л. Гумилева. В ноябре 2021 г. в Беларуси на базе БНТУ проведено VIII заседание рабочей комиссии по координации деятельности Научно-образовательного консорциума, а в мае 2022 г. в БНТУ состоялся круглый стол «Диалог культур как объективная необходимость», посвященный 30-летию установления дипотношений между Беларусью и Казахстаном и 10-летию открытия Центра казахского языка, истории и культуры имени Абая [12].

Важную роль в развитии культурного сотрудничества между странами играют белорусские этнокультурные объединения в Казахстане. Хотя численность белорусской диаспоры в Казахстане невелика – около 60 тыс. человек, однако ее вклад в экономику, политику и культуру Казахстана заметен. Одним из наиболее ярких представителей белорусской диаспоры в Казахстане был П.А. Атрушкевич (1933-2014) – выпускник Белорусской государственной сельскохозяйственной академии, крупный ученый в области прогнозирования землетрясений геодезическими методами, депутат Верховного Совета Казахской ССР и Сената Парламента Республики Казахстан, ректор Казахской государственной архитектурно-строительной академии, профессор, член-корреспондент НАН Республики Казахстан, заслуженный деятель Республики Казахстан, лауреат Президентской премии мира и духовного согласия; с 1995 г. по 2005 г. являлся заместителем председателя Ассамблеи народов Казахстана. Именно благодаря настойчивости и большой работе П.А. Атрушкевича в 1992 г. было открыто первое в Казахстане (г. Алма-Ата) общественное объединение белорусов – национальный культурный центр «Беларусь», который он возглавил [13, С.48].

В настоящее время в Казахстане работают 13 этнокультурных центров в Алма-Ате, Астане, Павлодаре, Усть-Каменогорске, Костанайе, Караганде, Петропавловске и других городах. Белорусы, входящие в эти объединения, поддерживают родственные связи и регулярно посещают свою родину, интересуются ее жизнью. Белорусская диаспора в Казахстане активно участвует в различных мероприятиях, организуемых по линии Ассамблеи народов Казахстана, местных органов власти, а также посольства Беларуси в Казахстане. На страницах белорусских СМИ, в газете «Голас Радзімы» периодически публикуются статьи о белорусах Казахстана и деятельности в стране белорусских этнокультурных центров. Со стороны государства и местных органов власти Казахстана этнокультурным объединениям оказывается практическая помощь в сохранении историко-культурного наследия. В столице Казахстана функционирует Казахстанско-Белорусский центр научно-технического сотрудничества, Центр языка и культуры Беларуси и Центр эталонной правовой информации Республики Беларусь, созданные на базе Евразийского национального университета им. Л. Гумилева.

Сотрудничество в области культуры в последние годы существенно активизировались по таким направлениям, как кинематография, театральная и гастрольная деятельность, сотрудничество между музеями. Так, в рамках реализации меморандума о сотрудничестве между Национальным академическим Большим театром оперы и балета и Государственным театром оперы и балета «Астана

Опера» на регулярной основе ведется обмен и участие солистов в спектаклях Большого театра Беларуси и театра «Астана-опера». Представители Казахстана являются постоянными участниками, номинантами и победителями Минского международного кинофестиваля «Лістапад» и Международного фестиваля искусств «Славянский базар» в Витебске. Так, в 2021 г. казахстанская певица Р. Байдуkenова завоевала Гран-при 30-го Международного фестиваля «Славянский базар».

Знаковыми событиями в культурной жизни Беларуси и Казахстана, настоящими праздниками национальных культур являются Дни национальных культур двух стран, проходящие попеременно в столицах двух стран. Следует отметить, что кроме официальной программы, Дни культур сопровождались выступлениями творческих коллективов, организацией выставок, кинофестивалей, встреч с известными деятелями культуры. О степени насыщенности Дней культуры можно судить по программе Дней культуры Казахстана в Беларуси, состоявшихся в ноябре 2022 года. Кроме официальных переговоров министров культуры Беларуси и Казахстана, в рамках Дней в Минске прошли: выставка народно-прикладного искусства Казахстана, Дни казахстанского кино; в Белорусской государственной академии музыки (БГАМ) прошел мастер-класс Государственного струнного квартета имени Г. Жубановой; кроме этого, указанный квартет дал концерт в Белорусской государственной консерватории, а в БГАМ заместить министра культуры и спорта Казахстана Н. Дауешов и ректор Казахской национальной консерватории А Жудебаев дали мастер-класс игры по домбре. Заключительным аккордом Дней культуры стал гала-концерт в Минске, в Дворце республики, где своё мастерство зрителям продемонстрировали ведущие артисты и творческие коллективы Казахстана: этно-фольклорный ансамбль «Туран», заслуженные деятели Казахстана А. Каримов, А. Енсепов, Ж. Дугалова, молодые артисты Р. Байдуkenова, завоевавшая гран 30-го Международного конкурса исполнителей эстрадной песни «Витебск-2021», Е. Садырбаев (первая премия на «Славянском базаре» в 2018 г.), А. Макин (Гран-при «Славянского базара» в 2019 г.) и другие [14].

Заключение.

Успешное становление и развитие отношений между Республикой Беларусь и Республикой Казахстан было обусловлено наличием дружественных связей между белорусским и казахским народами, опытом сотрудничества Белорусской ССР и Казахской ССР в период нахождения республик в составе СССР.

С момента обретения суверенитета выстраивание дружеских и взаимовыгодных отношений с Республикой Казахстан стало приоритетом внешней политики Республики Беларусь.

Стратегический уровень белорусско-казахстанского сотрудничества во многом достигнут благодаря личным усилиям Президента Республики Беларусь А.Г. Лукашенко и руководителей Республики Казахстан – Президентом Н.А. Назарбаева и К.-Ж.К. Токаева.

Политическое сотрудничество Беларуси и Казахстана характеризуется динамизмом и результативностью, причиной чему было совпадение или близость подходов двух стран к ключевым глобальным проблемам.

Краеугольным камнем белорусско-казахстанского взаимодействия является торгово-экономическое сотрудничество. Убедительным показателем результативности указанного сотрудничества в условиях пандемии коронавируса и жесткой санкционной политики Запада против Беларуси стало динамичное развитие двустороннего товарооборота, который в 2021 г. достиг рекордной планки в 1 млрд долл. США. Однако стороны не до конца используют имеющиеся резервы для наращивания двусторонних торгово-экономических связей.

Динамично развивается сотрудничество сторон в культурно-гуманитарной сфере: в области образования и культуры, при этом одновременно шло наращивание как его количественных, так и качественных параметров.

В настоящее время, как подчеркнул Президент Беларуси А.Г. Лукашенко в поздравлении Президенту Казахстана К.-Ж. Токаеву по случаю 30-летия установления дипломатических отношений, «белорусско-казахстанские отношения находятся на самом высоком уровне, отвечает духу подлинного союзничества и стратегического партнерства. Наши страны вносят весомый вклад в упрочение евразийской интеграции, а народы Беларуси и Казахстана смотрят в будущее с верой и оптимизмом» [15].

Список использованной литературы:

1. Глава государства провел встречу с Президентом Беларуси Александром Лукашенко 13.10.2022 [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-vstrechu-s-prezidentom-belarusi-aleksandrom-lukashenko-139125/> - Дата доступа: 25.11.2022.
2. Общая Победа: как казахстанцы Брестскую крепость защищали [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://sputnik.by/20190616/Obschaya-Pobeda-kak-kazakhstantsy-Brestskuyu-krepost-zaschischali-1041579960.html/> - Дата доступа: 25.11.2022.
3. Пугаленко, Л. Узы нашего братства [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://belarus.kz/kultura/braterstva2019/> - Дата доступа: 25.11.2022.
4. Целина [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://belarus.kz/kultura/cjelina/> - Дата доступа: 25.11.2022.
5. Макей, В. Беларусь и Казахстан. Через стратегическое партнерство к развитию и укреплению Евразийского пространства [Электронный ресурс] / Режим доступа: https://www.inform.kz/ru/belarus-i-kazahstan-cherez-strategicheskoe-partnerstvo-k-razvitiyu-i-ukrepleniyu-evraziyskogo-prostranstva_a3578384/ - Дата доступа: 25.11.2022.
6. Мицкевич: между парламентами Беларуси и Казахстана создана атмосфера доверия и дружбы [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://www.belta.by/politics/view/mitskevich-mezhdu-parlamentami-belarusi-i-kazahstana-sozdana-atmosfera-doverija-i-druzhyby-540394-2022/> - Дата доступа: 25.11.2022.
7. Более 160 предприятий Беларуси и Казахстана участвуют в работе делового совета [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://www.belta.by/economics/view/bolee-160-predpriyatij-belarusi-i-kazahstana-uchastvujut-v-rabote-delovogo-soveta-417057-2020/> - Дата доступа: 25.11.2022.
8. Рост экспорта и реализации продукции: Минский моторный завод демонстрирует положительную динамику работы [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://www.sb.by/articles/motor-dlya-ekonomiki.html/> - Дата доступа: 25.11.2022.
9. Товарооборот Казахстана со странами ЕАЭС за 2021 год вырос на 28% [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://kapital.kz/economic/103229/tovarooborot-kazahstana-so-stranami-yeaes-za-2021-god-vyros-na-28.html/> - Дата доступа: 25.11.2022.
10. Головченко: товарооборот Беларуси и Казахстана в 2021 году впервые превысил \$1 млрд [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://www.belta.by/economics/view/golovchenko-tovarooborot-belarusi-i-kazahstana-v-2021-godu-vpervye-prevysil-1-mlrd-486829-2022/> - Дата доступа: 25.11.2022.
11. Целюк, А. Какие важные задачи ставят президенты двух стран для расширения белорусско-казахстанской кооперации [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://www.sb.by/articles/minsk-astana-uroven-strategicheskogo-mnogoplanovogo-sotrudnichestva.html/> - Дата доступа: 25.11.2022.
12. Беларусь и Казахстан заинтересованы в совершенствовании научно-образовательного партнерства [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://www.belta.by/society/view/belarus-i-kazahstan-zainteresovany-v-sovershenstvovanii-nauchno-obrazovatel'nogo-partnerstva-504473-2022/> - Дата доступа: 25.11.2022.
13. Миссия гражданина, ученого и посла // Беларуская думка. – 2017. – № 9, С.45-51.
14. Аспандиярова, А. Об итогах проведения Дней культуры Казахстана в Беларуси [Электронный ресурс] / Режим доступа: https://cis.minsk.by/news/24528/ob_itogah_provedeniya_dnej_kultury_kazahstana_u_belarusi/ - Дата доступа: 25.11.2022.
15. Поздравление Президенту Казахстана Касым-Жомарту Токаеву 16 сентября 2022 г. [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://president.gov.by/ru/events/pozdravlenie-prezidentu-kazahstana-kasym-zhomartu-tokaevu-1663253120/> - Дата доступа: 25.11.2022.

References:

1. The Head of State held a meeting with the President of Belarus Alexander Lukashenko on 13.10.2022 [Electronic resource] / Access mode: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-vstrechu-s-prezidentom-belarusi-aleksandrom-lukashenko-139125/> / - Access date: 25.11.2022.
2. Overall Victory: how Kazakhstanis defended the Brest Fortress [Electronic resource] / Access mode: <https://sputnik.by/20190616/Obschaya-Pobeda-kak-kazakhstantsy-Brestskuyu-krepost-zaschischali-1041579960.html/> / - Access date: 25.11.2022.

3. Pitalenko, L. *The Bonds of our brotherhood* [Electronic resource] / Access mode: <http://belarus.kz/kultura/braterstva2019/> - Access date: 25.11.2022.

4. *Virgin land* [Electronic resource] / Access mode: <http://belarus.kz/kultura/cjelina/> - Access date: 25.11.2022.

5. Makei, V. *Belarus and Kazakhstan. Through strategic partnership to the development and strengthening of the Eurasian space* [Electronic resource] / Access mode: https://www.inform.kz/ru/belarus-i-kazahstan-cherez-strategicheskoe-partnerstvo-k-razvitiyu-i-ukreplenyu-evraziyskogo-prostranstva_a3578384/ - Access date: 25.11.2022.

6. Mickiewicz: *an atmosphere of trust and friendship has been created between the parliaments of Belarus and Kazakhstan* [Electronic resource] / Access mode: <https://www.belta.by/politics/view/mitskevich-mezhdu-parlamentami-belarusi-i-kazahstana-sozdana-atmosfera-doverija-i-druzhby-540394-2022/> - Access date: 25.11.2022.

7. *More than 160 enterprises of Belarus and Kazakhstan participate in the work of the Business Council* [Electronic resource] / Access mode: <https://www.belta.by/economics/view/bolee-160-predpriyatij-belarusi-i-kazahstana-uchastvujut-v-rabote-delovogo-soveta-417057-2020/> . - Access date: 25.11.2022.

8. *Growth of exports and sales of products: Minsk Motor Plant demonstrates positive dynamics of work* [Electronic resource] / Access mode: <https://www.sb.by/articles/motor-dlya-ekonomiki.html/> . - Access date: 25.11.2022.

9. *Kazakhstan's trade turnover with the EAEU countries increased by 28% in 2021* [Electronic resource] / Access mode: <kapital.kz/economic/103229/tovarooborot-kazahstana-so-stranami-yeaes-za-2021-god-vyros-na-28.html/> . - Access date: 25.11.2022.

10. *Golovchenko: the trade turnover of Belarus and Kazakhstan in 2021 exceeded \$1 billion for the first time* [Electronic resource] / Access mode: <https://www.belta.by/economics/view/golovchenko-tovarooborot-belarusi-i-kazahstana-v-2021-godu-vpervye-prevysil-1-mlrd-486829-2022/> . - Access date: 11/25/2022.

11. Tselyuk, A. *What important tasks are set by the presidents of the two countries to expand Belarusian-Kazakh cooperation* [Electronic resource] / Access mode: <https://www.sb.by/articles/minsk-astana-uroven-strategicheskogo-mnogoplanovogo-sotrudnichestva.html/> - Access date: 25.11.2022.

12. *Belarus and Kazakhstan are interested in improving the scientific and educational partnership* [Electronic resource] / Access mode: <https://www.belta.by/society/view/belarus-i-kazahstan-zainteresovany-v-sovshenstvovanii-nauchno-obrazovatelno-partnerstva-504473-2022/> - Access date: 25.11.2022.

13. *The mission of a citizen, scientist and ambassador // Belarusian Duma. – 2017. – No. 9, pp.45-51.*

14. *Aspandiyarova, A. On the results of the Days of Culture of Kazakhstan in Belarus* [Electronic resource] / Access mode: <https://cis.minsk.by/news/24528/ob-itogah-provedenija-dnej-kultury-kazahstana-v-belarusi/> / - Access date: 25.11.2022.

15. *Congratulations to the President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev -September 16, 2022* [Electronic resource] / Access mode: <https://president.gov.by/ru/events/pozdravlenie-prezidentu-kazahstana-kasym-zhomartu-tokaevu-1663253120/> - Access date: 25.11.2022.

ӘОЖ 341.7

МРНТИ10.87.31

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.014>

*A.Sh. Zhurasova*¹*

*¹Candidate of Historical Sciences, head of the Department of world history
and socio-political disciplines
West Kazakhstan university named after M.Utemisov, Kazakhstan, Uralsk
E-mail: azhurasova@mail.ru*

ASPECTS OF ABULKHAIR KHAN'S DIPLOMATIC ACTIVITY

Abstract

The article examines the policy and diplomatic actions of the Khan of the Younger Zhuz Abulkhair. The diplomatic activity of the Kazakh khans is an urgent topic from the point of view of the formation of the diplomatic service in world history as a whole. In this regard, the main focus of the article lies on the political situation that developed in the XVIII century.

The article analyzes the problems of the geopolitical situation of the eighteenth century, when under the threat of colonization and aggressive invasions from all sides, the rulers of the country had to make concrete decisions. This article highlights the measures taken by Khan Abulkhair to preserve the Kazakh state. The article reveals the history of Kazakhstan's diplomatic relations with Russia, which was considered as an ally in order to protect the country. In addition, the work highlights various forms and methods of interstate relations and diplomacy with the Khiva and Dzungarian khanates. Special attention among them is paid to such forms of diplomacy as negotiations, dynastic marriages, etc. This makes it possible to restore the history of diplomatic relations of the Kazakh Khanate with neighboring states, to explore international agreements, dynastic marriages – all those diplomatic means and methods of resolving international disputes that the Kazakh khans actively used to protect the interests of the state.

Keywords: Abulkhair Khan, geopolitical situation, diplomacy, state, aggression, negotiation, politician, ambassador

*А.Ш. Журасова*¹*

*¹тарих ғылымдарының кандидаты, дүниежүзілік тарих және әлеуметтік-саяси пәндер
кафедрасының меңгерушісі
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Қазақстан, Орал қ.
E-mail: azhurasova@mail.ru*

ӘБІЛҚАЙЫР ХАННЫҢ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚЫРЛАРЫ

Аңдатпа

Дипломатия тарихында жекелеген мемлекеттер мен ондағы билеушілер жүргізген саясат пен олардың ұстанған тактикасын талдау маңызды зерттеу тақырыбы болып келеді. Әлем тарихында өзіндік орны бар қазақ тарихында да бұл мәселе маңызды зерттеу тақырыбына айналып отыр. Қазақ хандарының дипломатиялық қызметі жалпы әлемдік тарихтағы дипломатиялық қызмет тұрғысынан алғанда өзекті тақырып болып табылады. Қазақ мемлекетінің қалыптасуында хандық дәуірдің, ондағы билеушілер жүргізген саясаттың маңызы ерекше. Осыған орай мақаланың негізгі арқауы ХУІІІ ғасырда қалыптасқан саяси жағдайға байланысты Әбілқайырдың дипломатиялық қызметінің мақсаты мен бағыттары.

Мақалада ХУІІІ ғасырдағы геосаяси жағдайда, отарлану қаупі, жан-жақтан төнген агрессиялық шапқыншылықтар кезінде ел билеушілер нақты шешім қабылдауы қажет кездегі Әбілқайырдың дипломатиялық әрекеттері сөз болады. Осыған орай мақалада Әбілқайырдың қазақ мемлекеттегін сақтау, елді қорғау мақсатында Ресейді одақтас ретінде пайдалану үшін келісімге бару, сонымен қатар Хиуа, Жонғар хандықтарымен, көршілес башқұрттармен қарым-қатынаста дипломатиялық

қатынастың келіссөз, династиялық неке сияқты түрлі әдістерін қолдану әрекеттері туралы айтылады. Кіші жүз ханы Әбілқайырдың саясаткерлігі мен дипломатиялық әрекеті бірқатар нақты дәлелдермен талданады.

Кілтсөздер: Әбілқайыр хан, геосаяси жағдай, дипломатия, мемлекеттік, агрессия, келіссөз, саясаткер, елші

*Журасова А.Ш.*¹*

*¹Кандидат исторических наук, заведующей кафедры всемирной истории и социально-политических дисциплин
Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, Казахстан, г. Уральск
E-mail: azhurasova@mail.ru*

АСПЕКТЫ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ АБУЛХАИР-ХАНА

Аннотация

В статье рассматривается политика и дипломатические действия хана Младшего жуза Абулхайра. Дипломатическая деятельность казахских ханов является актуальной темой с точки зрения становления дипломатической службы в мировой истории в целом. В связи с этим основной упор статьи лежит на политической ситуации, сложившейся в XVIII веке.

В статье анализируются проблемы геополитической обстановки XVIII века, когда под угрозой колонизации и агрессивных вторжений со всех сторон, правители страны должны были принимать конкретные решения. В статье освещаются меры, предпринимаемые ханом Абулхайром для сохранения казахского государства, раскрывается история дипломатических отношений Казахстана с Россией. В работе освещаются различные формы и методы межгосударственных связей и дипломатии с Хивинским и Джунгарским ханствами. Особое внимание среди них уделено таким формам дипломатии, как переговоры, династические браки и т.д. Это дает возможность восстановить историю дипломатических отношений Казахского ханства с соседними государствами, исследовать международные соглашения, династические браки – все те дипломатические средства и приемы разрешения международных споров, которые казахские ханы активно использовали, защищая интересы государства.

Ключевые слова: Абулхайр хан, геополитическая ситуация, дипломатия, государство, агрессия, переговоры, политик, посол

Introduction. The relevance of the topic is due to the identification of the essence and specifics of Steppe diplomacy in the Khanate ERA through the study of various documents and letters written in connection with the foreign policy of the Kazakh Khanate in the first half of the XIII century and the diplomacy of Abulkhair Khan, who signed it. At the same time, the tasks of modernization of public consciousness, a new assessment of history and a revision of past history require the need to study this topic.

In order to become a country, it is necessary to take stock of your past history, the history of the small zhuz Khans of the XVIII century, on which the foundations of statehood and foreign policy of the state are laid, have a special place. In particular, a special place is occupied by a comparative study of the foreign policy positions of Abulkhair Khan. The positions and views of Abulkhair as a statesman, his multifaceted activities and results require an objective assessment.

The purpose of the article is to analyze the fact that Abulkhair, who took a special place in the development of the Kazakh statehood, as a visionary politician of his time, took the same active diplomatic steps as the rulers of important world countries of that time.

Materials and materials research methods. In general, Kazakh-Russian relations of the first half of the XIII century were considered by a number of Russian researchers. These authors, who have accumulated extensive material in the course of their scientific expeditions, provide data on Abulkhair in their works. The data in the works of the Russian researcher P. I. Rychkov[1], A.I. Levshin[2], V.A. Moiseev [3], the German artist John Kastel[4] and many others are of great importance. Also, in connection with the issue raised, the works of N.G. Apollova[5], E.B. Bekmakhanov[6], B.S. Suleimenov [7], the policy of Abulkhair's accession to Russia are analyzed. A number of specific information can be obtained from the collection of documents

related to Kazakh-Russian relations of the XVI-XVIII centuries [8]. If the works of I.V. Erofeeva [9], T.Z. Rysbekov [10] directly analyze the activities of Abulkhair, then the views of foreigners on Abulkhair Khan are analyzed in the work of K.Esmagambetov [11]. The assessment of Abulkhair's personality is also reflected in the works of H.Abzhanov, A.Mukhtar, Zh.Zhaksygaliev and other researchers.

In addition to using the opinions of such researchers during the writing of the article, comparative historical methods in historical science made it possible to determine the specificity in comparison with European foreign policy, to determine the authenticity of Abulkhair's actions, to draw conclusions, systematic methods allowed to study historical events in geopolitical conditions and negotiations initiated by Abulkhair in mutual internal unity and connection. The use of research methods has created conditions and opened the way for a full-fledged analysis of the aspects of Abulkhair's diplomatic activity. The application of research methods to the collected materials created and opened the way for a full-fledged analysis of the aspects of Abulkhair's diplomatic activity.

Discussion. At first, according to the researchers, Levshin noted that Abulkhair Khan was the younger zhuz Khan, but influenced the middle zhuz, Borosmyslov considered Abulkhair to be a strong, flexible, active Khan.

Russian officials I.Kirillov, M.Tevkelev highly appreciated the personal qualities of the Khan. From The Diary Of The English artist, participant of the Orenburg expedition John Castel[4], who directly saw Abulkhair in 1736, we get a number of valuable information about the political and social situation and ethnographic and household trends that developed in the younger zhuz of the XIII century, about the position of Abulkhair.

The vast majority of the above-mentioned works of researchers consider the analysis of Abulkhair's actions in the policy of Kazakhstan's accession to Russia, and there is no special scientific work devoted to Abulkhair's diplomacy. In this regard, the relevance of the topic is determined by the following factors.

First of all, the requirements of that time required the rulers of the steppes to possess multifaceted qualities. Therefore, Abulkhair Khan was distinguished by combining both the art of command and diplomatic talent;

Secondly, being a representative of his era, he was able to connect the norms of customs of that period and the concepts of aristocratic dignity and vivid examples of the unwritten code of honor of the ruler.

Undoubtedly, the study of the topic based on the above-mentioned research and data documents will allow us to determine the diplomacy of Abulkhair Khan.

In world diplomatic relations of the XVII-XVIII centuries, an important place in maintaining the "balance of power" in society was occupied by the skill and quick-witted mind of the ruler, when not the economic indicator of the state, but its strength and military value prevailed. Here the image of the ruler-warrior and Ruler was intertwined. At this time, the history of diplomacy of the Kazakh people is also distinguished by its versatility. The Kazakh Khanate pursued an independent domestic and foreign policy and actually an independent subject of international relations. As an independent subject, France, like other countries in the system of International Relations, put forward as the main interests the fight against foreign expansion, the protection of the country's own land and the expansion of territories. In the implementation of this interest, the countries of the world widely used peaceful or war resolution, dynastic marriages, the creation of military-political alliances. It can be seen in the diplomacy of Abulkhair, the ruler of the small zhuz.

The nature of Abulkhair Khan's activity as a statesman was associated with the extremely difficult political situation of the Kazakh Society of the time of his existence. The attention of neighboring countries to the land of the Kazakh people contributed to the weakening of the socio – political situation of Kazakh society. Kazakhs' relations with neighboring countries are strained, and military conflicts occur between them. The Kazakh society was threatened from all sides and was on the verge of great danger. After all, the Volga Kalmyks, Ural Kazakhs, Bashkirs and Dzungars fought from all sides and accelerated their attacks on the Kazakh land.

As a soldier who took an active part in the military parade of Kazakh Khans and sultans in bloody battles, Abulkhair was distinguished by his personal military talent and command skills. At the age of sixteen and seventeen, The Young Sultan, who broke through the Horde to the enemy, became the Khan of the younger zhuz and rose to the rank of Commander-in-chief of the military detachment of the entire Kazakh people. It is not for nothing that the attention of the group that started dancing to Abulkhair was attracted. Because, despite his young age, Abulkhair was famous for his courage, military skills, the art of management, and Abulkhair combined all the qualities inherent in the leadership personality of the Kazakh steppe. Khan's name quickly became famous in the Kazakh steppes. In 1710, at the karakurumkurultai, in 1723, at the Great Assembly in Ordabasy, the harmony of heroism and power was realized.

In general, during his reign on the Khan's throne, Abulkhair, having passed a large school of life, got acquainted with the military and political structure, the peculiarities of trade relations, material life and culture in the neighboring regions of Russia and the Central Asian states bordering Kazakhstan, undoubtedly made a comparative analysis of it with the state of the country he ruled. It is clear that in the process of communicating with prominent political representatives of the countries with which he communicated, Abulkhair expanded his political and legal knowledge and developed his characteristic intellectual abilities. This allows him to get acquainted with the political life of the Khanates of Russia, Bukhara, Khiva, Dzungarian and compare the experience of the Khans before him to form the internal state of the state with the ability to resist aggressive actions on the part of neighbors, the ability to concentrate political power in the hands of one ruler, and focus on the problem of communication with different countries. It was described by A.Isin as follows: "Abulkhair Khan is not a bearer of the idea of becoming a Bodan for Russia, but only a seeker of an effective way out of the current historical situation for his people. He was forced. "I don't know," he said. Another path would lead to the fragmentation of the country, the loss of northern parts. Unlike the leaders of other countries, Abulkhair knew a lot about the Russian Kingdom... If Khan had followed a different policy, perhaps the Kazakh land would have fallen into irreparable fragmentation... It must be admitted that the master policy was initiated by Abulkhair Khan. Abulmambet Khan and Abylai Khan modernized the policy of Abulkhair Khan, got rid of the Russian threat to the people, got along with the giant kingdom, established friendship, and retained the main land holdings..."adds the opinion [12,42].

Changes in the geopolitical map of the XIII century, attempts to divide the geopolitical space, can be seen in the fact that the Kazakh statehood, like all attentive rulers, understood that there was a great threat in the international arena, abulkair said in 1731 about the foreign policy situation of the Kazakhs that "the threat of a siege from all sides was unacceptable to me."

The analysis of the issues of stable troops, stable support points, force bodies, resolution of internal contradictions and ensuring stability, necessary for a strong state, led Abulkair to conclude that the Kazakh zhuz is far behind in this matter.

It can also be seen that in a conversation with Kastel about his interests in going to alliance with Russia, he showed the hill, saying that "it is useful for both the Kazakhs and the Tsar to build a fortress on this hill, if the Tsar allows it" [4,28].

Along with the threat to the Kazakh people in the region from the South-East, the left and the north-west, the general state of the supreme power in the steppe caused great anxiety in the Khan, because he realized that internal instability was the main obstacle to repelling external forces. Therefore, the desire to determine the future path of development of Kazakh society instilled in Abulkhair a sense of intelligence and morality, as well as a desire to strengthen his political abilities. It should be noted that «Сей свет всякому не вечен, наконец и мне оно не миновать, токмо я желаю по мне детям и... моим киргиз-кайсацким народу оставить след, чтобы они по тому (пути) следуя, пользованием.»[9,202] one can see his transition to obvious diplomatic action.

Abulkhair's attempts to seek an alliance with Russia began before him, at the end of the 16th century, at a time of risk. And in the difficult political situation of the XIII century, on the one hand, the increased threat of colonization from Peter I's attempts to establish a plan for the colonization of Kazakhstan after the absence of the Ural Cossacks due to the conflict with the Kazakhs in the Persian campaign, on the other hand, the tense situation with the Dzungarians led Abulkair to the need for diplomatic action. Due to the strong military and technical superiority of Russia over its southeastern neighbors, it was clear to the Khan that the Russian empress always gave priority to the peoples of the Russian subordinate.

The Khan, reflecting on his task in detail, came to a rather pragmatic conclusion that for external security and preservation of the ethnoterritorial integrity of the Kazakh zhuz, it is possible to achieve the necessary political results from the Tsarist government for the entire Kazakh people and personally. He was informed about the great interest of the Tsarist government in establishing trade relations with the countries of Central Asia through the Kazakh steppes. The political interests and goals of Abulkhair, that is, the entire political program of the younger zhuz Khan, are clearly reflected in the countless messages he sent to the Russian authorities in the 30-40s and in the minutes of personal conversations with tsarist officials. At the same time, Abulkhair was not the only one to go to negotiations with Russia, and the presence of 24 Kazakh bi-Sultans next to him also indicates that there was a large diplomatic corps in this case.

The results of the study of the problem. In general, it is said that the younger zhuz Khan Abulkhair had his own career qualities in bowing to Russia, although our sovereign historians of our country point to a number

of compelling evidence that refutes this statement. That is, Abulkhair's transformation of Russia into an ally was dictated by the needs of that time. First of all, at this stage, the strong countries of Europe had already completely completed the colonization of Asian and African countries, and Kazakhstan could not stand aside from attempts to divide the world, becoming colonized as a state that is still weak in terms of military and political organization. Secondly, the younger zhuz Khan Abulkhair, who was surrounded by enemies from all sides, intended to restore the Kazakh Khanate, which was subordinate to one center. To do this, at first he hoped to unite the Kazakh people by receiving military assistance from Russia in order to stop the invasions of Russian subjects – the Bashkir people, the Volga Kalmyks, the Ural Russian – Kazakhs. It was described by A.I.Tevkelev in the book "Why did you go to this case without the consent of other Khans and sultans, authoritative elders?" "I've been fighting with the Dzungarian settler for many years, and I don't have enough of him...At the same time, we began to fight with the Volga Kalmyks, Bashkirs, Bukhara and Khiva. Four of us were surrounded by the same enemy." [11,8]

The qualities of Abulkhair Khan in conducting and effective use of diplomatic negotiations, his special organizational abilities in this area can be seen in Kazakh-Bashkir relations. In his policy on Kazakh-Bashkir relations, Abulkhair Khan also had a number of contradictions. Nevertheless, in the relationship between these two peoples, he managed to use effective sides. One of the proofs of this was the proposal in 1734 to build a fortress at the confluence of the or river into the Urals, which was the backbone of the colonization of the Kazakh steppes. The goal of Abulkhair in it was, on the one hand, to create a military fortress that would protect the Kazakh land from the Bashkir-Kalmyk attacks, and on the other hand, to provide the necessary point for the development of the trade issue. In turn, the Russian state supported Abulkhair's proposal, but the Russian queen did not want the strengthening of the Kazakh Khanate in the steppe territory, no matter who. That is why the Tsarist government used the most convenient ways to cause discord.

Abulkhair's decision to join Russia was supported by only a small group of the younger zhuz, moreover, the phrase "I am self-sufficient" indicates that when Abulkhair accepted citizenship, he did not intend to become a "slave to the ear". Therefore, specific instructions are given to the Ober Secretary of the board of foreign affairs I. K.Kirilov to develop a project for the retention and management of Kazakhs in Russian citizenship. It proposes such practices as establishing contacts with the Sultans, establishing contacts with the elders, increasing the role of the institution of trust as a means of ensuring citizenship, using the method of deception until the full establishment of the Russian administration, keeping control of the rapprochement of the Kazakhs and Bashkirs, despite their hostility to each other, using the effective side of assistance for the Russian Tsar.

The word Bodhisattva, according to the then established concept, is understood as an alliance between any two countries, it is estimated as the temporary entry of a state weakened by war under the rule of a strong state. Bodhisattvas were not considered long-lasting or eternal political subordination. This is how Abulkhair understood the meaning of citizenship.

But Abulkhair did not want to press the collar on anyone, saying that he was from Bodan. In general, the rejection of the conditions of citizenship of the Kazakhs was reflected in the fact that Abulkhair came to Orenburg in April 1738 and declared that the city belonged to him, on July 9, 1739, the Kazakhs attacked the Russian caravan, and in 1736, 1738, 1741, after disturbing his country, the entire territory of the Volga Kalmyks was ravaged. It seems that the Russian namestnik Tatishchev was also very shaken by Abulkhair's actions. In those years, Abulkhair, who heard rumors within the country that "there are about eight thousand Volga Kalmyks near Tatishchev," and sent Bukenbay, then, at the invitation of the Russian mayor, approached Orenburg and set up a tent. The Russian does not trust the mayor and runs away. Finally, Tatishchev receives it with special respect[2,196]. On June 17, 1739, Lieutenant General, Prince Vasily Urusov, who replaced Tatishchev, arrived on August 28 with the Khan of the Middle zhuz Abilmambet and Abylai. The meeting was attended by 128 Sultans from the Middle zhuz, 165 Sultans from the small zhuz, and a total of 399 representatives from the Kazakh side[8, 231]. Abulkhair, specially invited to the solemn guest given to them, does not come. Shocked by this behavior of the Khan, Urusov gives a special Tartu-distribution, a certificate and sends a guide Dmitry Gladyshev to Abulkhair, saying that he is not satisfied with the failure of the repeated demand of the Tsarist government for military assistance during the meeting with the guide[9,243].

Despite the negotiations, the presence of resistance on the part of Abulkhair Khan, the failure to comply with the demand of Abulkhair Khan, who asked for permission to move the Kazakhs to the settlements on the Right Bank of the Urals, led the Orenburg expedition, the secret adviser to the Tsar Nepluev I.I. and Abulkhair Khan led the enmity.

The purpose of negotiations with Russia and his non-recognition of citizenship in negotiations with the heads of the Russian administration, "you did not conquer me on a blood front, I voluntarily accepted Russian citizenship, if I moved to Turkestan, the Russian government will not be able to return me," made it clear that he is a politician who has taken his position, there are other ways to be allies, and he can take other actions. That is, many scientists also add in their research that they perceived Russia as a suzerain and pursued the protectorate status of the younger zhuz[3,95].

Abulkhair's desire to consolidate all power in the Kazakh zhuz in one link, in the person of the "chief" Khan, was to legally grant the exclusive right to the highest rank among the Kazakh nobility.

According to Abulkhair, such a unified general Kazakh Khan, at the expense of the newly created special administrative and security structures under him, was supposed to deploy small foreign contingents of professional troops, which could ensure the exercise of the powers of power gained by creating a number of stationary fortification points on the outside, and at several geographical points of the borders and steppes used for defense against external enemies and for punishment and coercion[4,15].

Based on these beliefs, Abulkhair expressed the idea of building fortresses in the middle reaches of the OR and Elek.

In fact, all Abulkhair's actions were not to introduce Russians to the Kazakh land. There is evidence that the governor-general of Orenburg, Nepluev, who understood the aspect of Abulkhair's policy, informed The Emperor about Abulkhair's policy and offered to destroy his eyes. Especially the rapprochement of Abulkhair with the Bashkir, Kalmyk, Khiva and Bukhar Khans by marriage did not like the Russian Kingdom, which wanted to keep them in enmity, and they were distrustful of Abulkhair's policy. After all, Abulkhair Khan also showed his own opposition to the policy of the Russian queen. The Khan's dispute with the governors of Russia over the recapture of his son Kozhakhmet from the trust, his disobedience to the demands of the empresses Anna Ivanovna, and later Elizabeth Petrovna, his attempts to pursue an independent policy in the small zhuz, and measures to preserve the country's Independence show resistance to all manifestations of colonialism. Without interrupting various relations with the Russian government, Abulkhair also had underground contacts with the Dzungarian kontayist Kaldan Seren (Peren). As the Dzungarian invasion weakened, he tried to distance himself from Russia.

That is, an attempt to use cunning on the diplomatic path was also found in Abulkhair. He, realizing that the demand of KaldanSeren for the trust of the Russian kingdom would be a ruse, together with the Dzungarian ambassadors who came to trust him, he took them to Orenburg. The reason was, firstly, to show its loyalty and firm commitment to the Russian government, and secondly, to avoid responsibility for the transfer of trust to Kaldan. In fact, when Abulkhair arrived in Orenburg with the Dzungarian ambassadors, Nepluev declared that the Khan of the lesser Horde, being a Russian boda, had no right to interact with any foreign rulers [2,204]. Because the Russian government doubted Abulkhair's full recognition of citizenship.

We note that in fact Abulkhair was not a truly devoted servant of the Russian Kingdom, which at some times did not disappoint even the Dzungarian rulers. The use of such bilateral tactics should be understood not as a duality of Abulkhair's policy, which was well versed in field diplomacy, but as a kind of special bargaining approach in the hostile environment of a few hostile minds of that time.

Another proof of the fact that the younger zhuz Khan Abulkhair tried to use more bargaining methods than military actions in an effective and necessary place was the conclusion in 1742 of a peace treaty between the Volga Kalmyks and the Kazakh Khanate. Abulkhair told the governor of Orenburg about this: "...we have made peace with the Kalmyks. Since we are all part of the same state, we will live in peace like the children of one father" [9,201]. In order to establish peace within the borders of his state, Abulkhair, as an independent statesman, determined the position of that country in relation to the Kazakh Khanate by sending several returning embassies to the Volga Kalmyks. This proves that he was a brilliant politician who was well versed in the art of bargaining.

Abulkhair's diplomatic actions were not only an alliance with Russia, the other side of which was the establishment of relations to a certain extent with the state of Dzungaria, Iran. For example, one of the proofs of this is that Abulkhair negotiated with Nadir Shah without going to the Kazakh-Russian negotiations in Orenburg, which took place from August 19 to September 1, 1740 in connection with the transfer of the political course of the conquest by Nadir Shah to the North [9,246]. As a result of repeated letters and meetings before 1746, Abulkhair ascended the throne of Khiva, secured the southern foundations of the Kazakh Khanate and raised relations with Iran to a new level.

The conclusion of acts of agreement with the Russian government and the Shah of Iran reflects Abulkhair's diplomatic path in foreign policy. The basis for the conclusion of agreements was negotiations and entered into force with witnesses. In many agreements, the term "union" is replaced by the word "oath". The conclusion of the agreement was carried out through dynastic marriages, Amant.

The main characteristic of Abulkhair Khan's diplomacy was, firstly, the sending of embassies in connection with trade and economic relations, and secondly, the sending of embassies in order to find allies to defend against external enemies. From the position of the ruler in times of war, the diplomatic action of Abulkhair Khan fully proves that the diplomatic action taken by influential States was to protect the country from the sworn enemy, to follow various ways to exercise their power, while maintaining independence and country.

The main thing that Abulkhair achieved as a political figure was the protection of the state territory of the Kazakh people from the invasions of neighboring peoples, the preservation and maintenance of this territorial system of power - the Khanate and its strengthening, as well as the ability to effectively use the traditional mechanism of legal and regulatory regulation – the right of custom.

Conclusion. In general, in the days of Abulkhair, the most necessary form of public service for the people and the most important was the defense of the country, military service. Abulkhair himself made efforts to fully and comprehensively master this activity, combining personal experience with quick thinking, and at the same time used all the achievements and effective methods achieved at that time in the field of military art to preserve the statehood of the Kazakh people as a commander and not lose his place in history at the expense of his ethnicity. Abulkhair Khan is a historical figure who successfully combined the Khan's power with the military command, and the military command with the diplomatic art of bargaining. This character of Abulkhair's military service in modern European countries sometimes lay at the origins of his diplomatic activities, and sometimes, on the contrary, his diplomatic steps prevented the use of military force. Abulkhair, who mastered the various types and aspects of civil service in his era, spent them on a common goal – to protect the state territory from external enemies, to strengthen the foundations of the state in a nomadic society without shaking it, to expand the scope of the Khanate.

Abulkhair Khan's diplomacy fully proves that he was an expert politician who was able to assess the domestic and foreign policy that arose in the Kazakh steppes at that time, to politically analyze whether the internal conflict and the occupation of the Dzungarian army could be stopped with the help of Russian authorities.

In the political power of Abulkhair, along with many traditional features, one can see the desire for modernization and innovation. Abulkhair Khan's activity showed that he was able to adapt the trends in his society to the needs, and such famous personalities of the new age as Napoleon Bonaparte and Peter I became rulers who took a place in history.

References:

1. Rychkov P.I., Rychkov N.P. *Kapitan zhazbalyr.*-Almaty: Ana tili, 1992.-102 b.
2. Levshin A.I. *Opisanie kirgiz-kazach'ih, ili kirgiz-kajsackih ord i stepej. (pod obshchej red. M.K.Kozybaeva).* - Almaty: Sanat, 1996.-656 str.
3. Moiseev V.A. *Dzhungarskoe hanstvo i kazahi (HUII-HUIII vv.).*- Alma-Ata: Fylym, 1991. -238 s.
4. Kestel' Dzhon *Dnevnik puteshestviya v godu 1736-ym iz Orenburga k Abulhairu, hanu Kirgiz-Kajsackoj Ordy. (Per.s nem. V.SHiarkenberga, V.Skorogo).*-Almaty: ZHibek zholy, 1998.-152 str.
5. Appolova N.g. *Prisoedinenie kazahstana k Rossii.* Alma-Ata: ANKazSSR, 1948.-254s.
6. Bekmahanov E.B. *Prisoedinenie Kazahstana k Rossii.*-Moskva ANSSSR. 1957.-341 s.
7. Sulejmenov R.B., Moiseev V.A. *Iz istorii Kazahstana HUIII veka.*-Alma-Ata: Nauka, 1988.-144 s.
8. *Kazahsko-russkie otnosheniya v XVIII-XIX vv. Sb. Dokumentov i materialov.* –Alma-Ata, 1961.-740 s.
9. Erofeeva I.V. *Han Abulhair: polkovodec, pravitel', politik. Izd.3-e, ispravlennoe i dopolnennoe.*-Almaty: Dajk-Press, 2007.456 s.
10. Rysbekov T.Z. *Abilqajyr hannyn tarihtagy orny//ZHajyquni.*-Oral, 1994.-14 qantar
11. *Abilqajyr han: zhinaq / Qurastyrgan G.Anes, K.Esmagambetov.* –Almaty: «Arys» baspasy, 2010.-344 b.
12. Isin A. *Abilqajyr hannyn hatyn qalaj oqyfan durys? // Abaj. 2001. №2. 41-44-bb.1.*

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Рычков П.И., Рычков Н.П. *Капитан жазбалары.* – Алматы: Ана тілі, 1992. – 102 б.
2. Левшин А.И. *Описание киргиз-казахских, или киргиз-кайсацких орд и степей.* (под общей ред. М.К.Козыбаева). – Алматы: Санат, 1996. – 656 стр.
3. Моисеев В.А. *Джунгарское ханство и казахи (XVII-XVIII вв.).* – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 238 с.
4. Кэстель Джон *Дневник путешествия в году 1736-ым из Оренбурга к Абулхаиру, хану Киргиз-Кайсацкой Орды.* (Пер.с нем. В.Шиаркенберга, В.Скорого). – Алматы: Жибек жолы, 1998. – 152 стр.
5. Апполова Н.г. *Присоединение Казахстана к России.* Алма-Ата: АНКазССР, 1948. – 254 с.
6. Бекмаханов Е.Б. *Присоединение Казахстана к России.* – Москва АН СССР. 1957. – 341 с.
7. Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. *Из истории Казахстана XVIII века.* – Алма-Ата: Наука, 1988. – 144 с.
8. *Казахско-русские отношения в XVIII-XIX вв. Сб. Документов и материалов.* – Алма-Ата, 1961. – 740 с.
9. Ерофеева И.В. *Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик.* Изд.3-е, исправленное и дополненное. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – С. 456.
10. Рысбеков Т.З. *Әбілқайыр ханның тарихтағы орны // Жайық үні.* – Орал, 1994. – 14 қаңтар
11. *Әбілқайыр хан: жинақ / Құрастырған Ф.Әнес, К.Есмағамбетов.* – Алматы: «Арыс» баспасы, 2010. – 344 б.
12. Исин А. *Әбілқайыр ханның хатын қалай оқыған дұрыс? // Абай.* 2001. №2. 41-44-бб.

УДК 327.7

МРНТИ 11.25.40

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.015>

*Шайморданова З.Д. *¹*

*¹д.и.н., профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
г. Алматы, Казахстан
E-mail: zaremashaimardanova@rambler.ru*

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ В УСЛОВИЯХ ФОРМИРУЮЩЕГОСЯ НОВОГО МИРОПОРЯДКА

Аннотация

Проведена хронология и этапы развития региональных объединений на основе анализа зарубежных исследований в области развития региональной интеграции. Отмечено, что различные авторы не одинаковы в определении этапов и хронологии развития региональной интеграции в мире. Особое внимание уделено новым региональным объединениям как «Всеобъемлющее и прогрессивное соглашение о Транстихоокеанском партнерстве» / (ВПТТП) и «Всестороннее региональное экономическое партнерство» / ВРЭП. Приведена авторская точка зрения на этапы развития региональной интеграции, обоснованная происходящими процессами в мировой политике и международных отношениях, рисками и вызовами современного мира.

Проведен анализ зарубежных исследований региональных объединений с фокусированием на начальный и последний этапы развития. Это работы У.Айзара, стоявшего у истоков создания региональной науки, К.Дойча, Э.Хааса, Д. Митрани, Дж. Ная, Б.Хеттне, Г.Кебабджяна, Б.Миллера, С. Ву, А.Ахрама, Э.Орама и т.д. В научный оборот введены малоизвестные для казахстанской социально-политической мысли имена как Т.Бодассе, Т.Монталье, Ж.-М.Сироен, Э.Хансен и другие.

Рассмотрены различные теоретические концепции и подходы как функционализм, институционализм, экономический регионализм. Используются общелогические методы как анализ, сравнительный и описательный методы, а также междисциплинарный подход, содействующий идентификации этапов развития региональных объединений.

Сделаны выводы о перспективах региональной интеграции для лучшего понимания потенциальной роли и места региональной интеграции в глобальном управлении, поскольку мир вступает в новый этап миропорядка.

Ключевые слова: региональная интеграция, региональные объединения, функционализм, трансформация, Региональное всеобъемлющее экономическое партнерство, Всеобъемлющее и прогрессивное соглашение о Транстихоокеанском партнерстве.

*З.Д. Шайморданова**¹

*¹ т.ғ.д., профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: zaremashaimardanova@rambler.ru*

ҚАЛЫПТАСЫП КЕЛЕ ЖАТҚАН ЖАҢА ӘЛЕМДІК ТӘРТІП ЖАҒДАЙЫНДА АЙМАҚТЫҚ БІРЛЕСТІКТЕРДІҢ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ

Аңдатпа

Аймақтық бірлестіктердің даму хронологиясы мен кезеңдері аймақтық интеграцияны дамыту саласындағы шетелдік зерттеулерді талдау негізінде жүзеге асырылады. Әлемдегі аймақтық интеграцияның даму кезеңдері мен хронологиясын анықтауда әртүрлі авторлардың көзқарастары бірдей еместігі атап өтіледі. «Транс-Тынық мұхиты серіктестігі туралы жан-жақты және прогрессивті келісімі»/(ВПТТП) және «Жан-жақты аймақтық экономикалық әріптестік»/(ВРЭП) сияқты жаңа аймақтық бірлестіктерге ерекше назар аударылады. Әлемдік саясат пен халықаралық қатынастарда болып жатқан процестермен, қазіргі әлемнің тәуекелдері мен сын-қатерлерімен дәлелденген аймақтық интеграцияның даму кезеңдері туралы автордың көзқарасы берілген.

Дамудың бастапқы және соңғы кезеңдеріне назар аударыла отырып, аймақтық бірлестіктерді зерттеген шетелдік зерттеулерге талдау жасалды. Бұл аймақтық ғылымның негізін қалаған У.Айзардың, К.Дойчтың, Э.Хаастың, Д.Митранидің, Дж.Ная, Б.Хеттне, Г.Кебабджян, Б.Миллер, С.Ву, А.Ахрама, Э.Орама және т. б. еңбектері. Ғылыми айналымға қазақстандық әлеуметтік-саяси пікірдетанымал емес Т.Бодассе, Т.Монталье, Ж.-М.Сироен, Э.Хансен және т. б. сияқты ғылыми көзқарастары енгізілді.

Функционализм, институционализм, экономикалық регионализм сияқты әртүрлі теориялық тұжырымдамалар мен тәсілдер қарастырылған. Жалпы логикалық әдістерден талдау, салыстырмалы талдау және сипаттамалық әдістер, сондай-ақ аймақтық бірлестіктердің даму кезеңдерін анықтауда көмектесетін пәнаралық әдіс қолданылады.

Әлемдік тәртіптің жаңа кезеңіне өтуіне байланысты жаһандық басқарудағы аймақтық интеграцияның әлеуетті рөлі мен орнын жақсырақ түсіну үшін аймақтық интеграцияның перспективалары туралы қорытындылар жасалады.

Түйін сөздер: аймақтық интеграция, аймақтық бірлестіктер, функционализм, трансформация, жан-жақты аймақтық экономикалық әріптестік, Транс-Тынық мұхиты серіктестігі туралы жан-жақты және прогрессивті келісімі.

*Z.D. Shaimordanova **¹

*¹D.Sc. (Hist.), Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages”
Almaty, Kazakhstan, E-mail: zaremashaimardanova@rambler.ru*

STAGES OF DEVELOPMENT OF REGIONAL ASSOCIATIONS IN THE CONDITIONS OF THE EMERGING NEW WORLD ORDER

Abstract

The chronology and stages of development of regional associations based on the analysis of foreign studies in the field of regional integration development are carried out. It is noted that different authors are not the same in determining the stages and chronology of the development of regional integration in the world. Special attention is paid to new regional associations such as the "Comprehensive and Progressive Agreement for

Trans-Pacific Partnership" /CPTPP) and the " Regional Comprehensive Economic Partnership" / RCEP. The author's point of view on the stages of development of regional integration is given, justified by the ongoing processes in world politics and international relations, risks and challenges of the modern world.

The analysis of foreign studies of regional associations with a focus on the initial and final stages of development is carried out. These are the works of W.Isard, who was at the origins of the creation of regional science, K.Deutsch, E.Haas, D.Mitrani, J.Nye, B.Hettne, G.Kebabdjian, B.Miller, X.Wu, A.Ahram, A. Orum, etc. Little-known names for Kazakh socio-political thought, such as T.Baudassé, T.Montalieu, J.-M.Ciroën, A.Hansen and others have been introduced into scientific circulation.

Various theoretical concepts and approaches such as functionalism, institutionalism, and economic regionalism are considered. General logical methods such as analysis, comparative and descriptive methods, as well as an interdisciplinary approach that helps identify the stages of development of regional associations are used.

Conclusions are drawn about the prospects of regional integration for a better understanding of the potential role and place of regional integration in global governance, as the world enters a new stage of the world order.

Keywords: regional integration, regional associations, functionalism, transformation, Regional Comprehensive Economic Partnership, Comprehensive and Progressive Agreement on the Trans-Pacific Partnership.

Введение. Региональная интеграция – это динамичный процесс, сочетающий в себе два измерения: экономическое и институциональное. Не учет одного из этих измерений может помешать правильному анализу происходящих явлений в новый период многополярного мира. В последнее время мир становится свидетелем увеличения числа региональных объединений, которое становится индикатором усиливающейся конкуренции между государствами, с одной стороны, а с другой стороны, индикатором некоторых процессов реглобализации.

Со времени создания Ассоциации Региональной Науки с центром в Лидсе (Англия) прошло почти 70 лет (1954 г.) В этом же году была опубликована новаторская работа Карла Дойча «Political Community at the International Level: Problems of Definition and Measurement», в которой он поднял главные вопросы политической интеграции сфере [1].

Имя профессора Уолтера Айзарда (Walter Isard) и созданного при его участии в 1958 г. Департамента Региональной Науки в Университете Пенсильвании является символом региональной науки [2].

Имя Айзарда связано с именем Элвина Хансена (Alvin Harvey Hansen, 1887-1975), американского экономиста, представителя неокейнсианского направления в экономической науке и вклад которого в регионализацию заключается в развитии концепции границ как ключевого фактора создания региональных объединений или региональной интеграции [3]. Трансграничная кооперация представляет источники роста региональной интеграции. Сегодня региональное пространство определяется на основе индикаторов торговли, инвестиций и стратегий компаний, а не только на основе межгосударственных соглашений и договоров.

Объяснения региональной интеграции разнообразны, но общим знаменателем является поиск форм наиболее лучшего управления в целях динамичного развития экономики и повышения благосостояния населения.

Региональная интеграция снижает напряженность между государством и рынком и способствует созданию новых пространств регулирования, базирующихся на межправительственных договорах. Региональная интеграция сегодня выступает как поиск идеальной формы или модели между-народного устройства.

Французские эксперты Т.Бодассе, Т.Монталье и Ж.-М.Сироен представили цели региональных объединений [4]:

- укрепление внутренней согласованности торговой зоны, т.е. комплементарность правовой и социально-политической среды, гармонизация политики в области конкуренции и регулирования,
- поддержка экономической конвергенции, т.е. установление четких правил игры с учетом интересов участвующих сторон,
- продвижение альтернативы региональной интеграции.

Сегодня хорошо известны Центральноамериканский общий рынок (ЦАОР), Латиноамериканская ассоциация свободной торговли (ЛАСТ). Карибская ассоциация свободной торговли (КАСТ), в 1970-е гг. модификации и реорганизация латиноамериканской региональной кооперации привела к появлению Андского пакта, Латиноамериканской ассоциации интеграции. А в 1990-е годы наблюдался процесс переформатирования латиноамериканских региональных объединений: Андская интеграционная система (АИС), система центральноамериканской экономической интеграции (СИЭКА) и новые региональные инициативы как МЕРКОСУР и североамериканская НАФТА (theNorthAmericanFreeTradeAgreement).

В африканских странах функционируют САДК (Southern African Development Community / SADC) и ЭКОВАС (Community of West African States / ECOWAS). Произошли изменения в традиционной траектории развития Ассоциации государств Юго-Восточной Азии (АСЕАН), Ассоциации регионального сотрудничества Южной Азии (South Asian Association for Regional Cooperation – СААРК/SAARC), Азиатско-Тихоокеанское экономическое сотрудничество (Asia-Pacific Economic Cooperation – АТЭС/АРЕС).

Создание новых региональных объединений как «Всеобъемлющее и прогрессивное соглашение о Транстихоокеанском партнерстве» / (ВПТТП) и «Всеобъемлющее региональное экономическое партнерство» / ВРЭП свидетельствуют о повышении значения и роли региональных организаций в мировой политике, экономике и международных отношениях.

Материалы и методы. Использованы теоретические концепции и подходы регионализации У.Айзарда [2], регионального функционализма (Э.Хаас, Д.Митрани) [5-6], сравнительной региональной интеграции Дж.С. Ная [7], нового регионализма Б.Хеттне [8] и другие.

На основе изучения большого массива источников на английском и французском языках, представляющих теоретические разработки экспертов в сфере региональной интеграции, моно-графии, учебные пособия, научные журналы, был произведен их отбор и систематизация с последующим анализом региональной интеграции в азиатской части мира, одного из основных общелогических методов. Описательный метод раскрывает основные этапы развития региональной интеграции, их характеристики и особенности.

Междисциплинарный подход, а именно исторический и политологический, содействовали раскрытию деятельности региональных объединений.

Обсуждение. В настоящее время исследования, близкие к региональной науке, получают Нобелевские премии: например, Василий Леонтьев (W.Leontief, 1973), экономист, оказав влияние на развитие практики анализа и прогнозирования экономик, или американский экономист Даниэль МакФадден в 2000 г. за разработку теории и методов анализа дискретного выбора. В 2008 году ее получил Пол Кругман, американский экономист, за анализ торговых моделей и мест расположения экономической активности, промоутер новой экономической географии.

Зарубежные исследователи, эксперты, аналитики изучают и анализируют различные направления деятельности региональных организаций. Это и вопросы теории, методологии исследований, региональной безопасности, экономической эффективности, хронологии развития региональных процессов, сравнительных региональных исследований.

Теоретические концепции и подходы федерализма и функционализма рассматривают в своих исследованиях Э.Хаас и Д. Митрани. Эрнст Хаас, профессор политологии Беркли Университета, использовал оригинальный подход, отраженный отразил в работе "Объединение Европы: политические, социальные и экономические силы" (1950-1957 гг.) [9]. Этот оригинальный подход - подход функциональной интеграции. Он заключается в том, что интеграция должна изучаться не на глобальном уровне, а на региональном уровне, поскольку опыт показывает, что именно на этом уровне легче всего сформировать сообщество. Анализ конкретных примеров региональной интеграции, по его мнению, должен содействовать пониманию механизмов интеграции на уровне всей международной системы.

Дэвид Митрани (1888-1975), британский ученый румынского происхождения, создатель функционализма в международных отношениях как части либерального институционализма и теории современной интегративной науки [6].

Джозеф С. Най исследует региональную интеграцию в сравнительном плане [7]. Шведские исследователи Бьёрн Хеттне и Фредрик Содербаум в 1980-х гг. на основе анализа региональной

интеграции пришли к выводу о ее взаимозависимости в условиях глобализации, который они назвали новым регионализмом [8].

Название главы "Региональная безопасность как цель политики: Пример Южной и Юго-Западная Азия» (Regional Security as a Policy Objective: The Case of South and Southwest Asia), подготовленная Б.Бузаном, британско-канадским политологом в коллективной монографии "The Great Game: Rivalry in the Persian Gulf and South Asia», свидетельствует о важности обеспечения региональной безопасности [10].

Французский эксперт Г.Кебабджян считает, что реальные процессы региональной интеграции представляют собой гибридные формы [11].

Исследование Б.Миллера посвящено анализу причин войны и мира в контексте национальной и региональной безопасности [12]. Исследователь также поднимает вопрос о необходимости переопределения концепта «безопасность».

Монография С.Ву (Xinbo Wu) посвящена перспективам региональной интеграции восточно-азиатской части [13]. Коллективная монография анализирует деятельность АСЕАН, вызовы и угрозы, сотрудничество ее с НАФТА, методология оценки развития СЭЗ, модель портового хаба, используемого АСЕАН (на примере Сингапура и Малайзии), вопросы сопряжения региональной кооперации и интеграции, прогноз влияния Асеанской интеграции на субнациональных акторов и другие.

Коллективная монография «Comparative area studies: methodological rationales and cross-regional applications» под руководством А.Ахрама, профессора Вирджинской технической школы общественных и международных отношений в Арлингтоне, отражает две основные позиции: необходимость интенсивных региональных исследований, необходимость использования источников из других регионов для сравнительного анализа эффективности региональной деятельности [14].

Энтону Орам, профессор Иллинойского университета (Чикаго) в последней объемной монографии 2021 г. «Companion to urban and regional studies» охватил тему регионального неравенства, социальной неоднородности и разнообразия [15].

Следовательно, мы видим, что тема региональной интеграции, региональных объединений охватывает большой круг вопросов: от методологии до анализа перспектив региональной интеграции и регионализма.

Результаты исследования. Вместе с тем, имеется ряд работ, посвященных этапам развития региональных объединений с использованием таких подходов как подход мирового порядка, подход нового регионализма, подход нового реализма, т.е. основанный на анализе отношений между негосударственными структурами как НПО, гражданские общества и т.д.

По мнению французских исследователей Я.Эшинара и Л.Гило, различаются 4 волны регионализации [16]:

1 волна – в историческом контексте: от 19 в. до 1 мировой войны,

2-я волна – 1918-1939 гг. – период между 1 мировой и 2-й Мировой войнами, который характеризуется созданием закрытых блоков, обусловленных колониальными империями (Коммерческий союз Франции и ее колоний 1928 года, азиатская зона, находящаяся под влиянием Японии и т.д.), которые способствовали диверсификации торговли и сокращению многосторонних отношений,

3-я волна – 1945-1980 гг. – начало подписания региональных соглашений как следствие подписанного в 1957 г. Европейского таможенного союза. Этот период характеризуется как «защитный регионализм», основное содержание которого заключалось в модели развития «импорт-субституция», далекой от региональной интеграции,

4-я волна – 1980 – 2000 гг. В период с 1980 г. и по 2006 г. было подписано 177 соглашений, 44 % из которых составляют европейские соглашения. В этот период тихоокеанская Азия начинает постепенно включаться в процесс регионализации.

Тимо Бер, научный сотрудник Финского института международных отношений (ФИА) в Хельсинки, и Юха Йокела, программный директор исследовательской программы Европейского союза этого же института в работе «Регионализм и Глобальное управление: Формирующаяся повестка дня» [17] различают 3 большие волны создания регионализма, исходя из евроцентристского определения регионализма. А также с учетом таких критериев оценки региональной интеграции как сфера действий, глубина охвата, функции, ведущие силы, институции региональной интеграции. Не

забывая изменениям, происходящие в мировой системе: глобальное распределение власти, меняющийся характер проблем глобального общества, количество государств в международной системе и т.д. :

– 1 волна, 1945-1965, которая сформировалась в период деколонизации, биполярности и глобальных конфликтов. Сфера интересов этой волны: макрорегионализм, безопасность, экономика, и развитие в целом. В это период создаются Организация американских государств (the Organization of American States /OAS), Лига Арабских государств (the League of Arab States / LAS), Организация арабского единства (The Organization of African Unity / OAU), многие из которых распались уже в 1960-е гг.

Носформировались новые: НАТО (North Atlantic Treaty Organization / NATO, 1949), Организация договора Юго-Восточной Азии (the South East Asian Treaty Organization / SEATO, 1955-1977).

– 2 волна, 1965-1985 гг., характеризующаяся субрегионализмом и ростом межгосударственных конфликтов. Сфера деятельности: экономика, безопасность, развитие. Отметим, что по сравнению с 1 волной вопрос безопасности отступил на второе место. Примеры: Совет сотрудничества арабских государств Персидского залива (the Gulf Cooperation Council / GCC, 1981), Ассоциация государств Юго-Восточной Азии (the Association of South East Asian States /ASEAN, 1967), Экономическое сообщество стран Западной Африки (the Economic Community of West African States / ECOWAS, 1975), Карибское Сообщество (the Caribbean Community / CARICOM, 1973).

– 3 волна, 1985 – середина 2000х, в условиях глобализации, однополярности, и межгосударственных конфликтов. Регионализация становится многоуровневая и неформальной. В этом этапе выделяется новая сфера деятельности: управление, т.е. глобальное управление. В этом период были созданы Азиатско-Тихоокеанское экономическое сотрудничество (the Asia Pacific Economic Cooperation Forum / АПЕС, 1989), Общий рынок стран Южной Америки (the Southern Common Market /MERCOSUR, 1991), Североамериканское соглашение о свободной торговле (the North Atlantic Free Trade Area /NAFTA, 1992), Европейский Союз (European Union / EU, 1993), ШОС (the Shanghai Cooperation Organization / SCO, 2001), и другие.

Четвертую волну они не выделяют, по представляют ее как новый регионализм, обусловленный изменениями в международной системе, т.е. многополярной международной системы, глобальным экономическим кризисом и появлением новых развивающихся государств, возрастающей экономической и культурной глобализации. Вместе с тем появляются сложности регионального сотрудничества, вызванные возрастанием роли и значения государства. Появление нового регионализма вызвано глобальным финансовым кризисом 2008 года, проблемой международного терроризма. Отсюда вытекает сфера деятельности нового регионализма: безопасность внутренняя и внешняя, экономика, регулирование в условиях глобального мира и стратегического партнерства. Например, Союз южноамериканских наций (the Union of South American Nations /UNASUR, 2008).

По нашему мнению, финские эксперты останавливаются на 4-м периоде, завершающемся в 2005 г. Мы полагаем, что пятая волна охватывает период с 2005 г. и продолжается до настоящего времени. К нему относятся, например, Евразийский экономический союз (the Eurasian Economic Community EurAsEC, 2015). Хотя, на наш взгляд, можно выделить период с 2005 г. по 2017. И следующий этап с 2018 по настоящее время, т.е. 6 этап.

Так как за последние 5 лет региональная интеграция отражает глобальную роль локальных субъектов на внешнеполитической арене, обусловленное новыми процессами и явлениями в мировой политике и международных отношениях, как нарастающая конфронтация между США и Китаем, пандемия коронавируса COVID-19, китайская инициатива «Экономический пояс Шелкового пути / ЭПШП», усиливающаяся миграция, тенденции к деглобализации/реглобализации, и проблемы обеспечения не просто безопасности, но кибербезопасности.

К 6 этапу относятся Всеобъемлющее и прогрессивное соглашение о Транстихоокеанском партнерстве (ВПТП / СРТП), подписанное в марте 2018 года между 12 странами Азиатско-Тихоокеанского региона (без США): Австралия, Бруней, Канада, Чили, Япония, Малайзия, Мексика, Новая Зеландия, Перу, Сингапур, Вьетнам.

И Соглашение о всестороннем региональном экономическом партнерстве (RCEP / Regional Comprehensive Economic Partnership, ВРЭП / RCEP), подписанное 15 ноября 2020 года, в котором участвуют страны АСЕАН, Северо-Восточная Азия, включая Китай, Япония и Океания. Отметим, что

ВРЭП начинает работу с 1 января 2022 г. Ранее Китай не подписывал многосторонние торговые сделки и особенно те, где присутствует Япония.

Общезвестно, что первоначально СРТРР был согласован с Соединенными Штатами в рамках так называемого Соглашения о Транстихоокеанском партнерстве (ТРП, ТТП-11 – без США). После ухода Соединенных Штатов с приходом к власти Д.Трампа соглашение в основном было сохранено под руководством Японии. Это так называемое соглашение XXI века, которое включает множество аспектов нормативного характера – гармонизацию стандартов, защиту интеллектуальной собственности, окружающей среды, способствуя высокому уровню охраны окружающей среды. Это очень важное направление, так как по мнению большинства экспертов, основной риск 2022 года – это чрезвычайная ситуация с климатом. Важно отметить, что в документах ТТП-11 (так сокращенно называется партнерство без США) обращено внимание на важность электронной торговли.

В рамках саммита АТЭС (форума Азиатско-Тихоокеанского сотрудничества), состоявшегося в ноябре 2020 г., Си Цзиньпин еще раз обсудил кандидатуру Китая на членство в Транстихоокеанское партнерство. В сентябре 2021 г. министр коммерции КНР Ван Вэньтао направил министру роста торговли и экспорта Новой Зеландии Д.О’Коннору письмо с заявкой на вступление во Всеобъемлющее и прогрессивное соглашение о Транстихоокеанском партнерстве (ВПТТП), на страны которого сейчас приходится около 13% общемирового ВВП. Запрос остается пока без ответа.

Выше мы отметили, что по инициативе Китая 15 ноября 2020 года было создано Соглашение о региональном всеобъемлющем экономическом партнерстве (ВРЭП / RCEP), подписанное, в котором участвуют страны АСЕАН, Северо-Восточная Азия, включая Китай, и Океания. Поэтому Си Цзиньпин хочет присутствовать на обеих карта, где Азия является единственным регионом мира, проводящим активную политику свободной торговли.

Создание ВРЭП является символом меняющегося характера торговли в Восточной Азии, символом нового регионализма, новым этапом в деятельности региональных объединений. Он является более масштабным по своему географическому охвату, объединяя страны, на которые в совокупности приходится более 30 % мирового ВВП. Он по большей части ограничивается свободной торговлей товарами. Его основной интерес заключается в принятии общих правил происхождения, которые значительно упростят задачу компаний по управлению торговлей. Заголовки многих ведущих газет мира пишут, что с 1 января 2022 крупнейшая торговая сделка в истории мира, не только Азии, вступила в силу, объединив 15 стран вокруг Китая. За этой торговой сделкой стоит рост доходов каждому 3-му жителю планеты, оживление мировой торговли в контексте глобализации.

ВРЭП даст возможность в Азии странам-членам получить доступ на рынки друг друга, снизить пошлины, что автоматически повлечет экономический рост и повышение уровня благосостояния населения особенно бедных стран.

Это первый шаг к интеграции разных экономик как Лаос и Новая Зеландия, коммунистический Китай и имперская Япония. А примерно в 1941 году Э.Хансен заявил, что у него уже была идея англо-американского сотрудничества, одна из которых заключалась в помощи менее развитым странам в целях развития и стабилизации экономики и валюты [3]. Но вскоре ему пришло понимание, что действующий между странами план включает только сильные страны, и там нет малых стран, их интересы практически не учитываются. И в 20-х годах 21 века происходит процесс учета интересов малых стран. Как Камбоджа, Мьянма, Вьетнам, имея в виду экономическое развитие, а не демографический показатель.

Также сообщество готово к расширению и под этим подразумевается в первую очередь Индия, но далеко от вовлечения в него США, Канады и европейских стран Старого Света.

АСЕАН представляет региональный опыт в Юго-Восточной Азии. Но чтобы сохранить свое региональное влияние, АСЕАН начинает новую фазу развития в связи с принятием в конце 2015 г. плана создания интегрированного сообщества, основанного на сочетании внутренних и региональных интересов, так называемой «консенсусной дипломатии» в сфере политики, безопасности, экономики и социально-культурного развития. Общеизвестно, что экономическое асеанское сообщество развивалось по 4 основным направлениям: развитие единого рынка и производственной базы, повышение конкурентоспособности, поддержка развития и интеграция АСЕАН в мировую экономику, и были достигнуты определенные результаты. Это снижение тарифов, упрощение таможенных процедур, но остается ряд нерешенных вопросов, как выработка общей внешней политики и политики безопасности, реформа прямых иностранных инвестиций, либерализация

торговли услугами, рынков рабочей силы и др. Решение этих вопросов составляет новую фазу развития регионального объединения [18].

Байкотируя уголь Австралии, ее зерно и говядину из-за ее согласия расследования происхождения Covid-19, Китай вступил в противоречия с Австралией, которые усилились с созданием АУКУС. Договор АУКУС подписан между США, Австралией и Великобританией, трехсторонний пакт о безопасности, который укрепляет позиции Австралии в американской индо-тихоокеанской стратегии в целях противостояния росту влияния Китая в регионе [19].

Казалось, что Европейский Союз показывает положительный опыт региональной интеграции, который может служить примером для других стран. Европейский Союз, региональная интеграция которого до определенного времени считалась успешной, а именно период участвовавших террористических атак, обострившихся в 2015, усиленной миграции, вызванной сирийским конфликтом, стал испытывать проблемы своей интеграции. В первую очередь, это выразилось в несогласованности европейской политики миграции, в невозможности достигнуть консенсуса в этом вопросе, дискуссии и дебаты продолжаются и сегодня.

COVID-19 усилил серьезные проблемы внутри ЕС. Пандемия повлияла и неопределенностью происходящего в мировой политике, продолжающейся и усиливающейся конкуренции между государствами, особенно, в условиях экономического и энергетического кризисов.

Единая валюта – евро – становилась новой проблемой, так как государства-члены стали терять свою автономность и независимость. Исследователь Г.Кундани придерживается мнения, что «правила ЕС больше похожи на внутренние правила, чем на международные.... внутри ЕС власть имеет значение – что особенно наглядно иллюстрируется ролью Германии в стимулировании разработки фискальных правил с начала кризиса евро [20].

Профессор Гарвардской школы управления им.Дж.Кеннеди Д.Родрик считает, что достижение экономической эффективности на мировом и региональном уровнях отрицательно повлияли на национальное государство, которое стало терять свою автономию [21]. Поэтому необходима смена приоритетов дилеммы автономия / интеграция с тем, чтобы вернуть полномочия государствам-членам ЕС, т.е. в какой-то степени дезинтеграции.

Заключение. Развитие региональной интеграции подчеркивают многообразие социально-политической процессов, которые неизбежно являются следствием нерегулируемой глобальной рыночной системы. Этапы развития региональных объединений показывают, что наблюдается медленный, но поворот от глобального к региональному, и свидетельствуют о том, что происходят изменения, и особенно в конкурирующих региональных объединениях как Всеобъемлющее и прогрессивное соглашение о Транстихоокеанском партнерстве (ВПТП) и Соглашение о всестороннем региональном экономическом партнерстве (ВРЭП).

Либеральные подходы обозначают неизбежность региональной интеграции как производное экономической глобализации, когда наблюдается влияние региональных торговых соглашений на эволюцию глобальной торговой архитектуры, особенно в контексте геополитической и геоэкономической конкуренции и движения по реорганизации цепочки поставок и реструктуризации отраслей, обострившиеся в связи с пандемией COVID-19.

Региональные объединения, наделенные полномочиями разрабатывать и внедрять свои правила и нормы, представляют формат регионального измерения международных отношений, являются отличным решением диверсификации форм международного взаимодействия в целом. Но мир становится свидетелем противоречивых процессов. С одной стороны, взаимозависимость и взаимодополняемость стран мира, с другой стороны – фрагментация на различные политические и экономические блоки. Как было отмечено ранее, современная мировая политика характеризуется растущей конкуренцией государств за глобальное влияние и борьбой за энергоресурсы, которые отодвигают на задний план, экономическую интеграцию. Что делает необходимым переосмыслить эти процессы и менять модели взаимодействия между государствами.

References:

1. Deutsch K. *Political Community at the International Level: Problems of Definition and Measurement.* – N.Y.: Doubleday & Co., 1954.
2. Isard W. *Methods of Regional Analysis; an Introduction to Regional Science.* – Cambridge, 1960.
3. Hansen A. *America's role in the world economy.* – NY., 1945. - P.84-7.

4. Baudassé T., Montalieu T., Siroën J.-M. *Les différentes formes d'intégration entre pays inégalement développés* / in: *Commissariat général au plan, L'Intégration régionale. Une nouvelle voie pour l'organisation de l'économie mondiale.* - Bruxelles: De Boeck, 2001. – P. 77.
5. Haas E.B. *Regionalism, functionalism and universal organization* // *World Politics.* – 1956. - № 8(2).
6. Mitrany D. *The prospect of integration: federal or functional?* // *Journal of Common Market Studies.* – 1965. – № 4.
7. Nye J.S. *Comparative regional integration: concept and measurement* // *International Organization.* – 1996. – № 22 (4).
8. Hettne, Björn. *The New Regionalism. Implications for Development and Peace* // in: B. Hettne, A. Inotai. *The New Regionalism.* – Helsinki: World Institute for Development Economics Research, 1994.
9. Haas Ernst B. *The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces, 1950-57.* - Stanford, 1968.
10. Buzan B. *Regional Security as a Policy Objective: The Case of South and Southwest Asia* // in: Alvin Z. Rubinstein (ed.). *The Great Game: Rivalry in the Persian Gulf and South Asia.* ch. 10. - New York: Praeger, 1983.
11. Kebabdjian G. *Europe et globalization.* – Paris: L'Harmattan, 2006.
12. Miller B. *International and regional security : the causes of war and peace* - London : Routledge, 2017.
13. Wu, Xinbo. *East Asian studies in the perspective of regional integration.* – Hackensack, NJ : World Century, 2018.
14. Ahram Ariel I. *Ariel I. Ahram, Patrick Köllner, et al. Comparative area studies : methodological rationales and cross-regional applications.* - New York : Oxford University Press, 2018. - 300 p.
15. Orum Anthony M. *Companion to urban and regional studies.* - Hoboken, NJ : John Wiley & Sons, Incorporated, 2021.
16. Echinard Y., Guilhot L. *Le «nouveau régionalisme»: De quoi parlons-nous?* // *AFRI.* – 2007. – Vol.VIII. - P.779.
17. Behr T., Jokela J. *Regionalism & Global Governance: The Emerging Agenda* // *Notre Europe.* – 2011. – July. - 76 p.
18. Hayton B. *ASEAN's Regional Role and Relations with Japan: The Challenges of Deeper Integration* // <https://www.chathamhouse.org/2016/02/aseans-regional-role-and-relations-japan-challenges-deeper-integration>
19. Barnes J. *Makinda Samuel M., Hills J. What are the lasting impacts of the AUKUS agreement?* // <https://www.chathamhouse.org/2022/08/what-are-lasting-impacts-aukus-agreement>
20. Kundnani H. *Don't Overstretch on Regional Integration* // <https://www.chathamhouse.org/2019/06/dont-overstretch-regional-integration>
21. Rodrik D. *Put Globalization to Work for Democracies* // *New York Times.* – 2006. – 17 September.

Список использованных литературы:

1. Дойч К. *Политическое сообщество на международном уровне: проблемы определения и измерения.* – Нью-Йорк: Doubleday & Co., 1954.
2. Айзард У. *Методы регионального анализа; введение в региональную науку.* – Кембридж, 1960.
3. Хансен А. *Роль Америки в мировой экономике.* – Нью-Йорк, 1945. – С.84-7.
4. Бодассе Т., Монталье Ж., Сироэн Ж.-М. *Различные формы интеграции, которые платят за содействие развитию / в: Генеральный комиссариат по планированию, Региональная интеграция. "Новый голос за организацию мировой экономики".* – Брюссель: Де Бек, 2001. – P. 77.
5. Хаас Э.Б. *Регионализм, функционализм и универсальная организация* // *Мировая политика.* – 1956. – № 8(2).
6. Дмитрий Д. *Перспектива интеграции: федеральная или функциональная?* // *Журнал исследований общего рынка.* – 1965. – № 4.
7. NYE J.S. *Сравнительная региональная интеграция: концепция и измерение* // *Международная организация.* – 1996. – № 22 (4).
8. Хеттне, Бьерн. *Новый регионализм. Последствия для развития и мира* // в кн.: Б. Хеттне, А. Инотай. *Новый регионализм.* – Хельсинки: Всемирный институт исследований экономики развития, 1994.

9. Хаас Эрнст Б. Объединение Европы: политические, социальные и экономические силы, 1950-57. - Стэнфорд, 1968.
10. Бузан Б. Региональная безопасность как цель политики: на примере Южной и Юго-Западной Азии // в кн.: Элвин З. Рубинштейн (ред.). Великая игра: соперничество в Персидском заливе и Южной Азии. глава 10. - Нью-Йорк: Praeger, 1983.
11. Кебабджян Г. Европа и глобализация. – Париж: L'Harmattan, 2006.
12. Миллер Б. Международная и региональная безопасность : причины войны и мира - Лондон : Ратледж, 2017.
13. Уи, Синбо. Восточноазиатские исследования в перспективе региональной интеграции. – Хакенсак, Нью-Джерси : Всемирный век, 2018.
14. Ахрам Ариэль И. Ариэль И. Ахрам, Патрик Кельнер и др. Сравнительные регионоведческие исследования: методологические обоснования и межрегиональное применение. – Нью-Йорк : Издательство Оксфордского университета, 2018. – С. 300.
15. Орум Энтони М. Компаньон по городским и региональным исследованиям. – Хобокен, Нью-Джерси : John Wiley & Sons, Incorporated, 2021.
16. Эчинар Ю., Гильо Л. «Новый регионализм»: что такое парламент? // АФРИКААНС. – 2007. – Том VIII. – С.779.
17. Бер Т., Йокела Дж. Регионализм и глобальное управление: формирующаяся повестка дня // Notre Europe. – 2011. – Июль. – 76 р.
18. Хейтон Б. Региональная роль АСЕАН и отношения с Японией: вызовы более глубокой интеграции // <https://www.chathamhouse.org/2016/02/aseans-regional-role-and-relations-japan-challenges-deeper-integration>
19. Барнс Дж., Макинда Сэмюэл М., Хиллс Дж. Каковы долгосрочные последствия соглашения АУКУС? // <https://www.chathamhouse.org/2022/08/what-are-lasting-impacts-aukus-agreement>
20. Кунднани Х. Не перенапрягайтесь в вопросах региональной интеграции // <https://www.chathamhouse.org/2019/06/dont-overstretch-regional-integration>
- 21 Родрик Д. Заставьте глобализацию работать на благо демократий // Нью-Йорк Таймс. – 2006. - 17 сентября.

УДК 32.019.5

МРНТИ 19.01.11

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.016>

Б.Н. Жұмаділ*¹, Э.Е. Ибраева², А.П. Жанысбаева³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті журналистика және саясаттану факультетінің 2-курс докторанты, Астана қ., Қазақстан.

E-mail: aspan-ee@yandex.ru

²Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті журналистика және саясаттану факультетінің доценті м.а., Астана қ., Қазақстан.

E-mail: astana07@yandex.ru

³Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті журналистика және саясаттану факультетінің аға оқытушысы, Астана қ., Қазақстан.

E-mail: akniet.zhanysbayeva@mail.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ АҚПАРАТТЫҚ-ИМИДЖДІК САЯСАТ ТҮРҒЫСЫНДА БҰҚАРАЛЫҚ МЕДИАНЫ ҚОЛДАУ ЖӘНЕ ДАМУ ТҮРҒЫСЫНДА

Аңдатпа

Қазіргі жаһандану дәуірінде, әсіресе интернет пен технологиялардың қарқынды дамуы кезеңінде өте тез жылдамдықпен таралатын ақпараттар ағымының уақыт өте ауқымды бола бастауы, сонымен қатар, олардың тарататын ақпарат мазмұнының көптүрлі көзқараста өзгеріске ұшырауы әлемдік медиа саласында өзектілігін арттырып келеді. Кез келген мемлекет үшін өз халқына шынайы әрі мазмұны бай

ақпаратпен қамтамасыз ету, ал шет елдік мемлекеттер арасында беделін сақтау мақсатында ақпараттық саясатты дұрыс жүргізу бірден бір маңызды рөл ойнайды. Бұл мәселенің астары интернеттің келуімен тіптен күрделене түсті. Сол себепті, Қазақстан өз имиджін қорғау және сақтау мақсатында ақпарат таралу толқынын реттеу, қолдау, және оны дамыту саясатын қолға алуы тиіс. Тәуелсідікті қайта қалпына келтірген сәттен бастап, елдің ақпарат таратушы медиа немесе, жалпы, БАҚ саласы туралы қабылданған шаралар, реформалар, тіпті заңнамаларға қарамастан, мемлекеттің ақпарат арналарындағы келеңсіздік пен жұмысының тарлығы бүгінде өзекті мәселе болып отыр. Сол себепті, осы аталмыш мақалада Қазақстанның ақпараттық-имидждік саясат тұрғысында кел келген дәрежедегі ақпараттық арналарды қолдау, басқару және дамыту туралы зерттеу жүргізіліп, соңғы өзгерістерге сай ұсыныстар ұсынылады.

Кілт сөздер: ақпарат, ақпараттық-имидждік саясат, ақпараттық арналарды қолдау, ақпараттық арналарды дамыту.

Жұмаділ Б.Н. ^{*1}, Ибраева Э.Е. ², Жанысбаева А.П. ³

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, докторант 2 курса факультета журналистики и политологии, г.Астана, Казахстан.

E-mail: aspan-ee@yandex.ru

²Ph.D, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, и.о доцента факультета журналистики и политологии, г.Астана, Казахстан.

E-mail: astana07@yandex.ru

³Ph.D, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, старший преподаватель факультета журналистики и политологии, г.Астана, Казахстан.

E-mail: akniet.zhanysbayeva@mail.ru

УРОВЕНЬ ПОДДЕРЖКИ И РАЗВИТИЯ СМИ В РАМКАХ ИНФОРМАЦИОННО-ИМИДЖЕВОЙ ПОЛИТИКИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В нынешнюю эпоху глобализации, особенно в период бурного развития Интернета и технологий, потоки информации, которые распространяются очень быстро, со временем становятся все более обширными, как и то, что содержание распространяемой ими информации во многом меняется, повышая свою актуальность в мировой медиасфере. Для любой страны правильная информационная политика играет важную роль в обеспечении своего народа реальной и богатой информацией, а также в поддержании своей репутации среди зарубежных стран. Предыстория этой проблемы еще больше усложнилась с появлением Интернета. Именно поэтому для защиты и сохранения своего имиджа Казахстану необходимо проводить политику регулирования, поддержки и развития волны распространения информации. Независимо от мер, реформ и даже законодательства, принятого в отношении вещательных СМИ страны или в целом медиаиндустрии с момента восстановления независимости, скандальность и узость работы государственных информационных каналов сегодня является актуальной проблемой. Именно поэтому в данной статье проводится исследование поддержки, управления и развития информационных каналов высшего уровня в контексте информационно-имиджевой политики Казахстана, и даются рекомендации в соответствии с последними изменениями.

Ключевые слова: информация, информационно-имиджевая политика, поддержка информационных каналов, развитие информационных каналов.

*B.N. Zhumadil*¹, E.E. Ibrayeva², A.P. Zhanybayeva³*

¹L.N. Gumilev Eurasian National University, 2nd year doctoral student of the Faculty of Journalism and Political Science, Astana city, Kazakhstan.

E-mail: aspan-ee@yandex.ru

²Ph.D, L.N. Gumilev Eurasian National University, assistant professor of the Faculty of Journalism and Political Science, Astana city, Kazakhstan.

E-mail: astana07@yandex.ru

³Ph.D, L.N. Gumilev Eurasian National University, senior lecturer of the Faculty of Journalism and Political Science, Astana city, Kazakhstan.

E-mail: akniet.zhanybayeva@mail.ru

THE LEVEL OF MEDIA SUPPORT AND DEVELOPMENT WITHIN THE FRAMEWORK OF KAZAKHSTAN'S INFORMATION AND IMAGE POLICY

Abstract

In the current era of globalization, especially during the period of rapid development of the Internet and technologies, the flow of information, which spreads very quickly, is becoming more extensive over time, as well as the fact that the content of the information they spread is changing in many ways, increasing its relevance in the world media sphere. For any country, proper information policy plays an important role in order to provide its people with real and rich information, and to maintain its reputation among foreign countries. The background of this problem has become even more complicated with the advent of the Internet. That is why, in order to protect and preserve its image, Kazakhstan should undertake a policy of regulating, supporting and developing the wave of information dissemination. Regardless of the measures, reforms, and even legislation adopted on the country's broadcasting media or, in general, the media industry since the restoration of independence, the scandal and narrowness of the work of the state's information channels is an urgent problem today. That is why, in this article, research is conducted on the support, management and development of information channels of the highest level in the context of the information and image policy of Kazakhstan, and recommendations are made in accordance with the latest changes.

Keywords: information, information-image policy, support of information channels, development of information channels.

Кіріспе. Мемлекеттің оң имиджін қалыптастыру қазақстандық қоғамды жаңғыртудың ең маңызды құрамдас бөлігі деп санауға болады. Бұл қажеттілік бірқатар жағдайларға байланысты өз өзектілігін арттырып тұр. Мұндай тұжырымға келуге бірнеше себеп бар:

Біріншіден, мемлекет бейнесі күрделі және көпқырлы құбылыс. Ол әрқилы факторлардың әсерінен дамиды. Мемлекеттің бейнесі – ел азаматтары мен заң шығарушы, мемлекеттік және басқа да билік органдары арасындағы саяси, әлеуметтік, мәдени қатынастардың өзіндік айнасы.

Екіншіден, қазіргі таңда Қазақстан Республикасы өз тарихын жасаушы сындарлы кезең сатысында тұр, оның мәні мен жалпы мазмұны негізінен уақыт өте келе айқындалады.

Үшіншіден, Қазақстанның имиджін қалыптастыру мәселесі сыртқы саяси аспектілерімен қатар аз зерттелген және жеткіліксіз жаңартылған мәселенің ішкі саяси жағы да бар. Неғұрлым нақты және сенімді ақпаратты алуға талпыныспен қазіргі заманғы жеке тұлға әртүрлі дереккөздерді қолдануға, қарама-қайшы бағалауларды салыстыруға, сарапшылық пікірге жүгінуге, талқылауға және өз пікірін білдіруге бейім, яғни, жеке адамның қабылдауы бұл процесте белсенді рөл атқарады. Саяси жағдайды талдау мемлекеттің оң имиджін қалыптастырудың маңызды құрамдас бөлігі оның ақпараттық кеңістік деңгейінде орналасуы екенін көрсетті.

Тиімді басқару принциптері ұлттық және салалық даму бағдарламаларының тиімді жүзеге асырылуын болжайды. Қазақстанда мұндай ұзақ мерзімді бағдарлама «Қазақстан-2050» және оның негізі егжей-тегжейлі «Қазақстан 2020» даму жоспары ретінде қабылданды. Мемлекеттік бағдарламаны қолдау мақсатында денсаулық сақтау, білім беру, сондай-ақ ақпараттық кеңістік секторы бойынша салалық және салалық бағдарламалар қабылданып жатыр. «Ақпараттық Қазақстан – 2020»

мемлекеттік бағдарламасы мен оны жүзеге асыру жоспары БАҚ-ты қолдау, дамыту және қаржыландыру саласындағы саясатты көрсететін негізгі құжаттар болды.

Өзектілігі. Жобаны басқаруда мемлекеттік және ұлттық деңгейде бағдарламаның мақсаттары тиісті салалық және салалық бағдарламалармен қамтамасыз етілуі тиіс, ал олар өз кезегінде: Нысаналы сапалық және сандық көрсеткіштер, Стратегиялық жоспарлар, Іс-шаралар жоспарлары және ағымдағы тендерлік сатып алулар және бюджеттік бағдарламалар. Осы тізбектің барлық буындары арасындағы ажырамас байланыс айқын болуы және уәкілетті мемлекеттік органдармен жүзеге асырылуы тиіс. Осы орайда, Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитеті де Мемлекеттік бағдарламаның нысаналы индикаторлары мен іс-шаралар жоспарына және осы көрсеткіштерге қол жеткізу жолдарына назар аударуы қажет.

Бағдарламаның мақсаты «Ақпараттық қоғамға көшу үшін жағдай жасау» болып саналады, ол Бағдарламаға енгізілген төрт міндетпен қамтамасыз етіледі:

- 1) мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігін қамтамасыз ету,
- 2) ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымның қолжетімділігін қамтамасыз ету,
- 3) қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуы үшін ақпараттық орта құру,
- 4) отандық ақпараттық кеңістікті дамыту.

Осы талдамалық құжаттың қызығушылық аясына Бағдарламаның отандық БАҚ-ты қолдау және ақпараттық кеңістікті дамытуға қатысты төртінші міндеті кіреді.

Бағдарламаның 13 нысаналы индикаторларының тізімінде төртінші міндетке тікелей қатысты бірде-бір индикатор жоқ, дегенмен келесі жанама байланысты нысаналы индикаторларды енгізуге болады:

Қазақстан Республикасының үй шаруашылықтарында ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымның болуы – 100%;

2020 жылы Интернетті пайдаланушылар саны – 75%;

Қазақстан халқын эфирлік цифрлық телерадио хабарларын таратумен қамту – 95%;

Жалпы санындағы электрондық бұқаралық ақпарат құралдарының (БАҚ) үлесі

Қазақстанда тіркелген бұқаралық ақпарат құралдары – 100%.

Анықталған соңғы көрсеткіш отандық ақпараттық кеңістікті дамыту тақырыбына барынша жақын, ал қалғандары интернет кеңістігін дамытуды болжайды. Ақпараттық технологияларды дамытудың перспективалық бағытын ескере отырып, алдағы бес жылда шынында да көптеген БАҚ Интернетке, әлеуметтік желілерге және басқа да ашық қолжетімді платформаларға негізделеді деп болжауға болады.

Мақсаты мен міндеттері. Өз кезегінде, «Отандық ақпараттық кеңістікті дамыту» міндеті мәдениет саласындағы ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамыту, отандық БАҚ-ты жаңғырту, отандық ақпараттық контентті өндіруді ынталандыру және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды ақпараттық қамтамасыз ету сияқты бағыттарды қамтиды. мемлекеттің қызметі. Соңғы үш бағыт біздің зерттеуіміздің бағытымен тікелей байланысты.

«Отандық БАҚ-ты жаңғырту» бірінші бағыты отандық БАҚ жұмысының сапасын арттыруды басты міндет етіп қойды; «Отандық ақпараттық контентті өндіруге жәрдемдесу» екінші бағыты отандық ақпараттық кеңістіктің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету міндетін қамтиды; және «Мемлекет қызметін ақпараттық қамтамасыз ету» үшінші бағыты – мемлекеттік органдардың мемлекет қызметін қамту және ілгерілету бойынша үйлестіру және жауапкершілігі жүйесін жетілдіру.

«Отандық БАҚ-ты жаңғырту» бірінші бағыты келесі бағыттарды қамтиды:

отандық БАҚ-ты техникалық жаңғырту (жер үсті цифрлық теледидарды енгізу, өндірістік инфрақұрылымды дамыту, заманауи технологияларды пайдалану және телебағдарламаларды таспасыз шығаруды қолдану, цифрлық мұрағатты құру, медиа инфрақұрылымын дамыту);

отандық бұқаралық ақпарат құралдарын тарату географиясын кеңейту (спутниктік хабар тарату желісін дамыту, электрондық БАҚ пен спутниктік операторлар арасындағы өзара іс-қимылды кеңейту, мемлекеттік телеарналар мен баспа басылымдарының Интернетте онлайн болуы, бұқаралық ақпарат құралдарының желісіне қол жеткізу үшін жағдай жасау); мемлекеттік емес дәстүрлі БАҚ);

Қазақстандық БАҚ-тың бәсекеге қабілеттілігін арттыру (бір мемлекеттік телеарнаны эксклюзивті материалдарды жеткізуші ретінде орналастыру, HD форматын дамыту, заманауи полиграфиялық технологияларды дамыту, шетелдік бюроларды дамыту, онлайн басылымдарды белсендіру үшін

мемлекеттік БАҚ құрылымы мен штаттық санын қайта қарау), мемлекеттік БАҚ интернет-ресурстарының жұмыс істеу тұжырымдамасын қайта қарау);

дайын медиа өнімдерді ілгерілету (бірегей және қызықты контентті хабарландыру, интернетте жылжыту, мемлекеттік БАҚ-ты кросс-ілгерілету технологиясын пайдалану);

мемлекеттік ақпараттық саясат саласындағы қызметкерлердің біліктілігін арттыру (медиа нарығының инженерлік және басқа да мамандарын даярлау және БАҚ өкілдерінің республикалық және халықаралық іс-шараларға қатысуы);

Қазақстан туралы ақпаратты имиджді нығайту және ілгерілету (көрші елдер мен стратегиялық серіктестер үшін мәдени және білім беру арналарына қолжетімділікті қамтамасыз ету).

Материалдар мен әдістемесі. Бұл бөлімде жүзеге асырылу мониторингі халық арасында кең көлемді сауалнама жүргізу және мерзімдік өлшеулер арқылы жүзеге асырылады. Қоғамдық БАҚ басшыларымен жасалған келісім-шарттарда нақты жетістік көрсеткіштері қамтылуы тиіс. Қажет болған жағдайда заңнаманы жетілдіру процесі жүргізіледі

«Отандық ақпараттық контентті өндіруге жәрдемдесу» екінші бағыты мынадай қол жеткізу жолдарын қарастырады:

отандық ақпараттық кеңістіктің бәсекеге қабілеттілігін арттыру (бұқаралық ақпарат құралдары саласындағы заңнаманы жетілдіру, мемлекеттік органдарды интернетте ақпаратты орналастыруды ынталандыру, телебағдарламалар шығаруды аутсорсингке беру, интернет-ресурстардың иелерінің шығындарын азайту, сериалдар мен фильмдер шығару, контент лизингі жеке өндірушілерге, балаларды қорғау тетіктеріне);

білікті кадрларды дамыту (студенттерді жұмысқа және оқытуға шетелдік мамандарды тарту, студенттермен алмасу);

шығармашылық студиялар мен авторларды ілгерілету (халықаралық байқауларға қатысу, қоғамдық бастамаларды қолдау, азаматтық журналистиканы дамыту).

Негізгі бөлім. Бұл саланың мониторингі сала динамикасының объективті көрсеткіштерінің және БАҚ өнімдерінің рейтингін бағалаудың әзірленген жүйесінің арқасында жүзеге асырылатын болады. Бұл телебағдарламалардың танымалдылығын және интернет-ресурстарға қатысуды өлшеуге арналған техникалық және бағдарламалық құралдарды ауқымды енгізуді талап етеді.

«Мемлекет қызметін ақпараттық қамтамасыз ету» үшінші бағыты мынадай қол жеткізу жолдарын қарастырады:

азаматтарға берілетін ақпараттың толықтығын, уақтылығын және сенімділігін қамтамасыз ету (бірыңғай PR стратегиясын әзірлеу);

жекелеген мемлекеттік органдар мен ұйымдардың жауапкершілік салаларын, өкілеттіктері мен функцияларын нақты бөле отырып, ақпараттық кеңістікті басқару механизмін қайта қарау, мемлекеттің стратегиясын айқындайтын бірыңғай жетекші орталықты бөлу (PR қызметін институттандыру, тиімділігін арттыру, интернетке баса назар аударып отырып, мемлекеттік тапсырыстардың құрылымын қайта қарау, ақпарат сапасын арттыру, мемлекеттік емес жаңалықтар мен ақпаратты тексеру қызметтерін дамыту);

жан-жақты ақпараттық-талдамалық қамтамасыз ету (ақпараттық саланың мониторингі мен талдауы, шетелдік тәжірибені зерделеу және бейімдеу, ақпараттық қажеттіліктерді анықтау үшін социологиялық зерттеулер, мемлекеттік ақпараттық саясатты іске асыруды әдістемелік қамтамасыз ету).

Осы саладағы нәтижелерге қол жеткізу үшін жауапты мемлекеттік құрылымдарды заманауи телекоммуникациялық жабдықтармен, ақпаратты жинау және ұзақ мерзімді сақтау құралдарымен, жаңа технологияларды пайдалана отырып, мәтінді, аудио, бейне деректерді өңдеу жүйелерімен және басқа да элементтермен жабдықтау жоспарланған.

Түрлі салаларды мемлекеттік бюджеттен қаржыландырудың маңызы зор. Отандық БАҚ пен өзіміздің шынайы ақпараттық контентті қолдау да ерекшелік емес. ЭЫДҰ елдерінде үкіметтер ұлттық БАҚ-қа тікелей және жанама қолдау көрсету бойынша белсенді жұмыс жүргізуде. Алайда, Қазақстанда ұлттық БАҚ-ты қолдаудың айрықша белгісі мемлекеттік тапсырыстар беру, тікелей қолдау көрсету болса, Батыс елдерінде бәсекелестік органы қалыптастыру, өзін-өзі реттеу, медиа нарығын дамыту саясаты, тиімді заңнамалық және мақсатты бағыттар үшін барынша жағдай жасалған.

Республикалық бюджетте республикалық деңгейде ақпараттық саясатты жүзеге асыру туралы ақпарат қарастырылған. Қолда бар деректердің егжей-тегжейлі деңгейі көп күттірмейтін болса да,

белгілі бір мемлекеттік саясатты және жалпы даму қозғалыстарын жүзеге асырудағы белгілі бір тенденцияларды байқауға болады. Бұл зерттеуде біз республикалық бюджеттің жоспарланған болжамды шығыстарын көрсететін 2012-2017 жылдар аралығын қамтыдық.

2013 жылды қоса алғанда, мемлекеттік ақпараттық саясат бойынша шығыстар 2014 жылы Мәдениет және спорт министрлігі болып өзгертілген Мәдениет және ақпарат министрлігіне жүктелді.

Республикалық бюджетке сәйкес ақпараттық саясат саласындағы қызметті жүзеге асыратын негізгі орталық мемлекеттік органдар Инвестициялар және даму министрлігі (Байланыс, ақпарат-тандыру және ақпарат комитеті), Сыртқы істер министрлігі, Мәдениет және спорт министрлігі, Әділет министрлігі, Президент Іс басқармасы және Ұлттық экономика министрлігі. Әрбір мемлекеттік орган өзінің бағдарламалық, стратегиялық қызметінің бағыттарына жету үшін өзінің нақты мақсаттарын көздейді.

Қазақстанның болашағы және өзге мемлекеттер алдындағы беделі елдің шығаратын ақпарат ағындары мен сырт елден кіретін ақпарат арналары, сонымен қатар, мемлекет туралы мәлімет таратушы кез келген медиа көзіне тікелей байланысты екені жасырын емес. Интернет пен технология дамыған интеграцияның қарқынды жүріп жатқан заманында елдің имиджін оң немесе теріс ретінде қалыптастыру да ақпарат толқынының мазмұнына тәуелді. Сол себептен Қазақстанның ақпарат ағыны тарапына тиесілі имидж дәрежесі бұқаралық ақпарат құралдарын өңдеу мен оны тиімді басқаруға, үнемі өзгерістерді бақылап отыруға итермелейді. Екінші жағынан, ақпарат мемлекеттің шет елдік елдер алдындағы айнасы іспетті. Тіпті ақпарат арқылы кез келген жерден қоғамның көзқарасын өзгертуге үлес тигізуге де, түсініспеушіліктің де кілті болып саналады. Мысалы, Қазақстан туралы 2011 жылы АҚШ-тың Financial Times газетінің бір шығарылымында, сол кездегі ел президенті Н.Назарбаев туралы авторитарлы мемлекеттің жаңа заңына сәйкес оның өкілеттігін ұзарту туралы референдумда дауыс бергеннен кейін үшінші онжылдықта билігін жалғастырады деген сын-пікір аталған болатын [1].

Сол себептен де мемлекеттің алдына қойып отырған ақпараттық саясаттың міндеттеріне – мемлекеттік бастамаларды қамту және түсіндіру, тұрақтылықты қамтамасыз ету, сондай-ақ насихаттау кіреді. Іске асырылып жатқан мемлекеттік бағдарламалар мен басқа да бастамалардың тиімділігі, қоғамдағы тыныштық пен келісім, жалпы мемлекеттік органдардың имиджі ақпараттық саясатты жүзеге асыруға байланысты. Бұл ретте ақпараттық саясаттың тиімділігіне тек тиісті министрлік ғана емес, әрбір мемлекеттік орган, тіпті медиа технологияларын қолданушы кез келген азамат жауапты бола алады.

Ал, соңғы жылдардағы мемлекет тарапынан жүргізіліп жатқан ақпараттық жұмыстарды талдау бірқатар түйткілді мәселелердің бетін ашты деп қарастыруға болады. Атап айтқанда, соның ішіндегі басты мәселе – мемлекетті оң көзқарас бойынша шет елдіктерге таныстыруда заманауи және тиімді PR тәсілдерінің жоқтығы болып саналады. Көбінесе олар үшін ақпараттың сәйкес арналарын пайдаланатын мақсатты аудиторияға көңіл бөлінбейді. Сондай-ақ, белгілі бір аймақтың ерекшеліктері, мысалы, танымал аймақтық БАҚ мақсаты әрқашан ескерілмейді. Сонымен қатар, мемлекеттік бағдарламаларды қамтуда инновациялардың жағымды жақтарына, олардың жүзеге асырылуының әрбір тұрғыны, қала, облыс немесе жалпы ел үшін нақты мүмкіндіктері мен әсерлеріне жеткілікті көңіл бөлінбейді.

Жарияланған материалдардың көпшілігі ақпараттың түсініксіз немесе жеткіліксіз берілуімен сипатталады. Жаңа заңдардың, заңнамалық актілердің, ережелердің немесе бағдарламалардың презентацияларында, әдетте, қарапайым адамдарға түсініксіз көптеген заңгерлік, саясаттанулық, экономикалық терминдер бар. Бұл материалдарға жаңа инновациялардың мәнін қарапайым тілмен түсіндіре алатын кәсіби мамандардың түсіндірмелері жиі қосылмайды.

Мысалы, жер реформасын жүзеге асыру мемлекеттік органдар тарапынан да, сарапшылар қауымдастығы тарапынан да жеткіліксіз деңгейде түсіндірілмеді. Соның салдарынан қоғамда жер реформасының мақсаттары мен міндеттерін дұрыс түсінбеуге және республика аймақтарында бірқатар стихиялық рұқсат етілмеген митингілердің туындауына ықпал етті. Ал бұл туралы ақпарат интернет арқылы сыртқа таратылса, елдің имиджінің өзгеріске ұшырамауына ешкім кепіл бере алмасы анық.

Мемлекеттік органдардың баспасөз қызметтерінің әлеуметтік желілерді әлсіз пайдалануына назар аударылады. Айта кету керек, соңғы уақытта көптеген мемлекеттік органдар әлеуметтік желілерде ресми аккаунттар ашты. Алайда, олар өз бастамаларын ілгерілету үшін оларды жеткілікті түрде тиімді

қолданбайды. Сонымен қатар, халықпен тұрақты «кері байланыс» жиі болмайды, бұл жалпы алғанда осы мемлекеттік органның имиджіне теріс әсер етуі мүмкін.

Қазіргі уақытта қазақстандық имидждік стратегиялардың тиімділігін бағалаудың кең тараған әдістері медиаконтентті талдау және қоғамдық пікірге сауалнама жүргізу болып отыр. Бұқаралық ақпарат құралдарының контент талдауы елдің белгілі бір институттарға қатысты позициясының ең тиімді және «сәтсіз» сәттерін анықтауға мүмкіндік береді. Жаңа ақпараттық технологиялар мен Интернеттің дамуымен мемлекеттің имидждік стратегияларын зерттеу мүмкіндіктері айтарлықтай кеңейді. Ірі баспа БАҚ және қоғамдық пікірді зерттеу институттарының көпшілігінің ғаламторда Интернет-өкілдіктері болғандықтан, Интернет кеңістігі мемлекеттің имиджін және оны қалыптастыру стратегияларын зерттеуге кең мүмкіндіктер береді. Сонымен қатар саясаттану және журналистика салаларында, атап айтқанда имидждік ғылымда интернет-ресурстардың белсенді айналымы мен қолданылуы бірқатар нақты проблемаларды туындатады. Интернеттегі ақпараттық кеңістікті зерттеу – ерекше әдістемені қажет ететін күрделі және сындарлы міндет. Интернеттегі мемлекеттің имиджін зерттеудің негізі ретінде келесі әдістер жиынтығын бөлуге болады:

негізгі сөздер мен сөз тіркестерін бөлектеу (аталмыш жағдайда зерттелетін мемлекеттің атауы);

іздеу жүйелеріндегі іздеу нәтижелерін талдау (алынған барлық нәтижелерді қамту мүмкін болмағандықтан, өзімізді ең өзектілерімен шектеген жөн);

сұрау бойынша берілген сілтемелерді жіктеу, мысалы, мемлекеттік органдардың веб-сайттарына талдау (облыстық органдардың веб-сайттары, саясаткерлердің жеке веб-сайттары, аймақтық органдардың веб-сайттары), коммерциялық және коммерциялық емес веб-сайттар;

тандалған ресурстардың егжей-тегжейлі талдауы, мысалы, келесі параметрлер бойынша: мазмұн, дизайн, кері байланыс пен ағылшын тіліндегі нұсқалардың болуы;

сарапшылық қоғамдастықтың пікірін зерделеу, мамандандырылған интернет-ресурстарға, форумдарға, мемлекеттің имиджі мәселесін талқылау алаңдарына жүгіну;

ең танымал интернет-басылымдарға, жетекші ақпараттық агенттіктердің интернетте жарияланған мемлекет туралы материалдарына мониторинг жүргізу, интернет-БАҚ-тағы мемлекеттің имиджін бағалау (кантрифобия рейтингтері және т.б.);

әлеуметтік желілердің, блогтардың, кейбір жағдайларда – басты беттердің мониторингі, олардың мемлекет имиджіне әсерін бағалау.

Интернеттің пайда болуымен қоғамның ең белсенді, хабардар және талапшыл бөлігі үшін қолжетімді болған және қолданылуы қарапайым болатын жаңа ақпараттық-коммуникациялық орта құрылды. Интернет-аудиторияның өсу тенденциясы айқын және жаһандық қоғамдық пікірді қалыптастыру факторы ретінде үлкен қызығушылық тудырады. Мемлекеттің имиджін құруда Интернет әртүрлі саяси субъектілерге іс жүзінде тең мүмкіндіктер береді, яғни барлық мүдделі субъектілер мемлекеттің имиджіне әсер ету мүмкіндігіне ие.

Интернеттің қоғамдық санаға әсер ету мүмкіндігінің маңызды аспектілерінің бірі – нақты күйді оның виртуалды бейнесінде көрсету. Әрине, ғаламтор кеңістігі сол сәтте болып жатқан процестер мен оқиғалардың барлық күрделілігі мен жан-жақтылығын өзгеріссіз түрде қабылдай алмайды. Бірақ көпшілігі Интернетте ұсынылған дәстүрлі БАҚ-пен салыстырғанда, Интернет кеңістігі белгілі бір мемлекет туралы әртүрлі пікірлердің, қабылдаулар мен идеялардың, фактілер мен жаңалықтардың кең ауқымымен танысуға мүмкіндік береді.

Мемлекеттің интернеттегі имидждік стратегиялары, біздің ойымызша, мемлекеттік органдардың жаңа ақпараттық технологияларға, оның ішінде Интернетке деген көзқарасына байланысты. Бұл қатынастар кезең-кезеңімен дамитындықтан, желі мен мемлекеттік реттеудің дамуына қарай мемлекеттік органдардың Интернет мүмкіндіктерін білуіне, имидждің өзекті мәселелерін шешуде Интернетті пайдалануға деген көзқарасына сәйкес имидждік стратегиялар да әзірленеді.

Интернет кеңістігі өз азаматтары арасында да, шетелдіктер арасында да мемлекеттің имиджін қалыптастыруға үлкен мүмкіндіктер береді. Мемлекеттік органдардың және басқа да саяси субъектілердің міндеті – елдің имиджін қалыптастыру және жақсарту үшін Интернет беретін мүмкіндіктерді жүзеге асыру.

Осы проблемалармен қатар отандық ақпарат саласында шетелдік БАҚ, әсіресе ресейлік және еуропалық БАҚ үстемдік етуді жалғастыруда, осылайша біздің медиа кеңістігіміздің әлі де берік қалыптаспағанын және қауіпті кеңістікке тұрғанын аңғаруға болады. Яғни, еліміздегі сыртқы ақпараттық ағындарды толығымен дерлік шетелдік БАҚ қамтамасыз етеді. Тіпті, теле хабар таратушы

желілердің көпшілігінде шетелдік телеарналарды көрсетінін байқауға болады. Нәтижесінде отандық БАҚ-та ақпарат берудің тарлығы отандық ақпарат нарығының тарлығын да айқындайды. Бұл жерде ақпараттық кеңістіктің мемлекет үшін қаншалықты маңызды болып есептелетіні аңғарылады.

Дегенмен, жыл сайын ақпараттық кеңістік үшін мемлекеттік тапсырыс бойынша ақпараттық өнім жарық көреді. Бұл жерде де туынды сапасының төмен болуына байланысты бюджет қаражатының тиімсіз жұмсалуды айқын байқалады. Осылайша, бөлінген қаржы, шын мәнінде, өнімнің сапасына емес, санына бағытталады, және бұл мәселені шешу, яки реттеу қолға алынбағандықтан, Қазақстанның ақпараттық кеңістігі әлі де қалыптасу үдрісінде екенін анықтауға болады.

Ішкі ақпаратқа сенімсіз қатынас жасау – мемлекеттік органдар ұсынатын ресми материалдардың тиімділігі мен сапасының жеткіліксіз деңгейімен сипатталады. Түрлі мемлекеттік органдардың атышулы оқиғаларға дер кезінде жауап бермеуі бірқатар БАҚ өкілдерінің дәстүрлі сынына айналып үлгерді.

Тұтастай алғанда, өңірлік және республикалық деңгейде профилактикалық ақпараттық науқандар нашар жұмыс істейді, бұл қоғамда резонанс тудыратын оқиғалардың алдын алуға бағытталуы керек [2].

Осы мәселелерге қарамастан, Қазақстанның ақпараттық арналарды басқару, ақпарат тарату жолы бірнеше онжылдықтар бұрын басталған. Мәселені толық ашу үшін және оны түсіну үшін келесі кестеге (Кесте 1) назар аударсақ [3].

Кесте 1. Қазақстанның дербес ақпарат кеңістігінің қалыптасу тарихы (қысқаша)

Бірінші кезең	Екінші кезең	Үшінші кезең	Төртінші кезең
посткеңестік кезең	қалыптасу кезеңі	либералды кезең	ақпараттық нарық – «саясиландыру»
1992 жылға дейін БАҚ-қа мемлекеттік монополияның басым болуымен сипатталды, бұл кезде тәуелсіз БАҚ іс жүзінде болмаған	1992-1996 жж. мемлекеттің БАҚ-қа ықпалының бірте-бірте төмендеуімен және ақпараттық кеңістіктегі үстемдікпен, сондай-ақ мемлекеттік емес БАҚ-тың қарқынды дамуымен, мемлекеттік БАҚ үлесінің қысқаруымен сипатталады.	бұқаралық ақпарат құралдары нарығындағы сапалық және сандық өзгерістермен, бұрынғы мемлекеттік БАҚ-ты, полиграфиялық кәсіпорындарды жаппай жекешелендірумен және мемлекет меншігінен шығарумен, бұқаралық ақпарат құралдарын мемлекеттік қаржыландыру мен субсидиялаудан мемлекеттік ақпараттық саясатты мемлекеттік тапсырысқа көшумен сипатталады (1996-1997 жылдары басталды)	2008 жылдан бастап Қазақстанның ақпараттық нарығында белгілі бір ірі қаржылық, өндірістік және саяси топтардың бастамасымен әртүрлі медиа-компанияларды біріктіру процесі басталды. Бұл үдеріс әлсіз БАҚ-тың нарықтан ығыстырылуына және бірқатар жеткілікті күшті және бәсекеге қабілетті медиа-холдингтердің қалыптасуына ықпал еткенін айта кеткен жөн. Мұндай медиа корпорациялардың құрылуы Қазақстанда жүргізіліп жатқан әлеуметтік-экономикалық және демократиялық реформалардың елеулі жетістіктерінің бірі болып саналады.

Үшінші кезеңде ақпарат нарығы тұрақты өсу кезеңіне аяқ басты, оған БАҚ-ты экономикалық қолдау және отандық медиа нарығының бәсекеге қабілеттілігін арттыру шараларын қабылдау ықпал етті. 2001-2004 жылдар аралығында мерзімді басылымдар ҚҚС-тан босатылды. 2002 жылдан бастап радиожиліктерді пайдаланғаны үшін жыл сайынғы алымдар жойылды. Телерадио хабарларын тарату үшін жиіліктерді алу процесінің ашықтығын қамтамасыз ету мақсатында радиожиліктерді пайдалану құқығын берілді.

Сонымен, медиа нарығындағы сапалы өзгерістердің нәтижесінде мынадай көрініс пайда болды. Егер 1990 жылға дейін Қазақстанда бар болғаны 10 республикалық мемлекеттік баспа басылымы шығып, 21 телерадио арнасы эфирге шыққан болса, қазіргі таңда елімізде 2695 бұқаралық ақпарат құралы бар.

Жалпы құрылымдағы басым көпшілігі – 90% – газеттер (1619) және журналдар (808), 9,5% – электронды БАҚ (63 телекомпания, 42 радиоккомпания, 146 кабельдік телевидение операторы және 6 – спутниктік хабар тарату) және 0,5% – ақпараттық агенттіктер (11).

Жұмыс істеп тұрған 2695 БАҚ-тың 436-сы (16%) мемлекеттік, 2259-ы (84%) жекеменшік.

Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат министрлігі отандық БАҚ-ты тіркеу бойынша тұрақты жұмыс жүргізіп келді. 2010 жылғы жағдай бойынша 10 777 БАҚ тіркелді, 1 915 БАҚ қайта тіркеуден өтті. Жыл сайын тіркелген БАҚ саны орта есеппен 1000-1200 бірлікке артып келеді.

Бірыңғай ақпараттық кеңістікте электронды БАҚ ерекше орын алады. Республикада 257 электронды БАҚ бар, оның 63-і телекомпания (өз арналарында таратылады), 42-і радиоккомпания, 146-сы кабельдік телевидение, 6-сы спутниктік хабар тарату операторлары. Мемлекеттік электронды БАҚ – 16, мемлекеттік емес – 241.

Республиканың ақпараттық кеңістігінде баспа БАҚ басым, олардың Қазақстандағы бұқаралық ақпарат құралдарының жалпы санындағы үлесі 90%, белсенді баспа басылымдарының жалпы саны 2427 бірлікті құрайды [3].

Негізі 2010 жылға қарай қалыптасқан (төртінші кезең) ақпараттық ағындарды басқару жүйесі бүгінде тиімсіз. Бұл жүйе, біріншіден, бұқаралық ақпарат құралдарының қызметін заңнамалық және қаржылық құралдардың көмегімен мемлекеттік бақылауды, екіншіден, мемлекеттік және квазимемлекеттік құрылымдардың жаңалық маңызы бар оқиғаларды құрудағы жетекші рөлін болжайды.

Мұндай модель ақпарат ағынын тиімді және мақсатты бағыттауға, қоғамның назарын қажетті тақырыптарға аударуға және қажетсіз жаңалықтарды даусыз, яғни түсінікті етіп жеткізуге мүмкіндік береді деп болжанған. Алғашында бұл тәсіл азды-көпті тиімді болды, бірақ бүгінде оның ресурсы таусылғаны белгілі. Веб 2.0 дәуірінде ақпарат көздерінің саны орасан зор және мемлекеттердің медиа-кеңістіктері арасындағы шекаралар шартты болған кезде мемлекет үшін ескі үлгі бойынша идеологиялық саланы бақылау өте қиын.

Дегенмен, осыған қарамастан, мемлекет тарапынан бұл модель белсенді түрде қолданылуда. Соның салдарынан ақпараттық-идеологиялық саладағы жағдай мез емес. Оның үстіне, оны пайдалану, тағы да келесідей жағымсыз нәтижелерге әкеледі. Бұқаралық ақпарат құралдарының бәсекеге қабілетті өнім шығаруға мотивациясының төмендігі, нақты идеологиялық базаның болуына, сондай-ақ ақпараттық алаңның шетелдік БАҚ өнімдерінен белгілі бір «тазартуына» және мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс жүйесінің кеңеюіне байланысты.

Сапалы ақпараттық өнімнің жоқтығы және БАҚ-тың оған деген сұранысты қанағаттандыра алмауы қазақстандықтардың қолданып жүрген шет елдік өнімдердің сапасымен елдің медиасын әрқашан салыстыруға алып келеді.

Сол себептен мемлекет тарапынан медиа саласына қатысты бәсекеге қабілетті шаралар қабылдап, оны жүзеге асыруға шынымен де атсалысса, мемлекеттің ақпарат кеңістігі сапалы әрі көптұғырлы болады. Ал мұнсыз Қазақстан сырттан келетін ақпараттық ықпалға тәуелді болып қала береді. Тығырықтан шығу үшін мемлекет бұқаралық ақпарат құралдары арқылы өз көзқарасын бұқараға жеткізіп қана қоймай, сонымен бірге қоғам сұранысына жауап беруі қажет. Бұл үлгіні қалыптастыру үшін БАҚ қоғамнан билікке дейінгі «кері байланыс» тетігінің функцияларын орындайтын нақты қоғамдық-саяси институт болуы қажет.

Ал бұған жекелеген БАҚ-ты мемлекеттік қолдаудан барлық БАҚ-ты дамыту үшін ел ішінде бәсекелестік орта құруда мемлекеттік қолдауға көшпей жету мүмкін емес. Бұл – бұқаралық ақпарат құралдарына деген халықтың сенімін қалпына келтірудің бірден-бір жолы [4].

Осы тұрғыда Қазақстанның мемлекет тарапынан ақпараттық арнаны дамыту туралы ешқандай мемлекеттік жобалар немесе заңнамалардың болғаны туралы сұрақ туындайды. Жоғарыдағы мәселелердің пайда болып, немесе белгілі бір деңгейде шешіліп жатқанына қарамастан, елдің тәуелсіздікті қайта қалпына келтірген уақытынан бастап көптеген медиа заңнамалары жарыққа шықты.

Қазақстанда бұқаралық ақпарат құралдары қызметінің құқықтық негізі болып мыналар саналады:

Еліміздегі демократия мен сөз бостандығының негізін қалаған және тікелей және тікелей әсер ететін Қазақстан Республикасы Конституциясының тиісті нормалары [5].

«Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 23 шілдедегі Заңы (өзгертулерімен). Кейбір кемшіліктеріне, сәйкессіздіктері мен толық еместігіне қарамастан, бұл Заң тұтастай алғанда Қазақстан Республикасының Конституциясында кепілдік берілген құқықтар мен

бостандықтарға сәйкес сақталады және 2003 жылғы «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Заңнан айырмашылығы, журналистер мен БАҚ қызметкерлер жұмысының көпшілігіне сәйкес келеді.

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 17 сәуірдегі «Лицензиялау туралы» Заңы кейіннен енгізілген өзгертулер мен толықтырулармен радио және телехабар таратуды лицензиялау (рұқсат ету) тәртібін белгіледі.

«Ұлттық қауіпсіздік туралы» Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 26 маусымдағы Заңында шетелдік тұлғаның Қазақстан Республикасының бұқаралық ақпарат құралдарына тікелей немесе жанама қатысуына 20 пайыздық шектеу белгіленген, сондай-ақ таратуға тыйым салынған. республиканың аумағында ұлттық қауіпсіздікке нұқсан келтіретін шетелдік бұқаралық ақпарат құралдарының баспасөз материалдарын, телерадио хабарларын таратуға тыйым салынады.

Бұқаралық ақпарат құралдарының қызметін заңнамалық реттеу арнайы заңнамадан басқа азаматтық, қылмыстық және әкімшілік заңнаманың жалпы нормаларының едәуір бөлігін қамтиды. Сонымен бірге азаматтық заңнаманың бұл нормалары БАҚ мәселелерін реттей отырып, бұқаралық ақпарат құралдарын жеке санатқа бөлмейді.

Осы қысқаша шолудан көріп отырғанымыздай, бұқаралық ақпарат құралдарының қызметін реттейтін бұқаралық ақпарат құралдары саласындағы заңнама айтарлықтай ауқымды, бұл оны түсіну мен практикада қолдануда айтарлықтай қиындықтар туғызады, өйткені заңнамалық актілер бөлек-бөлек қарастырылған, кейде олардың әрқайсысына қайшы келіп сәйкессіздіктерді тудырады.

Бұқаралық ақпарат құралдарының қызметін белгілі бір дәрежеде реттейтін ведомстволық нормашығармашылықтың өзекті тақырыбына келетін болсақ, олардың сандық өсуінің заңнамалық массивтен басым болу тенденциясын атап өткен жөн.

Дегенмен, тұтастай алғанда, Қазақстан Республикасының бұрынғы кеңестік кезеңде қалыптасқан заңнамасы бұрынғы КСРО-мен салыстырғанда біршама прогрессивті екенін айту керек [6].

Қазіргі әлемде ақпараттық саланың жаһандану процесі қайтымсыз сипатқа ие болуда. Интернет кеңеюінің негізгі тетіктері мен негізгі қозғаушы күштері ғылыми-техникалық прогресс, жаһандану және халықаралық қатынастардың дамуы болып саналады. Ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктері жаһандық желіні барған сайын кеңірек салаларда пайдалануға мүмкіндік береді, саяси, экономикалық, техникалық және басқа да мәселелерді шешуге жаңа мүмкіндіктер ашады.

Қазіргі Қазақстанда жаңа ақпараттық технологияларды барлық дерлік мемлекеттік мекемелер, партиялық, әкімшілік, сот, әскери және полиция құрылымдары, байланыс жүйелері мен бұқаралық ақпарат құралдары пайдаланады. Ақпараттандырудың дамуы билік пен қоғамның өзара әрекеттестігіне ықпал етеді, нақты кері байланыс орнатуға, халықты республиканың саяси өміріне қатысуға тартуға мүмкіндік береді.

Әлемдік қауымдастықта лайықты орын алуға ұмтылған Қазақстанға жаңа ақпараттық технологиялардың көмегімен мемлекеттік басқару жүйесін жаңғыртудың басым міндеті ретінде тиімді мемлекеттік ақпараттық саясат жүргізу қажет. Бұл үшін тұғырнама Қазақстан Республикасының ұлттық ақпараттық инфрақұрылымын қалыптастыру мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасын, Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңын [7], «Ақпараттандыру туралы» Қазақстан Республикасының Заңын, «Ақпараттандыру туралы» Қазақстан Республикасының Заңын [7], «Ұлттық ақпараттық инфрақұрылымды қалыптастыру мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасын» қабылдау болып саналады [8].

Қазіргі Қазақстанда мемлекеттік ақпараттық саясаттың маңызды бөлігі ретінде «электрондық үкіметтің» отандық моделін қалыптастыру жұмыстары белсенді жүргізілуде. Бұған заңнамалық негіз Қазақстан Республикасында «электрондық үкіметті» қалыптастырудың мемлекеттік бағдарламасын, Қазақстан Республикасында «электрондық үкіметті» қалыптастыру жөніндегі мемлекеттік бағдарламаны, Қазақстан Республикасының Заңын қабылдау болды [9].

2022 жылы «Қазақстан Республикасының ақпараттық доктринасын бекіту туралы» жобасы жарияланды [10].

Онда Доктрина қоғам мүддесіне сай келетін және мемлекеттің одан әрі дамуына ықпал ететін идеологиялық және құндылық бағдарларды айқындайтыны айтылған. Сондай-ақ ақпараттық-коммуникациялық саладағы мемлекеттік саясатты және қоғамдық қатынастарды дамытуды қалыптастырады. Сонымен қатар, Доктрина ақпараттық қауіпсіздікті және сыртқы сын-қатерлер мен тәуекелдерге дер кезінде ден қоюды қамтамасыз етеді.

Бүгінгі таңда азаматтардың 9%-дан астамы үшін баспа басылымдары бұрынғысынша ақпараттын негізгі көзі болып саналады. Сонымен бірге, газет оқуға деген қызығушылықтың жасына тікелей тәуелділігі бар – адам неғұрлым үлкен болса, соғұрлым ол баспа басылымдарын жиі оқиды. Осылайша, баспа БАҚ аудиториясының басым бөлігі негізінен ауылдық жерлерде тұратын 50-55 жастан асқан адамдар болып саналады. Кең аудиторияның балама байланыс арналарына көшуі баспа басылымдарына деген қызығушылықтың тұрақты түрде төмендеп келе жатқанын көрсетеді делінген құжат жобасында.

Мемлекеттің ақпараттық саясат іргетасы – өңірлердегі телеарнаның жұмысынан бастау алады. Өңірлер бойынша айтар болсақ, өңірлік телевидениенің жергілікті жерлерде танымалдылық деңгейінде үлкен алшақтық бар. Монетизация деңгейінің төмендігі мен оның тіптен болмауына байланысты. Жоғары сапалы контентті өңірлік телеарналар халық арасында танымал емес. Коммерциялық жобалар бірқатар республикалық арналарда танымал, ал өңірлік телеарналарда баламалы қаржыландыру іс жүзінде жоқ.

Онда отандық телерадиостанциялар шетелдік медиа алпауыттарымен бәсекеге түсе алатынын көрсетіп отырғаны атап өтілген. Сонымен қатар, мемлекеттік тілдегі контенттің өсу қарқынының оң динамикасы байқалады және орта мерзімді перспективада тиісті телеаудиторияның телебағдарламалардың барлық жанрларына (ең алдымен ойын-сауық және ақпараттық және аналитикалық) тиесілі.

Талқылау. Соңғы жылдары интернет-ресурстардың отандық БАҚ арасында кеңінен танымал болғанына қарамастан, мемлекеттік тілде сапалы контент шығару мәселесі әлі де өзекті болып отыр. Қазақстанда желілік БАҚ тек жаңалықтар лентасы форматында басым бола бастады. Арнайы ақпараттық материалдар жасауды, авторлық және журналистік зерттеуді дамыту қажет. Нәтижесінде желілік БАҚ өздерін негізінен жаңалықтар агрегаторы ретінде көрсете бастады, бұл оқырмандар тарапынан сенімсіздік тудырды, сонымен қатар олардың әлеуметтік желілерге көшуіне ықпал етті. Бұл бағыттағы тағы бір өзекті мәселе нарықтың шектелуі. 19 миллион желілік БАҚ аудиториясы бар жұмысты монетизациялау өте қиын. Бұл да Қазақстан журналистерінің құзыреттілік сапасына кері әсерін тигізуде.

Мобильді интернетті дамытудың арқасында (2022 жылдың 1 жартыжылдығындағы жағдай бойынша Интернетке қолжетімді ұялы байланыс абоненттерінің саны шамамен 17 млн бірлікке жетті, бұл 2021 жылмен салыстырғанда 6%-ға көп), бұл сегмент Интернеттің негізгі көзіне айналды. Ел халқының кем дегенде жартысы үшін ақпарат 2021 жылға арналған социологиялық зерттеулерге сәйкес респонденттердің 45,2%-ы ақпаратты әлеуметтік желілерден алуды қалайды. Оның үстіне жаһандық мессенджерлер мен онлайн платформалардың дамуы медиа индустрияның архитектурасын түбегейлі өзгертті [10].

Дегенмен де, мемлекет тарапынан ақпараттық-имидждік қолдау саясаты тұрғысында болып жатқан оң өзгерістерді атап өтпеске болмайды. Нақты 2022 жылы БАҚ-ты мемлекет тарапынан қолдау бойынша мынадай жұмыстар жасалды:

Қазіргі уақытта отандық медиа саласы белсенді әрі сапалы даму үрдісін бастан өткеріп жатыр. Мәселен, бүгінде елімізде 5 мыңнан астам БАҚ тіркелген және жыл сайын олардың саны белсенді түрде артып келеді.

Бұқаралық ақпарат құралдарының санымен бірге таралу аумағы да кеңейіп, белгілі бір этностың ықшам тұратын жерлерінде ғана емес, сонымен қатар республиканың барлық аумағында таралатын басылым тілдерінің сан алуандығы да кеңейіп келеді.

Сонымен бірге, Қазақстан Республикасының «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Заңына сәйкес, бұқаралық ақпарат құралдарының өнімін шығаруды немесе таратуды тоқтата тұру немесе тоқтату тек меншік иесінің немесе соттың шешімімен ғана мүмкін болады. Заңның осы тармағында БАҚ-ты институционалдық қорғаудың жеткілікті жоғары дәрежесі туралы айтылады.

Соңғы 5 жылда мемлекеттің қолдауымен 3500-ден астам бөлімнен тұратын 250-ге жуық сериал түсірілді. Оның 50-ден астамы Сингапур, Ресей, Түркия, Өзбекстан, Қырғызстан және басқа да елдерге сатылған.

Сонымен қатар, мемлекеттік телеарналар әлеуметтік желілерде ақпаратты насихаттау бойынша белсенді жұмыс жүргізуде. Сонымен, бүгінде «Хабар» және «Қазақстан» арналарының youtube арналары миллионыншы аудиторияның қатысуымен берілетін «Алтын түйме» сыйлығының иегерлері».

Сенімге және қазақстандықтар арасында ақпаратты тұтынудың ең танымал платформаларына қатысты келесі статистиканы келтіруге болады:

Қазақстандағы Internews мәліметінше, қазақстандықтар теледидарға көбірек сенеді (58,1%), интернет сайттары екінші орында (34,3%). Сондай-ақ халықтың жартысынан астамы мемлекеттік БАҚ-қа (51,4%) сенсе, жеке БАҚ-қа тек (9,6%) сенеді.

ҚР Президенті Қ.Тоқаевтың тапсырмаларын орындау аясында Ақпарат министрлігі БАҚ-ты дамыту және бәсекеге қабілеттілігін арттыру бойынша жүйелі жұмыс жүргізіп жатыр. 2020 жылдан бастап бөлім ақпараттық саланы дамытудың 2020-2022 жылдарға арналған ұлттық жоспарын іске асыру бойынша жұмыс жүргізіп келеді. Бұл жоспар мемлекет пен медиа-индустрия тарапынан жүйелі тәсілдерді талап ететін БАҚ саласындағы өзекті мәселелерді шешу мақсатында әзірленген.

Зерттеу нәтижесі. 2022 жылдың қорытындысы бойынша келесі іс-шаралар атқарылды:

мемлекеттік баспа басылымдарын қайта ұйымдастыру және оңтайландыру бойынша жұмыс жүргізілді;

жыл сайын «Тұмар», «Үркер», «Astana Media Week» ұлттық наградалары өткізіледі;

БАҚ саласы қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстары өткізілді;

мемлекеттік саясатты бұқаралық ақпарат құралдарында көрсетуге халықтың қанағаттану деңгейін анықтау мақсатында әлеуметтік зерттеулер, сондай-ақ маркетингтік зерттеулер жүргізілді;

БАҚ саласындағы бірқатар заңға тәуелді актілер әзірленді және бекітілді.

«Телевизия және радио хабарларын тарату туралы» Қазақстан Республикасының Заңына жергілікті атқарушы органдарға «сұр» хабарлардың таралуына жол бермеу бөлігінде талаптардың сақталуына мемлекеттік бақылауды жүзеге асыру құзыретін енгізуді көздейтін өзгерістер қабылданды.

Әлеуметтік жарнаманы құқықтық реттеу мақсатында Салауатты өмір салтын насихаттау мақсатында отандық телеарналарда әлеуметтік жарнаманы қалыптастыру және орналастыру қағидалары бекітілді.

Сондай-ақ, журналистердің құқықтарын қорғаудың қосымша тетіктерін әзірлеу және олардың қызметі үшін жағдайды жақсарту мақсатында Журналистерді аккредиттеу ережесі мен Журналистердің құқықтарын қорғау туралы ереже әзірленіп, бекітілген. .

Мемлекет басшысының 2022 жылғы 16 наурыздағы Жолдауында берген тапсырмасына сәйкес БАҚ саласындағы салалық заңнаманы жетілдіру жұмыстары жүргізілуде. Қазіргі таңда журналистер қауымдастығымен бірлесіп жұмыс тобы құрылды.

БАҚ мамандарын даярлаудың 2020-2021 жылдарға арналған арнайы жоспары әзірленіп, жүзеге асырылды.

Жоспарды іске асыру кезеңінде:

– салалық журналистерді дайындау бойынша жоғары оқу орындарымен меморандумдарға кол қойылды;

– мультимедиялық оқу-ақпараттық платформа іске қосылды;

– 4000-нан астам журналист медицина, экология, діни және IT салаларында оқу курстарынан өтті;

– Жаңа білім беру бағдарламалары іске қосылды.

Қорытынды. Сонымен қатар, министрлік цифрлық эфирлік телерадио хабарларын таратуды дамыту аясында жоспарлы жұмыстар жүргізуде. Бүгінгі таңда Қазақстан халқының 92,43 пайызы цифрлық эфирлік телерадио хабарларын таратумен қамтылған.

Тұтастай алғанда, Қазақстан Республикасының ақпараттық кеңістігінің дамуын талдау азаматтардың құндылықтары мен идеологиялық көзқарастарына теріс әсер ететін және ішкі саясатқа қауіп төндіретін сыртқы деструктивті әсерден отандық ақпараттық ортаның кейбір осалдығы бар екенін көрсетеді. Бірақ позитив гипотезалар да жоқ емес. Осы аталған барлық кемшіліктер мен мәселелерді оңтайлы шешіп, елдің ақпараттық арнасын бәсекелестік, еркіндік, және шынайылық жолына түсіріп дамыту және мемлекеттің барлық (мемлекеттік және мемлекеттік емес) медиа көздерін қолдау күтіледі. Сол кезде ғана Қазақстанның ақпараттық саясаты арқылы оның имиджі оңтайлы бағытта бұрылады, халықаралық аренада өз құқығын қорғай алатын болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Анафинова М. Информационно-имиджевая программа как элемент внешней политики Казахстана, - Астана: Институт истории государства КН МОН РК, 2014.
2. Тастенов А. Особенности государственной информационной политики Казахстана. URL: <https://isca.kz/ru/analytics-ru/737>
3. Право и СМИ Центральной Азии: История становления информационного рынка в Казахстане. URL: <https://medialaw.asia/node/9139>
4. Морозов А. Сможет ли Марат Тажин преодолеть провалы в информационной политике Казахстана? // Cabarasia. URL: <https://cabar.asia/ru/anton-morozov-smozhet-li-2>
5. Конституция Республики Казахстан. – Алматы. – Жеті жарғы – 1995. – 176 с.
6. Бруштунов В.Н. Информационная политика и информационная безопасность в законодательных основах деятельности СМИ Казахстана и России, – Астана, 2010.
7. Закон Республики Казахстан «Об информатизации» от 24 ноября 2015 года № 418-V ЗРК - 2015.
8. Государственная программа формирования «электронного правительства» в Республике Казахстан.
9. Жубаниязова А. Особенности формирования информационной политики в условиях интеграции Казахстана в мировую экономику, - Астана, 2010.
10. О проекте Указа Президента Республики Казахстан «Об утверждении Информационной доктрины Республики Казахстан», - Астана, Акорда, 2022

References:

1. Anafinova M. Informacionno-imidzhevaya programma kak element vneshnej politiki Kazahstana, - Astana: Institut istorii gosudarstva KN MON RK, 2014. [in Russian]
2. Tastenov A. Osobennosti gosudarstvennoj informacionnoj politiki Kazahstana. URL: <https://isca.kz/ru/analytics-ru/737> [in Russian]
3. Pravo i SMI Central'noj Azii: Istoriya stanovleniya informacionnogo rynka v Kazahstane. URL: <https://medialaw.asia/node/9139> [in Russian]
4. Morozov A. Smozhet li Marat Tazhin preodolet' provaly v informacionnoj politike Kazahstana? // Cabarasia. URL: <https://cabar.asia/ru/anton-morozov-smozhet-li-2> [in Russian]
5. Konstituciya Respubliki Kazahstan. – Almaty. – ZHeti zhargy – 1995. – 176 s. [in Russian]
6. Brushtunov V.N. Informacionnaya politika i informacionnaya bezopasnost' v zakonodatel'nyh osnovah deyatel'nosti SMI Kazahstana i Rossii, - Astana, 2010. [in Russian]
7. Zakon Respubliki Kazahstan «Ob informatizacii» ot 24 noyabrya 2015 goda № 418-V ZRK - 2015. [in Russian]
8. Gosudarstvennaya programma formirovaniya «elektronного pravitel'stva» v Respublike Kazahstan. [in Russian]
9. ZHubaniyazova A. Osobennosti formirovaniya informacionnoj politiki v usloviyah integracii Kazahstana v mirovuyu ekonomiku, - Astana, 2010. [in Russian]
10. O proekte Ukaza Prezidenta Respubliki Kazahstan «Ob utverzhdanii Informacionnoj doktriny Respubliki Kazahstan», - Astana, Akorda, 2022 [in Russian]

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

ӘОЖ 94 (574)
ГТАХР 03.20.00

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.017>

Ш.А. Аширов^{1*}, К.У. Қарабаева², Н.А. Абдурахманов³

¹т.ғ.к., доцент м.а., Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы

²а.-ш.-ғ.к., доцент, Шымкент университеті

³т.ғ.к., Шымкент университеті

Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы

E-mail: nurmuhameda@mail.ru

«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕГІ МАЙДАННЫҢ ҚАРА ЖҰМЫСЫНА ҚАЗАҚТАРДЫ АЛУ
ЖӨНІНДЕГІ МАҚАЛАЛАРДЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ (1914-1918жж)

Аңдатпа

Мақалада отаршылдық кезеңдегі қазақ елінің мерзімді басылымдарының бірегейі – «Қазақ» газетіндегі Бірінші дүниежүзілік соғыс тұсында жарияланған майданның қара жұмысына қазақтарды алу жөніндегі тарихи маңызы бар бөлек мақалалар біршама зерттеп-зерделеніп қарастырылды. Сонымен қатар осы мәселеге қатысты мақалалардағы мол статистикалық деректер және мағлұматтар тақырыпты барынша ашып көрсету үшін кеңінен пайдаланылған.

Ұлт зиялыларының осы мәселеге қатысты ғылыми және рухани көзқарасы мен «Қазақ» газетінің ұстанған тәуелсіз, ұлттық-патриоттық бағыты да біршама сарапталып, кеңірек қарастырылады. Ғылыми тұжырымдар негізінде жасалған теориялық қорытындылар мен ізденіс нәтижелері қарастырылып отырған кезеңдегі қазақ баспасөзінің даму бағыттарын айқындайды.

Қазақ газеті – ұрпақ қазынасы. Қазыналы елдің қамын күйттеген бұл басылымның өз өрлеу кезеңі, даму тарихы өте ерекше. Көптеген сауалдардың жауабын тауып, тарихи шындықты қайта қалпына келтірсек, біз зерттеу нысаны ретінде алып отырған «Қазақ» басылымының маңызы мұнан да ары арта түсер еді. Если бы мы нашли ответы на многие вопросы и восстановили бы историческую реальность, то значение издания «Қазақ», которое мы берем в качестве объекта исследования, возросло бы еще больше.

Кілттік сөздер: «Қазақ» газеті, Алаш баспасөзі, қазақтар, баспа, ұлт мұрасы, Бірінші дүниежүзілік соғыс, майдан, «қара жұмыс», зорлық-зомбылық, жұмысшылар, қазақ зиялылары.

Ш.А. Аширов^{1*}, К.У. Қарабаева², Н.А. Абдурахманов³

¹к.и.н., и.о. доцента, Южно-Казахстанская медицинская академия

²к.с.-х.н., доцент, Шымкентский университет

³к.и.н., старший преподаватель, Шымкентский университет

город Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: nurmuhameda@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СТАТЕЙ В ГАЗЕТЕ «ҚАЗАҚ» О ВЕРБОВКЕ КАЗАХОВ ДЛЯ
ЧЕРНОЙ РАБОТУ НА ФРОНТ (1914-1918 гг.)

Аннотация

В статье были рассмотрены и изучены отдельные исторически значимые статьи о вербовке казахов для черной работы на фронт в годы Первой мировой войны в газете «Қазақ» - уникального

периодического издания колониального периода страны. Кроме того, большое количество статистических данных и сведений, содержащихся в статьях, касающихся этой проблемы, широко используются для максимального раскрытия темы.

Научные и духовные взгляды национальной интеллигенции по этому вопросу и независимое национально-патриотическое направление, которым следовала газета «Қазақ», также были проанализированы и широко рассмотрены. Теоретические выводы и результаты поиска, сделанные на основе научных выводов, определяют направления развития казахской прессы в изучаемый период.

Газета «Қазақ» - сокровище поколения. История развития, период расцвета этого издания, рупора национальной политики казахов, весьма своеобразна.

Ключевые слова: газета «Қазақ», Алашская печать, казахи, издательство, национальное наследие, Первая мировая война, фронт, «черная работа», насилие, рабочие, казахская интеллигенция.

Sh.A. Ashirov^{1}, K.U. Karabaeva², N.A. Abdurakhmanov³*

¹*candidate of historical sciences, acting associate professor, South Kazakhstan medical academy*

²*candidate of of agricultural sciences, Shymkent University*

³*candidate of historical sciences, Shymkent University*

E-mail: nurmuhameda@mail.ru

THE HISTORICAL MEANING OF THE ARTICLES IN THE NEWSPAPER "KAZAKH" ABOUT THE RECRUITMENT OF KAZAKHS FOR MENIAL WORK AT THE FRONT (1914-1918 yy.)

Abstract

The article reviewed and studied some historically significant articles about the recruitment of kazakhs for menial work at the front during the First World War in the newspaper "Kazakh" - a unique periodical of the colonial period of the country. In addition, a large amount of statistical data and information contained in articles related to this problem are widely used to maximize the disclosure of the topic.

The scientific and spiritual views of the national intelligentsia on this issue and the independent national-patriotic direction followed by the newspaper "Kazakh" were also analyzed and widely considered. Theoretical conclusions and search results made on the basis of scientific conclusions determine the directions of development of the kazakh press in the studied period.

The newspaper "Kazakh" is the treasure of the generation. The history of development, the heyday of this publication, the mouthpiece of the national policy of the kazakhs, is very peculiar.

Key words: newspaper "Kazakh", Alash press, kazakhs, publishing house, national heritage, World War I, front, "menial work", violence, workers, kazakh intelligentsia.

Кіріспе

Баспасөз – қоғам барометрі. Ал XX ғасыр басындағы ұлт баспасөзінің ішінде «Қазақ» газетінің орны бөлек. Өйткені, сол заманның қоғамдық-саяси өмірінің айнасы бола білген «Қазақ» газеті 1913-1918 жылдары бес жылдан аса жарық көріп, шын мәнінде қазақтың жоғын жоқтайтын бұқаралық ақпарат құралына айналды. Бізді бұл тарапта негізінен газеттегі «Ішкі хабарлар», «Сыртқы хабарлар», «Басқармаға келген хаттар», «Өлең-жыр», «Оқшау сөз» айдарларынан бұрын «Соғыс хабарлары» мен майданның қара жұмысындағы қазақ жігіттерінің жайы қызықтырды. «Қазақ» газетінің белді авторлары мен басшылары А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ө. Бөкейханов, М. Тынышбаев т.б. осы тақырыпқа талмай қалам тербеп, «Қазақтың» көзіқарақты оқырманының көкейіндегісін дөп басты. «Қазақтың» қазақ тарихындағы орнының бөлек болатындығы да сондықтан.

Сондықтан да газет беттеріндегі майданның қара жұмысына қатысты құнды мәліметтерді қайта қарастырып, оларды сараптап-саралау төл тарихымызды тану үшін, қазақ жігіттері тартқан тауқыметті таразылай отырып, тарихи шындыққа көз жеткізу маңызды болып табылады.

Мақсаты:

Яғни, осынау зерттеу жұмысының да басты мақсаты – «Қазақ» секілді ұлт баспасөзінің авангардын тарихи дерек көзі ретінде қарастыра отырып, бұл бағыттағы біз басты нысан ретінде алған зерттеу жұмысының міндеттері:

- «Қазақ» газетінде майдандағы қара жұмысқа алынған отандастар тақырыбында қалам тартқан тұлғаларды айқындау;
- Осы бағытта газетте жарияланған позитивті һәм негативті материалдардың маңыздылығын талдау, т.б.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер:

Жалпы біз бұл мақалада «Қазақ» газетінің төңкеріске дейінгі һәм кейінгі жарияланымдарына сүйеніп, соған сай шағын зерттеудің хронологиялық шеңберін де мерзімді басылым жарық көрген 1913-1918 жылдар аралығымен шектеп, бірнеше әдіс-тәсілдері қолданылды. Яғни, мәселені зерттеуде нақты фактілер мен дәлелдерді газет материалдары арқылы көрсету басшылыққа алынды. Сонымен бірге зерттеу барысында саралау, талдау және қорыту, тарихи-салыстырмалы, теориялық таным, тарихи зерттеу тәсілдері қолданылды.

Нәтижелерді талқылау:

Сондай-ақ біздіңше зерттеу жұмысындағы нәтижелерін талқылаудың да маңызы зор. Яғни, «Қазақ» газетіндегі осынау бірінші дүниежүзілік соғыс әкелген залал-зардаптарға байланысты материалдар болашақ монографиялық зертеулерге түрткі болып, ғылыми тұжырымдар негізінде жасалған теориялық қорытындылар мен ізденіс нәтижелері қазақ баспасөзінің даму бағыттарын айқындауға септігі тиетініне еш күмәніміз жоқ.

Зерттеу жұмысының нәтижелері:

«Қазақ» газетінде Бірінші дүниежүзілік соғыс тұсында жергілікті ұлтты майданның қара жұмысына тарту мәселесіне байланысты материалдардың жиі жарық көруінің де өзіндік себептері бар. П Николай 1916 жылдың 25 шілдесінде әйгілі жарлығын жария етісімен, мұсылман халықтарының 19 бен 31 жас аралығындағы жігіттерін майдан шебіндегі қара жұмысқа күштеп тарту үдерісі басталып кетті де [1], Түркістан өлкесінде де зорлық-зомбылықтар орын алып, қалалар мен уездердегі, ауыл-ауылдардағы ереуілдете бас көтерген елдің бүлігі қарудың күшімен басылып, тарихшы, шежіреші Момбек Әбдәкімұлының жазуынша, Шымкент қаласы мен оған қарайтын болыстықтар бойынша майданның қара жұмысына алынатын жігіттердің тізімі былайша түзіліпті:

Черняев (Шымкент) қаласынан – 380 жігіт,

Түркістан қаласынан – 181;

Ақсу болыстығынан – 138,

Бадам б. – 207;

Боралдай б. – 253;

Қазығұрт б. – 169;

Кәлената б. – 184;

Қарабұлақ б. – 202;

Қаратөбе б. – 204;

Қарамұрт б. – 211;

Қаратас б. – 153;

Көкбұлақ б. – 104;

Қошқарата б. – 186;

Манкент б. – 155;

Масат б. – 176;

Майлықент – 248;

Сайрам б. – 269;

Сарыбұлақ б. – 207;

Сайрамсу б. – 167;

Тассай б. – 78;

Түлкібас б. – 214;

Ақтас б. – 284;

Арыс б. – 226;

Арыстанды б. – 146;

Бөген б. – 136;

Өлікті б. – 161;

Бөріжар б. – 165;

Байыркұм б. – 146;

Бәйжігіт б. – 156;
Сырдария б. – 153;
Сарыкөл б. – 121;
Мыңбұлақ б. – 172;
Қорғанжар б. – 155;
Байтоғай б. – 176;
Шаян б. – 214;
Жаңасу б. – 169;
Көкшекүм б. – 224;
Құрышу б. – 172;
Шу б. – 172;
Қаратау б. – 140;
Жылыбұлақ б. – 238;
Ноғай-Құры б. – 174;
Сарыөзек б. – 150;
Ақтөбе б. – 238;
Хантағы б. – 228;
Шағатай б. – 217;
Шілік б. – 205;
Қаракөл б. – 207;
Иқан б. – 219;
Қарнақ б. – 284;
Созақ б. – 148 [2].

Яғни 1916 жылдың қазан-желтоқсан, 1917 жылдың қаңтар-ақпан айларында батыс майдандағы қара жұмысқа Шымкент жігіттері де күштеп жіберіледі. Алайда Шымкент қаласынан майдан жұмысына қанша жігіттің аттандырылғаны хақында нақты мәлімет жоқтың қасы. Анығы сол, ақ патшаның 1916 жылғы 25 маусымдағы жарлығы мен «Бұратана халықты мемлекеттік қорғаныс жұмыстарына пайдалану тәртібі туралы ереже» бекітілісімен, Түркістан мен Дала өлкесінен майданға окоп қазуға 400 мың, соның ішінде Қазақстанның далалық облыстарынан 100 мың, Жетісуден 87 мың адам аттандырылған. Жетісуда Бекболат Әшекеев, Ұзақ Саурықов, т.б. Торғайда Әбдіғаппар Жанбосынов, Амангелді Иманов, бастаған көтерілістер қан жоса етіліп басылған соң бір ғана Түркістан өлкесінде 1917 жылдың 1 ақпанына дейін 347 адам өлім жазасына, 168 адам қаторгалық жұмыстарға, 129 адам абақтыға қамауға кесілген. Демек 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің тарихи мәнін терең ашу үшін «Қазақ» газетіндегі мақалаларды да мейлінше тереңірек зерделеген теріс болмайды.

Жалпы сол тұстағы қазақ зиялылары да майдандағы қара жұмысқа қазақтарды алуға қарсы болғанымен, қанды бүліктің соңы жақсы болмайтынын қапысыз аңдап, «Алаштың азаматына» атты үндеуінде: «...Отан қорғау ісіне көмегі тиер деп бізді жұмысқа шақырған жарлық шықты. Бұл соғыстың лаңын ешкім тілеп алмаған шығар, біздің де көрейік деген күніміз бұл емес еді. Бұған біз не дейміз, мұнан біз қайтып құтыламыз? «Мұны қалай қыламыз, қалай атқарамыз?», ендігі ойлайтын нәрсе осы.

Біздің жұртқа айтатынымыз: бұған көнбеске болмайды, мұны бұрын да сан рет айттық. Көнбегенде көретін ауырлық: бағынып тұрған хукіметтің жарлығынан бас тартсақ, жау жағадан алғанда, бас қорғап үйде қаламыз деп мемлекетке қамшымыздың ұшын бермесек, хукімет бізге құр өкпелеп қоймас, күш жұмсар, ол күшті законға сүйеніп істер.

Екіншісі, «бармаймын» деп қарсылық қылса, елге келетін зор бүліншілік. Осы екі ауырлықтың жұрт қай жеңілін таңдау керек. Біздің білуімізше жеңілі – көнген [3],- деп халықтың босқа қырылмағанын қалайтынын ашық білдіреді.

Әрине, Алаштықтар осы жолда аянып қалды деуге әсте болмайды. Мәселен, 9 февральда Мемлекеттік Дума ашылып, соғысқа қатысты бар мәселелер таразыға салынып талданып, сол жақ партиялардың ереже-талабына сай, 1) Земство, 2) Кооперация, 3) 1890 жылғы земский положениені өзгерту, 4) Арақ ішуді түпкілікті жоғалту, 5) Земство һәм шаһар ұйымдарының сиезі, 6) бұратана жұрттардың правосын теңгеру, 7) 1907 жылы 3 июнь законы бойынша депутаттықтан махұрм етілген жұрттардан депутат алу, 8) түрлі бостандықтар, 9) саяси айыпкерлерге азаттық, 10) мәтбуғатқа бостандық, 11) жиылыстар, қауымдар жасауға еркіншілік, 12) Финляндия конститутциясын қайтару,

13) жер билігі мәселесін әділшілікке тура шешіп, 9 ноябрь заңын өзгерту, 14) дінде еркіншілік, 15) Г. Думаның хукіметке запрос жасау хұқығын күшейту... һәм басқа түйткілдер тарқатыла сөз болған кеңесте дума ашылуға қарсы Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Нысанғали Бегімбетовтер солдаттық мәселесі туралы қазақ даласының әр тұсынан жиналған пікір, тілекті жария етіп, қазақтан осы соғыс үстінде солдат алынбау, солдат алудан бұрын метірге түзеу үшін муфтилікке қарау, лажысыздан алынатын болғанда, жаяу солдат болмай, атты әскер болу, казак-орыспен жер-су һәм правада теңгерілу турасында докладпени негізді дәлелдерін ортаға салып баяндауға ұмтылғанымен, бұл әрекеттері нәтижелі болмай, қара жұмысқа қазақ жастарын алу басыбүтін шешіліп, бас имеске, бұйрықты орындамасқа амалдары қалмайды[4]. Осыдан соң «Қазақта» да қазақтан солдат алу мәселесі жиі жазылып, қазақтан солдат алуға қарсылардың: «Қазақ надан, мәдениеті жоқ, орыс тілін білмейді, орыс тамағына шыдай алмайды» деген дәлелсіз сөздеріне де сәті келсе, тойтарыс беріп, бұл соғыста қазақтардың азаматтық көрсетіп, соғысқа берген есепсіз көп көмектерінен басқа, өздері тіленіп соғысқа кеткендері де көп болғанын баса айтады.

Бірақ «Біздің министрлердің кейбіреулері қазақтан солдат алуға қырын қараулары – қазақ жайын білмегендік. Қазақ жайын білмейтіндігін мынадан да байқауға болады: осы күнге шейін бізден ешкім қазақ халқының анық есебін білмейді. Қайсыбір «біледі» дегендер қазақты 6 миллион, кейбіреулері 10, бірсыпыралары тіпті 16 миллион деп те айтады.

Біз қазақ халқын сонша надан деп ойламаймыз. Қазақ әдебиеті бай, көркем. Қазақ арасында білімі көп, өздерінше оқыған қазақтар да аз емес. Сондықтан, «Қазақ халқы надан» деген пікір қате.

«Орыс тамағы қазаққа жақпайды» деген де бекер. Қалаларда, интернатта жатып оқушы қазақ балалары көп. Олар орыс тамағын тамақсынады. Дендері сау болады.

Рас, қазақ момын, тыныштықты сүйетін халық. Бірақ біреу намысына тисе, кек алуды біледі, ерлігі бар. Дұшпанынан кек алуға келгенде ешкімнің ойына кіріп-шықпайтын тәсілдерді табады.

Олардың тағы бір артықшылығы, бастарына қандай ауырлық түссе де, аспай-саспай, әдіспен, ақыл-айламен іс қылады. Атқа берік, шыдамды, көнбіс, қырағы, жершіл, ауаның өзгерісін сезгіш.

Осы айтқандарға қарағанда, қазақ халқынан жақсы әскер құрауға болады. Әсіресе, баршылыққа қандай лайықты...

Ал енді қазақтан әскер алу дұрыс болғанда, шешілуі қажет бір мәселе бар: жаяу әскерлікке яки атты әскерлікке алу мәселесі.

Қазақ халқының жайын, салтын анық білетін әркімге мағлұм, қазақ ат үстінде ғана қызмет етуге жарайды. Сондықтан бұларды атты әскер қылу һәм казак-орыс положениясына түсіру жөн»[5],- деген «Қазақтықтардың» қисынды пікірі, орынды ойы, орнықты байлам-ұсынысы көбіне-көп елеп-ескерусіз қалып, қазақ негізінен қара жұмысқа жегілгені де тарихи шындық.

Осылайша қазақтан жұмыскер алу туралы мәселеге нүкте қойылып, Түркістан уаллаятына қараған жұрттардан жұмыскер алу туралы Түркістан генерал-губернаторы Куропаткин жұмысқа жұмыскерлер алынуы 15 сентябрьден басталып, 3-4 айға дейін созылатынын айтып, список бойынша алынатын жұмыскер саны қазірге 200 мың 470 болып қалғанын жеткізіп, оның 60 мыңы Сырдария, 32 мың 407-і Самарқан; 51 мың 233-і Ферғана, 43 мыңы Жетісу, 13 мың 830-ы Закаспий облыстарынан шақырылғанын жария етіпті. Сондай-ақ қазақ азаматтарына қан майданда жүктелетін міндеттерді де жіліктеп талдап, түсіндіріп береді: «Істелетін жұмыс соғыс желкесіндегі әскер артындағы жерлерде болады. Барған жұмыскерлердің істейтін жұмыстары: жол салу, жол түзеу, арық қазу, қорған тұрғызу, отын даярлау, мал бағу, малдың жемін даярлау һәм ғайрлар (басқалар). Осы бұйрықтың 5-пунктінде айтылған жұмыстарға жалғыз Закаспий облысы болмаса, Түркістанның басқа облысындағы жұрттың бәрінен де барады. Закаспий облысындағы түрікмендер осы күннің өзінде-ақ Текинский атты әскер ішінде әскермен қатар соғыста болып, көп орында ерлік көрсеткені үшін онан алынған адамдар қару-жарақ асынып, қарауыл қызметін істейді. Мысалы, жаудан түскен тұтқындарды бақылау, ормандарды қарау, темір жолдарды күзету, сондай қызметтер. Закаспий облысының қазақтары басқа облыстардың қазақтары ретінде алынады.

Жұмысқа баратындар өз жанынан үстіне һәм аяғына киетін жылы киім сайлап алып шығарға керек, үйткені, жұмыс суық жерде күзде, қыста істелмекші.

Киім һәм етік сатып аларлық қаржысы кем адамдарға задатка есебінде айлық ақысы, яғни, 30 сом ілгері беріледі.

Әр облыс, үйез һәм болыстан алынатын адамдардың саны осыған тіркелген айырықша ведомостьтерде. Болыстан алынатын адамдарды волосной сиез ауылной обществоларға таратып

салады. Аулной обществолар өзінен алынатын адамдарды приговорменен яки талонмен шығарады. Қаладағы жұмыскерлердің саны елубасылар сходымен таратылады.

Әр жұмыскердің өзімен алатын нәрсесі:

Жаз күніне: үш пар көйлек-штан, екі сүлгі, я оның орнына жарарлық орамал, тебеней жалмасымен (соңғысын алмаса да болады) шұлғау, шапан, төсеніштік киіз һәм көрпе.

Қыс күніне: қабылған шалбар, киіз байпақ, күпі я тон, елтірі пешпент, төсек, көйлек-штан жазғыдай.

Әр жұмыскер екі кесек сабыннан алып шыққаны жақсы. Өз кетпен һәм басқа аспаптарын алып шығамыз дегендерге рұқсат. Ыдыстан алып шығуға керек кесе, бірнеше кісілік шәйнек, қасық һәм пышақ. Тігіншілер, етікшілер, шаштараздар, наншылар өз құралдарын ала шығарға керек.

Жұмыскерлер ондап, жүздеп һәм мындап партия-партияға бөлінеді. Әр пойыз мың жұмыскерден тасымақ. Жұмыскердің әр партиясы өз болысының, өз обществосының атымен аталмақ. Егерде бір партия, әр болыс я обществодан жұмыскерлер болса, олар да өз болыс һәм өз обществосының атымен аталмақ. Егерде бір болыстан бірнеше жүздік партиялар шықса, онды 1-ші, 2-ші, 3-ші деп аттар қойылмақ.

Әр жүзде бір жүзбасы, бір мырза, бір переводчик, бір істі болмақ, сүйтіп, әр партияда жұмыскермен баршасы 104 кісі болмақ.

Он жұмыскер ішінде бір аға жұмыскер болмақ, ол онбасы деп аталмақ. Онбасы жұмыскерлермен қатар жұмыс қылады.

Жүзбасы күніне тамағынан басқа 2 сом алады. Ол жұмыс қылмайды. Оның істейтін ісі өзіне қараған жүзін бақылау, соларға басшылық ету, көз болу.

Мырза мен переводчик жұмыскер ақысын алады, бірақ қара жұмыс қылмайды. Наншылар, қасапшылар, шаштараздар нан пісірген, мал сойған, шаш алған уақытында ғана жұмыс қылмайды.

Әр мыңға қадірлі адамдардан бір мыңбасы, аға һәм имам сайланады, бір хат переводчигі беріледі. Мыңбасы мен хат переводчигі күніне 3 сом, имам 2 сом алады, бәрінің де тамағы қазынадан.

Жұмыскерлер ақысы күніне бір сом. Қазынадан алатын тамағы өз алдына. Ол ақы үлкейу-кемуі жұмыскер ыждағатына қарай.

Жұмыскерлер өз алдына айырықша пойыздармен жіберіледі. Әр пойызда 40 вагон болады, әр вагонға 30 кісі мінеді.

Жұмысшыларды алған жерде һәм Түркістан шегінен шыққанша жолда тамақтандыру реті уақытша генерал-губернатор болған генерал Ерофеев бекіткен раполский комиссиясы жасаған протоколдың 5-ші һәм 6-пункттері бойынша болмақ. Ол протокол губернаторлар һәм Закаспий облысының начальнигіне жіберілген.

Жұмысшылар жұмыс басында жолда ішетін тамағы үшін әр пойызда бір кухня (ас пісіретін) вагон һәм екі азық-түлік вагоны болмақ. Түркістан военный округының шегінен шыққанша жұмысшылар азық пункттерінен бидай нанын алып отырады. Онан арғы жолға он күнге шамалап азық ақшаларының есебіне жергілік хәкімдер жалпақ нан пісіртерге керек. Жұмыс басындағы жұмысшыларға өздерінің үйреншікті тамағы беріледі. Қасапшы һәм наншылар жұмыскерлердің өз арасынан қойылады.

Жұмысшылар еліне мезгілімен хабарласып тұру үшін әр жердің адресі басылған ашық хат бланкаларын даярлау керек. Ол хаттарын соғыс майданына тиісті жерлерде жұмыс қылып жүрген жұмысшылар солдат хаттары сияқты маркасыз жібереді.

Хат жіберетін жұмысшылар бәрін жиып жүзбасыға береді. Жүзбасы бәрін бір пакетке салып, почтаға береді. Почта әкеліп жұмыскерлердің жеріндегі бар болса өлкелік комитетіне, жоқ болса уездный начальнигіне тапсырады. Бұлар ол хаттарды адресі бойынша таратады.

Елден баратын хаттарда жиылып өлкелік комитетке тапсырылады, ол алып хаттарды жүзбасылар сменіне жібереді.

Отпуск алған жұмысшылар солдат есебінде жол ақы төлемейді.

Ауырған жұмыскерлер, жұмысқа дерті барлығынан жараман жұмыскерлер елге қазына күшімен қайтады.

Жолда һәм жұмыс басында құдайға құлшылық ету жолындағы істеріне жұмыскерлер ықтиярлы.

Жұмысшылардың барған жеріндегі тұрмыс реті, жай-күйін көріп қайтамын деген халықтың қадірлі адамдары болса, олар жұмысшылардың ең алдыңғы кететіндерімен бірге ақысыз мініп барып, қайтарында өз күшімен қайтады. Ондайлар бір пойызға екеуден артық мінуге болмайды.

Жұмысшылардың өте ыждағаттыларына медаль берілетіндігін түсіндіру тиіс.

Әр жұмыскерге есеп-қисап кітапшасы беріледі. Кітапшаларды хәкімдер даярлатады.

Әр жұмыскердің омырауына қадаған қаңылтыры, я жеңіне байлаған шүберегі боларға, онда жүзінің аты һәм нөмірі жазылмақ, онбасы, жүзбасы, мыңбасы һәм переводчик олардың мойнына тағатын қаңылтырлары боларға тиіс. Олардың қаңылтырында «онбасы», «жүзбасы», «переводчик», «молла» деген жазулары боларға керек.

Жұмыскер алу турасындағы хукімет бұйрықтары орнына келу үшін бұл істің мақсат, мәнісі һәм қалай орнына келтіру жолындағы тәртібін елге түсіндіру үшін, жұмыскер алынатын елдің жұмыскер алу шалығынан болған мұқтаждықтарын хәкімдерге білдіріп тұру үшін, кеткен жұмыскерлердің үй ішінің қамын жеп, қарасып тұру үшін, әр үйезде, әр приставтықта, әр шаһарда өлкелік комитеттер ашуға рұқсат мынадайша: елубасылардың волосной сиезі әр болыстағы халыққа қадірлі адамнан бір адам сайлап шығарады. Ол адам член болып учаскелік комитетке кіреді. Участкелік комитет члендері өз ортасынан яки сол участкадағы ел адамынан председатель сайлайды. Участкалық комитет бірден, егерде үйез қол астында екі участка болса, екі-екіден үйез комитетіне член сайлап шығарады. Үйез комитетінің члендері өз ортасынан яки сол үйездегі ел адамынан председатель сайлайды.

Қала халқынан әр частыттан екі адамнан, часть біреу ғана болса төрт адамнан сайлап, участкалық комитеттер сияқты шаһар комитетіне члендер жібереді. Председатель сайлау жолы оларда да участкалық комитет ретінше. Бұл комитеттерде жұмыскер турасындағыдан басқа еш бөтен-бастақ мәселе қаралу жоқ.

Егерде жұрт болып жұмыскерлердің өздеріне яки олардың үй ішіне қаржымен қарасқысы келсе, ол туралы қала халқы болсын, ауыл, шаһар болсын приговор жасауы тиіс. Ол приговорда қанша ақша қандай орынға берілетіні ашық айтыларға керек. Приговор бойынша жиылған ақша кешікпестен участканың приставына яки уездный начальникіне тапсырылуға керек. Тапсырғандығына квитанция алынарға керек. Ол квитанцияның талонын, ақшаны алған пристав яки уездный начальник өлкелік комитетке жіберіп, приходка еткізіп, книғаға тіркетпек. Ақша кешікпестен казначействоға, уезд депозитына салынбақшы.

Жұмыскерлердің яки олардың үй ішінің пайдасына жиылатын қаржыларды жазатын өлкелік комитетте квитанция кітабы боларға тиіс. Квитанция ақша алынған сағатында кешікпей берілерге керек. Алынған ақша приставқа яки уездный начальникке тапсырылады. Олар ақшаны жоғарыда айтылған жолмен реттейді. Нәрседей берген жәрдем де осы ретпен алынады, бірақ алынған нәрсе я пристав, я үйез кеңесінде сақталады.

Жұрттан жиылған ақша я нәрсе өлкелік комитеттерінің жасаған қаулысы бойынша жұмсалады. Ол комитеттер жасаған қаулысын тиісті тадбир (шара) ету үшін үйезге жібереді. Ақша һәм нәрсе жазылатын кітаптарды ай сайын қарап, пристав, яки уездный начальник әрқайсысы өз қарауындағысын бақылап тұрады. Қалалы жерлерде уездный начальник орнына полиция начальниктері іс атқармақ» [6],- деп бітетін бұл ұзын сонар бұйрық-өтініштердің қаншалықты бұлжытпай орындалғаны бізге беймәлім, білетініміз қазақ баласы майдан даласында аз мехнат шекпеді, аз қиыншылық тартпады.

Анығы сол, басқа аймақтарда да осы іспетті бұйрықтар бұқараға мәлім етіліп, майданға жігіт жіберу ісі жеделдетіле түскен. Айталық Жетісу губернаторы қала-қалаға тасқа басқан қазақша ғлан таратып, онда Жетісу облысының Жаркент, Алматы, Прежевальский, Піспек үйездеріне қараған қазақ һәм қырғыздардың 25 июнь жарлығына мойынсұнбай, хукімет әскеріне қарсылық қылып, қырғын тауып, өз ажалдарына өздері себепші болып, мал-мүлкі қазынаға алынғаны, бала-шағасымен тау арасына сіңіп қашқандар бәрібір азық-түліксіз аштан өлгені мысал ретінде келтіріліп, Лепсі үйезіне қараған Аякөз һәм Бақты участкаларындағы 12 болыстардан 5 үйден бір кісі алмақ болып, списоктарын тәртіптеп, киім-кешектерін даярлауға бұйрық беріледі де, басқа амалы қалмаған халық көніп, 5 үйден баратын бір кісінің қамын жеп, олардың киім-кешегіне 100 сомнан ақша жинап[7], «Қазақтың» тілшісі Смағұл Найманқожаұлы жазғандай, Жетісуда жігіт жинау жұмысы артығымен орындалыпты. Бірақ бұл жерде бармақ басты, көз қыстылық орын алған сыңайлы. Бай баласы зобалаңнан шет қалып, саулығында кінәрат болса да кедей ұлы майданға тексерусіз жіберілгенін «Алынған жігіттер жайынан» атты мақалада «Алынғанның бірі» атты бүркеншік есімді автор «Қызылжарда өткен 21 июльде Полуденский болыстың қала ішінде тұрған жігіттерін крестьянский начальниктермен бір доктордан құралған комиссия қарап ала бастады. Комиссия қарап алған жігіттердің ішінде ауруы ылғалды еместер мыналар еді: 1) екі кісі қолтықтап барғанда түзге шыға алатын шойнаң бір жігіт, 2) көзінің іріңі томардай көксау бір жігіт, 3) құлағы бұлақ – керен, көзі бар суқараңғы бір жігіт, 4) шикі таздар»[8],- деп келемеждей көрсетіп, майданға жігіт жинауда әділетсіздің

көп екенін көзге түрте көрсетіп, майдандағы жігіттердің шынайы тыныс-тіршілігін былайша бүркемелемей жайып салады: «21-27 июльде алынған жігіттер жүз болды. Бұларды бағуға бір офицер, бірнеше қарауылшы солдат берілді. 29 июльде офицер түгелдеп алған соң жігіттерді әкеліп бір кең, қызыл тас үйге қамады. Бұлардың арасында жүзбасы орысша тіл білетін бір жігіт, бес жүз жігітке арнап начальниктер бекіткен бір молла бар еді.

Сборный пунктта күніне екі мезгіл шай, бір мезгіл ет пен сорпа берілді. Қара нан мен құмқант күнде тізіліп тұрды. Жігіттер бұл тамақтарға алғашқы күні осықара қараса да, келер күнде молланың айтып түсіндіруі бойынша жігіттер қара нан мен шөпті-сорпаны (борщ) өз үйінің тамағындай көріп жеп-іше бастады.

Алынған жігіттердің ішінде ауқаты барлары өздеріне киім-кешек, азық-түлік даярлатып, қалталарына жолдық ақша салып, жол қамын жеп жатты. Кедейлердің ақшасы шәйнек пен қолғап алудан қалған жоқ. Крестьянский начальниктер киімі жоқтарға киім-етік қазынадан беріледі десе де, нағыз иесінен сұрай келе оның құр алып-қашты сөзі екені сезілді. Көп жігіттің аяғындағы етігі тозған, жыртылған. Жаңа етік алуға ақша жоқ. Қазынадан киім-етік, қолға күрек-кетпен берілімек. Жігіттердің ең керекті киімі етік екені анық. Базардан сатып алған етіктің тігісі де, ұлтаны да нашар болады. Қазақтың қолына былғары берілсе, тарамыс пен қос ұлтан салып, өзі тігіп кесе, бұл шыдамды болар еді. Былғарыны қазаққа сату үшін рұқсат қағазды кім бермек?! Аяққа киетін етіктің жайы мынадай болғанда, қосалқы етік қайдан табылмақ?

Азық-түлікті мол алған жөн екен, қазынаның қырма тақта шайы, 5 мысқал құм-қанты бір шайдан екінші шайға аз ғана артады.

Ет - қазақтың ата мұрасы. Вагонға мініп жолға шыққан соң өз уездный шаһаріндегідей сөлді ет, тәтті сорпа, ақ нан табылып отыруы дүдәмал. Жолға қақтаған ет пен қуырдақ алу жігіттердің есінде болсын» [9]. Былайша айтқанда, ұлт ұстындары майдандағы қазақ азаматтарының амандығын ойлап, олардың тұрақтаған аудандарынан да ұдайы хабар жолдап, бауырынан көз жазып қалған, туғанынан хат-хабар үзілген қандастардың да жанайқайына қырын қарамай, земгор қарамағындағы жігіттер есебін апта сайын беріп отырған. Мысалы, «Қазақ» ұсынған мына бір ақпаратта земгор қарамағындағы жұмысшы жігіттердің саны 13 мыңдай деп жазылып, олардың бәрі күнбатыс майданында земгордың 9 дружинасында қызмет қылатыны да көрсетіліп, жігіттердің елдегі туысқандары анық біліп отырсын деп, әр дружинада қанша қазақ бар, олар қай болыс, қай ауылдан екенін былайша толық көрсетеді:

«Бірінші дружина – бұл дружинада 200-партияда екі отряд бар: бірінші һәм екінші.

1-отрядтағы жігіттер: Ақтөбе үйезі, Тоқан болысы бірінші ауылдан 1 кісі, 2-ауылдан 1 кісі, 3-ауылдан 16 кісі, бәрі 18 жігіт. Қамысақты болысы 1-ауылдан 11, 3-ауылдан 17, бәрі 28 кісі. Аралтөбе болысы 1-ауылдан 16, 2-ауылдан 11, 3-ауылдан 31, 4-ауылдан 32, 5-ауылдан 26, барлығы 116 кісі. Ақтөбе болысы 1-ауылдан 7, 2-ауылдан 11, 3-ауылдан 32, 4-ауылдан 16, 5-ауылдан 15, 6-ауылдан 12, 7-ауылдан 5, 8-ауылдан 9, барлығы 108 кісі.

Петропавл болысы Дауылнай участкасынан 7 кісі. Қарабұтақ болысы 1-ауылдан 53, 2-ауылдан 20, 3-ауылдан 53, 4-ауылдан 56, 5-ауылдан 15, 6-ауылдан 11, 7-ауылдан 40, барлығы 249 кісі. 1-отрядта барлығы 525 кісі.

2-отрядтағы жігіттер: Қостанай үйезі, Құмақ болысы 1-ауылдан 8, 2-ауылдан 24, 3-ауылдан 28, 4-ауылдан 23, 5-ауылдан 26, 6-ауылдан 4, 7-ауылдан 29, 8-ауылдан 42, 9-ауылдан 21, 10-ауылдан 40, 11-ауылдан 5, 12-ауылдан 10, барлығы 260 кісі.

Суындық болысы 1-ауылдан 67, 2-ауылдан 27, 3-ауылдан 49, 4-ауылдан 29, 5-ауылдан 32, 6-ауылдан 27, барлығы 232 кісі.

Орал облысы Гурьев үйезі Жем – Атырау болысы 6-ауылдан 1 кісі. Алшын үйезі Жақсыбай болысы 2-ауылдан 1. Қарашығанақ болысы 7-ауылдан 1, Сабынкөл болысы 13-ауылдан 1, Жетігүл болысы 6-ауылдан 1, бұлар қараша үйде (Орынбор қасында) алынған. Ақтөбе үйезі Түзтөбе болысы 2-ауылдан 1.

Сырдария облысы Қазалы үйезі 1-ауылдан 1, Тоқан болысы Алтытөбе үйезі 1-ауылдан 1.

Қостанай үйезі Желқуар болысы 2-ауылдан 3, 5-ауылдан 1, барлығы 4 кісі.

Ақтөбе үйезі Қамысақты болысы 2-ауылдан 21, 3-ауылдан 20, 4-ауылдан 13, 5-ауылдан 15, барлығы 69 кісі. Екінші отрядта 572 кісі. 1-дружинада барлығы 1097 кісі.

Келе жатқанда жолда ауырып қалғандар: Ақтөбе болысы 4-ауылдан Тасмес Темір баласы Пензада, Қостанай үйезі Суындық болысы 4-ауылдан Көшкімбай Ати баласы Бұзаулықта Самар губерниясында қалған.

Өлгендер: Ақтөбе үйезі Қамысақты болысы 3-ауылдан Ақдәулет Бейсенбай баласы.

Қарабұтақ болысы 1-ауылдан Жорғанбек Батыр баласы. 7-ауылдан Мұхаметғали Досмұхамет баласы. Аралтөбе болысы 1-ауылдан Баймұхамет Бекбатыр баласы.» [10].

Мырзағазы Есболовтың нөмір сайын беріліп тұрған құны қымбат бұл ақпараттық мақалалары, әлбетте, өз зерттеушілерін толық тапқан жоқ. Осындай мәліметтерді «Қазақ» бетіне қалт жібермей түсіріп отырған Байтұрсынов, Дулатов, Бөкейханов бастаған ұлт ұстаздары майданның кей бөлігіндегі қазақтардың қиянат пен қорлық көріп отырғанына шыдай алмай мынадай талап-тілектерді де жоғары билікке жолдаған екен:

«... 1) Жоғарыда көрсетілген себептер бойынша солтүстік үйездеріндегі қазақ жігіттерін келе жаңа жылға – 1 январьға шейін, оңтүстік үйездер халқын 1917 жылғы 15 мартқа шейін алмай кешіктірілсе екен.

2) Ең әуелі 19 бен 31 арасында жастардың үштен бірі ғана алынса екен. Алғанда 19-дан бастап алу тиіс, үйткені бұл жастағылардың көбі үйленбегендер болады.

3) Шет жерде жүргенде, егер өздері тілесе, өз елінде алынса екен. Үйткені қазақ баласының жасы қашаннан дұрыс жазылған емес, ақсақалдар анық жасын айтып, жаңа списокке кіргізер еді, сүйткенде ешкімге жәбір болмас еді.

4) Бір үйдегі шаруа басқаратын, алынатын жастағы бір жігіт қалса екен (егер ол үйдің басқа еркектері 17-де, яки, 50-ден асқан болса).

5) Алынған жігіттерді мүмкін қадір өз жеріндегі мемлекет қорғау ісіне керекті жұмыстарға қалдырса екен.

б) Алынған жігіттер, өз орнына кісі тауып бере алатын болса, қалуға ерікті болса екен.

7) Ауылнай қол астына бір молла қалсын. Намаз, жаназа оқуға, туғанға ат қосу, өлгенге иман етуге бір ауылнай елге бір молла өте қажет.

8) Әрбір 50 үйге бір мұғалім қалсын. Қазақ халқы бытыраңқы отырады, сондықтан мұғалім жетпейді. Орысша оқытатын учительдерге де кеңшілік беріледі, мұғалімнің керектігі де қазақ учительден кем емес. Мұғалім қалдырылғанда алдымен қолында шаһадатнамасы барлар қалсын, сонан кейін шаһадатнамасыздар қалсын.

9) Ескі списоктар хата, оларды хәкімдер асығыс алған, түзету үшін ол списоктар қайтарылсын; әрбір он үйден бір ақсақал шығып, ауылнай комитет жасалсын, бұл комитет ауылнай сход құзырында списокты түзесін.

10) Болыстар һәм қарсы партиялары қазақтан кісі алу жұмысына өздерінің партиялылығын әкеліп тығып, істі шатыстырды. Сондықтан бұл іс жайланғанша штат-сайлау құрылмасын.

11) Қазақтан жұмысқа кісі алатын комиссияда болыс басы екі ақсақал болсын, олардың правосы комиссиядағы хәкімдермен бірдей болып, хата орындарын көрсететін болсын.

12) Алынған жігіттер 30 кісіден қостас болсын. Бір қосқа бір переводчик һәм 10 қосқа бір молла сайлансын.

13) Ауырған-сырқаған қызметкер жігіттер жаралы солдаттың тәрбиесін көрсін.

14) Қызметке алынған жігіттер земство һәм шаһарлар союзының қол астына қарасын. Қызметкерлерді билейтін мекемелердің қандай түрмен билеуі жайынан түзу тәртіп шығарылсын.

15) Қызметке кеткен жігіттерге киім-кешек, азық-түлік жеткізіп тұруға болыс басынан екі кісіге рұқсат беріліп, оларға жеткілікті тегін вагон берілсін.

16) Толымды себебі болғанда қызметтегі жігіттерге еліне барып қайтуға рұқсат берілсін.

Осы айтылған тіліктерімізді хукіметтен сұрауға қаулы қылдық»[11]. Бұл талаптардың қаншалықты орындалғаны яки орындалмағаны хақында нақты дерегіміз жоқ, дегенмен Мырзағазының Күнбатыс майданы жайлы Минскіден жіберген хабарына қарағанда майдандағы қазақ жігіттердің жұмыс істеулері жаман емес көрінеді. Яғни олар қолдан келмейді демей, бір-екі көргеннен кейін өз бетінен істеп кетіп, жауға қарсы соғылып жатқан бекініс жұмыстарына бел шеше кіріскен. Кейбір дружиналарда қазақ, сарт, бурят һәм қалмақ аралас болғанымен, бұлардың ішінде жұмысты қазақтан жақсы қылатындары жоқ деген мақтау да жайдан-жай айтылмаса керек. Бұл оң пікірді редакция ұжымы да іліп әкетіп, «Бізді мұнда әкелгенде жауға қарсы қолыңнан келгенше көмегіңді тигіз деп әкелді. Енді мұнда келген соң, біздің азаматтардың тамағы тоқ, киімі көк, жататын орны жайлы болса,

істе деген жұмысты тыңғылықтап, дәл-дәл қылып істеп тастау керек. Өзі жас, дені сау жігіттерге қара жұмыс деген не?

Жорта желке тартпай қылғанмен, істейтін жұмысты қайткенмен де істейді. Онан да қадірін кетіріп, қорлық көріп, айдаумен істегенде не пайда бар? Істелетін жұмысты өз еркімен, өзі ұмтылып істеп кетсе, сонда адамшылығы көрінеді һәм басында айдап жүргендер өзі-ақ аяғынан тозып кетпекші, бұл бір.

Екінші, бұл соғыс - бәйге соғыс: соғыс біткен соң әр халықтың, әр-кімнің соғыста істеген ісі, көрсеткен қайраты таразыға тартылмақшы, әркім жүгініске отырмақшы, бәйгесін алмақшы, істеген ісіне қарай. «Кеше жау жағадан алғанда мен мынаны қылдым, менің мынадай мұным бар, енді қайтесің?» демекші.

Біздің мұнда келген азаматтарымыз жұмысты жақсы қылып, жалпы орыс халқына қайратын көрсетсе, таразыға тартылмақшы.

Біз Россияға бағынғалы орыстың жалпы халқын біз, біздің халықты орыс бірін-бірі білмейді. Осы соғыстың себебімен біздің жігіттер орыстың қалың халының ішіне келіп, таныс болса, енді таныс болмақшы. Жұмысты жақсы қылып қайрат көрсетсе, орыстың жалпы халқына біздің қазақ туралы жақсы пікір пайда болмақшы. «Бұл қазақ адам болатын халық» деп қуаттамақшы.

Егер де біздің жігіттеріміз ерініп, жұмыс қылмай, біреудің айдауымен жүрсе, шын қайратын жасырса, теріс пікірде қалмақ. «Бұл қазақ қара жұмысты да істей білмейді екен, бұл халық адам болмайды екен» демекші. Онан соң істеген еңбек, көрген бейнет далаға кетпекші, бар қазақтың аты өшпекші, жігері құм болып, сағы сынып, бетіне кетпес таңба басылмақшы!

Үшінші, адам баласының адамшылық негізі: жастан оқу оқып, қолдан келгенше ғылым жолында бар күшін сарп етіп, жалпы адам баласына, оның бержағында өз ұлтына қызмет етіп, ғұмырын өткізбекші. Әрине, адам баласының бұл міндетін надан халық білмейді, сол надан халықтың бірі -біздің қазақ. Біздің мұнда келген жігіттеріміз де көзі соқыр надан, Еуропаның өнердің арқасында тапқан нәрселерінің шет-жағасын енді көріп отыр. Жігіттер ыждағат қылса, осы жұмыста жүріп, көзі ашылып, көп үлгі, елге үлгі-өнеге, өнер үйретіп қайтатын көрінеді.

Жігіттер аман-есен елге барғанда, мұнда келгеніне қуанбаса ренжімес» деп қолдап-қуаттап, дем бере демеп, бәзбірде сөзбен қажап, қайратын жанып, намысын қайрап, қиырда жүрген қазақтың қамын жеуден еш танбайды. Бірақ қажет кезінде қиып айтып, шындықтан шет кеткендерді, ардан аттап, ақиқатты аяққа басқандарды да аяусыз сын садағына іледі. Мәселен, «60 жасар жігіт» атты мақалада Қапал үйезі Арасан болысы 9-ауыл қазағы Тоқтабай Бектас баласының 60 жаста болса да, 42-де деп көрсетіліп тізімге еніп, Ақсуда алынып, жігіттермен бірге Петроград губерниясындағы Луга шаһарына барып, ағаш кесіп жатқан. Ондағы комиссия оны қарап, қызметке жарамсыз деп жолына екі бөлек тегін отарба билетін берген екен. Біреуі Лугадан Арысқа, біреуі Арыстан Шымкентке шейін. Бірінші билетпен шал Самараға аман келіп, бері шыққанда билетін бір солдат жұлып алып, жыртып тастайды. Солдаттың бұл мінезіне қарсы тіл білмегендіктен еш нәрсе дей алмаған, қайрат көрсете алмаған шалдың амалы құриды. Сондықтан Бузулукта мұны кондуктор вагоннан түсіріп тастайды. Вокзалда шал сасып, жүгіріп жүргенде Әулие ата қазақтарын ертіп келе жатқан басшы жігіт байқап қалып, хал-жайын сұрап білген соң, жігіттерден 20 сомдай жолдық ақша жиып беріп, Орынборға әкеліп, 12 февральда отарбаға отырғызып жібереді[12]. Осы болған жайды бір сөзін өзгертпей газет бетіне шығарған «Қазақтың» қайраткерлері бір шалдың басындағы жағдайдың әу баста ауыл-аймақтағы атқамінерлердің жасын әдейі қысқартып көрсетіп, қаусаған қарияны отқа айдағанын ашына жазып, ояз бен болыстың болымсыз тірлігін әшкере етеді. Одан бөлек біз жоғарыда тілге тиек еткен Земгор қол астындағы жігіттерді аралап қайтқан Әлихан һәм жолдастарының жинаған мағлұматына сүйенсек, алғаш 25 июнь жарлығы шыққанда қай жерде болса да, халық қорқып, 15 сентябрьге шейін, талап қылып талпыныпты. Ел мен Петроград арасын сүрлеу қылғаннан ештеңе өнбеген соң 15 сентябрьден бастап, жігіттер әр жерде алына бастаған.

Жолшыбай талай қаланы көріп, жұмыс қылатын жерге аман-есен келіп, жұмысқа кіріскен жігіттермен де жата-жастана жүзбе-жүз сөйлескен қазақ көсемсөзінің серкелері онан әрі былай дейді:

«Күнбатыс майданындағы жігіттерді аралап көрдік, сөйлестік, елдегі қаралғандағы, жөнелтердегі қалып жоқ. Бойы суып, көңілі тоқтап, еті үйреніп, жаңа қоныстарына үйренген көрінеді. Бір жерде жатқан көп адам жас жігіттер қамығып, қайғы басып, ойын-күлкіні тиып, жүдегені көрінбейді. Жұмыстан қайтып, тамақтарын ішкен соң, әр қайсысы тап теңімен бастарын қосып, әңгіме, өлең айтып, домбыра тартып, үйлерін бастарына көтеріп жатады. Іштерінде жақсы өлең шығаратын

ақындарда бар көрінеді. «бақытымызға кез болған нәрсе шығар, ер жігіттің басына не келіп, не кетпейді, аман-есен елге қайтсақ болды-дағы...» деседі.

Бұрын ұзап, ешқайда шықпағандар елді сағынады. Сағыну салдарынан елге дамылсыз хат жазады, бірақ көбі хаттарына елден хат алып жарымаған көрінеді. «Пәлен хат жаздық, әлі хат келген жоқ, білмейміз, не себеп?» деседі.

Жігіттер хаттарының жолда көп жүретін себебі бар: өткен 1916 жылы 29 сентябрьде шыққан тәртіпте 25 июнь жарлығымен алынған бұратаналар хаттарын жүзбасылары өз карамағындағы жігіттер жазған хаттарын жиып алып, бір дорбаға салып, жеріндегі уездной начальникке жібереді. Үйді-үйіне сонан тарайды һәм елден салғаны хаттар да осылайша жіберіледі деген. Бұл тәртіп бойынша жіберілген хат тиісті адамның қолына тигенше бір талай уақыт өтеді. Себебі: бір дорба салынған хаттар үйезге барады, үйез болыс-болыстыкін бөледі. Одан хаттарды елден болыс келіп почта алғанда, алып кетеді. Бұл барып ауылной-ауылнойдыкін бөліп, ауылнойлар почтаға келгенде алып кетеді. «Бейшара жігіттердің сағынып жазған хаттары ғой, тезірек тапсырайын» дейтін ауылнойлар бар ма? Үйіне алып келіп, бір кез келген адамға пәленшеге тапсыр деп бере салады. Ол да хаттарды қалтасына бірсыпыра тұтқын қылып барып береді. Немесе хаттардың көбі өстіп, қолдан қолға қыдырып жүргенде жоғалып та кетеді.

Халықтың көбі бұрын хат жазып көрмеген. Өзі жаза білмесе, біреуге жазып бер дейді. Оның сайманын түгелдегенше, түзеткенше біраз заман өтеді. Оның үстіне жазылған хатты почтасы бар жерге апарып, салуы тағы бар. Міне жігіттер хаты елге, ел хаты жігіттерге тез тимей ұзайтыны.

Қайда барсақ та: «Бізге кесілген күн бар ма? Қашан қайтамыз...» дейді. «Сендерге кесілген күн жоқ. Соғыс қай күні бітеді, сонда қайтасындар» десе, мұңайып: «бізге алған жерде айтып еді: 3 ай 10 күннен соң қайтасындар, деп, «ол бізді алдағандары ма?!» дейді. Осы 3 ай 10 күнді Түркістан сарты, қырғызы һәм қазағы түгел айтады. Айтқан 3 ай 10 күндері өтті, бізді әлі қайтаратын емес деседі.

Осы 3 ай 10 күнді кім шығарған? Жылап-сықтап кетіп бара жатқан жігіттерді жұбатуға айтқан шығар деуге, өтірік жұбатудан не пайда бар, әйтеуір біз түсіне алмадық.

25 июнь жарлығымен алынған бұратаналар солдатпен бір қалыпта. Солдаттың әр 100-інен екі адамды үйіне барып, қонақтап қайтуға жібереді. Жігіттердің де әр 100-нен белгілі уақытта жұмыс қылғаннан кейін екі адамды жібереді. Сүйтіп кезекпен жіберіп тұрмақшы. Бұл күнде алғаш алынған жігіттер бостандық алып, барып-қайтып жатыр»[13]. Осындай оқшылықтың бәрін байыппен баяндап, қоғам шындығын шығарып айтқан газет шынында да ұлт басылымы еді.

Қорыта айтарымыз, ғасыр басында ғаламат ой тудырып, қазақты оятуға, қарашаның қамын жеуге белді бекем бұған бұл басылым жайлы алда әлі талай сүбелі зерттеулердің туатыны анық. Тек осының «Қазақ» атты алып мұхит секілді сара газеттің сырын бүккен дүниесін індете зерттегенде Оңтүстік өңіріне қатысты мәселелерге де кеңірек тоқталып, тереңірек талданғаны абзал ма дейміз. Өйткені өңір тынысын танытатын, сол заман үнін сездіретін құнды мақалаларды ұлт қазынасына айналдыру – қашанда басты борышымыз.

Қорытынды

«Қазақ» газеті – ұрпақ қазынасы. Қазыналы елдің қамын күйттеген бұл басылымның өз өрлеу кезеңі, даму тарихы барлығы ешкімді де күмәндандырмауы керек. Олай болса, Алаш баспасөзіндегі, оның ішінде «Қазақ» газетіндегі осынау тың тақырып болашақта тереңірек зерттеліп, кеңірек қарастырылса, осы сұрапыл жылдарда Оңтүстіктен соғыс даласына қанша азамат жіберілді, қанша азамат жат топырақта жан пида етіп, қаншасы жоғалып кетті, елге аман-сау аяқ іліктіргені қанша? Осы сауалдардың жауабын тауып, тарихи шындықты қайта қалпына келтірсек, біз зерттеу нысаны ретінде алып отырған «Қазақ» басылымының маңызы мұнан да ары арта түсер еді.

Демек дауылды дәуірдің, отарлық озбыр саясаттың салдарын тануда «Қазақ» газетін басты дереккөздердің бірі ретінде кәдеге жаратып, ондағы ақпараттық материалдарды, Алаш зиялыларының жолжазбаларын ғылыми айналымға түсірсек, ұтарымыз да аз болмайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аманжолов К. *Түркі халықтарының тарихы, 2-том, 224-бет.*
2. Әбдәкімұлы М. *Шымкент қаласының тарихы. А. – 2021, 130-132 бб.*
3. «Қазақ», №192. *Бейсенбі, 11 август, 1916 жыл (қоян).*
4. «Қазақ», №168. *Сейсенбі, 9 февраль, 1916 жыл (қоян).*
5. «Қазақ», №166. *Жексенбі, 24 январь, 1916 жыл (қоян).*

6. «Қазақ», №196. Сенбі, 10 сентябрь, 1916 жыл (қоян)
7. «Қазақ», №202. Сенбі, 22 октябрь, 1916 жыл (қоян).
8. «Қазақ», №195. Сәрсенбі, 31 август, 1916 жыл (қоян).
9. Сонда.
10. «Қазақ», №225. Сәрсенбі, 12 апрель, 1917 жыл (жылан).
11. «Қазақ», №193. Бейсенбі, 18 август, 1916 жыл (қоян).
12. «Қазақ», №222. Жұма, 17 март, 1917 жыл (жылан).
13. «Қазақ», №224. Сенбі, 1 апрель, 1917 жыл (жылан).

References:

1. Amanjolov K. *Türki halyqtarynyñ tarıhy, 2-tom, 224-bet*
2. Abdákimuly M. *Shymkent qalasyynyñ tarıhy. A. – 2021, 130-132 bb.*
3. "Qazaq", №192. Beisenbi, 11 avgýst, 1916 jyl (qoian).
4. "Qazaq", №168. Seisenbi, 9 fevral, 1916 jyl (qoian).
5. "Qazaq", №166. Jeksenbi, 24 ianvar, 1916 jyl (qoian).
6. "Qazaq", №196. Senbi, 10 sentábr, 1916 jyl (qoian)
7. "Qazaq", №202. Senbi, 22 oktábr, 1916 jyl (qoian).
8. "Qazaq", №195. Sársenbi, 31 avgýst, 1916 jyl (qoian).
9. Sonda.
10. "Qazaq", №225. Sársenbi, 12 aprel, 1917 jyl (jylan).
11. "Qazaq", №193. Beisenbi, 18 avgýst, 1916 jyl (qoian).
12. "Qazaq", №222. Juma, 17 mart, 1917 jyl (jylan).
13. "Qazaq", №224. Senbi, 1 aprel, 1917 jyl (jylan).

ӘОЖ 94(574)
МРНТИ03.81.37

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.018>

Кукетова А.А. ^{*1}, Мусабалина Г.Т. ²

¹ Ведущий специалист архивист научного архива РГП на ПХВ «Ғылым Ордасы»,
г. Алматы, Казахстан
E-mail: gerai_89@mail.ru

² д.и.н., профессор, Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан
E-mail: g.mussabalina@yandex.kz

РАЗВИТИЕ СФЕРЫ ОБРАЗОВАНИЯ В СЕМИРЕЧЬЕ (НА ОСНОВЕ ТРУДОВ РУССКИХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ (II половина XIX – начало XX в.)

Аннотация

В данной статье освещается реализация колониальной политики в регионе Жетысу в период Российской империи во II половине XIX-начале XX в. В то же время в крае определяется цель открытия русских приходских училищ, политика, проводимая российской администрацией в сфере образования. В регионе показана весть о постепенном сокращении мусульманской системы обучения путем демонстрации вновь открывшихся российских школ. Наряду с военной колонизацией царской Россией Южного региона, было показано удержание местного казахского народа в «духовном подданстве». Анализируя труды русских путешественников и исследователей, замечаем, что колониальная политика проводилась в общеобразовательных учреждениях, которые в первую очередь изменили отношение учащихся к религии. Города Семиречья стали основными очагами образования в крае. Российская

власть, безусловно, способствовала развитию образовательной сферы у казахского народа. Они обучали казахов русскому языку. А это означало адаптацию местного казахского народа к языку, на основе которого проводилась политика русификации в Туркестанском крае. Через труды русских путешественников описывается культурная жизнь на Юге Казахстана в середине 19-начале 20 веков.

Ключевые слова: Семиречье, колонизация, медресе, русские путешественники

А.А. Кукетова,¹ Г.Т. Мусабалина²

¹*РМК «Ғылым Ордасының» архиві жетекшісі маманы, Алматы қ., Қазақстан*

E-mail: gerai_89@mail.ru

²*т.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана қ., Қазақстан*

E-mail: g.mussabalina@yandex.kz

ЖЕТІСУ ӨЛКЕСІНДЕГІ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫ (ОРЫС САЯХАТШЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ (XIX ғ. II жартысы – XX ғ.басында))

Аңдатпа

Бұл мақалада 19-ғасырдың II жартысы мен 20-ғасырдың басындағы Ресей империясы тұсында Жетісу аймағындағы отаршылдық саясаттың жүзеге асырылуы атап көрсетілген. Сонымен бірге облыста орыс приход мектептерін ашу мақсаты мен орыс әкімшілігінің оқу-ағарту саласында жүргізіп отырған саясаты айқындалуда. Облыста жаңадан ашылған орыс мектептерін көрсету арқылы мұсылмандық оқу жүйесінің біртіндеп қысқарған жаңалықтарын көрсетуде. Патшалық Ресейдің оңтүстік өңірді әскери отарлауымен қатар жергілікті қазақ халқының «рухани азаматтығында» сақталуы көрсетілді. Орыс саяхатшылары мен зерттеушілерінің еңбектерін талдай отырып, отаршылдық саясаттың жалпы білім беретін оқу орындарында жүргізілгенін, бұл ең алдымен оқушылардың дінге деген көзқарасын өзгерткенін байқаймыз. Жетісу қалалары өлкедегі негізгі білім ошақтарына айналды. Орыс үкіметі, әрине, қазақ халқының оқу-ағарту саласының дамуына өз үлесін қосты. Олар қазақтарға орыс тілін үйретті. Ал бұл жергілікті қазақ халқының тілге бейімделуін білдіріп, соның негізінде Түркістан өлкесінде орыстандыру саясаты жүргізілді. Орыс саяхатшыларының шығармалары арқылы 19 ғасырдың ортасы мен 20 ғасырдың басындағы Қазақстанның оңтүстігіндегі мәдени өмір суреттеледі.

Кілт сөздер: Жетісу, отарлау, медресе, орыс саяхатшылары.

*А.А. Kuketova*¹, G.T. Musabalina²*

¹*Leading specialist archivist of the scientific archive of the RSE at the PHV "Gylym Ordasy"*

Almaty city, Kazakhstan, E-mail: gerai_89@mail.ru

²*Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University*

Astana city, Kazakhstan, E-mail: g.mussabalina@yandex.kz

DEVELOPMENT OF THE SPHERE OF EDUCATION IN SEMIRECHYE (BASED ON THE WORKS OF RUSSIAN TRAVELERS (II half of the XIX – early XX century))

Abstract

This article highlights the implementation of colonial policy in the Zhetysu region during the period of the Russian Empire in the II half of the 19th and early 20th centuries. At the same time, the goal of opening Russian parish schools and the policy pursued by the Russian administration in the field of education are being determined in the region. The region is showing the news of the gradual reduction of the Muslim education system by demonstrating the newly opened Russian schools. Along with the military colonization of the southern region by tsarist Russia, the retention of the local Kazakh people in "spiritual citizenship" was shown. Analyzing the works of Russian travelers and researchers, we note that the colonial policy was carried out in general educational institutions, which, first of all, changed the attitude of students towards religion. The cities of Semirechye became the main centers of education in the region. The Russian government, of course, contributed to the development of the educational sphere among the Kazakh people. They taught the Kazakhs

the Russian language. And this meant the adaptation of the local Kazakh people to the language, on the basis of which the Russification policy was carried out in the Turkestan region. Through the works of Russian travelers, the cultural life in the South of Kazakhstan in the middle of the 19th and early 20th centuries is described.

Keywords: Semirechye, colonization, madrasah, Russian traveler.

Введение. После колонизации Семиреченской области русским крестьянством администрация Туркестанского края приступила к организации школьного образования. Повсюду в селениях открывались начальные училища, в число которых входили приходские, церковноприходские и городские училища, а также начальные школы грамотности.

В 1895 г. Петербургский комитет грамотности при Вольном экономическом обществе провел своеобразное социологическое исследование состояния «городских, министерских, церковно-приходских, общественных начальных школ» Семиреченской области. В анкету были включены вопросы, касающиеся сведений о дате открытия училища, его возникновении и развитии, об учащихся, половозрастной состав, национальность, вероисповедание, сословное происхождение, на сколько отделений делятся ученики на занятиях, берется ли плата за обучение, имеется ли у училища свое здание или арендуется, имеется ли при училище библиотека или склад для продажи книг, удовлетворяются ли оканчивающие полный курс училища полученным образованием, какова потребность в чтении местного населения и другие. Анкеты были разосланы по школам и заполнены в один день 17 января 1895 года. Данная анкета позволяет воссоздать картину школьного образования в русских селениях Семиречья.

В Пишпекском уезде обследовались г. Пишпек и Беловодская волость, в которой были расположены крупные старожильческие русские селения. Первая приходская школа в Пишпекском уезде была открыта 9 февраля 1870 г. В г.Токмаке. 1 июля 1879 г. Вместо Токмакского приходского мужского училища в Пишпекке были открыты два училища – двухклассное приходское мужское и одноклассное женское, но в том же 1879 году мужское приходское училище по финансовым соображениям было преобразовано в приходское училище для совместного обучения мальчиков и девочек взамен предполагавшихся двух училищ. Впоследствии женское училище вновь было отделено в одноклассное приходское училище, об открытии которого хлопотали местные торговцы. В 1891 г. Ими была выделена значительная сумма на постройку нового деревянного здания под училище, так как прежнее было довольно ветхим и небезопасным для жизни учеников. Но строительство здания затянулось на длительный период, так как Степной генерал-губернатор не давал разрешения на его строительство и 20 ноября 1894 г. Училище было переведено в частное здание. На 1 января 1895 г. В училище обучалось 66 учеников разного возраста от 7 до 16 лет, из них русских было 58 человек, татар – 3, дунган – 2, это были выходцы из разных сословий: из крестьян – 1 ученик, из купцов – 4, из солдат – 2, из казацкого сословия – 5, из духовенства – 1, из дворян – 3. Ученики делились на занятиях на 6 отделений (групп), из них в 1 классе было 4 отделения, во 2 классе – два отделения. Платы за обучение не взималось.

Из анкеты Пишпекского мужского городского училища явствует, что предметы, направленные на профессиональную подготовку учащихся, как-то: какое-либо ремесло, рукоделие, садоводство, сельское хозяйство – не преподавались. Особенное внимание обращалось на обучение русскому языку и письму. Много труда затрачивалось на беглость чтения и сознательность чтения. Интересно, что некоторые предметы преподавали не профессиональные педагоги – псаломщик вел уроки пения, офицер – гимнастику, работавшие по найму с оплатой в 75 рублей в год. На вопрос: «Удовлетворяются ли оканчивающие полный курс училища полученным образованием?» записан ответ: «Некоторые из оканчивающих желают поступить в учительские семинарии, некоторые – в вольноопределяющиеся, но по недостатку средств не могут достигнуть желаемого». При училище имелся склад для продажи учебников, основанный в 1880 г. Из средств Пишпекского приходского училища. Горожане не выписывали газет и журналов, так как в недавно основанном Пишпекке основную часть населения составляли переселенцы, часто меняющие свое местожительство [1].

В церковно-приходской школе в 1895 г. обучалось 22 ученика. Церковно-приходские школы были подведомственны Туркестанскому епархиальному училищному Совету, несмотря на это, здание школы принадлежало обществу крестьян селения Беловодское. Главным предметом обучения здесь был Закон Божий. При училище существовала библиотека с небольшим количеством книг духовного

содержания. В анкете отмечалось, что до 1884 г. Среди жителей села мало проявлялось интереса к чтению, так как среди крестьян было очень мало грамотных людей. Газет и журналов крестьяне не выписывали, а книги, – если и были, то - очень редко, духовного содержания, или же сказка, которые крестьяне охотно покупали у коробейников. Ко времени исследования в 1898 г., у крестьян также преобладали книги духовного содержания, но встречались уже и «нравственного содержания. Повествовательного характера, хозяйственных отраслей и описательного характера». К этому периоду волость и некоторые крестьяне выписывали газеты и журналы. Волость выписывала следующие издания: «Сельский вестник», «Красный крест», «Областные ведомости», крестьяне выписывали; «Свет», «Вокруг света», «Родина», «Звезда», «Свет», «Паломник», «Пчеловодный листок», «Воскресный день» – всего 11 газет и журналов [2].

Таким образом, данные анкетирования начальных училищ г.Пишпека и Беловодской волости Пишпекского уезда дают возможность составить представление о постановке школьного дела в старожильческих русских селениях, являвшихся своеобразными хозяйственно-культурными центрами округа. Число жителей в которых достигало 1000 человек и более, об образовательном уровне крестьян-переселенцев.

К концу XIX-началу XX века население Семиречья по сравнению с предшествующим периодом значительно возросло. В сельской местности преобладало казахское и уйгурское население. В городах Верном, Копале, Лепсинске проживало в основном русское, узбекское и татарское население. В Семиреченской области население было многонациональным и составляло более 1 млн. человек, свыше 70% – казахи, около 17% – русские. Последние были преимущественно переселенцами из центральных губерний России. Социальные изменения в жизни населения породили батрачество, разорение части аульной бедноты и переселенцев. Значительная часть из них уходила в города, главным образом в Верный. Только за 1905 г. Городское население Семиречья увеличилось на 25 тысяч человек [3].

Города Семиречья стали основными очагами образования в крае. Это, прежде всего, областной центр город Верный, города Копал, Джаркент, Лепсинск, Пишпек, Пржевальск. Здесь постановка образования была лучше, чем в сельской местности. Наибольшее количество начальных учебных заведений было сосредоточено в Верном. К 1910 г. Здесь работали 8 одноклассных учебных заведений, 4 двухклассных училища, 5 двухклассных женских училищ, 3 Мало-Алматинских женских одноклассных училища, Мало-Алматинская церковно-приходская школы, Верненское дунганское училище. 6 училищ, подведомственных инспектору народных училищ Семиреченской области, одно трехклассное, остальные 2-хклассные. Всего учащихся в них – 868 мальчиков.

В Семиречье еще была сеть конфессиональных школ. Они были разбросаны в городах и переселенческих селах, в основном там, где было сосредоточено русское население. Находились они в ведении Семиреченской епархии. В целях нравственного воспитания детям внушалось претворять в жизнь «заветы Христа», братскую христианскую любовь к людям, отзывчивость к их нуждам и сострадание к живому миру. Одновременно разъяснялась необходимость любви и глубокого почтения к родителям и воспитателям [4]. В целях эстетического воспитания, особенно во время рождественских каникул, устраивались литературно-музыкальные вечера.

В Семиреченской области также действовала 21 церковная школа грамоты. В них обучались 767 учащихся – 525 мальчиков и 242 девочки. На содержание всех школ – церковно-приходских и грамоты только в 1899 г. Было отпущено Синодом 5000 рублей и местными церквями – 2320 рублей [5].

Поднятый в 1912 г. вопрос об увеличении на одни числа районов инспекции народных училищ, чтобы в состав района входило два уезда, был решен положительно. К 1 января 1914 г. В отношении наблюдения за низшими школами область была разделена на 3 района. В состав первого входили Верненский и Джаркентский уезды.

Особого внимания заслуживают учебные заведения уездного города Лепсинска. К 1912 г. Здесь работало и двухклассное русско-казахское училище. Было здесь мужское и женское одноклассное и трехклассное Высшее начальное училища. К 1915 г. В Высшем начальном училище была значительная библиотека. Она подразделялась на учительскую и ученическую. При этом училище решено было открыть постоянные педагогические курсы для учителей сельских школ [6].

В Семиреченской области существовала и другая форма начального образования – Сельскохозяйственные школы. Существовавшие в области 4 сельскохозяйственные школы до 1 июля 1899 г. находились в ведении Агронома, состоявшего при Степном генерал-губернаторе. Когда область перешла в состав Туркестанского генерал-губернаторства, эти школы передали Управлению

земледелия и государственных имуществ Туркестанского края. Подчинялось тому же управлению и Верненское училище садоводства. На 1 января 1900 г. в училище было 19 воспитанников.

Свою немалую лепту в развитие школьного образования внесли Верненская мужская и женская гимназии. При мужской гимназии имелись библиотека и специальный пансион для иногородних детей, в котором к 1 января 1900 г. было 40 воспитанников, из них 26 человек православных и 20 человек мусульман, по сословиям – 18 детей дворян и чиновников, двое – духовного звания, 20 детей казахов. К 1 января 1914 г. в гимназии обучался 361 ученик. Некоторые ее ученики продолжали обучение в университетах Казани, Томска, Петербурга, Москвы и других высших учебных заведениях России. К январю 1914 г. в женской гимназии было 575 учениц, которые по классам распределялись так; в младшем подготовительном – 52 ученицы, в старшем – 50, в первом классе – 80, во втором – 50, в третьем – 51, в четвертом – 93, в пятом – 49, в шестом – 52, в седьмом – 65, в восьмом – 32 [7].

Для мужской и женской гимназий в Верном были построены большие, хорошо оборудованные каменные здания. В подготовительном отделении мужской гимназии с января 1904 г. по просьбе китайского правительства обучались русскому языку и арифметике 10 китайских мальчиков.

Верненская женская прогимназия в 1899 г. была преобразована в гимназию, в ней числилось 229 учениц, среди них дочерей дворян и чиновников было 167 чел., духовного звания – 17 чел., из купцов и мещан – 34, из казаков – 7, из крестьян – 3, из солдат – 1. Единственный и серьезный конкурент дворянства – городское сословие – преобладало в городских училищах.

В целом невысокий образовательный уровень русского переселенческого населения объяснялся тем, что правительство не особенно заботилось об открытии государственных школ для крестьянства. Сельские приходские училища открывались и содержались не за счет Министерства народного просвещения, а в основном, за счет крестьян, и не все русские села могли позволить себе содержание школы. В гимназиях же обучались в основном дети господствующей верхушки города, поэтому гимназиям уделялось внимания во много раз больше, чем остальным учебным заведениям.

Прежде чем земля Казахстана была завоевана российскими властями, система обучения была сформирована в школах и медресе. Так как школы в основном расположены в селах, то летом переезжали на жайлау, зимой на зимовку и наоборот. Поэтому они зимой учились на зимовках, а летом в казахских домах зажиточных казахских семей. В этих местах не было специально разработанных предметов для обучения. Ученики учились, сидя на валяющейся на полу войлоке.

Школы были систематизированы в основном в мечетях. На раннем этапе обучения только в мечети дети были охвачены чтениями. В стенах мечети ученики слушали своих учителей и старались запомнить сказанное.

Мы видим, что российская администрация поставила образование в качестве основного инструмента колонизации казахского народа. Помимо военной колонизации южного края царская Россия не забывала и о «духовном рабстве» местного казахского народа. Исследователи установили, что царское правительство посредством образования стремилось воздействовать на народное сознание, то есть ослабить его духовно. Даже во вновь открытых школах уменьшилось количество классов в мусульманском контексте, а, наоборот, поставлена задача преподавать учение христианства и, прежде всего, русский язык.

Материалы и методы. В нашей научной статье мы использовали относительно исторический, ретроспективный подход. Мы попытались сравнить Семиречье с другими регионами, так как исследование основано на историографии.

Обсуждение. Российские учебные заведения были образованы сначала на основании устава приходских училищ 1828 г., а 15 марта 1861 г. на базе сельских училищ.

Перед сенаторской ревизионной комиссией Палена в 1852 г. была открыта первая в Семиреченской области русская школа для казахских детей на станции Сергиополь, а в Казалинской и Перовской крепостях – первые русские школы в Сырдарьинской области. 28 августа 1858 года оренбургско-орский священник Тимашев торжественно открыл форт I. сотрудник Александр Победоносцев получил право открыть школу. Эти школы находились при непосредственном содействии епископа Оренбургского и Уфимского. Первоначально в этих школах раздельно обучались русские и местные дети. Местные жители отказывались отдавать своих детей в эти школы, потому что лекции читали служители церкви. В училище преподавали прапорщик Батыршин и курсант Давыдов [8].

Школа состояла из нескольких комнат, а в учебную программу входили чтение и письмо по-русски, а также чтение основ христианства. Данзас, генерал сырдарьинской колонии, поддержавший открытие русской школы в крепости, издал приказ, требующий построить для школы новые здания, установить ее ежегодные расходы и обеспечить школу книгами.

Русское учебное заведение было открыто 21 января 1860 года в Казалинской крепости. В это учебное заведение на 50 мест был принят 31 русский и две студентки низшего социального слоя [9]. Казали и Перовский преподавали в русских школах по методу Ланкостра.

В результате после учреждения Туркестанского генерал-губернаторства Кауфман, учитывая низкий уровень русского образования, потребовал, чтобы в будущем дети буратаны и русские дети учились вместе. Он решил, что русские дети и дети буратаны не должны подвергаться временному вторжению ислама при смешанном обучении.

Первоначально генерал Кауфман следил за ситуацией в отношении религии. Однако из-за несостоятельности своей политики они решили использовать смешанный метод обучения русских и казахских детей. В связи с этим мы не сомневаемся, что российская администрация хотела постепенно внедрять учение христианства и русское сознание с течением времени.

В 1870 году в Ташкенте была создана специальная комиссия для регулирования учебного процесса в Туркестанской области. В 1871 году подготовленный комиссией проект был направлен военному министру и требовал юридического обоснования. По проекту планировалось открыть в Ташкенте мужскую гимназию для русских и туземцев, образовать семинарию на 20 человек, в течение 3-х лет выпустить два типа народных училищ. Первый – районные, 4-х летние общеобразовательные курсы и мастерские, второй – начальные школы.

Учебная программа начальной школы ограничивалась чтением, письмом и счетом на русском и кыргызском языках. А в программе районной школы есть учение о боге, русский, счетный, рисовальный, толерантные языки (в русской транскрипции для вихрей). На основе программы семинарии планировалось преподавать учение о Боге, русский язык, русскую историю, географию, арифметику, педагогику, толерантные языки.

Политика русификации, ставшая на века традиционной политикой Российской империи, проводилась в интересах господствующего класса и помещиков. В 1876 г. в Оренбурге министр просвещения граф Толстой созвал для казахов особое совещание для перевода арабской графики на русскую графику и дал конкретные указания [10, с.128].

В конце XIX века, система учебных заведений для русских, проживающих на окраинах царской власти, ознаменовалась открытием средних школ в Туркестанской области. Такими средними школами были гимназии. Согласно учебному плану гимназии, «преподаваемые предметы и методика преподавания вызывают у казахстанских учащихся чувство уважения к русскому народу». До прихода русских колонистов казахские дети учились в местных мусульманских школах и медресе. Например, в Сырдарьинской области (включая Ташкентский, Перовский и Казалинский уезды, Амударьинскую область) в 1892 г. насчитывалось 1497 школ и 35 медресе с 27082 учениками. В Жетысуском районе в 1891 г. было 12 510 учащихся, в 1897 г. было 88 школ и медресе с 12 835 учащимися [11].

Если сравнить количество образовательных учреждений в Сырдарьинской и Семиреченской областях по численности, то можно сказать, что количество школ и учащихся в Сырдарьинской области значительно выше, чем в Семиреченской области. Это можно объяснить большим количеством мусульман в Сырдарьинской области и их сильными религиозными убеждениями. Расселение уйгуров и дунган в районе Семиречья также может способствовать усилению колониальной политики российской администрации. Увеличение их численности было выгодно царской администрации. Отсутствие роста числа учащихся в мусульманских школах Семиречья можно объяснить отсутствием мусульманской пропаганды.

В целом основными учебными заведениями казахской степи были традиционные медресе и школы. Большинство из них широко распространены, преобразованы и развиты в южном регионе.

Главной целью царского правительства было привлечение в школы большего числа детей местных казахов. Однако, несмотря на увеличение числа русских школ, оставшихся низкокачественными, они не пользовались спросом у «толерантных» народов. Например, в Жетысуйской области в 1902 г. только в трех русскотолерантных школах Капальского уезда обучалось 57 учащихся, в 4 русскотолерантных школах Жаркентского уезда – 158 учащихся, в 4 русскотолерантных школах Верненского уезда – всего 270 учащихся [12].

Хотя увеличение количества царских училищ было признано в то время прогрессивным явлением, качество образования все еще было недостаточным.

Местные власти стали рассматривать мусульманские школы как духовную силу, объединяющую народы Туркестана на религиозной основе. Понимая, что ислам является силой против колониальной системы, царское правительство начало организовывать различные мероприятия по уничтожению мусульманских школ. Например, чтобы ослабить влияние ислама среди казахов и других мусульманских народов Семиречья, местные администрации потребовали преподавания русского

языка в мусульманских школах. Если это требование не будет выполнено, мусульманские школы будут вынуждены закрыться.

Одним из направлений колониальной политики в образовании было Министерство просвещения Российской империи и смешанные школы, которые открывались между вихревыми народами периферии, но в основном для миссионерских интересов. Он пришел к выводу, что ключом к русификации колонизированных народов должен быть действенный инструмент – смешанная школа или тип школы и некоторые профессиональные училища, которые открываются для разных политических и социальных условий. По этой причине, когда царское правительство открывало школы для нерусских народов, оно открывало их не для воспитания и привлечения их к науке и образованию, а для подготовки кадров низшего звена, которые обслуживали бы их повседневные политические и социальные нужды [13].

Царские колониальные губернаторы сохранили все названия учительской семинарии и русской веротерпимой школы, открытой в казахских степях для миссионерско-просветительских целей. Он отмечал, что все открытые в Российской империи после казахов смешанные школы, открытые у народов Средней Азии, функционировали в соответствии с требованиями этой инструкции, что не скрывает углубляющегося политического значения вопроса. В письме министру просвещения от 8 ноября 1880 года фон Кауфман, первый генерал-губернатор Туркестанской области, ставил задачу как можно быстрее ассимилировать казахов через русскоязычную школу, сохраняя их обособленность от соседних народов кто принял ислам.

Состоявшийся с 10 мая по 3 июня 1905 г. Особый совет по изучению народов Востока открыто поставил на повестку дня принцип русификации системы образования нерусских народов. На совещании было решено, что все народы, кроме татар, первые два года должны обучаться на своем языке, а остальные на русском, а учебники должны быть на русском алфавите [14, с.8].

В то же время мы видим, что политика крещения проводится в государственных школах, где в первую очередь хотят изменить отношение учащихся к религии, ассимилировать и примирить две религии. Одним из самых сложных механизмов русификации через миссионерское крещение является политика открытия смешанных школ и учебных заведений среди местного населения. Вот почему царское правительство открывало школы для инородцев не для их воспитания и привлечения к науке и образованию, а для подготовки кадров низшего звена, которые бы обслуживали их повседневные политические и социальные нужды. Однако в специальном заявлении Министерства образования говорилось, что все школы, открытые в таких отдаленных районах, очень скрытно относились к своей приверженности миссионерским целям.

В 1870 г. был издан Закон Министерства просвещения «О мерах по обучению иностранцев в России». Этот закон ввел миссионерскую педагогическую систему Ильминского, которая в основном была направлена на русификацию. В первой категории, которая особенно выражена, уроки национальных языков должны были вестись на родном языке, но не обязательно на русском алфавите.

Например, в эту категорию попадают школы, открытые Ибраем Алтынсариним. Урок на втором ведется на чистом русском языке, урок ведется только на чистом русском языке, а на родном языке разрешается говорить только то, что вы не понимаете во время урока. Что касается третьей категории, то занятия проводятся только на русском языке и говорить на родном языке не разрешается. Иными словами, мы видим, что в системе образования широко распространена политика полной русификации. Вопрос о содержании казахского народа в духовном рабстве через образование не ускользнул от внимания царской администрации. Деграция казахского языка проводилась как топор всей культурной жизни казахского народа. В заключение следует отметить, что вновь открытые русские школы толерантности в основном использовались как ключевой инструмент колониальной политики.

Следующей мерой, предпринятой царской администрацией, стало открытие в 1875 году на средства православного священника Вознесенского в Туркестанской области в Шымкентском уезде. Все школы были подчинены генерал-губернатору в 1876 г., а в 1878 г. реорганизованы в двухклассные городские школы. Согласно указу 1872 г. о городских школах, в этих школах «мусульманской грамоте и исламским представлениям о Боге не обучали». Студентам-мусульманам не разрешалось получать религиозное образование. Существуют два противоречивых взгляда на преподавание исламских идей в русских школах региона: во-первых, поддержка Кауфманом мулл, обучающихся православных и мусульман, и во-вторых, антиимпериалистическая политика российской администрации. Конечной целью открытия этой школы является политика подпольной русификации региона.

В 1878 г. К.П. Кауфман утвердил «Временное положение об открытии подготовительных комнат для мальчиков-мусульман в городских школах Туркестанской области» и «Положение об открытии

общежитий для мальчиков, обучающихся в русских школах Туркестанской области, для мальчиков, обучающихся на русском языке, и детей-мусульман».

После образования Жетысуйского района на его территории появились одна церковно-приходская и семь сельских школ. В частности, на 1 января 1884 г. в области действовали одна мужская и одна женская гимназия Министерства просвещения, пять городских школ, двадцать три приходских школы. В этих учебных заведениях обучались в основном русские дети. Казахи традиционно обучали своих детей у мулл. По переписи 1907 года в нем учились 341 мальчик и 4204 мальчика. В некоторых деревнях богатые люди воспитывали своих дочерей у специальных мулл. В 1908 году в Жетысу насчитывалось 124 учебных заведения, где учебный процесс велся на русском языке. Всего здесь получили образование 9555 студентов, в том числе 3995 девушек.

После того, как вся территория Южного Казахстана вошла в состав Российской империи, проникновение капиталистических отношений в регион стало требовать образованных людей в промышленности и сельском хозяйстве. Поэтому в XIX в. В 80-е годы были открыты сельскохозяйственные школы, которые были необходимы для подготовки образованных специалистов-аграриев. Таких школ в области было 4. По решению областного генерал-губернатора в 1887 году в Капале была открыта земледельческая школа для казахских детей, в которой обучалось 16 мальчиков, 13 казахов и 3 русских. Уроки велись на русском языке. Студенты изучали общеобразовательные предметы: русский язык, арифметику, историю, географию и основы общественных наук. В 1903 году в школе было 23 ученика, но из-за отсутствия квалифицированных учителей они не смогли окончить школу.

Заключение Таким образом, в заключение, российская власть, безусловно, способствовала развитию образовательной сферы у казахского народа. Это тоже было частью политики. Они обучали казахов русскому языку. А это означало адаптацию местного казахского народа к языку, на основе которого проводилась политика русификации в Туркестанском крае.

Список использованной литературы:

1. ЦГИА РФ. Ф. 91. Оп. 3. Лл. 159, 160, 161, 162, 164.
2. Там же.
3. Васильев В.А. Семиреченская область как колония и роль в ней Чуйской долины. Пг., 1915. – С.70-71.
4. Тажыбаев Т.Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. Алма-Ата, 1962.- С.54.
5. Обзор Семиреченской области за 1899 год. – Верный, 1900. – С.78.
6. Галиев В.З. Школьное образование в Семиречье в н. XX века.// Роль архива в современном обществе (материалы международной научно-практической конференции). 7 мая 2013. – Алматы, 2013 г. – С.158.
7. Обзор Семиреченской области за 1913 год. Верный, 1914. – С.106-107.
8. Ибраев У.С. Колониальная система царской России в Южном Казахстане (граф К.К. Год истории. Честно. Автореф. на соискание ученой степени. – Алматы, –32 с., 14 л.
9. Грохов В.М. Реакционная школа политики царизма в отношении татар. Казань., 1941. -288 с., 5 с.
10. Батырханов Г.К. Миссионерская политика царской России в Казахстане (вторая половина 19 века - начало 20 века). История. доктор автореф для степени. – Алматы, 1997. – 27 с.
11. Мырзахметов М. Как казахский язык был русифицирован? – А., 1993. – 128 с.
12. Койгельдиев М.К. Российские власти в Жетысу. (XIX век - 1917 г.). – Астана, 2004. – 216 с.
13. Остроумов Н.П. Туркестан – колония// Народное просвещение 1906.
14. Мырзахметов М. Политика царской России в национальных регионах. // «Казахская литература». 1989, 20 января.

References:

1. TSGIA RF. F. 91. Op. 3. Ll. 159, 160, 161, 162, 164.
2. In the same place.
3. Vasiliev V.A. Semirechenskaya oblast as a colony and the role of the Chui Valley in it. Pg., 1915. – pp.70-71.
4. Tazhibayev T.T. Enlightenment and schools of Kazakhstan in the second half of the XIX century. Alma-Ata, 1962.- p.54.
5. Overview of the Semirechensk region for 1899. Vergy, 1900. – p.78.

6. Galiev V.Z. *School education in Semirechye at the beginning of the XX century. // The role of the archive in modern society (materials of the international scientific and practical conference).* May 7, 2013. – Almaty, 2013 – p.158.
7. *Overview of the Semirechensk region for 1913. Verny, 1914. – pp.106-107.*
8. Ibraev U.S. *The colonial system of tsarist Russia in South Kazakhstan (Count K.K. Year of history. Honestly. Author's abstract for a degree. – Almaty, –32 p., 14 sheets.*
9. Grokhov V.M. *The reactionary school of tsarist policy towards the Tatars. Kazan., 1941. -288 p., 5 p.*
10. Bатырханов G.K. *Missionary policy of tsarist Russia in Kazakhstan (the second half of the 19th century - the beginning of the 20th century). History. doctoral dissertation for degree. - Almaty, 1997. - 27 p.*
11. Myrzakmetov M. *How was the Kazakh language Russified? – А., 1993. – 128 p.*
12. Koigeldiev M.K. *Russian authorities in Zhetysu. (XIX century - 1917). – Astana, 2004. – 216 p.*
13. Ostroumov N.P. *Turkestan is a colony // National Education 1906.*
14. Myrzakmetov M. *The policy of tsarist Russia in the national regions. // "Kazakh literature". 1989, January 20.*

УДК 372.893
МРНТИ 03.01.45

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.019>

I.Y. Anissimova^{*1}, F.S. Ramazanova², T.K. Auyelgazina³

¹ *PhD student, Educational institution "Alikhan Bokeikhan University", Semey, Kazakhstan
E-mail: irina_11@mail.ru*

² *candidate of Historical sciences, Educational institution "Alikhan Bokeikhan University",
Semey, Kazakhstan
E-mail: ramazan16@list.ru*

³ *doctor of Political sciences, Associate professor, Deputy Director of the Department of Academic Affairs,
Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan
E-mail: a.tolkyn@mail.ru*

THE HISTORY OF EVERYDAY LIFE IN THE PRACTICE OF LEARNING AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF COGNITIVE MOTIVATION: BASED ON THE HISTORY OF KAZAKHSTAN OF THE XX CENTURY

Abstract

The main task of the modernization of the educational process improvement is the problem with students cognitive motivation development. The article authors attempt to research how the use of everyday history encourages the development for students cognitive motivation from teaching perspective, as well as to provide the results of the application of teachers activity model which was developed by authors, regarding inclusion of everyday history material into the educational process.

Based on the research of the historical, educative and methodical literature, the authors made a conclusion regarding multi-factority and poly-motivation of students' cognitive activity. As a result of the study, they identified that the modification of the familiar content of history classes by adding everyday material to them, and giving a new reading of past events as history "from below" and "from within", contributes to encourage for the development of cognitive motivation of students.

The study conducted by the authors showed that the use of personally significant material of everyday history for students in the practice of teaching history positively affected the development of educational motivation. The conclusions made by them contribute to the development of theoretical approaches and methodological tools for study of history disciplines.

Keywords: history of the everyday; history education, cognitive motivation; educational process; innovative methods

И.Ю. Анисимова^{*1}, Ф.С. Рамазанова², Т.К. Әуелгазина³

¹ *докторант Phd, "Alikhan Bokeikhan University" ББ, Семей, Қазақстан*

E-mail: irina_11@mail.ru

²тарих ғылымдарының кандидаты, "AlikhanBokeikhanUniversity" ББ, Семей, Қазақстан

E-mail: ramazan16@list.ru

³саяси ғылымдарының докторы, доцент, академиялық мәселелер жөніндегі департамент директорының орынбасары, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан

E-mail: a.tolkyn@mail.ru

ОҚУ ПРАКТИКАСЫНДАҒЫ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ТАРИХЫ ТАНЫМДЫҚ МОТИВАЦИЯНЫ ДАМУЫ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ: XX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ МАТЕРИАЛЫНДА

Аңдатпа

Білім беру процесін жаңғыртудың маңызды міндеттерінің бірі білім алушылардың танымдық уәждемесін дамыту мәселесі болып табылады. Мақала авторлары оқу тәжірибесінде күнделікті тарихты қолдану білім алушылардың танымдық мотивациясының дамуына қалай әсер ететінін зерттеуге, сондай-ақ күнделікті тарих материалын білім беру процесіне қосу үшін мұғалімнің жасаған жұмыс моделін қолдану нәтижелерін ұсынуға тырысады.

Тарихы, педагогикалық және әдістемелік әдебиеттерді зерттеу негізінде мақала авторлары студенттердің танымдық іс-әрекетін ынталандырудың көп факторлы, оның полимотивтілігі туралы қорытынды жасады. Зерттеу нәтижесінде авторлар өткен оқиғаларды төменнең және іштен тарих ретінде жана оқуды бере отырып оларға күнделікті материал қосу арқылы тарих сабақтарының әдеттегі мазмұнын өзгерту білім алушылардың танымдық мотивациясының дамытуға жағдай жасауға ықпал ететінін анықтады.

Мақала авторларының зерттеуі білім алушылар үшін күнделікті тарихтың жеке-маңызды материалын оқыту практикасында қолдану білім беру мотивациясының дамуына оң әсер ететіндігін көрсетті. Авторлар жасаған тұжырымдар тарихи пәндерді зерттеудің теориялық тәсілдері мен әдістемелік құралдарының дамуына ықпал етеді.

Кілт сөздер: күнделікті өмір тарихы; тарихы білім; танымдық мотивация; тәрбие процесі; инновациялық әдістер

Анисимова И.Ю. ^{*1}, Рамазанова Ф.С. ², Ауелгазина Т.К. ³

¹докторант Phd, УО «Alikhan Bokeikhan University», Семей, Қазақстан

E-mail: irina_11@mail.ru

²кандидат исторических наук, УО «Alikhan Bokeikhan University», Семей, Қазақстан

E-mail: ramazan16@list.ru

³доктор политических наук, доцент, зам. директора департамента по академическим вопросам, КазНПУ им. Абая, Алматы, Қазақстан

E-mail: a.tolkyn@mail.ru

ИСТОРИЯ ПОВСЕДНЕВНОСТИ В ПРАКТИКЕ ОБУЧЕНИЯ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ МОТИВАЦИИ: НА МАТЕРИАЛЕ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА XX ВЕКА

Аннотация

Одной из важнейших задач модернизации процесса образования является проблема развития познавательной мотивации обучающихся. Авторы статьи делают попытку исследовать, как использование повседневной истории в практике обучения влияет на развитие познавательной мотивации обучающихся, а также представить результаты применения разработанной ими модели деятельности педагога по включению материала повседневной истории в образовательный процесс.

На основе изучения исторической, педагогической и методической литературы, авторами статьи был сделан вывод о многофакторности мотивации познавательной деятельности обучающихся, ее полимотивированности. В результате проведенного исследования авторы выявили, что модификация привычного содержания занятий по истории посредством добавления в них материала повсе-

дневности, давая новое прочтение событий прошлого как истории «снизу» и «изнутри», способствует созданию условий для развития познавательной мотивации обучающихся.

Исследование, проведенное авторами статьи, показало, что применение в практике обучения истории лично-значимого для обучающихся материала повседневной истории положительно влияет на развитие образовательной мотивации. Сделанные авторами выводы вносят вклад в развитие теоретических подходов и методологического инструментария для изучения исторических дисциплин.

Ключевые слова: история повседневности; историческое образование, познавательная мотивация; воспитательный процесс; инновационные методы

Introduction

The modern educational system of Kazakhstan is in the process of modernization based on the idea of the priority of the individual. The implementation of this task implies the need to humanize education, humanize and differentiate the education policy in the country. In general, the task is to master all the achievements of national and world culture, to formate students' systemic thinking.

The importance of historical education in this process should be emphasized. The educational component of historical education should provide an adequate interpretation of the events and problems of the past in order to prevent the repetition of historical mistakes in the future. History, being the basis for teaching many disciplines, helps better understand the fundamental principles of society, such as democracy, human rights, freedom, tolerance. While the educational component of historical education, according to Doctor of Historical Sciences Mazhitov S.F., is designed to educate young people with feelings of love and respect for their native land, to form national identity, awareness of their historical identification, the ability to develop their civic position, which ultimately should ensure the cohesion of the peoples of Kazakhstan and the movement towards the prosperity of the country [1].

The Concept of the formation of historical consciousness in the Republic of Kazakhstan, adopted in 1995 at the beginning of the formation of independent Kazakhstan, notes the need to reform the university system of teaching history for students of all specialties and the system of training professional historians [2, p. 27].

In the Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 2018 № 895 "On the approval of state mandatory standards of education of appropriate levels of education" in the section of requirements for the content of higher education with a focus on learning outcomes, it is noted that disciplines related to the block of general education, including a number of historical disciplines, should contribute to the formation of ideological, civil and moral positions of the future specialist, the formation of their ideological, civic and moral positions [3].

The problem of increasing motivation in the educational process is important for any academic discipline, including history, because it is a means of increasing the effectiveness of educational activities. Kyrgyz teacher-researcher Ryspaeva C.K., formulating the main approaches to understanding the cognitive motivation of students at the university, notes the need to develop and stimulate the cognitive motivation of students by various means [4].

As the Kazakh teacher-researcher G.T. Zhakupova notes, the modern concept of historical education contributes to the fact that historical education becomes more pluralistic, diverse and personality-oriented, finds the optimal balance between continuity and innovation in the construction of the educational system [5]. Nevertheless, the process of teaching history and its results show that quite often the knowledge gained in the learning process lacks personal meaning, this knowledge differs in formality and does not affect the sphere of feelings.

Currently, historical disciplines taught at universities can be supplemented with materials of everyday history, following the trend of revising approaches in modern historical education. The use of the material of the history of everyday life can become a factor contributing to the solution of these problems. Because everyday history, firstly, provides a link between the past and the present, which will certainly enhance the effectiveness of historical education. In addition, studying everyday history, students put themselves in the place of participants in historical events, consider the period under study from the perspective of his contemporaries, thereby forming a humanistic attitude both to participants in the events of past years and to their contemporaries. And, of course, the methods of studying everyday history form an in-depth look at the events and phenomena of history, which contributes to the development of cognitive motivation.

The importance of using everyday history in the practice of teaching historical disciplines necessary for the concept of self-efficacy in education, which has a positive impact on the motivation of learning, which is analyzed in the article "Determining Professional Mobility Levels of Secondary School Teachers" by Kazakhstan scientist G. Ismailova[6].

Since one of the main tasks of the educational modernization is the priority of the development of cognitive motivation of students, the authors aim to investigate how the use of everyday history in the educational process affects the development of cognitive motivation of students, as well as to present the results of the application of the model of teacher activity developed by them to include the material of everyday history in the educational process.

In accordance with this goal, it is necessary to solve a number of tasks: to establish what place the history of everyday life should occupy in the system of historical education; to show how the use of everyday history in teaching practice affects creative and cognitive motivation; to develop and test methods that form the educational motivation of students during a pedagogical experiment; to evaluate the effectiveness of the application of the material and methods of everyday history in the practice of teaching historical disciplines in the levels of development of cognitive motivation of students; to show the advantages of the methodology of applying everyday history at the university by the example of studying individual topics of national history.

The search for a learning model associated with optimal conditions for the creation of cognitive motivation and its role in creating conditions for the development of motivation in the learning process determine the scientific novelty of the topic under study.

Literature review

Currently, there is a great interest in historical science in the problems called "the history of everyday life". The increased interest of modern historiography in the problems of everyday history is manifested in a large number of research papers, both general theoretical and highly specialized. The works of representatives of foreign historiography, such as A.Schutz, N.Elias, E.Husserl, L.Fevre, M.Blok, F.Braudel, P.Berger and T.Lukman have created a theoretical basis for a new direction of historical research. A great contribution to the development of everyday history was also made by the Russian direction of historiography in the person of L.N. Pushkareva, Yu.A. Polyakov, L.P. Repina, K.N. Lyubutin and P.N. Kondrashev, B.G. Mogilnitsky, V.P. Korzun and many others.

In Kazakhstan historical science, everyday history as a direction of historical research is in the process of formation.

We can talk about the Karaganda historiographical school represented by researchers of everyday history Saktaganova Z.G., Abdrakhmanova K.K., Dosova B.A., who presented generalizing, systematic works on issues of everyday history. These works include: K.K. Abdrakhmanova's dissertation research "Everyday life of the cities of Central Kazakhstan in 1945-1953"; collection of archival documents, interviews and memoirs "Everyday life of the cities of Central Kazakhstan in 1946-1960"; research articles covering various aspects of the daily life of Kazakhstan by these authors.

Regional aspects of the everyday history of East Kazakhstan are presented in the works of N.V.Alekseenko, in particular in his book "The History of East Kazakhstan in documents and materials" analyzes the everyday life of various social groups, in particular miners, cossacks, peasantry.

The problems of the kazakh mentality are discussed in the articles of religious scholar Nurtazina N. Extensive material on the problems of everyday life in Kazakhstan, related to the qualitative and quantitative composition of the population, demographic and migration processes, we find in the works of Karaganda researchers Asylbekov M.H. and Kozina V. V., in particular in the books named "Demographic processes of modern Kazakhstan", "Demographic development of the Republic of Kazakhstan in the conditions of sovereignty".

The analysis of the works on pedagogy and teaching methods of Kazakhstan and foreign researchers shows that the problem of using everyday history as part of historical knowledge has been little studied. There is no developed system for implementing the process of applying the material of the everyday history in the practice of teaching of historical disciplines. We can talk about Kazakhstan scientists who study general theoretical problems of teaching history, such as teacher-researcher Zueva L.I., who is the author of a number of books and articles on the methodology of teaching history and improving the quality of training of teachers [7], Zhakupova G.T., author of the textbook "Methods of teaching history" and a number of articles on the problems of the main directions of methodological work [5].

It is possible to note a number of studies by Kazakhstan authors on the incentive tasks of cognitive motivation of students, such as: scientists from Almaty, such as G.K. Taskeeva, Zh.M. Zholdybai, also Kyzylorda scientists L.D. Zhamansarieva, Zh.T. Baymaganbetova, A.U. Kereybayeva. The theoretical foundations of the formation of cognitive motivation are considered in the works of the Kyrgyz teacher-researcher Ryspaeva Ch.K.

However, in the modern practice of teaching history in Kazakhstan, there are practically no manuals that reveal the features of the selection of educational material on everyday history, as well as methods for the formation of knowledge in this area of history. This situation determines the relevance of the problem and the

purpose of the study - to develop a model of the teacher's activity on the use of the data of the everyday history of Kazakhstan in the teaching of historical disciplines and to investigate how the method of inclusion of this content influenced the development of cognitive motivation of students.

Materials and methods of research

The article is based on several concepts: personality-oriented learning, activity-based approach, problem-based and developmental learning.

The study by the authors of the article was carried out in several stages. The first stage included the study of historical, pedagogical and methodological literature on the problem under study to identify conditions that can contribute to the cognitive motivation of students. There was also an analysis of programs and textbooks of the Kazakhstan XX century*s history used in universities of the Republic of Kazakhstan for the possibility of applying everyday history in the teaching process. In addition, the experience of personal practice of teaching history to students is analyzed and summarized in order to identify the most important learning problems and ways to solve them.

The second stage of the study included the preparation and conduct of a pedagogical experiment on the use of everyday history in the practice of teaching history, a sociological survey of participants in the pedagogical experiment, processing experiment outcomes.

Students of the educational program "History", "Geography-History" 2-3 courses of the Educational Institution "Alikhan Bokeikhan University", Semey city, Republic of Kazakhstan became the basis for conducting a pedagogical experiment and a sociological survey.

Research results and discussion

The application of the the data of the everyday history in the process of teaching historical disciplines at the university is an attempt to present an alternative a look at the study of historical disciplines at the university, complementing and enriching their content, no less valuable than traditional historical approaches.

Russian researchers note a number of advantages of using the historical and anthropological approach in teaching history as opposed to traditional teaching.

Firstly, as the Russian researcher A.M. Azova notes in the article "The application of the historical and anthropological approach in teaching history at school", the use of the history of everyday life in the process of teaching history contributes to the formation of a more holistic picture of the historical process, which facilitates the process of studying and assimilation of historical material [8].

Secondly, the use of everyday history in the process of teaching historical disciplines will contribute to the socialization of students, the education of humanism and citizenship. As V.D. Leleko notes in his book "The History of Everyday Life in European Culture", an appeal to the mental level of everyday life, and not only to the everyday details of everyday life, will provide an adequate assessment of the relationships of people of the studied historical period, and for students will create the effect of belonging to historical events of the past [9].

Thirdly, the use of everyday history in the learning process successfully solves, according to the Doctor of Historical Sciences Zubkova E.Yu., the didactic task - to promote the best assimilation of historical material through the awakening of interest in history, which will entail the formation of self-learning skills and the development of analytical, critical thinking [10].

Considering the possibilities and prospects of applying everyday history in the process of teaching historical disciplines, the Russian teacher-researcher Fedchinyak A.A. in the article "Methodological recommendations for teaching the history of everyday life in the school course of modern history" identifies four specific features of its understanding, influencing motivation [11].

The authors, organizing a pedagogical experiment to include the material of everyday history in the process of teaching historical disciplines to find out the impact of its application on the cognitive motivation of students, used various methods: a research approach expressed in the study of various sources of everyday life, creative work of students with the solution of cognitive tasks.

In accordance with this, during the pedagogical experiment, tasks for independent work of students using the material of the history of everyday life were introduced into a number of elective disciplines of the educational program "History" of the educational institution "Alikhan Bokeikhan University", studied according to the curriculum, on separate topics.

The effectiveness of studying everyday history can be enhanced by using various innovative technologies. Kyzylorda researchers G.K. Nakypova, L.D. Zhamansarieva, Zh.T. Baymaganbetova in the article "Development of cognitive activity of pedagogical university students " note the importance of active interaction of the student with the educational environment for the development of cognitive motivation, in which the subject of this environment – the student – the teacher's support and guidance is important, also like using of active teaching methods, on which it largely depends cognitive motivation [12].

Using discipline the discipline "Historiography and source studies of the history of Kazakhstan", the authors created and tested at seminars the author's development of a practical lesson "Everyday life of Kazakh historians of the 90s of the twentieth century [on the example of East Kazakhstan]" in the section of the syllabus "Historical science of Soviet Kazakhstan". During the development and conduct of this seminar, a methodological technique named «description» was used, the most common in teaching the history of everyday life.

Using the analytical description technique, which primarily conveys the external signs of phenomena and events, a formalized portrait of the historians of the 90s was compiled on the basis of archival data from the Semey Center for Documentation of Modern History, including such indicators as numerical, age, social, national, gender composition of the studied social group.

In the discipline "Actual problems of national history", an author's development of a lesson for independent work of students by topic "The history of migration of peoples in Kazakhstan after the collapse of the Soviet Union" was proposed. The development is a project using oral history methods ["oral history"].

The use of oral history methods in the study of the history of everyday life best shows itself in the study of specific topics when it is necessary to fill in the missing information in official sources, to illustrate and explain the essence of the past events. Except the subjectivity of the perception of events and their personal interpretation by eyewitnesses of events refers rather to the advantages of this research method. According to the Kazakhstan historian S.I. Kovalskaya, "paradoxically, it is the subjective vision of the narrator that represents a unique and precious information for history" [13, p. 66]. The Russian historian Shcheglova T.V. in the book "Oral History" draws attention to the fact that oral history and the history of everyday life are new directions of historical knowledge. Both of these directions were born as "history from below", "giving voice to the "little man", the victim of modernization processes: both unusual and ordinary, making interesting for posterity his behavior and life guidelines of those who lived and suffered, who were called a «little man» [14, p. 117].

As part of the seminar project assignment, students were asked to interview certain social groups of people using the proposed questionnaire. The main method was an in-depth interview with elements of a biographical approach. To conduct the interview, a questionnaire was used, which consisted of three blocks of questions: introductory questions concerning the social status of the respondent, biographical questions revealing the life history of the survey participant, special questions directly related to the respondent's attitude to migration and his life experience in this regard. Then, based on the analysis of literature and interviews received, students were asked to conduct their own empirical research on the causes and directions of peoples migration in Kazakhstan after the collapse of the Soviet Union.

Also, using materials and methods of everyday history, a seminar-discussion on the topic "Political repressions of the Soviet period in Kazakhstan" on the discipline "History of independent Kazakhstan" was developed and conducted. The history of everyday life offers rich material on various contradictions and differences of events, therefore, classes in the form of discussion contribute to the fact that students can study the problem under consideration more deeply and be able to build their independent position on the issue under study, which, of course, contributes to the solution of educational and educational tasks of training.

The case study technology allows you to immerse yourself as much as possible in a specific historical situation using the materials of everyday history. The characterization of the case study method as an innovative technology for teaching history at a university is given by the Russian teacher-researcher Zhaibalieva L.T. She notes that this method of active learning based on real situations is aimed rather at developing the intellectual and communicative capabilities of students than at mastering specific material, requiring a high level of general preparedness [15].

The researchers tested the case study method at a seminar on the discipline "Actual problems of national history" for the topic "History of the deported peoples to Kazakhstan". The students were asked to complete individual tasks-cases recreating one day of a representative of a nationality deported to Kazakhstan [Koreans, Germans, Poles, Chechens] with an indication of gender, age, social affiliation, profession. The importance of using such methods of teaching history is noted by Russian teachers-researchers Suslov A.Yu., Salimgareev M.V., Hammatov Sh.S. in the article "Innovative methods of teaching history in a modern university". They believe that students' creative comprehension of historical facts in combination with their critical comprehension develop the prognostic function of historicology [16].

An excursion to the Semipalatinsk Museum of Local Lore was developed and implemented as part of the elective discipline "Actual problems of National history". The purpose of this lesson is to motivate cognitive activity. The lesson-excursion fully implements the main didactic principles: visibility, accessibility, the opportunity to test theoretical knowledge in practice, scientific. The methodological feature of the lesson-excursion is the observance of its stages in strict order: initially, acquaintance with the funds and expositions

available to the museum, then a detailed acquaintance with the sources and objects of the museum's demonstration, after that, drawing up the route of the lesson-excursion with the writing of the methodological development of the event indicating the main methodological techniques.

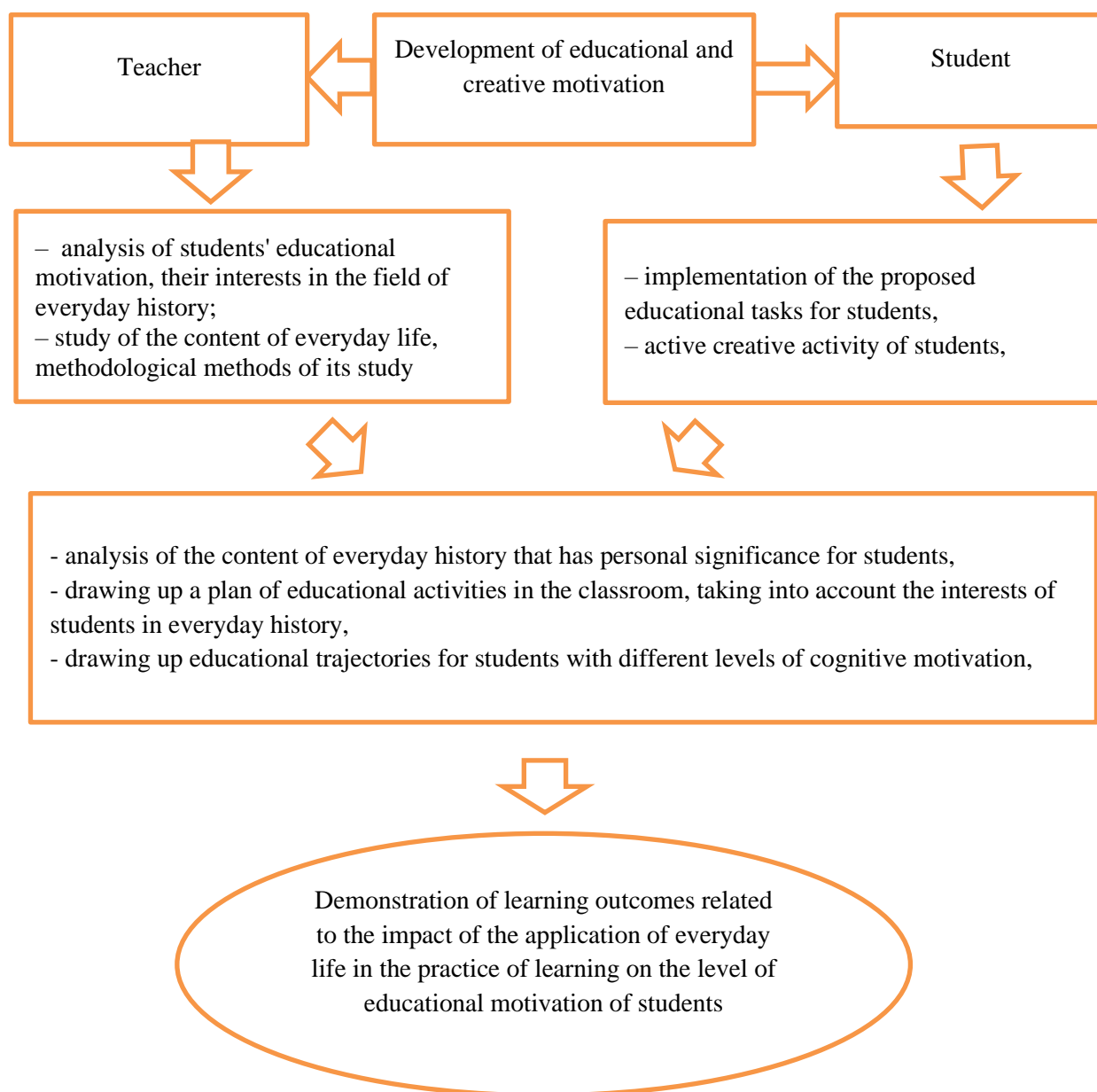
When reconstructing the historical environment of the period under consideration, it is important to attract exhibits as witnesses of the daily life of the period under consideration, in order for students better feel the daily life of the recent past, of which every resident of Semipalatinsk is a part. Noting the importance of personal interest in the problem of research, Almaty teachers-researchers K. Adilzhan, G.K. Taskeeva, Zh.M. Zholdybai in the article "Cognitive interest as motivation for research activity", consider personal cognitive interest to be an important means of motivating research activities, the driving force of any science [17].

Summarizing the use of various different techniques to stimulate the educational motivation of students and personal experience of teaching the history of Kazakhstan, the researchers describe a model of the organization of the learning process to include the material of everyday life in the practice of historical discipline's teaching.

The structure of interaction between the teacher and students in the process of incorporating everyday material into the practice of teaching history and its impact on cognitive motivation is shown in the form of diagram 1.

Diagram 1.

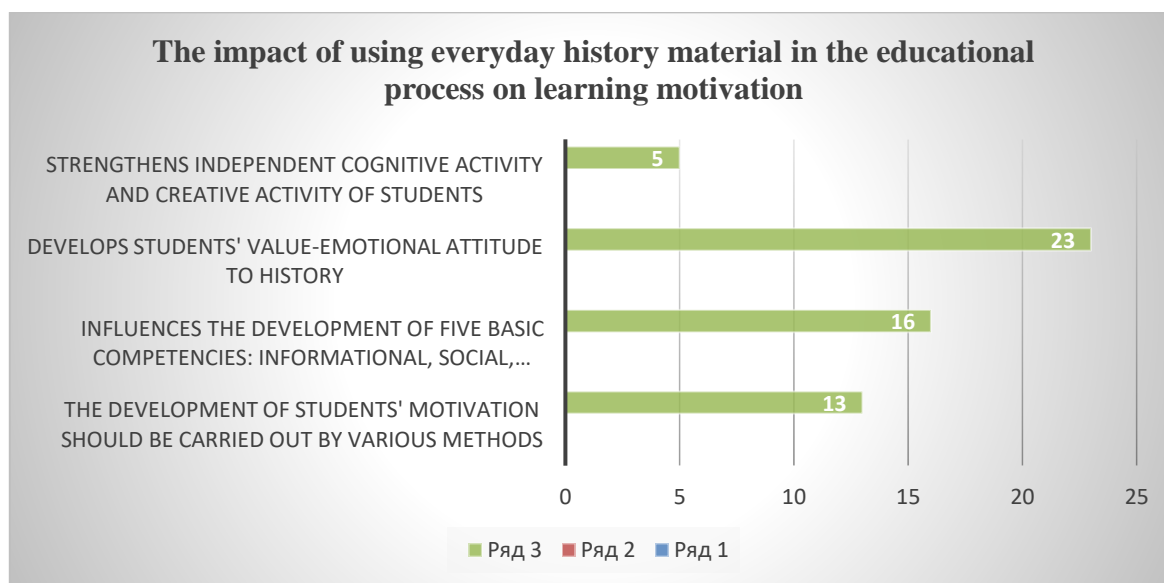
A model of teaching history using the material of everyday life for the development of educational motivation

To sum up the pedagogical experiment, the researchers compiled a questionnaire and conducted a survey of students of the educational programs "History" and "History-Geography" of the Educational Institution "Alikhan Bokeikhan University" to determine the attitude of students to the practice of using everyday history in educational process.

The diagrams below show the results of the survey conducted by the authors of the article. [see diagram 2].

Diagram 2

The data obtained as a result of the survey indicate a positive perception by students of the inclusion of the material of everyday history in the educational process. All the interviewed students noted the influence of the use of everyday history in the educational process on the motivation of learning.

Conclusion

For a long time in the Kazakhstan historical education teaching and studying of historical events, phenomena, concepts and facts was strongly influenced by globalism. Nevertheless, in recent years, according to the new state mandatory standards, the development of students' research competencies has become a priority. To solve these problems it is necessary to introduce into the educational process the achievements of historical science, in particular of everyday history.

Currently, the global historical science is characterized by the trend of active development of historical anthropology, which includes the history of mentalities, micro-history, and the history of everyday life.

Summarizing the theoretical and experimental study of the problem of finding means to develop cognitive motivation of students, pedagogical experiment on the inclusion of everyday history in the content of elective disciplines, conducted on the basis of the Education Institute "Alikhan Bokeikhan University", the authors obtained the following results:

1. The analysis of historical, pedagogical and methodical literature has allowed us to conclude that the cognitive activity of students is poly-motivated and multi-factorial, in which one of the important factors of learning activity are emotions, interests of students. The means of development of this factor was the inclusion of the material of the history of everyday life in the usual content of classes, the study of the mentality of the "little man" - an ordinary participant in historical events. This view of historical events contributes to the formation of a holistic picture of the studied era, and this, in turn, helps a more adequate perception of the

historical process, easier and more productive learning material, the development of analytical thinking, and, as a consequence, significantly increases the cognitive motivation of students.

2. Application of historical and anthropological approach in teaching history in higher education institution is necessary for development of students' research competences - logical and thinking, analytical skills. The study showed that this happens at the expense of the development of creative activity and independence of scientific search because the advantage of methods of teaching the history of everyday life is the fact that the educational material is not always given by the teacher in ready-made form, it is often obtained and processed by students themselves in the process of research activity, which also increases the cognitive motivation of students.

3. The pedagogical experiment on changing the traditional content of history classes by including the material of everyday history in them allowed to identify the most effective techniques that stimulate cognitive activity of students, such as conducting independent micro-research, work with the method of "oral history", problem-cognitive tasks and build an effective model for teaching history using the material of everyday life to develop educational motivation.

4. In addition, the pedagogical experiment of incorporating everyday history into teaching practice demonstrated that everyday history for the pedagogical process has not only educational but also educational value. A distinctive feature of classes with the use of everyday history tasks is their pronounced emotional load by "enlivening" the perception of history. And the effect of complicity and empathy with people and historical events, arising from understanding history from within, cultivates a humanistic attitude toward others, teaches to be tolerant.

Recommendations

It seems important and expedient to introduce tasks into elective historical disciplines for students to work independently on everyday history, contributing to the development of learning motivation, research scientific search and socialization of students.

References:

1. Mazhitov S. F. *Istoricheskaya nauka Kazakhstana: sovremennoye sostoyaniye i tendentsii razvitiya [Historical science of Kazakhstan: current state and development trends]* / S.F. Mazhitov. – Almaty: Assotsiatsiya izdateley i knigorasprostraniteley Kazakhstana, 2013. - 328 p. [in Russian].

2. *Kontseptsiya stanovleniya istoricheskogo soznaniya v Respublike Kazakhstan [The Concept of the formation of historical consciousness in the Republic of Kazakhstan]*. – Almaty. 1995. -36 p. [in Russian].

3. *Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstanot 27 dekabria 2018 goda № 895 «Ob utverzhdenii gosudarstvennykh obshcheobiazatelnykh standartov obrazovaniia sootvetstvuiushchikh urovnei obrazovaniia» [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan of December 27, 2018 N 895 «On approval of state mandatory standards of education of appropriate levels of education»]*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200001080> [in Russian].

4. Ryspayeva Ch.K. *Teoreticheskiye osnovy formirovaniya professionalnoy motivatsii budushchego uchitelya [Theoretical foundations of the formation of professional motivation of a future teacher]* / Ch.K. Ryspayeva // *Nauka i innovatsionnyye tekhnologii*. – 2021. --№1(18). – P. 194-199. [in Russian].

5. Zhakupova G.T. *Metodika prepodavaniya istorii: kurs lektsiy [Methods of teaching history: a course of lectures]* / G.T. Zhakupova. -Almaty: Kazakhskiy natsionalnyy universitet im. al-Farabi. – 2013. – 234 p. [in Russian]

6. Ismailova G. et al. *Determining professional mobility levels of secondary school teachers, International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education [IJCRSEE]*, 2020, 8(3), 39-45. [in English]

7. Zuyeva L. I. *Metodika prepodavaniya istorii v vysshey shkole: ucheb. posobiye [Methods of teaching history in higher education: study guide]* / L. I. Zuyeva. - Karaganda: Arko. –2016. – 328 p. [in Russian].

8. Azova A.M. *Primenenie istoriko-antropologicheskogo podkhoda v prepodavanii istorii v shkole [Application of the historical and anthropological approach in teaching history at school]* / A.M. Azova // *Obrazovanie i vospitanie*. – 2020. – № 3. – P. 9-11. Retrieved from <https://moluch.ru/th/4/archive/168/5227/> [in Russian].

9. Leleko V.D. *Istoriia povsednevnosti v evropeiskoi kulture [The history of everyday life in European culture]* / V.D. Leleko. - SPb: SPbGU. – 2002. – 320 p. [in Russian].

10. Sait zhurnala «Uroki istorii» [Site of journal «Lessons of history»]. Retrieved from <https://urokiistorii.ru/articles/istorija-cherez-povsednevnost-novyy-ru/> [in Russian].

11. Fedchiniak A.A. Metodicheskie rekomendatsii po prepodavaniiu istorii povsednevnosti v shkolnom kurse novoi istorii [Methodological recommendations for teaching the history of everyday life in the school course of modern history] / A.A. Fedchiniak // Istorii. Vse dlia uchitelia. – 2014. – №10. – P. 21-27. Retrieved from <https://dropdoc.ru/doc/827782/metodicheskie-rekomendacii-po-prepodavaniyu-istorii/> [in Russian].

12. Nakypova G. K. Pedagogikalyq joǵary oqu oryndary studentteriniñ tanymdyq belsendiligin damytu [Development of cognitive activity of pedagogical university students] / G.K. Nakypova, L.D. Jamansarieva, J.T. Baimaganbetova, A. U. Kereibaeva // Toraiǵyrov universitetiniñ Habarǵysy, Pedagogikalyq seriasy. – 2022. – №1. – 305-312 pp. [in Kazakh]

13. Kovalskaia S.I. Ustnaya istoriya: ot teorii k praktike [Oral history: from theory to practice] / S.I. Kovalskaia // Arkhiv Kazakhstana. – 2012. – №1. – P.65-74 [in Russian]

14. Shcheglova T.K. Ustnaia istoriia [Oral history] / Shcheglova T.K. - Barnaul: AltGPA. -2011. – 364 p. [in Russian]

15. Zhaibalieva L.T. [2014]. Innovatsionnye tekhnologii v prepodavanii istorii v vuze [Innovative technologies in teaching history at the university] / L.T. Zhaibalieva // Vserossiiskaia nauchnaya-metodicheskaya konferentsiia (29–31 ianvaria 2014 god). - Orenburg: Orenburgskii gosudarstvennyi universitet. – 2014. – P. 2003-2008. [in Russian].

16. Suslov A.Iu. Innovatsionnye metody prepodavaniia istorii v sovremennom vuze [Innovative methods of teaching history in a modern university] / A.Iu. Suslov // Obrazovanie i nauka. – 2017. – № 19. – P. 70-85 [in Russian].

17. Adiljan K. Zertteu qyzmetine türkti bolatyn tanymdyq qyzyǵuǵylyq [Cognitive interest as motivation for research activity] / K.Adiljan, G.Q. Taǵkeeva, J.M. Joldybai, S.I. Seidramanova // Toraiǵyrov universitetiniñ Habarǵysy, Pedagogikalyq seriasy. – 2022. - №1. -228-237 pp. [inKazakh]

Список литературы:

1. Мажитов С.Ф. Историческая наука Казахстана: современное состояние и тенденции развития: / С.Ф. Мажитов. – Алматы: Ассоциация издателей и книгораспространителей Казахстана, 2013. - 328 с.

2. Концепция становления исторического сознания в Республике Казахстан. – Алматы. 1995. – С. 36.

3. Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2018 года № 895 «Об утверждении государственных общеобязательных стандартов образования соответствующих уровней образования». [Электронный ресурс]. doi:<https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200001080/>

4. Рыспаева Ч.К. Теоретические основы формирования профессиональной мотивации будущего учителя / Ч.К. Рыспаева // Наука и инновационные технологии. – 2021. - №1[18]. - С. 194–199.

5. Жакупова Г.Т. Методика преподавания истории: курс лекций / Г.Т. Жакупова. - Алматы: Казахский национальный университет им. аль-Фараби, 2013. - 234 с.

6. Ismailova G. et al. Determining professional mobility levels of secondary school teachers, *International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education [IJCRSEE]*, 2020, 8[3], 39-45.

7. Зуева Л. И. Методика преподавания истории в высшей школе: учеб. пособие / Л. И. Зуева. - Караганда: Арко, 2016. - 328 с.

8. Азова А.М. Применение историко-антропологического подхода в преподавании истории в школе [Электронный ресурс] / А.М. Азова // Образование и воспитание. – 2020. – № 3. – С. 9-11. Режим доступа: <https://moluch.ru/th/4/archive/168/5227/>.

9. Лелеко В.Д. История повседневности в европейской культуре / В. Д. Лелеко. - СПб.: Санкт-Петербургский гос. ун-т культуры и искусств, 2002. – С. 320.

10. Сайт журнала «Уроки истории» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://urokiistorii.ru/articles/istorija-cherez-povsednevnost-novyy-ru/>.

11. Федчиняк А.А. Методические рекомендации по преподаванию истории повседневности в школьном курсе новой истории [Электронный ресурс] / А.А. Федчиняк // История. Все для учителя. – 2014. – №10. – С. 21-27. – Режим доступа: <https://dropdoc.ru/doc/827782/metodicheskie-rekomendacii-po-prepodavaniyu-istorii/>.

12. Г.К. Накыпова. Педагогикалық жоғары оқу орындары студенттерінің танымдық белсенділігін дамыту / Г.К. Накыпова, Л.Д. Жамансариева, Ж.Т. Баймаганбетова, А.У. Керейбаева // Торайғыров университетінің Хабаршысы, Педагогикалық сериясы. – 2022. - № 1. – 305-312 бб. <https://doi.org/10.48081/NIUS7438>

13. Ковальская С.И. Устная история: от теории к практике / С.И. Ковальская // Қазақстан мұрағаттары. – 2012. – №1. – С.65-74

14. Щеглова Т.К. Устная история /Т.К Щеглова. - Барнаул: АлтГПА, 2011. – С. 364.

15. Жайбалиева Л.Т. Инновационные технологии в преподавании истории в вузе / Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры: материалы Всероссийской научно-методической конференции [29–31 января 2014 г.]. – Оренбург: Оренбургский государственный университет, 2014. – С. 2003–2008.

16. Сулов А.Ю. Инновационные методы преподавания истории в современном вузе / А.Ю. Сулов, М.В. Салимгареев, Ш.С. Хамматов // Образование и наука. – 2017. – №19. – С. 70-85.

17. К. Адилжан. Зерттеу қызметіне түрткі болатын танымдық қызығушылық / К. Адилжан, Г. Қ. Ташиеева, Ж. М. Жолдыбай, С. И. Сейдраманова // Торайғыров университетінің Хабаршысы, Педагогикалық сериясы. -2022. - № 1. - 228-237 бб. <https://doi.org/10.48081/NIUS7438>

УДК 94(57)574)

МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.020>

Х.А. Аубакирова ^{*1}, Н.К. Демеуова ², А.М. Коскеева ³

^{1*}т.ғ.к., доцент, профессор м.а., С.Сейфуллин атындағы Қазақагротехникалық университеті, Астана қаласы, Қазақстан Республикасы

E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru

²т.ғ.к., қаға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қаласы, Қазақстан Республикасы

E-mail: nurgul_dk@mail.ru

³PhD, қаға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қаласы, Қазақстан Республикасы

E-mail: koskeeva@mail.ru

САРЖАН ҚАСЫМОВ КӨТЕРІЛІСІ (1824-1836 жж.) ҚАЗАҚ ТАРИХШЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ

Аннотация

Отандық тарихымыздағы эволюциялық өзгерістер жан-жақты тарихнамалық зерттеулерді қажет етеді. Оның ішінде күрделі әрі көп қырлы болып табылатын Жаңа дәуір, мұның себебі: қазақ-орыс қатынастарымен байланысты. Орыс отаршылдығына қарсылық білдірген тарихи тұлғалар саяси-қоғамдық өмірде орталық фигура бола бастайды. Сондықтан олар өмір сүрген тарихи кезеңнің ерекшеліктерін түсіну үшін атақты тарихи тұлғалардың өмірін, қоғамдық-саяси қызметі мен әрекеттерін талдау өте маңызды болып табылады. Мақалада қазақтың соңғы ханы Кенесарының үлкен ағасы Саржан Қасымов көтерілісінің тарихына тарихнамалық шолу жасалған. Осы тақырыпты зерттеу барысында тарихнамалық шолу екі кезеңге бөлініп көрсетілген. Әр кезеңнің маңызды айтарлықтай ерекшеліктері бар. Бірінші кезең – XIX ғасырдың соңы-XX ғасырдың басындағы революцияға дейінгі зерттеулер. Екінші кезең – революциядан кейінгі кеңестік дәуірдегі тарихнама. Үшінші кезең – қазіргі отандық тарихнама. Бірақ бұл мақалада авторлар проблемалық-хронологиялық принципке негізделе отырып, алдымен отандық тарихнамадағы зерттеулерге назар аударды. Қазақ халқының патша үкіметінің отарлау саясатына қарсылығы және соны басқарған тұлғалар туралы сұрақтар қозғалған ғылыми жарияланымдар қарастырылып талқыланды. 1822 жылы Қазақ хандығының Орта жүзінде Сібір қырғыздары туралы Жарғы енгізілгеннен кейін, 1824 жылы алғашқы округтер құрылып, Саржан Қасымов бастаған көтеріліс басталды. Оның тұлғасы да, басшылығындағы ұлт-азаттық көтерілістің

тарихы да «артқа ысырылып», Кенесары Қасымовтың жарқын тұлғасы алдында әлі де «көлеңкеде» қалып отыр. Алайда, мынадай сұрақ туындайды: 1836 жылы ағасы Саржан опасыздықпен өлтірілмесе, Кенесары Қасымов тарихи кезеңге аяқ басар ма еді? Қазақ жерінде орыс әскерлерінің қозғалысына қарсылықтың қуатты орталығын құра білген батыр Саржан тұлғасына лайықты оң баға беру керек. 1824 жылдан 1836 жылға дейін оннан астам, дәлірек айтсақ, 12 жыл бойы орыс патшалығының қазақ даласына ілгері жылжуын және қазақ мемлекеттілігінің дәстүрлі институттарына қарсы бағытталған жаңа тәртіптердің орнауын тежеген де ол. Қазақ даласына жаңа әкімшілік тәртіптің енгізілуін тоқтатуға тырысқан Саржан Қасымов көтерілісі болды. Мақала материалдары Саржан батырдың тұлғасы мен көтеріліс тарихына қатысты ғылыми зерттеулерге негізделген. Тарихнамалық талдау нәтижесінде автор Саржан батыр өмірінің соңғы сағатына дейін тәуелсіз қазақ мемлекеттілігі идеясына адал болған ұлттық тарихтағы жарқын тұлға деген тұжырымға келеді. Ширек ғасырға жуық уақыт – 1824 жылдан 1836 жылға дейін созылған ұзақ тарихи кезеңдегі аты аңызға айналған хан Абылайдың немерелері Қасымов сұлтандардың ұлт-азаттық қозғалысының отаршылдыққа қарсы болмысының негізін қалаған ол.

Кілт сөздер: Саржан Қасымов, Кенесары Қасымов, Сұлтан Қасым, тарихнама, ұлт-азаттық көтеріліс, Орта жүз, 1822 жылғы Жарғы, округ, генерал-губернатор, патша әкімшілігі

Аубакирова Х.А.^{*1}, Демеуова Н.К.², Коскеева А.М.³

¹к.и.н., доцент, и.о. профессора Казахского агротехнического университета им. С.Сейфуллина, г. Астана, Республика Казахстан, E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru

²к.и.н., старший преподаватель Казахского агротехнического университета им. С.Сейфуллина, г. Астана, Республика Казахстан, E-mail: nurgul_dk@mail.ru

³PhD, старший преподаватель Казахского агротехнического университета им. С.Сейфуллина, г. Астана, Республика Казахстан, E-mail: koskeeva@mail.ru

ВОССТАНИЕ САРЖАНА КАСЫМОВА (1824-1836 гг.) В ТРУДАХ КАЗАХСТАНСКИХ УЧЕНЫХ

Аннотация

Эволюционные изменения в отечественной истории требуют всесторонних историографических исследований. В том числе важное место занимает Новое время, которое является сложным и многоаспектным, что во многом связано с казахско-русскими отношениями. Исторические личности, выступавшие против русского колониализма, становятся центральной фигурой в общественно-политической жизни. Поэтому важное значение приобретает необходимость проанализировать жизнь, деятельность, мировоззрение известных исторических личностей, чтобы изучить особенности того исторического периода, в котором они жили. В статье представлен историографический обзор истории восстания старшего брата последнего казахского хана Кенесары - Саржана Касымова. При изучении данной темы в историографическом обзоре можно выделить два этапа. Каждый этап имеет важные существенные особенности. Первый этап – дореволюционные исследования конца XIX-начала XX веков. Второй этап – историография постреволюционной советской эпохи. Третий этап – современная отечественная историография. Однако в настоящей статье авторы, опираясь на проблемно-хронологический принцип, обращают свое внимание в первую очередь на исследования в отечественной историографии. Рассмотрены научные публикации, в которых поднимались вопросы протестных движений казахского народа колониальной политике царского правительства и личностях, руководивших ими. После введения в 1822 году в Среднем жузе Устава о Сибирских киргизах, в 1824 году, учреждения первых округов начинается восстание, которое возглавил Саржан Касымов. Его личность, как и история национально-освободительного восстания под его предводительством, незаслуженно оказались «задвинутыми на второй план» и до сих пор «остаются в тени» перед яркой личностью Кенесары Касымова. Однако, возникает вопрос: вышел бы на историческую сцену Кенесары Касымов, если бы его брат, Саржан, не был предательски убит в 1836 г. Батыру Саржану, которому удалось создать мощный очаг сопротивления движению русских войск вглубь казахской степи также, на наш взгляд, необходимо отдать должное. Именно он в течение более, чем десяти, а именно 12-ти лет, с 1824 по 1836 годы сдерживал продвижение русского царизма в казахские степи и

установление там новых порядков, направленных против традиционных институтов казахской государственности. Именно восстание Саржана Касымова притормозило внедрение нового административного устройства в казахской степи. Материалы статьи основаны на научных исследованиях, связанных с личностью батыра Саржана и историей его восстания. В результате историографического анализа, можно прийти к выводу, что батыр Саржан – яркая личность в отечественной истории, который до последнего часа своей жизни был верен идее независимой казахской государственности. Именно он заложил основы антиколониальной идентичности национально-освободительного движения султанов Касымовых – внуков легендарного хана Абылая на протяжении длительного исторического периода, занимавшего без малого четверть века – с 1824 года по 1847 год.

Ключевые слова: Саржан Касымов, Кенесары Касымов, султан Касым, историография, национально-освободительное восстание, Средний жуз, Устав 1822 года, округ, генерал-губернаторство, царская администрация

*Aubakirova K.H.A. *¹, Demeuova N.K. ², Koskeyeva A.M. ³*

¹c.h.s., associate professor, acting professor of S.Seifullin Kazakh Agro Technical University, Astana city, Republic of Kazakhstan, E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru

²c.h.s., senior Lecturer of S.Seifullin Kazakh Agro Technical University, Astana city, Republic of Kazakhstan, E-mail: nurgul_dk@mail.ru

³PhD, senior Lecturer of S.Seifullin Kazakh Agro Technical University, Astana city, Republic of Kazakhstan, E-mail:koskeeva@mail.ru

THE REBELLION OF SARGAN KASYMOV (1824-1836) IN THE WORKS OF KAZAKHSTAN SCIENTISTS

Abstract

Evolutionary changes in Russian history require comprehensive historiographical research. In particular, a new time occupies a special place, which is complex and multidimensional, which is largely due to Kazakh-Russian relations. Historical figures who opposed Russian colonialism are becoming a central figure in social and political life. Therefore, it becomes important to analyze the life, activities, and worldview of famous historical figures in order to study the features of the historical period in which they lived. The article presents a historiographical overview of the history of the uprising of the elder brother of the last Kazakh khan Kenesary - Sarzhan Kasymov. When studying this topic in a historiographical review, two stages can be distinguished. Each stage has important essential features. The first stage is pre-revolutionary studies of the late XIX-early XX centuries. The second stage is the historiography of the post-revolutionary Soviet era. The third stage is modern Russian historiography. However, in this article, the authors, relying on the problem-chronological principle, pay their attention primarily to research in Russian historiography. The scientific publications in which the issues of the protest movements of the Kazakh people, the colonial policy of the tsarist government and the personalities who led them were considered. After the introduction in 1822 in the Middle Zhuz of the Kazakh Khanate of the Charter on the Siberian Kirghiz, in 1824, after the establishment of the first districts, an uprising began, led by Sarzhan Kasymov. His personality, as well as the history of the national liberation uprising under his leadership, undeservedly turned out to be “relegated to the background” and still “remain in the shadows” in front of the bright personality of Kenesary Kasymov. However, the question arises: Kenesary Kasymov would have entered the historical stage if his brother, Sarzhan, had not been treacherously killed in 1936. Batyr Sarzhan, who managed to create a powerful center of resistance to the movement of Russian troops deep into the Kazakh steppe, must be given his due. It was he who for more than ten, namely the whole 12 years, from 1824 to 1836, held back the advance of Russian tsarism into the Kazakh steppes and the establishment of new orders directed against the traditional institutions of Kazakh statehood. It was the uprising of Sarzhan Kasymov that slowed down the introduction of a new administrative order in the Kazakh steppe. The materials of the article are based on scientific research related to the personality of the batyr Sarzhan and the history of his uprising. As a result of historiographic analysis, the author comes to the conclusion that batyr Sarzhan is a bright personality in national history, who until the last hour of his life was faithful to the idea of independent Kazakh statehood. It was he who laid the foundations for the anti-colonial identity of the national liberation movement of the Kasymov sultans, the grandsons of the legendary Khan Abylai, over a long historical

period that took almost a quarter of a century - from 1824 to 1847.

Keywords: Sarzhan Kasymov, Kenesary Kasymov, Sultan Kasym, historiography, national liberation uprising, Middle Zhuz, Charter of 1822, district, governor general, tsarist administration

Кіріспе. Отандық тарихнамада толыққанды зерттелмеген және әрі қарай ғылыми ізденуді талап ететін тақырыптардың бірі – Абылай ханның ұрпағы, Қасым сұлтанның тұңғыш ұлы – Саржан Қасымұлының 1824-1836 жж. ұлт-азаттық көтерілісінің тарихы. Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс пен оның тарихи портретін зерттеулермен салыстырғанда, Саржанның тұлғасы мен оның саяси іс-әрекеті аз қамтылған проблемалардың бірі болып табылады.

Бұл жағдайдың екі себебі бар. Біріншіден, кеңестік дәуір кезеңінде патша отаршылдығына қарсы бағытталған ұлт-азаттық қозғалыстар тақырыбы мен қазақ халық батырларының тұлғасы, саяси бейнесі тыйым салынған зерттеулер қатарында болды. Бұл жағдай әсіресе Ұлы Отан соғысынан кейін кеңінен тарады. Кеңестік интернационалистік дүниетанымға сәйкес жалпы қазақ батырлары институтын, оның ішінде азаттық жолында даңқы шыққан тұлғалардың ерліктерін халық жадынан өшіру тенденциясы қарқын алды. Кеңестік насихат орыс тарихындағы мен соғыс кезінде есімдері әйгілі болған кейіпкерлерді атап қазақ ұлттық қаһармандарының тұтас бір қабат есімдері ұмытылды.

Екіншіден, Саржанның тұлғасы мен қызметі оның інісі Кенесарының кең ауқымды қозғалысының «көлеңкесінде» қалып, толыққанды зерттелмеген. Сондықтан, Саржан Қасымовтың көтерілісі тарихының тарихнамалық шолуы інісі Кенесары Қасымовтың саяси портреті мен оның басшылығымен өткен қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысымен салыстырғанда жеткілікті кең емес.

Революцияға дейінгі тарихнамада орыс әскери шенеуніктері, ориенталисттері, этнографтары, т.б. зерттеушілерінің еңбектерінде Саржан мен Кенесары Қасымовтарды «бүлікшілер», «жыртқыштар» деп сипаттау жиі кездеседі. Қазақ сұлтандары орыс авторларының сипаттауы бойынша, өз «пікірлестері мен серіктестерімен» жаңа басқаруға наразы болды және «далада тәртіпсіздіктер тудырды» (Г.Е. Катанаев, Н.Г. Путинцев, Н.А. Симанов). Революцияға дейінгі Ресей авторлары Саржанның жеке тұлғасын дербес тақырып ретінде қарастырмаған, және олардың көпшілігі Кенесары Қасымовтың саяси портретін егжей-тегжейлі сипаттайды.

Қазақтілді деректерді талдасақ, оларда да, өкінішке орай, Саржан бастаған ұлт-азаттық көтерілісіне, саяси бейнесіне қатысты ақпарат көп емес. Әрине, Саржан жайлы кейбір деректер мен материалдар кездеседі, алайда оның саяси қызметі арнайы ғылыми зерттеуге айналған жоқ. Сондықтан осы мақала қазақтың батыры, Абылайханның немересі Қасым сұлтанның тұңғыш ұлы – Саржанға қатысты тарихи зерттеулерді талдауға арналып отыр.

Тарихнамалық шолуды қазақ батырлар жырларынан бастауды жөн көрдік. Мұның екі себебі бар. Алдымен, 1917 ж. революцияға дейінгі кезеңде қазақ фольклорының маңызы зор болды. Оның ішінде ерекше назар аударатын жанры – дастандар. Бұл ауыз екі әдебиетінің басты артықшылығы – тарихилық, себебі жыр-дастандар тарихи оқиғаларға негізделіп, батырлардың ерліктерін, өмірлік ұстанымдарын бейнелейді.

Екіншіден, қазақ дастандарындағы батырлар бейнесі қазақ жігіттерінің тәрбиесінде ерекше орын алды. Бұл бейне – адалдық пен отансүйгіштіктің, батылдықтың нышаны болды. Әр қазақ атақты батырдың ұрпағы болғандығын мақтан тұтып өсті. Сондықтан, зерттеліп отырған тақырыпқа қатысты маңызды туындының бірі – Нысанбай жырау Жаманқұлұлының (1822-1883 жж.) «Кенесары-Наурызбай» дастаны [1]. Бұл шығармада Қасым төренің батыр болған ұрпақтарының саяси бейнесі сипатталады.

Саржан Қасымовтың қоғамдық қызметі ХХ ғасырдың екінші жартысында ғана отандық зерттеушілердің еңбектерінде зерттеу тақырыбына айналды. Осы мақалада аты аңызға айналған Кенесары Қасымовтың үлкен ағасы Сұлтан Саржанның саяси портретіне және бастаған ұлт-азаттық көтерілісіне арналған отандық, яғни қазақстандық тарихшылардың еңбектеріне тарихнамалық шолу жасауға әрекет жасалады. Авторлар бұл зерттеуде материалдың аз болуына қарамастан тақырыпқа қатысты негізгі еңбектерді қарастыруға тырысты.

Зерттеу әдістемесі мен әдістері. Мақаланы дайындау кезінде біз тарихи өткенді және тұлғаны зерттеудің жалпы ғылыми әдістерін қолдандық, олар: талдау және синтез, логикалық әдіс. Зерттеудің негізгі әдістері болып табылатын жүйелеу, тарихнамалық талдау және жалпылау, индукция және дедукция әдістеріде кеңінен пайдаланылды. Зерттеудің әдіснамалық негізі – тарихилық (историзм), объективтілік, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың бірлігі принциптері. Қазақ халқының орыс отаршылдығына қарсы күресін зерттеу, оның ішіндегі тұлғаның орнын анықтау барысында

жүйелі-тарихи қағидалар мен фактілерді салыстырмалы-тарихи сараптау, оқиға мен оны жан-жақты талдау әдістерін кеңінен қолданылды.

Мақаланы даярлау барысында зерттеушілердің еңбектерінде қолданылатын негізгі тұжырымдамалар мен ережелер пайдаланылды. Олар сұлтан Саржан Қасымовтың басшылығымен 1824-1836 жж. болған қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісінің тарихи-мәдени мәселелерін зерттеу мен бағалаудың әдіснамалық базасын дамытуға үлес қосқан: Е.Б. Бекмаханов, Ж.Қ. Қасымбаев, М.Ж. Абдиров, Б.М. Абдрахманова, Г.К. Мұқанова, Ж.О. Артықбаев, К.К. Әбуев, Г.К. Жапекова ғалымдарының еңбектері. Саржан Қасымов көтерілісі проблемасының тарихнамасын, оның саяси портретін көрсету үшін сипаттау, кешенді-жүйелі талдау, ұқсастық әдістері де пайдаланылды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Қазақ даласының тарихында ұлт-азаттық көтерілістер көп болды. Отаршылдық саясаттың күшеюіне орай, әр өңірде халықтың жаппай бас көтеруі орын алады. Осы кезеңнің ірі көтерілістерінің бірі 1822 жылы Кіші жүз территориясында басталған Жоламан Тіленшіұлы басқарған ұлт-азаттық қозғалысы болды.

Оның таралу аймағы кең, мерзімі кең болды. Табын руынан шыққан батыр Жоламан орыстар тартып алған қазақтардың жерлерін қайтаруға тырысты. Орыс казак әскерлерінің жазалау әрекеттеріне қарамастан, Жоламан қазақ руларын біріктіріп, оларға табанды қарсылық көрсетті.

Жоламан Тіленшіұлының тұлғасы мен оның саяси әрекеттері де ұзақ жылдар бойы жеке ғылыми зерттеу объектісіне айналмаған еді. Тек соңғы жылдары бұл көтерілістің алғышарттары мен себептерін, қозғаушы күштерін, барысын, нәтижесін Н.Ы. Жетпісбай өз ғылыми еңбектерінде жан-жақты зерттеп қарастырған [2; 22]. Н.Ы.Жетпісбайдың докторлық диссертациясы да және басқа ғылыми мақалалары Жоламан батырдың тұлғасына арналған [3].

1822 жылы Орта жүзде «Сібір қырғыздары туралы Жарғы» енгізілгеннен кейін қазақ қоғамының саяси, әлеуметтік, экономикалық және мәдени өмірінде үлкен өзгерістер басталды. Орта жүз Сібір қырғыздарының облыстарына кіріп, округтарға (аудандарға), округтар болыстарға, болыстар ауылдарға бөлінеді. Тұңғыш болып 1824 жылы Көкшетау және Қарқаралы екі округтері құрылды.

Қасымның үлкен ұлы, Абылай ханның немересі сұлтан Саржан Қарқаралы және Көкшетау округтық приказдарының құрылуына наразылық білдіріп, бұқараның жаппай қарсылығына жетекшілік етті. 1824 жылдан 1836 жылға дейін, он жылдан астам, бір мүшел жас уақытқа тең мерзімде ол әкесі сияқты Қазақ хандығының аумағындағы әскери бекіністерді жоюды және патша әскерлерін шығаруды талап етіп, қажымас күрес жүргізді.

1836 жылы қайтыс болған Саржан Қасымовтың туған күні белгісіз. Оның өмірін, тарихи орнын бірқатар қазақстандық зерттеушілер қарастырды, алайда Кенесары қозғалысынан айырмашылығы Саржан қозғалысының тарихнамасы онша кең емес. Жоғарыда айтылғандай, Сұлтан Қасымның үлкен ұлы Саржанның тұлғасы, оның басшылығымен болған ұлт-азаттық көтеріліс тарихы әлі күнге дейін Кенесары Қасымовтың жарқын тұлғасының алдында көлеңкеде қалды.

Қазақстан тарихнамасында аз зерттелген көрнекті қайраткердің тарихи портретін жасау қажеттілігі туралы академик М. Қозыбаев ерекше көрсетіп кеткен [4; 22]. Осындай қайраткерлерге сұлтан Саржан Қасымовты жатқызуға болады, себебі оның тұлғасы жеке іргелі зерттеудің нысанына айналмағандықтан толықтыруды қажет етеді.

Е.Б. Бекмаханов Саржан және Кенесары Қасымов сұлтандарының ұлт-азаттық қозғалысының тарихи-методологиялық, ғылыми-теориялық мәселелерін әзірлеуге баға жетпес үлес қосты. Тоталитарлық жүйе жағдайында оның «XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан» атты монографиясының пайда болуы отандық тарих ғылымдағы маңызды оқиға болды. Е.Б. Бекмахановтың еңбектеріне Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев жоғары баға берді. Ол «Тарих толқынында» кітабында ұлттық рухтың адал жұмысы, тоталитарлық жүйені жарып жіберіп, үнемі жалғасып отырды деп көрсетті [5, 34].

Ермухан Бекмахановтың жоғарыда аталған кітабында Саржан көтерілісіне алтыншы тарауы арналған. Осы көтеріліспен қатар автор жоғарыда атап өткен Кіші жүзде болған Жоламан Тіленшіұлының (1822-1825 жж.) қозғалысын да қарап, екеуінің салыстырмалы талдауын жасады. Е.Бекмахановтың айтуынша, бұл көтерілістердің ортақ белгілері мен айырмашылықтары болған. Ортақ белгісі – екі көтеріліс патша үкіметінің отарлау саясатына қарсы бағытталған, тартып алынған жерлерді қайтаруға бағытталған. Бірақ сонымен қатар, Саржан Қасымұлы аты аңызға айналған атасы Абылай ханның ұрпақтары бастаған Қазақ хандығын қалпына келтіруді көздеді.

Осылайша, біз Саржан Қасымовтың ұлт-азаттық қозғалысында жер проблемасы мен қазақ

мемлекеттілігінің «тағы», яғни хан билігін сақтап қалу мәселесі бір-бірімен тығыз байланыста болған екенін анық көріп отырмыз.

Е.Б. Бекмаханов сонымен қатар Саржан көтерілісінің алғышарттарын, қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымын, оның ішіндегі түрлі әлеуметтік топтарды көрсетіп талдайды. Алайда дәстүрлі қоғам ХІХ ғасырдың басында саяси, экономикалық үрдістердің әсерінен бірте-бірте өзгере бастаған. Сондықтан қазақ қоғамында орын алған қоғамдық-саяси өзгерістер қазақ ақсүйектерінің жағдайына ықпал етті.

Ермұхан Бекмаханов көтерілісшілерінің рулық құрамын, олардың саны туралы да қызықты мәліметтер келтіреді. Сонымен, ол 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы жарғыны» өмірге енгізу Саржан қозғалысына түрткі болғанын атап өтті.

1824 жылы қазақтың алғашқы екі округі – Көкшетау және Қарқаралы аудандары ашылды. Олардың ашылуына бірқатар қазақ сұлтандары – Е.Бекмаханов айтуынша, «патша агенттері» көмектесті, олар халық атынан аудандық бұйрықтар құруға келісім берді, жергілікті халықтың мүдделерін қорғау мақсатында округтер құру қажеттілігін дәлелдеді [4, 202].

Дәл осы округтық приказдар Қазақстанды одан әрі отарлау ісінде патшалық заставаларына айналды. Халық бұқарасы жаңа бастамаларға қарсы болды, бірақ бұл жағдай патша өкіметіне аймақты әскери казактардың отарлауын жандандыруға кедергі болмады.

Халықтың 1824 жылы көтерілісін Саржан Қасымов басқарды. Е. Бекмаханов өз кітабында Саржан Қасымовтың қарсылығына белсенді қатысатын қазақ руларының сипаттамасын да келтіреді. Көтерілістің бастапқы кезеңінде, 1825-1826 жылдары Саржан Қасымовтың туының астында қожа, айдабол және байдәулет руларының қазақтары тұрды. Сәл кейінірек, 1826 жылдың ортасында Саржан Қасымовқа қаракесек, үйсін, жағалбайлы, т.б. болыстарының қазақтары шоғырланды [6; 203].

Мұрағаттық дереккөздеріне сүйене отырып, автор көтерілісшілер туралы статистикалық мәліметтерді де келтіреді. Мысалы, Е.Бекмахановтың айтуынша, 1826 жылдың жазында Саржан бастаған көтерілісшілер саны 1000-ға жетті. Ол сондай-ақ бірқатар негізгі оқиғаларды қысқаша сипаттайды, мысалы: Қарқаралы округтық приказына көтерілісшілердің жорығы, сібір казактардың қазақ көшпенділер ауылдарын қиратуы, Саржанның Қарқаралы округінің орыс тәртібін қолдап патшаға адал болғандарға шабуылы, оның Ташкент күшбегінен көмек сұрауы және соңғысының Саржанды опасыздықпен өлтіруі [6, 202].

Е.Б. Бекмахановтың зерттеуі Кенесарының үлкен ағасының көтеріліс тарихының көптеген беттерін ашу үшін құнды.

Саржан Қасымовтың жеке басына және оның көтерілісі тарихына арналған Ж.Қасымбаевтың зерттеулері бар. Оның орыс тілінде 1997 жылы жарияланған «Главный виновник всех беспокойств в казахской степи» – «Даланың барлық уайымдарының басты кінәсі» атты мақаласы батыр Саржан Қасымовтың портретіне арналған. Ж.Қасымбаев Саржан Қасымовты Ұлы даланың даңқты батыры деп бейнелеп, оның туының астында ұлы Кенесары өсті деп көрсетеді. Алайда он жылдан астам уақытқа созылған Саржанның күресі де, бейнесі де Хан Кененің орасан зор тұлғасына қарағанда екінші орынға қалды [7, 4-5].

Ж.Қасымбаев Саржанның басқарудың жаңа жүйесін енгізген патша реформаларына қарсы тұрғанын атап өтті. Автор Батыс Сібірдің генерал-губернаторы П.М. Капцевич ұйымдастырған патша билігінің Саржанға қарсы іс-шараларын, оның көтерілісшілерге деген көзқарасын сипаттаған. Сонымен, Ж.Қасымбаев былай жазады: «П. Капцевичтің жаңа тәртіптің қарсыластарына қатысты қатаң шаралар қабылдау талабы Қарқаралы округінің болыстарында әрекет еткен Саржанды Ғұбайдулламен байланыстыру мүмкіндігінен қорқудың көрінісі болды». Бұл жерде Саржан Қасымовпен биологиялық туыстықта ғана емес, рухани туыстықта болған сұлтан Ғұбайдулла Шыңғысов туралы сөз болып отыр. Олардың ортақ белгілері көп еді: екеуі де Абылай ханның немерелері болды, екеуі де патшаның жаңа реформаларының жалынды қарсыластары болды. Саржан да, Ғұбайдулла да жаңа тәртіпті заңсыз және оның көшпенділердің далалық дәстүрлеріне қайшы келеді деп жоққа шығарды.

Сондай-ақ, тарихшы Ж.Қасымбаев Саржанның ағасы ретінде інісі Кенесарыға тигізген ықпалын көрсетеді. Автор Саржан жасақтарының бірінде қатардағы сарбаз жауынгер ретінде белсенді қатысқан бауыры туралы айтады. Ол Орта Азиядағы түркі халықтарының «тәуелсіздігі үшін күрескер» бола отырып, еркіндікті сүйетін және азаттық ойлармен, идеялармен қамтылған жас Кенесары сұлтан болғанын атап өтті Жанұзақ Қасымбаев [7; 4]. Осылайша, Кенесары Қасымовтың саяси көзқарастарына, жалпы дүниетанымына оның үлкен ағасы Саржан бастаған әскери жорықтарға

қатысуы зор әсер етті.

Ж. Қасымбаев өз жұмысында қазақ сұлтанының сыртқы саяси қатынастары, оның көршілес өзбек мемлекетіне үндеуі туралы мәселені де қозғайды. Автор алдымен Саржан Қасымовтың Ташкент билеушісімен жасырын байланыс орнатқанын, бұл Саржанның 1831 жылғы 6 қазандағы Ташкент күшбегіне жазған хатымен расталғанын атап көрсетеді. Бұл хат Саржан мен өзбек күшбегі арасында белгілі бір дипломатиялық қатынастардың болғандығын растайтын дереккөз болып табылады. Бұл хатта Саржан былай делінген: «Сізге және сіздің еліңізге денсаулық жолдасын...және әсемдікте Рүстем патшаға ұқсайды біз сіздің Мырзан, Сайранбай және Сағындық билері арқылы жіберілген хатыңызды көргенімізге өте қуаныштымыз. Сіз біздің әл-ауқатымызға өкініп, Сыр, Шу және Қоңырды қыстауға шақырасыз. Сізбен жақындасу үшін сіздің ұсынысыңызға өте қуаныштымыз және келісеміз...біз сіздің қызметтеріңізге әрқашан дайынбыз...орыстар мәжбүрлейді...дегенмен, дініміз бір елдерге жақынбыз».

Осылайша, осы хаттың деректеріне сүйінсек, Ташкент билеушісі мен Саржан белгілі бір байланыстар орнатқан. Олардың кездесуі сол 1831 жылы өтті. Ж. Қасымбаевтың материалдары бойынша сұлтан Саржан 20 адамнан тұратын делегациямен Ташкент қаласына барып, он күн болды және жергілікті қазынаға 80 жылқыны сыйға тартты. Алайда, сұлтан Саржанның күшбекпен жақындасуы, Ресейге қарсы түркітілдес альянстың, яғни одақтың құрылу ықтималдығы патша өкіметін одан әрі ашуландырды және көтерілісші ауылдарға сібір казачествосының отрядтарының жазалау шараларын күшейтті.

Оларды ұйымдастыруда Омбы облыстық бастығы – де-Сент Лоран үлкен рөл атқарды. 1831 жылы 9 қазанда ол Саржан Қасымовқа хат жолдайды, ол бүлікшінің «лайықты жазаға» ұшырау қаупін атаса да, бұл хат ешқандай әсер етпеді. Патша шенеуніктері ұйымдастырған қазақ сұлтанын тұтқындап алуына бағытталған барлық жазалаушы экспедициялары сәтсіз болды: олардың ешқайсысы Саржанды ұстап ала алмады.

Ж.Қасымбаев Қоқан күшбегі Саржанға көмек жөнінде берген уәдесі сөз жүзінде қалғанын атап өтті. Саржан Қасымовтың бүкіл далаға тараған даңқы қоқандықтарды қатты аладатты. Қоқандықтар Ұлы жүздің кейбір аудандарынан зекет жинап отырып, пайда көзінен айырлуға қорықты.

Сондықтан қазақ сұлтаны мен Ташкент күшбегі арасындағы жанжалдың туындау себептерін көрсетеді: «патша отрядтарымен ығыстырылған Саржан Қоқан ханның қолдауына үміттеніп отырып, Ұлы жүздің шегіне көшіп, өңір қазақтарының бытыраңқы күштерін біріктіруге және сонымен бірге Ташкент күшбегіне бағынысты қазақтарды өз жағына тартуға тырысты, бұл қоқан хандарымен жанжалға негіз болды. 1836 жылдың жазында Ташкент билеушісі сұлтан Саржанды қастандықпен өлтірді» [7; 5]. Айтылғандарды қорытындылай келсек, Ж.Қ.Қасымбаев еңбектерінде қарастырылған мәселелер әртүрлілікпен сипатталады [8].

Қазақ сұлтанын өлтіру мәселесіне Г.К. Мұқанованың «Раскрыта ли тайна гибели Саржана? (архивные документы о причинах гибели старшего брата Кенесары)» – «Саржанның өлімінің құпиясы ашылды ма? (Кенесарының үлкен ағасының қайтыс болу себептері туралы мұрағаттық құжаттар)» атты мақаласы арналған. Автор терең жанашырлықпен былай деп жазады: «сол қатал жылдары Дала көптеген өлім-жітімді көрді, бірақ Қасымовтардың барлық дерлік ер тармағы толықтай жойылу қаупіне ұшырағанын? Саржан қайтыс болғаннан кейін бір жыл өткен соң, күшбектің қолынан өлімді ру басшысы Қасымның өзі қабылдады. Неліктен? Саржан неге кінәланды?» [8].

Мәскеу қаласындағы мұрағат қоймаларының материалдарын тарту арқылы Г.К. Мұқанова сұлтан өлімінің себептерін түсінуге тырысты. Г.Мұқанованың «1836 жылғы 27 маусымдағы Петропавл кеден басқарушысының істерді орындаушысының № 7-М есебінен» келтірілген үзінділері Саржан Қасымов пен өзбек бектері арасындағы шиеленісті қарым-қатынасты көрсетеді. Бұл қарым-қатынастың түйіні қазақ сұлтанының қайғылы қазасы болды. Осы хабарламада молла Ниязов пен саудагер Хайбуллиннің сөздерінен алынған көптеген мәліметтер хабарланды. Олардың екеуі де бір мезгілде сауда керуенімен Петропавлға келіп, Петропавлда болған кезде Саржан көтерілісінің тарихына, оның ташкенттермен және қоқаншылармен қарым-қатынасына қатысты саяси оқиғалар туралы мәлімет қалдырды [9].

Автор Г.Мұқанова маңызды стратегиялық бекеттері болған екі бекіністің – Ақмола мен Петропавлдың геосаяси маңыздылығын жақсы көрсетті. Екі ғасыр бұрын бұл екі бекініс Ресейдің Орта Азия хандықтарымен саудасы кезінде транзит ретінде әрекет етті. Бұл бекіністерге келген саудагерлер тек таңқаларлық тауарларды ғана емес, сонымен бірге ең құндысы – қозғалыс кезінде естіген жаңалықтарды да әкелді.

Мұрағаттық құжаттарға қайта оралсақ, қазақ сұлтаны өмірінің соңғы күндеріндегі оқиғалар айқын

бола бастады. Қасымжан молла Ниязов пен саудагер, ресейлік татар Калимулла Хайбуллиннің айғақтары қазақтар мен қоқандықтардың шиеленіскен қарым-қатынасына, соңғыларының Саржан Қасымовқа көрсеткен қатыгездігіне «жарық түсіреді», қазақтардың күшбек субъектілерін тонауға наразылығының артқанын көрсетеді.

Саудагер Хайбуллин ташкенттіктердің «Ресейдің әйгілі сатқыны Сұлтан Саржанға тиесілі мүлікті, малды, оның үш ағасын мен алты әйелін күшбек басып алып, айдап алып кеткенін көрді. Кейін саудагер Хайбуллин күшбектің еркімен Саржан сұлтан Рүстеммен жасырын қарым-қатынаста болғаны үшін өлім жазасына кесілгенін, ал оның әйелдері мен мүлкі күшбектің меншігі болып қалғанын естіпті.

Қасымжан молла Ниязовтың баяндамалары белгілі бір дәрежеде Калимулла Хайбуллиннің айғақтарын толықтырады. [9].

Молла Ниязовтың айтуынша, үш ай бұрын Ташкентте болған кезде күшбек 12000 адамнан тұратын әскерімен «Қытай үкіметі қамқорлығындағы Сұлтан Рүстемді қудалау және басып алу үшін Жетісуға барған. Бірақ Рүстем күшбектің осы қозғалысы туралы біліп, Қоқан ханына күшбекті әскермен бұруға шақыру үшін жіберілген хабаршыны алдын-ала жіберіп, өз әрекеті үшін кешірім сұрап, осы ханның тәуелділігіне еніп, оған жылына 30000 червонец (ақша – Х.А.) алым төлеуге уәде берді» [9], [10].

Бұдан әрі Қасымжан молла Ниязов Рүстем сұлтан Саржанды, оның ағасын Есенгелдіні, Худайменды ұлы мен жиенін өлім жазасына кескенін көргенде естігенін айтты.

Осылайша, сұлтан Саржан Қасымовты тұзаққа түсірген қоқан билеушілерінің опасыздығы оның қайғылы қазасына әкелді.

Сібір казактарының Саржан Қасымовқа қарсы күресінің аспектілерін зерттеуге тарихшы М.Ж. Абдировтың еңбектері де арналған [11], [12]. М.Ж. Абдиров 1824-1836 жылдары қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісіне Қасым мен оның ұлдары Саржан, Есенгелді, Ағатай, Бопы, Күшік, Кенесары және Наурызбай мен қызы Бопай және олардың жақын туыстары қатысып, Көкшетау приказы құрылғаннан кейін, Абылайхан ұрпақтары патша экспансиясына қарсы тұруға шешім қабылдағанын атап өтті. Қарт сұлтан Қасым алдымен бұл қақтығысты бейбіт жолмен шешуге тырысты, бірақ оның өтініштері назардан тыс қалғандықтан, Қасымовтар әулетінің қарулы күресі басталды [11], [12].

Автор Лукин, Карбышев, Шубин, Потанин, Симанов бастаған қазақ батырына қарсы бағытталған казачествоның жазалау экспедициялары туралы материалдар келтіреді [12; 95-107].

Қорыта айтқанда, ғалымның еңбектерінде мұрағаттық құжаттардың ауқымды көлемін тарту негізінде Қазақстанның әскери-казак отарлау бағыттарына талдау жасалады және қазақ халқының патша реформаларына наразылығын басуда шешуші рөл атқарған казачествоның орны көрсетілді. М.Ж. Абдировтың ғылыми еңбектері ауқымды тарихи мұра болып табылады.

Ж.О. Артықбаевтың «Материалы к истории правящего дома казахов» – «Қазақтардың басқарушы үйінің тарихына материалдар» атты еңбегінде Саржанның бейнесі туралы мәлімет кездеседі. Кенесары Қасымұлы мен оның бауырлары: Саржан, Есенгелді мен Наурызбайдың XIX ғасырдың 20-жылдарында қазақ өлкесінде бекіністерді салуға және Ресейдің Қазақ хандығының дәстүрлі әкімшілік-саяси негіздеріне араласуына қарсы шыққаны туралы айтылады [13]. Ж. Артықбаев жыршы Нысанбайдың шығармасынан үзінді келтіріп, жазады:

*Саржан атқа мінген соң,
Төренің бағы ашылды.
Қарсы келген егесіп,
Душпанның көңілді басылды.
Жалғыз Саржан не болсын,
Есенкелді келіп қосылды.
Кімге апарып теңеміз.
Наурызбай сынды жасынды? [13; 187].*

Бұл үзіндіде ағайынды Қасымұлының ортақ іс үшін күрестегі берік байланысы көрсетілген.

Сондай-ақ, Ж. Артықбаев Саржан Қасымұлының замандасы, атақты сұлтан, сол дәуірдің белсенді саяси қайраткері, Абылай ханның тағы бір ұрпағы Ғұбайдолла Уәлиханұлымен байланысын көрсетеді.

Ж.О. Артықбаев Ғұбайдолла Саржан Қасымұлына жанашырлықпен қарағанын және бұл ешкімге құпия болмаған екенін атап өтті. Сонымен бірге ол мүмкіндігінше бүлікші сұлтанды қолдады. Тарихшының пікірі бойынша, Ғұбайдолла Абылай отбасының үйінен жалпы қазақтың киелі жері – Көкшетауда ұрпақтарының біреу қалуы керек екендігін түсінді. Мүмкін ол патша өкіметіне ашық түрде

қарсылық білдірмей, оған қызмет ету арқылы өз отанында ықпалын сақтап қалуы қажет болды. Осы ниетпен отаршыл билікке қарсы Саржан жағында әдейі ашық сөйлемеді деген қорытындыға келеді [13; 171].

Автор Саржан көтерілісінің туған өлкесін тастап, әкесі Қасым және ағаларымен бірге оңтүстікке, Түркістан шегіне көшуге мәжбүр болған кезеңі туралы да баяндайды. Кітапта сондай-ақ көршілер тарапынан қолдау көрсету үмітімен Көкшетау шегінен тыс жерде Қасымовтар отбасымен бірге кеткен Алтай-тоқа, Уақ және басқа да ру-тайпалардың 40 мың қазағы туралы хабарланады. Қолдау үміті ақталмады, сөйтіп Саржанды 1836 жылы қоқандықтар опасыздықпен өлтірді, – деп қорытындылады Ж.О. Артықбаев [13; 188].

Осы аспект тұрғысынан және жалпы зерттеліп отырған тақырып тұрғысынан К.К. Әбуев пен Г.К. Жапекованың «Губайдулла Уалиханов: жизнь и общественно-политическая деятельность» – «Ғұбайдолла Уәлиханов: өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі» атты монографиясы да үлкен қызығушылық тудырады [14].

Зерттеушілер XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басындағы кезең – Қазақстанның бүкіл аумағында ұлттық зияткерлік элитаны қалыптасу үдерісімен сипатталады деген тұжырымды негіздейді [14; 78-79]. Хан билігін жою әрекетімен байланысты патша өкіметінің әкімшілік өзгерістері қазақ зиялыларының қалыптасқан идеологиялық дүниетанымдық күштерімен бетпе-бет келді, олардың қатарына: Сырым Датұлы (1783-1797 жж.), Арынғазы Әбілғазыұлы (1816-1821 жж.), Жоламан Тіленшіұлы (1822-1825 жж.), Саржан Қасымұлы (1824-1836 жж.), Исатай Тайманұлы (1836-1838 жж.), Кенесары Қасымұлы (1837-1847 жж.), Есет Көтібарұлы (1853-1857 жж.). Жанқожа Нұрмұхаммедұлы (1856-1858 жж.), Досан Тәжіұлы (1870 ж.) жатады.

К.К. Абуев пен Г.К. Жапекованың ғылыми-зерттеу еңбегінің үшінші тарауында сұлтан Ғұбайдолланың Саржан Қасымұлы көтерілісіне қатысуы мәселесі қаралады. Түрлі мұрағаттардан алынып жүйеленген ауқымды фактологиялық материал негізінде Саржанның туысы, сондай-ақ Абылай ханның немересі Ғұбайдолла Уалиханұлының қоғамдық-саяси қызметінің ерекшеліктеріне талдау жүргізілді. Ғалымдар қазақ халқының тарихи тұтастығын сақтау мақсаты үшін күрестегі барлық ортақ ынтымақтастықпен, қазақ халқын өз мемлекеттілігінен біржола айыруға ұмтылған отаршыл билік алдында осы жоспарларды іске асыру тәсілдерінде айырмашылықтар болды деген қорытындыға келді.

Сонымен, К.К. Абуев пен Г.К. Жапекова қазақ даласында тәуелсіздік үшін күресте қолданылған екі стратегияны анықтап, негіздеді. Біріншісі – бейбіт тактикасы, бейбіт құралдарын, дипломатиялық келіссөздерді қолдану. Ол сұлтан Ғұбайдолла атынан ұсынылған. Екіншісі – радикалды, отаршылдық езгіге қарсы қарулы күрес әдістері, оның жақтастары Сартай, Саржан, Кенесары болды [14; 109-110].

Саржан Қасымұлы патша өкіметіне қарсы белсенді іс-қимыл жасаған кезде, Ғұбайдолла дипломатиялық іс-шараларын қолдану арқылы Ресейдің жылы көзқарасын қайтарып алуға ниеттенді, алайда әрекеттері сәтсіз болып, патша өкіметі оны тұтқындап, Березов қаласына жер аударды.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, қазақ сұлтандарының екеуі де өз өмірін аты аңызға айналған Абылай ханның ісін жалғастыруға арнаған нағыз батырлар болды. Ғұбайдолла Уалиханұлы да, Саржан Қасымұлы да тәуелсіздік үшін күрестің әртүрлі тәсілдерін қолдануына қарамастан, туған жеріне, екі батыр өз халқына адал болғанын және қызмет етудің риясыз үлгісін көрсеткендігін көреміз.

Нәтижелер. Жоғарыда баяндалған материалдың негізінде сұлтан Саржан Қасымұлы қазақ даласында ұзақ уақыт бойы, атап айтқанда он екі жыл бойы патшалықтың әкімшілік-аумақтық реформаларына қарулы қарсылық көрсеткен Қасым төре әулетінің «алғашқы қарлығашы» болғанын атап өтуге болады. Туған жердің тәуелсіздігі үшін күресте батыр Саржан өмірінің соңғы күндеріне дейін мызғымас ерлік көрсетті. Оның көтерілісі қазақ даласында жаңа әкімшілік тәртіптің енгізілуіне кедергі келтірді, сондай-ақ Кенесары Қасымұлы бастаған қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысына негіз дайындады.

Қорытынды. Тарихнамалық шолуды қорытындылай келе, Саржанның жеке басы жеке іргелі зерттеудің тақырыбы болмағанын атап өтеміз. Революцияға дейінгі кезеңде Сонымен қатар, қазақстандық авторлар Е.Б. Бекмаханов, Ж.К. Қасымбаев, Г.К. Мұқанова, М.Ж. Абдиров, Ж.О. Артықбаев, К.К. Абуев, Г.К. Жапекованың еңбектерінде Саржан Қасымұлының жеке басына және саяси қызметіне байланысты көптеген мұрағаттық құжаттар мен қорытындылар бар. Тарихнамалық талдау көрсеткендей, бұл жұмыстар батыр Саржан Қасымұлын өз халқының лайықты ұлы ретінде деген көзқараспен сипатталады. Зерттеліп отырған тақырыққа қатысты аталған отандық тарихшылардың еңбектерінің ғылыми-танымдық маңызы өте зор. Оларда мәселенің деректік көздерін

жүйелеу бойынша қадамдар жасалды, зерттеуді әзірлеудің әдіснамалық негіздемесі, ішкі және сыртқы факторлардың Саржан Қасымовтың жеке басына әсері көрсетілді.

Мұрағат қоймаларындағы ресми материалдарды толықтыра отырып, отандық тарихшылардың зерттеулері сұлтан Саржанның саяси портретін қайта қарауға, оның қоғамдық қызметінің ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік береді.

Саржан Қасымұлының бейнесі мен тарихи қызметін зерделеу ешқашан өзектілігін жоғалтпайтын тақырыптардың бірі. Ол жай ғана сұлтан болған жоқ. Саржан – батыр, Саржан – өз заманының қаһарманы болған ірі тарихи тұлға.

Қазіргі жағдайда екпін жеке адамға, оның қызметіне аударылады, бұл белгілі бір дәуірді, уақытты жақсы түсінуге, қайта қарауға көмектеседі. Саржан Қасымовтың саяси портреті, өмірі мен адал қызметі, оның аты аңызға айналған ағасы Кенесары сияқты ерліктің, патриотизмнің, өз жері мен халқына жанқиярлықпен қызмет етудің жарқын үлгісі болып табылады.

Батырлықтың табиғаты бол топқа кіру беделі оның атағына немесе шығу тегіне байланысты болмаған. Ол ең алдымен қауіп төнгенде елін, туған жерін, халқын аман сақтап қаламын деп, туған жерін азат етемін деп жанын аямай күрескен адамдарға ғана тән болған. Осындай кейіпкердің бірі – батыр Саржан болды.

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

1. Нысанбай Жырау Жаманқұлұлы. *Кенесары-Наурызбай*. / Жаманқұлұлы Нысанбай Жырау.– Алматы: ЛитРес, 2017. – 21 б.

2. Жетпісбай Н.Ы. Жоламан Тіленшіұлы көтерілісі кезіндегі орыс шебіне шабуылдар және және олардың түрлері / Н.Ы. Жетпісбай // Қазақстан тарихындағы тұлғатану мәселелері: Мәлік-Айдар Хантемірұлы Асылбеков атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары 23.05.2019. – Алматы: Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты – 2019. – 460 б.

3. Жетпісбай Н.Ы. Жоламан Тіленшіұлы бастаған көтерілістің жалпы сипаты / Н.Ы. Жетпісбай // Қазақ тарихы журналы – 2020. – № 12 (189). – 28-32 б.

4. Козыбаев М.К. *Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды)* / М.К. Козыбаев. – Алматы: Ғылым, 2006. – 272 б.

5. Назарбаев Н.А. *Тарих толқынында* / Н.А. Назарбаев. – Алматы: Атамұра, 1999. – 297 б.

6. Бекмаханов Е.Б. *XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан*. / Е.Б. Бекмаханов – Алматы: «Санат», 1994. – 416 б.

7. Касымбаев Ж.К. *Главный виновник всех беспокойств в казахской степи* / Ж.К. Касымбаев // Столичное обозрение. – 1997. – 29 августа.

8. Касымбаев Ж. *Последний поход хана Кенесары и его гибель (декабрь 1846 - апрель 1847 гг.)*. – Алматы: Ана тілі, 2002. – 200 б.

9. Муканова Г.К. *Раскрыта ли тайна гибели Саржана? (архивные документы о причинах гибели старшего брата Кенесары)* / Г.К. Муканова // Горизонт. – 1996. – 22 марта.

10. Муканова Г. К. *Саржанның өлімі* / Г.К. Муканова // Солтүстік Қазақстан. – 1995. – 6 желтоқсан.

11. Абдиров М.Ж. *Завоевание Казахстана царской Россией и борьба казахского народа за независимость* / М.Ж. Абдиров. – Алматы: Елорда, 2000. – 301 с.

12. Абдиров М.Ж. *История казачества Казахстана* / М.Ж. Абдиров. – Алматы: Казахстан, 1994. – 160 с.

13. Артыкбаев Ж.О. *Материалы к истории правящего дома казахов* / Ж.О. Артыкбаев. – Алматы: Ғылым, 2001. – 204 с.

14. Абуев К.К., Жапекова Г.К. *Губайдулла Уалиханов: жизнь и общественно-политическая деятельность* / К.К. Абуев, Г.К. Жапекова. – Павлодар: Кереку, 2017. – 169 с.

References:

1. Nysanbaj Zhyrau Zhamanqulyly. *Kenesary-Nauryzbaj*. / Zhamanqulyly Nysanbaj Zhyrau.– Almaty: LitRes, 2017. – 21 b. [in Kazakhstan].

2. Zhetpisbaj N.Y. *Zholaman Tilenshiuly koterilisi kezindegi orys shebine shabuylдар zhane olardyn turleri* / N.Y. ZHetpisbaj // Kazakstan tarihyndagy tulgatanu maselelery: Malik-Ajdar Hantemiruly Asylbekov

atty halykaralyk gylymi-tazhibelik konferenciya materialdary 23.05.2019: SH.Uflihanov atyndagy Tarih zhane etnologiya instituty – 2019. – 460 b. [in Kazakhstan].

3. Zhetpisbaj N.Y. Zholaman Tilenshiyly bastazan keterilistiñ zhalpy sipaty / N.Y. Zhetpisbaj // Қазақ тарихы zhurnaly – 2020. – № 12 (189). – 28-32 b. [in Kazakhstan].

4. Kozybaev M.K. Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniya istorii Kazahstana (Izbrannye trudy) / M.K. Kozybaev. – Almaty: Gylym, 2006. – 272 s. [in Kazakhstan].

5. Nazarbaev N.A. V potoke istorii / N.A. Nazarbaev. – Almaty: Atamura, 1999. – 296 s.

6. Bekmahanov E.B. Kazahstan v 20-40-e gody XIX v. / E.B. Bekmahanov. – Almaty: «Sanat», 1994. – 416 b. [in Kazakhstan].

7. Kasymbaev ZH.K. Glavnyj vinovnik vsekh bespokojstv v kazahskoj stepi / Zh.K. Kasymbaev // Stolichnoe obozrenie. – 1997. – 29 avgusta. [in Kazakhstan].

8. Kasymbaev Zh. Poslednij pohod hana Kenesary i ego gibel' (dekabr' 1846 - aprel' 1847 gg.). – Almaty: Ana tili, 2002. – 200 s. [in Kazakhstan].

9. Mukanova G.K. Raskryta li tajna gibeli Sarzhana? (arhivnye dokumenty o prichinah gibeli starshego brata Kenesary) / G.K. Mukanova // Gorizont. – 1996. – 22 marta. [in Kazakhstan].

10. Mukanova G.K. Sarzhannyn olimi / G.K. Mukanova // Soltustik Kazakstan. – 1995. – 6 zheltoksan. [in Kazakhstan].

11. Abdirov M.Zh. Zavoevanie Kazahstana carskoj Rossiej i bor'ba kazahskogo naroda za nezavisimost' / M.Zh. Abdirov. – Almaty: Elorda, 2000. – 301 s. [in Kazakhstan].

12. Abdirov M.Zh. Istoriya kazachestva Kazahstana / M.ZH. Abdirov. – Almaty: Kazahstan, 1994. – 160 s. [in Kazakhstan].

13. Artykbaev Zh.O. Materialy k istorii pravyashchego doma kazahov / ZH.O. Artykbaev. – Almaty: Gylym, 2001. – 204 s. [in Kazakhstan].

14. Abuev K.K., Zhapekova G.K. Gubajdulla Ualihanov: zhizn' i obshchestvenno-politicheskaya deyatel'nost' / K.K. Abuev, G.K. Zhapekova. – Pavlodar: Kereku, 2017. – 169 s. [in Kazakhstan].

УДК 1/14:78 (035.3)

МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.021>

Султанова В.И.,*¹ Абдиханова А.Ж.²

¹к.и.н., ассоциированный профессор университета «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

E-mail: sultanova.v@miras.edu.kz

²к.и.н., старший преподаватель, Центрально-Азиатский инновационный университет,

Шымкент, Казахстан, E-mail: alima1106@mail.ru

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ О КАЗАХАХ В ТРУДАХ ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Аннотация

В данной научной публикации автор попыталась переосмыслить и обобщить творческое наследие известных зарубежных исследователей. Глубокий познавательный интерес к богатейшему историко-культурному наследию народов Центральной Азии, и в том числе казахам у представителей зарубежной научной общественности проявилось после завоевания территории Туркестанского края царской Российской империей. Следует отметить, что в условиях господства царской идеологической системы, когда искусственно подавлялось рост национального и духовного самосознания тюркских народов, изучение этнической истории, культуры, особенностей традиционного уклада жизни, менталитета и психологических особенностей местных народов приобрело новое очертание, смысл и оттенок. Многие видные немецкие исследователи, находящиеся по долгу службы в Туркестанском крае, освещали многогранные стороны традиций, обычаев и наследия прошлого казахов с объективных и правдивых позиций. Несмотря на силовое давление и прессинг со стороны военных и

гражданских чиновников царской пограничной администрации, вверх брал объективный подход в изучении тех или иных актуальных проблем Отечественной истории и этнографии казахского народа. Известные зарубежные исследователи неоднократно раз бывали в Туркестанском крае, с большим интересом и вниманием изучали культуру, быт, специфические особенности и колорит кочевой цивилизации, некоторые элементы как материальной, так и духовной культуры казахского народа.

Ключевые слова: Образ жизни номадов, быт и культура, основные породы домашнего скота, жилище, одежда.

*В.И. Сұлтанова*¹, А.Ж. Абдиханова²*

*¹т.ғ.к, «Мирас» университетінің асоц. профессоры,
Шымкент қаласы, Қазақстан
E-mail: sultanova.v@miras.edu.kz*

*²т.ғ.к, Орталық Азия инновациялық университетінің аға оқытушысы,
Шымкент қаласы, Қазақстан, E-mail: alima1106@mail.ru*

ШЕТЕЛДІК ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚТАР ТУРАЛЫ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЖАЗБАЛАР

Аңдатпа

Бұл ғылыми басылымда автор шетелдік атақты зерттеушілердің шығармашылық мұрасын қайта қарастырып, жалпылауға тырысқан. Шетелдік ғылыми қауым өкілдерінің Орта Азия халықтарының, оның ішінде қазақтардың бай тарихи-мәдени мұрасына деген терең танымдық қызығушылық патшалық Ресей империясы Түркістан өлкесінің аумағын жаулап алғаннан кейін де байқалды. Патшалық идеологиялық жүйенің үстемдігі тұсында түркі халықтарының ұлттық-рухани өзіндік сана-сезімінің өсуі жасанды түрде басып-жаншылған кезде этникалық тарихты, мәдениетті, дәстүрлі өмір салтының ерекшеліктерін, менталитетін зерделеу ісі қолға алынғанын айта кеткен жөн. ал жергілікті халықтардың психологиялық ерекшеліктері жаңа пішінге, мағынаға, реңкке ие болды. Түркістан өлкесінде қызмет атқарып жүрген көптеген көрнекті неміс зерттеушілері қазақтардың өткені мен салт-дәстүрінің сан қырлы беттерін объективті, шынайы позициядан қамтыды. Патшалық шекара әкімшілігінің әскери және азаматтық шенеуніктерінің зор қысымы мен қысымына қарамастан, қазақ халқының ұлттық тарихы мен этнографиясының жекелеген өзекті мәселелерін зерттеуде объективті көзқарас қолға алынды. Белгілі шетелдік зерттеушілер Түркістан өлкесінде бірнеше рет болып, көшпелілер өркениетінің мәдениетін, тұрмысын, өзіндік ерекшеліктері мен бояуын, қазақ халқының материалдық және рухани мәдениетінің кейбір элементтерін үлкен қызығушылықпен және ілтипатпен зерттеді.

Кілт сөздер: Көшпелілердің тұрмысы, тұрмысы мен мәдениеті, негізгі мал тұқымдары, баспана, киім-кешек.

*V.I. Sultanova *¹, A. Zh. Abdikhanova²*

*¹PhD in History, Associate Professor of Miras University,
Shymkent, Kazakhstan, E-mail: sultanova.v@miras.edu.kz*

*²PhD in History, Senior Lecturer, Central Asian Innovation University,
Shymkent, Kazakhstan, E-mail: alima1106@mail.ru*

ETHNOGRAPHIC NOTES ABOUT KAZAKH IN THE WORKS OF FOREIGN RESEARCHERS

Annotation

In this scientific publication, the author tried to rethink and generalize the creative heritage of famous foreign researchers. A deep cognitive interest in the rich historical and cultural heritage of the peoples of Central Asia, including the Kazakhs, among representatives of the foreign scientific community manifested itself after the conquest of the territory of the Turkestan region by the tsarist Russian Empire. It should be

noted that under the dominance of the tsarist ideological system, when the growth of the national and spiritual self-consciousness of the Turkic peoples was artificially suppressed, the study of ethnic history, culture, features of the traditional way of life, mentality and psychological characteristics of the local peoples acquired a new shape, meaning and shade. Many prominent German researchers, who are on duty in the Turkestan region, covered the multifaceted aspects of the history and ethnography of the Kazakh people from an objective and truthful position. Despite the forceful pressure and pressure from the military and civilian officials of the tsarist border administration, an objective approach took up in the study of certain topical problems of the national history and ethnography of the Kazakh people. Well-known foreign researchers have repeatedly visited the Turkestan region, with great interest and attention studied the culture, life, specific features and color of the nomadic civilization, some elements of both the material and spiritual culture of the Kazakh people.

Keywords Lifestyle of nomads, life and culture, main breeds of livestock, housing, clothing.

Введение . На нынешнем этапе суверенного Казахстана, с его выходом на мировую арену, в значительной степени возрос глубокий познавательный интерес у представителей зарубежной научной и мировой общественности к богатейшему историко-культурному прошлому казахского народа. Сегодня настойчивой потребностью времени выступает задача переосмысления и обобщения научного наследия ряда зарубежных исследователей, посетивших Туркестанский край с научной миссией.

Историческая наука Казахстана в условиях господства колониализма и советской тоталитарной системы подверглась в значительной степени деформации. Возможности выявления и введения в научный оборот разнообразных аутентичных источников, были сужены из – за господства классовых политико-идеологических подходов. История в условиях господства колониальной системы к сожалению выполняла функцию поддержку существовавшего в то время режима.

На нынешнем этапе история Казахстана в целом переживает фазу подъема и дальнейшего его развития. В условиях суверенного развития Республики Казахстан, с ростом и возрождением национального и духовного самосознания народов Центральной Азии, восстановлением утраченных и искаженных страниц национальной истории тюркских народов, история казахского народа приобретает новое очертание и оценку.

Нынешнее время требует правдивой оценки и опыта прошлого, ибо в нем мы находим ответы на многие сложные и нерешенные до конца вопросы.

В условиях независимости Казахстана благодаря усилиям ряда известных казахстанских и зарубежных исследователей, были заново восстановлены прежде вырванные и искаженные страницы истории тюркских народов, вскрыты заново немало уникальных и бесценных исторических документов и материалов, касающиеся истории и этнографии народов Центральной Азии. Вместе с тем на данном этапе времени на пути возрождения реальной исторической картины прошлого, сделаны на наш взгляд, начальные шаги. Сохранилось еще немало сложных вопросов и проблем, требующих научного переосмысления с точки зрения современных данных. Среди них безусловно особую актуальность приобретает вопрос исследования роли и места ряда зарубежных исследователей в культурной и духовной жизни народов Туркестанского края после его завоевания царской колониальной Россией.

Как отмечает А.В. Шарипова: «Немецкая историография второй половины XIX начала XX вв. характеризуется повышенным интересом к изучению Средней Азии и Казахстана, обусловленным в тот период Германии возникновением и ходом развития этнологии, истории и других областей знания о человеке как научных специальностей» [1].

Европейские исследователи Казахстана и Средней Азии внесли существенный вклад в изучение культурно- бытовых особенностей, традиционного уклада жизни населения Туркестанского края особо хотелось бы выделить своими величайшими заслугами и ролью известного немецкого натуралиста, отважного путешественника и исследователя истории и этнографии тюркских народов А.Э.Брема.

Методы и материалы исследования. В ходе подготовки данной публикации нами были использованы разнообразные методы, которые были широко востребованы научным и мировым сообществом. Применение сравнительного анализа письменных источников, позволило нам раскрыть в полной степени этническое и культурное своеобразие, национальный колорит и специфику кочевой и оседлой цивилизации тюркских народов, и их роль и место в мировой истории и тюркского мира в целом. Помимо сравнительного анализа первичных источников, касающиеся данной темы исследо-

вания, нами были предприняты попытки внедрения в научный оборот системного и метода исторического познания. Использование различных методов позволило нам представить в реальности действительную историческую панораму прошлого, показать насколько глубоко исторические корни тюркских народов, раскрыть в целостном виде внутренний и духовный мир кочевников – номадов.

Обсуждение. По результатам ряда поездок по Туркестанскому краю, Западной Сибири совместно с известным немецким исследователем Отто Финш, А.Э. Брем подготовил и выпустил в свет интересную и содержательную книгу описывающую экспедицию по Западной Сибири, изданной в Москве в 1882 году.

К.Л. Есмагамбетов отмечает, что данное издание, о поездке в Западную Сибирь, предоставляет большую информацию по разным аспектам общественной жизни народов проживающих в данном регионе. В книге подробно изложены история, этнография, экономика, а также география Казахстана, предоставляются данные о расположении полезных ископаемых. Предоставляются данные по состоянию сельского хозяйства и промышленности в последней трети XIX в. в Семиречье, центральной и восточной части Казахстана. Авторы уделили особое внимание истории вхождения казахских земель в состав империи и строительству оборонительных сооружений в степи, они стремились осмыслить традиционную социальную организацию казахов, затронули вопросы о регулировании правовых отношений и административно-территориальном устройстве края. В данном труде изложены богатые этнографические данные о национальной одежде, пище, жилище, традиционной медицине, космогоническом мировоззрении, народных играх и развлечениях [2].

А.Э. Брем особо отмечает, «Нельзя не согласиться с тем, что киргиз имеет весьма много хороших и весьма мало дурных сторон... добродушный, уступчивый, всегда готовый помочь, вежливый и предупредительный, гостеприимный и великодушный, он является в своем роде превосходным человеком, темные стороны которого легче изменяются, проще и беспристрастнее к нему относишься». Таким образом, характеризуя традиционный уклад жизни, быта и культуры, жилища, одежды, социального портрета кочевых казахов, авторы замечают: «Юрты, то есть конусообразные палатки из войлока, представляют в своем роде наилучший вид переносного жилища номадов. Киргизские (казахские – автор) женщины, особенно нежно заботятся о новорожденных верблюдах. Виденный нами прекрасный пол был одет крайне бедно, в черных изодранных кафтанах, и с грязным, первоначально белым, платком на голове, который впрочем, не закрывает лица, как это собственно предписывает религия, смуглый цвет лица, косо лежащие глаза и выдающиеся скулы напоминают об их монгольском происхождении, которое у мужчин наиболее резко проявляется. Тем не менее, киргизы (казахи – автор) не имеют ничего общего с монголами, и принадлежат к тюркскому племени. Мужчины были одеты в поношенные тулупы, а на головах у них были своеобразные шапки, обшитые лисьим мехом» [3].

В целом на наш взгляд, автор, верно, изложил особенности и этническое своеобразие традиционного кочевого социума, одежду, социальный портрет и некоторые специфические признаки переносного вида жилища кочевников. Но вместе с тем, хотелось бы отметить тот факт, что в условиях господства кочевого образа жизни, кочевникам казахам не всегда удавалось сохранить свою внешность на должном уровне. Это не значит, что он духовно нищ и убог, духовно сильный человек при любых обстоятельствах остается богатым в духовном отношении. Авторов данной работы поразило то, что казахские женщины не закрывают своих лиц, и могли смело поговорить с чужеземцами, и выразить свою точку зрения. В отличие от женщин других тюркских народов, казахские девушки пользовались относительной свободой, не вели затворнический образ жизни, а наоборот могли смело, не боясь притеснений и гонений со стороны мужского сообщества, вступить в диалог и дискуссию с приезжими путниками.

Кроме того, в данной работе авторов, освещаются основные виды породы домашнего скота кочевников, их роль и место в традиционном хозяйстве номадов. По мнению обоих авторов: «Киргизская (казахская - автор) овца высокого роста, крепко сложена, на довольно высоких ногах, имеет горбатый нос и висячие уши. Весом она достигает 4 – 5 пудов, из которых один пуд приходится на курдюк. Руно ее очень грубо, и шерсть ее почти не идет на пряжу, а больше употребляется на изготовление войлоков. Рога у баранов средней величины и загнуты вниз и внутрь, иногда же образуют в некоторой степени наворот. Шкурки ягнят очень ценятся за особенную нежность шерсти, иногда курчавой, а иногда почти гладкой» [4].

Таким образом, из выше сказанного вытекает следующий вывод, что в кочевом обществе номадов, ведущую роль вместе с лошадьми и верблюдами играл мелко рогатый скот. Кочевники – скотоводы в значительном количестве разводили овец, коз и баранов, ибо они пользовались огромным спросом на мировом рынке, снабжали всем необходимым для функционирования и деятельности номадов.

Автор труда раскрывает в полной мере образцы устного народного творчества казахского народа, характеризуют ее основные разновидности, указывают на богатую народную поэзию и искусства профессиональных певцов – импровизаторов. По свидетельству авторов труда: «Киргизы (казахи – автор) обладают весьма развитой народной поэзией, которая при посредстве импровизаторов, передается из рода в род. Многие отборные произведения этой поэзии были собраны и изданы В.В. Радловым. Поэма, описывающая подвиги героя Козы-Корпеша погребенного по преданию недалеко от Аягуза и его любовь к прекрасной Баян-Сулу, дочери киргизского (казахского – автор) султана – заключает в себе не менее 1365 стихов и поражает простотой рассказа, и поистине поэтическим содержанием» [5].

На наш взгляд, оценки обоих авторов вполне объективны, правдивы и обоснованы с научной точки зрения. В прошлом многие известные исследователи отмечали, что устное народное творчество казахского народа богато, содержательно и колоритно. В казахских лироэпических произведениях воспеваются любовь и разлука возлюбленных, тоска и печаль, стремление к созиданиям и ценностным ориентациям.

Авторы труда отмечают крайнюю любовь номадов к своим лошадям. Как пишут авторы: «Находясь на подножном корму круглый год, они сами принуждены заботиться о своем пропитании, в них развивается превосходные качества для верховой езды в степи, выносливость, неприхотливость и быстрота, они одинаково пригодны как для верховой езды, так и в упряжке. Киргизские (казахские – автор) лошади дают не только материал для армии, но употребляется и для перевозки тяжестей, громадные обозы, которые мы часто встречали на пути, запасаются по большей части лошадьми на больших ярмарках в Екатеринбурге, Троицке, Петропавловске, куда они пригоняются киргизами (казахами – автор) тысячами. Лошади составляют главное богатство кочевников, между тем встречаются богатые и состоятельные люди, в хозяйстве которых насчитывалось до 5000 голов лошадей. О.Финш и А.Э. Брем упоминают о том, что кочевники употребляли в пищу кислое густое молоко (айран), а также кисломолочный продукт кумыс, который по их мнениям обладал целебным свойством» [6].

Мы разделяем точку зрения авторов, и считаем, что в кочевом обществе лошадь занимало весьма важное место. Безусловно, казахские лошади отличались выносливостью, обладали способностью пересекать огромные степные пространства, преграды и препятствия. Лошадь была незаменимым животным, без них трудно было бы представить жизнь кочевников – номадов. Помимо перевозок грузов и предметов домашнего обихода, лошади особо ценились на среднеазиатских рынках Средней Азии. Именно в крупные густонаселенные среднеазиатские перевалочные пункты и города перегонялись казахские лошади для их обмена или продажи.

По мнению авторов, киргизы (казахи – автор) занимались охотой, их устарелое орудие садак, жебе, найза, сойыл, шокпар были заменены огнестрельными ружьями, из которого они превосходно стреляли. Киргизы (казахи – автор) охотятся на сайгаков, архаров, горных козлов, диких куланов, медведей, лисиц, корсаков и волков. Зимой киргизы (казахи – автор) загоняют в степь волков, опаснейших врагов их стад, которых забивают длинными дубинками» [7].

В кочевом обществе номадов, охота, скорее всего, выполняло второстепенную роль в повседневной жизни, вероятно, всего служило забавой и их развлечением.

В другом труде «Жизнь на севере и юге. От полюса до экватора» А.Э. Брем приводят ряд интересных и содержательных сведений, касающиеся тех или иных не менее важных аспектов этнографии казахского народа.

Так, например, касаясь ареала расселения казахов, основных деталей жилища, ее устройства и применения в быту, автор отмечает: «Среди кочевников степи выше всех стоят киргизы (казахи – автор), как по численности, так и по культуре. Область их пастбищ или обитание простирается от Дона и Волги до Тянь – Шаня и от Среднего Иртыша на юг до озера Балхаша, даже почти до Хивы и Бухары. Тысячелетний опыт показал, что основным жилищем кочевого пастуха является юрта. Легкая по весу и удобно переносимая, непроницаемая для воды и теплая, защищающая от всякой бури и освежающая при всякой погоде и жаре, удобная и спокойная, простая и в тоже время допускающая богатые

внутренние и наружные украшения, она соединяет в себе так много превосходных качеств, что чем больше узнаешь ее, тем больше ценишь, чем дольше живешь в ней, тем более уютной ее находишь. Она состоит из подвижной, спланивающейся между собой и широко расступающейся решетки, образующей нижние, вертикальные стены остова, и круглого купола, составляющую верхнюю часть, из вставленных между ними стропил и в проделанной в стенах двери, из легких циновок, сделанных из травы чи, вырезанных соответственным образом и чрезвычайно остроумно накладываемых друг на друга войлочных пластинок, которые вместе с циновками составляют наружную обшивку всего остова, и наконец, из войлочных ковров, которые стелятся на землю. На ее установку требуется не более получаса, на разборку еще меньше, для перевозки ее с места на место достаточно силы одного верблюда, но для ее изготовления и украшения нужно много времени и искусство хозяйки, на долю которой достается и труд изготовления, и труд установки юрты» [8].

В целом автор, на наш взгляд, верно, указал основные места обитания кочевников, роль и значение традиционного жилища кочевых казахов, ее устройство, основные элементы, а также применения в традиционном хозяйстве. Безусловно, в условиях кочевого образа жизни кочевников, самым доступным и востребованным видом жилища для кочевых казахов является легко переносимая и удобная для номадов юрта, в которой всегда тепло и прохладно.

Кроме того, в данной работе подробно описываются основные породы домашнего скота кочевников, так например, по свидетельству автора: «Киргизская (казахская – автор) коза – среднего роста, плотного и красивого сложения, с сильным туловищем, с короткой шеей, с маленькой головой, с конечностями пропорциональными туловищу, с большими живыми глазами, с выразительным взглядом, с острыми стоячими ушами, с относительно небольшими рогами, закрученными назад и наружу или наполовину около своей оси, с густой шерстью на лбу, с господствующей окраской красивого чисто белого цвета с черными отметинами» [9].

В целом автор на наш взгляд, дал верную характеристику внешнего физического облика коз, ее разновидностей и пород, характере и роли в традиционном кочевом обществе.

Обращаясь к характеристике казахской домашней кухни кочевых казахов, автор замечает: «В летнее время даже богатый киргиз (казах – автор) питается молочными продуктами, с началом зимы, овцы и козы, лошади и рогатый скот – даже верблюды, часто падают под ударами ножа. Самым благородным мясом считается мясо лошадей и в особенности кобылиц. Мясо овец занимает второе место после конского, в конской туше ценится крестец, в бараньей – грудина, величайшим лакомством признается внутренний жир молодых лошадей, они приготавливаются в виде колбас, коптятся и подается самым почетным гостям вместе с питательным и целебным кумысом» [10].

Таким образом, следует отметить, что пищевой рацион кочевых казахов до проникновения российских переселенцев в Туркестанский край в основном состоял из мяса и молока.

В этой же работе автор отмечает: « из шерсти овец приготавливает киргиз (казах – автор) для себя войлок, шерсть верблюдов перерабатывается в пряжу и ткани, длинная шерсть коз употребляется в виде бахромы для ковров и сукон, из короткой шерсти делается пряжа и тесьмы для юрт, из лошадиного волоса плетутся веревки для арканов» [11].

В другой статье « Бытовая и семейная жизнь киргизов» А.Э. Брем так описывает охоту на волков. Как пишет автор: « Среди рыцарских упражнений киргизов (казахов – автор) следует назвать охоту. За выслеженным волком киргизский (казахский – автор) охотник гоняется с таким рвением, с такой выдержкой, что не обращает даже внимания, если мороз, вдвойне чувствительный при быстрой езде, угрожает ему серьезной опасностью, если например, он ознобит себе лицо и руки, если только лошадь не отказывается ему служить, дело всегда кончается тем, что тяжелая дубина падает на голову хищника. Еще более, чем подобную травлю, он любит охоту с орлом и борзой собакой. Также как и его предки, он умеет приручать и вынашивать орла, которого он держит на руке, обернутого плотной тканью, и сажает на деревянную подставку, прикрепленную к седлу, с высоты которой можно видеть далеко вокруг, и предоставляет своему товарищу обозревать степь, лежащую перед его глазами. Охота предпринимается на волка и на лисицу. У киргизского (казахского – автор) охотника смелость соединяется с выносливостью. Он выказывает замечательную скорость не только в езде, но и в искусстве подстергать и выслеживать дичь. Целые дни он проводит на лошади, что и неудивительно, при его страсти к верховой езде, с фитильным ружьем» [12].

Говоря о развитии домашних промыслов и ремесел, автор пишет: « Он умеет выделывать кожу, изготавливает из нее всевозможные ремни и седла и украшает их железным и серебряным набором, умеет даже ковать ножи и оружие и вообще изготавливать всю нужную для себя утварь» [13]. В данной публикации А.Э. Брема подробно освещаются обычаи сватовства и свадьбы кочевников, размеры

калыма, первого визита жениха в аул невесты, церемония бракосочетания молодых, элементы рождения и воспитания детей, похоронно-поминальные обычаи и обряды и другие.

А.Э. Брем в указанной статье отмечает: « В сравнении с лошадьми, козами и овцами, рогатый скот у киргизов (казахов – автор) играет второстепенную роль. Правда, вблизи каждого аула можно заметить стадо этих животных, но число их не пропорционально количеству овец и коз. Скот крупнее и красивее, чем у русских и сибирских крестьян, но значительно уступает китайскому и не может выдерживать даже отдаленного сравнения ни с одной из выдающихся пород Западной Европы. Он – среднего роста и мясистая, шерсть у него короткая и гладкая, рога длинные и выгнутые, рогатый скот пасется довольно большими стадами, но ему предоставляется отыскивать корм без надзора человека» [14].

В указанной статье А.Э. Брем указывает: « В степях разводят двугорбого верблюда, он массивен и неуклюж, шерсть его густа. Труднее переносит он зимнюю стужу, чем другое домашнее животное, чтобы встать на колени или лечь, ему нужен войлок, но при этом он легко простужается, заболевает и гибнет. Во время линяния его также надо покрывать войлоком, а летом – защищать от укусов комаров и оводов, верхом он может пройти от 50 до 60 верст, неся 25 пудов груза на спине. Он пасется по близости юрты вместе с другими верблюдами вблизи аула, в глазах киргиза (казаха – автор), он кажется священным животным» [15].

В этой же статье А.Э. Брем особо подчеркивает способность, и навыки орошения поливных полей кочевников: « Действительно, он отличается замечательным искусством сооружать водопроводы для орошения своих полей, и обладает притом таким прекрасным глазомером. Его никак нельзя назвать ленивым работником, напротив он очень надежен и прилежен» [16].

На наш взгляд, А.Э. Брем прав в своей взвешенной аргументированной оценке, ибо в рассматриваемый нами период времени кочевники помимо своего основного занятия, умело, и мастерски применяли различные методы орошения и технологию распашки своих посевных площадей, этот факт характеризует их как искусных земледельцев.

Также в данной статье очень подробно излагаются похоронно-поминальные обычаи и обряды кочевых казахов, траурная церемония, положение вдовствующих женщин, их права и обязанности, обычай заклания так называемых «вдовствующих» лошадей. Как отмечает автор: « Как только хозяин юрты испускает последний вздох, возле юрты ставят белое знамя и оставляют его здесь в течение года. Каждый день вокруг него собираются женщины, которые горько причитают по усопшему, сюда же приводят его любимую лошадь, и обрезают ей до половины хвост. С этой минуты на этой лошади никто не ездит. Через семь дней все родственники и друзья покойного, даже живущие или кочующие в отдалении, собираются в юрте умершего, где принимают участие в поминальной трапезе, затем раздают одежду усопшего и обсуждают дальнейшую участь семьи. В годовщину смерти снова собираются в юрте, все приглашенные родственники и знакомые, которые приветствуют одетых в траур женщин и говорят слова утешения. Потом приводят лошадь седлают и навьючивают ее как при переезде, и ведут к мулле, который благословляет ее. Две человека бету ее за поводья, умело опрокидывают на землю, и вонзают в ее тело стальное острие пики, древко передают самому уважаемому из родственников, который ломает его с установленными для этого словами и бросает куски в огонь. Мясо лошади служит для угощения гостей. Женщины снимают своеобразный головной убор, служивший признаком траура, и одеваются в праздничные одежды. Траур заканчивается, и жизнь вновь возобновляется» [17].

По нашему мнению, автор в целом, верно, охарактеризовал особенности похоронно-поминальных обычаев и обрядов кочевых казахов, а также сумел отразить судьбу вдовствующих женщин и их роль и место в традиционном быту кочевников.

В Туркестанском крае побывал известный немецкий исследователь Ф.Шварц, выходец из нижней Баварии, директор Ташкентской астрономической и метеорологической обсерватории. Поселившийся в Мюнхене в 1890 году, он приступил к изданию своих трудов, в которых осветил историю, быт и культуру народов Туркестанского края второй половины XIX века.

Так, например, характеризуя казахскую овцу, автор замечает: « Киргиз – кайсаки (казахи – автор) разводят одну породу курдючных или настоящих мясо-жировых, у них нет хвоста. У этих овец высокий рост, сильные и длинные ноги, горбатый нос, длинные висячие уши, и они достигают веса от 140 до 180 фунтов. Жир на задней части, который киргизы (казахи – автор) называют курдюком, весит около 40 фунтов. Цвет киргизских (казахских – автор) овец светло-коричневый, черный, или пестрый, в основном преобладает коричневый» [18].

Автор труда отмечает о том, что: « домашним промыслом у киргиз – кайсаков (казахи – автор) занимаются исключительно женщины. Главнейшей отраслью этого промысла является изготовление

войлочных полотен, которыми они пользуются для покрытия своих юрт в качестве ковров, подкладок для седел, их продажа составляет важный источник доходов. Кроме войлока, киргизские (казахские – автор) женщины, перерабатывают овечью шерсть, а также козью и верблюжью еще и в нити, ленты, канаты, мешки для зерна, ткани для одежды и грубые ковры. Важной отраслью киргизского (казахского – автор) промысла является также изготовление циновок и испанских стенок из камыша, из которых первые применяются как ковры, а последние – для отделки стенок юрт, кроме того, в большом количестве их продают оседлому населению» [19].

Из выше приведенного вытекает вывод, что в хозяйственно-экономической жизни кочевых казахов, велико была роль казахских женщин. Именно женщины в основном занимались установлением и разборкой юрт, доением кобылиц, овец, верблюдов, плетением циновок и войлочных изделий, воспитанием детей.

Характеризуя питание казахов, автор замечает: « Основное питание киргиз – кайсаков (казахов – автор) молоко, причем молоко всех домашних животных – коров, овец, коз, верблюдов и лошадей. Лучшим является мясо лошади, из которого они готовят свой кумыс. Мясо не жарят, а варят. Киргизам (казахам – автор) не чуждо консервирование мяса. Они либо сушат его на воздухе, либо коптят, вещь отдельные куски мяса на потолочные палки своих юрт над очагом, находившимся в середине юрты» [20].

Также очень красочно и колоритно в статье дано описание национальной игры байги. Это чрезвычайно популярная и волнующая игра, которая организовывается хозяином этого торжества, а порой организуется самими участниками. Устроитель этого праздника кидает только что зарезанную овцу или козу в середину толпы участников игры, которые все сидят на лошади и вооружены обязательными нагайками. Задача состоит в том, чтобы поднять овцу с земли и в полном скаку бросить к ногам устроителя. Выполнение этого, в общем – то легкого задания оказывается немного труднее, чем могло показаться. Едва только один из всадников поднимет на полном скаку с земли овцу к седлу, как его тотчас же окружают со всех сторон, и каждый из них пытается отнять у него его добычу. Победитель в кок-бори получает предварительно определенный приз, который дается устроителем игры денежная сумма, конь или халат» [21].

Говоря об охоте кочевников, автор пишет: « Охота с огнестрельным оружием у них относительно мало распространена, и они используют свои кремневые и фитильные ружья. Они гонятся за волком верхом на лошади и забивают плетью и деревянными палками. Для поимки лисиц, которых киргизы (казахи – автор) так старательно преследуют из – за их ценного меха, пользуются специальными железными капканами. Самая популярная охота у киргизов (казахов – автор) соколиная охота. Соколы, используемые для охоты на более мелкую дичь, такую, как фазаны, дикие гуси, зайцы, чрезвычайно хорошо обучены, для охоты на крупных животных используют орлов (беркутов), которых обучают тому, чтобы выклевать глаза дичи. Важнейшими видами дичи в Туркестане является: тигры, пантеры, леопарды, барсы, антилопы, маралы, кабаны, различные виды коз, лисицы, волки, сурки, барсуки, куницы» [22].

В середине XIX в английский путешественник Т.У. Аткинсон совершил поездку по Казахстану и Сибири. На путешествие протяженностью семь лет его натолкнула высказывание А. Гумбольдта, что в Азии по-прежнему не урегулированы многие вопросы, в том числе географические и этнографические. В течение 1849 г. Аткинсон вместе с женой посетил регионы Каратау, Заилийского Алатау, Актау, и Мустау, достигнув пограничного поста на юге. По возвращении в Санкт-Петербург после долгого пребывания в Средней Азии 1852 г. вдова Аткинсона опубликовала свои мемуары о путешествии. Книга Аткинсона была издана в 1865 г. с русским переводом, содержащим подборку цитат из трудов А.-Т.фон Миддендорфа, Ф.Радде и других путешественников и исследователей. Редакторам сборника удалось объединить в единое целое информацию, которую Аткинсоны освещали в своих книгах об Урале, Сибири и казахской степи. 70-х годах прошлого столетия в Америке труд Т.Аткинсона «Восточная и Западная Сибирь» вышел в свет отдельным изданием. В книге дается подробное описание Сибири, Восточного Казахстана в горах Алатау, показан быт населения, этнография, взаимоотношения отдельных султанов с имперскими властями, экономикой казахских и казачьих поселений. По пути из Аягозы в Семипалатинск Аткинсон встретился с султаном Батыром, а в Алакуле с султаном Буланом, который, по словам самого автора, был довольно известным среди местного населения. В районе Балхаша гостил в ауле султана Барака. Подробно автором были раскрыты социальные взаимодействия в казахском обществе. В списке известных личностей выделяется имя Барака, не исключено, что о нем польский революционер из Аягуза Адольф Янушкевич сообщил в письме товарищу Густаву (июнь 1848 г.), что его он видел вместе с Абаем Кунанбаем – отцом прославленного казахского поэта, просветителя-демократа и

знаменитым поэтом-импровизатором Орынбаем. Аткинсон очень хорошо отзывался о героизме, радушие и творческом таланте казахов. Английский путешественник проявлял большой интерес к преданиям и истории, имеющих отношения к названиям географических местностей, например, Каракол (Қаракөл), горы Калмак (Қалмақ тау), Актас (Ақтас) и Иртыш (Ертіс) и других, в том числе, интересовался легендами, подтверждающие многовековые народные мечты номадов о вере, о любви, о справедливости и доброте. Он подробно описал поэтическую тему любви юнного героя Суюка - сына султана Старшего жуза Тимура и Ай-Ханум - красавицы дочь Джангер-хана. Их побег и трагическую смерть Ай-Ханум, которая стала жертвой тигра в зарослях у реки. Еще одна легенда стала темой его книги, передающая «поэтический дух киргизов». В ней повествовалось о могущественных племенах, живших в степях вокруг Нор-Зайсана. В древности два великана, отец и сын, с целью перекрытия реки приняли решение переместить горы Калмак с реки Тарбагатай на берег Иртыша. Чтобы отдохнуть великаны остановились возле гор Каракол. Спустив гору на землю, сын попросил у отца разрешения повидать свою невесту. «Помни, сынок, - ответил отец, калым еще не заплатили, и тебе нельзя остаться у нее на всю ночь!» Сын пошел к своей невесте. Ее красота так впечатлила его, что он забыл наказ отца, и всю ночь был рядом с девушкой. Когда утром молодой батыр вернулся, он не смог поднять половину горы, как бы он ни старался. Поняв, что сын нарушил приказ, отец рассердился и бросил край горы на землю. Упавшая гора захоронила их обоих. Мать долго ждала возвращения сына с мужем. Она последовала за ними и вскоре увидела гору, под которой были захоронены сын и муж. Долго плакала женщина, сначала кроваво-красными, как камень, а затем чистыми и прозрачными слезами, как вода из ручья. Горы, стали свидетелем ее тоски и слез. В пяти километрах к югу от гор Калмак видны пересечения кварца и белой глины, так "белый камень" - Актас стал названием этой местности. Важнейшей темой в трудах Аткинсона были исторические и археологические памятники: сакральные места, захоронения на северных подгорьях Алатау, между Зайсаном и Балхашом. В сочинении представлены этюды Аткинсона из повседневной действительности казахов, передающие битву казахов всадников, атаки на ночной аул и др. В основном, книга Аткинсона предлагает широкую картину социально-экономического и политического положения казахов. На сегодняшний день она не исчерпала своих информативных ресурсов.

Таким образом, следует отметить, что в данной работе Т.У. Аткинсона в содержательной форме отражены многогранные стороны жизни, быта и культуры казахов, важные элементы материальной и духовной культуры, особенности национального характера, нравов и менталитета. Мы солидарны с точкой зрения К.Л. Есмагамбетова и считаем, что данная работа имеет научную ценность и обогащена ценными историко-этнографическими сведениями и фактами, касающиеся казахского народа.

Заключение. Исходя из анализа работ зарубежных исследователей, изучавших Туркестанский край, в историко-этнографическом направлении вытекает вывод, что благодаря их усилиям и труду на страницах зарубежных периодических изданий были опубликованы ценные сообщения, доклады, в которых затрагивались ключевые и важные аспекты казахской этнографии. Глубокий познавательный интерес у представителей зарубежной научной интеллигенции к истории и этнографии казахского народа был обусловлен ими стремлением познать истоки и корни казахов, проникнуть в глубину их души и внутреннего мира. Вышеуказанные исследователи предприняли попытку переосмысления и обобщения этнической истории, культуры и быта казахов, раскрыть их этническое и культурное своеобразие, национальный колорит и особенности кочевой цивилизации. На наш взгляд, благодаря кропотливому труду зарубежных исследователей, была осуществлена огромная работа по сбору, фиксации и обобщению этнографических сведений, касающиеся истории казахского народа.

Список использованных литератур:

1. А.В.Шарипова Вклад немецких путешественников Отто Финша и А.Э.Брема в изучение истории казахов второй половины XIX - начала XX вв. // Ярославский Педагогический вестник –2012. – № 1 – Том 1. –С.62.
2. К.Л.Есмагамбетов Что писали о нас на Западе. Алма – Ата, 1992.
3. О.Финш А.Брем Путешествие в Западную Сибирь. Москва, 1882. –С. 143.
4. Там же. – С. 150.
5. Там же. – С. 154.
6. Там же. – С. 158.
7. Там же. – С. 160.
8. А.Э.Брем Жизнь на юге и севере. От полюса до экватора. – СПб, – 1891. – С. 98-99.
9. Там же. – С. 100.

10. Там же. – С. 105.
11. Там же. – С. 110.
12. А.Э.Брем *Бытовая и семейная жизнь киргизов // Туркестанский сборник – Том 419. – Ташкент, – 1907. – С. 110.*
13. Там же.– С. 112.
14. Там же. – С. 115.
15. Там же.– С. 117.
16. Там же. – С. 135.
17. Там же. – С. 139.
18. Ф.Шварц *Туркестан – ветка индогерманских народов. // В книге История Казахстана в западных источниках XII–XXвв. Алматы, 2006. Составитель И.В.Захарова. – С. 191.*
19. Там же. – С. 194.
20. Там же. – С. 195.
21. Там же. – С. 196.
22. Там же. – С. 197.
23. К.Л.Есмагамбетов *Что писали о нас на Западе. Алма-Ата, 1992. С. 48.*

References:

1. A.V. Sharipova *The contribution of German travelers Otto Finsch and A.E. Brem to the study of the history of the Kazakhs in the second half of the 19th - early 20th centuries. // Yaroslavl Pedagogical Bulletin – 2012. – No. 1 Volume 1.– P.62.*
2. KL Esmagambetov *What they wrote about us in the West. Alma-Ata, 1992.*
3. O. Finsh A. *Brem Journey to Western Siberia. Moscow, 1882. S. 143.*
4. *Ibid. – S. 150.*
5. *Ibid. – S. 154.*
6. *Ibid. – S. 158.*
7. *Ibid. – S. 160.*
8. A.E. Brem *Life in the south and north. From the pole to the equator. St. Petersburg, 1891. S. 98-99.*
9. *Ibid. – S. 100.*
10. *Ibid. – S. 105.*
11. *Ibid. – S. 110.*
12. A.E. Brem *Household and family life of the Kirghiz // Turkestan collection Volume 419. – Tashkent, 1907.– P. 110.*
13. *Ibid. – S. 112.*
14. *Ibid. – S. 115.*
15. *Ibid. – S. 117.*
16. *Ibid. – S. 135.*
17. *Ibid. – S. 139.*
18. F. Schwartz *Turkestan - a branch of the Indo-Germanic peoples. // In the book History of Kazakhstan in Western sources XII - XX centuries. – Almaty, – 2006. Compiled by I.V. Zakharova. – S. 191.*
19. *Ibid. – S. 194.*
20. *Ibid. – S. 195.*
21. *Ibid. – S. 196.*
22. *Ibid. – S. 197.*
23. KL Esmagambetov *What they wrote about us in the West. – Alma-Ata, – 1992, p. 48.*

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

ӘӨЖ 06.35.51
ҒТАХР 03.61.91

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.022>

А.М. Мамырбеков*¹, Ж.М. Тлемисова²

¹*Alikhan Bokeikhan University, Тарих ғылымдарының кандидаты,
Семей қаласы, Қазақстан Республикасы, E-mail: arafatmamyrbekov@gmail.com.*

²*Alikhan Bokeikhan University, докторант,
Семей қаласы, Қазақстан Республикасы, E-mail: jansaia.86@mail.ru*

XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ
НЕМІС ЖӘНЕ ПОЛЯК ДИАСПОРАСЫНЫҢ МӘДЕНИ ДАМУЫ

Аңдатпа

XX ғасырдың екінші жартысы Қазақстанда социалистік құрылыстың екінші даму кезеңімен сипатталады. Елдің әлеуметтік-демографиялық жүйесінде күрделі өзгерістер орын алды. Бұл өзгерістерге тарихи шынайы бағасын берудің ғылыми ізденістері әлі күнге дейін белсенді жалғасуда. Осыған орай, бұл зерттеу жұмысының басты мақсаттарының бірі ретінде аталған кезеңдегі Қазақстанда өмір сүрген неміс және поляк диаспорасының мәдени даму ерекшеліктері мен қоғамдық рөліне тарихи талдау болып табылады.

Зерттеудің негізгі міндеттерінің бірі XX ғасырдың екінші жартысындағы неміс және поляк этностарының мәдени даму қызметін анықтайтын тарихнаманың пайымдарын талқылау және өзіндік пікір таныту. Осы міндеттің аясында кеңестік және тәуелсіз Қазақстан кезеңдерінде тақырып бойынша жарыққа шыққан еңбектерге тарихнамалық салыстырмалы-талдау жасау алға қойылды. Сонымен қатар, мәселе тұрғысындағы жана архив деректерді ғылыми айналымға қосу да жұмыстың ғылыми тапсырмаларының қатарына жатады.

1950-60 жылдардағы «Жылымық» дәуірінде Кеңестер Одағындағы депортацияланған ұлттардың саяси-құқықтық мәртебелері қалпына келтіріліп, мәдени-әлеуметтік дамуларына мүмкінді берілді. Бұл оң өзгерістердің ықпалы поляк және неміс этностарына да ықпалын тигізбей қоймады.

Зерттеу жұмысының нәтижесінде 1950-1990 жылдары арасында Қазақстанда өмір сүрген неміс және поляк мәдени ұйымдарының қызметінің тұрақты дамығандығына баға бере аламыз. Алайда, аталған мәселенің архив құжаттары тұрғысында кешенді тарихи талдаулармен жалғасын табу қажеттігін атап өтеміз.

Түйін сөздер: КСРО, поляктар, немістер, диаспора, мәдени даму, этномәдени бірлестік, қоғам.

*Мамырбеков А.М. *¹, Тлемисова Ж.М. ²*

¹*Alikhan Bokeikhan University, кандидат исторических наук,
город Семей, Республика Казахстан, E-mail: arafatmamyrbekov@gmail.com.*

²*Alikhan Bokeikhan University, докторант,
город Семей, Республика Казахстан, E-mail: jansaia.86@mail.ru*

КУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ НЕМЕЦКОЙ И
ПОЛЬСКОЙ ДИАСПОРЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Аннотация

Вторая половина XX века характеризуется вторым этапом развития социалистического строительства в Казахстане. В социально-демографической системе страны произошли серьезные

изменения. Научные изыскания, чтобы дать историческую объективную оценку этим явлениям, до сих пор активно продолжаются.

В этой связи, одной из главных *целей* данной исследовательской работы является исторический анализ особенностей культурного развития и общественной роли немецкой и польской диаспоры, проживавшей в Казахстане в указанный период.

Одной из основных *задач* исследования является анализ суждений историографии, определяющих деятельность культурного развития немецких и польских этносов второй половины XX века, и формулировать свою точку зрения. В рамках данной задачи был выдвинут историографический сравнительно-анализ трудов, изданных по теме в советский и независимый казахстанский периоды. Вместе с тем, внедрение в научный оборот новых архивных данных в контексте проблемы также является одной из научных задач работы. В эпоху «Оттепели» 1950-60-х годов были восстановлены политико-правовые статусы депортированных национальностей в Советском Союзе, открылся доступ к культурно-социальному развитию. Влияние этих положительных изменений нашло отражение в культурной жизни польских и немецких этносов.

В *результате* исследовательской работы можно судить о устойчивом развитии деятельности немецких и польских организаций культуры, проживавших в Казахстане в 1950-1990-е годы. Однако отметим, что данный вопрос необходимо продолжить комплексным историческим анализом на основе архивных документов.

Ключевые слова: СССР, поляки, немцы, диаспора, культурное развитие, этнокультурное объединение, общество.

A.M. Mamyrbekov*¹, Zh.M. Tlemissova²

¹Alikhan Bokeikhan University, Candidate of Historical Sciences,
Semey city, Republic of Kazakhstan, E-mail: arafatmamyrbekov@gmail.com

²Alikhan Bokeikhan University, PhD students,
Semey city, Republic of Kazakhstan, E-mail: jansaia.86@mail.ru

CULTURAL DEVELOPMENT OF THE GERMAN AND POLISH DIASPORA IN THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

Abstract

The second half of the twentieth century is characterized by the second stage of the development of socialist construction in Kazakhstan. Serious changes have taken place in the socio-demographic system of the country. Scientific research to give a historical objective assessment of these phenomena is still actively ongoing. In this regard, one of the main *goals* of this research work is a historical analysis of the features of cultural development and the social role of the German and Polish diaspora living in Kazakhstan during this period.

One of the main *objectives* of the research is to analyze the judgments of historiography that determine the activities of the cultural development of German and Polish ethnic groups of the second half of the twentieth century, and to formulate their point of view. Within the framework of this task, a historiographical comparative analysis of works published on the topic in the Soviet and independent Kazakhstan periods was put forward. At the same time, the introduction of new archival data into scientific circulation in the context of the problem is also one of the scientific tasks of the work. In the era of the "Thaw" of the 1950s and 60s, the political and legal statuses of the deported nationalities in the Soviet Union were restored, access to cultural and social development was opened. The influence of these positive changes was reflected in the cultural life of Polish and German ethnic groups.

As a *result* of the research work, it is possible to judge the steady development of the activities of German and Polish cultural organizations that lived in Kazakhstan in the 1950s and 1990s. However, we note that this issue needs to be continued with a comprehensive historical analysis based on archival documents.

Keywords: USSR, Poles, Germans, diaspora, cultural development, ethno-cultural association, society.

Кіріспе. 1950 жылдар Кеңестер Одағында бірқатар элеуметтік-мәдени алмасулармен ерекшеленеді. Сталин құрған тоталитарлық жүйенің құрсаулары босап, қоғамның еркін тыныстануына

мүмкіндік беретін саяси-идеологиялық және мәдени-әлеуметтік қадамдар жасалынды. 1950 жылдардың ортасында Қазақстанның демографиялық жүйесінде тарихи өзгерістердің екінші толқыны басталды. Қазақстанға «Тың игеру» науқанына байланысты КСРО-ның алыс түкпірлерінен көптеген ұлттардың өкілдері қоныс аударды. Олардың арасында поляк, неміс этностарын да атап өтеміз. Әрине, поляктар мен немістердің негізгі дені Екінші дүние соғысынан соң қоныс аударғандығын жақсы білеміз. Соғыстан кейін, депортацияланған немістер комендаттық режимде өмір сүрді. Поляктар болса, бірқатар еркін құқықтарға ие болды.

Н.С. Хрущев негіздеген «Жылымық» кезеңі сталиндік қуғын-сүргінге ұшыраған ұлттардың бірқатар саяси-құқықтық жеңілдіктер алуына жол ашып, мәдени-әлеуметтік дамуына жағдай жасады. Қазақстан Орталық Азия елдерінің ішінде неміс, поляктар тығыз шоғырланған өңірге айналды. Қазақстанда өмір сүретін немістердің мәдени дамуына басқа одақтас республикаларға қарағанда біршама артықшылықтар берілді. Мысалы, 1957 жылы Кеңестер Одағында Қазақстанда ғана неміс тілі ана тілі ретінде мектепте оқытуға рұқсат етілген жарлық шықты [1, 48 б.]. Бұл неміс балаларының өз ана тілдерінде білім алуларына, партиялық органдарда жұмыс істеуге, мекемелерді басқаруға, тілдері мен мәдениетін дамытуға мүмкіншіліктерді ілгерілетті.

1956 жылы Барнауылда алғаш рет неміс тілінде «Арбайт» газеті жарияланды. Барнауыл Шығыс Қазақстанға жақын болғандықтан газетті сол аумақтағы немістер қиындықсыз алып оқуға мүмкіндіктер тапты. 1957 жылы Мәскеуде «Нойес Лебен» неміс газеті жарық көрді. Аталған газет КСРО-ның барлық немістеріне таратылады және тираж саны ұлғайып отырды. Неміс ұлтының реабилитациядан кейінгі шыққан алғашқы неміс тілді басылымдары немістер арасында үлкен мәдени серпіліс туғызды [2, 155 б.].

Поляк диаспорасының ортасында 1960 жылдары мәдени алға жылжушылық әсерлері анық байқалды. Этномәдени бірлестіктің ашылуына мүмкіндік алды. Поляктардың саны немістерден аз болуына байланысты, республикадағы этномәдени бірлестіктер өмірінде айтарлықтай орын болмағанымен, өзіндік ізін қалдырып отырды.

Бұл зерттеу жұмысының өзектілігі кеңестік дәуірдегі мәдени-әлеуметтік қарым-қатынастардың салдарлары мен даму белгілері бүгінгі тәуелсіз Қазақстан ахуалымен тығыз сабақтастық табады. Бүгінгі таңда еліміз этномәдени бірлестіктердің дамуына жан-жақты институционалды қамқорлық танытуда. Сондай-ақ, республика аумағында өмір сүруші этностардың тарихи отанымен байланыстар жасауына мемлекетаралық деңгейде қолдаулар білдіруде.

Материалдар. Зерттеу жұмысының материалдар базасын Қазақ КСР тұсындағы республика тұрғындарының мәдени өмірін жақсарту мен өзгертуге бағытталған әкімшілік-партиялық шешімдер және қаулылар сипатталған архив құжаттары құрайды. Сонымен қатар, поляк, неміс диаспораларының этномәдени бірлестіктерінің ұйымдастырған газет-журналдары, жиналыс қаулылары да материалдар қатарын құрайды. Жоғарыда аталған диаспора өкілдерінің мәдени бірлестіктері ұйымдастырған БАҚ беттеріндегі ақпараттарды талдай отырып, олардың 1970-80 жылдары біршама мәдени бостандыққа ие болғандығына көз жеткіздік.

Әдіснама. Тақырыпты зерттеу барысында кеңестік дәуірдегі мол деректердің сапасымен ұшырасуды ескере отырып, деректану саласының әдістерінің маңызын ерекше атап өту қажет. Оның ішінде деректанулық талдау, сыни көзқарас, дедукция, индукция және т.б. әдістердің қолданыс тапқандығын айқындаймыз. Сонымен қатар, диаспора және демография мәселелері тарихтағы статистикалық мәліметтерге тікелей тәуелді болғандықтан статистика мен демография ғылымдарының теориялық-әдіснамалық тәселдері кең басшылыққа алынды.

Мысалы, демографиялық баланс әдісі кеңестік дәуірдегі поляк, неміс этномәдени ұйымдарын қолдауға бағытталған үкіметтік шығындардың басқа да этномәдени ұйымдарға қолдау көлемімен салыстырып, арақатынасын ажыратуға мүмкіндік берді. Тарих ғылымының әдістерінен тарихи-жүйелік, тарихи-типологиялық, ретроспективті талдау әдістерінің өзекті болғандығына назар аудардық. Мәселен, тарихи-типологиялық әдістің көмегімен этномәдени бірлестіктердің әлеуметтік-мәдени даму ерекшеліктерінің ұқсастығы мен ерекшеліктерін айқындауға қол жеткіздік.

Нәтижелер. Деректерге қарағанда немістердің Қазақстанда XVIII ғасырдың соңынан бастап пайда бола бастаған. Олар сол кезеңдегі Ресей империясының ішкі көші-қон үрдістерінде белсенді қатысты. 1885 жылы немістердің Қазақстандағы алғашқы селосы Рождественское пайда болды [4,б.57]. 1930 жылдардағы Кеңестер Одағындағы кулактарға қарсы күрес, ұжымдастыру науқандары барысында Повольже, Украина, Қырымды мекендеген неміс шаруалары Қазақстанға қоныстана бастады.

1936-1939 жылдары Одақтағы немістерге қарсы жаппай қуғын-сүргін ұйымдастырылды. Оларға идеологиялық тұрғыда сенімсіз элемент ретінде қаралды. Себебі, немістер мәдени тұрғыда өздерінің ұлттық колориттерін, болмыстарын сақтап өмір сүруге ұмтылды және бір мекенге шоғырланып орналасты. Олардың бұл ерекшелігі 1950-90 жылдары да жалғасып тапты [5].

Осыған байланысты, оларды кеңестік тұрмыстық-шаруашылық пен идеологияға тәрбиелеу жұмыстары 1970 жылдары белсенді жүргізілді. Коммунистік партия билігі немістердің мәдени өміріне қолдау білдіре отырып, оларды социалистік өмірге тығыз енуіне ынталандыру жұмыстарын жалғастырған болатын [2, б. 81].

1974 жылы Қазақстанның КП ОК «Неміс ұлтының азаматтары арасында идеологиялық-тәрбие жұмыстарын күшейту туралы» қаулы қабылданды [3, 82 б.]. Аталған қаулы айтарлықтай нәтиже бермегенімен, немістердің мәдени-этникалық даму қозғалысына серпін берді. Жалпы алғанда немістердің тілдік даму сипаттарына көңіл 1960 жылдардың басынан бастап бөліне бастады. Мысалы, 1962 жылы Көкшетау мемлекеттік университетінде неміс тілінде мұғалімдерді даярлау бөлімі ашылды және олар өзінің қызметін табысты жалғастыра білді. Бұл бастама бәсекеге қабілетті немістілді кадрлардың Ақмола, Солтүстік Қазақстан облыстарындағы әлеуетін арттырып қоймай, бүкіл республика аумағындағы неміс тілінің біліктілігін ұлғайтуға септігін тигізді. Бірақ, ортақ қоғамдық тілдік тұрғыда 1960-1990 жылдары өмір сүрген немістер орыстілді қауымға айналды [4, б. 92].

1980 жылдардағы саяси-идеологиялық ахуал немістердің этномәдени ұйымдары КСРО аумағындағы өзге де одақтас республикаларда өмір сүріп жатқан немістермен кең қарым-қатынастар жасауға мүмкіндік берді. КСРО-дағы қайта құру және жариялылық саясаты немістердің ақталуына мүмкіндік жасап қана қоймай, олардың тарихи отандарына қайтуларына жол ашты. Немістердің жаппай көшуі мемлекетке тиімді болып табылмады, осыған орай, КСРО басшылығы неміс мәселесін шешуге тырысты. Министрлер Кеңесі «ЖОО-да, кәсіптік-техникалық училищелерде неміс ұлт өкілдері мамандарын даярлау, орта мектептерде неміс сыныптарын ашу» бағдарламаларын іске асыруды бастағанымен, Одақтық республикалардың тәуелсіздік алуы аталған бағдарламалардың тоқтауына себеп болады [1, 49 б.].

Немістер ассимиляцияға ұшырап, өз ана тілдерін, мәдениетін жоғалта бастады. Бұндай жағдай тек немістерге ғана тән болмады. Қазақстанға қоныстанған өзге ұлттардың барлығы басынан кешірген жағдай еді. Барлық мемлекеттік органдарда, өндірістік орындарда орыс тілінің үстемдігі оларды да ана тілдерінен айыра бастады. Этникалық ассимиляция неміс және поляктардың аралас некеге тұруы арқылы жүрді. Аралас некеден дүниеге келген сәбиге ата-аналары тәрбиені негізінен, орыс тілінде жүргізіп, жалпы ортақ мәдениет пен адамзатқа ортақ құндылықтарды ғана бойына сіңіруге тырысты. Осылайша, ана тілдерінің қолдану аясы да азайып, ұлттық мәдениет жылдан жылға азайа түсті [6, б. 40].

Бұндай үрдіске немістердің аға буыны өз әлінше күресіп бақты. Олар немістердің ассимиляцияға ұшырап бара жатқандығын, ана тілдерінің ұмытылып, жастардың басқаша тәрбие алып, өзгеріске ұшырап жатқандарын айтып дабыл қақты. Соның бір айғағы, Шемонаиха аудандық халық депутаттар Кеңесінің төраға орынбасары И.Никифоровтың 1990 жылы «Партийная жизнь Казахстана» журналының 2 санына жариялаған мақаласы [7, б. 129]. И.Никифоров мырза аудандағы немістердің біртіндеп өз дәстүрлерін, тілдерін ұмытып бара жатқандығын, Шемонаихада ауданында тұратын 4800 неміске небәрі 174 дана неміс тіліндегі газет-журналдар келетіндігін, себебі, неміс жастарының өз тілдеріндегі газеттерді оқи алмағандықтан жазылмайтындықтарын жазады [8, 70 б.].

Неміс және поляк ұлттары Қазақстан мәдениетінің қалыптасуына үлкен ықпалын тигізді. Бірақ қалай дегенмен де, өз ұлттық мәдениеттерін, салт-дәстүрлерін Кеңестер кезінде толыққанды сақтап қалды деп айту өте қиын. Неміс ұлтының өкілдері біршама деңгейде өз мәдениеттерін жаңғырта алды. Себебі, олардың тілі мен мәдениеті мектепте оқытылған еді. Ағылшын тілінің мәртебесі Қазақстан даласына жеткенге дейін, әрбір қазақ ауылдарында неміс тілі оқытылғаны белгілі. Немістердің өз газеттері де жарық көрген болатын. Ал поляктар болса, орыс мектептерінде дәріс алып, өз тілдерін толықтай жоғалтты десе болады. Поляк тілінде газет те, мектептер де ашылмаған еді. Өз тілдерінде кейбір жанұялар ғана тек отбасылық тіл ретінде қолданды. Уақыт өз дегенін істеп, кейінгі уақыттарда өз тілінде сөйлейтін поляктар қалмады.

Алғаш қоныстанған немістер өз мәдениеттерін сақтап қалды деу қиын. Ішкі Ресейден келген немістердің, яғни өз еріктерімен келген отаршылдар Шығыс Қазақстан даласына келместен бұрын орыстық ассимиляцияға ұшыраған болатын. Кейбір мейрамдарын тойлағандары болмаса, жалпы

толықтай ұстанбаған. Кеңестер Одағы кезінде поляктар да, немістер де еркін ұйымдар құрып, өз ұлтының мәдениетін жаңғыртуға кереметтей мүмкіндіктер ала алмаған болатын.

Еліміз тәуелсіздігінің бастапқы жылдары әр ұлт өкілдерінің жиналып кеңесу, әңгімелесу, өздеріне қатысты проблемаларын талқылаудан бастаған ұлттық-мәдени орталықтар, бүгінгі күні Шығыс Қазақстанда тұратын ұлттардың мәдениетін дамытудың нағыз орталығына айналды. Өйткені облыс басшылығы, Шығыс Қазақстан халықтары кіші Ассамблеясының атқарушы хатшылығы оларға барынша жәрдемдесіп, қолдау көрсетіп отырады.

Кейінгі жылдары немістердің арасындағы билингвистілік (орыс және неміс тілдерін қатар қолдану) мүлдем жойылып бара жатқандығы анық байқалады. 1996 жылы Алматыда «Видергебурт» Қазақстан немістерінің қоғамдық бірлестіктері ассоциациясы «Актуальные состояние и перспективы культурной деятельности в местах проживания немцев» атты халықаралық семинар өткізеді. Семинар барысында Қазақстандық немістердің мәдени дамуына байланысты көптеген мәселелер көтеріледі. Семинар барысында «Видергебурт» Қазақстан немістерінің қоғамдық бірлестіктері ассоциациясы төрағасы А.Ф.Дедерер Қазақстандық немістерді ата-бабаларынан қалған мәдени дәстүрді қабылдаған, бүгінгі қоршаған орта мен қазіргі Германия мәдениетін сіңіруші, мәдени симбиоз ретінде қарастырады [9,146.]. Ол Қазақстанда қалған немістердің Германиямен байланыста болмаса мәдениеттерін сақтап қала алмайтындықтарын тілге тиек етеді. Ал неміс театрының директоры В.Бринель Кеңестік немістердің мәдени дамуын екіге бөліп қарастыру керектігін айтады [10, 13 б.]. Оның ойынша, немістердің қуғын-сүргінге дейінгі мәдени дамуы және Кеңестік кезеңдегі мәдениетінің дамуын екіге бөліп зерттелуі тиіс екендігін баяндай келе, екі ғасыр бойы сақталып келген неміс тілінің қазіргі ауыр жағдайына тоқталады, өзінің неміс тілін білмейтін немістердің алдында қойылым қоятынын айтады. Дегенмен, В.Бринель мырза әлі де болса неміс тілінде қойылымдардың жүргізіліп жатқанын, көрермендердің келіп көретіндігіне қуанышын білдіреді.

1990 жылдардың II жартысында, Қазақстанның барлық облыстарында неміс мәдениетін жаңғырту мақсатында облыстық қоғамдық бірлестіктер жұмыстарын жүйелі жүргізе бастады. Тек көші-қон мәселесімен ғана айналыспай, неміс мәдениетінің жаңғыруына атсалысады. Статистика бойынша, ерікті көркемөнерпаздар ұжымдарының саны 88-ге жетеді. Бірақ ұйымдар тек қажет уақытында ғана, яғни мерекелік шараларда ғана бас қосып, жүйелі түрде іс-шара жүргізілмеді [11, 29 б.].

Шығыс Қазақстанға қоныстан немістер мен поляктар ежелден дінге берік және бір діндегі ұлттар. Қазақстандағы ұлттармен қатар, Кеңестік заманда олар да өз діндерін ұстана алмады. Діни салт-жоралғыларды жасырын үйлерінде өткізіп отырды. Балаларын шоқындыру сынды діни рәсімдерді туыстары мен достарының жанұяларын шақырып, дастархан басында өткізуден әрі аса алмады.

Қазақсан аймағына әр кезеңде келген немістер мен поляктар аса діншілдіктерімен көзге түсті. Бауырмалдық қатынастары мен ортақ құлшылық жасау сияқты әрекеттері өзге ұл өкілдерін де қызықтырған. Олардың жасырын құрған қауымдастығына өзге ұлттар да ене бастаған. Бұндай жәйттер жергілікті басқару органдары тарапынан қарсылықтың туындауына әкеліп соқтырады. Олардың ресми тіркелулеріне мүмкіншілік бермейді. Діншіл немістер мәселесі жоғары жақта бірнеше рет талқылауға түседі. 1966 жылдың 3 маусымында Қазақ КСР Жоғары Кеңесінің Президиумы «Діни сенімдер жөніндегі заңнаманы бұзғандығы үшін әкімшілік жазаға тарту» туралы Жарлығы шығады, бұл жарлық немістер арасында діни салт-жоралғыларды орындау мен іске асыруына өзіндік әсерін тигізгенімен де, немістер өз діндерін жетілдіруге заңдық тұрғыда тіркелуге тырысты. 1974 жылы КСРО дін істері жөніндегі Кеңес «Қазақ КСР-де Діни сенімдер жөніндегі заңнаманың орындалуын қадағалауды күшейту» туралы қаулы қабылдайды. Қаулыдан кейін Қазақстанда 14 діни бірлестіктер тіркеледі, олардың 6-ы евангелиялық христиан-баптистері, 3-і лютерандық, 1 католиктік және 1 шіркеулік-меннониттік болып табылды [12, 202 б.].

1974 жылы Қазақстандағы діни бірлестіктердің жалпы саны 516. Соның 222-сі таза немістерден ғана құралған болса, оның 64-і евангелиялық христиан-баптистері (5 мың адамнан тұрған), 109-ы лютерандық (7.8 мың адамнан тұрған), 14-і меннониттер (2 мың адамнан тұрған), 14-і пятидесятник (0.9 мың адамнан тұрған) болған [12, 203 б.].

КСРО кезінде Қазақстандағы немістердің діни ахуалы жіті қадағаланып отырды, олар діншіл ұлт ретінде қауіпті болып саналды. 70 жылдары немістер арасындағы діндерді біріктіретін бірлестік ашу ойластырылды. Басшылық неміс арасындағы діни ағымдардың әртектілігін тіпті олардың құлшылық ету салттарының әртүрлілігін ескермеді. Түсініксіз себептермен ондай бірлестік құрылмады. Кеңестік

тәртіп Қазақстандық немістердің діни қауымдарын үнемі тіркеуге алып, оларды қадағалап, сандық және сапалық көрсеткішіне баға беріп отырған.

Кеңестік кезеңде Қазақстандық лютерандар Қазақстан аумағында өздерінің діни басқармасын құру ұсыныстары қанағаттандырылмады. Қазақстан тәуелсіздігін алғанға дейін, неміс ұлты еркін түрде діни-салт жоралғыларын іске асыра алмады десе де болады.

Кесте 1. Қазақстандағы тіркелген лютеран қауымының сандық динамикасы [7, 55 б.].

Жылдар	1966	1968	1970	1972	1974	1976	1978	1980	1982	1986
Қауым саны	1	2	2	2	2	6	9	26	57	101
Сенушілер	0.48	2.1	2.2	2.5	2.55	3.94	4.76	6.32	-	-
Шоқындыру	-	7	3	1	6	-	39	-	-	-
Конфирмациялар	63	-	53	53	588	110	218	-	-	-

Шығыс Қазақстанда еуропалық ұлт өкілдері аз тұрған жоқ. Бірақ лютерандықты ұстанатындардың түгелі дерлік немістер болды. Басқа еуропалық ұлттар католик болып табылды. 1989 жылдан кейін Қазақстандағы лютерандық шіркеулер күрт азайды. 1989 жылы 171, 1993 жылы 157, 1995 жылы 117, 1998 жылы небары 110 шіркеу қалады. 1993 жылғы есеп бойынша, Шығыс Қазақстан облысында 10 лютерандық қауым, Семей облысында 17 лютерандық қауым тіркелген [12, 56 б.]. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары лютерандық шіркеулер мен қауымдардың күрт төмендеуі, Қазақстандық немістердің тарихи Отандарына көшуімен байланысты болды. Қазір лютерандық Қазақстанда үш бағытта жүргізілуде олар, Евангелия шіркеуі, Лютеран бауырластығы (Братские лютеране), Синода Миссури ізбасарлары [12, 53 б.].

Неміс ұлтының арасында меннониттік діни ағым екінші орынды иеленеді. Лютерандық ағымнан кейінгі немістер арасында таралған меннониттік ағым Кеңестік кезеңде неміс қоныстарында дами түсті. Кеңестік кезеңде аға буындары діндерін ұмытпаған. Олар діни салттарын жасырын орындап жүрген еді.

Кесте 2. Қазақстандағы тіркелген меннониттік ағымы қауымының сандық динамикасы [13, 57 б.]

Жылдар	1968	1970	1972	1974	1976	1978	1980	1982	1986	1988
Қауым саны	1	1	1	2	3	5	6	8	11	11
Сенушілер (мың)	0.7	0.7	0.87	0.91	1.39	1.52	1.64	2.8	2.4	2.2
Шоқындыру	38	36	20	48	51	104	-	-	-	-

Қазақстандық меннонитер бастапқыда этноконфессиялық тұрғыда қарастырылды, яғни меннониттер неміс ұлтынан құралатын еді. Ал кейіннен олардың ұлттық құрамы өзгеріп, еуропа халықтарының басқа өкілдері де ене бастады. Меннониттер осылайша өзге ұлттарды да өздеріне тартып, конфессиналдық діни ағымға айналады.

Қазақстанда барлық ұлт өкілдеріне дәстүрлі өз діндерін еркін ұстануға және салт жоралғыларын орындауға еркіндік берілген. Қазақстан территориясында католиктік көптеген шіркеулер ашылды. 2000 жылы елімізде 66 католиктік діни бірлестік заңды түрде қызмет еткен. Қазақстанда католик дінін ұстанатындардың 70% немістер болса, 18% поляктар құрайды [13, 101 б.].

Қазақстандағы немістердің діни ахуалына байланысты жекелеген зерттеушілер және «Возрождение» Қазақтан немістері қоғамдық бірлестіктері ассоциациясы 2000 жылдары сауалнамалар жүргізіп отырған. Сауалнама нәтижелері бойынша, Қазақстан немістері арасында кейінгі кездері діни ахуал өзгерген. Мысалы, 2000 жылы жүргізілген сауалнама қорытындысы бойынша, 3.1 % атеист, 11.5 % діни мәселелерге селсоқ қарайтындықтарын білдірсе, 58.9% дінге көзқарастарын жақсы деп білдірген, ал қалған бөлігі бұл мәселеге жауап беруге қиналатындықтарын көрсеткен. 2001 жылы болған сауалнамада жағдай сәл өзгергендігін байқаймыз, сауалнамаға қатынасусы немістердің 80.8% дінге деген көзқарастарының жақсы екендігін білдірсе, діни мәселелерге селсоқ қарайтындықтар көрсеткіші 5.8 % төмендеген. Немістер арасында өздерін діншіл ретінде санайтындар жоқ [8, б. 72]. Өртүрлі дін өкілдерінен құралған қоғамда тұру сіз үшін қаншалықты қолайлы деген сауалға 1998 жылы 50% астамы оң қабақ танытса, 2000 жылы 60% астам неміс өздерін Қазақстан қоғамында еркін өмір

сүретіндіктерін білдірген. Шіркеуге баратындар 1998 жылы 17.1 % болса, 2002 жылы 31.8% ұлғайған, олардың арасында кейінгі жылдары мешітке барушылар 4.5 % өскен [10, б. 28]. Көрсеткіштерге назар аударсақ, немістер арасында жыл өткен сайын дінге деген қызығушылық артып келеді. Олардың арасында ислам дінін қабылдап жатқандары да кездеседі.

Ұлттардың өз халқына, оның мәдениетіне деген сүйіспеншілігі, әдет-ғұрыптарын терең зерттеп, насихаттау, жетілдіру, сөйтіп болашақ ұрпақтарына мұра етіп қалдыруға деген құлшынысы, ұлттық-мәдени орталықтар қызметінің жетіле түсуінің негізі болып отыр.

Шығыс Қазақстанның неміс диаспорасы соңғы санақ нәтижелері бойынша, 32141 адам, соның ішінде, Семей аймағы бойынша, 17231 адам болды. Семейдегі неміс орталығының негізгі мақсаты – Ресей немістерін халық ретінде толық ақтауға, тілін, мәдениетін, дәстүрлерін, дінін жаңғыртуға мұқтаж адамдарды әлеуметтік қорғауға, соның ішінде, еңбек армиясына қатысқандарды әлеуметтік қорғауға ұмтылу [5, б. 63].

Қазіргі таңда облыстық құрылымдар құрамына кіретін Қазақстан немістері қауымдастығы – ең ұйымдастырылған, тұрақты және нақтылы құрылым екендігін жалпы жұртшылық мойындаған және де бұл Герман Федеративті Республикасы мен біздің республикамыз арасындағы көпір тәрізді екендігі екі елдің мәдениетінің, бауырластық қатынастарының дамуына, әріптестігіне өз үлесін қосып отырғандығы белгілі.

Қоғамдық-саяси салада біршама табыстарға қол жетті. Барлық қоғамдар мен мәдени орталықтар әділет органдарында тіркелді, ал ПМ, әлеуметтік қорғау және прокуратура органдарының көмегімен қуғын-сүргінге ұшыраған аға ұрпақ өкілдері толық ақталды.

Соңғы жылдары Семейдегі неміс орталығының жұмысы бірнеше бағыттар бойынша жүргізілді. Негізгі атқарылатын істер мәдениет пен білім саласында. Германияның қаржыландыруымен неміс тілі курстары ұйымдастырылды. Оқулықтар, сөздіктер, әңгіме құралдары, көрнекі құралдар және ұйымдастыру техникасы да осы кезден алынды.

«Қайта өрлеу» қоғамы жанынан «Айнхайт-Бірлік» фольклорлық ансамблі құрылып, табысты түрде еңбек етіп келеді. Э.Б.Дорофеева басқаратын бұл ұжым халықтық ансамбль атағын алған және жылда бұл атағын растайды. Бұл ансамбль Алматы қаласында Неміс үйі ашылған кезде Германия және Қазақстан өкіметтерінің өкілдері, республиканың көрнекті адамдары қатысқан осы іс-шарада мәдени бағдарламаны республика бойынша, жалғыз қамтамасыз еткен [5, б. 112]. Сондай-ақ олар еңбек армиясы жауынгерлерінің II съезінің мәдени бағдарламасына қатысты. Ол республикадағы бүкіл фестивальдардың қатысушысы және лауреаты болып табылады. Германияның қаржылық қолдауымен бұл ансамбль Алтайда, Бішкекте, Шымкентте, Жамбылда, Алматыда, облыс аудандарын-да болды. Ресейдің «Россия» концерт студиясындағы гала концертке қатысты. Гастрольдік топта 25 адам бар. Жыл сайын көрмелер, фестивальдар, конкурстер өткізіліп отырады.

Жексенбілік мектептерден басқа «Комплекс» профилактори-санаториде 2000 жылы балалардың тіл лагерлері ашылды. Қайта өрлеу қоғамы мен оның фольклорлық тобы және бишілер ұжымы қала мен облыста өткізілетін бүкіл іс-шараларға қатысады. Шыршалар мен балалар ертеңгіліктері, жаңа жылды қарсы алу шаралары, дискотекалар өткізіледі. Адамдар Рождество, пасха, Егде адамдар күні және басқа мерекелерді оң қабылдайды. Демеушілер көмегімен және өзге де көздерден 290-300 адамға дейін сыйлықтар, жәдігерлер, жүлделер әзірленіп шәй және концерттік бағдарлама ұйымдастырылады [3].

1997 жылы «Видербурт» Қазақстан немістері қоғамдық білестіктерінің ассоциациясы еңбек армияда болған немістердің басын қосып, конгресс өткізді. Конгрессте қарттар көптеген мәселелерді көтерді. Конгреске Семейден Герстнер Альфонс Иванович қатынасып, қарттардың әлеуметтік жағдайының жоқтығын, облыстағы мұрағаттардан өздерінің репрессияға ұшырағандықтары жөніндегі анықтаманы уақтылы ала алмайтындықтарын, мемлекет тарапынан жеңілдіктердің жылдан жылға азайып бара жатқандығын айтып, өкіметке хат жазуды ұсынады. Конгрессте Өскеменнен трудармейцтер қорының төрағасы Штихлинг Артур Густавович Қазақстанда 3 мыңға жуық қана неміс еңбек майдангерлері бар екендігін айта келе, Қазақстанда орын алған әлеуметтік жағдайдың нашарлығына тоқталады. Конгреске жиналған қарттар қауымы Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назрбаевқа хат жолдайды. Хатта ауыр жылдарда немістерді сол кезде болып жатқан соғыс пен оларға деген көзқарастың қатал заманында қазақ халқының оларды жатсынбай, қол ұштарын беріп, көмек көрсеткендеріне рахмет айтады және Президентіміздің ұлттардың мәдени дамуына жасап жатқан еңбектеріне ризашылықтарын білдіре келе, қарттарға жеңілдіктер берілуін сұрайды [9, б. 74].

«Возрождение» қоғамының қызметінің басты бағыттары:

1. Неміс ана тілін қайтадан жандандыру, өз бетімен, мектептерде, ересектерге арналған курстарда үйрену, неміс тіліндегі газет, журналдарды оқу, неміс тілінде хаттар жазу, кездесулер өткізу.

2. Немістің ұлттық мәдениетін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін қайта өркендету.

3. Радио және теледидардан неміс тілінде әртүрлі бағдарламалар беру.

4. Неміс тілінде кинофильмдерге заказ беріп, оларды мектептерде өткізілетін сабақтарға және демалыс күні жұмыс істейтін ересектерге арналған мектептерде неміс тілін үйрету кезінде пайдалану.

5. Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы дәрістік насихат жүргізу, достық кештерін өткізу, Ресей мен Қазақстанда тұратын немістер туралы кітапшалар шығару және тарату. «Возрождение» қоғамы қызметі неміс халқы үшін тиімді екенін өмір көрсетіп отыр.

Бірлестік жанында «Айнхайт» ансамблі жұмыс істейді, бұл ансамбль «Халықтық ансамбль» атағын иеленген. Бұл ансамбль неміс, қазақ, поляк, орыс, венгер, украин тілдерінде өнер көрсетіп, республикаға кең танымал болып отыр. Ансамбль ұжымы барлық қалалық іс-шараларға белсене ат салысып, неміс ән фестивальдеріне қатысып отырады. Ансамбльге жастар кеңінен тартылады. Немістер бірлестігі жастар тәрбиесіне, оларды мәдениетке тартуға зор назар аударады.

Көші-қон проблемалары және тарихи Отанына қоныс аударған туыстармен байланысты үзбей жалғастыру жөнінен жұмыс жүргізіліп, мұнда орталық байланыстырушы буын міндетін атқарады. Басшысы А.Р. Визе Қазақстан халықтары Ассамблеясының мүшесі, өз жұмысын қалалық қоғамдық келісім және тіл саясаты бөлімімен тығыз ынтымақтастықта жоспармен жүргізіп отырады.

Мәселен, Өскемен қаласындағы «Возраждение» неміс ұлттық орталығы немістердің рухани және мәдени қарым-қатынас жасайтын ең қасиетті орындарының біріне айналған. Мұнда қызықты кездесулер, түрлі тақырыптағы мәжілістер, ұлттық мерекелер, балаларға арналған ертеңгіліктер және ересектерге арналған демалыс кештері өткізіліп тұрады. Орталықта неміс тіліндегі әдебиеттер жинақталған кітапхана, «Айнхайт» фольклорлық тобы жұмыс істейді. Орталық Германиямен тығыз байланыс жасап тұрады, тәжірибе жинақтау мақсатында өз мамандарын Германияға жіберіп отырады. Сондай-ақ Германия туралы аудио және видеоматериалдар, неміс әндерінің жазба таспалары, неміс тілі курстарына арналған арнайы оқулықтар алынып тұрады. Орталық неміс тіліндегі түрлі газеттер мен журналдар жаздырып алады.

Неміс халқында Х ғасырдан бері мереке ретінде атап өтіліп келе жатқан «Қасиетті Лаврентий» күнін қаладағы неміс жастары осы орталық арқылы білді. Өскемен қаласында да неміс орталығы өз қызметін атқаруда. «Виденбург» неміс мәдени орталығы негізінен, мәдени істерге көңіл бөледі. Ұлттық сананы оятуды жандандырудың басталуы 1989-1990 жылдарға жатады. Барлық жерде энтузиастардың күшімен «Қайта жаңғырту» қоғамы және немістердің ұлттық-мәдени орталықтары құрыла бастады.

1990 жылы 25 қазанда Шығыс Қазақстан немістерінің ұлттық-мәдениет орталығы («Қайта жаңғырту») құрылды. Орталықтың негізгі міндеттері мен мақсаты неміс тілін мәдениетін, дәстүрлерін, шығыс менталитетін қайта жаңғырту және сақтау болып табылады. Осы міндеттерді орындау үшін Шығыс Қазақстан немістерінің ұлттық-мәдени орталығы ересектер мен балалар үшін неміс тілінің курстарын, кешкі жексенбілік мектептер, балалар мен жастардың «Көгілдір бұғаз» демалыс аймағында тіл лагерін ұйымдастыруда. Сондай-ақ неміс мәдениетінің күндері, Қазақстан немістерін этникалық қайта жаңғырту бағдарламасы шеңберінде басқа да мәдени-бұқаралық шаралар жүзеге асырылады.

Өзі өмір сүрген он жылдан аса уақыт ішінде Шығыс Қазақстан немістерінің мәдени орталығы, аймақ немістерінің шын мәніндегі мәдени және әлеуметтік-гуманитарлық өмірінің орталығы болып алды.

Поляктардың Қазақстанда пайда болуы 1930 жылдардағы сталиндік аумалы-төкпелі кезеңмен сәйкес келеді. 1920-30 жылдары поляктардың КСРО аумағындағы негізгі мекені Украинаның батыс аудандары болып табылды. 1920 жылдан соң Польша мен КСРО арасындағы саяси қарым-қатынастың нашар болғандығы тарихтан белгілі. Ал, кеңестік билік ел аумағындағы поляк этносына идеологиялық сенімсіз деген көзқарас таныты. Олардың саяси-құқықтық және мәдени бостандықтары шектелінді. Ол, 1936 жылдан бастап күшейе түсті. 1936 жылы 28 сәуірде Сталиннің бекітуімен Украина аумағындағы поляктарды Қазақстанға депортациялау туралы бұйрыққа қол қойылды [14, б. 55]. НКВД ұйымы бұл шешімді өзіне тән қимылмен жоғары орындағандығы анық.

Поляктарға қарсы құқықтық шектеулер және Қазақстанға Батыс Украина жерлерінен депортациялау үрдістері 1939-41 жылдары күшейе түсті [14, б. 58]. Поляктар Қазақстанда Ақмола,

Солтүстік Қазақстан аумақтарында шоғырлана қоныстанды. Олардың бүгінгі таңдағы ұрпақтарының саны 35 мыңға жуық болып табылады [15]. Поляктардың Қазақстандағы тілі мен мәдениетінің тарихнамасының көлемі үлкен емес. Этномәдени құрылысын зерттеуге бағытталған кешенді ізденістер аз болып табылады.

Зерттеулерге қарағанда еліміздегі поляктар тілдік тұрғыда орыс және украин тілдерінде қарым-қатынас құрады. Бұған, 1940-1970 жылдардағы кеңестік мәдени саясаттың ықпалы тигендігі сөзсіз. Бүгінгі таңдағы поляктар ана тілін тек діни жоралғыларды іске асыру кезінде ғана қолдануға ұмтылады.

Талқылау. Шығыс Қазақстан неміс мәдениет орталығының жанында 1990 жылдан бастап «Майские ландыши» неміс фольклорлық ансамблі ұйымдастырылып, жұмыс істейді [12, б. 64]. Ансамбль республикалық және облыстық фестивальдарға, неміс мәдениет күндеріне мемлекеттік, қалалық, бұқаралық шаралараға тұрақты қатысады. Орталықтың жанында 1990 жылдан бастап кітапхана жұмыс істейді, оның кітап қоры тұрақты толықтырылуда. Орталықта дәстүрлі халықтық және діни мерекелер өткізіліп тұрады. Діни шараларды өткізу кезінде Орталық лютерандық және католиктік шіркеулермен ынтымақтаса қимылдайды.

Орталықта 2000 жылдан бастап компьютер сыныбы жұмыс істейді, мұнда жастардың компьютермен жұмыс істеуді үйренуге мүмкіндіктері бар.

Облыстық неміс мәдениет орталығында әлеуметтік-гуманитарлық жұмыс ерекше орын алады. Германия жағынан көрсетіліп отырған баға жетпес көмектің арқасында орталық арқылы аз қамтамасыз етілетіндерге, ардагерлерге, мүгедектерге тегін медициналық көмек көрсетіледі, неміс Қызыл Кресінің азық-түлігі, материалдық көмегі, көзілдіріктер, арбашалар және басқалары тегін беріледі. Диалектілер екі топқа: жоғарғы неміс және төменгі неміс топтарына бөлінеді. Дінге сенуші немістер екі діни сенімді ұстанады: католиктік және лютерандық.

2000 жылдан бастап неміс тілі курстарының тыңдаушыларына және орталыққа келушілерге көмектесетін теледидар іске қосылған. Республикада, Шығыс Қазақстан аймағында құрылған қолайлы жағдайлар неміс тілін дамытуға және қайта тудыруға, неміс мерекелері мен әдет-әұрыптарын сақтауға, ана тілінде газеттер шығаруға, теледидар бағдарламаларын көруге, радио хабарларын тыңдауға мүмкіндік беруде, ұлттық мақтанш сезімін туғызуға неміс диаспорасын сақтауға ықпал етуде [5, б. 21].

Бүгінгі күні Шығыс Қазақстанға бауыр басқан немістер еркін, тең құқылы Қазақстан азаматтары ретінде саяси, мәдени дамуына барлық мүмкіндіктер мен жағдайлар жасалған. Егер Қазақстан бүкіл Қазақстанда 470 тен астам республикалық, аймақтық ұлттық мәдени орталықтар болса, соның 10 пайызға жуығы неміс ұлттық-этникалық тобының еншісінде деген сөз. Бұл көрсеткіш немістерді тарихта тиянақты халық десе, ұлттық диаспора ретінде дамуына да тиянақты көңіл бөлетіндігін көрсетіп отыр. Қазақстан бойынша, немістердің 49 этноқұрылымдары мен мәдени орталықтары жұмыс істейді. Ұлттық мектептері мен жексенбілік мектептері ұлттық тілін сақтау мен дамытуға ат салысуда. Неміс тілінде апталық телебағдарламалар бар. Қазақстан бойынша, жұмыс істейтін 6 ұлттық театрдың бірі неміс ұлттық театры болып есептеледі [15].

Германия мен Қазақстан арасындағы ұзақ мерзімді ынтымақтастықтың негізі 1992 жылғы қыркүйекте ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың ГФР-ға алғашқы сапары барысында біріккен мәлімдемеге қол қойылды. Бұдан кейін де Н.Ә. Назарбаев Герман Федеративті Республикасына төрт мәрте іс-сапармен барды. Әр сапар барысында ел Президенті екі ел арасындағы байланыстарды жаңа сатыларға көтеріп отырды [2, б. 35].

Поляктар өз мәдениеттері мен тілдерінің дамуына Кеңестер дәуірінен ұмтылып келді. 1975 жылы Қазақстандық поляктар жоғарыға поляк сыныптарын ашуға ұсыныс жасайды, бірақ ол арман 11 жылдан кейін 1988 жылы ғана іске асады. Ең алғашқы поляк мектебі Көкшетау облысындағы Озерный селосында ашылады [7].

Қорытынды. Жалпы жұмыстың нәтижелерін қорытындылай отырып, Қазақстандағы неміс және поляк диаспораларының мәдени даму тарихының кеңестік кезеңі түрлі саяси-мәдени және әлеуметтік даму сатыларын бастан кешіргендігіне көз жеткіземіз. 1950 жылдардан соң, аталған этностардың мәдени өмірінде бірқатар бостандықтар пайда болды және олар оны тиімді жүзеге асыруға ұмтылды. Ал, КСРО ыдырып, Қазақстанның тәуелсіздікке қол жеткізуі олардың мәдени өмірінде күрделі өзгерістерді туғызбады. Әрине, олардың басым қатары тарихи отандарына оралды. Бұл үрдісте Қазақстан билігі мемлекетаралық қарым-қатынастар орнатып, тарихи-мәдени үдерістің қайшылықсыз

жүзегеа суына мұрындық болды. Ал, елде қалған неміс, поляк этносының өкілдеріне этномәдени бірлестіктер құрылып, ұлттық болмыстарын сақтау жолындағы барлық жәрдемдер көрсетілуде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Карсаков И. Немцы Казахстана: определение берега // Мысль. – 1995. – №6. – С.46-49.
2. Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К. Депортация народов – преступление тоталитарного режима. – Алматы, 1997.
3. Омаров М., Какен А. Познание себя к вопросу о несостоявшейся немецкой автономии в Казахстане. – Алматы, 1998.
4. Аманова А. Динамика численности и география расселения депортированных народов в Казахстане // Поиск. – 2006. – № 3. – С. 141–145.
5. Козыбаев М.К. Немцы Советского Казахстана: факты и действительность / История Казахстана: белые пятна : сб.ст. / сост. Ж.Б. Абылхожин. – Алма-Ата, 1991.
6. Переписка с ЦК Компартии Казахстана, партийными комитетами, творческими союзами по вопросам издания и распространения газеты среди немецкого населения Казахстана: с журналистами, писателями по содержанию газеты (имеется письмо направленное Ч. Айтматову) // ҚРПМ. –885-қор. – 1-тізбе. – 16-іс.
7. Статьи «Горох культура Казахстанская», «Что показало сортоиспытание лугопастбищных трав, качества зерна прежде всего». Оpubл. в журнале «Сельское хозяйство Казахстана» №4 за 1962г., №6 за 1965 г., №12 за 1967 г. // ШҚОҚЗТҚО. – 348-қор, 1-тізбе. – 14-іс.
8. Никифоров И. Каково будущее советских немцев? // Партийная жизнь Казахстана. – 1990. – №2. С. 69-70
9. Дедерер А. Дискуссия после доклада // Материалы международного семинара «Актуальное состояние и перспективы культурной деятельности в местах проживания немцев». – Алматы, 1996. – С.13-14
10. Брингель В. Дискуссия после доклада // Материалы международного семинара «Актуальное состояние и перспективы культурной деятельности в местах проживания немцев». – Алматы, 1996. – С. 16-17
11. Вензель С. Современные условия формирования культурного поля немцев в условиях Казахстана // Материалы международного семинара: «Актуальное состояние и перспективы культурной деятельности в местах проживания немцев». – Алматы, 1996. – С. 29-32
12. Иванов В.А. Традиционные конфессии немцев в Казахстане: история и современность // Сборник материалов международной научно-практической конференции: «Роль религиозных конфессий в жизни немцев центральной Азии». – Алматы, 2002. – С.201-210
13. Иванов В.А., Трофимов Я.Ф. Религии Казахстана. – Алматы, – 1999г. – 192 стр.
14. Пилипенко Г.П., Ясинская М.В. Поляки в казахстанских степях. Исследование языка и культур // Славянский альманах. – 2018. - №2. – С. 52-61.
15. Andrew J. Brown. The Germans of Germany and the Germans of Kazakhstan: A Eurasian Volk in the Twilight of Diaspora. // Europe-Asia Studies. Vol. 57, No. 4 (Jun., 2018), pp. 625-634.

References:

1. Karsakov I. Nemcy Kazahstana: opredelenie berega [Germans of Kazakhstan: definition of the coast] // Mysl'. – 1995. – №6. – S.46-49.
2. Aldazhumanov K.S., Aldazhumanov E.K. Deportaciya narodov – prestuplenie totalitarnogo rezhima [The deportation of peoples is a crime of the totalitarian regime]. – Almaty, 1997.
3. Omarov M., Kaken A. Poznanie sebya k voprosu o nesostoyavshejsya nemeckoj avtonomii v Kazahstane [Self-knowledge on the question of the failed German autonomy in Kazakhstan]. – Almaty, 1998.
4. Amanova A. Dinamika chislennosti i geografija rasseleniya deportirovannyh narodov v Kazahstane [Dynamics of the number and geography of the settlement of deported peoples in Kazakhstan] // Poisk. – 2006. – № 3. – S. 141–145.
5. Kozybaev M.K. Nemcy Sovetskogo Kazahstana: fakty i dejstvitel'nost' [Germans of Soviet Kazakhstan: facts and reality] / Istoriya Kazahstana: belye pyatna: sb.st. / sost. Zh.B. Abylhozhin. – Alma-Ata, 1991.
6. Perepiska s SK Kompartii Kazahstana, partijnymi komitetami, tvorcheskimi soyuzami po voprosoam izdaniya i rasprostroneniya gazety sredi nemeckogo naseleniya Kazahstana: s zhurnalistami, pisatelyami po sodержaniyu gazety (imeetsya pis'mo napravlennoe CH. Ajtmatovu) [Correspondence with the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, party committees, creative unions on the publication and

distribution of the newspaper among the German population of Kazakhstan: with journalists, writers on the content of the newspaper (there is a letter sent to Ch. Aitmatov)] // KRPM. –885-kor. – 1-tizbe. – 16-is.

7. Stat'i «Goroh - kul'tura Kazahstanskaya», «Chto pokazalo sortoispytanie lugopastbishchnyh trav, kachestva zerna prezhe vsego» [Articles "Peas are a culture of Kazakhstan", "What showed the variety testing of grassland grasses, grain quality first of all."]. Opubl. v zhurnale «Sel'skoe hozyajstvo Kazahstana» №4 za 1962g., №6 za 1965 g., №12 za 1967 g. // SHKOKZTKO. – 348-kor, 1-tizbe. – 14-is.

8. Nikiforov I. Kakovo budushchee sovetskikh nemcev? [What is the future of Soviet Germans] // Partijnaya zhizn' Kazahstana. – 1990. –№2. S. 69-70

9. Dederer A. Diskussiya posle doklada [Discussion after the report] // Materialy mezhdunarodnogo seminara «Aktual'noe sostoyanie i perspektivy kul'turnoj deyatel'nosti v mestah prozhivaniya nemcev». – Almaty, 1996. – S.13-14

10. Bringel' V. Diskussiya posle doklada [Discussion after the report] // Materialy mezhdunarodnogo seminara «Aktual'noe sostoyanie i perspektivy kul'turnoj deyatel'nosti v mestah prozhivaniya nemcev». – Almaty, 1996. – S.13-14

11. Venzel' S. Sovremennye usloviya formirovaniya kul'turnogo polya nemcev v usloviyah Kazahstana [Modern conditions for the formation of the cultural field of Germans in Kazakhstan] // Materialy mezhdunarodnogo seminara: «Aktual'noe sostoyanie i perspektivy kul'turnoj deyatel'nosti v mestah prozhivaniya nemcev». – Almaty, 1996. – S. 29-32

12. Ivanov V.A. Tradicionnye konfessii nemcev v Kazahstane: istoriya i sovremennost' [Traditional confessions of Germans in Kazakhstan: history and modernity] // Sbornik materialov mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii: «Rol' religioznykh konfessij v zhizni nemcev central'noj Azii». – Almaty, 2002. – S.201-210

13. Ivanov V.A., Trofimov Ya.F. Religii Kazahstana [Religions of Kazakhstan]. - Almaty, 1999g. - 192 str.

14. Pilipenko G.P., YAsinskaya M.V. Polyaki v kazahstanskih stepyah. Issledovanie yazyka i kul'tur [Poles in the Kazakh steppes] // Slavyanskij al'manah. - 2018. - №2. - S. 52-61.

15. Andrew J. Brown. The Germans of Germany and the Germans of Kazakhstan: A Eurasian Volk in the Twilight of Diaspora. // Europe-Asia Studies. Vol. 57, No. 4 (Jun., 2018), pp. 625-634.

ӘӨЖ 960.03

FTAMP 03.41.91

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.023>

М.Гурсой*¹, Б.Сиздиқов², Н.Таджтбаев³

¹PhD, доц.м.а., Қожса Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология-ғылыми зерттеу институтының жетекшісі ғылыми қызметкері, Түркістан қ, Қазақстан
E-mail.muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

²PhD, доц.м.а., Қожса Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология-ғылыми зерттеу институтының жетекшісі ғылыми қызметкері, Түркістан қ, Қазақстан
E-mail.bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

³«Әзірет Сұлтан» Мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының ғылыми қызметкері,
Түркістан қ, Қазақстан, E-mail.nurzhan-16@mail.ru

МЫҢТӨБЕ ҚОРЫМЫНДАҒЫ КАТАКОМБАЛЫҚ ЖЕРЛЕУЛЕР

Аңдатпа

Мақаланың теориялық бөлімінде катакомба терминінің этимологиясы мен мағынасы талқы-ланып, Евразия даласындағы ерте кезеңге жататын катакомбалық жерлеулер жөнінде мәлімет келтірілген. Мыңтөбе қорымындағы катакомбалар қаңлы кезеңіне тиесілі болғандықтан және тарихи деректер бойынша қорым орналасқан аймақтарда қаңлы тайпалары мекендегендіктен аталмыш тайпаның мәдениеті мен жерлеу дәстүріне тоқталынған. Осыдан кейін Мыңтөбеден табылған катакомбалық қабірлер, жерлеу дәстүрімен бірге тұтастай қарастырылған. 2017 жылы қазылған №3 обадағы катакомбалық жерлеу мен 2022 жылы қазылған катакомбалық жерлеулер арасында өз ара ұқсастықпен

айырмашылықтың бар екендігі аңғарылған. Атап айтар болсақ әр екі обада жерлеулер катакомбалық қабірде жүзеге асырылған. Бірақ №3 обадағы катакомбада ұжымдық жерлеу жүзеге асырылса, №7 обадағы катакомбада жалғыз бір қаңқа жерленген. Ал, №3 обада о дүниелік тарту таралғылар қаңқалардың бас жағына немесе жандарына салынса, №7 обада олар қабір сыртындағы оба үйіндісі астында жатқан жер бетіне орналастырылған. Бұл жағдай Мыңтөбе қорымында әр түрлі сенім өкілдеріне тиесілі түрлі кезеңге жататын жерлеулердің бар екендігін болжауға мүмкіндік берді. Ал, қабір құрылымы мен түрін айқындау мақсатында А.Н.Подушкиннің жасаған сыныптауы келтірілген. Бұл бойынша Мыңтөбедегі қабірлердің «Т» түріндегі катакомба екендігі белгіленген. Салыстырмалы талдау жүргізу мақсатында Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекістандағы катаком-балық қабірлер негізге алынған. Қорытынды да тақырыпқа байланысты болжамды тұжырымдар келтірілген.

Кілт сөздер. Мыңтөбе, катакомба, қаңлы, қорым, оба, жерлеу дәстүрі, көшпелі мәдениет, отырықшы мәдениет.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан қаржыландырылған, жеке тіркеу номері (AP13068455) болып табылатын «Келес өзенінің төменгі ағысындағы обаларды археологиялық және пәнаралық ғылымдар аясында зерттеу» тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде дайындалды.

*Гурсой М.*¹, Сиздиков Б.², Таджибаев Н.³*

¹ Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави, научный сотрудник Научно-исследовательского института археологии, Туркестан, Казахстан

E-mail. muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

² Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави научный сотрудник Научно-исследовательского института археологии,

Туркестан, Казахстан

E-mail. sizdikov.bagdaulet@ayu.edu.kz

³ Научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Азирет Султан», Туркестан, Казахстан

E-mail.nurzhan-16@mail.ru

ЗАХОРОНЕНИЯ В КАТАКОМБАХ В МОГИЛЬНИКЕ МЫНТОБЕ

Аннотация

В теоретической части статьи обсуждается этимология и значение термина "катакомба", приводится информация о ранних катакомбных захоронениях в Евразийских степях. В связи с тем, что катакомбы могильника Мынтөбе относятся к периоду канглы и по историческим сведениям, регионы, где расположен наш могильник, были заселены племенами канглы, была затронута культура и погребальные традиции этого племени. Катакомбы Мынтөбе и погребальная традиция были рассмотрены как единое целое. Отмечаются сходства и различия между захоронениями в катакомбе из кургана № 3, которое было раскопано в 2017 году, и катакомбой, исследованной в 2022 году. В частности, в обоих курганах захоронения проводились в катакомбе. Но если в катакомбе кургана № 3 совершено коллективное погребение, то в катакомбе кургана № 7 одиночное захоронение. Причем в кургане № 3 сопровождающий инвентарь помещался в районе головы или рядом с туловищем, в кургане № 7 за пределами могильной ямы под земляной насыпью. Это обстоятельство позволило предположить, что в могильнике Мынтөбе имеются захоронения разных периодов, принадлежащие представителям разных конфессий. Для того чтобы определить структуру и тип гробницы, приводится классификация, разработанная А.Н. Подушкиным. В соответствии с этим установлено, что катакомбы Мынтөбе являются катакомбами типа "Т". Для проведения сравнительного анализа за основу были взяты катакомбные захоронения Казахстана, Кыргызстана и Узбекистана. В заключении приводятся предварительные выводы по теме.

Ключевые слова. Мынтөбе, катакомба, канглы, некрополь, курган, погребальная традиция, кочевая культура, оседлая культура.

M.Gursoy*¹, B.Sizdikov², N.Tadzhibaev³

¹ Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Senior researcher of the Research Institute of Archaeology, E-mail.muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz
Turkistan, Kazakhstan

² Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Senior researcher of the Research Institute of Archaeology, E-mail.muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz
Turkistan, Kazakhstan

³Researcher of the State Historical-Cultural Museum-Reserve "Aziret Sultan", Turkistan, Kazakhstan
E-mail.nurzhan-16@mail.ru

CATACOMB BURIALS IN THE MYNTOBE BURIAL GROUND

Annotation

In the theoretical part of the article, the etymology and meaning of the term catacomb are discussed, information about catacomb burials dating back to the early period in the Eurasian steppes is given. Due to the fact that the catacombs in the myntobe burial ground belong to the kangly period and, according to historical data, the regions where the burial ground is located were inhabited by the kangly tribes, the culture and burial traditions of this tribe were touched upon. After that, the catacomb tombs found in Myntobe, along with the burial tradition, were considered as a whole. It is noted that there is a difference in similarity between the catacomb burial in the burial No. 3, which was excavated in 2017, and the catacomb burial in 2022. In particular, burials were carried out in a catacomb grave every two plagues. But if a collective burial was carried out in the catacomb of plague No. 3, then a single skeleton was buried in the catacomb of plague No. 7. And in plague No. 3, afterlife spreads are placed on the heads of skeletons or on new ones, in plague No. 7 they are placed on the surface of the earth lying under the mound outside the grave. This circumstance made it possible to assume that in the myntobe burial ground there are burials of different periods belonging to representatives of different faiths. In order to determine the structure and type of the tomb, a classification developed by A. N. Podushkin is given. According to this, it is established that the tombs in Myntobe are catacombs of the "T" type. In order to conduct a comparative analysis, catacomb tombs in Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan were taken as a basis. The conclusion is also given predictive conclusions related to the topic.

Keywords. Myntobe, catacomb, kangly, necropolis, plague, burial traditions, nomadic culture, settled culture.

Кіріспе. Адам баласы өз санасында «өлу, қайтыс болу түсінігін» қалыптастыра салысымен өмірден озғандарды топыраққа көмген. Археология ғылымында мұны ингумация деп атайды. Алғашқы ингумациялық жерлеуді Неандерталь адамы жүзеге асырған. Демек санасында жерлеу түсінігі қалыптасқан ең алғашқы адам бұл – Неандертальдер болып табылады. Археологиялық деректер алғашқы адамдардың қайтыс болғандарды белгілі бір тәртіппен жерлегендігін дәлелдеп отыр. Бұған Загрос тауындағы Шанидар үңгірі мысал бола алады. Аталмыш үңгірде 1957 жылы Ральф Стефан Солецки қазба жұмыстарын жүргізіп алғашқы адамдарға тиесілі бірнеше қаңқа тапқан. Мустье кезеңінің В7 шаршысынан ересек адамның қаңқасы анықталған. Бұл адам сол жанымен жатқызылып оң жақ қолы мен аяғы бүгілген қалыпта орналастырылған. Ғалымдар қаңқаның жанындағы топыраққа талдау жасаған кезде құрамынан гүлдің тозаңын анықтаған. Сонымен қатар бұл гүлдердің түрлі аймақтан алып келінгендігі және осымен мәйіттің үстін жапқандығы белгілі болған. Бұл жағдай алғашқы адамдардың өлімге байланысты ұстанымын немесе ғұрыптық іс-әрекеттерін көрсетсе керек. Бұдан басқа Неандерталь адамының қаңқа сүйектері Франциядағы Ле-Шапель-о-Сен, Ле-Мустье, Ле-Ферасси, Өзбекістандағы Тешик-Таш, Фалестинаның солтүстігіндегі Кебара үңгірі, Харватиядағы Крапина маңындағы үңгір және Португалиядағы Лейриада табылған. Сонымен қатар Ресейдегі Клязьма өзенінің маңында орналасқан Сүңгір тұрағынан о дүниелік заттарымен бірге адам қаңқасы анықталған. Радиоуглеродтық талдаулар нәтижесінде бұл жерлеудің б.з.б. 28-30 мың жылы жүзеге асырылғандығы белгілі болған. Жоғарыда келтірілген деректер қайтыс болу, жерлеу және қабірге о дүниелік заттар салу сияқты түсініктің адам баласының санасына сонау палеолит кезеңінен бастап орныққандығын көрсетеді [32, 7-9]. Уақыт өте келе адам баласы неолит, энеолит, қола, ерте темір және

ортағасырларды бастан кешіп атадан балаға мұра болып жеткен сенім және рухани құндылықтар арқылы жерлеу дәстүрін одан әрі дамыта түседі. Жерлеу дәстүрі әр бір аймақта қоршаған ортаның мүмкіндіктері, халықтардың өмір сүру салты және дүниетанымына байланысты өзгеріп отырады. Б.з.б. II– б.з. VII ғасырларда Сырдария жағалауында өмір сүрген қаңлылар қайтыс болған туыстарын катакомбалық қабірлерге жерлеген. Жерлеудің бұл түрі қаңлыларды басқа көшпелі тайпаларға жақындата түскенімен обалардың тізбектелуі (жүйесіз орналасады) және қабір құрылымында өзіндік ерекшелік байқалады. Катакомбалық қабір түрлі ұзындықта жерден қазылған дромос және осы дромосқа перпендикуляр қиылысатын қабірхана түрінде жасалады. Катакомбалық қабірлерде көбінесе ұжымдық сипатта жерлеулер жүзеге асырылған. Осыдан кейін кіреберісі қам кесекпен, топырақпен, таспен немесе қамыспен бекітілген. Археологтар катакомбалық қабірлерде бұрынғы қаңқалардың бір бұрышқа ығыстырылып, орнына жаңа жерлеулер жасалғандығын байқаған. Бұл жағдай жерлеулердің бір мезгілде немесе араға жылдар салып жасалғандығын көрсетеді. Қаңлыларда о дүние түсінігі болған. Сондықтан қайтыс болған туыстарымен бірге қабірге саздан жасалған ыдыстар, пышақтар, семсерлер, сүйектен жасалған бұйымдар, жебе ұштары, қола айналар, сырғалар, моншақтар және білезіктер секілді о дүнелік тарту таралғылар салған. Бұл мақалада Мыңтөбе қорымынан табылған қаңлы кезеңіне жататын катакомбалық қабірлер жайында мәлімет беріледі.

Материалдар мен әдістер. Мыңтөбе қорымынан аршылған барлық катакомбалар осы мақала барысында қарастырылады. Сондықтан келтірілген деректер тың болып табылады. Бұл жағдай мақаланың маңыздылығын көрсетеді.

Мақалада катакомба ұғымын талқылау, Евразия даласындағы катакомбалық қабірлерге жалпы шолу жасау, Мыңтөбе қорымынан табылған катакомбалық қабірлерді жерлеу дәстүрімен бірге тұтастай қарастыру, салыстырмалы талдау жасау және түрі мен мерзімін анықтау мақсат етілген.

Белгіленген мақсатқа сәйкес археологиялық зерттеу жұмыстары барысында алынған жаңа деректерді жүйелі түрде келтіру, аналогтары жайында мағлұмат жинақтау, оларды сараптау, салыстыру, қорытынды шығару сынды зерттеу әдістері қолданылды.

Талқылау. Катакомба терминінің этимологиясы және анықтамасы. Катакомба сөзі көптеген елдердің археологиялық терминінде кездеседі. Ғалымдар бұл терминді латыншадағы *catacumbae* деген сөзінен шыққан десе кейбір ғалымдар бұл терминнің түп тамырын ежелгі гректің *κατα-κοίταια* *kata-koitao* «төсекке жату» деген сөзімен байланыстырады. Туна Ақчай «Terminoloji Sözlüğü. Antik Çağda Ölümler» атты еңбегінде «катакомбалар жер астындағы аркалы құрылыстар. Мұнда қайтыс болғандар ингумациялық түрде жерленеді. Көлемі бірнеше шақырымға дейін жететін катакомбалар христиан діні алғаш шыққан кезде көптеп қолданылған. Қабірдің бұл түрі Римде христиан дінімен қатар жер астына галериялық түрде жасалған. Наполиде табылған б.з. IX ғасырға жататын жазба деректе *Catacumbas* термині кездеседі» деп келтірген [1, 169]. Ал, Г.Д. Біләлова, С.А. Ярыгин, М.Минарди, Ж.Л. Бонораның «Археологиялық терминдердің мультилингвистикалық сөздігі» атты кітабында катакомба терминіне мындай анықтама келтірген. «Табиғи немесе жасанды жер асты құрылысы. Ежелде діни жораларды өткізу мен мәйітті жерлеуге қолданылған. Қабірдің бүйірін кәулеп қазған қосымша үйі болатын жерлеу құрылысы, дромосы және жерлеу камерасынан тұрады» [2, 90]. Евразия және Орта Азия даласында жүргізілген археологиялық зерттеулер барысында дромосы мен адам жерлейтін камерасы бар қабірлер табылған. Ғалымдар бұл қабірлерді Римдегі катакомбаларға ұқсатса керек бұларды ғылыми айналымға «катакомба мәдениеті» немесе «катакомбалық жерлеу» деп енгізген.

Евразия даласындағы катакомбалық жерлеулер. Евразия даласында б.з.б. XXV ғасырда құдық секілді тік шұқыры менжанында дромосы және камерасы бар жерлеу құрылысы пайда бола бастайды. Қабірдің бұл түрін алғаш рет XX ғасырдың басында В.А.Городцов зерттеушілігіне «катакомба мәдениеті» деп енгізеді. Аталмыш ғалым бұл мәдениетті «шұңқыр мәдениетінің» жалғасы ретінде қарастырып оны ерте катакомба, дондық катакомба, харьков-воронежжылық катакомба және ингильдық катакомба мәдениеті деп бірнеше топқа бөледі. Катакомба мәдениеті шұңқырлықтарды біршама жерінен ығыстырып тастайды. Еділ, Днепр, Қырым және Курскіге дейінгі территорияға таралады. Бұл территориялардың барлығында жерлеу дәстүрі мен материалдық мәдениетінде ортақ ерекшеліктер байқалады. Катакомбалықтар мойны цилиндр тәрізді, табаны тегіс, бүйірі шығыңқы саз ыдыстар жасаған. Саз ыдыстардың беткі жағы «созылған баулармен» өрнектелген. Катакомба қауымдастығының шығу тегі әлі шешімін таппаған. Бұл қауымдастық өзен бойларына қоныстар салып мал шаруашылығы мен айналысқан. Днепр және Дон өзендері бойындағы қоныстардан жылқы, сиыр, қой және балықтардың сүйектері табылған. Қазба барысында сүйектен жасалған кетпендер, орақтар

және дән үгіткіштер табылған. Бұлар катакомбалықтардың өмірінде егіншіліктің де өзіндік орын алғанын көрсетеді. Ресейдің Ростов облысындағы катакомбалардың бірінен төрт доңғалақты үлкен арба табылған [3]. Сірә бұл арбамен қайтыс болған адам тасымалданып, жерлеу жоралғысы атқарылғаннан кейін өзімен бірге қабірге көмілген болса керек.

Ерте темір дәуірінде Қаратеңіздің солтүстік жағалауында өмір сүрген тайпалар қайтыс болған туыстарын катакомб қабірлерге жерлеген. 1977 жылы В.С. Олховский Дунай мен Дон өзені арасында анықталған 422 катакомб қабірді зерттейді. Нәтижесінде оларды скиф ескерткіші ретінде қарастырып «дромоссыз бір камералы катакомб қабір», «дромосы мен камерасы жалғыз катакомб қабір», «дромоссыз көп камералы катакомб қабір», «жалғыз дромосты, көп камералы катакомб қабір», «көп дромосты және камералы катакомб қабір» деп бес топқа бөледі. Бұл топтар құрылыс ерекшелігіне қарай өз ішінде сегіз типке бөлінеді [4, 108]. Осылайша В.С. Олховский Қаратеңіздің солтүстігінде анықталған катакомб қабірлерді аналитикалық тұрғыдан талдап, жүйелейді.

Сармат тайпалары өте сирек жағдайда болса да қайтыс болған туыстарын катакомбалық қабірге жерлеген. К.Ф. Смирнов «Сарматские катакомбные погребения южного приуралья – поволжья и их отношение к катакомбам северного кавказа» атты мақаласында оңтүстік орал өңіріндегі катакомбаларды үш түрге бөлсе, кавказ маңындағыларды төртке бөлген. Солтүстік Кавказ аймағындағы Байтал Шапқан, Учкөкен, Юца, Мало-Кабардин, Брут, Алхан-Кала, Джеми-Кент және т.б. қорымдардан сарматтарға тиесілі катакомб қабірлер анықталған. Бұл жердегі қабірлердің басым көпшілігі б.з. I-V ғасырларына мерзімделген. Оңтүстік орал маңындағы Пятимар I және Мечетсай қорымдарында катакомбалық қабірлер табылған. К.Ф. Смирнов бұларды б.з.б. VI-V ғғ. мерзімдеген. К.Ф. Смирновтың мақаласында Еділ және Жайық өзендері жағасында прохоров кезеңіне жататын 500-ге жуық қабірдің зерттелгендігі және осылардың ішінде он бесінің катакомба екендігі жазылған [5, 73]. Демек бұл мәлімет сарматтар тарапынан катакомбаның өте сирек қолданылғандығын көрсетеді.

1976 жылы Б.Ф. Железчиковпен В.А. Кригер Қазақстанның батысында Теректі ауданы Новопавловка ауылы маңындағы қорымда қазба жұмыстарын жүргізіп (№5 және №7 обалар) нәтижесінде сарматтарға тиесілі катакомбалық қабірлерді анықтаған. Зерттеушілер Елек өзені мен Еділ өзені арасында аршылған катакомбаларды үш типке бөліп б.з.б. IV – III ғасырларға мерзімдеген [6, 218].

Маңғыстау ауданындағы Шағатай маңында 1985 жылы қазба жұмыстары жүргізіліп нәтижесінде 6 м тереңдіктен катакомбалық қабір анықталған. Жерлеу камерасы жоспарда дөңгеленіп келген. Көлемі 4,2x3,6 м. Қабірдің биіктігі 1 м. Камераға 15 қаңқа жерленген. Ағаш зембілдің үстінде жатқан қаңқаның басы оңтүстікке бағытталған. Зембілдің бетіне схемалық түрде қос өркешті түйе бейнеленген. Қаңқалардың жанынан шыны моншақ, ағаштан жасалған ыдыстың қақпағы мен тарақтың бөлшегі және сүйек қасық табылған. Табылған заттар б.з.б. 3-2 мерзімделген.

Маңғыстау ауданындағы Сырлытамнан 1999 жылы кездейсоқ жағдайда катакомбалық қабір анықталған. Реперлік нүктеден 4 м тереңде жатқын камерадан үш адам қаңқасы аршылған. Өкінішке орай қабір ерте кезде тоналған. Қабірден қылыш, қанжар, темірден жасалған жебе ұштары, тастан жасалған құрбандық тас, ағаш ыдыстың ішінде қойдың алдыңғы аяғы табылған. Қабірдегі ер адамның бас сүйегі жасанды түрде деформацияланған. Осы жағдайды негізге алған ғалымдар бұл катакомбаға көшпелі ақсүйектердің жерленгендігін тілге тиек еткен [7, 179].

Б.з.б. II ғасырдың екінші жартысында ғұндардың шығыстағы жаңа жерлерді жаулап алу әрекеттерінен кейін тарихта «Халықтардың ұлы қоныс аударуы» деп аталып кеткен тарихи оқиға орын алады [8, 272]. Осы кезде Қазақстан (Сырдария өзенінің ортаңғы ағысынан бастап төменгі ағысына дейінгі аймақта, Талас өзені бойында, Қаратаудың оңтүстік беткейінде) және Орта Азия жерінде (Қырғызстанда, Ташкент маңында, Ферғана даласы, Бактрия және Соғды аймағы) катакомбалық жерлеулер айтарлықтай күрт өседі. Археологтардың басым көпшілігі бұл жерлеулерді қаңлылармен байланыстырады [9]. Осы мақалада қарастырылғалы отырған Мыңтөбедегі катакомб-балар да қаңлы кезеңіне тиесілі болғандықтан негізгі тақырыпқа тоқталмас бұрын алдымен қаңлылар жайында мағлұмат беруді жөн көріп отырмыз.

Қаңлы атауы, өмір сүрген территориясы, шаруашылығы және жерлеу дәстүрі. Қаңлы мемлекеті б.з.б. II ғ – б.з. V ғасыр аралығында – Қазақстан территориясында болған тайпалық бірлестік. С.Жолдасбаев қытай деректеріне сілтеме жасай отырып қаңлылардың қаңжүйлер деп аталғандығын хабарласа, «Авеста» мен «Махабхарата» атты үнді кітаптарында канха деген атпен кездеседі деп көрсеткен. Сонымен қатар Түркі руналық жазуларында Кангю-тарбанд деген қала атының аталатындығын атап өткен. С.Жолдасбаев «Кангю, кангха, Кангю-тарбанд» сөзінің жазба деректерде

сақталуын назарға ала отырып, қаңлы тайпалар бірлестігінің жай ғана ру тайпалық деңгейде өмір сүріп қоймағандығын олардың мемлекеттік дәрежеге көтеріліп, басқа елдермен тең дәрежеде қарым-қатынас жасаған болу керек деп тұжырымдаған [10, 104-105]. Н.Мыңжан Жапон ғалымы Сироториге сілтеме жасай отырып «Бұрынғы заманда Сырдарияның Ташкент қаласына сәйкес келетін тұсы «канқ-қи» өзені деп аталған. Сырдарияның орта және төменгі ағысы «канкар-кангар» деп аталған.....» деген құнды дерек келтіреді. Осыдан келіп Сырдария өзенінің ортаңғы ағысы «Қаң» немесе «Қан» деп аталған, осы территорияны мекендеген халықтар Қаңлы деген атқа ие болған деген пікірлер қалыптасқан [11, 89].

Қытай деректерінде қаңлылардың Сусе, Фуму, Юени, Ги және Юеген аймақтарына иелік еткендігі жазылған. Қазіргі таңда бұл аймақтардың қай территорияларға сәйкес келетіндігі жөнінде ортақ пікір жоқ. Мысалға, С.П. Толстов бұл бес иеліктің ішінен Сусені Қашқадариядағы Шахрисабзқа, Фумуну Зеравшан өзені маңына, Юенині Ташкент аймағына, Гині Бұхараға, ал Юегенді Хорезм территориясына орналастыра келе қаңлылардың жері шығыста Ферғана, оңтүстікте Парфия және Бактрия, батыста Бұхара даласы мен Хорезм аймағын қамтиды деп көрсеткен. Бұл мәселе бойынша А.Н. Бернштамда зерттеу жүргізіп өз пікірін ұсынған. Ол, Юегенді Хорезмге, Гині Сырдария жағалауына, Фумуну Жаңқорғаннан Қазалыға дейінгі аймаққа, Сусені Сырдарияның орта ағысы, Арыс және Қаратау маңына, ал Юенині Ташкент аймағына орналастырған. Қаңлылардың шығыс шекарасын Талас өзенінен бастатқан. Сонымен қатар Иран және Үнділердің ежелгі діни кітабы мен дастанын негізге ала отырып Сырдарияның орта ағысын қаңлылардың байырғы жері ретінде көрсеткен [12, 272-274].

Л.М. Левина бойынша қаңлы мемлекетінің аумағы Қаратаудың етектерін, Ташкент жазирасын, Сырдария, Қуандария және Жаңадария аймақтарын алып жатты. Аталмыш ғалым Ташкент жазирасы, Сырдария өзенінің орта ағысы мен төменгі ағысында жинақталған саз ыдыстар негізінде қаңлы мәдениетін орналасқан аймағына қарай қауыншы, отырар – қаратау және жетіасар мәдениеттері деп үшке бөлген [13, 250]. Біз қарастырып отырған аймақ қауыншы мәдениеті ареалына кіреді.

С.Жолдасбаев өз еңбегінде археологиялық зерттеулерді негізге ала отырып қаңлы тайпаларының өмір сүрген негізгі территориясы ретінде Қазақстанның оңтүстік өңірін, Сырдария, Талас өзендерінің аңғарларын, Қаратаудың солүстік-оңтүстік баурайлары және Арал теңізінің жағалуында өмір сүрген деп нақты атап өткен [14, 42].

Қаңлылар жазба тарихта б.з.б. 3 ғасырдан бастап белгілі болған. Қаңлылардың негізгі өмір сүрген территориясы Сырдария өзенінің ортаңғы ағысы мен Қаратау өңірінде болған. Күші шарықтау шегіне жеткен дәуірде олар Ташкенттен Хорезмге дейінгі аймаққа үстемдік еткен. Ал, б.з.б. 1-ғасырдың аяқ жағынан бастап территориясын Ферғана және Соғды жеріне дейін кеңейткен [11, 91].

Қаңлы мемлекетінің территориясы табиғи-климаттық және ландшафттық-географиялық тұрғыдан құнарлы тау беткейлерінен, өзенді аңғарлардан, кең-байтақ дала кеңістіктерінен, шөлейттер мен шөлдерден құралған. Шағын аудандардағы тұрғындардың шаруашылығы қоршаған ортаның мүмкіндіктері негізінде қалыптасты. Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы аймақтарда, Зеравшан аңғарында және Ташкент алқабында отырықшылық мәдениет дамып ежелгі қоныстар мен қалалар қалыптасқан. Осы өңірдегі тұрғындардың шаруашылығы жартылай көшпелі мал шаруашылығы мен суармалы егіншілікке негізделді. Мысалға, Сырдария өзенінің төменгі ағысында орналасқан Жетіасар мәдениетіне тиесілі алқаптарда адамдар су тасыған өзендерді, тоғандарды және көп күш жұмсауды қажет етпейтін шағын суландыру жүйелерін пайдаланып егін екті. Отырар өңіріндегі Көк-Мардан ескерткіші маңында қаңлы кезеңіне жататын суландыру жүйелерінің орны жақсы сақталған. Мұнда жүргізілген зерттеу жұмыстары нәтижесінде Арыс өзенінің ескі арналарында топырақпен үйілген тоғандар тұрғызылғандығы, осы тоғандардан егістіктермен бақшаларға су ағатын арықтар тартылғандығы белгілі болды. Әуеден жүргізілген барлау жұмыстары арқылы арықтардың іздері, каналдар мен су бөгеттерінің ізі анықталды. Қаңлыларға тиесілі қалашықтарды қазған кезде арпа, бидай, тары қалдықтары, қауын, қарбыз, алма, жүзім, өрік және т.б. дақылдар табылған [12, 282]. Қазба жұмысы кезінде Қостөбе, Ботайтөбе, Ақтөбе қалашықтарынан ақ егістіктің, көк егістігінде егілгендігін көрсететін дәндер және түрлі тас үккіштер, соққылар, тас диірмендер табылған. Тұрғын жайлардың ішінен астық сақтайтын ұралар көп табылған [14, 45]. Сонымен қатар қазба жұмыстары барысында үй жануарларының ішінен қой, ешкі, сиыр, жылқы сүйектері, ал жабайы аңдардан елік, таутеке, арқар, киік, марал, қабанның сүйектері табылды. Бұлардың барлығы қаңлы тайпаларының бақташылықпен және де жабайы аңдарды аулаумен айналысқандығын көрсетеді [12, 282].

Келес өңірі ұзақ жылдар бойы көшпелі және отырықшы мәдениеттердің басын қосқан аймақ болды. Сондықтан бұл өңірде қаңлы кезеңі тұрғындары қамалды қалалар соғып, көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен қатар суармалы егіншілікпен айналысқан. Мұны бұрынғы қалалардың үйінділерімен біздің заманымыздың алғашқы ғасырларында Шыршық өзенінің оң жағалауынан қазылған 20 шақырым ұзындығындағы Зах каналы делелдей түседі.

Қаңлылар қолөнер бағытын да белгілі дәрежеде дамыта түсті. Археологиялық деректер керамика жасау ісі, темір ұсталығы, зергерлік өнер, сүйек ұқсату өнері, тоқыма ісі және т.б. қолөнер түрлері бойынша өз шеберлерін қалыптастырғандығын аңғартады. Әсіресе археологиялық табылымдар жергілікті жерде металлургия өндірісінің айтарлықтай қолға алынғандығын көрсетеді. Ташкент оазисіндегі қалалар мен қоныстар металлургия өндірісінің ірі орталықтары ретінде белгілі болды. Аталмыш өңір біз қарастырып отырған Мыңтөбеден не бәрі 35 шақырым шығыста орналасқан. Бұл Күлтөбенің де осы салада айтарлықтай орны бар екендігін болжауымызға мүмкіндік береді.

Қаңлылар ішкі және сыртқы сауда саттық ісінде айтарлықтай дәрежеде дамыта түскен. Ішкі сауданы атқару үшін ең дамыған аймақтардағы қалалы орталықтарда базарлар ұйымдастырылды. Мұны сол кезеңдегі жергілікті монеталардың соғылып шығарыла бастауы дәлелдейді. 2000 жылдарға дейін салмағы әр түрлі 1300 ден астам мыс монета табылған. Бұл монеталардың барлығында дерлік билеуші қырынан бейнеленген. Қазіргі таңда бұл көрсеткіш арта түскен болу керек. Қаңлы тайпалары сыртқы сауда да көптеген елдермен байланыс орнатқан. Қаңлы дәуірінің ескерткіштерінен қытайдың, сасанилердің, кушандардың монеталарымен қоса Қаратеңізбен Сирия аймағында дайындалған шыңылтырлы моншақтар, Үндістанның қызыл түсті маржан моншақтарымен піл сүйегінен дайындалған шаш түйреуіштері, Жерорта теңізі жағалауынан әкелінген фибулалар және т.б. заттар табылды. Бұл табылымдар Қаңлылардың Қаратеңіз өңірімен, Иранмен, Сириямен, Үндістанмен және Қытаймен сауда байланыстарын орнатқандығын айғақтайды [12, 272-287].

Жерлеу дәстүрі. Ғылыми айналымға енген деректерге сүйенсек қаңлылар қайтыс болған туыстарын катакомбалық және сағана (наус) қабірге жерлеп үстіне топырақ үйген [15, 119-141; 16; 57]. Жерлеудің бұл түрі қаңлыларды басқа көшпелі тайпаларға жақындата түскенімен оба және қабір құрылымында өзіндік ерекшелік байқалады. Катакомбалық қабір түрлі ұзындықта жерден қазылған дромос және осы дромосқа перпендикуляр қиылысатын қабірхана түрінде жасалады. Катакомбалық қабірлерде көбінесе ұжымдық сипатта жерлеулер жүзеге асырылған. Осыдан кейін кіреберісі қам кесекпен шегенделген. Бұдан бөлек кейбір жағдайларда өлгендерді керамикалық ыдыстарға салып жерлеген.

Археологтар катакомбалық қабірлерде бұрынғы қаңқалардың бір бұрышқа ығыстырылып, орнына жаңа жерлеулер жасалғандығын байқаған. Бұл жағдай жерлеулердің бір мезгілде немесе араға жылдар салып жасалғандығын көрсетеді. Қаңлыларда о дүние түсінігі болған. Сондықтан қайтыс болған туыстарымен бірге қабірге саздан жасалған ыдыстар, пышақтар, семсерлер, сүйектен жасалған бұйымдар, жебе ұштары, қола айналар, сырғалар, моншақтар және білезіктер секілді о дүнелік тарту таралғылар салған [9].

Қаңлы тайпаларының жерлеу дәстүрінде сағаналар да ерекше орын алған. Бұлар ішке кіретін арка іспетті дромосымен бірге бір немесе екі камералы түрде пахса немесе кесекпен тұрғызылған. Кіреберіс аузы пахсамен, кесекпен немесе тас плитамен шегенделген. Кейбір сағаналарда қабырғаның ішкі бетінде ниша орнатылған. Сонымен қатар ішкі кеңістігіне екі немесе үш қабырғасын жағалай сыпа орнатылған және лаймен сыланған. Бір жағдайда беткі жағы жұмыр тастармен көмкерілген сыпа анықталған [17, 119-141].

Қаңлы кезеңінің ескерткіштерін ХХ ғасырда Г.В. Григорев [18], Т.Агзамходжаев [19], Л.М. Левина [13] зерттесе, қазіргі таңда К.М. Байпаков, Е.А. Смагулов, А.А. Ержигитова [9], А.Н. Подушкин [20] және т.б. ғалымдар зерттеп келеді. Әсіресе соңғысы Арыс өзені бойында орналасқан Ақтөбе мен Алтынтөбе қорымдарын зерттей келе қаңлы кезеңінің жерлеу дәстүрін, материалдық мәдениетін және катакомбалық қабірлердің құрылымдық ерекшелігін анықтап оларды бес түрге бөледі. Аталмыш ғалымның жіктеуі бойынша 1-Түр; Дромосы төртбұрыш пішінде траншея тәрізді. Кіреберіс аузы обаның орта тұсынан басталады. Камерасы сопақ, аркалы болып келеді. Дромосы мен камерасы оңтүстіктен солтүстікке қарай бағытталады. Дромостың көлемі 2,6-3,5x0,9x1 м, Камералардың көлемі 1,9-2,2x1,6-1,8 м шамасында болады. Камера обаның солтүстік бөлігінде, етекке жақын тұста, реперлік нүктеден 1,8-2 м тереңде орналасады. Дромостың аузы тас плита немесе топырақ аралас қиыршық таспен шегенделеді.

2-Түр; Дромосы аузы кең, ұңғыма түрінде жасалады. Обаның жиегінен немесе үш метрге дейін жиектің сыртынан басталады да төртбұрыш пішіндегі аркалы камераға перпендикуляр түйіседі. Камералардың көлемі 2,2-2,7x1,4-1,7 м, төбесінің биіктігі 1,2 м шамасында болады. Дромосының ені 0,8-1,1; 0,9-1,2 м, ұзындығы 4,3-6,8 м болады. Камера обаның оңтүстік батыс бөлігінде, етекке жақын тұста, реперлік нүктеден 2,8-4,2 м тереңде оңтүстік шығыс, солтүстік батыс бағыты бойынша орналасады. Дромос пен камераның қосылған жері, яғни кіреберіс аузы 0,44x0,22x0,19 немесе 0,40x0,21x0,9 м көлеміндегі қам кесекпен бекітіледі.

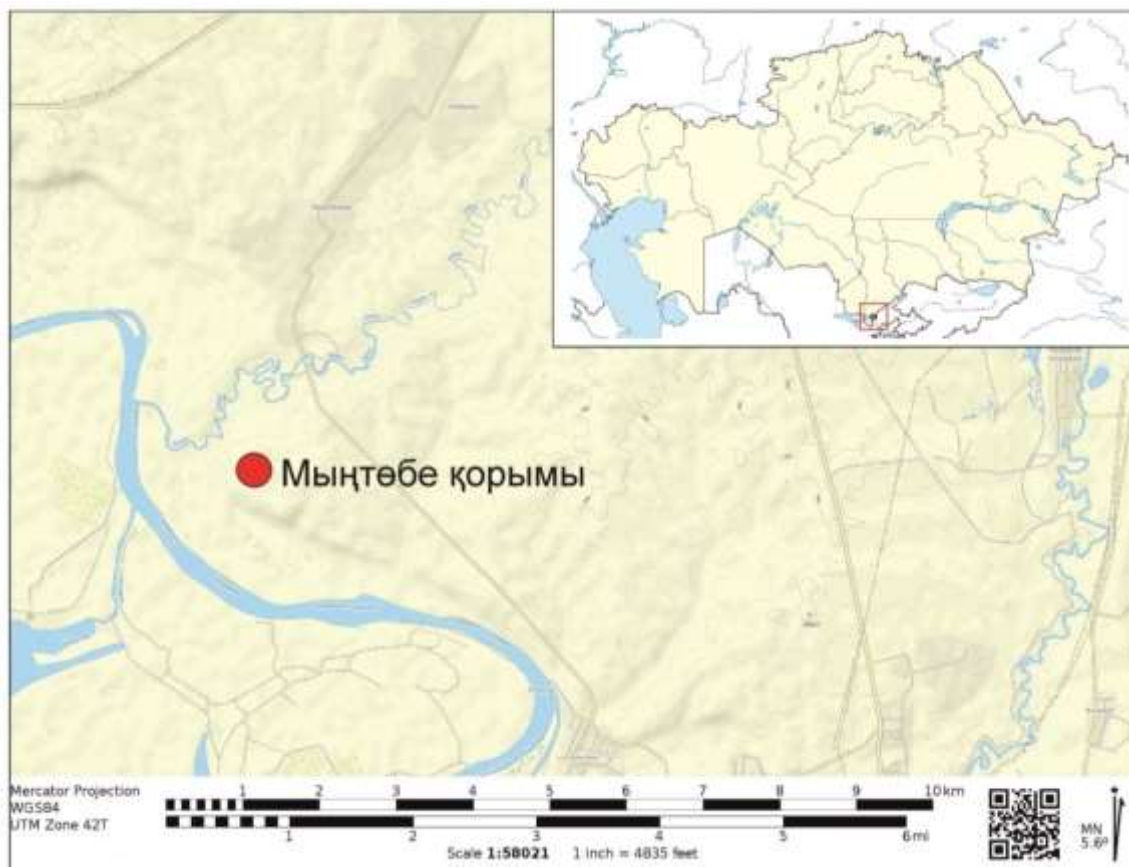
3-Түр; Қабірдің бұл түрі 2-түрдің ерекшелігін қайталайды. Дромосы міндетті түрде солтүстіктен оңтүстікке бағытталады. Кіреберіс аузы топырақпен шегенделеді.

4-Түр; Дромосы ұңғыма түрінде баспалдақты жасалады. Обаның ортасынан басталады да төртбұрыш пішіндегі аркалы камераға перпендикуляр түйіседі. Камералардың көлемі 2,3-2,5x1,3-1,5 м, төбесінің биіктігі 1,1-3,3 м шамасында болады. Дромосының ені 0,75-1,1 м, ұзындығы 5,8-6,4 м болады. Камера обаның солтүстік батыс бөлігінде, ортадан 2,5-3,3 м қашықта етекке жақын тұста орналасады. Дромос пен камераның қосылған жері, яғни кіреберіс аузы пахсамен (пахсаның арасында керамиканың ұсақ бөліктері болады) бекітіледі.

5-Түр; Бұл қабір түрінде дромос обаның жиегінен немесе жиектің сыртынан басталады. Камерасы обаның дәл ортасында батыс, шығыс бағыты бойынша орналасады. Кіреберіс аузы топырақпен шегенделеді [21, 97].

Осы мақаланы жазуға негіз болып отырған Мыңтөбе қорымында Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Археология ғылыми-зерттеу институтының қызметкері 2017, 2022 жылдары зерттеу жұмыстарын жүргізіп екі дана катакомбалық қабір анықтаса, 2018 жылы А.Н. Подушкин осы қорымнан бір катакомбалық қабірді тапты. Сонымен осы күнге дейін Мыңтөбеден жалпы үш катакомбалық қабір аршылды.

Мыңтөбе қорымының географиялық орны. Мыңтөбе қорымы Келес ауданына қарасты Ғани Мұратбаев ауылынан оңтүстікке қарай 2 км жерде, Келес өзенінің төменгі ағысында, Сырдария өзеніне құяр тұстағы су баспайтын биік террасада орналасқан (1-карта). Қорымның солтүстігі мен шығысын қыратты алқап алып жатыр. Оңтүстігі тереңдігі 20м-ге жететін тік жарқабақ. Осы жарқабақтан 1 шақырым қашықтықта Сырдария өзені орын тепкен. Батыс жағы келес өзенімен түйіскен. Аталмыш өзеннің оң жағалауында Мыңтөбе қорымына қарама қарсы бетте Күлтөбе қалашығы орналасқан. Мыңтөбе қорымындағы обалар шығыстан батысқа қарай 2 шақырым, солтүстіктен оңтүстікке қарай 1,5 шақырым жерді жүйесіз түрде алып жатыр. Дегенмен кейбір жал беттеріндегі обалардың өз ара тізбектелгендігі байқалады. Обалардың диаметрі 6 – 33 м, биіктіктері 0,65 – 4,30 м. Бұлардың басым көпшігі шеңбер пішінді. Араларында бір жағы созылыңқы (тамшы) тәрізді және айналасында оры барлары да кездеседі. Ғалымдардың пікірінше аталмыш қорым қаңлы мәдениетіне тиесілі болып табылады.

Карта. Мыңтөбе қорымының географиялық орны

Мыңтөбе қорымындағы катакомбалық жерлеулер. А.Н. Подушкин 2016-2017 жылдары Мыңтөбе қорымындағы екі обادا археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп екі құмыра алады. Осы құмыралар негізінде екі обаны кейінгі қаңлы дәуіріне жатқызып б.з. III-IV ғасырларға мерзімдейді [22; 101]. 2017 жылы Сырдария университетінің қаржылай қолдауымен Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университетінің профессоры, археолог ғалым М.Елоуов Күлтөбе қалашығы мен Мыңтөбе қорымында жалпы 10 күн қазба жұмыстарын жүргізді. Қорымның орталық бөлігіндегі тақия пішінді бір обаға қазба салынды. Цитедельде жүргізілген кіші көлемді қазба жұмыстары нәтижесінде қам кесектен салынған құрылыстар аршылып саз ыдыс бөліктері алынды. Бұл заттар қалашықтың өткенін жаңғыртып, тарихи сырын ашуға көмектесері сөзсіз [23, 195]. Мыңтөбе қорымында 2017 жылы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетіне қарасты Археология ғылыми-зерттеу институтының қызметкерлері зерттеу жұмыстарын жүргізді. Бұл экспедицияның зерттеулері өте жемісті болды. Өйткені қазба салынған обалардың бірінен катакомбалық қабір аршылды. Бұған дейін зерттеу жұмыстарын жүргізген археологтар Мыңтөбеге байланысты мұндай нәтиже алмаған болатын. Бұл қорымның ғылымға жасаған алғашқы тартуы еді. 2019 жылы А.Н. Подушкин аталмыш қорымға қайта ат басын тіреп бір обадан катакомбалық қабір анықтайды. Ал, 2022 жылы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қызық-түрік университеті, Археология ғылыми-зерттеу институтының жас ғалымдарынан құралған зерттеу тобы (Жетекшісі М.Гурсой) 2022-2024 жылдарға арналған ғылыми, ғылыми-техникалық жобаларды іске асыру бойынша қаржыландырылған (келісім-шарт №116-КМУЗ 20.05.2022 ж.) «№AP13068455 «Келес өзенінің төменгі ағысындағы обаларды археологиялық және пәнаралық ғылымдар аясында зерттеу» атты ғылыми жоба аясында қазба жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде №7 обадан катакомбалық қабір анықталды. Ендігі кезекте Мыңтөбедегі катакомбалық қабірлерге кеңінен тоқталып өтейік.

Жоғарыда айтып өткеніміздей 2017 жылы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология ғылыми-зерттеу институтының зерттеу тобы Мыңтөбе қорымында (шартты

түрде №3 деп белгіленген обада) қазба жұмыстарын жүргізді.

Қазбаға дейін №3-ші обаның диаметрі 13 м, биіктігі 1,70 м болатын. Қазба жұмысы барысында дәстүрлі зерттеу әдісі қолданылды. Бұл бойынша обаның ортасына шығыс-батыс бағытында ені 35 см-лік жал қалдырылып екі секторға бөлінді. Обаның оңтүстік бөлігі А жартысы, солтүстігі Б жартысы деп белгіленді. Бастапқы кезде қазба жұмысы Б жартысында жүргізілді. Терендік реперлік нүктеден 1,70 м-ге жеткенде оба кесігінен үйіндінің үстіңгі қабаты 0,5 м шыммен көмкерілгендігі, ал шымның астыңғы бөлігі жер бетіне дейін сұр топырақтан тұратындығы, оба құрылысына ешқандай тас қолданылмағандығы анықталды. Дегенмен қазіргі жер беті деңгейінен ешқандай қабір дағы анықталмады. Осыдан кейін қазба жұмысы «А» жартысына ойыстырылды. Обаның бұл бөлігінен де ешқандай қабір дағы мен тонау ізі байқалмады. Осыдан кейін «А» жартысына шығыс-батыс бағыты бойынша ұзындығы 8,20 м, ені 1 м траншея салынып төмен қарай 2,40 м дейін қазылды. Траншеяның батыс басынан реперлік нүктеден төмен қарай 0,37 м теренде, ені 0,87 м келетін бос топырақ байқалды. Бұл бос топырақ кесік бетінен қарағанда төмен қарай екі метрге дейін жалғасып асты қатты сазды топыраққа айналды. Осыдан кейін бірінші траншеяның 1,10 м солтүстігіне, ұзындығы 6 м, ені 1 м келетін екінші траншея салынды. Екінші траншея төмен қарай 2,40 м-ге дейін қазылды. Нәтижесінде жалдың кесінді бетінен дромостың ізі айқындалы. Сонымен қатар, қазба жұмыстары барысында катакомбалық қабірдің оңтүстік шетінде жатқан 1-ші және 2-ші қаңқаның бас жағына қойылған қызыл ангобты, ілмек тұтқалы кішкентай (құты) гаршок анықталды. Қазба жүргізілген алаңқай тазаланғаннан кейін катакомбалық қабірдің ерекшелігі айқындала түсті. Камера шығыс, батыс бағытында жасалған. Оған оңтүстіктен траншея түрінде дромос түйіскен. Дромостың еденге дейінгі терендігі 1,65 м. Камераның көлемі 1,70x2,60 м шамасында. Аузы арка тәрізді болса керек. Ені 0,85 м, биіктігі 0,70 м. Камерадан бастары шығысқа қаратылған бес қаңқа аршылды. Бұл қаңқалар оңтүстіктен солтүстікке қарай шартты түрде 1, 2, 3, 4 және 5- қаңқа деп белгіленді.

1-Қаңқа. Катакомбаның аузына басы шығысқа қаратылып шалқасынан созылыққы қалыпта жатқызылған. Басы аздап оң жақ иығына қарай иілген. Бойы 1,60 м. Бас сүйегімен сол аяғы өте нашар сақталған. Оң қолы солтүстігіндегі 2-қаңқаның сол жағын бойлай созылып жатты. Бас жағына бір қызыл ангобты құты, екі ақ ангобты құмыра, бір қызыл ангобты табақ және осы табақтың ішіне бір тостақ, (моншак, қола түтікше, ине) қойылған.

2-Қаңқа. 1-ші қаңқаның оң жағына шалқасынан созылыққы қалыпта жатқызылған. Басы шығысқа қаратылған. Сол қолы жамбасының астына, оң қолы жамбас сүйегінің үстіне орналастырылған. Қаңқаның бойы 1,50 м. Бас жағына тостақ және сырты аздап отқа күйген зооморф тұтқалы құты орнатылған. Аяқ жағынан бір дана темір жебе ұшы табылды.

3-Қаңқа. Бұл қаңқа шалқасынан жатқызылған. Басы шығысқа қаратылған. Оң иығы жанына қарай аздап қисая тартылған. Қаңқаның аяғы «Х» тәрізді айқастырылған. Оң қолы жанына созылып, сол қолы жамбас сүйегінің астына орналасқан. Бойы 1,70 м. Сақталуы нашар. Қаңқаның жанынан шеңбер пішінді жіңішке ақ түсті бұйым мен қоса оң қол саусағының ұшынан бір моншак табылды.

4-Қаңқа. Шалқасынан жатқызылған. Басы шығысқа қаратылған. Қолдары жақсы сақталмаған. Бойы 1,50 м. Сол қолының жанынан темір пышақ қалдықтары және сопақ тастан жасалған (түйме?) кездесті.

5-Қаңқа. Өте нашар сақталғандықтан ұзындығын және жату қалпын анықтау мүмкін болмады. Дегенмен орнында сақталған бас және басқада сүйектерге қарап басының шығысқа қаратылып сол жанына жартылай бүгілгендігін болжауға болады. Қаңқаның жанынан екі асық табылды.

Ғалымдар зооморф тұтқалы керамикалардың ең ертелерін б.з.б. 1 ғасырға жатқызылған. Б.з.б. 1 мыңжылдықтың екінші жартысында Сырдарияның төменгі ағысында пайда болған, содан кейін Сырдарияның ортаңғы және жоғарғы ағыстарына тарала бастаған деген пікірлер бар. Л. М. Левина, Томпақасар қаласынан табылған зооморф тұтқалы керамиканы б.з.б. 1 мыңжылдықтың екінші жартысына мерзімдеген [25, 517-518]. Сондықтан №3 обаны б.з.б. 1 – б.з. 1 ғасырына жатқызуға болады.

2018 жылы А.Н. Подушкин шартты түрде №1 деп белгілеген обада қазба жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде обаның оңтүстік-батыс бөлігінен, реперлік нүктеден 2,7 м теренде «Т» пішінде катакомбалық қабір анықтады. Дромосы баспалдақсыз траншея түрінде жасалған. Камерасының аузы кам кесекпен бекітілген. Қазба жұмысы барысында қабірдің оңтүстік шетінен тонаушылар тарапынан бүлінген төрт адамның сүйектері анықталған. А.Н. Подушкин бұл сүйектерденекеуінің ересекке (бір ер, бір әйел), біреуінің үш жасындағы қыз балаға, ал бір сүйектің сәбиге тиесілі екендігін топшылаған.

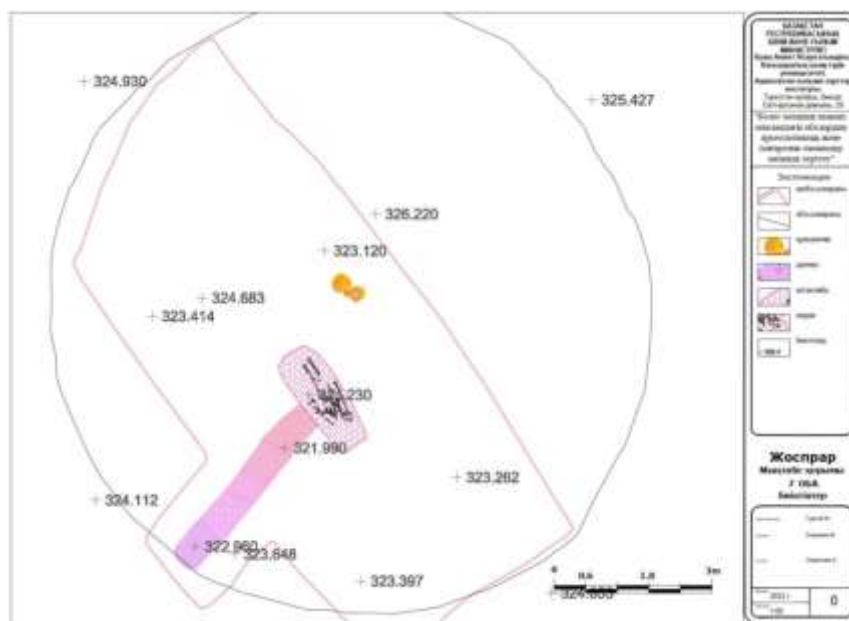
Қабірден бір құмыра, төрт саптаяқ, бір тостақ, сырты жылтыр ине сақтайтын бұйым, қызыл тастан жасалған моншақ, үш қырлы темір жебе ұшы және т.б. заттар табылған. Шығыс қапталда тұрған үш құмыра қаңқалардың шығысқа бағытталғандығы жөнінде болжам жүргізуге мүмкіндік береді. Құмыралардың біріне зооморф тұтқа орнатылған. Бұлар Оңтүстік Қазақстанда б.з.б. I – б.з.IV ғасырларға жататын саз ыдыстарға ұқсайды. Сапты темір жебе ұштары, балдақсыз, сабының басы тастан жасалған темір қанжар мен қылыштар сармат тайпаларының жерлеу орындарынан көп кездеседі. Жетіарсар мәдениетіндегі үш қырлы жебе ұштары б.з.б. I – б.з. III ғасырларға мерзімделген [24, 164]. 2022 жылы Мыңтөбе қорымының оңтүстік батысындағы жыраның жағасында тұрған №7 обада қаба жұмыстары жүргізілді. Бұл оба солтүстік шығыстан, оңтүстік батысқа қарай еністеу келген жерде орналасқан. Обаның оңтүстік батысы табиғи жырамен шектескен. Пішіні тамшы тәрізді. Лазерный тахеометрмен өлшегенде, диаметрінің 14 м, биіктігінің 1,30 м екендігі анықталды. №7 оба үйіндісінің ең биік орта тұсын реперлік нүкте ретінде белгіледік. Сонымен қатар алғаш қазылған обалардан өзгеше етіп жалды оңтүстік, солтүстік бағыты бойынша қалдыра отырып екі секторға бөлуді ұйғардық. Осыдан кейін обаның батыс бөлігі «А» жартысы, шығыс бөлігі «Б» жартысы ретінде белгіленді. Бастапқы кезде обаның құрылымын, құрылыс материалдарын анықтау мақсатын-да георадар арқылы барлау жұмыстары атқарылды. Нәтижесінде құрылысына тас қолданыл-мағандығы тек жергілікті топырақпен үйілгендігі белгілі болды. Қазбаға дейін обаның бетін қырдың шөптері басып жатқан болатын. Сондықтан қазба жұмысы обаның бетіндегі шөп өскіндерін тазалаудан бастау алды. Алғашқы қазба обаның «А» жартысына салынды. Қазба жұмысы кезінде реперлік нүктеден 0,90 м тереңде, обаның орта тұсындағы қазіргі жер деңгейіне жақын тұстан үш дана саз ыдыстың ернеуі көрінді. Осыдан кейін бұл ыдыстар топырақтан өте мұқият түрде тазартылды. Нәтижесінде обаның орта тұсындағы жер бетіне шүмегі бар құмыра, сырты қарайып отқа күйген көзе және сыртына қызыл ангоб жағылған құмыра салынғандығы нақтыланды (1-сурет). Бұл ыдыстардың екеуі қолда пошымдалса, сыртына қызыл ангоб жағылған көлемі кіші ыдыс шарықта пошымдалған.

1-сурет. Мыңтөбе қорымы. №7 обада жүргізілген зерттеу жұмыстарынан көрініс

Дегенмен топырақтың қысымынан болса керек шүмекті құмыра мен көзе жарылып бүлінген. Шүмекті құмыраның сыртқы бетіне батырып сызу арқылы толқынды өрнек салынған. Биіктігі 40 см, түбінің диаметрі 22 см, мойнының биіктігі 5 м, ернеуінің диаметрі 13 см. Сырты қарайып отқа күйген көзенің мойнына лайдан таспа жабыстырылып, оның беті саусақпен басылған. Биіктігі 22,5 см,

түбінің диаметрі 20 см, мойнының биіктігі 3 см, ернеуінің диаметрі 20 см. Ал, сырты қызыл ангобты көлемі кіші құмыраның биіктігі 13 см, түбінің диаметрі 6,5 см, мойнының биіктігі 3 см, ернеуінің диаметрі 8 см. Археологиялық олжалар суретке түсіріліп құжатталғаннан кейін қазба жұмысы қайта жалғасын тапты. Оба үйіндісі астынан аршылған аумақ қыру арқылы тазаланып қабір дағы іздестірілді. Дегенмен саз ыдыс тұрған жермен маңайынан ешқандай із байқалмады. Осыдан кейін обаның дәл орта тұсы реперлік нүктеден төмен қарай 3 м-ге дейін терендетіле қазылды. Нәтижесінде бұл терендіктен де жерлеу ізі анықталмады. Осы сәттен бастап қазба шекарасыобаның оңтүстік батыс етегіне қарай траншея түрінде кеңейтілді. Терендік реперлік нүктеден 2,80 м-ге жеткенде траншея қыру арқылы тазартылды. Обаның оңтүстік батыс жиегі тұсынан дромостың ізі, жан жағы қатты іші бос топырақ түрінде байқалды (бастапқыда анықталған бөлігінің көлемі 1,30x0,70 м). Дромостың солтүстік шығыс шеті траншея аумағы ішінде анықталды. Ал, оңтүстік батыс шеті оба етегінің астында жатты. Сондықтан қазба шекарасы оңтүстік батысқа қарай қосымша 2,3x2,5 м көлемінде қайта кеңейтіліп, дромостың ішкі кеңістігі топырақтан тазартылды. Осыдан кейін дромостың сыртқы шеті, оба үйіндісі етегінен бастау алатындығы оңтүстік батыс, солтүстік шығыс бағыты бойынша 4,6 м-ге созылып жатқандығы, дромос еденінің жер бетінен есептегенде 0,50 м тереннен басталатындығы және баспалдақты түрде катакомбалық қабірдің еденіне қарай 2,88 м-ге дейін терендей түсетіндігі (оба үйіндісінің ең жоғарғы нүктесінен «реперлік нүкте» есептегенде 5 м) нақтылана түсті. Сонымен қатар камераның дромостың еденінен 15-30 см төмен орналасқандығы байқалды. Қазба барысында анықталған катакомбалық қабірдің кіреберісі арка іспетті. Биіктігі 0,50 м, ені 1,32 м. Аузы лаймен шегенделген. Катакомбаның ішкі аумағы (қабірі), ұзындығы 2,20 м, ені 0,75 м шамасында. Дромосқа перпендикуляр «Т» түрінде оңтүстік шығыс, солтүстік батыс бағыты бойынша жалғанған(2-сурет).

2-сурет. Мыңтөбе қорымы. №7 обадан аршылған «Т» түріндегі катакомбалық қабірдің жоспары

Катакомбаның ішкі кеңістігін тазалағаннан кейін 30-40 жастағы әйелдің қаңқасы табылды. Басы оңтүстік шығысқа қаратылып созылықы қалыпта шалқасынан жатқызылған. Бойы $163,686 \pm 4,61$ см. Жүзі обаның ортасындағы жер бетінде тұрған үш ыдысқа, яғни солтүстікке қаратылған. Қаңқаның сол қолының бұғанасы денесінен сал қашықта жатқанына қарағанда мәйіттің денесі суымастан қабірге салынғандығы аңғарылады. Сонымен қатар қаңқаның астындағы қара шірінделер қабірге органикалық төсенді салынғандығын болжауға мүмкіндік береді. Қазба барысында жер бетіндегі саз ыдыстардан басқа қабір ішінен о дүниелік тарту таралғы табылмады(3-сурет).

3-

сурет. Мыңтөбе қорымы. №7 оба. Катакомбалық қабірде жатқан қаңқа

Салыстырмалы талдау. Арыс, Талас өзендері бойында Қаратаудың оңтүстік беткейінде, Сырдарияның ортаңғы ағысынан бастап, Арал көліне дейінгі аймақта қаңлы тайпалары қалыптастырған Қауыншы, Отырар – Қаратау және жетіасар мәдениетіне тиесілі катакомбалар анықталған. Сонымен қатар жерлеудің бұл түрі Арал көлінің солтүстік батысындағы аудандарда да кездескен. Ғалымдар бұл өңірдегілерді сармат ескерткіштері ретінде қарастырады.

Қазақстанның оңтүстігіндегі алғашқы катакомбалық қабірлер Арыс өзенінің сол жағасындағы Бөріжар қорымында анықталған. Негізінен бастапқыда бұл қорымда катакомбалық қабірлерді анықтау оңай болмаған. Нақты айтар болсақ 1949 және 1951 жылдары Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы алты обаны қазып жерлеуге байланысты ешқандай мәліметке қол жеткізе алмаған. Сондықтан археологтар қазба салынған обаларды еске алу орны ретінде сипаттаған немесе кенотаф жерлеумен байланыстырған. Ал, 1967 жылы Жетісу археологиялық экспедициясының мүшесі Б.Нұрмұхамбетов Бөріжар қорымында қазба жұмыстарын жүргізіп катакомбалық қабірлерді анықтайды. Осыдан кейін 2000 жылдары Оңтүстік Қазақстан Өлкетану музейінің қазметкерлері (А.Ержигитова және т.б.) зерттеу жұмысын жүргізеді. Нәтижесінде көптеген катакомбалық қабірлерді аршып, ғылыми айналымға енгізеді. Енді осы қабірлердің бірнешеуіне кеңінен тоқталып өтейік.

Б.Нұрмұхамбетов қазған №8 обаның диаметрі 10 м, биіктігі 0,9 м. Катакомбалық қабір обаның оңтүстік батыс жартысынан анықталған. Дромосы обаның оңтүстік батыс етегінен басталып төмен қарай көлбеу түрде камераға жалғанған. Ұзындығы 4 м, тереңдігі 2,3 м. Камерасы жоспарда сопақ болып келген. Төбесі аркалы түрде жасалған. Көлемі 2,4x0,9x0,8 м. Қаңқаның басы оңтүстік шығысқа бағытталып, шалқасынан жатқызылған. Бас жағына бүйірі дөңгеленіп келген, мойыны қысқа құты орнатылған. Биіктігі 17 см. Табанының диаметрі 10 см, ернеуінің диаметрі 12 см. Бұл құты қолда пошымдалғандықтан беріктігі өте төмен. Қаңқаның аяқ жағынан да көлемі кішкентай құмыра мен дискі тәрізді жалпақ айна табылған. Құмыраның биіктігі 9 см, табаны мен ернеуінің диаметрі 5 см. Табылған заттар тіркеліп құжатталғаннан кейін осы обаның 4 шақырым оңтүстік батысында №1 обада қазба жұмыстары жүргізілген.

Бұл обаның диаметрі 25-30 м, биіктігі 2 м шамасында. Катакомбалық қабір обаның дәл орта тұсынан анықталған. Дромосы оңтүстіктен солтүстікке қарай бағытталып жер бетінен 4,1 м тереңде жатқан камераға перпендикуляр түрде жалғасқан. Камера дромостың еденінен 10 см төмен орналасқан. Көлемі 2,80x1,6 м. Ал, дромостың ұзындығы 3 м, ені 1 м, биіктігі 0,9 м. Камера мен дромостың қосылған жері, яғни кіреберісі 45x27x10 см көлеміндегі қам кесекпен бекітілген. Қазба барысында бұл

обаның тоналғандығы анықталған. Дегенмен үш қанатты сапты темір жебе ұшы, мыстан жасалған жылжымалы тілі бар айылбас, екі жүзді темір қылыштың бөлігі, сүйектен жасалған садақтың қалдықтары, саз ыдыс бөліктері табылған. Зерттеушілер сүйек садақтың қалдықтарына назар аударып мұны Қой-Қырылған қала, Топырақ қала, Көне Уаз және т.б. жерден табылған материалдармен салыстыра келе б.з. II-III ғасырларына мерзімдеген [9, 88-92].

1959-1963 жылдары Шардара су қоймасы салыну қарсаңында А.Г. Максимова, М.С. Мершиев, Б.И. Вайнберг және Л.М. Левина сынды ғалымдар су астында қалатын ескерткіштерді алдын ала зерттеп ғылыми айналымға еңгізу мақсатында Мыңтөбе қорымынан 70 шақырымдай батыста орналасқан Жамантоғай, Ақтөбе, Жаушықұмтөбе және Төребайтұмсық қорымдарында археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізген болатын.

Археологтар Ақтөбе қорымындағы обаларды үш топқа бөліп жалпы 14 оба қазған. 8 обадан «Т» пішінде катакомбалық қабір анықталған. Дромостардың басым көпшілігі аздап ауытқумен оңтүстік, солтүстік бағытында жасалған. Көлемі 1,3x0,8 м-ден 3,1x1,6м-ге дейін барады. Катакомбаның кіреберісі 40x40x12 см, 35x22x8 см және 35x35x12 см көлеміндегі қам кесектермен бекітілген. Камера дромостың еденінен 15-35 см төмен орналасқан. Қаңқалардың барлығы шалқасынан жатқызылып, шығыс және солтүстік шығысқа қаратылған. Жалпы барлық катакомбада о дүниелік заттар жұпыны. Дегенмен тұтқалы, тұтқасыз құмыралар, саптаяқтар, табақтар және т.б. бүтін саз ыдыстар табылған. Кейбір құмыралардың иық тұсына көлденең бағытта батырып сызу арқылы бір немесе бірнеше қатар толқынды өрнек түсірілген. Бетінде толқынды өрнегі бар құмыралар Мыңтөбе қорымы №3 обадасы катакомбалық қабірден, Шірінсай және Кенкөл қорымдарынан да табылған. А.Г. Максимова және т.б. табылған заттай деректер негізінде Ақтөбедегі катакомбаларды б.з. I-II ғасырға мерзімдеген [26, 193-200].

Жаушықұмтөбе қорымында жалпы 57 обада қазба жұмыстары жүргізілген. 29 обадан «Т» түрінде катакомба анықталған. Дромостарының бағытталуында бір ізділік жоқ. Түрлі бағыттан келіп катакомбаға жалғанған. Көлемдері 3-6,6 x 1,5 – 2,5 м. Камера дромостың еденінен 15-30 см төмен орналасқан. Кіре беріс аузы қамыспен шегенделген. Қабірдегі қаңқалардың басым көпшілігі шығысқа немесе солтүстік шығысқа қаратылып шалқасынан жатқызылған. Әдетте аяқтарын тізесінен бүгіп жанына қарай аздап жылжитқан. Осы орайда тағы айта кететін бір жайт Жаушықұмтөбедегі кейбір обалардан «I» түріндегі катакомбалық қабір анықталған. Жерлеудің бұл түрінде дромос пен катакомба бір бағытта жатады. Археологтар аршылған катакомбаларды Ташкенттегі Джун мәдениетімен салыстыра келе б.з. II – IV ғасырларға мерзімдеген [26, 201-240].

Кейінгі жылдары А.Н. Подушкин Арыс өзені бойындағы Қаратөбе, Алтынтөбе, Сұлтанрабат, Төлебейтөбе, Күлтөбе және т.б. бірнеше қорымда қазба жұмыстарын жүргізіп көптеген катакомбалық қабірлерді анықтаған. Бұл қабірлерің құрылымдық ерекшелігі, жерлеу дәстүрі және қабірге салынған о дүниелік заттары жоғарыда сипатталған катакомбалық қабірлерге ұқсас келеді [20, 52-85].

Талас даласындағы катакомбалық жерлеулерді ең алғаш Г.Гейкел анықтаған. Ол, Карбус, Чик Төбе, Коен Токой және Жоон Төбе қорымдарында қазба жүргізіп нәтижесін Хельсинкиде жариялаған. Мақаласында обаларды сипаттаумен ғана шектелген. Ал, 1938-1939 жылдары А.Н. Бернштам Талас даласының жоғарғы бөлігінде орналасқан Кенкөл қорымында қазба жұмыстарын жүргізіп «Т» түріндегі көптеген катакомбалық қабірлерді тапқан. Аталмыш ғалым Кенкөл қорымындағы обаларды б.з.б. I ғасырға мерзімдеп ғұндармен байланыстырған [27]. Жалпы Кенкөлде анықталған жерлеу дәстүрі мен материалдық құндылықтар Сырдария өзені жағасындағы қаңлы ескерткіштеріне ұқсас келеді.

И.Кожамбердиев 1956-1957, 1960 жылдары Талас даласындағы Кенкөл, Таш Төбе, Таш Башат, Жоон Төбе, Чеш Төбе, Қызыл Сай және Құлан Сай сынды қорымдарда қазба жұмыстарын жүргізіп көптеген катакомбалық қабірлерді анықтайды. Катакомбалардың көпшілігі әдеттегідей «Т» түрінде жасалған [28]. Қабірге салынған о дүниелік заттар мен жерлеу дәстүрі Сырдария мен Қаратаудың оңтүстік беткейіндегі катакомбалық қабірлерге ұқсас келеді. Әсіресе аталмыш қорымдардан табылған, сыртқы бетінде толқынды өрнегі бар құмыраларға мен үш қырлы сапты темір жебе ұшы бір қарағанда Мыңтөбе №3 обадасы материалдарды еске түсіреді.

Манас районы (Қырғызстан Республикасы) Талас өзені бойындағы Чоон Капка қорымында 1988-1990 жылдары қазба жұмыстары жүргізіліп 46 катакомбалық қабір анықталған. Бұл жердегі жерлеулер де Сырдария бойындағыларға ұқсайды. Чоон Капкадағы 1-катакомбада екі ересек, бір жас жеткіншектің қаңқасы табылған. Бұл қаңқалардың басы оңтүстікке бағытталған. Бір қызығы барлық

қаңқаның бас сүйегі жасанды түрде деформацияланған [9, 74]. Мәйіттердің бағытталуы мен бас сүйектердің жасанды деформациясы Мыңтөбе қорымындағы жерлеулерден ерекшелене түседі. Дегенмен Мыңтөбегі №3 оба мен Чоон Капка 1-катакомбадан табылған зооморф тұтқалы керамика екі аймақта тұратын халықтардың туыс екендігін көрсетсе керек.

Мыңтөбе қорымы №7 обадағы жерлеу дәстүрі өзіне назар аудартады. Мұнда о дүниелік асы қабірдегі қаңқаның жанына емес оба үйіндісінің астындағы жер бетіне салынған. Осыған ұқсас жерлеулер Ташкент қаласындағы Вревский станциясының 3 шақырым батысында орналасқан қорымда табылған. Аталмыш қорымда №1 оба үйіндісі тазаланғаннан кейін обаның оңтүстік батыс жартысындағы жер бетінен тұтқасы мен шүмегі бар саз ыдыс табылған. Бұл ыдыс қолда пошымдалып сырты ақшыл сұр түсті ангобпен көмкерілген. Тұтқасының бір басы мойнының орта тұсына екінші басы иық тұсына бекітілген. Ыдыстың бүйірінің астыңғы жағына, бүйір тұсына және иық тұсына нүктелермен жолақ салынған. Тұтқа жағына жылан тәрізді өрнек түсірілген. Бұл обадан катакомбалық қабір анықталған. Қазба барысында оба үйіндісінің 2,2 м сыртынан дромостың бастау алатындығы, камераға қарай 6,3 м-ге дейін ұзара түсетіндігі, едені жер бетінен есептегенде 0,50 м тереннен басталып баспалдақты түрде катакомбалық қабірдің еденіне қарай 2,88 м-ге дейін терендей түсетіндігі анықталған. Дромос катакомбалық қабірге перпендикуляр «Т» тәрізде жалғанған. Бұл жерге жалғыз қаңқа жерленген. Қаңқаның басы шығыс, солтүстік – шығысқа қаратылып шалқасынан жатқазылған. Оң аяғы созылыңқы қалыпта салынса, сол аяғы бүгіліп жанына қарай тартылған. Қабірден бір дана жалғыз жүзді темір қанжар, бір дана темір пышақ және бір дана темір айылбас табылған.

Осы қорымдағы №2 оба үйіндісінің жоғарғы нүктесінен 0,50 м теренде, жер бетінен бүтін құмыра табылған (шарықта жасалған). Бұл обадағы катакомбалық қабірден де жалғыз бір қаңқа анықталған. Қаңқаның басы шығысқа қаратылып шалқасынан жатқызылған. Екі қолы жанына салынған. Аяқтары тізесінен бүгіліп екі жанына аздап тартылған. Бас жағынан бір шеті тесік сүрме тас табылған. Кеуде тұсынан көк шыны пастасынан жасалған моншақтар алынған. Т.Агзамходжаев Вревский қорымында анықталған катакомбалық қабірлерді Тойтөбе және Кенкөл қорымындағылармен ұқсастығына назар аударған. Сонымен қатар шүмегі мен тұтқасы бар құмыраларды Бөріжар қорымындағылармен салыстыра келе қазылған обаларды VI-VIII ғасырларға мерзімдеген [29, 223-235].

Шардара қаласы маңындағы Ақтөбе II қалашығынан табылған саз ыдыстардың бір бөлгін шүмегі бар құмыралар құрайды. Бұл жердегі құмаралардың бетіне де батырып сызу арқылы жолақтар және толқындар түсірілген. Бір қарағанда Мыңтөбе №7 обадан табылған шүмекті құмыраны көз алды-мызға елестетеді. Дегенмен Ақтөбе II қалашығынан табылған құмыралар мойнынан төмен қарай ағызған ангобтармен азда болса ерекшелене түседі. Жалпы Сырдария жағасындағы қалашықтармен Ферғана даласынан табылған құмыраларға ұқсас келеді. А.Г. Максимова және т.б. табылған заттай деректерге қарай отырып Ақтөбе II қалашығының жоғарғы қабатын болжамды түрде б.з. I-IV ғасырларға мерзімдеген [26, 36-62; 13, 128-129].

Қорытынды. Мыңтөбе қорымынан осы күнге дейін «Т» түріндегі үш катакомбалық қабір анықталды. Бұлардың екеуін Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология ғылыми зерттеу институтының қызметкерлері анықтаса, біреуін А.Н. Подушкин анықтаған. Мақалада Арыс өзені жағасындағы Бөріжар, Қаратөбе, Алтынтөбе, Сұлтанрабат, Төлебайтөбе, Күлтөбе және Талас өзені бойындағы Кенкөл, Таш Төбе, Таш Башат, Жоон Төбе, Чеш Төбе, Қызыл Сай, Құлман Сай сынды қорымдарға шолу жасалды. Нәтижесінде аталмыш қорымдарда анықталған қабір құрылысы, материалдық заттар мен жерлеу дәстүрінің Мыңтөбе-дегілерге ұқсас екендігі байқалды.

Әсіресе осы орайда назар аударатын бір жайт бұл – катакомбалық жерлеулердің көпшілігінде ұжымдық жерлеулердің жүзеге асырылуында. Бұл жерлеу дәстүрінің қалыптасуына бұрынғы халықтардың дүниетанымы мен жақсы отбасылық қарым қатынасы негіз болғандай. Олай дейтініміз, ерлі зайыптылардың бір-біріне деген махаббаты, сүйіспеншілігі, баланың ата-анаға деген мейірімі, қысқасы бір отбасы мүшелерінің ажырамастай тығыз қарым қатынасы о дүниеде дежалғасын тапсын деген түсінікпен қайтыс болғандар бір кезеңде немесе белгілі уақыттарда бір қабірге жерленіп отыған сияқты. Отбасылық қарым қатынастың мұндай түрі қазақ халқына жат емес. Сондықтан қазіргі кездегі бір әулетке немесе бір отбасы мүшелеріне арнап бейіт тұрғызу түсінігі мен ұжымдық жерлеу түсінігі арасында бір сабақтастықтың болуы мүмкін.

Екінші бір назар аударатын жайт бұл – катакомбалық қабірлердің көпшілігінің мерзімдерінің бір – біріне шамалас болуы. Негізінен тарих кітаптарында б.з.б. II ғасырдың екінші жартысында

ғұндардың шығыстағы жаңа жерлерді жаулап алу әрекеттері жүргізгендігі жазылады. Дәл осы кезде Қазақстан (Сырдария өзенінің ортаңғы ағысынан бастап төменгі ағысына дейінгі аймақта, Талас өзені бойында, Қаратаудың оңтүстік беткейінде) және Орта Азия жерінде (Қырғызыстанда, Ташкент маңында, Ферғана даласы, Бактрия және Соғды аймағы) катакомбалық жерлеулер күрт өседі. Ғалымдардың бірқатары Сырдария жағалауындағы катакомбалық жерлеулердесармат компоненттері байқалады деп көрсеткен [20, 150-151]. К.Байпаков, Е.Смагулов және А.Ержигитова сынды зерттеушілер Б.А. Литвинскийні сілтеме көрсете отырып «халықтардың ұлы қоныс аудару» дәуірінен кейін б.з.б. II-I ғасырлардан бастап Орта Азияның әртүрлі аймақтарында жерлеу дәстүрінде жанама (подбой) және катакомбалық жерлеулердің тарайтынын және осы орайда сармат мәдениетімен ұқсастық байқалатынын айтады. Сонымен қатар «катакомбалық қабірлер мен табылған заттар кешені жергілікті мәдениетке сыртқы әсердің болғанын көрсетеді. Артефактілер мен жерлеу рәсімінің ерекшеліктері оларды көшпелі және жартылай көшпелі сақ-сармат, алан-үйсін, тохар-юеджи және т.б. тайпалар арасынан аналогтар іздеуге итермелейді» деген мәлімет келтіреді [9, 70].

2000 жылдары Шымкент қаласы маңындағы Қайтапас-1 қорымындағы бір обадан аяқтары ромб қалпында жерленген қаңқа мен жанынан шеңбер пішінді ортасы тесік, жалпақ алтын бұйым табылған. Бұйымның беткі жағына теңіз жәндіктері бедерленген [33, 178]. Бұл жәдігерлер Оңтүстік Қазақстан аймағы үшін жат дүние болып есептеледі және де қаңқаның жату қалпы мен бағытталуы Батыс Қазақстанда б.з.б. 4 ғасырда өмір сүрген сармат жерлеулерін көз алдымызға елестетеді. Негізінен тарих кітаптарында Талас аймағы, Ферғана даласы, Қазақстанның оңтүстік өңірі мен Ташкент жазирасында б.з.б. 2 ғасырда қаңлы тайпалары мекендегендігі айтылады. Қаңлылардың пайда болуы жөнінде батыстық ғалымдар «ғұндардың ығыстыруы нәтижесінде юеджилер соғды жеріне басып кіріп осы жердегі сақ иеліктерін өздеріне қаратады. Соғдыдан кейін Бактрияны да жаулап алып бұл жерді өз мемлекеттерінің орталығына айналдырады. Осыдан кейін тарихта қаңлы аты атала бастайды. Қаңлылардың әдет-ғұрпы юеджилерге ұқсас келеді» деген мәлімдеме жасайды [30, 123-144; 31]. Халықтардың ұлы қоныс аударуынан кейін Қазақстан, Қырғызстан, Ферғана, Соғды, Бактрия территорияларында және Сырдария жағалауларындағы жергілікті халықтармен сырттан келген топтардың өзара мәдени қарым-қатынасы орын алып қаңлы мәдениеті қалыптасқан сынайлы. Дегенмен осы күнге дейін ғылыми шешімін таппай келе жатқан мәселердің бірі, ол – қаңлылардың мәдени қалыптасуына қатысты көзқарастар. Бұл жөнінде ғалымдар арасында әлі күнге дейін ортақ пікір жоқ.

Сонымен қатар мына бір жайтты да айта кету керек, Мыңтөбе қорымында 2017 жылы қазылған №3 обадағы катакомбалық жерлеу мен үстіміздегі жылы қазылған катакомбалық жерлеулер арасында өз ара ұқсастықпен айырмашылықтың бар екендігі аңғарылады. Атап айтар болсақ әр екі обада жерлеулер катакомбалық қабірде жүзеге асырылған. Бірақ №3 обадағы дромос оңтүстік етектен басталса, 2022 жылы қазылған обада оңтүстік батыстан бастау алған. Сонымен қатар №3 обадағы катакомбада ұжымдық жерлеу жүзеге асырылса, №7 обадағы катакомбалық қабірге тек бір қаңқа жерленген. Ал, №3 обада о дүниелік тарту таралғылар қаңқалардың бас жағына немесе жандарына салынса, №7 обада олар қабір сыртындағы оба үйіндісі астында жатқан жер бетіне орналастырылған. Бұл Мыңтөбе қорымында әр түрлі сенім өкілдеріне тиесілі түрлі кезеңге жататын жерлеулердің бар екендігіне куәлік ететін сынайлы.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Акçай Т. *Terminoloji Sözlüğü. Antik Çağda Ölüm.* - Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020. – 389s.
2. Біләлова Г.Д., Ярыгин С.А., Минарди М., Бонораның Ж.Л. *Археологиялық терминдердің мультилингвистикалық сөздігі. (қазақ, орыс, ағылшын, итальян).* – Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2014. – 383 б.
3. Талеев Д. *Археология. Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған.* Астана: 2010.
4. Ольховский В.С. *Скифские катакомбы в северном причерноморье // Советская Археология. Редактор. А.В.Арциховский. №4. 1977. – с.108 – 128.*
5. Смирнов К. Ф. *Сарматские катакомбные погребения южного приуралья – поволжья и их отношение к катакомбам северного кавказа // Советская Археология. Редактор. А.В.Арциховский. №1. 1972. – с.73 – 81.*
6. Железчиков Б.Ф., Кригер В.А. *Катакомбные захоронения Уральской области // Советская Археология. Редактор. А.В.Арциховский. №4. 1978. – с. 218 – 228.*

7. Самашев З, Кушарбаев К, Аманшаев Е, Астафьев А. Сокровища Устюрта и Мангыстау. Алматы. 2007. – 400 с.
8. Сәйдірахман Ұ. Көшпелілердің ұлы қоныс аударуы//<https://e-history.kz/kz/news/show/33857> 2022.
9. Байпаков К.М, Смагулов Е.А, Ержигитова А.А. Раннесредневековые некрополи Южного Казахстана. – Алматы: Баур, 2005. 224 с
10. Жолдасбаев С. Ежелгі және орта ғасырдағы Қазақ елінің тарихы. Жоғарғы оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: «Кітап» баспасы, 2010. – 336б.
11. Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы: Жалын баспасы, 1994. - 400 б.
12. Қозыбаев М. (Ред.). Қазақстан тарихы. 1-том. – Алматы: Аламура, 1996. – 544 б.
13. Левина Л. М. Керамика нижней и средней Сырдарьи в I тысячелетии н.э.– Москва: Издательство Наука, 1971. – 250с.
14. Жолдасбайұлы С. Ежелгі және ортағасырдағы Қазақстан. – Алматы: «Ана тілі», 1995. – 176с.
15. Борисов А. Я. О значении слова «наус» // Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа, Том III. 1940. – с.301-311.
16. Самашев З, Әбу А. Археологиялық сөздік. – Алматы: 2007.
17. Смагулов Е.А. Наземные склепы Борижарского могильника//Қазақстан Археологиясының Мәселелері. 3-ші шығарылым. Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: 2011. – 584 с.
18. Григорев Г.В. Келесская степь в археологическом отношении. (К истории культуры древних саков)//Қазақ ССР Ғылым Академиясының Хабарлары. №46. Археология сериясы. Вып 1. 1948. с.47-67
19. Агзамходжаев Т. Тюябугузские наусы // История материальной культуры Узбекистана. № 3. Ташкент: 1962. с.71-79
20. Подушкин А. Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в.до.н.э. – VI в.н.э.– Туркестан: Издательский центр МКТУ им. Х.А.Ясауи, 2000. – 201с.
21. Байпаков К. М, Подушкин А.Н. Памятники земледельческо – скотоводческой культуры Южного Казахстана (I тысячелетие н.э.). – Алматы: Издательство Наука Казахской ССР, 1989. – С. 155.
22. Подушкин А. Н., Донец А. Г. О первоначальном исследовании Археологических объектов в урочище Мынтөбе // «Қазақстанның тарихи – мәдени мұрасы: Зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «Х Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми – әдістемелік конференция материалдары. – Алматы: «Қазақ университеті», 2018. –с.99-104.
23. Елеуов М., Талеев Д, Есенов С, Молдахмет С. Ежелгі Күлтөбе қаласы мен Мынтөбе қорымында 2017-2018 жылдары жүргізілген зерттеу жұмыстары // Орталық Азияның Ежелгі және Дәстүрлі қоғамдарының тарихи – мәдени мұрасы: Зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері атты «ХІІ Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми – әдістемелік конференция материалдары.– Алматы: «Қазақ университеті», 2020. –б.195 – 200.
24. Подушкин А.Н. Новые археологические комплексы могильников Кылышжар и Мынтөбе// Марғұлан оқулары – 2019. Көрнекті қазақстандық археолог К.А. Ақышевтың 95 жылдығына арналған Халықаралық археологиялық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Нұр-Сұлтан: 2019. – 153-167.
25. Левина Л.М. Исследования в Джетыясарском урочище//Археологические открытия 1976 года. 1977. –с.517-518.
26. Максимова А.Г, Мерциев М.С, Вайнберг Б.И, Левина Л.М. Древности Чардары (Археологические исследования в зоне Чардаринского Водохранилища). – Алматы: Наука, 1968. – С. 252.
27. Берншам А. Н. Кенкольский Могильник. Вып II. – Ленинград: 1940. – С. 33.
28. Кожамбердиев И. Катакомбные памятники Таласской долины // Археологические памятники Таласской Долины. Издательство Академии Наук Киргизской ССР. – Фрунзе: 1963. – С.33-77.
29. Агзамходжаев Т. Раскопки погребальных курганов близ станции вревской//История материальной культуры Узбекистана. Вып. 2. – Ташкент: Изд-во АН Узбекской ССР, 1961. с.223-235.
30. Bakır A, Badakoğlu U. Yüceçiler ve Kökenleri Üzerine Düşünceler//Ortaçağ Araştırmaları Dergisi. S 2. 2019. –s.123-144
31. Lojos Ligeti. Bilinmeyen İç Asya. – Ankara: TTK Yayınevi, 1998.– С.51-52:
32. Akçay T. Yunan ve Romada Ölü Kültü. Bilgin Kültür Sanat Yayınları. Ankara: 2017. – 218.

33. Байтанаев Б.А. История Шымкента: 2200 лет по археологическим источникам.-Алматы: 2012. – С. 252.

References:

1. Akçay T. Terminoloji Sözlüğü. Antik Çağda Ölüm [Dictionary of Terminology. Death in Ancient Times]. - Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020. – 389 p. [In Turkish].
2. Bilalova G.D, Jarygin S.A, Minardi M, Bonorany Zh.L. Arheologijalyq terminderdin mul'tiligvistikalalyq sozdigi. (qazaq, orys, agylshyn, ital'jan) [Multiligvistic Dictionary of archaeological terms. (Kazakh, Russian, English, Italian)]. – Astana: L.N.Gumilev atyndagy EUU, 2014. – 383 p.
3. Taleev D. Arheologija. Zhogary oqu oryndarynyn studentterine arналған [Archeology]. Astana: 2010 [In Kazakh].
4. Ol'hovskij V.S. Skifskie katakomby v severnom prichernomor'e // Sovetskaja Arheologija [Soviet Archaeology]. Redaktor. A.V.Arcihovskij. №4. 1977. – p.108 – 128. [In Russian].
5. Smirnov K. F. Sarmatskie katakombnye pogrebenija juzhnogo priural'ja – povolzh'ja i ih otnoshenie k katakombam severnogo kavkaza // Sovetskaja Arheologija [Soviet Archaeology]. Redaktor. A.V.Arcihovskij. №1. 1972. – p.73 – 81.[In Russian].
6. Zhelezchikov B. F, Kriger V. A. Katakombnye zahoroneniya Ural'skoj oblasti // Sovetskaja Arheologija [Soviet Archaeology]. Redaktor. A.V.Arcihovskij. №4. 1978. – p. 218 – 228.[In Russian].
7. Samashev Z, Kusharbaev K, Amanshaev E, Astaf'ev A. Sokrovishha Ustjurtta i Mangystau [Treasures of Ustyurt and Mangystau]. Almaty. 2007. – 400 p. [In Russian].
8. Sajdirahman U. Koshpelilerdin uly qonys audary [The Great Migration of nomads]// <https://e-history.kz/kz/news/show/33857> 2022.[In Kazakh].
9. Bajpakov K.M, Smagulov E.A, Erzhigitova A.A. Rannesrednevekovye nekropoli Juzhnogo Kazahstana [Early medieval necropolises of Southern Kazakhstan]. – Almaty: Baur, 2005. 224 p. [In Russian].
10. Zholdasbaev S. Ezhelgi zhane orta gasyrdaýy qazaq elinin tarihy [History of the Kazakh people in ancient and Middle Ages]. – Almaty: «Kitap» baspasy, 2010. – 336 p.[In Kazakh].
11. Mynzhan N. Qazaqtyn qysqasha tarihy [Brief History of Kazakh]. – Almaty: Zhalyn baspasy, 1994. - 400 p. [In Kazakh].
12. Qozybaev M. (Eds.) Qazaqstan tarihy. 1-tom [History of Kazakhstan. Volume 1]. – Almaty: Alamyra, 1996. – 544 p. [In Kazakh].
13. Levina L. M. Keramika nizhnej i srednej Syrdar'i v I tysjacheletii n.je.[Ceramics of the Lower and Middle Syr Darya in the I millennium AD] – Moskva: Izdatel-vo Nauka, 1971. – 250 p.[In Russian].
14. Zholdasbajuly S. Ezhelgi zhane ortagasyrdagy Qazaqstan. [Ancient and medieval Kazakhstan] – Almaty: «Ana tili», 1995. – 176 p.[In Kazakh].
15. Borisov A. Ja. O znachenii slova «naus» // Trudy Otdela Vostoka Gosudarstvennogo Jermitazha, Tom III [Proceedings of The Department of The East of the State Hermitage Museum, Volume III.]. 1940. – p.301-311. [In Russian].
16. Samashev Z, Əbu A. Arheologijalyq sozdik [Archaeological dictionary]. – Almaty: 2007. [In Kazakh].
17. Smagulov E.A. Nazemnye sklepy Borizharskogo mogil'nika//Qazaqstan Arheologijasynyn Maseleleri. 3-shi shygarylym. Gylymi maqalalar zhinagy [Problems Of The Archeology Of Kazakhstan. 3rd edition. Collection of scientific articles]. – Almaty: 2011. – 584 p. [In Russian].
18. Grigorev G.V. Kelesskaja step' v arheologicheskom otnoshenii. (K istorii kul'tury drevnih sakov)//Qazaq SSR Gylym Akademijasynyn Habarlary. №46. Arheologija serijasy. Vyp 1. [Reports of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. № 46. Archeology series. VIP 1] 1948. p.47-67 [In Russian].
19. Agzamhodzhaev T. Tjujbuguzskie nausy // Istorija material'noj kul'tury Uzbekistana. № 3.[History of material culture of Uzbekistan. No. 3.]. Tashkent: 1962. p.71-79. [In Russian].
20. Podushkin A. N. Arysskaja kul'tura Juzhnogo Kazahstana IV v.do.n.je. – VI v.n.je. [Arys culture of Southern Kazakhstan IV century BC – VI century AD.] – Turkestan: Izdatel'skij centr MKTU im. H.A.Jasaui, 2000. – 201 p. [In Russian].
21. Bajpakov K. M, Podushkin A.N. Pamjatniki zemledel'chesko – skotovodcheskoj kul'tury Juzhnogo Kazahstana (I tysjacheletin n.je.). [Monuments of agricultural and pastoral culture of Southern Kazakhstan (I thousand years ago)] – Almaty: Izdatel'stvo Nauka Kazahskoj SSR, 1989. – 155 p. [In Russian].
22. Podushkin A. N., Donec A. G. O pervonachal'nom issledovanii Arheologicheskikh ob#ektov v urochishhe Myntobe // «Qazaqstannyn tarihi – mädeni murasy: Zertteu, tusindirü zhane saqtau maseleleri»

atty «X Orazbaev oqulary» halyqaralyq gylimi – adistemelik konferenciya materialdary [Materials of the international scientific and methodological conference "X Orazbayev readings "on the topic" historical and cultural heritage of Kazakhstan: problems of Research, Interpretation and preservation. – Almaty: «Qazaq universiteti», 2018. – p.99-104. [In Russian].

23. Eleuov M., Taleev D, Esenov S, Moldahmet S. Ezhelgi Kultobe qalasy men Myntobe qorymynda 2017-2018 zhyldary zhurgizilgen zertteu zhumystary // Ortalyq Azijanyn Ezhelgi zhane Dasturli qogamdarynyn tarihi – madeni murasy: Zertteu, tusindirü zhane saqtau maseleleri atty «XII Orazbaev oqulary» halyqaralyq gylimi – adistemelik konferenciya materialdary [Materials of the international scientific and methodological conference "XII Orazbayev readings " on the historical and cultural heritage of ancient and traditional societies of Central Asia: problems of Research, Interpretation and preservation]. – Almaty: «Qazaq universiteti», 2020. – p.195 – 200. [In Kazakh].

24. Podushkin A. N. Novye arheologicheskie komplekсы mogil'nikov Kylyshzhar i Myntobe// Marzylan oqulary – 2019. Kornekti qazaqstandyq arheolog K.A. Aqyshevtyn 95 zhyldygyna arналган Halyqaralyq arheologiyalyqgylymi-tazhiribelik konferenciya materialdary [Margulan readings-2019. materials of the international archaeological scientific and practical conference dedicated to the 95th anniversary of the outstanding Kazakh archaeologist K. A. Akishev]. – Nur-Sultan: 2019. – p.153-167. [In Russian].

25. Levina L.M. Issledovaniya v Dzhetyasarskom urochishhe//Arheologicheskie otkrytiya 1976 goda [Archaeological discoveries of 1976]. 1977. – p.517-518. [In Russian].

26. Maksimova A.G, Mershhiev M.S, Vajnberg B.I, Levina L.M. Drevnosti Chardary (Arheologicheskie issledovaniya v zone Chardarinskogo Vodohranilishha) [Antiquities of Chardara (Archaeological research in the area of the Chardara Reservoir)]. – Almaty: Nauka, 1968. – 252 p.[In Russian].

27. Bernsham A. N. Kenkol'skij Mogil'nik. Vyp II [Kenkolsky Burial Ground. Issue II]. – Leningrad: 1940. – 33 p. [In Russian].

28. Kozhambardiev I. Katakombnye pamjatniki Talasskoj doliny // Arheologicheskie pamjatniki Talasskoj Doliny [Archaeological sites of the Talas Valley]. Izdatel'stvo Akademii Nauk Kirgizskoj SSR. – Frunze: 1963. – p.33-77. [In Russian].

29. Agzamhodzhaev T. Raskopki pogrebal'nyh kurganov bliz stancii vrevskoj//Istorija material'noj kul'tury Uzbekistana. Vyp. 2 [The history of the material culture of Uzbekistan. Issue 2]. – Tashkent: Izd-vo AN Uzbekskoj SSR, 1961.p.223-235. [In Russian].

30. Bakır A, Badakođlu U. Yüceçiler ve Kökenleri Üzerine Düşünceler//Ortaçağ Araştırmaları Dergisi. S 2.[Journal of Medieval Studies. Issue 2]. 2019. – p.123-144. [In Turkish].

31. Lojos Ligeti. Bilinmeyen İç Asya [Unknown Inner Asia]. – Ankara: TTK Yayınevi, 1998. – p.51-52. [In Turkish].

32. Akçay T. Yunan ve Romada Ölü Kültü [The Cult of the Dead in Greece and Rome]. Bilgin Kültür Sanat Yayınları. Ankara: 2017. – 218 p. [In Turkish].

33. Bajtanaev B.A. Istorija Shymkenta: 2200 let po arheologicheskim istochnikam [History of Shymkent: 2200 years according to archaeological sources].-Almaty: 2012. – 252 p. [In Russian]

**ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
TEACHING HISTORY**

ӘОЖ 10(5) «1991/18»

ҒТАМР 03.20.00

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.024>

С. Мұсабаев^{*1}, Махмұтов Б. Л.,² Мадалимова Л.М.,³

¹ PhD докторант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан.

E-mail: sake_071086@mail.ru

² PhD доктор, Алматы технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: bekenti_84@mail.ru

³ педагогика магистрі, Сымбат Дизайн және технология академиясы,

Алматы, Қазақстан

E-mail: lunara.mm@mail.ru

**ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУДА ЭЛЕКТРОНДЫ
РЕСУРСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа

Қазіргі таңда ақпараттық технологиялар адам өмірі мен қоғамдық қарым-қатынастардың маңызды бөлшегіне айналды. Ғылым және білім беру саласы да ақпараттық технологиялардың үлкен әсерінен қалыс қалған жоқ. Оқу үдерісін ұйымдастыруды тиімді етіп, электронды ресурстарды тақырыпқа сай дұрыс қолдана білу жоғары нәтижеге қол жеткізу мүмкіндігін арттырады. Бүгінгі күні электронды ресурстарды қолданбай сабақ өткізу тіпті мүмкін емес. Электронды ресурстарды пайдаланған сабақ пен дәстүрлі білім берудің үлкен айырмашылығы бар. Басты айырмашылық оқытушының іс-әрекетінде. Дәстүрлі білім беру жағдайында оқытушы барлық ақпаратты жеткізуші және сол ақпараттар студенттер тарапынан білім мазмұны ретінде қабылданатын. Оқу үдерісінде электронды ресурстарды белсенді пайдалану нәтижесінде оқытушының қызметі түбегейлі өзгерді. Ендігі кезекте оқытушы оқу үдерісінде бағыт беріп, ақпараттардың кең көлемімен таныстырады және қажетті ақпараттарды табуды студенттерге қалдырады. Студенттерді үнемі ізденісте болып, үздіксіз өзін-өзі жетілдіру құзіреттілігін қалыптастырады. Мұндай құзіреттілік тек жоғары оқу орындары ғана емес, орта және кәсіптік білім беретін мектептердің оқытушылары үшін жаңа жауапкершілікті жүктеп отыр. Жоғары нәтижеге қол жеткізу үшін оқу үдерісінде инновациялық технологиялар, электронды ресурстарды пайдаланудың әдістемелік негіздеріне ерекше мән беру қажет.

Кілт сөздер: инновация, ресурс, интернет, технология, әдістеме, ақпарат, қоғам, білім.

Мусабаев С. ^{*1}, Махмұтов Б.Л.,² Мадалимова Л.М.,³

¹ PhD докторант, КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан.

E-mail: sake_071086@mail.ru

² Доктор PhD, Алматинский технологический университет Алматы, Казахстан

E-mail: bekenti_84@mail.ru

³ Педагогический магистр, академия дизайна и технологии Сымбат, Алматы, Казахстан

E-mail: lunara.mm@mail.ru

**ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ РЕСУРСОВ
В ОБУЧЕНИИ ИСТОРИИ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА**

Аннотация

В настоящее время информационные технологии стали важной деталью жизни человека и общественных отношений. Наука и образование также не отстали от большого влияния информационных технологий. Умение эффективно организовать учебный процесс и правильно использовать электронные ресурсы в соответствии с темой повышает шансы на высокий результат. На сегодняшний день проведение занятий без использования электронных ресурсов даже невозможно. Существует большая разница между уроками, в которых использовались электронные ресурсы, и традиционным образованием. Основное отличие заключается в действиях преподавателя. В традиционной образовательной среде преподаватель является носителем всей информации, и эта информация воспринимается студентами как содержание образования. В результате активного использования электронных ресурсов в учебном процессе деятельность преподавателя кардинально изменилась. Теперь преподаватель дает направление в учебном процессе, знакомит с широким объемом информации и оставляет студентам возможность найти необходимую информацию. Постоянно преследует студентов, формирует компетенции непрерывного самосовершенствования. Такая компетенция возлагает на преподавателей не только высших учебных заведений, но и средних и профессиональных школ новую ответственность. Для достижения высоких результатов в учебном процессе необходимо уделять особое внимание инновационным технологиям, методическим основам использования электронных ресурсов.

Ключевые слова: инновации, ресурсы, интернет, технологии, методология, информация, общество, образование.

*S.Musabaev*¹, Makhmutov B.L², Madalimova L.M.*

*¹ Doctoral PhD of the Abai Kazakh national pedagogical university,
Almaty, Kazakhstan*

E-mail: sake_071086@mail.ru

² Doctor PhD, Almaty technological university, Almaty, Kazakhstan

E-mail: bekenti_84@mail.ru

³ Master of pedagogy, Symbat Academy of design and technology, Almaty, Kazakhstan

E-mail: lunara.mm@mail.ru

FEATURES OF THE USE OF ELECTRONIC RESOURCES IN TEACHING THE HISTORY OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN

Abstract

Currently, information technology has become an important part of human life and social relations. Science and education have also not lagged behind the great influence of information technology. The ability to effectively organize the learning process and correctly use electronic resources in accordance with the topic increases the chances of a high result. To date, it is even impossible to conduct classes without using electronic resources. There is a big difference between lessons that used electronic resources and traditional education. The main difference lies in the actions of the teacher. In a traditional educational environment, the teacher is the carrier of all information, and this information is perceived by students as the content of education. As a result of the active use of electronic resources in the educational process, the activity of the teacher has changed dramatically. Now the teacher gives directions in the educational process, introduces a wide amount of information and leaves students the opportunity to find the necessary information. Constantly pursues students, forms competencies of continuous self-improvement. Such competence imposes a new responsibility on teachers not only of higher educational institutions, but also of secondary and vocational schools. To achieve high results in the educational process, it is necessary to pay special attention to innovative technologies, methodological foundations of the use of electronic resources.

Keywords: innovations, resources, internet, technologies, methodology, information, society, education.

Кіріспе. Қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық және ақпараттық-технологиялар саласындағы өзгерістер педагогикалық теория мен тәжірибені қайта қарауды талап етуде. Ақпараттық технологиялардың дамуы және олардың оқу үдерісінде белсенді қолданыла бастауы педагогикалық қызметке қойылатын талаптарға түзету енгізді. Заманауи оқу үдерісінде сабақтың өз мақсатына жетуі

және студенттер тарапынан сұранысқа ие болуы оқытушының тек қана білімділігімен өлшенбейді. Оқытушының ақпараттық қоғам сұранысына сай келетін инновациялық технологиялар мен электронды ресурстарды тиімді пайдалана алуы оқу үдерісі үшін өте маңызды болып отыр. Оқытушының теориялық білімі мен коммуникативтік байланыс орната алу қасиеті электронды ресурстарды тиімді пайдалану дағдысымен сәтті үйлесуі тиіс. Сонда ғана сабақ өз мақсатына жетіп, студенттер тарапынан жоғары сұранысқа ие болады.

Қазақстан Республикасының білім беру саласы күрделі өзгерістерден өтті. КСРО жылдарында өзіне артылған сенімді толыққанды атқарып келген білім беру жүйесінің орнына батыстың озық тәжірибесі енгізіле бастады. Білім беру ісі сызықтық оқыту жүйесінен кредиттік жүйеге сәтті ауысты. Бір ерекшелігі мұндай бір сапалық деңгейден екіншіге ауысу ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында өтті. Сол себепті де жаңа оқыту жүйесі мен ақпараттық технологиялар бір-бірімен тығыз байланысты ұғымдар ретінде қалыптасты.

Қазақстан жоғары оқу орындарындағы кредиттік оқыту жүйесінде студенттер үшін элективті пәндер және міндетті пәндер топтамасы беріледі. Әр пән студенттердің нарық заманына сай келетін маман болып қалыптасуына бағытталған. Міндетті пәндер қатарында «Қазақстанның қазіргі заманғы тарихы» пәні де бар. Аталған пән барлық мамандықтарда оқыталады. «Қазақстанның қазіргі заманғы тарихы» пәні тәуелсіз Қазақстан тарихын ашуға бағытталады. Мақсаты Қазақстан Республикасының саяси институт ретінде орнығу үдерісін сипаттап, талдау болып табылады. Тарихшы емес мамандықтар үшін оқытылатын пәннің алдында тұрған міндеттер өте ауқымды. Өйткені техникалық, медициналық, гуманитарлық мамандықты таңдаған студенттерді қызықтырып, пәннің тартымды-лығын арттыру үшін оқытушылар мүмкін болатын заманауи әдіс-тәсілдердің барлығын қолдануы тиіс. Мұндай заманауи әдістер ең алдымен оқу үдерісінде электронды ресурстарды тиімді пайдаланумен тығыз байланысты. Бүгінгі күні Тәуелсіз Қазақстан тарихын оқытуда электронды ресурстардың үлкен бөлігі белгілі. Дегенмен оларды қолданудың бірыңғай әдістемелік негіздері әлі де болса қалыптасу үстінде. Біздің ұсынып отырған зерттеу жұмысымыз электронды ресурстар ұғымын ашып, оның Тәуелсіз Қазақстан тарихын оқытудағы тиімділігін анықтауға бағытталады.

Әдістеме. Тәуелсіз Қазақстан тарихын оқытуда электронды ресурстарды пайдаланудың тиімді жолдары тақырыбындағы зерттеу жұмысымыз ғылымға белгілі әдістерге негізделді. Олардың қатарында салыстырмалы талдау әдісі. Біз жоғарыда атап өткеніміздей сабақ барысында электронды ресурстарды пайдалану мәселесінде біз посткеңестік елдердің тәжірибесіне үлкен көңіл бөлдік. Әрине одақтас ел болған мемлекеттердегі бұл жайт қалай дамуда және қиыншылықтарды қалай еңсергені туралы мәліметтер біз үшін көп пайдалы. Осы ретте біз әр елдегі ахуалды сараптап, артықшылықтарын анықтай алдық.

Қолданылған негізгі теориялық әдістерінің бірі тақырыпқа қатысты жарық көрген қазақстандық және шетелдік зерттеу жұмыстарын талдау болып табылады. Эмпирикалық әдістер ретінде біз әлеуметтік сауалнама жүргізуді атап өтеміз. Сөзсіз бұл әдіс еліміздегі студенттердің электронды ресурстарды пайдалануының жан-жақтылығын көрсетеді. Сонымен қатар нақты тақырып бойынша электронды ресурстарды пайдалана отырып жүргізген мысал-сабақ та эмпирикалық әдістерге негізделді.

Талқылау. Тәуелсіз Қазақстан тарихын оқыту барысында электронды ресурстарды пайдаланудың тиімді жолдарын анықтау үшін алдымен жалпы қазіргі білім беру жүйесінің ерекшеліктеріне баға берудің қажеттілігі туындайды. Қазіргі білім беру саласында қолданылатын электронды ресурстар, олардың түрлері, ерекшеліктері, артықшылықтары сынды мәселелерді анықтауды жөн санадық. Мәселенің теориялық негіздері айқындалған соң нақты Тәуелсіз Қазақстан тарихын оқыту барысында қолданудың тиімділігін ашуға тырыстық. Осы ретте біз объективті себептерге байланысты алдымен посткеңестік елдердегі зерттеу жұмыстарына көп назар аударуға тырыстық. Атап айтқанда зерттеу жұмысы барысында Н.И. Исулованың «Методические особенности применения электронных образовательных ресурсов» атты зерттеуін атап өтуге болады. Аталған еңбекте автор электронды ресурстарды қолданудың әдістемелік негіздеріне мән беруге тырысады. Сонымен қатар электронды ресурс ұғымына да өзіндік анықтамасын беріп, қажеттілігін дұрыс түсіндіреді. Мұндай еңбек қатарында Е.А. Акользинаның «Использование электронных образовательных ресурсов в процессе обучения: достоинства, недостатки» атты еңбегін атап өтеміз. Автор электронды ресурстардың бүгінгі оқу үдерісінің ажырамас бөлігі екендігін дәлелдейді. Дегенмен электронды ресурстарды пайдаланудың кемшіліктерін атап өтеді. Оның бірі барлық студенттердің ақпараттық технологиялар мен құралдарына

бірдей қол жеткізу мүмкіндігінің жоқтығы. Әрине бұл кемшілік негізінен әлеуметтік-экономикалық ахуалы төмен елдерге ғана қатысты. Өкінішке орай бұл кемшілік посткеңестік елдерге тән. Тәуелсіз Қазақстан тарихын оқытуда электронды ресурстарды пайдалануға қатысты зерттеуімізде салыстырмалы әдіске көп көңіл бөлдік. Осы ретте А.В. Гузнова мен О.А. Павлованың «Использование электронных образовательных ресурсов в изучении дисциплин гуманитарного цикла» атты зерттеуінде көрсетілген Ресейдегі тәжірибемен танысып, салыстырмалы түрде талданды. Ресей жоғары оқу орындарында электронды ресурстарды пайдалану ісі Ю.В. Ээльманың «Использование интернет-технологий в современном образовательном процессе», Г.А. Алексаняның «Сервисы Google в организации самостоятельной деятельности студентов СПО», А.И. Шербафтың «Облачные технологии и современный образовательный процесс», С.В. Абламейконың «Облачные технологии в образовании» атты зерттеу жұмыстарында жақсы берілген. Біз өз тарапымыздан зерттеулерде көтерілген идеялар мен тәжірибені басшылыққа ала отырып, оның артықшылықтарын барынша тиімді пайдалануға тырыстық.

Нәтижелер. Қазақстан Республикасындағы жоғары білім беру ісі күрделі өзгерістер жағдайында өмір сүріп жатыр. Бүгінгі таңда жалпы білім беру ісіне деген талаптар өзгеруде. Халықаралық талаптарға сай келу мақсатында жүргізіліп жатқан реформалар нәтижесінде жоғары оқу орындарының жұмысында оң өзгерістерді байқауға болады. Болон үдерісіне қосылу нәтижесінде жоғары білім берудің үш сатылы жүйесі қалыптасты. Қазақстан Республикасының білім беру мен ғылымды дамыту 2025 жылға арналған мемлекеттік бағдарламасында жоғары білім берудің мақсаты – азаматтардың жоғары білім алуға деген ұмтылыстарын қанағаттандыру деп айтылған. Осы мақсатқа жетуде бірқатар маңызды міндеттер қойылады. Олардың қатарында бастамашыл, нарық пен технологиялардың ауыспалы талаптарына жылдам бейімделетін мамандар даярлау міндетін атап өтуге болады [1, 16 б.]. Рас бүгінгі жоғары оқу орындарының қызметі толыққанды айқындалған. Ең бастысы бүгінгі қазақстандық қоғам үшін білімді, рухани-адамгершілік тұрғысынан толысқан азаматтарды қалыптастырудың маңыздылығы ерекше. Бүгінгі жаһандану дәуірінде өздігінен шешім қабылдап, оның мүмкін болатын салдарын болжай алатын мамандарға деген сұраныс өте жоғары. Ұтқыр, әріптестік байланыстар орната алатын, бәсекеге қабілетті мамандар даярлап шығару бүгінгі күннің басты мәселесі. Осындай сұранысты қанағаттандыру үшін бүгінгі жоғары оқу орындарындағы оқу үдерісі заманауи талаптарға сай болуы тиіс. Бұл өз кезегінде жаңа жауапкершіліктерді жүктейді. Оқу үдерісінің заманауи талаптарға сай болуы үшін ең алдымен оқытудың түрі мен әдістеріне көңіл бөлген дұрыс. Бүгінгі таңдағы еңбек нарығының сұранысы мен ақпараттық технологиялар дәуірінде оқыту әдістері де заманауи-инновациялық сипаттағы интербелсенді түріне бағытталуы тиіс. Интербелсенді әдістер ең алдымен кәсіби құзіреттіліктерді қалыптастыруға негізделуі керек. «Қазақстан Республикасы ақпараттық кеңістіктің бәсекеге қабілеттілігін дамыту тұжырымдамасында» интербелсенді әдістердің маңыздылығы аталып өтеді. 2006-2009 жылдарға арналған тұжырымдамада интербелсенді әдістерді қысқа мерзімде көлемді ақпараттарды ұсынып, ақпаратты жоғары деңгейде игеруге көмектеседі деп сипаттаған [2, 17 б.]. Біздің пікірімізше интербелсенді әдістерге сүйене отырып оқу үдерісін ұйымдастырудағы негізгі мақсат нәтиже болуы тиіс. Белгілі бір курс аяқталған соң студенттер нақты алған білімдері аясында не істей алатындығы, қандай ақпараттарға ие екендігін білгені маңызды. Қазіргі таңдағы интербелсенді әдістердің үлкен кешені қалыптасқан. Солардың ішінде перспективасы жоғары бағыттардың бірі саналатын және заманауи оқу үдерісінің интербелсенділік сипатын анықтайтын әдістердің бірі электронды оқу ресурстарын пайдалану болып табылады. Жалпы оқу үдерісі барысында оқытушы тарапынан электронды оқу ресурстарды пайдалану білім мазмұнын ақпараттандыруға, инновациялық идеяларды жүзеге асыруға мүмкіндіктер береді [3, 23 б.].

Оқу үдерісі барысында электронды ресурстарды пайдалану білім алушылардың кері байланыстарын белсенді етеді. Сонымен қатар алынатын жаңа ақпараттарды визуализациялауға, ақпараттық технологиялар көмегімен өңдеуге, виртуалды тәжірибелер жүргізіп, күрделі тәжірибелерді жобалауға мүмкіндіктер береді.

Электронды ресурстар заманауи білім беру саласының маңызды бөлігі болып табылады. Әрине білім беру саласының маңызды нысандары оқытушы мен білім алушы екендігі анық. Өз кезегінде электронды ресурстар сол екі нысан арасындағы қарым-қатынастардың кәсіби дәрежеде жүруін қамтамасыз етеді. Электронды ресурстар оқудағы мақсат, білім мазмұны, оқыту құрылғылары, әдістемелік нұсқаулық сынды жүйенің маңызды бөлігі. Осы арқылы оқу сапасының көтерілуіне

мүмкіндіктер береді. Осыған дейін қолданыста болған дәстүрлі білім беру әдісінде негізгі белсенділік оқытушыға берілген. Білім алушылар болса, дайын ақпараттарды игерумен ғана шектелді. Бұл білім мазмұны саналды. Алайда ақпараттық қоғамның үстемдігі білім саласына да өзінің оң өзгерістерін енгізді. Өйткені интернеттегі дайын ақпараттар жағдайында оқытушының белсенді ролі төмендей бастағандығын байқаймыз. Интернет ресурстарының көптігі, ақпараттық іздеу жүйесінің белсенділігі, электронды кітаптардың ашық ресурстарда таратылуы оқу мазмұнына да өзгерістер енгізді. Заман талабының ерекшеліктері оқу әдістері мәселесіне жаңа көзқарастар мен ұстанымдарды қалыптастыра бастады. Салыстырмалы түрде алғанда дәстүрлі оқыту жағдайында ақпараттарды іздеу, танысу жұмыстарының барынша күрделі екендігін мойындауымыз керек. Ақпараттық қоғам жағдайында гипермедиа нәтижесінде қажетті ақпараттарды жылдам тауып, білім мазмұнын жан-жақты қарастырудың мүмкіндігі күшейді. Қазіргі таңда дәстүрлі оқыту әдістерінің де ақпараттық технологияларсыз ұйымдастыру мүмкін емес. Жаңа тақырыпты түсіндіру жұмыстарының өзі демонстрациялық бағдарлама негізінде жүреді. Дегенмен электронды ресурстар тек негізгі мақсатқа жетудің тек құралы болып табылатындығын ұмытпауымыз керек. Негізгі мақсат – білім мазмұнын сәтті меңгеру болып табылады. Оқу үдерісінде электронды ресурстарды белсенді пайдаланамыз деп білім алушыларды артық ақпараттар, шамадан тыс артық гиперсілтемелер, қажетті құрылғыларды сатып алу сынды жағымсыз жайттардың орын алмауына көңіл бөлу қажет. Сондықтан электронды ресурстарды пайдалану оқытушының біліктілігі мен ақпараттардың қажеттілігіне байланысты сұрыптай алу қабілетін талап етеді. Сонымен қатар білім беру ісіне қатысты барлық құрылымдардың өзара үйлесімділік сақтау арқылы ғана жоғары нәтижеге қол жеткізуге болады. Мұндай құрылымдардың қатарына түрлі техникалар, оның бағдарламалық қамсыздандырулары, электронды ақпараттық ресурстар, педагогикалық технологияларды жатқызуға болады [4, с. 95-97].

Қазіргі таңдағы жаһандық ақпараттық қоғам білім беру саласы үшін жаңа жауапкершіліктер жүктеп отыр. Мамандарды даярлау ісі бүгінгі заман ағымынынан бір қадам алда болуы тиіс. Бұл болашақ мамандардың кәсіби тұрғыдан өзін-өзі жетілдіріп отыруға үйретеді. Ақпараттық қоғам жағдайында бәсекеге қабілетті мамандар даярлауда бірқатар маңызды мәселелерге мән беруіміз қажет. Ол білім алушыға қажетті мәліметтердің жүйелі болуы, оқу үдерісінің әдістемелік деңгейінің жоғары болуы, білім алуға ынталандыру, оқу үдерісінде жаңа ақпараттық технологияларды белсенді қолдану және тағы да басқалары. Осы ретте электронды ресурстарды тиімді пайдаланудың маңыздылығын атап өтуіміз керек. Жалпы электронды ресурстар ұғымында біз алдымен мульти-медиалық өнімдер, компьютерлік бағдарламалар, түрлі бейне фильмдер мен аудио жазбалар, мерзімді басылымдардың электронды нұсқалары, түрлі білім беруге бағытталған интернет ресурстарын түсінеміз. Сонымен қатар кітапхана, архив пен музей жұмыстарының электронды баламасы да білім беру ісінде оң нәтижелерге қол жеткізуге септігін тигізеді. Осы ретте оқу үдерісі барысында қолданылатын электронды ресурстарды қарапайым және кешенді түрлерін анықтауға болады. Сабақ барысында түрлі дыбыс аудио жазбалар, бейне материалдар, мәтін және суреттерді қолдану электронды ресурстардың қарапайым түрлеріне жатады. Сөзсіз білім беру ісіне қатысты мекемелердің өнімдерімен электронды түрде танысу, гиперсілтемелер, білім мазмұнын ақпараттандыру, компьютерлік моделдеу сынды жұмыстар кешенділікті талап етеді. Міне оқу үдерісіндегі тың жаңалықтар мен заман талаптары білім және ғылым саласын ғана емес, қоғам өмірінің барлық өмірін қамтыды. Өзгерістер біз қарастырып отырған, тарих саласын да айналып өтпеді.

Тәуелсіз Қазақстан тарихын оқытудың ерекшеліктерінің бірі әдебиеттердің үлкен бөліктерімен жұмыс жасау болып табылады. Әдебиеттердің үлкен бөлігі қазақстандық зерттеушілерге тиесілі. Дегенмен алыс және жақын шетелдік ғалымдардың да еңбектері де бар. Қазіргі таңда кітапханаларға үнемі баратын білім алушылар азайғаны жасырын емес. Міне осы ретте Google Академиясы деп аталатын қызметті пайдалануға болады. Аталған қызмет түрі ғылыми кітаптардың кең көлемін жылдам табуға көмектеседі. Іздеу қызметінде нақты бір ғылым саласы бойынша кітаптарды табуға мүмкіндіктер қарастырылған. Нақты бір пән көлемінде кітаптармен қатар, мақалалар, ғылыми есептер, диссертацияларды да табуға болады. Болашақта қажет болуы мүмкін кітаптар мен өзге де ғылыми жарияланымдарды «менің кітапханам» деп аталатын қосымшаға сақтап қоюға да болады.

Оқу үдерісінде маңызды деңгейлердің бірі кері байланыстың болуы. Оқытушының жаңа сабақты түсіндіруінен кейін, жаңа мәліметтер міндетті түрде студенттердің өзіндік жұмыстары барысында бекітілуі тиіс. Оқу жоспарына сай оқытушы студенттердің пәнді игеру деңгейін анықтап, бақылау жұмыстарын өткізеді. Бұл ретте де оқу үдерісіне Online Test Pad сынды тест жұмыстарын тегін

құрастыру қызметтерін пайдалану өте тиімді. Аталған қызмет түрі тек қана тест құрастыруда ғана емес, сонымен қатар интербелсенді сұрақтар жасап, олардың нәтижелерін есептеу, статистикасын шығаруда да көп көмегі бар. Бұл қызметті интернет жоқ кезде де жасауға болады [5, с. 34]. Аталған қызмет арқылы классикалық, жапондық және өзге де елдердің сөзжұмбақтарын құрастыруға болады.

Қазіргі таңдағы білім беру үдерісіне электронды ресурстарды белсенді түрде тартудағы негізгі мақсат білім беру саласы мен ақпараттық қоғам арасындағы байланыстарды күшейту болып табылады. Оқу орындарының техникалық мүмкіндіктері толыққанды жеткілікті болса, міндетті түрде ақпараттық қоғамның талаптарына сай келетін оқу-әдістемелік өзгерістерді жүзеге асыру керек. Осылайша білім алушылардың тарапынан электронды ресурстарды пайдалануға деген қызығушылықтарын тудыру қажет. Білім алушылар жаңа ақпараттарды электронды ресурстардың көмегімен танымдық, шығармашылық тұрғыдан дұрыс игеруді меңгерсе, нәтижелі болады.

Еліміздегі жоғары оқу орындарындағы студенттер үшін Тәуелсіз Қазақстан тарихы бойынша дәріс, семинар, студенттердің өзіндік жұмыстарын ұйымдастырып, өткізуге бағытталған. Осы жоспарланған сабақтар барысында электронды ресурстарды пайдалану ісі жүйелі ұйымдастыруды талап етеді. Жалпы қарастырып отырған сабақтар барысында пайдаланатын электронды ресурстарды ішкі және сыртқы электронды ресурстар деп бөлген дұрыс. Сыртқы электронды ресурстар оқытушы және жоғары оқу орны ұсынған ресурстардан бөлек, интернеттің көмегі арқылы жүзеге асады. Сыртқы электронды ресурстардың мүмкіндіктері өте кең. Интернетте пайдалануға болатын білім беру саласына қатысты қалалық, республикалық кітапханалар, архив, музей және тағы да басқа мекемелердің арнайы сайттары сыртқы электронды ресурстар қатарына жатады. Қазіргі таңда осы аталған мекемелердің құжаттарының басым көпшілігі цифрландырылған. Сабақ барысында қарастырып отырған тақырыптарды ашатын құжаттармен танысу үлкен нәтижелер береді. Ішкі электронды ресурстар қатарына жоғары оқу орындары ұсынған оқу платформаларын атауға болады. Бұл платформаларда оқытушылардың арнайы дайындаған презентациялары, бейне-дәрістері, жоспарланған сабақтардың тақырыптары көлемінде берілген электронды кітаптар және тағы да ресурстар жатады. Әрине ішкі электронды ресурстардың да мүмкіндіктері жоғары. Өйткені жоғары оқу орындары студенттер мен оқытушылар үшін аталған ресурстардың үнемі ашық және қол жетімді болуына көңіл бөледі [6, с. 160]. Басты ерекшеліктерінің бірі ішкі электронды ресурстар үнемі студенттер тарапынан қадағаланады. Өйткені оқу үдерісін бақылау және ұйымдастыру мақсатында жүргізілетін электронды журнал құрылымында түрлі хабарландыру, сұрақ-жауап, сауалнама сынды маңызды бөлімдер бар. Оған қоса студенттердің апта сайын үй тапсырмаларын жүктеуі, олардың сұрақтары, семестр ортасы мен соңында тапсыратын аралық бақылау сұрақтары, олардың қорытындылары сынды маңызды мәселелер электронды журнал арқылы жүзеге асады. Біз жүргізген әлеуметтік сауалнама барысында студенттерге «Университеттің электронды ресурстарын қаншалықты қолданасыз?» деген сұраққа 100% студенттер белсенді қолданатындығына көз жеткіздік. Жоғары оқу орындарының электронды ресурстарының тиімді тұстары өте көп. Мысалы дәріс сабақтарының жоспары алдын-ала студенттерге белгілі болады. Оқытушы өзінің қалауы бойынша студенттерге дәрістің мәтіні, презентациясы және бейне-дәріс нұсқасымен алдын-ала танысуға тапсырма бере алады. Осылайша студенттерді ойландырған сұрақтар көлемінде мәселелік (проблемный) дәріс өткізе алады.

Қорытынды. Жалпы алғанда оқу үдерісінде электронды ресурстарды қолдану білім саласының маңызды ажырамас бөлігіне айналды. Мұның маңызды артықшылықтары да бар екендігі дәлелденді. Белгілі бір пән аясындағы ақпараттарды кешенді түрде беру тек электронды ресурстарды қолдану арқылы ғана жүзеге асады. Тек дәріс, дәріс-презентация, глоссарий ғана емес, сонымен қатар әлем және Қазақстан музейлері, кітапханалар мен архив қорларымен танысуға болады. Тақырыпқа қатысты көркем және деректі фильмдер көріп, сабақты жан-жақты және барынша көрнекі етіп ұйымдастыруға мүмкіндіктер беретінін көрсеттік. Оқытушы үшін электронды ресурстарды пайдалану оқу үдерісін толықтай бақылауға жағдай жасайды. Сонымен қатар Web 2.0 сервистік қызметін пайдалану да студенттер арасында ақпарат бөлісу жылдамдығы, топтық жұмыс, әдебиеттермен танысу, презентацияларды жоғары анимациялық деңгейде жасауға болатындығын атап өтеміз. Тәуелсіз Қазақстан тарихын оқыту бойынша электронды ресурстардың кең көлемін сараптадық. Алайда қазіргі таңда сол ресурстармен жұмыс жасаудың әдістемелік негіздерін әлі де болса қалыптастыру керектігін атап өтеміз. Осы мақсатта арнайы ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізіліп, ортақ тұжырымдар пайда болуы керек. Бұл алдағы уақыттағы ғылыми-зерттеу жұмыстарының жаңа бағытына айналуы тиіс деген тұжырым жасаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Нұр-сұлтан, 2020. – С 133.*
- 2. Қазақстан Республикасы ақпараттық кеңістіктің бәсекеге қабілеттілігін 2006-2009 жылдарда дамыту тұжырымдамасы. – Астана, 2006. – 52 б.*
- 3. Исулова Н.И. Методические особенности применения электронных образовательных ресурсов. – Сборник научных трудов. – №4. – Т 23. – С 94.*
- 4. Акользина Е.А. Использование электронных образовательных ресурсов в процессе обучения: достоинства, недостатки // Гаудеамус. – №2(22). – Тамбов, 2013. – С 189.*
- 5. Алейникова Т.Г. Сервисы Web 2.0 в образовании: методические рекомендации. – Витебск: ВГУ, 2016. – С 47.*
- 6. Калдыбаев С.К., Онгарбаева А.Д. Электронные образовательные ресурсы: роль и назначение // Международный журнал экспериментального образования. – №11. – 2016. – С 187.*

References:

- 1. Kazakhstan Respublikasynda bilim berudi zhane gylymды damytudyn 2020-2025 zhyldarga arналган мемлекеттік бағдарламасы. – Nur-sultan, 2020. – S 133.*
- 2. Kazakhstan Respublikasy akparattyk kenistiktin basekege kabilettiligin 2006-2009 zhyldarda damytu tuzhyrymdamasy. – Astana, 2006. – 52 b.*
- 3. Isulova N.I. Metodicheskie osobennosti primeneniya jelektronnyh obrazovatel'nyh resursov. – Sbornik nauchnyh trudov. – №4. – T 23. – 94 s.*
- 4. Akol'zina E.A. Ispol'zovanie jelektronnyh obrazovatel'nyh resursov v processe obuchenija: dostoinstva, nedostatki // Gaudeamus. – №2(22). – Tambov, 2013. – 189 s.*
- 5. Alejnikova T.G. Servisy Web 2.0 v obrazovanii: metodicheskie rekomendacii. – Vitebsk: VGU, 2016. – 47 s.*
- 6. Kaldybaev S.K., Ongarbaeva A.D. Jelektronnye obrazovatel'nye resurs: rol' i naznachenie // Mezhdunarodnyj zhurnal jeksperimental'nogo obrazovanija. – №11. – 2016. – 187 s.*

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

**ӘӨЖ 2.37 (372.8)
ХҒТАР 03.01.09**

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.025>

Шакиев М.Н.^{1}, Жеребцов И.Л.²*

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Астана,
e-mail: madiyar.shakiev@mail.ru

²РҒА Орал бөлімшесінің ғылыми орталығы Тіл, әдебиет және тарих институты, Ресей
Федерациясы, Сыктывкар қ., e-mail: zherebtsov@mail.illhkomisc.ru

КЕМЕЛ ТОҚАЕВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖОЛЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ әдебиетіндегі детектив жанрының жолын ашқан, белгілі жазушы және көрнекті қаламгер – Кемел Тоқаевтың жазушылық жолының қалыптасуы мен журналистика саласын кәсіби деңгейге көтерудегі еңбегіне, ғибратты ғұмырына қатысты зерттеу ұсынылады. Кемел Тоқаев – қазақ әдебиетінде өзінің асқан таланты мен кәсіби білігінің арқасында аударма ісі мен журналистиканы ұштастыра отырып, проза саласында детектив жанрының негізін салды. Оның қаламгерлік жолы студенттік кезінен түрлі газеттерде тілші, республикалық басылымдарда жауапты қызметтерді атқарудан басталып, жауапты редактор дәрежесіне дейін көтерілді. Ол қазақ баспасөзінде келелі істер атқарған тұлға ретінде қалды. Кеңес милиционерлерінің өмірі – жазушы, журналист Кемел Тоқаевтың негізгі тақырыбына айналды. Оның детектив жанры бойынша жазылған шығармалары тек Қазақстанда ғана емес, шет елдік басылымдарда да танымалдылыққа ие болды. Сондықтан да оны қазақ «детектив» саласының негізін салушы, осы саланы биік деңгейге көтеруші қаламгер деп атауға болады. Тұлғаның шығармашылығы мен тағылымды өміріне қатысты «тарихи тұмырнама», «тарихи тұлғатану» бағытында жүргізілген зерттеу нәтижелері мақалада жан-жақты қарастырылып, нақты мәліметтер ұсынылады. Сонымен қатар, К. Тоқаевқа қатысты замандастарының баспасөз беттеріндегі естеліктері, мемуарлық естеліктер мен жеке зерттеулер жинақталып, бір жүйеге келтіріледі.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, К. Тоқаев, жанр, мемуар, детектив, шығарма, кітап, қаламгер, роман, кеңес чекистері.

Шакиев М.Н.^{1}, Жеребцов И.Л.²*

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Республика Казахстан,
Астана, e-mail: madiyar.shakiev@mail.ru

²Научный центр Уральского отделения РАН Институт языка, литературы и истории.
Российская Федерация, г. Сыктывкар, e-mail: zherebtsov@mail.illhkomisc.ru

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ КЕМЕЛЯ ТОКАЕВА

Аннотация

В статье предлагается исследовать роль детективного жанра в казахской литературе, становление писательского пути известного писателя и выдающегося писателя Кемеля Токаева, его заслуги в продвижении журналистики на профессиональный уровень, его назидательную жизнь. Кемель Токаев-благодаря своему выдающемуся таланту и профессионализму в казахской литературе, соединив переводческое дело и журналистику, заложил основы детективного жанра в области прозы. Его творческий путь начался со студенческих лет с работы корреспондентом в различных газетах, в республиканских изданиях и был возведен в ранг ответственного редактора. Он остался в казахской прессе как лицо, занимавшееся делами. Жизнь советских милиционеров стала основной темой писателя, журналиста Кемеля Токаева. Его произведения, написанные в жанре детектива, завоевали популярность не только в Казахстане, но и за рубежом. Поэтому его можно назвать основателем казахской «детективной» отрасли, писателем, поднимающим эту сферу на высокий уровень.

Результаты исследования, проведенного в направлении «историческая личность», «историческая личность», касающиеся творчества и творческой жизни личности, подробно рассмотрены в статье и представлены конкретные сведения. Вместе с тем, в отношении К. Токаева обобщаются и систематизируются воспоминания современников на страницах печати, мемуарные воспоминания и отдельные исследования.

Ключевые слова: казахская литература, К. Токаев, жанр, мемуар, детектив, произведение, книга, писатель, роман, советские чекисты.

Shakiyev M.N.^{1}, Zherebtsov I.L.²*

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana, e-mail: madiyar.shakiev@mail.ru*

²*Scientific Center of the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, Institute of Language, Literature and History. Syktyvkar, e-mail: zherebtsov@mail.illhkomisc.ru*

LIFE AND CAREER OF KEMEL TOKAYEV

Annotation

The article proposes to explore the role of the detective genre in Kazakh literature, the formation of the writer's path of the famous writer and outstanding writer Kemel Tokayev, his merits in promoting journalism to the professional level, his edifying life. Kemel Tokayev thanks to his outstanding talent and professionalism in Kazakh literature, combining translation and journalism, laid the foundations of the detective genre in the field of prose. His creative career began from his student years with work as a correspondent in various newspapers, in republican publications and was elevated to the rank of responsible editor. He remained in the Kazakh press as a person engaged in business. The life of Soviet policemen became the main theme of the writer, journalist Kemel Tokayev. His works written in the detective genre have gained popularity not only in Kazakhstan, but also abroad. Therefore, he can be called the founder of the Kazakh «detective» industry, a writer who raises this sphere to a high level. The results of the research conducted in the direction of «historical personality», «historical personality», concerning creativity and creative life of the individual, are considered in detail in the article and specific information is presented. At the same time, in relation to K. Tokayev, the memoirs of contemporaries on the pages of the press, memoirs and individual studies are generalized and systematized.

Keywords: Kazakh literature, K. Tokayev, genre, memoir, detective, work, book, writer, novel, Soviet security officers.

Кіріспе. Кемел Тоқаев – республика жұртшылығына кең танылған қаламгер. Оның шытырман оқиғалы хикая, романдары шынайылығымен ерекшеленетін. Ол соғыс тақырыбына қатысты шығармалар жазғанымен, оны басқы қырынан көрсетуге тырысты.

Қазақ әдебиетінде детективті-шытырман хикаялы проза жанрында алғашқылардың бірі болып қалам тартқан жазушы Кемел Тоқаевтың қаламгерлік жолы үлкен белестерді бағындыру мен сол жолдағы қиындықтарды еңсерудегі еңбегінен көрінеді. Кемел Тоқаев – 1923 жылы қазанның 2-де Алматы облысы, Қаратал ауданы Кәлпе ауылында дүниеге келген. К. Тоқаевтың өмірге келген уақыты елде ұжымдастыру науқаны мен репрессия жылдарының және жігіттік шағы Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңімен сәйкес келді. Қаламгер Кемел Тоқаевтың тұңғышы тәуелсіз мемлекетіміздің туын тігіскен қайраткер, әлемдік деңгейдегі саясаткер, ҚР Президенті Қасым-жомарт Тоқаев өзінің «Әке туралы толғау» кітабында «Өткенге ой көзін жіберіп, тәуелсіз Қазақстанның негізін ерлік еңбекпен қалаған аға ұрпақтың қалай өмір сүргендігін, ХХ ғасырдың 20-жылдары дүниеге келген құрдастары секілді сол бір аласапыран шақтың бар ауыртпашылығын мойнымен көтерген, қаршадайынан тұлдыр жетім қалып, қайырымы жоқ қатыгез дүниеде тірі қалу үшін тырбанып тіршілік еткен, өз еркінен тыс майданға алынып өмірі жаңа басталған бозбала шағында тағы да ажалмен бетпе-бет келген, соғыстан кейінгі сүреңсіз жылдарды басынан өткерген әкем Кемел Тоқаевтың өмірі мен мақсат-мұраты жөнінде ашық айтып беруді перзенттік парыз санадым», - деп тебіренеді [1, 152-б.].

Екінші дүниежүзілік соғыстың алғашқы жылдары, яғни 1941 жылы 18 жасында алғашқылардың бірі болып қолына қару алып соғысқа аттанды. Шаруа Қызыл Армия қатарына Алматы қаласының Ленин аудандық әскери комиссариатынан шақырылып, бастапқыда бөлімше командирлер

даярлайтын сержанттар мектебінде Бішкек қаласындағы әскери училищеде курсы оқып, бітіріп соғысқа аттанады.

1942 жылдың қыркүйегінен 1943 жылдың ақпанына дейін Сталинград майданының 226-атқыштар дивизиясында атқыш, кейіннен бөлімше командирі болып, жаудан Сталинград қаласын қорғаған.

1943 жылдың шілдесінен – 1943 жылдың қыркүйегіне дейін Оңтүстік майданда, кейін 7-гвардиялық танк полкінің құрамында Сталинград, Белорусия, Украина жерлерін азат етуге қатысты.

1943 жылдың қарашасынан – 1944 жылдың ақпанына дейін 1-Украина майданында, ал 1944 жылдың 12 тамызынан соғыстың аяғына дейін 2-Беларусь майдандарында соғысқа қатысқан [2, 14-б.].

Майданда түрлі әскери жорықтарға қатысып, ұрыста өте жауапты, табанды қасиеттерімен, батыл іс-әрекетімен, өжеттілігімен көзге түсіп, неше мәрте қанды ұрыстарда ерліктің үлгісін көрсете алды. Сол үшін бірнеше ерлік медальдарымен де марапатталды: I, II дәрежелі Отан соғысы ордендерімен, екі мәрте «Ерлігі үшін» медалімен және басқа да КСРО медальдарымен марапатталды [3, 375-б.].

Қайратын жанып, үзілмейтін үмітке ілесіп, ана сүтімен, әке қанымен дарыған тектіліктің арқасында табиғатынан еңбекқор жан өз өнерін үнемі жетілдіріп отырып, айналасына жақсылық істеуге, төңірегіне нұрын мол шашуға тырысты. Елге аман-есен оралған соң, өмірінің жаңа белесі – бала күнгі арманы жолында білім майданын түседі. Қазіргі әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университетіне оқуға қабылданып, оқудың соңғы курсына «Лениншіл жас», кейіннен «Қазақстан пионері», «Социалистік Қазақстан» секілді ірі газеттерде өзінің алғашқы «жазушылық мектепте» еңбек жолын бастайды. Аталған оқу орнында Ұлы Әуезовтың алдын көріп, кеменгер жазушыны өмір бойы үлгі тұтқан К. Тоқаев журналистика мен әдебиетке жас болса да үлкен өмір мектебінен өткен салмақты дайындықпен келген [4, 6-б.].

Газеттерде әдеби қызметкер болып басталған жұмысы үлкен тәжірибе мектебіне айналады. Қаламы қарымды жазушы ретінде елге танылып, қазақ әдебиетіне жаңа серпін алып келді. Әлемдік әдебиетте ертеден келетін оқиғалардың болғаны талас тудырмайды. Десе де, әлемдік әдебиетте ертеден қалыптасқан бұл өз алдына бөлек жанрдың барлық ерекшеліктері мен талабын сақтай отырып жазылған шығармалар тобы ұлттық әдебиетте жазушы Кемел Тоқаевтың қаламынан шықты десек қателеспейміз [4, 6-б.].

К. Тоқаевтың детектив жанрында жазған дүниелері ой ұшқырлығымен, жағдаяттың керемет сипатталынуы, сөздердің өзара керемет үндестігімен де ерекшеленеді.

К. Тоқаев соғыстың қасіретін суреттейтін түрлі шығармалар жазып, соғыс шындығын басқа қырынан көрсетуге тырысты. Жазушының қаламгерлік жолдағы басты ерекшелігі – соғыс шындығын бүкпесіз астарлап шебер суреттей алуында.

Кемел Тоқаевтың соғыс тақырыбына қатысты шығармалары қазақ әдебиетінде «детектив» жанрымен үндесіп, жаңаша сипат алды. Әйтпесе, шетел әдебиеті мен әдеби энциклопедияларда ғана кездесетін «детектив жанры» туралы ақпарат XX ғ. екінші жартысында Кемел Тоқаев атымен егіз ұғым ретінде қалыптасып, ұлттық сипатта «шытырман оқиға» болып жаңаша бағыт алды. Шетелдік көркем әдебиет пен кинематография саласында «детектив» жанры XIX ғ. бері танымал бағыт ретінде көрініс тапқан. Бұл термин латынның «detego» - ашу деген мағынасында, яғни мән-жайды анықтау мен жұмбақтың шешімін табуы мақсат процесі ретінде танымал.

Бүгінгі таңда әдебиетте жазушылардың назарынан тыс қалған бұл жанрды елімізде жаңаша сипатта дамытып, өз шығармашылығында қолдана алған Кемел Тоқаевтың еңбегі ерекше деді. Ол қазақ әдебиетінде жаңаша бағыт «детектив» жанрын аса жоғары деңгейге көтеріп, сапасын арттырды. Осы негізде қарастыра отырып, К. Тоқаевтың қаламгерлік жолының қалыптасуы мен қазақ әдебиетіндегі детектив жанрының негізін салушы ретіндегі еңбегі жоғары бағаға лайықты. Автордың детектив жанры бойынша жазған көлемді шығармалары орыс, ағылшын тілдеріне аударылып, шет ел оқырмандары арасында да танымалдылыққа ие болды.

Қазақ әдебиетінде К. Тоқаев шығармашылығын зерттеу арқылы оның жаңа сипаттағы қазақ әдебиетінің қалыптасуы дәуірінде әдеби күрестің бел ортасында болғандығын айқындай аламыз. Қаламгер өзіндік үні мен шығармашылық ерекшелігі арқылы қазақ әдебиеті классиктері плеядасы арасынан өз орнын мәңгіге тапты [5, 7-б.].

Максаты мен міндеттері: К. Тоқаевтың қаламгерлік жолының қалыптасуының алғышарттары мен «детектив» жанрында дәстүр сабақтастығын берек сақтай алу ерекшеліктерін зерттеу. Осы мақсатқа жету үшін келесідей міндеттерді орындаймыз:

– К. Тоқаевтың тұлғалық-қаламгерлік жолының қалыптасуына қатысты ғылыми еңбектер мен мерзімді басылым беттеріндегі ғылыми мақалаларға талдау жасау;

– К. Тоқаевтың өмір жолы мен шығармашылығына «тарихи тұлғатану» бағытында зерттеулер жүргізу;

– К. Тоқаевтың қаламгерлік-тұлғалық жолының қалыптасу кезеңдерін анықтау;

– К. Тоқаевтың әдеби шығармаларының өзіндік ерекшелігін талдай отырып, оның қазақ әдебиетіндегі жаңа бағыт «детектив» жанрының негізін салушы ретіндегі рөлін бағалау.

Материалдар мен әдістер. Үнемі үрдістік дамуға ұмтылып отыратын қоғамның тынысына өздерінің ой-интеллектісімен, шығармашылығы мен нақтылы тұжырымдарымен ықпал ететін, сондай-ақ оның алар бағытына да әсер ете алатын негізгі күш – зиялылар қауымы. Сондықтан да зиялы қауым өкілінің тарихын зерттеу, оның шығармашылық жолының қалыптасуын, сол арқылы оның әдебиетке қосқан үлесін саралай отырып зерделеу, тағылымдық жақтарын ашып көрсету, бағалау маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Тұлғаның қоғамдағы алар орны мен оның шығармашылығына қатысты мәселелерді жан-жақты ғылыми зерделеу қажеттілігі туындайды. Соңғы кезде ғылымтануда «тарихи ғұмырнама», «тарихи тұлғатану» терминдері ресми түрде жариялылыққа ие бола бастады. Бұл түсініктердің маңыздылығы тарихнамада қалыптасып келген жұмыстардың маңызды бір саласы ретінде жалпы ағымнан ерекшелеп қарастыруға мүмкіндік береді. Сондықтан да тарихи үрдістердің қай саласын қамтысаң да ғұмырнама жанрының өзіндік орны бар, әсіресе, рухани өмірден сөз қозғаған тұста, жеке шығармашылық бастама алдыңғы орынға қойылса, ол анағұрлым жемісті болмақ.

Талқылау. К. Тоқаевтың қаламгерлік жолының қалыптасуына қатысты мәселеде «Тарихи тұлғатану» жанры бойынша зерттеулерді ұсынамыз. Бұл жанр бойынша тек бір тұлғаның өмірі мен қызметін ғана емес, сол негізде тұтас бір қоғамның тарихын зерттеуге мүмкіндік болады. К. Тоқаевтың қаламгерлік жолының қалыптасуында оның өз еңбектерін сараптау ғана емес, жазушының өскен ортасы, әріптестері мен ұстаздарының ой-пікірлері мен тұжырымдары басшылыққа алынады. Сонымен қатар, аса маңызды дерек ретінде мемуарлық басылымдар да қолданылды. Мемуарлық деректер сипаты жағынан субъективті болып келгенімен, зерттелу объектісі болып отырған дәуірді барлық болмысымен тануға және сол қоғамның өзіндік ерекшеліктерін жаңғырған бейнелі сипатта көрсетуге мүмкіндік береді. Осындай мазмұндағы материалдар маңызды да қажеттілігімен сұранысқа ие бола алады, себебі кез-келген зерттеуші тарихи үрдістерді зерттегенде және талдау мен сараптама жасағанда оның ретроспективалық жағынан қарастырады. Осы негіздегі еңбектер қатарында Қ.-Ж. Тоқаев, С. Құлман, Х. Әлжановтың, Н. Әлдібаев, С. Қирабаев, Б. Рамазанова, А. Қырықбай, М. Қожахметова, Б. Айжігітов сынды тұлғалардың жеке зерттеулері мен естеліктері бар. ҚР Президенті Қ.-Ж. Тоқаевтың әке туралы естелігінде оның балалық кезеңіндегі қиындықтары мен шығармашылығы туралы мәліметтер береді. Ал К. Тоқаевтың детектив жанрында тұңғыштардың бірі ретіндегі жалпы шығармашылық жолдағы, тұлғалық-азаматтық бейнесіне қатысты белгілі қаламгерлердің естеліктері «Өнегелі өмір» сериясы бойынша жарияланды.

Сонымен қатар, белгілі әдебиетші, ғалым Серік Қирабаевтың «Өмір тағылымдары» атты елімізге белгілі жазушылар мен ғалымдар және қоғам қайраткерлері туралы жазған естелік кітабында Кемел Тоқаевқа қатысты толыққанды зерттеу ұсынады [6, 19-б.].

Кемел Тоқаевтың өмірі мен шығармашылық жолына арналған зерттеулерге Б. Рамазанованың «Елім деп соққан жүректері», Б.С. Айжігітовтың «Кемел ағаның аманаты» т.б. еңбектерді жатқызамыз.

К. Тоқаевтың қазақ әдебиетіндегі детектив жанрын өз шығармашылығында қалайша игеріп қолданғаны, өз тарапынан әдеби жаңалық енгізгендігі Тәуелсіздік дәуірінде әдебиет тарихшылары, әдебиеттанушы ғалымдар тарапынан арнайы сөз бола бастады. Мысалы, белгілі әдебиеттанушы Ә. Әліакбар: «Иә, «Түнде атылған оқ», «Қастандық», «Арнаулы тапсырма», «Сарғабанда болған оқиға», «Таңбалы алтын» хикаяттарын, «Соңғы соққы», «Солдат алысқа кетті» және «Ұясынан безген құс» романдарын өмірге әкелген Кемел Тоқаев қазақ әдебиетіндегі детектив жанрының көшбасшысы аталды деп пікір білдірді [7, 8-б.].

Зерттеу нәтижесі. Кемел Тоқаев – журналист, мемлекет қайраткері, Екінші дүниежүзілік соғыстың ардагері. 1923 жылы Алматы облысы, Қаратал ауданында дүниеге келген. Алғашында

ауылдағы орта мектепте білім алады. 1931-1932 жж. ашаршылық кезінде тағдыр тауқыметімен Бішкекке бас сауғалап, сол жақта ата-анасы мен қарындасынан айырылады. Ағасы Қасым екеуі балалар үйінде тәрбиеленеді. Зұлмат кезеңнің небір тауқыметін көріп өскенімен, оқу-білімге деген құштарлығының арқасында кездескен кедергілерден мойымай өтуге жетелейді. Білім жолындағы алғашқы баспалдағы орта мектепті осы жерде оқиды. Бішкектегі әскери училищеден бірден Сталинград майданының 226-атқыштар дивизиясына, кейіннен Оңтүстік Батыс, I-Украина, II-Беларусь майдандарында соғысқа қатысады [8, 5-б.].

К. Тоқаевтың қаламгерлік-тұлғалық жолындағы қалыптасуын бірнеше кезең бойынша:

- балалық шағы (интернатта білім алған кезең);
- студенттік шағы;
- журналистика, жазушылық кезең;
- детектив жанры;
- қазақ кионасындағы режиссерлік сала бойынша қарастыруға болады.

К. Тоқаевтың қаламгерлік жолының қалыптасуының алғашқы кезеңіне оның бала кездегі интернатта алған білімінің үлкен әсері болғаны анық. Бұл туралы оның ұлы ҚР Президенті Қ.-Ж. Тоқаевтың «Әке туралы ой-толғау» атты кітабында: «Ол оқуға деген ықыласымен, алғырлығымен ерекшеленіпті. Әсіресе, қазақ тілі мен әдебиеті сияқты пәндерден үлгерімі жақсы болған. Мектепте оқып жүргенде әкем Абайдың шығармашылығымен танысып, ұлы ақынның дана туындыларын ерекше жақсы көрді» [1, 114-б.], – деп әкесінің жазушылық жолдағы алғашқы қадамының бастауын осылай көрсетіп береді. Әрине, өмірдің қиын кезеңінде оқуға деген ынтасының арқасында ғана өзінің тұлғалық жолын ерте жастан қалыптастыра алғандығын көруге болады.

Қаламгерлік жолының қалыптасуында кәсіби білімнің керегі анық. Оның кәсіби түрде білімін жетілдірудегі оқу жылдары С.М. Киров атындағы мемлекеттік университетпен тығыз байланысты еді. М.С. Киров атындағы мемлекеттік университеті – Қазақстан үшін мамандар даярлау мақсатында 1934 жылдың 15-қаңтарында ашылған болатын.

1940 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің (қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) тарих-филология факультетінің журналистика бөліміне оқуға қабылданып, 1948 жылы оқуын аяқтайды. Өзінің журналистика саласындағы кәсіби білімін алудағы ынтасының жоғары болуына біріншіден, университеттегі оқытушылардың мықты болуымен байланысты болды. Себебі, қазақ әдебиетінің классигі Мұхтар Әуезовтің дәрістерін тыңдау шығармашылық жағынан биікке көтерілуіне әсерін тигізсе, екіншіден кейінгі кезеңдегі шығармашылықпен айналысуына көмегі болған орыс тілін терең меңгеруі еді. Орыс тілін өз ана тіліндей меңгерудегі барлық қиындықтарды еңсере отырып, оны кәсіби түрде үйреніп алады. Ол болашақта екі тілде де көптеген шығармаларды жазуына әсері болды.

Студенттік кезеңіндегі келесі бір жемісті қадамы оның өмірінде маңызды орын алған белгілі адамдармен танысып, өмірлік дос, бауыр болып араласуында. Себебі, соғыстан кейінгі жылдары Қазақстанда ұлттық мәдениет өрлеу үстінде болды және әлемдік деңгейге көтерілді. Танымал қалам шеберлерінің І. Есенберлин, Ә. Тәжібаев, Ж. Молдағалиев, Ә. Нұрпейісов секілді жазушылардың көркем шығармалары жарық көре бастады.

Кемел Тоқаевтың шығармашылық жолдағы келесі кезеңі облыстық, республикалық газет-журналдарда еңбек етуімен байланысты болды. Оның шығармашылық жолы Жамбыл облыстық газетінде әдеби қызметкер ретінде басталады. Бұл ұжымда 1 жылға жуық қызметі етіп (07.1948-02.1949 жж.), 1949-1953 жж. «Лениншіл жас» газеті редакциясында студенттік жастар бөлімінің меңгерушісі болып жұмыс жасайды. Осы кезде оның жеке әңгімелері мен повестері жарық көре бастайды.

1953 жылдың наурызынан бастап «Социалистік Қазақстан» редакциясында әдебие қызметкер, жауапты редактор болып қызмет атқарады. «Қазақстан пионері» газетінде қызмет еткен жылдары балаларға арнап шағын әңгімелер мен очерктер жариялап тұрады. Пионерлерге арналған газет-журналдың мақсаты – балаларға арналған көркем туындылар мен очерктер жариялау. Осы редакцияның мектеп оқушыларына арнап шығаратын «Қазақстан пионері» атты газетте редактор болып қызмет атқарған кезінде онымен 1953-1958 жж. бірге қызметте болған досы белгілі зерттеуші-ғалым С. Қирабаев келесідей естелігін жазады. Онда: «Кемел Тоқаевпен 1953-1958 жж. бірге қызмет істедім. Мен «Пионер» деген журналдың редакторы болып істеп жүр едім. «Лениншіл жас», «Ленинская смена» деген жастар газеттерімен бәріміз Комсомолдың орталық Комиеті орналасқан үйдің (қазіргі Абылай хан мен Әйтеке би көшелерінің бұрышы) жоғарғы қабатында тұратынбыз», – деп К. Тоқаевпен бірге атқарған қызметі туралы мәлімет береді [6, 406-б.].

К. Тоқаев «Пионер» газетіне алғашқы шығармаларын жариялай бастады. Себебі, Қазақстан журналистикасының ардагерлері 1950-жылдардың өзінде бұл газетті өзіндік мінезі бар танымал басылым ретінде мойындайтын. Республиканың қазақ мектептерінде ол қолдан қолға көшіп жүрді, балалар қоғамдық өмірдің күрделі мәселелерін жаңаша жазған газеттегі жарияланымдарды қызыға оқитындай болды.

К. Тоқаевтың алғашқы шығармалары 1954 жылы жарыққа шыға бастады. Ол кезде әдебиетке жаңа келген жастар, көбінесе, балалар туралы жазып, «Пионер» журналына жариялайтын. К. Тоқаевтың балалар өміріне арнап жазған «Жұлдызды жорық» (1954 ж.), «Қыс қарлығашы» (1955 ж.) атты әңгіме-повестерінің жинақтарына кірген шығармалары осы «Қазақстан пионері» журналында жарияланды. Аталған шығармалары детектив жанрына әлі көше қоймаған сәттегі республика пионерлерінің өмірінен алынып жазылған кітаптары еді. Осы кезеңде К. Тоқаев шығармашылығында әлі де оқырман үшін қызықты тақырып іздеп, ой құшағында жүрген кезі еді. Оқырман үшін қызықты тақырып, яғни «детектив» жанрына көшу, осы жанрдың алғашқысы болу әрине оңай емес еді.

Қаламы ұшталған, ұйымдастырушылық қабілетімен танылған, өмірдің әр саласын терең зерттеп, шебер жаза білетін журналист-жазушы «Социалистік Қазақстан» газетінде жауапты хатшы, редколлегия мүшесі болып тағайындалады. «Социалистік Қазақстанға» ауысқаннан кейін оның шығармаларына тақырыбы өзгереді. Ол милиция қызметкерлерінің қылмыскерлерге қарсы күрестегі ауыр еңбегін көрсететін кітаптар жазуға бет бұрады. Бұл – біздің әдеттегі өмірімізден өзгеше, құпиясы мол, адамдардың психологиясы мен іс-әрекеті де күрделі сала. К. Тоқаев соларды жалықпай зерттеді. Қылмыскердің жасырынуы мен оны іздеушілердің табанды күресінің детективтік сырына қанықты. Милиция қызметкерлері мен чикистер арасынан достар тапты. Солардан мәліметтер алып, шығармаларын деректі негізгі құрды. Сөйтіп ол қазақ әдебиетінде бұрын болмаған детективтік әдебиеттің бастаушысы, негізін салушысы болды [6, 407-б.].

«Социалистік Қазақстандағы» қызметте 1960 жылға дейін еңбек етіп, Қазақ КСР Жоғарғы кеңесінің «Жаршысына» қызметке ауысады, бұл мекемеде 1977 жылға дейін, яғни 17 жыл еңбек етеді [9, 165-б.]. 1980-1984 жылдары Қазақстан Жазушылар одағының әдеби кеңесшісі болды.

Қаламгерлік жолының келесі кезеңі – шытырманды детектив саласындағы туындылары еді. Ол алғашқылардың бірі болып детектив жанрын қазақ топырағына жерсіндірді. Кемел Тоқаев осы жанрдағы шығармалары арқылы мүлдем таныс емес әлемге түреннен жол салып, оны қазақы қалыпқа құйды. Детектив жанры – оқиғалар мен қылмыстық жағдайларды зерттеу мен кінәлілерді іздеудің шым-шытырық жолдарын суреттейді.

Детектив – шытырман оқиғалы сюжетке құрылып жазылған шығарма. Ал көркем әдебиеттің байыпты сыншылары, тіпті, байсалды прозаны қаузап жүрген қаламгерлер де бұндай үрдіспен өмірге келген туындыларды талдап, сыни айналымға кіргізуге онша ықыласты да бола бермейді. Оған себеп – бұндай шығармалардың басым бөлігінде шытырман оқиға алдыңғы қатарға шығып кетіп, кейіпкер образының солғын суреттелуі, әлеуметтік-моральдық тартыстардың аздығы, идеялық-эстетикалық астарлардың жоқтығы, мәтін тілінің қасаңдығы, шынайы бейнелі суреттердің кездесе бермейтіндігі.

Оның қаламынан туған «Соңғы соққы», «Қызыл комиссар», «Қылмыскер кім?», «Сикырлы сырлар» атты бірнеше пьесалары шытырман оқиғалы детектив жанрында жазылған. Жазушының осы жанрды басынан бастап биік шыңына дейін көтерудегі басты ерекшелігі оның өмірімен тікелей байланысты болуында және кейіпкерлерінің өзімен ұқсас болуы еді. Қаламгердің «Жұлдызды жорық», «Болашақ туралы ойлар», «Тұнды атылған оқ», «Арнаулы тапсырма», «Сарғабанда болған оқиға», «Таңбалы алтын», «Ұясынан безген құс» секілді туындылары өз оқырмандарын тауып, жоғары бағаға ие болған туындылары еді [10, 67-б.].

Алғашқы әңгімелер жинағы 1954 жылы «Жұлдызды жорық» деген атпен жарық көрген жазушының бұдан кейінгі кітаптарының бәрі де өзінің сүйікті жанрында жазылған дүниелерден тұратын. Атап айтқанда, «Қыс қарлығашы», «Болашақ туралы ойлар», «Ұясынан безген құс», «Солдат алысқа кетті», «Қастандық», «Сарғабанда болған оқиға» тәрізді хикаят-романдарының қай-қайсысы да өз оқырманын тапқан шығармалар [11, 7-б.].

Алғашқы кітабы «Тасқын» деген атпен 3 жылдық еңбек нәтижесінде жарыққа шықты. Бұл кітаптың негізгі мазмұны – милиция қызметкерлерінің ауыр еңбегі. «Тасқын» атты көркем туындысы тек қазақ ғана емес, Қырғызстан, Өзбекстан, Моңғолия оқырмандарының да жүрегіне жол таба алды. Шындығында, бұл кітапқа дейін қазақ әдебиетінде осы тектес туындылар болмаған тәрізді. Жанрды сәтті таңдау, қиын тақырыпты шеберлікпен игеру, роман фабруласының оңтайлы болу – осылар

кітапқа табыс әкеліп қана қоймай, оның қазақ әдебиетіндегі орнын да анықтап берді және К. Тоқаевты «қазақ детектив жанрының» негізін қалаушы ретінде тани бастады.

Артынша жазушының кеңес чикистері тақырыбына арналған 10-нан аса кітабы «Қыс қарлығаштары», «Болашақ туралы ойлар», «Түнде атылған оқ» повесі «Ұясынан безген құс», «Соңғы соққы», «Солдат соғысқа кетті» іспетті басқа да романдары қазақ және орыс тілдерінде басылып шықты [12, 5-б.].

Кеңес өкіметінің идеологиялық талаптарымен қарапайым оқырманның талап-тілегі үнемі үйлесе берген жоқ. Оқырман қашанда өзінің рухани сұранысын сусындатуға ынталы. Осы жағынан келгенде К. Тоқаев кітаптары қолдан қолға тимей, қызығушылықпен оқылатын. Таралымы да мол болатын. Тіпті әрбір кітабы оқырманның сұранысы бойынша 5-6 реттен басылып шығатын. Мұның дәлелі ретінде детективтік дүниені тек қасаң көздермен емес, көркем тілмен де өрнектеуге болатынын К. Тоқаев шығармалары дәлелдей алады. Олардың біразы орыс тіліне аударылып тарады. Шығармаларының тиражының молдығы жағынан Кемел қазақ жазушыларының алдыңғы легінде болды. Ә. Нұршайықов айтпақшы: «Кемел Тоқаев қазақ жазушыларының ішіндегі оқырманы ең көп қаламгерлердің бірі болды. Өзі таңдап алып, негізін қалаған детективтік жанрда алдына жан салған жоқ», -деп қазақ әдебиетінің тарихында бұрын-соңды болмаған детектив жанрының негізін қалап, оны жоғары дәрежеде оқырмандарының сезім пернелеріне жеткізе білген жазушының талантты өз заманында-ақ еліміздің кеңістігінен асып, әлем жұртшылығын да мойындатқаны шындық [13, 5-б.].

Жазушының осы жанрдағы туындыларының өзіндік сипаты келесідей: кейіпкердің адами болмыс-бітімі мен мінез-құлқының қоса ашылып отыруы. Болған оқиғалар негізінде туған Кемел кітаптары әртүрлі үлгіде жазылған. Жазушы көбінесе кейіпкерлер мен жер аттарын өзгертіп пайдаланды. Сонымен бірге болғанына ұзақ уақыт өтіп кеткен фактылар мен кейіпкерлерді өзінің шын атымен көрсеткен кездері де болған. Осындай бір фактының Кемелдің қызметі мен тағдырына да әсер еткен. Бұл туралы жазушы С. Қирабаевтың естелігінде: «Революция кезінде шетелге қашып кеткен адамның кейін шекарадан өту кезінде ұсталып сотталғанын, оны ұстаудағы чекистердің ерлігін жазған еді. Одан бері көп уақыт өтті ғой, ол адамдар тірі емес шығар деп өз атымен жариялап жібереді. Кейін оның жоқтаушысы табылып, Жоғарғы кеңестегі абыройлы қызметінен айырылады» [6, 408-б.].

Жазушы Қазақстан Жазушылар Одағы мен Қазақ КСР Ішкі істер министрлігі милиция мен чекистерге арналған таңдаулы шығармалар байқауында 1956, 1972, 1977 және 1980 жылдары бас бәйгені жеңіп алып, 4 рет лауреат атануы үлкен мәртебе мен осы саланың хас шебері екендігін білдіреді. Милиция қызметкерлерінің жанқиярлық еңбектерін бейнелеген көркем туындылар жазғаны үшін «Милиция қызметінің үздігі» белгісімен марапатталды. Оның осы саладағы романдары, повестер мен әңгімелері қатыгез қылмыскерлердің шынайы бейнесін, портретін, сөйлеу мәнерін, диалог құруын жан-жақты берген.

К. Тоқаевтың суреткерлік биік деңгейге көтеріліп, шиыршық атқан аса шебер үлгіде жазылған көлемді туындысының бірі – «Солдат соғысқа кетті» романы. Қанға бөккен майдан даласы жан-жақты суреттеліп, ара-арасында солдат күнделігімен тұздықталып отыратын бұл көлемді туындыны көкірегің ыза-кекке толып, қызынып, бұрқанбай оқу әсте мүмкін емес [14, 246-б.]. Автор аталған көлемді шығармасы арқылы соғыстың шынайы шындығы мен Отанын қорғауға аттанған солдаттың өмір мен ажал алдындағы қызыл вагонмен аттанған сәтінен басталады. Автордың осындай сарында жазылған шығармалары детектив жанрының негізін салушы, нағыз шебер талант екендігін дәлелдеп тұрады.

К. Тоқаевтың осындай жанрда, бірақ кеңестік чекистердің өмірі мен күресіне арналған «Соңғы соққы» романының да жазылуы ерекше. «Чекист» термині кеңестік кезеңнің өзінде тар мағынада «Контрреволюцияға қарсы күрес жөніндегі Бүкілресейлік төтенше комиссия» деп берілді. Демек, автордың бұл шығармасы төтенше жағдайларда большевиктерге қарсы күресті ұйымдастырушыларды жазалаудағы кеңестік чекистерге арналды. Сонымен қатар, кеңестік төтенше комиссия өкілі, чекист Қ. Чанышевтің өмірі мен күресінің негізгі кезеңдерін басты оқиға ретінде алады.

Детектив жанры бойынша оның еңбекқорлығы мен табандылығының дәлелі Қ. Қайсеновтың естеліктерінде берілген: «Маған үйір болып, табандылық танытып, мен туралы қазақша, орысша кітап жазған Кемел Тоқаевтың еңбегін жоғары бағалаймын». Осы естеліктің жазылуына К. Тоқаевтың соғыс тақырыбына қатысты кітаптың сюжетіне қажетті мәліметтер алу үшін Қ. Қайсеновпен бірге Украинаға дейін барып, партизан достарымен кездесіпті. Украина сапары туралы партизан Қасым Қайсенов естелігінде «сол сапарда біз соғысқан жерлерді, сондай-ақ фашистер басып алған елді мекендерді, соғыс тұтқындары азап шеккен лагерьлер орындарын көрдік. Партизандармен түнұзақ көз ілмей

әңгімелесіп, материал жинайтын. Тіпті, менен естігендерін басқалардың айтқан әңгімелерімен салыстырып, ой елегіне салып елеп-екшеп отыратын», - деп көрсетеді [15, 9-б.]. Бұл сапары барысында К. Тоқаев партизандар өмірі туралы жазылған «Арнаулы тапсырма» атты қазақ тіліндегі кітабын жазып шығады. Кітапта адам, жер, село-қала атаулары еш өзгеріссіз тек Қ. Қайсеновтің есімі «Қали» деп өзгертіледі. Осылайша, жазушының детектив жанры бойынша жазған шығармалары мен оның талантын украиналықтар да мойындаған еді.

Шығармаларында соғыс жылдарының сұрапыл кезеңдерін көрсете білген Кемел Тоқаев баспасөзге жаңа леп әкелді. Оның қаламынан туған детектив жанрындағы шығармаларының бәрінде де құқық қорғау органдарының қауіпті қызметі, жұмыс тәсілі, ізденіс әрекеттері, қалың көпшілікпен байланысты айтылады, әңгіме желісі оқушысын өзіне тартып алады. Бір жағынан ішкі істер қызметкерлерін, шекара сарбаздарын жауынгерлік, патриоттық сезімге баулыса, екінші жағынан, кәсіби саликалы ойға жетелейді, мамандықтарын шындай түсуге меңзейді.

Романдарын оқу барысында соғыстың қатыгез кескінін көрсететін батылдық көріністер сол бір қанды жылдарға қарай жетелеп әкетеді. Қарапайым әскерилер мен командирлердің ерлік қимылдарын шиыршық атқан оқиғалар арқылы суреттер соғыс шындығынан алшақ кетпеген. Шығармаларында адам сенгісіз ерлік жасап жатқан кеңестік идеялогия емес, кейіпкердің бойында табиғилық басым болып келеді. Майдан рухын аңғартатын ситуациялар мен оқиғалардың дамуы да логикалық тұрғыдан да психологиялық тұрғыдан да сендіре алады.

К. Тоқаев детектив жанры бойынша жазылған туындыларында өзінің детективші қаламгер екенін еріксіз салып отырады, оқиғаны ширектіруға қызмет ететін, былайша айтқанда бестселлер жанрына тән жұмбақшылдық сипаттағы үлгілер де жоқ емес. Ұлы Отан соғысына арналған прозалық туындыларында басымдық идеялық астарына соғыс жағдайындағы әділетсіздік көріністерін, ұлтаралық түсініспеушілік сияқты шетін мәселелерді де кіргізіп, жаңаша сипатта береді [11, 7-б.].

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы жауынгерлердің ерен ерліктерін шынайылықпен суреттеген жазушының шығармалары – халқымыздың ғасырлар бойы маңызын жоймайтын рухани қазынасы әрі бірегейі бола берері анық [14, 3-б.].

Қазақ әдебиеті әлемінде тосындау болып көрінген детектив жанрының іргесі беки түсуіне бар күш-жігерін жұмсап, осынау тың бағыттың сапасын аса жоғары деңгейге шығарды. Сол биіктен ешбір аласармай, жазушылық кәсібіне көлеңке түсірмей, жауапкершілік жүгін абыроймен көтеріп, өскелең ұрпаққа шынайы шеберлік үлгісін көрсетті [16, 7-б.].

Қазақстан қоғамы 1980-жылдары қозғалысқа түсе бастады, өйткені келе жатқан өзгерістер дауылы біздің республиканы айналып өтіп кетуі мүмкін емес еді. Кемел Тоқаев Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде орын алған 1986 жылдың трагедиясынан 1 ай бұрын дүниеден өтті [17, 400-б.].

1995 жылы республика Үкіметінің шешімімен Үштөбе қаласының №1 орта мектебіне Кемел Тоқаев есімі берілді. Осы мектептің директоры В.Г. Спиродонованың бастамасымен аталған білім ордасында К. Тоқаевқа арналған музей ашылды. Ал 2003 жылдың 31 тамызында аталған мектептің алдында К. Тоқаевтың қоладан жасалған ескерткіші ашылды.

Ғасырда сирек туатын тума талант иесі Кемел Тоқаевтың өмірі мен еңбек жолы, шығармашылық ізденісі, артына қалдырған мол мұрасы мақаланың жаңашылдығына арқау болды.

Қорытынды. Қазақ әдебиеті тарихында белгілі тұлғалар қатарында өз шығармаларымен өшпес із қалдырған зиялы қауым өкілдері тұр. Олардың арасында Кемел Тоқаевтың есімі қарымды қаламгер, журналист әрі детектив жанрының майталманы ретінде қалды. Ол детектив жанрындағы шығармалары арқылы әскери сала мамандары мен енді өсіп келе жатқан өскелең ұрпақты патриоттыққа, отансүйгіштікке баулыды. Сонымен қатар, шытырман оқиғалы шығармалары арқылы өз оқырмандарын қызықтырып, жалықтырмайтыны мен жаңашылдығымен ерекшеленді. Оның әр жылдары шыққан повестері мен романдары оқырмандары тарапынан жоғары бағаланған болатын.

Кемел Тоқаевтың әлем әдебиетіндегі шытырман оқиғалы, қызықты сюжетті әрі оқырмандар үшін тартымды болған детектив жанры бойынша жазылған шығармаларында қылмыскер әрекеті анық тексеріліп, түрлі талдау-салыстырулармен қылмыс бағытын анықтап беріп отырады. Бұл ретте К. Тоқаевтың тамаша суреткерлігі оның әлемдік және қазақ әдебиетіндегі детектив жанрының өзіндік ұқсастығы мен ортақ тұтастарын барынша толық сипаттай алған. Мұндай ерекшелік жазушының әрбір шығармасында оқиға мен кейіпкерлерді өз өмірімен байланыстыра отырып, дамытқан және айрықша мән берген. К. Тоқаев шығармаларының басқа шығармалардан ерекшелігі, заманның көлеңке тұстарын

келелі мәселелерін барынша шынайы суреттеп, оқырманға дәл, анық жеткізе білген. Қазақ әдебиетінің детектив жанрындағы туындыларды уақыт талабына орай ғылыми-теориялық зерттеулер аясында жаңаша зерделеп, жан-жақты қамтып қарастыру өзекті мәселе, әрі бүгінгі ғылымның алдында тұрған келелі міндеттердің бірі [18, 207-б.]. Кемел Тоқаевтың шығармашылығындағы «Түнде атылған оқ», «Сарғабанда болған оқиға», «Қастандық», «Таудағы жаңғырық» повестері арқылы жастарды Отан алдындағы парызын, адалдығы мен әділдігін насихаттауға бағыттады. Шығармаларының негізгі арқауы шынайы өмірден алынған оқиғалар желісі мен шытырман оқиғаларға негізделді. Сол үшін де К. Тоқаев шығармалары отандық және шет елдік оқырмандары тарапынан үлкен сұранысқа ие болды.

К.Тоқаевтың туындылары қазіргі қазақ прозасындағы дәстүр сабақтастығын берік сақтай алғанымен ерекше құнды. Жазушы өз туындыларында қарапайым халықтың тұрмыс-тіршілігін, рухани-танымдық қырларын, әлеуметтік болмысын, жастардың жаңалыққа, болашақ өмірге деген ұмтылысын, олардың өнер мен салт-дәстүрге деген көзқарастарын қисынды іс-әрекеттер арқылы көрсетеді. Деректі әдеби шығармалардың тақырып нысанына өмір шындығының нақты тұлғалары, оқиғалары алынады. Оның қалдырған мол мұралары әдебиетіміздің телегей-теңіз шалқарына қосылған рухани байлық.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Тоқаев Қ.-Ж. Слово об отце: монография. – Алматы: Жібек жолы, 2018. – 256 с.
2. Арин А. Писатель, воин, гражданин // Казахстанская правда. – 2013. – 11 октябрь. – С. 14-15.
3. Қантай С. Детектив шыңына шыққан // Өнегелі өмір. / Құраст. Д. Смайыл. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 401 б.
4. Алдамжаров Б. Детектив жанрының қарлығашы // Ана тілі. 2006, 28 желтоқсан. №52. – 6 б.
5. Бейілхан Е. Ақиқат пен арманды қабыстырған қаламгер (Кемел Тоқаевтың шығармашылығы жөнінде бірер сөз) // Заң газеті, 2021. 24 тамыз. №67(3392). – 7 б.
6. Қирабаев С. Өмір тағылымдары. Естеліктер. – Алматы: Білім, 2006. – 480 б.
7. Әліәкбар Ә.-С. Қазақтың Конан Дойлы және бүгінгі қазақ детективінің жай-күйі // Қазақ әдебиеті. 31.08.2018. – 8 б.
8. Өнегелі өмір / ред. Басқ. Ф.М. Мұтанов / Құраст. Д. Смайыл. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 401 б.
9. Рамазанова Б.Р. Елім деп соққан жүректері. Ойтолғау. – Алматы, 2006. – 240 б.
10. Жунусова А.К. Кемел Тоқаев – детектив жанрының атасы // Қазақ тілі мен әдебиеті. №10, 2021. – 66-71 бб.
11. Ақыш Н. Соғыс шындығының ұшқындары // Қазақ әдебиеті, 2015. – 8 мамыр. №17-18. – 7 б.
12. Айтжанбай Г. Текті буыннан шыққан тұлға // Айқын, 2014. – 30 сәуір. – 5 б.
13. Нұршайықов Ә. Дос // Егемен Қазақстан, 2003. 7 наурыз. №54-55. – 5 б.
14. Айжігітов Б.С. Кемел ағаның аманаты. – Алматы, 2021. – 284 б.
15. Қайсенов Қ. Кемел кемел шағында еді // Қазақ әдебиеті, №49. – 3 желтоқсан. – 9 б.
16. Ескендір Қ. Қазақ детективінің ізашары // Егемен Қазақстан, 2014. – 26 сәуір. – 7 б.
17. Азамат: Кемел Тоқаев: өмірі мен тағдыры. – Алматы : Парасат, 2003. – 431 б.
18. Жунусова А.К., Тұрысбек Р.С. Әдебиеттегі детектив жанры және Кемел Тоқаев шығармашылығы // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. No 3(140)/2022. – Б. 200-208.

Reference:

1. Toqayev Q.-Zh. Slovo ob otce [A word about the father]. Almaty, 2018. 256 s. [in Russian]
2. Arin A. Pisatel', vojn, grazhdanin [Writer, warrior, citizen]. Kazhastanskaya pravda. 2013. 14-15. [in Russian]
3. Qantai S. Detektiv shynyna shyqqan [The detective climbed to the top]. Onegeli omir. Almaty, 2018. 401 b. [in Kazakh]

4. Aldamzharov B. *Detektiv zhanryнын qarlygashy [Swallow of the detective genre]. Ana tili, 2006, №52. 6 b. [in Kazakh]*
5. Beilhan E. *Aqiqat pen armandy qabystryrgan qalamger (Kemel Toqayevtyн shygarmashylygy zhoninde birer soz) [A writer who embodied truth and dreams (a few words about Kemel Tokayev's work)] // Zan gazetі, 2021. №67(3392). 7 b. [in Kazakh]*
6. Qirabaev S. *Omīr tagylymdary. Estelikter [Life lessons. Memories]. Almaty, 2006. 480 b. [in Kazakh]*
7. Aliakbar A.-S. *Qazaqtyn Konan Doily zhane bygingi qazaq detektivinіn zhai-kyii [Conan Doyle and the state of the Kazakh detective today] // Qazaq adebieti. 2018, 8 b. [in Kazakh]*
8. *Onegeli omir / red. Basq. G.M. Mytanov / Qurast. D. Smayl [Moral life]. Almaty, 2018. 401 b. [in Kazakh]*
9. Ramazanova B.R. *Elim dep soqqan zhyrekteri [I don't know, she said.]. Almaty, 2006. 240 b. [in Kazakh]*
10. Zhunusova A.K. *Kemel Toqayev – detektiv zhanryнын atasy [Kemel Tokayev is the father of the detective genre]. Qazaq tili men adebieti. №10, 2021. 66-71 bb. [in Kazakh]*
11. Aqysh N. *Sogys shyndygynyn yshqyndary [Sparks of the reality of war]. Qazaq adebieti, 2015. №17-18. 7 b. [in Kazakh]*
12. Aitzhanbaj G. *Tekti buynnan shyqqan tulga [Personality from the genus]. Aiqyn, 2014. 5 b. [in Kazakh]*
14. Aizhigitov B.S. *Kemel aganyн amanaty [Kemel Aga's trust]. Almaty, 2021. 284 b. [in Kazakh]*
13. Nyrshaiyqov A. *Dos [Friend]. Egemen Qazaqstan, 2003. №54-55. 5 b. [in Kazakh]*
14. Aijigitov B.S. *Kemel aganyн amanaty [Trust of Kemel]. Almaty, 2021. 284 b. [in Kazakh]*
15. Qaisenov Q. *Kemel kemel shagynda edi [He was in perfect maturity] // Qazaq adebieti, 1999. (№49). – B. 9. [in Kazakh]*
16. Eskendir Q. *Qazaq detektivinіn izashary [Pioneer of the Kazakh detective]. Egemen Qazaqstan, 2014. 7 b. [in Kazakh]*
17. *Azamat: Kemel Toqayev: omiri men tagdyry [Citizen: Kemel Tokayev: life and fate]. Almaty: Parasat, 2003. 431 b. [in Kazakh]*
18. Junusova A.K., Turyzbek R.S. *Adebiettegi detektiv janry jane Kemel Toqayev shygarmashylygy [The detective genre in literature and the work of Kemel Tokayev]. L.N. Gumilev atyndaғы EEU Habarshysy. Filologia seriasy. №3(140)/2022. B. 200-208. [in Kazakh]*

ӘОЖ 94(4) «1618/48»

FTAMP 03.20.00

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.026>

А.А. Нурмухамбетов^{*1}, А.Ш. Алимжанова², Т.Болатбекқызы³

¹ PhD доктор, Темірбек Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы, Қазақстан Республикасы
E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

² Профессор, Темірбек Жүргенов атындағы ҚазҰӨА профессоры, Алматы, Қазақстан.
E-mail: asha.001@mail.ru

³ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің магистранты, Алматы, Қазақстан Республикасы.
E-mail: totushka1987@mail.ru

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫ

Аңдатпа

Мақалада А. Байтұрсынұлының XX ғасыр басында қазақ тіліндегі мектеп оқулықтарын даярлау жұмысына қосқан үлесі анықталады. Қазан революциясынан кейін Қазақстанда большевиктер билігі

орнап, қоғамның барлық саласы түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Күрделі өзгерістер білім беру саласын қамтыды. Зайырлы білім беру бағдарламалары негізінде оқытудың жаңа жүйесі жүзеге асты. Осы бағыттағы жұмыстардың толыққанды жүзеге асуына кедергісін келтірген жайттардың бірі заман талабына сай келетін оқулықтардың жоқтығымен байланысты болды. Азамат соғысынан кейін Алаш зиялылары большевиктер қатарына өтті. Большевиктер өз кезегінде ұлт қайраткерлерінің әлеуетін осы бағытқа пайдаланды. А. Байтұрсынұлы Ағарту халық комиссары болып тағайындалды. Осы жылдан бастап қазақ тіліндегі мектеп оқулықтарын жазу ісі жүйелі жоспарға сай орындала бастады.

А. Байтұрсынұлы тіл білімі саласында бірнеше оқулықтар жазды. Сонымен қатар білім беру саласын жаңа тәртіпке сай реттеді. Мектептерге қазақ тіліндегі оқулықтар жазу ісіне ұлт қайраткерлерін ұйымдастырды. Осы бағыттағы жұмыстар нәтижелі болды. Бірнеше жылдың ішінде тіл білімі, математика, жаратылыстану, тарих, физика, география және тағы да басқа пәндер бойынша оқулықтар жарық көрді.

Кілт сөздер: Ағарту халық комиссары, оқулық, зайырлы білім беру, мектеп, термин, пән, жүйе.

Нурмухамбетов А.А.^{*1}, Алимжанова А.Ш.,² Т.Болатбекқызы³

¹ *Доктор PhD, Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, Алматы, Республика Казахстан, E-mail: nur.ardak_83@mail.ru*

² *Профессор, Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, Алматы, Республика Казахстан., E-mail: asha.001@mail.ru*

³ *магистрант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Республика Казахстан., E-mail: totushka1987@mail.ru*

А. БАЙТУРСЫНУЛЫ И РАЗВИТИЕ СФЕРЫ ОБРАЗОВАНИЯ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация

В статье раскрывается вклад А. Байтұрсынова в работу по подготовке школьных учебников на казахском языке в начале XX века. После Октябрьской революции в Казахстане установилась власть большевиков, и все слои общества претерпели радикальные изменения. Серьезные изменения коснулись сферы образования. Реализована новая система обучения на основе светских образовательных программ. Одна из вещей, которая препятствовала полноценной реализации работ в этом направлении, была связана с отсутствием учебников, отвечающих современным требованиям. После Гражданской войны алашская интеллигенция перешла в ряды большевиков. Большевики, А. Байтұрсынұлы назначен наркомом просвещения. С этого года работа по написанию школьных учебников на казахском языке ведется по системному плану.

А. Байтұрсынұлы написал несколько учебников по языкознанию. Кроме того, в соответствии с новым порядком отрегулировал сферу образования. В школах организовали национальных деятелей по написанию учебников на казахском языке. Работа в этом направлении была плодотворной. В течение нескольких лет были опубликованы учебники по языкознанию, математике, естественным наукам, истории, физике, географии и многим другим предметам.

Ключевые слова: Народный комиссар просвещения, учебник, светское образование, школа, термин, предмет, система.

A.A. Nurmukhambetov^{*1}, A.A. Alimzhanova², T. Bolatbekyzy³

¹ *Doctor PhD, Temirbek Zhurgenov_Kazakh national academy of arts, Almaty, Kazakhstan., E-mail: nur.ardak_83@mail.ru*

² *Professor, Temirbek Zhurgenov Kazakh national academy of arts, Almaty, Kazakhstan, E-mail: asha.001@mail.ru*

³ *master's student, Abai Kazakh national pedagogical university, Almaty, Kazakhstan., E-mail: totushka1987@mail.ru*

A. BAITURSYNULY AND THE DEVELOPMENT

OF EDUCATION IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

Abstract

The article reveals the contribution of A. Baitursynuly to the work on the preparation of school textbooks in the Kazakh language at the beginning of the twentieth century. After the October Revolution, the power of the Bolsheviks was established in Kazakhstan, and all layers of society underwent radical changes. Serious changes have affected the field of education. A new training system based on secular educational programs has been implemented. One of the things that prevented the full implementation of work in this direction was due to the lack of textbooks that meet modern requirements. After the Civil War, the Alash intelligentsia joined the ranks of the bolsheviks. The Bolsheviks, in turn, used the potential of national figures in this direction. A. Baitursynovuly was appointed People's Commissar of Education. Since this year, the work on writing school textbooks in the Kazakh language has been carried out according to a systematic plan.

A. Baitursynuly wrote several textbooks on linguistics. In addition, in accordance with the new order, he regulated the sphere of education. National figures were organized in schools to write textbooks in the Kazakh language. The work in this direction has been fruitful. Within a few years, textbooks on linguistics, mathematics, natural sciences, history, physics, geography and many other subjects were published.

Keywords: people's Commissar of Education, textbook, secular education, school, term, subject, system.

Кіріспе. Кеңестік билік толыққанды орнығып болған соң, жаңа білім жүйесінің сәтті жүзеге асуы үшін ұлт зиялы қауым өкілдерін белсенді түрде тарта бастады. Бұл ұзақ жылдар бойына конфессионалды мектептерде балаларын оқытып келген қазақ халқының көзқарасын түбегейлі өзгертіп, жаңа білім беру жүйесіне деген дұрыс көзқарасын қалыптастыру үшін жасалған қадам еді. Большевиктердің билігі орнаған алғашқы күндері қазақ даласында кеңінен дамып, патшалық Ресей тұсында ашылған білім беру орындарын жаңа жүйеге сай құрылымдық өзгерістерді жүргізді. Осы мақсатта халық ағарту ісінің барлық жүйесін өзгеріске алып келген кешенді шаралар қабылданды. РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1917 ж. 9 қарашадағы арнайы декретіне сай Ағарту ісінің мемлекеттік комиссиясы ұйымдастырылған болатын. Бұл комиссия халыққа білім берудің жаңа жүйесін құрудың негіздерін талдаумен айналысты. Жаңа биліктің оқу-ағарту саласындағы ұстанымдары жарияланды. Кеңестік билік жалпыға бірдей міндетті бастауыш оқыту енгізілетіндігі, мектептердің барлық сатыларында жалпы білім алуға болатындығы, білім берудің ашықтығы мен жергілікті ұлттық ерекшеліктердің ескерілетіндігі туралы бастама көтерілді. Жаңа білім беру жүйесі халықтар теңдігі мен білім алудың қол жетімділігіне негізделді. Аталған бағыт ұлт зиялы қауым өкілдері тарапынан қолдау тапты.

1918 жылы 30 мамырда шыққан «Халық Комиссариатының қарамағындағы оқу және білім беру мекемелерін біріктіру туралы» қаулыға сай елдегі барлық оқу орындары мен жалпы білім беретін мекемелер Халық ағарту комиссариатының қарамағына алынды.

Большевиктер билігінің орнауымен ұлт зиялылары зайырлы білім беру ісінің дамуына ерекше белсенділікпен кірісті. Қазақстанның әр аумақтарында ашылған жаңадан мектептер, сауат ашу курстарының сәтті жұмыс жасауы, бастауыш және орта мектеп мұғалімдерінің үлес салмақтарының өсуінде де ұлт зиялы қауым өкілдерінің қызметімен тығыз байланысты. Ұлт зиялылары тек қана жаңа құрылған мемлекеттік ағарту саласы ғана емес, әлеуметтік-экономикалық өміріне де белсенді араласып, республиканың мәдени дамуына үлес қосты. 1920 жылдары республикадағы ағарту саласы үлкен қиындықтар мен түбегейлі өзгерістерді өткеріп жатты. Сауаттандыру науқанын жүзеге асыру үшін кеңестік билік Алаш зиялыларының білімі мен білігін молынан пайдалануды көздеді.

Әдістеме. Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында тарих ғылымына кеңінен танымал бірқатар әдістер қолданылды. Алдымен деректанулық эвристикаға сай ғылыми-зерттеу жұмысының нысаны анықталып, мәселеге қатысты негізгі архив құжаттар мен зерттеу жұмыстары айқындалды. Әрине қарастырып отырған тақырыпқа қатысты архив және зерттеу жұмыстарының үлкен бөлігі анықталды. Жұмыс мазмұнының логикалық өзара байланысты болуы үшін сыныптау мәселесіне ерекше көңіл бөлінді. Сыныптау деректер мен зерттеу жұмыстарының ішкі мазмұнының өзара мағыналық жақындығына сай топтарға бөлумен тығыз байланысты. Осылайша жұмыстың жүйелі болуына толыққанды жағдай жасалды. Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында салыстырмалы-талдау әдісі қолданылды. Мәселеге қатысты тарихнамадағы пікірлермен санаса отырып, өзіндік тұжырымға қол жеткізілді.

Талқылау. Ахмет Байтұрсынұлының ХХ ғасыр басындағы зайырлы білім беру жүйесінің қалыптасып, дамуына қосқан үлесі туралы ғылыми-зерттеу жұмыстары аз. Көптеген зерттеу жұмыстары жанама мәліметтер берумен ерекшеленеді. Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында архив құжаттары белсенді пайдаланылды. Атап айтқанда Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің №846 қор құжаттарымен қатар, №929 және №81 қор құжаттарының жекелеген мәліметтері пайдаланылды. Сонымен қатар Ақмола облысының мемлекеттік архивінің №1363 қор құжаттары мен «Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы» деп аталатын деректік маңызы бар еңбектердегі мәліметтер басшылыққа алынды. А. Байтұрсынұлының білім саласындағы қызметін ашуда «Қазақ» газетінде жарияланған мақалаларға да мән берілді. Ғылыми-зерттеу жұмыстары қатарында В.С. Познанский, А. Ильцова сынды өзге де зерттеушілердің еңбектеріндегі ұстанымдар ескерілді.

Нәтижелер. Қазақстанда ХХ ғасырдың 20 жылдары жоғары білімді, сауатты мамандар өте тапшы болды. Сауаттандыру жұмысы республиканың барлық аудандарында төтенше комиссиялардың құрылуымен басталды. Ұлт зиялылары төтенге комиссияның жұмысына атсалысып, білім беру ісіне тартылуы тиіс азаматтарды есепке алу, мұғалім мамандарын даярлау жұмыстарын ұйымдастыру, мектеп және қысқа мерзімді курс жұмыстарының дұрыс жүруіне көңіл бөлді. Сауат ашу курстарында тек оқу мен жазу ғана емес, ұлт зиялылары азаматтарға пайдалы болатын бухгалтерлік есеп сияқты пәндердің оқытылуына қол жеткізді. Ұлт зиялылары халық ағарту жұмыстарын республиканың орталық аудандары мен ірі қалаларында ғана емес, жергілікті жерлерде де белсенді жүргізді. ХХ ғасырдың 20-шы жылдары ағарту саласында түрлі өзекті мәселелер болды. Мұғалімдер мен оқулықтардың жетіспеушілігі ерекше байқалған еді. 1920 жылдың маусым айында құрылған Сібір халыққа білім беру бөлімінің «татар-қазақ» секциясының құжаттарында мектеп үшін мұғалімдердің жетіспей жатқандығы айтылады [1, 15-п]. Оқулық тапшылығын шешу үшін секция әр мектептерді татар тіліндегі оқулықтармен қамтамасыз ете бастады. Ағарту саласының осы екі күрделі мәселесі ұлт зиялыларының халыққа білім беру бағытындағы қызметтеріне негіз болды. Ахмет Байтұрсынұлы ұлт зиялыларының ағарту саласындағы қызметін 1920 жылдың 1 қарашасынан бастап жүйелі түрде ұйымдастыра бастады. Ағарту халық комиссары ретінде білім беру саласының күрделі мәселелерін назар аударды. Ағарту саласының халық комиссары және Мемлекеттік баспа жанындағы редакциялық алқа мүшесі Ахмет Байтұрсынұлы 1921 ж. 31 қаңтарында бірыңғай еңбек мектептерінің I және II сатылы мектептері үшін қазақ тіліндегі оқулықтарды даярлау мәселесін көтереді. Оқулық мәселесі тек қазан революциясынан кейінгі алғашқы жылдардың ғана емес, ХХ ғасырдың 30-шы жылдарының соңына дейін жалғасқан күрделі мәселе болды. Оқулық тапшылығын шешу үшін алғашқы жылдары арифметика, геометрия, жаратылыстану, физика, география, дүниежүзі тарихы, алгебра, педагогика сынды пәндер бойынша орыс авторларының оқулықтарын аудару ісі қолға алынды. Алғашқы жылдары қазақ тіліндегі оқулықтарды даярлау ісіне қатысатын авторлар қатарына Әлихан Бөкейханов, Мағжан Жұмабаев, Қошмұханбет (Қошке) Кемеңгеров, Файзулла Тұрғамбаев, Жүсіпбек Аймауытов, Хайретдин Болғанбаев, Елдес Омаров, Жұмағали Тлеулин сияқты ұлт зиялылары кірді. 20-шы жылдардан басталған ағарту саласының дамуына ұлт зиялыларының қосқан үлкен үлесін кеңестік билік те мойындады. «Халыққа білім беру саласындағы жетістіктер, қазақ халқын сауаттандыру жұмыстары ұлт зиялыларының белсенді араласуымен ғана шешілді» деген тарихнамадағы пікір соның дәлелі болды [2, 56 б.].

1920 жылдардан кейін қарқынды басталған жаңа білім беру бағдарламасын жүзеге асыру барысында ұлт зиялылары ортақ қабылданған қаулыларға сай әрекет етті. Ағарту саласын дамытуға бағытталған дербес әрекеттерге де барып отырды. Республика аумағында білім беретін мекемелердің саны мен жетіспейтін мұғалімдер санын да дәл анықтауға тырысты. Орталық тарапынан бөлінетін қаражаттың аздығы салдарынан жергілікті билік органдарын мектептерді өз бетінше ашуына, оларды ұстап тұру қаражаттарын жұмсауға шақырды. А.Байтұрсынұлы қазақ тіліндегі оқулықтарды даярлау бағытындағы жұмыстарға ХХ ғасыр басындағы ұлт зиялыларын жұмылдыра білді. Мысалы сондай ұлт қайраткерлерінің бірі Қошке Кемеңгеров болды. Ол Алаш Орда үкіметінің жұмыстарына белсенді араласқан болатын. Қазақ жастарының «Бірлік» атты мәдени-ағарту бірлестігінің мүшесі болып, «Балапан» журналы, Алаш-Ордалық «Жас азамат» атты газеттің редакторы қызметтерін атқарды. Омбы қаласында «Бостандық туы» газетіне мақалалар жариялап, «Қазақстан тарихы» очеркін шығарды. Қазан революциясы жеңіске жетіп, большевиктер билігі түпкілікті орныққан соң басталған зайырлы білім беру жүйесінің толыққанды жүзеге асуына да өзіндік үлесін қосты. Қазақ тіліндегі

оқулықтар даярлау ісіндегі еңбегі назар аударарлық. 1921 жылы наурыз айында А.Айтиевтің Омбы қаласынан Орынборға жіберілген хатында «Қ.Кемеңгеров пен Б.Айбасов жаратылыстану бойынша қазақ тілінде оқулықтар жазуға ниет білдіруде. Оларға барлық қажетті жағдайларды жасау» туралы мәліметтер келтіріледі. А.Айтиевтің хатына Ағарту халық комиссары А. Байтұрсынұлы жауап беріп, Қ. Кемеңгеров пен Б.Айбасовтың міндеті жаратылыстану бойынша бастауыш училищелерінің білім бағдарламасының көлемінде оқулық даярлау кіретіндігін айтып, бағдар ретінде бірнеше орыс авторларының оқулықтарын атады [3, 7-п]. Ақын, қоғам қайраткері Мағжан Жұмабаев қазақ тілінің теориясы, синтаксисі мен оқу хрестоматиясы, педагогика саласы бойынша оқулық даярлау міндеті өз жауапкершілігіне алды [4, 11-7 пп].

Ахмет Байтұрсынұлының ағарту саласын басқарған аз жылдың өзінде республика аумағында ашылған мектептер мен мұғалімдерді даярлау бағытындағы жұмыстарда оң өзгерістер байқалып үлгерді. Ағарту саласының дамуы, білім берудегі оң нәтижелер мектеп мұғалімдерінің жүктемесі, тұрақты және нақты белгіленген жалақының мөлшерімен тығыз байланысты. Ахмет Байтұрсынұлы Ағарту халық комиссары ретінде алдымен осы мәселелердің дұрыс шешімін табуына мән берді. 1922 жылдың 23 қыргүйегінде шыққан Қазақ республикасының ағарту саласы жұмысшыларының еңбекақысы мен еңбек нормасы туралы ереже қабылданады. Ағарту халық комиссары Ахмет Байтұрсынұлы қол қойған құжатта балалар үйі, интернаттар мен кітапханалар, мәдени-ағарту мекемесіндегі әкімшілік-техникалық қызметкерлер үшін аптасына 36 сағаттық еңбек тәртібі енгізіледі. Қалалы жерлердегі жасөспірімдер мен сауатсыздықты жоюға бағытталған партиялық кеңестік мектептер үшін аптасына 20 сағат еңбек тәртібі енгізілсе, аймақтарда 22 сағат болып белгіленді. Еңбек жүктемесі 18 сағаттан кем емес және 24 сағаттан көп болмауы тиіс болды. Жетіжылдық мектептер мен кәсіби-техникалық мектептер, қысқа мерзімдегі педагогикалық курстардағы жүктеме аптасына 16 сағатты құрады. Индустриалдық және педагогикалық техникумдар, партия мектептері үшін 14 сағат, Халықтық білім беру институты, жұмысшы фак-ультеттері, жоғары оқу орнының ғылыми қызметкерлері үшін жүктеме көрсеткіші 12 сағатқа тең болды. Жоғары оқу орнының профессорлары үшін 8 сағаттық жүктеме белгіленді. Ағарту саласы қызметкерлерінің жалақысы білім беру мекемелерінің сатысы мен қызметкерлерінің еңбек өтілімі, білім деңгейі, біліктілік сынды маңызды жайттарды ескере отырып төленді. Ахмет Байтұрсынұлы бастаған жұмысшы тобы осы мәселеге қатысты толыққанды есептеп, түсінікті жеткізе білген [5, 22-п].

1921–1922 жж. Қазақстан үшін ауыр жылдар болды. Қазақстанның жекелеген облыс аумақтарында аштық орын алып, жаңа талаптағы мектеп ашу ісі тығырыққа тірелді. Мектеп жасында қараусыз қалған жетім балалардың саны айтарлықтай өсті. Бұл балалар мектеп жұмысынан тыс қалды. 1921 ж. Қазақстанда 158 мың панасыз балалар тіркелді. 1922 ж. статистикалық көрсеткіштер олардың саны 333 мыңға жеткендігін көрсетеді. Ашылған мектептердің мұғалімдеріне тұрақты жалақы төлеу мәселесі өз шешімін таппаған түйткілді мәселеге айналды. Оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдардың жетіспеушілігі қалыпты жағдайға айналды. Аталған қиындықтардың барлығы да Ахмет Байтұрсынұлы Ағарту халық комиссары болып тағайындалған жылдарға тұспа-тұс келді. Ахмет Байтұрсынұлы ағарту саласында қалыптасқан күрделі мәселелерді жүйелі түрде шешу ісін жүзеге асырды. 1922 ж. 12 наурызында жазылған қызметтік хатында Ахмет Байтұрсынұлы 15 наурыздың сағат 12-ге дейін төмендегі көрсеткіштер бойынша есеп беруді талап етеді:

– Білім басқармасының көзқарасы бойынша Қазақстанда аштықтың орын алу себептерін анықтау (мәдени артта қалушылық, ауыл шаруашылығын жүргізу сауатының аздығы);

– Аштықтың елдің шаруашылық-экономикалық жағдайына теріс әсері, ағарту саласына келтірген шығыны, қараусыз қалған балаларды анықтау;

– Аштыққа ұшырған тұрғындар үшін Білім басқармалары тарапынан жасалып жатқан шаралар (үгіт-насихат жұмыстары, баспа ісі, көрмелер мен үгіт поездарының жұмысы, Қызыл керуен);

– Аштықтың қазақ және орыс тұрғындарына салдары;

– Болашақта аштықтың қайталанудың алдын-алу, өндірістік көмекті ұйымдастыру принципі: а) жергілікті қор көмегі, т.б.) сырттан көмек ұйымдастыру [6, 11-п].

Қызметтік хатқа Ағарту халық комиссары Ахмет Байтұрсынұлы, ұйымдастыру орталығының меңгерушісі Сәкен Сейфуллиндер қол қойған. Аштық салдарымен күресті дұрыс ұйымдастыру арқылы ағарту саласының қалыпты дамуына қол жеткізе алды. Ашылған мектептердің саны артып, оқулықтар жазу ісі қолға алынды. Ағарту халық комиссары А.Байтұрсынұлы өзіне жүктелген қызметтік міндеттерін орындай жүріп, қазақ тіліне қатысты оқулық жазу ісін қолға алды. А.

Байтұрсынұлы Ағарту комиссары, ҚазОАК Президиумының мүшесі және қазақ тіліндегі оқулықтарды құрастырудың редакциялық алқасының төрағасы болған жылдары оқулық жазу ісіне ерекше белсенді атсалысып, тіпті партия жиындарына қатысудан бас тартады. Осы үшін де партиядан шығарылып, Ағарту халық комиссары қызметінен де алынады. Партия жиындарын өзі және өзге де қазақ зиялылары үшін пайдасыз деп санаған. Өзін қазақ тілін жетік білгендіктен, жазған оқулығы қазақ балаларына пайдалы болатындығына сенді. Осы келтірген дәйектер арқылы өзін ақтауға тырысқанымен, А. Байтұрсынұлы ағарту саласын басқарудан шеттетіледі [7, 266 б.]. ХХ ғасыр басында Қазақстандағы зайырлы білім беру жүйесінің дамуына ұлт зиялыларының қосқан үлесін айқындауда Ахмет Байтұрсынұлының зор еңбегін атап өтеміз. Ахмет Байтұрсынұлының зайырлы білім беру жүйесінің дамуына теориялық және тәжірибелік тұрғыда белсенді қызметі қазан төңкерісінен кейінгі жылдарды қамтиды. Мемлекеттік деңгейде сауатсыздықты жою ісі, заманауи білім мен ғылым салаларын игеру ісіндегі қызметі ерекше назар аударарлық. Ахмет Байтұрсынұлы Ағарту ісінің халық комиссары болған жылдары ерекше қарқынмен жаңа үлгідегі мектептердің ашылуы орын алды. ХХ ғасырдың 20-шы жылдары еліміздегі мектеп саны 2410-ға жеткен болатын. Оларда оқитын оқушылар саны да біршама өскен. 1914 ж. Қазақстан мектептерінде орыс, қазақ балаларын қоса есептегенде 105 239 шәкірт оқыған болса, 1920-шы жылы олардың саны екі есе артты» [8, 33-35 б.]. Бұл статистикалық көрсеткіштің өзі Ахмет Байтұрсынұлы сынды ұлт қайраткерлерінің зайырлы білім беру жүйесінің дамуына қосқан үлесінің зор болғандығын дәлелдейді.

1920 жылдың қараша айында Қазақ Орталық Атқару Комитетті Төрағасы Сейітқали Меңдешевтің басқаруымен Қазақ Автономиялы Республикасының мемлекеттік баспасы туралы Ереже бекітілді. Нәтижесінде кейіннен «Қазақстан» баспасы аталып кеткен Орынбордағы тұңғыш мемлекеттік баспасы ашылған. Мемлекеттік баспа қызметі бірінші кезекте мектептер үшін дайындалатын қазақ тіліндегі оқулықтарды шығару ісін қолға алуы тиіс саналды. Осы мақсатта редакциялық алқа ұйымдастырылды. 1920 ж. желтоқсан айынан Редакциялық алқа құрамына А. Байтұрсынұлы, Ә. Бөкейханов, С. Сәдуақасов, Х. Болғанбаев, Ж. Аймауытұлы сынды ұлт зиялылары кірді. Редакция алқасы алғашқы жылдары Абай Құнанбаевтың өлеңдер жинағы, Ахмет Байтұрсынұлының мысалдар жинақтарын тез арада басып шығаруды жоспарлады [9, 265 б.].

Ағарту жүйесіндегі маңызды мәселелердің бірі қолданыстағы әліппенің ерекшеліктері болды. «Сана» журналында ұлт зиялыларының халық ағарту ісіне қосқан үлесі, сауатты жазу, тыныс белгілерін орынды қою мәселелеріне қатысты бірқатар мақалалар жарық көрді. Солардың бірі Ахмет Байтұрсынұлының жасаған қазақ емлесіне қатысты еңбегіне сын-пікір білдірген. «Емле туралы» деп аталатын мақалада: «Қазақ емлесі туралы пікір тудырған Ахмет Байтұрсынұлы деген кісі білімді адам. Осы күнге дейін ескерілмей келген емле мәселесін алдымен қолға алған кісі. Қазақ тілін білетін кісі. Бірақ сонда да Ахмет Байтұрсынұлы шығарған қазақ емлесіне мін жоқ деп айтуға болмайды» дей келе, өздерінің дәлелді тұжырымдарын келтіреді. Емле оқушылардың сауатты жазуына қамтамасыз етеді. Тек оқушылар ғана емес, оқулық тілінің де қатесіз болуы емле заңдылықтарымен тығыз байланысты. Ұлт зиялыларының емле тақырыбын көтеруі орынды. Мақала авторы Ахмет Байтұрсынұлының әліппедегі екі дыбысты таңбасыз қалдыруына назар аударады. Оқушылар қолданатын әліппеде «у» келетін жерде дауысты «ұ»-ның қарпі жазылады деген мәліметтер береді. Әрбір дыбыстың өз алдына бөлек таңбасы болуы тиіс екендігін дәлелдейді. «Ф.ғ» деген бүркеншік атпен жазған автор мақаласының соңында журнал редакциясы: «Ахмет Байтұрсынұлының зор еңбегімен емлеміз дұрыс бір бет алса да, қозғалмайтын берік негізге ие болды деуге болмайды. Сондықтан мынау көтерілген емле мәселесі туралы емлемізді тексеріп жүрген азаматтар, мұғалімдер, әсіресе, тілімізге негіз салған Ахмет Байтұрсынұлы өз пікірлерін жазып журналымызға жіберсе екен» деп ұсыныс білдіреді. Ұлт зиялыларының сауатты жазу мәселесіне назар аударуы оқушылардың қатесіз жазып, оқуына жағдай жасау ниетінен туындады.

1924 ж. шілде айында өткен қазақ зиялыларының қатысуымен өткен жиында емле, қаріп, пән сөздері, үндестік заңы мәселелері арнайы қарастырылып, жиын қаулысы «Сана» журналының № 2-3 сандарында басылды. Ағарту саласын дамытуға үлес қосқан ұлт зиялылары өздерінің жазған оқулықтарының кіріспесінде ұсыныстар білдіруге қарсы еместігін ашық айтып отырған. Білім беру саласында пікір ашықтығы мен орынды ұсынысты ескеру басты ұстанымға айналған [10, 125 б.].

Қазақстанда білім беру ісінің басталуымен қарапайым халық арасында түрлі түсініспеушіліктердің орын алғаны шындық. Діни сипаттағы білім мазмұнына мән беріп келген дәстүрлі қазақ қоғамы оқытудың жаңа түріне қатысты сенімсіздік таныта бастады. Оқытушылар балалар мен әйелдерді бұзушы, тіпті шайтанның ісі деп бағалаған пікірлер де болған. Ұлт қайраткерлерінің алдында тұрған

маңызды міндеттердің бірі де жаңа зайырлы оқыту жүйесіне деген қарапайым тұрғындардың сенімділігін арттырып, дұрыс көзқарастарын қалыптастыру болды. «Таң» журналында жарық көрген «Оқытушы деген кім?» деген мақала барысында балаларға білім беруші оқытушының қасиеттері мен оның ерекшеліктерін түсіндіреді. «Сәтбайұлы» деп аталған автордың мақаласында мұғалімдерге де қойылатын талаптарды айқындайды. Қазақ балаларын оқытатын мұғалім алдымен ұрпақ алдындағы жауапкершілікті түсіну керектігі, адамгершілік бет-бейнесі де кемшіліксіз болуы тиіс деп көрсеткен. Автор қазақ ауылдарына келген мұғалімдер арасында қарапайым жұртты менсінбейтіндері бар екендігін атап өтеді. Жаңа білім беру бағдарламасына деген халықтың сенімсіздігі басым болған. Мұғалімдер керісінше тек балалар ғана емес, қарапайым тұрғындарды өз айналасына үйір қылып, балаларды бауырына тартуға міндетті деген нақты ұсыныстар айтылды [11, 98 б.].

XX ғасырдың 20-30-шы жылдары енгізіле бастаған зайырлы білім беру жүйесінің сәтті жүзеге асуы ұлт зиялыларының қызметімен тығыз байланысты болды. Жаңа білім бағдарламасына сай енгізілген пәндердің оқулықтарын жазған ұлт зиялылары ғылыми терминдерді қазақшалау ісіне үлкен үлес қосты. Қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейту мақсатында жүргізілген жұмыстар барысында нақты іс жүзінде шаралар атқарылды. Ұлт зиялылары жаңадан енгізіліп жатқан ғылыми терминдердің қазақша баламасын «Таң» сынды баспасөз беттеріне жариялап та тұрды. Қазақ оқулықтарының авторлары енгізген жаңа терминдерді бекіту ісі бойынша комиссия құрылады. Комиссия төрағасы Ахмет Байтұрсынұлы, Елдес Омаров хатшы болып қызмет атқарды. Зайырлы білім беру жүйесіне сай енгізіліп жатқан пәндер мен жазылған оқулықтар арқылы қазақ тілінің сөздік қорына жаңа ұғымдар да енгізілді. Жаңа ұғымдардың пайда болуы ғылыми терминдердің қазақша баламасын қалыптастыру барысында ерекше белсенді байқалды.

XX ғасырдың 20–30 жылдары ұлт зиялыларының ағарту жүйесінің дамуына қосқан үлесі нәтижесінде бірқатар оң өзгерістер байқалды. Заман талабына сай келетін мектептердің саны артты. Жалпы орта білімді жалпыға бірдей міндеттеу қаулысына сай жүйелі түрде оқыту ісін жүзеге асырды. Ағарту халық комиссариатының білім беру бағдарламаларына сай оқулықтар жазып, мұғалімдер үшін көмекші құралдарды жарыққа шығарды. Кітапхана мен архив ісі, баспасөз қызметінің жүйеленуіне жағдай жасады. Зайырлы білім беру мен ағарту жүйесіне негізделген оқулықтар шығару арқылы тиімді оқытудың теориялық-методологиялық негіздері қалыптасты.

Қорытынды. XX ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы ағарту жүйесінің дамуы ұлт зиялыларының қызметі нәтижесінде жаңа сапалық деңгейге көтерілді. XX ғасырдың 20-шы жылдары ұлт зиялыларының ағарту саласындағы ұстанымдары ұлттық мүддеге негізделді. Оқулық даярлау ісінде де ұлт зиялылары алдымен қазақ балаларына түсінікті болатын ұғымдар, шаруашылық түрлерін мысалға келтіру арқылы барынша түсінікті етуге тырысты. Ғылыми терминдерді қазақшаға аудару барысында да күнделікті қазақ қоғамында қолданылатын, мағынасын дәл беретін сөздермен ауыстырды. Қазақтардың көшпелі мал шаруашылығымен айналысатындығын ескеріп, қазақ балаларын мектептермен толыққанды қамтудың жолдарын арнайы қарастырды. Маусымдық мектеп жұмыстарын ұйымдастырып, уақыт өте балаларды толықтай қамтуға бағытталған мектеп-интернат жүйесіне тартудың жолдарын айқындады.

Ұлт зиялыларының ұстанымы қазан революциясынан кейінгі алғашқы жылдары большевиктер тарапынан қысымшылыққа ұшырамады. Халыққа білім беру ісінде оқушылардың ана тілінде білім мазмұнымен танысып, ұлттық құндылықтармен етене даму жоспары қолдауға ие болып отырды. Қазақ халқының ұлт ретіндегі ерекшеліктерінің сақталуына Республика аумағындағы барлық қазақ мектептері көңіл бөлді. Мұндай жетістік қалалық, облыстық және аудандық білім басқармаларындағы ұлт зиялы қауым өкілдерінің табысты әрекеттерінің жемісі болды. Ағарту жүйесіндегі ұлт зиялыларының қызметіне деген күдік XX ғасырдың 20 ж. соңында байқалды. Алаш зиялыларының алғашқы толқының тұтқындалуы бүтіндей ұлт зиялыларының қызметіне сенімсіздік тудырды. Ұлт зиялыларының қызметтерін шектеп, ұлттық мүддені насихаттау, қорғау әрекеттері тұйықтала бастады. Ұлт зиялыларына қарсы бағытталған саяси-қуғын сүргін саясаты Халыққа білім беру ісінің дамуына кері әсер етіп, ұлт мүдденің ескерілмеуіне алып келді. XX ғасырдың 20-30 жж. аралығында Республикадағы Халыққа білім беру ісінің қалыптасып, дамуындағы ұлт зиялыларының қызметі алдағы уақытта осы бағыттағы жұмыстардың негізіне айналды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР ОМА. 846-қ., 1-т., 12-іс, 15-н.

2. Познанский В.С. Из истории привлечения национальной интеллигенции к советскому строительству. // История Казахстана: белые пятна. – Алма-ата, 1991. – 162 с.
3. ҚР ОМА. 846-қ., 1-т., 44-іс
4. ҚР ОМА. 929-қ., 1-т., 20-іс
5. Ақмола облысының мемлекеттік архиві, 1363-қ., 1-т., 38-іс, 22-п.
6. ҚР ОМА. 81-қ., 1-т., 445-іс
7. Нұрмұхамбетов А.А., Хумарзах А. Ағарту жүйесіндегі ұлт зиялыларының ұстанымы // Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесі: тарихы мен тағылымы (1920-1930 жылдар). – Алматы: Мадияр, 2022. – 320 б.
8. Ильясова А. Проблемы развития педагогической теории Казахстана. Автореф. дисс. док. пед. наук. Алматы. –1997. – 40 с.
9. Қазақ газеті. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1998. – 560 б.
10. Омашев Н. Алаш көсемсөзі. – 6 кітап. – Алматы: «Өнер», 2011. – 368 б.
11. Әшімханов Д. Бес арыс. – Алматы: «Мектеп», 1992. – 196 б.

References:

1. KR OMA. 846-k., 1-t., 12-is, 15-p.
2. Poznanskii V.S. Iz istorii privlecheniia natsionalnoi intelegentsii k sovetskomu stroitelstvu. // Istoriia Kazahstana: belye piatna. – Alma-ata, 1991. – 162 s.
3. KR OMA. 846-q., 1-t., 44-is
4. KR OMA. 929-q., 1-t., 20-is
5. Aqmola oblysynyn memlekettik arhivi, 1363-q., 1-t., 38-is, 22-p.
6. KR OMA. 81-q., 1-t., 445-is
7. Nurmuhambetov A.A., Humarzah A. Agartu zhujesindegi ult zijaıylarınyn ustanymy // Kazakstandagy oku-agartu zhujesi: tarihy men tagylymy (1920-1930 zhyldar). – Almaty: Madiar, 2022. – 320 b.
8. Iliasova A. Problemy razvitiia pedagogicheskoi teorii Kazahstana. Avtoref. diss. dok. ped. nauk. Almaty. –1997. – 40 s.
9. Qazaq gazetі. – Almaty: «Qazaq entsiklopediiasy», 1998. – 560 b.
10. Omashev N. Alash kósemsózi. – 6 kitap. – Almaty: «Oner», 2011. – 368 b.
11. Ashimhanov D. Bes arys. – Almaty: «Mektep», 1992. – 196 b.

Легкий Д.М. ^{*1}, Ибраев Е.Е. ², Табулденов А.Н. ³

¹ Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, д.и.н., профессор,
г. Костанай, Казахстан.

E-mail: Legk_d@mail.ru, ORCID 0000-0001-6959-0166

² Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, PhD, доцент,
г. Костанай, Казахстан.

E-mail: erden-ibraev@mail.ru, ORCID 0000-0002-9239-1293

³ Институт экономики и права им. П. Чужина Костанайского регионального университета им. А.
Байтурсынова, к.и.н., директор, г. Костанай, Казахстан.

E-mail: nauryz18@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8616-9867

АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ И ГАЗЕТА «ҚАЗАҚ» НАКАНУНЕ ФЕВРАЛЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917 Г. В РОССИИ

Аннотация

В статье анализируется деятельность газеты «Қазақ», редакция которой сумела превратить легально действующий орган печати в трибуну выражения мнения казахской национальной интеллигенции, идей движения «Алаш», что особенно проявилось накануне Февральской революции 1917 г. в Российской империи. В научный оборот вводятся архивные документы из канцелярии Оренбургского губернатора, раскрывающие полицейский надзор над Ахметом Байтурсыновым как редактором газеты (когда агентурные сведения направлялись в жандармерию и формировались в особые дела), показывающие как царская администрация пыталась препятствовать деятельности газеты «Қазақ». Отдельно выделяется роль А. Байтурсынова как известного публициста в оценке политических событий, в освещении кризиса царского самодержавия. В статье приводятся его выводы и прогнозы на усиливающееся ухудшение отношений между самодержавной властью в России и обществом, в том числе и многочисленными политическими группами национальных окраин.

Ключевые слова: Алаш, Государственная дума, Казахстан, общественное движение, Оренбург, периодическая печать, полиция, Российская империя, цензура.

Д.М. Легкий ^{*1}, Ибраев Е.Е. ², А.Н. Табулденов ³

¹ А. Байтурсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің, т. г. д., профессоры,
Қостанай қ., Қазақстан, E-mail: Legk_d@mail.ru

² А. Байтурсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің, PhD, доцент,
Қостанай қ., Қазақстан, E-mail: erden-ibraev@mail.ru

³ П. Чужин атындағы экономика және құқық Институтының директоры, А.
Байтурсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің, т. г. к., Қостанай қ., Қазақстан
E-mail: nauryz18@mail.ru

АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ ЖӘНЕ «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ РЕСЕЙДЕГІ 1917 ЖЫЛҒЫ АҚПАН РЕВОЛЮЦИЯСЫ ҚАРСАҢЫНДА

Аңдатпа

Мақалада редакциясы заңды жұмыс істеп тұрған баспасөз органын қазақ ұлттық зиялыларының пікірін, «Алаш» қозғалысының идеяларын айшықтайтын алаңға айналдыра білген «Қазақ» газетінің қызметі талданады, бұл әсіресе айқын көрінді. Ресей империясындағы 1917 жылғы ақпан төңкерісі қарсаңында. Орынбор губернаторы кеңесіндегі мұрағат құжаттары ғылыми айналымға енгізіліп, Ахмет Байтурсыновтың газет редакторы ретіндегі полициялық қадағалауы (жандармерияға барлау мәліметтері жіберіліп, ерекше жағдайларда жасақталған кезде) әшкереленіп, патша әкімшілігінің қалай араласуға тырысқаны көрсетіледі. Қазақ газетінің қызметі. А. Байтурсыновтың белгілі публицист ретіндегі саяси оқиғаларға баға берудегі, патша самодержавиясының дағдарысын көрсетудегі рөлін

бөлек бөліп көрсетеді. Мақалада оның Ресейдегі автократиялық билік пен қоғам, оның ішінде ұлттық шеттердегі көптеген саяси топтар арасындағы қарым-қатынастардың нашарлауы туралы тұжырымдары мен болжамдары берілген.

Кілтсөздер: Алаш, Мемлекеттік Дума, Қазақстан, қоғамдық қозғалыс, Орынбор, мерзімдібаспасөз, полиция, Ресей империясы, цензура.

Legkiy D.M. ^{*1}, Ibraev E.E. ², Tabuldenov A.N. ³

¹Doctor of Historical Sciences, Professor of Kostanay Regional University named after A. Baitursynov. Kostanay, Kazakhstan, E-mail Legk_d@mail.ru

²PhD, Associate Professor, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov. Kostanay, Kazakhstan, E-mail erden-ibraev@mail.ru

³PhD, Director of the Institute of Economics and Law named after P. Chuzhinov Kostanay Regional University named after A. Baitursynov. Kostanay, Kazakhstan, E-mail nauryz18@mail.ru

AKHMET BAITURSYNOV AND THE NEWSPAPER "KAZAK" ON THE EVE OF THE FEBRUARY REVOLUTION OF 1917 IN RUSSIA

Abstract

The article analyzes the activities of the newspaper "Kazak", the editors of which managed to turn a legally operating press organ into a platform for expressing the opinion of the Kazakh national intelligentsia, the ideas of the "Alash" movement, which was especially evident on the eve of the February Revolution of 1917 in the Russian Empire. Archival documents from the office of the Orenburg Governor are introduced into scientific circulation, revealing police supervision of Baitursynov as a newspaper editor showing how the tsarist administration tried to interfere with the activities of the Kazak newspaper. Separately stands out the role of A. Baitursynov as a well-known, brilliant publicist in assessing political events, in covering the crisis of the tsarist autocracy. The article highlights the conclusions and forecasts of Baitursynov for the ever-increasing deterioration in relations between the autocratic power of Russia and the people, including numerous political groups of national outskirts.

Keywords: Alash, State Duma, Kazakhstan, public movement, Orenburg, periodicals, police, Russian Empire, censorship.

Введение. В год 150-летия со дня рождения Ахмета Байтурсынова историки (в том числе и авторы данного исследования) обращаются к архивным документам, посвященным жизни и деятельности казахского общественного и политического деятеля. Историки вплоть до настоящего времени устанавливают новые сведения о его жизни и деятельности.

Накануне Февральской революции 1917 г. в России, особенно после восстания 1916 г. в Средней Азии и Казахстане в департаменте полиции пристально следили за деятельностью членов редакции газеты «Қазақ» А. Байтурсынова, А. Букейханова и М. Дулатова. По результатам полицейских донесений, Оренбургским губернатором М. С. Тюлиным в результате подробного освещения содержания статей в газете «Қазақ» с 1914 по 1916 годы сделан вывод: «...В издаваемой им газете "Қазақ" помещались статьи, содержание коих указывало на то, что Байтурсунов не оставил своей прежней деятельности, имея явное намерение вызвать среди киргиз враждебное отношение к правительству» [ГАОрО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 2а-3].

Рациональным является утверждение, что реализация имперской политики аккультурации средствами просвещения, развития национализма в России, в том числе на базе оформления национальной казахской идентичности, повлекло за собой сложный процесс реформирования государства, в итоге чего империя, сама того не желая, породила своих «могильщиков» [19, с.114.].

В истории газеты «Қазақ», учрежденной по инициативе казахской интеллигенции, редактором которой с 2 февраля 1913 г. в Оренбурге стал Ахмет Байтурсынов, необходимо обратить внимание на ряд материалов, представляющих несомненный интерес для исследователей. Как один из редакторов газеты М. Дулатов (на законных основаниях замещающий А. Байтурсынова в период его отсутствия) следующим образом описал заслуги казахскоязычной газеты. Прочитируем: «За все время своего существования "Қазақ" («Қазақ» – авт.) вел систематическую борьбу с развивающимися в степи

злоупотреблениями, разоблачая грязные поступки обирателей; взяточников и аферистов разных мастей. Они-то, зорко следя за каждым шагом и за каждой строкой "Казак", занялись доносами; они переводили резко написанные и осуждающие действия и политику правительства статьи с комментариями от себя и представляли начальству» [8, с. 17-18].

В начале 1917 г. царская цензура начала готовить материалы для очередного судебного дела против ответственного редактора газеты «Казак». Такая история произошла буквально за один месяц до Февральской революции 1917 г. в России. В январском номере (№ 213) 1917 г. газеты «Казак» была опубликована статья Ахмета Байтурсынова «Политическое положение». Статья поражает политическим предвидением автора, одного из лидеров движения Алаш. Освещение данного вопроса, который не подвергался отдельному, специальному научному изучению, стало целью научного исследования коллектива авторов.

Материалы и методы. Буквально накануне Февральской революции 1917 г. в Российской империи архивные материалы в отношении редактора газеты «Казак» А. Байтурсынова отложились в государственных учреждениях, в том числе царской цензуры в канцелярии Оренбургского губернатора.

Среди них документ от 20 августа 1916 года [ГАОрО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 2-5] «о противоправительственной деятельности» А. Байтурсынова, М. Дулатова, А. Букейханова, где за полгода до Февральской революции в России подводятся итоги полицейского сыска за редакцией газеты «Казак» и лидерами «Алаш».

Историки не обратили внимания, что Оренбургский губернатор, генерал-лейтенант Тюлин Михаил Степанович лично написал данное письмо на имя высокопоставленного чиновника.

В фонде Оренбургского губернатора хранится «Дело. Переписка о редакторе и сотрудниках издаваемой в Оренбурге газеты Казак подозреваемых в агитации среди киргизов в пользу отказа их от призыва на воинскую службу» [ГАОрО. Ф. 10. Оп. 4. Д. 242].

Особую ценность представляют следующие документы: «Рапорт наблюдающего за повременными изданиями М. Тунганчина от 14 февраля 1917 года на имя Оренбургского губернатора М. С. Тюлина» [ГАОрО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 6] и «Перевод статьи А. Байтурсынова «Политическое положение» из газеты "Казак" 1917 года, № 213» [ГАОрО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. 7-7об.].

Данные документы позволяют осветить деятельность редакции газеты «Казак» накануне Февральской революции 1917 г. в Российской империи, в том числе ввести в научный оборот неизвестную статью ответственного редактора казахскоязычного печатного органа печати А. Байтурсынова, в которой автор не только на актуальных примерах показывает кризис существующей системы, но и прогнозирует грядущие революционные изменения.

Авторами готовится к изданию монография – «Дальнейшее наблюдение за ним установлено». Ахмет Байтурсынов под надзором царской охранки (1905-1917 годы).

Обсуждение. Административные органы Российской империи часто применяли судебные и штрафные меры воздействия по отношению к А. Байтурсынову и его сторонникам, за ними с начала двадцатого столетия регулярно велось наблюдение, все агентурные донесения жандармерии формировала в дела особой важности. В таких сведениях содержалась информация о характере газетных публикаций, включая их перевод на русский язык и другие материалы [11, с. 27-32]. Некоторые архивные документы из канцелярии Оренбургского губернатора опубликованы [10, с. 43-47], но, к сожалению, они не получили какого-либо отражения в исследовательской литературе.

Казахстанские историки уделяют пристальное внимание изучению методов полицейского надзора за распространением ислама в Туркестанском крае. В делопроизводственных документах, особых инструкциях, в переписке жандармерии, имеются указания о сборе информации о политических настроениях местного населения, его отношении к администрации края и выяснению позиции в международных конфликтах [22, с. 63-73].

В Степном крае так же, как и в мусульманских районах Империи, была аналогичная ситуация. Российские исследователи отмечают, что основные обязанности полицейских органов на местах по «мусульманскому вопросу» были вполне стандартными и не выходили за рамки установленных предписаний. Материалы прессы были необходимым элементом для чиновников российской администрации в отношении понимания умонастроения казахской интеллигенции. Работникам Министерства внутренних дел были доступны переводы статей из периодики, выходившей на

казахском и татарском языках. Прежде чем попасть в руки подписчикам-мусульманам периодические издания проходили через почтово-телеграфные конторы [29, с. 185-188].

В годы Первой мировой войны в числе газет и журналов на киргизском или татарском языках, находившихся под скрытым полицейским надзором, значилась и газета «Қазақ». «Многие из этих публикаций были наполнены новой общественно-политической риторикой, зачастую непонятной или вызывавшей у властей вопросы» [29, с. 185].

Результаты. Судя по штампу канцелярии Оренбургского губернатора, 14 февраля 1917 г. на его имя поступает рапорт (с соответствующим входящим номером) «Наблюдающего за повременными изданиями, выходящими в гор. Оренбург на татарском и киргизском языках». Переводчик сообщал «Его Превосходительству Г./осподину/ Оренбургскому Губернатору» М. С. Тюлину весьма лаконичным образом: «Имею честь представить на благоусмотрение Вашего Превосходительства перевод статьи "Политическое Положение", помещенной в № 213 газеты "Қазақ"» [ГАОрО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 6.].

В канцелярии Оренбургского губернатора на вечные времена сохранили документ – «Перевод из № 213 газеты «Қазақ» Политическое положение». Статья принадлежала редактору газеты Ахмету Байтурсынову. Официальный переводчик, «наблюдающий за повременными изданиями» (как он сам кратко обозначил свою должность), и сам Оренбургский губернатор подвергали анализу статью ровно за две недели до Февральской революции 1917 г. И тот, и другой, конечно, и не подозревали, что через месяц сойдут с исторической арены вместе с царским самодержавием и сами царские губернаторы, и жандармы, и прислужившие им чиновники.

Байтурсынов так полагал в январе 1917 г., накануне свержения самодержавия. В начале статьи он просто констатирует очевидный факт: «Настоящее политическое положение в России не было таким, каким оно – сейчас. Правда, с 1915 г. смена министров хотя и была частой, но не в такой степени, как теперь: смена эта – почти ежедневно. Нет уверенности в том, что сегодняшний министр останется на своем посту и завтра» [ГАОрО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242, Л.7]. Вывод весьма нелицеприятный для властей – «Политический недуг с каждым днем усиливается. Чем кончится – неизвестно» [ГАОрО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242, Л.7]. При этом в статье следует детальный политический анализ: «В делах правительства нет дальновидности, замечается – растерянность и колебание. Левые и раньше не были на стороне правительства. Центр с 1915 г. стал отстраняться» [ГАОрО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242, Л.7].

Как советские, так и современные историки приходят к одному выводу, что «весной 1915 г. в обстановке разразившейся на фронте катастрофы, прогрессирующего ухудшения отношений между властью и обществом все более остро давали себя знать конфликты внутри Совета министров, между его консервативным крылом и готовыми на уступки оппозиции кабинетскими либералами» [28, с. 126]. Предпринятый «левым крылом» кризис был окончен к июню 1915 г. «увольнением четырех раздражавших общественность членов правительства (министра внутренних дел Н. А. Маклакова, министра юстиции И. Г. Щегловитова, военного министра В. А. Сухомлинова, обер-прокурора Синода В. К. Саблера)» [28, с. 127]. Серьезные проблемы возникали, но они скрывались от общественности. К примеру «о перебоях в снабжении армии всем необходимым, столь громко заявивших о себе весной и летом 1915 г., Совет министров (по крайней мере, если верить министру финансов П. Л. Барку) узнал каком-то смысле случайно» [28, с. 122]. Анализируя тревожные события 1917 г., Байтурсынов вновь обращает внимание: «С ноября месяца стали также отстраняться и правые, которые раньше шли рука об руку с правительством. Ныне остались лишь крайние правые. Последние перемены министров происходят из-за них. Только эта партия и довольна политикой правительства, другие же партии – отстранились» [ГАОрО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 7.].

Рассматривая в деталях кризис царского правительства, редактор газеты внимательно отслеживает все передвижения в верхах, избегая личных нападок. Авторский сарказм проявлялся весьма дипломатично. Это видно в одном из эпизодов: «Некоторые из министров покинули свои посты еще до нового года, другие, хотя и остались на своих постах, но кто-то из них числился больным, а кто-то – в отпуску» [ГАОрО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242, Л.7]. Среди тех, кто «в Совете Министров занимаются», то есть продолжали что-то делать, автор отметил председателя князя Н. Д. Голицына и министров Н. К. Кульчицкого, Э. Б. Войновского-Кригера, А. А. Риттиха. «Положение же других министров неопределенно; даже неизвестно останутся ли они на своих постах», – так отозвался редактор газеты о судьбе членов царского правительства. «В 20-х числах февраля 1917 г. ... дискуссии в кабинете по характеру обсуждавшихся вопросов напоминали те, которые имели место во время политического

кризиса лета 1915 г. [28, с. 127]. Одним из результатов подобных дискуссий, стало то, что «изыскивая выход из сложившейся в столице ситуации, члены кабинета даже убрали из Совета министров, игнорируя царские прерогативы, ненавистного оппозиции министра внутренних дел А. Д. Протопопова. На дальнейшее развитие событий это однако уже не повлияло. «Историческая власть» доживала последние дни [28, с. 127].

Об агонии царского режима свидетельствовали многие факты. Некоторые детали, которые не делали чести императорской фамилии, Байтурсынов дает, казалось бы, мимоходом, но целенаправленно: «В последнее время стали проявляться события, каким раньше не было места. Циркулируют слухи, что Великие Князья выехали из Петрограда в свои имения. Что это значит – неизвестно» [ГАОрО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 7-8.]. Ответственный редактор газеты «Қазақ» весьма деликатно высказывался об особах августейшей фамилии. Зато он одновременно резко ставит окончательный диагноз состояния исполнительного органа царской власти. Прочитываем: «В канцеляриях высших правительственных учреждений – растерянность: не знают, что делать и за что взяться. Сами министры не знают положение дел в подведомственных им канцеляриях; поэтому и их подчиненные, со своей стороны, не знают что предпринять». Здесь следует однозначный вывод (здесь надо отдать должное искусному переводу), где в завуалированной форме прогнозируется неизбежный крах существующей системы: «Правительственный механизм испорчен и, видимо, как бы ни старались наладить его, не представляется возможным дать ему правильный ход» [ГАОрО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 7].

Колониальная администрация с видимым беспокойством отслеживала статьи в газете "Қазақ". Под пристальный надзор попадали тексты и с не столь видимой критикующей формулировкой. Например, постановление Главногоначальствующего Оренбургской губернии Н. А. Сухомлинова от 13 марта 1915 г. (№ 1481) указывает, что «...в № 91 газеты "Қазақ" за 1914 г., издаваемой в г. Оренбург на киргизском языке, помещена статья под заглавием: "Что это значит", следующего содержания /.../». Официальный переводчик отразил несколько абзацев из статьи А. Байтурсынова таким образом: «Мы получили письмо, в котором говорится, что в Каратаевском поселке осталось всего лишь 4-5 домохозяев киргизов. Говорят, что оставленные киргизами наделы в Каратаевском посёлке будут переданы крестьянам и таким образом Бахитжан станет аксакалом, аксакал – почётное лицо в роде киргиз / последних. Когда в 1910 г. Джамбейтинским и Чевдардинским киргизам, во главе с Бахитжаном, отводили участки, то писали, что этим киргизам отводились, преимущественно пред другими, самые лучшие земли» (ГАОрО. Ф. 10. Оп. 4. Д. 442/а. Л. 6).

Судя по содержанию статьи, редакция газеты обращалась с вопросом не к самим властям (им было неведомо содержание вплоть до того, как был сделан перевод), а непосредственно к казахскому населению. «Если земля была действительно хороша и отведена на преимущественных началах пред другими и если киргизы были земледельцами, то почему последние оставили Каратаевский поселок. – Так был сделан перевод одной из частей газетной статьи. – Если это, правда, то куда же ушли оставившие указанный посёлок киргизы. Не может ли кто-нибудь сообщить редакции «Қазақ» какие-либо сведения об этом» (ГАОрО. Ф. 10. Оп. 4. Д. 442/а. Л. 6).

Далее в постановлении губернатора Оренбургской области подробно излагается суть дела. Прочитываем: «Из полученных по содержанию означенной статьи от Военного Губернатора Уральской области сведений усматривается, что в 1913 г. при водворении киргиз Чедыртинской волости, на Каратаевском участке было водворено пять домохозяев, которые там и живут; остальные же кибитковладельцы киргизы, проживавшие в этом районе до водворения, приписались в другие участки. Что же касается помещенных в статье сведений о том, что Каратаевский поселок предполагается передать крестьянам, то вопроса о таковом использовании названного участка не возникло» (ГАОрО. Ф. 10. Оп. 4. Д. 442/а. Л. 6).

Еще в августе 1916 г. директор департамента полиции обращается к Оренбургскому губернатору «Превосходительству М. С. Тюлину» под эгидой «доверительно» [ГАОрО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 2.]. Прочитываем: «В виду сообщенных Вам в телеграмме Управляющего Уральской области от 19 минувшего июля сведений о возбуждающей сомнение в политической благонадежности деятельности редактора издаваемой в г. Оренбург газеты "Қазақ" Байтурсунова и сотрудников той же газеты Букейханова и Дулатова, подозреваемых в агитации среди киргизов в пользу отказа от призыва на военную службу, по поручению Г.Товарища Министра Внутренних Дел, Действительного Статского Советника Степанова, имею честь просить Ваше Превосходительство не отказать в зависящем

распоряжении о возбуждении против названных лиц переписки в порядке Положения о Государственной охране и о последующем меня уведомить». В завершение документа следовал вердикт царских властей с весьма характерным для того времени обвинением в проведении «пропаганды среди киргизов» [ГАОрО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 2.].

Современные историки отмечают, что с начала Первой мировой войны в 1914 г. и вплоть до Февральской революции 1917 г. в правительстве наблюдалась настоящая «министерская чехарда». Во главе Совета министров один за другим сменилось четверо председателей. Вместе с ними и по отдельности постоянно приходили и покидали свои посты руководители ведущих министерств: шесть раз министры МВД, по четыре раза военный министр, а также министр иностранных дел и министр земледелия. Кроме этого, трижды сменились один за другим министры (путей сообщения, юстиции, народного просвещения) и государственный контролер [9, с. 531-563].

Редактор казахской газеты не находит выхода из создавшегося положения. Причину он видит не только в том, что «работоспособность агентов правительства понижается» и одновременно «разрозненность между правительством и обществом с каждым днем увеличивается». Главная причина совершенно в другом, как пишет автор: «Правительство и общество представляют два совершенно противоположных лагеря. Как враждующие стороны, правительство и общество озабочены тем, кто из них выйдет победителем» [ГАОрО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 8.]. Причем, он замечает, что «на сближение – нет надежды». Обращают на себя внимание выводы одного из лидеров такой политической силы как Алаш: «Вообще, на политическом горизонте тучи сгущаются», «Крепится правительство, но недуг серьезен» [ГАОрО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 8.].

Такие крамольные мысли, конечно, не могли остаться без внимания полицейского ведомства. Перевод статьи «Политическое Положение», помещенной в январском номере 1917 г. газеты «Қазақ», был направлен из Тургайского областного управления, которое находилось в ведении Министерства внутренних дел Российской империи, и поступил в канцелярию Оренбургского губернатора в один день, 14 февраля 1917 г. Под документом стоит подпись: «Перевел Наблю-дающий за повременными изданиями, выходящими в гор. Оренбург на татарском и киргизском языках – Переводчик Тургайского Областного Правления» [ГАОрО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 8.].

На этой официальной должности накануне Февральской революции 1917 г. оставался Мухамедьяр Тунганчин. Это была известная, но весьма одиозная личность, пользующаяся дурной славой. После Февральской революции 1917 г., в протоколе Тургайского областного казахского съезда 2-8 апреля 1917 г. в Оренбурге было записано: «Сотрудник газеты "Қазақ" Мир-Якуб Дулатов с разрешения съезда охарактеризовал прошлую деятельность /.../ переводчика тургайского областного правления Мухамед-Яра Тунганчина, состоявшего на службе в качестве агентов местного жандармского управления» [21, с. 22]. Кроме того, о Тунганчине стало известно, что он «по должности переводчика областного правления брал крупные взятки» [ГАОрО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 8.]. Агент жандармского управления был с позором изгнан с Тургайского областного казахского съезда. Революционные изменения затронули все сферы жизни.

Заключение. Лидеры «Алаш» и выражающая взгляды этого движения редакция газеты «Қазақ» («Қазақ») старались придерживаться легальных форм противостояния с царской администрацией, в том числе и в период восстания 1916 г. в Туркестанском и Степном крае. Ответственный редактор ведущей казахоязычной газеты А. Байтурсинов принял активное участие в общественном движении. Вместе с тем, он не переходил «красную черту» не только перед угрозой очередного пристального внимания царской цензуры, но и объективно оценивая реалии времени. Это хорошо понимали лидеры Алаш, которые придерживались курса на легитимное решение проблемы определения формы казахской государственности, конструктивное взаимодействие с центром, какой бы политической окраски он ни был.

Небезосновательно является и утверждение, что «казахской интеллигенции начала XX века особенно трудно было сориентироваться в событиях 1917 г.» [12]. Вместе с тем, А. Байтурсинов в своих публицистических статьях, показывая многие процессы в нарастающем кризисе существующей политической системы в Российской империи периода Первой мировой войны, буквально накануне Февральской революции 1917 г., сумел предвидеть и в завуалированных тонах показать неизбежность краха царского самодержавия. История одержанных побед в судебных разбирательствах ответственного редактора газеты «Қазақ» («Қазақ») А. Байтурсинова с администрацией Оренбургского губернатора показала, что лидеры казахской национальной интеллигенции вполне

успешно интегрировались в состав политической элиты Российской империи, сумев, одновременно, целенаправленно защищать (не избежав кратковременных арестов и «почетных» ссылок) интересы своего народа.

Газета «Қазақ» стала трибуной для выражения идей движения «Алаш». Редакция газеты сумела превратить легально действующий орган печати в рупор, выражающий мнение казахской национальной интеллигенции. Казахстанские ученые приходят к выводу, что в идейно-теоретическом наследии лидеров «Алаш» можно найти «много высказываний и суждений относительно закономерностей развития общества, исторических предпосылок и факторах экономического развития, о передовом опыте и достижениях мировой цивилизации» [23, с. 29-33].

Список использованной литературы:

1. Akhmet Baitursynov – the great son of the kazakh steppe [Электронн.ресурс] <https://elbasylibrary.gov.kz/en/news/akhmet-baitursynov-great-son-kazakh-steppe> (Дата обрац. 14. 11. 2021).
2. Абилова М., Нурсеитова А. Движение «Алаш»: история и современность. – Алматы. 2005.
3. Аманжолова Д. А. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. – Москва. 1994.
4. Байтелесова Ж. Публицистика Ахмета Байтурсынова. / Под ред. С. Козыбаева. – Алматы. 1998.
5. Бейсимбиев К. Очерки истории общественно-политической философской мысли Казахстана: (дореволюционный период). – Алма-Ата. Глава «Консервативно-буржуазное течение и его идейно политическое поражение». 1970. – С. 264-302.
6. Бурабаев М. С. Общественно-политические взгляды Ахмета Байтурсынова. – Вестник АН Каз. ССР. № 8. 1989. – С. 48- 84.
7. ГАОрО – Государственный архив Оренбургской области
8. Дулатов М.. Ахмет Байтурсынович Байтурсынов: биографический очерк. Труды Оренбургского общества изучения Киргизского края. Выпуск 3. - Оренбург. 1922. – С. 17-25.
9. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – Москва. 2008. – С. 531-563.
10. Терновой И.К., Исетова Р.К.. Жизнь, озаренная борьбой: посвящается 125-летию со дня рождения Ахмета Байтурсынова. – 1998. – С. 43-47.
11. Касенов Е. Б. Материалы государственных архивов Томской и Оренбургской областей по истории движения Алаш. – Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. № 2. 2014. – С. 27-32.
12. Каушимбаев А. Казахская интеллигенция в условиях революций 1917 г. [Электрон.ресурс]. – <https://e-history.kz/ru/news/show/4109/> (Дата обрац. 16. 12. 2021).
13. Койгельдиев М. К. Казахстан в российских революциях 1917 г. – Алматы. 2011.
14. Корнева Н. М. Российский Сенат между февралем и октябрем 1917 г. – Клио. № 4 (47). 2009. – С. 63-67.
15. Котюкова Т. В. Восстание 1916 г. как общая трагедия. [Электрон.ресурс]. – https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:9001 (Дата обрац. 16.12.2021).
16. Котюкова Т. В. Окраина на особом положении... Туркестан в преддверии драмы. – Москва. 2016.
17. Легкий Д. М. Казахские политические деятели в 1917 году: от Февраля до Октября. – Вестник Хакасского государственного университета им. Н. Ф. Катанова (Абакан). № 22. 2017. – С. 42-44.
18. Легкий Д. М. Присяжная адвокатура на процессах по «делам о печати» после Судебной реформы 1864 г. в России. – Проблемы права. № 1. 2006. – С. 125-128.
19. Любичанковский С. В. Формирование казахской интеллигенции в учебных заведениях Оренбургского края: ответ на вызовы пореформенной модернизации. – Уральский исторический вестник. № 4. 2021. – С.106-114.
20. Мажитов С. 100-летний синдром 1916 г.: тернии истины и свобода вымыслов // Восстание 1916 г. в Азиатской России: неизвестное об известном / ред.-сост. Т. В. Котюкова. – Москва. 2017. – С. 499-508.
21. Мартыненко Н. Алаш-Орда: Сборник документов. – Алматы. 1992.
22. Рустемов С. К., Шашаева М. А. Надзор за распространением мусульманства в Туркестанском крае. – Отан тарихы. № 1. 2021. – С. 63-73.

23. Сагадиев К. А. Ахмет Байтұрсынұв и экономические взгляды лидеров Алаш-орды. – *Отан тарихы*. № 3. 1998. – С. 29-33.
24. Семенов Н.Ю. Управленческая элита Российской империи. История министров. 1802-1917. – Санкт-Петербург. 2008. – С. 603-662.
25. Список общего состава чинов Отдельного корпуса жандармов. Исправлен по 1 июля 1915 г. – Петроград: Тип. Штаба Отд. корп. жанд., 1915. – С. 54.
26. Тугай Т. И. Оренбургский путь Ахмета Байтұрсунова. – Оренбург. 2018.
27. Устав о предупреждении и пресечении преступлений: (Св. зак. т. 14, изд. 1857): Доп. и изм. по продолж. 1863, 1864, 1868, 1869 и 1871 гг.: С разъясн. по Уложению о наказаниях изд. 1866 г. и по Уставу о наказаниях, налагаемых мировыми судьями. – Москва, 1872.
28. Флоринский М. Ф. Эволюция компетенции Совета министров Российской империи во время Первой мировой войны (июль 1914 – февраль 1917 гг.). – *Новейшая история России*. № 3 (11). 2014. – С. 116-131.
29. Христофоров В. С. Политический сыск и «мусульманский вопрос» начала XX в.: сбор и оценка информации о мусульманах Степного края. – *Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки»*. № 3 (19). 2018. – С. 185-188.

References:

1. Abilova M., Nurseitova A. Dvizhenie «Alash»: istoriya i sovremennost' [Movement "Alash": history and modernity]. – Almaty. 2005. [in Russian]
2. Akhmet Baitursynov – the great son of the kazakh steppe [Elektronn.resurs] <https://elbasylibrary.gov.kz/en/news/akhmet-baitursynov-great-son-kazakh-steppe> (Data obrashh. 14. 11. 2021). [in Russian]
3. Amanzholova D. A. Kazakhskii avtonomizm i Rossiya. Istoriya dvizheniya Alash [Kazakh autonomism and Russia. The history of the Alash movement]. – Moskva. 1994. [in Russian]
4. Baitelesova Zh. Publitsistika Akhmeta Baitursynova [Publicism of Akhmet Baitursynov]. / Pod red. S. Kozubaeva. – Almaty. 1998. [in Russian]
5. Beisimbiev K. Ocherki istorii obshchestvenno-politicheskoi filosofskoi mysli Kazakhstana: (dorevolutsionnyi period) [Essays on the history of socio-political philosophical thought of Kazakhstan: (pre-revolutionary period)]. – Alma-Ata. Glava «Konservativno-burzhuaaznoe techenie i ego ideino politicheskoe porazhenie» [The conservative-bourgeois current and its ideological and political defeat.], 1970. - pp. 264-302. [in Russian]
6. Burabaev M. S. Obshchestvenno-politicheskie vzglyady Akhmeta Baitursynova [Socio-political views of Akhmet Baitursynov]. – *Vestnik AN Kaz. SSR*. № 8, 1989. – pp. 48- 84. [in Russian]
7. Dulatov M. Akhmet Baitursynovich Baitursynov: biograficheskii ocherk [Akhmet Baitursynovich Baitursynov: a biographical sketch]. – *Trudy Orenburgskogo obshchestva izucheniya Kirgizskogo kraja*. Vypusk 3. Orenburg, 1922. – pp. 17-25. [in Russian]
8. Eroshkin N. P. Istoriya gosudarstvennykh uchrezhdenii dorevolutsionnoi Rossii [The history of state institutions in pre-revolutionary Russia]. – Moscow, 2008. – pp. 531-563. [in Russian]
9. Florinskii M. F. Evolyutsiya kompetentsii Soveta ministrov Rossiiskoi imperii vo vremya Pervoi mirovoi voiny (iyul' 1914 – fevral' 1917 gg.) [The evolution of the competence of the Council of Ministers of the Russian Empire during the First World War (July 1914 - February 1917)]. – *Noveishaya istoriya Rossii*. № 3 (11), 2014. – pp. 116–131. [in Russian]
10. GAOro – Gosudarstvennyi arkhiv Orenburgskoi oblasti [State Archive of the Orenburg Region]
11. Kasenov E. B. Materialy gosudarstvennykh arkhivov Tomskoi i Orenburgskoi oblastei po istorii dvizheniya Alash [Materials of the state archives of the Tomsk and Orenburg regions on the history of the Alash movement]. – *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriya. Filosofiya*. № 2, 2014. – pp. 27-32. [in Russian]
12. Kashkimbaev A. Kazakhskaya intelligentsiya v usloviyakh revolyutsii 1917 g. [Kazakh intelligentsia in the context of the revolutions of 1917]. – <https://e-history.kz/ru/news/show/4109/> (Data obrashch. 16. 12. 2021). [in Russian]
13. Khristorov V.S. Politicheskii sysk i «musul'manskii vopros» nachala KhKh v.: sbor i otsenka informatsii o musul'manakh Stepnogo kraja [Political investigation and the "Muslim question" of the early twentieth century: collection and evaluation of information about the Muslims of the Steppe region]. – *Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Istoricheskie nauki»*. 2018. № 3 (19), 2018. – pp. 185-188. [in Russian]

14. Koigel'diev M. K. *Kazakhstan v rossiiskikh revolyutsiyakh 1917 g.* [Kazakhstan in the Russian revolutions of 1917]. – Almaty. 2011. [in Russian]
15. Korneva N. M. *Rossiiskii Senat mezhdru fevralem i oktyabrem 1917 g.* [The Russian Senate between February and October 1917]. – Klio. № 4 (47), 2009. – pp. 63-67. [in Russian]
16. Kotyukova T. V. *Vosstanie 1916 g. kak obshchaya tragediya* [The uprising of 1916 as a common tragedy]. – https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:9001 (Data obrashch. 16.12.2021). [in Russian]
17. Kotyukova T. V. *Okraina na osobom polozhenii... Turkestan v preddverii dramy* [Outskirts in a special position ... Turkestan on the eve of the drama]. – Moscow. 2016. [in Russian]
18. Legkii D. M. *Prisyazhnaya advokatura na protsessakh po «delam o pečhati» posle Sudebnoi reformy 1864 g. v Rossii* [Sworn advocacy in the processes of "press cases" after the Judicial reform of 1864 in Russia]. – *Problemy prava*. № 1. 2006. – pp. 125-128. [in Russian]
19. Legkii D. M. *Kazakhskie politicheskie deyateli v 1917 godu: ot Fevralya do Oktyabrya* [Kazakh politicians in 1917: from February to October]. – *Vestnik Khakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanova (Abakan)*. № 22, 2017. – pp. 42-44. [in Russian]
20. Lyubichankovskii S. V. *Formirovanie kazakhskoi intelligentsii v uchebnykh zavedeniyakh Orenburgskogo kraja: otvet na vyzovy poreformennoi modernizatsii* [Formation of the Kazakh intelligentsia in educational institutions of the Orenburg Territory: a response to the challenges of post-reform modernization]. – *Ural'skii istoricheskii vestnik*. № 4, 2021. – pp. 106-114. [in Russian]
21. Martynenko N. *Alash-Orda: Sbornik dokumentov* [Alash-Orda: Collection of documents]. – Almaty. 1992. [in Russian]
22. Mazhitov S. *100-letnii sindrom 1916 g.: ternii istiny i svoboda vymyslov* [100-year-old syndrome of 1916: thorns of truth and freedom of fiction]. *Vosstanie 1916 g. v Aziatskoi Rossii: neizvestnoe ob izvestnom* [Uprising of 1916 in Asian Russia: the unknown about the known] / red.-sost. T. V. Kotyukova. – Moscow, 2017. – pp. 499-508. [in Russian]
23. Rustemov S. K., Shashaeva M. A. *Nadzor za rasprostraneniem musul'manstva v Turkestanskom krae* [Supervision of the spread of Islam in the Turkestan region]. – *Otan tarikhy*. № 1, 2021. – pp. 63-73. [in Russian]
24. Sagadiev K. A. *Akhmet Baitursynov i ekonomicheskie vzglyady liderov Alash-ordy* [Akhmet Baitursynov and the economic views of the leaders of the Alash Horde]. – *Otan tarikhy*. № 3, 1998. – pp. 29-33. [in Russian]
25. Semenov N. Yu. *Upravlencheskaya elita Rossiiskoi imperii. Istoriya ministrov. 1802-1917* [Management elite of the Russian Empire. Ministerial history. 1802-1917]. – Sankt-Peterburg, 2008. – pp. 603-662. [in Russian]
26. *Spisok obshchego sostava chinov Otdel'nogo korpusa zhandarmov. Ispravlen po 1 iyulya 1915 g. (1915)* [List of the general composition of the ranks of the Separate Corps of Gendarmes. Corrected on July 1, 1915]. – Petrograd: Printing house of the Headquarters of the Separate Corps of the Gendarmerie, – pp. 54. [in Russian]
27. Ternovoi I. K., Isetova R. K. *Zhizn', ozarennaya bor'boi: posvyashch. 125-letiyu so dnya rozhdeniya Akhmeta Baitursynova* [Life illuminated by struggle: dedicated. To the 125th anniversary of the birth of Akhmet Baitursynov] – Kostanai, 1998. – pp. 43-47. [in Russian]
28. Tugai T. I. *Orenburgskii put' Akhmeta Baitursynova* [The Orenburg way of Akhmet Baitursynov]. – Orenburg. 2018. [in Russian]
29. *Ustav o preduprezhdenii i presechenii prestuplenii. (Sv. zak. t. 14, izd. 1857): Dop. i izm. po prodolzheniyu 1863, 1864, 1868, 1869 i 1871 gg.: S raz'yasn. po Ulozheniyu o nakazaniyakh izd. 1866 g. i po Ustavu o nakazaniyakh, nalagaemykh mirovymi sud'yami (1872)* [The Charter on the Prevention and Suppression of Crimes, 1857 – The Charter on the Prevention and Suppression of Crimes: (St. Law vol. 14, ed. 1857): Add. and rev. by cont. 1863, 1864, 1868, 1869 and 1871: With an explanation. according to the Penal Code ed. 1866 and according to the Charter on punishments imposed by justices of the peace]. Moscow. [in Russian]

Раматуллаев М.А. *¹

¹ базовый докторант Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук
Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан.

г. Нукус, Каракалпакстан, Узбекистан

E-mail: aknuk@academy.uz

КАЛИМБЕТ АХУН УТЕМУРАТОВ: ЖИЗНЬ И СУДЬБА РЕЛИГИОЗНОГО ПРОСВЕТИТЕЛЯ

Аннотация

Чтобы глубже понять негативные аспекты политики в отношении религии и верующих, мусульманских институтов и организаций, необходимо сделать соответствующие выводы из уроков прошлого. Возможность, которую дает независимость, объективно изучать проблемы односторонней негативной атеистической политики Советского правительства по отношению к верующим, религиозным учреждениям и организациям, должна быть полностью осознана в ее огромной роли. Ряд авторов недавно написали о проводимой Советским государством политике репрессий против верующих, религиозных ценностей и причинах их отделения от религиоведов. Они описывают репрессии, осуществленные советскими властями в Каракалпакстане, включая репрессии против верующих, религиозную политику, религиозные ограничения и положение верующих во время тоталитарного режима. Однако в работах, опубликованных в 60-80-е годы прошлого века, видно, что коммунистическая идеология полностью доминирует по отношению к исламу и религиозным организациям. В статье рассказывается о Калимбет ахуне Утемуратове, одном из репрессированных священнослужителей, пострадавших от религиозной политики советской власти. Статья написана с использованием архивных материалов, воспоминаний потомков о деде и книг, изданных на эту тему в разные годы.

Ключевые слова: ахун, мечеть, Чимбай, религия, ислам

М.А. Раматуллаев*¹

¹Ўзбекистон Республикасы Ғылым академиясы Қарақалпақстан Бөлімі Қарақалпақ гуманитарлық
ғылымдар ғылыми-зерттеу институтының базалық докторанты.

Нөкіс, Қарақалпақстан, Өзбекистан.

E-mail: aknuk@academy.uz

ҚАЛЫМБЕТ АХУН ӨТЕМУРАТОВ: ДІН АҒАРТУШЫНЫҢ ӨМІРІ МЕН ТАҒДЫРЫ

Аңдатпа

Дін мен діншілдерге, мұсылман мекемесі мен ұйымдарына қатысты жүргізіліп жатқан саясаттың теріс аспектілерін терең түсіну кезінде өткен тарихи сабақтардан тиісті тұжырымдар жасау қажет. Кеңес өкіметінің дінге сенушілерге, Діни мекемелер мен ұйымдарға қатысты біржақты теріс, атеистік саясатының проблемаларын объективті зерттеу үшін Тәуелсіздік берген мүмкіндік оның маңызы зор рөлін жан-жақты түсіну қажет. Бірнеше авторлар өз еңбектерінде Кеңес мемлекетінің діндарларға, діни құндылықтарға, діни білімі бар дін мұғалімдерінен бөліну себептеріне қатысты қуғын-сүргін саясатының кейінгі кезеңдеріне сілтеме жасады. Оларда Қарақалпақстанда Кеңес өкіметі жүргізген қуғын-сүргіндер, олардың арасында дінге сенушілерге қатысты жүргізілген қуғын-сүргіндер, діни саясат, діни шектеулер, тоталитарлық режим кезінде дінге сенушілердің жағдайы туралы айтылады. Бірақ өткен ғасырдың 60-80-ші жылдары шыққан еңбектерде исламдық діни ұйымдарға қатысты коммунистік идеологияның толық үстемдік екендігі байқалады. Мақалада қуғын-сүргінге ұшыраған Кеңес өкіметінің діни саясатынан зардап шеккен дін мұғалімі Калимбет ахун Өтемуратов туралы айтылады. Мақала мұрағаттық материалдарды, оның ұрпақтарының атасы туралы естеліктерін және осы тақырыпта әр жылдары жарық көрген кітаптарды колдана отырып жазылған.

Кілтсөздер: ахун, мешіт, Шымбай, дін, ислам

Ramatullaev M.A. *¹

¹*Karakalpak Institute of the Humanities of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of republic of Uzbekistan, Nukus, Karakalpakstan, Uzbekistan.*

E-mail: aknuk@academy.uz

KALIMBET AKHUN UTEMURATOV: THE LIFE AND FATE OF A RELIGIOUS ENLIGHTENER

Abstract

To better understand the negative aspects of politics in relation to religion and believers, Muslim institution and organizations, it is necessary to draw appropriate conclusions from the lessons of the past. The opportunity that independence gives to objectively study the problems of the one-sided negative atheistic policy of the Soviet government towards believers, religious institutions and organizations should be fully realized in its enormous role. A number of authors have recently written about the Soviet state's policy of repression against believers, religious values and the reasons for their separation from religious scholars. They describe the repression carried out by the Soviet authorities in Karakalpakstan, including repression of believers, religious policies, religious restrictions, and the position of believers during the totalitarian regime. However, in the works published in the 60-80s of the last century, it is clear that the communist ideology completely dominates in relation to Islam and religious organizations. The article tells about Kalimbet akhun Utemuratov, one of the repressed clergy who suffered from the religious policy of the Soviet government. The article was written using archival materials, memories of descendants about their grandfather and books published on this topic in different years.

Key words: akhun, mosque, Chimbay, religion, islam

Коренные изменения, вызванные насаждаемой командно-административной системой советской власти, стали серьезным испытанием для представителей духовенства. Неприкрытые злодеяния, совершенные в отношении духовенства и адептов религии, оказали на них столь негативное воздействие, что эти события застали их врасплох, они были сбиты с толку. Каждое проведенное мероприятие сопровождалось преследованиями отдельной категории членов общества. В значительной мере пострадали и религиозные улемы.

В советский период, точнее, до середины 1980-х годов, эти скорбные страницы нашей истории замалчивались и не изучались. С началом политики «перестройки» был дан старт демократизации общества работе по реабилитации жертв сталинских репрессий. Процесс реабилитации невинно осужденных граждан завершился принятием указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 года[1].

В конце 1980-х начале 1990-х годов, когда еще не было полного доступа к архивным материалам, в качестве исторического источника о периоде «большого террора» служили воспоминания, живших в то время граждан, так сказать, живых свидетелей.

Глубокое внимание, уделяемое государством в период независимости к исламской религии и в целом различным конфессиям, толерантное отношение к религиозным учреждениям и организациям, представителям сферы духовенства, позволяют осознать глубоко продуманную и дальновидную политику руководителей нашей страны, принять соответствующие выводы из горьких исторических уроков прошлого. За эти годы государственная политика Узбекистана в области обеспечения свободы совести, поддержки деятельности религиозных организаций произошли кардинальные перемены. Самое главное, создан крепкий правовой фундамент. Такой основой для них служат Конституция Республики Узбекистан [2] и Закон «О свободе совести и религиозных организациях» [3], которые гарантируют свободу вероисповедания граждан. Восстановлен авторитет религии, всем концессиям, в рамках действующего законодательства, обеспечены свобода деятельности и неприкосновенность. Открываются новые мечети, старые ремонтируются. Все мечети проходят государственную регистрацию в установленном порядке. Духовенство и религиозные деятели имеют полное право пользоваться средствами массовой информации. Устранены барьеры для выпуска своих изданий. В результате заметно вырос объем печати соответствующей литературы. В частности, священный Коран

переведен и вышел из печати на узбекском [4] и каракалпакском [5] языках. Наши соотечественники свободно совершают хадж и умра. У нас в стране Курбан хаит и Рамадан хаит официально объявлены праздничными днями [6]. При Кабинете Министров Республики Узбекистан создан Комитет по делам религии [7], организованы Ташкентский исламский университет, Центр исламской цивилизации. Что касается Республики Каракалпакстан, то у нас функционирует учебное заведение имени Мухаммада ибн-Ахмада аль-Беруни, осуществляют свою деятельность Казият мусульман Каракалпакстана, более 60 мечетей.

В настоящей статье мы будем вести речь о Калимбет ахуне Утемуратове, одного из авторитетных улемов, жестоко пострадавшем от последствий религиозной политики советской власти. При этом мы пользовались архивными материалами, воспоминаниями потомков, книгами на данную тему, вышедшими из печати в разные годы.

В написании статьи использованы методы историко-сравнительного и углубленного интервью.

Историко-сравнительный метод также давно применяется в исторических исследованиях. Вообще сравнение – важный и, пожалуй, самый широко распространенный метод научного познания. В сущности, без сравнения не обходится ни одно научное исследование. Объективной основой для сравнений является то, что общественно-историческое развитие представляет собой повторяющийся, внутренне обусловленный, закономерный процесс. Многие его явления тождественны или сходны внутренней сутью и отличаются лишь пространственной или временной вариацией форм, а одни и те же или сходные формы могут выражать разное содержание. Поэтому в процессе сравнения и открывается возможность для объяснения рассматриваемых фактов, раскрытия сущности изучаемых явлений. В этом состоит основное познавательное значение сравнения как метода научного познания.

Историко-сравнительный метод дает возможность вскрывать сущность изучаемых явлений и по сходству, и по различию присущих им свойств, а также проводить сравнение в пространстве и времени, т.е. по горизонтали и вертикали [8, с. 186-187].

Одним из эффективных способов изучения человека как личность и уровня его деятельности является биографический метод. При применении данного метода большое значение имеют устные и письменные сведения о жизни, деятельности, творчестве человека, в частности биография, дневники, письма и личные воспоминания. Вместе с тем и воспоминания, письма, фотографии, аудио-, видеозаписи, документальные фильмы, собранные другими людьми, позволит полнее раскрыть сущность изучаемой личности.

В ходе сбора данных об изучаемой теме исследователь может получить многочисленные факты и сведения посредством интервью у информаторов. Для полноценного сбора материалов о каракалпакстанских улемах, подвергшихся репрессиям в годы советской власти, рекомендуется именно метод интервью. Так как, сведения, озвученные самими улемами – жертвами преследований, людьми, чьи предки прошли через репрессии, имеют колоссальную ценность.

В этот процесс помимо историков активно включились и журналисты, и писатели, и поэты, а также, потомки репрессированных. На данную тему в 1990-х годах в республиканских газетах и журналах был опубликован ряд материалов. Работы о репрессиях, написанных Т.Абдимуратовым, Е.Усеновым, О.Утеулиевым, позднее А.Даулетмуратовым, зачастую не имели научного обоснования, носили популистский характер[9].

И в советский период было написано немало книг, монографий, научных сборников, статей в журналах, научных диссертаций, касающихся вопросов преследований и террора в отношении представителей религиозного духовенства, образа жизни мусульман, методов атеистического воспитания граждан.

По нашему мнению, достойны внимания труды таких авторов, как Ю.Репка [10], Т.Изимбетов [11], А.Виноградов [12], И.Аширов [13], Т.Саидбаев [14], Ж.Базарбаев [15], А.Лещинский [16], С.Ганиев [17], О.Умарджонов [18], В.Алексеев [19], С.Абаев [20], В.Мухаммеджанова [21], Т.Рахманов [22], Д.Алимова [23], М.Карлыбаев [24], Ш.Бабашев [25], Н.Мустафаева [26], Х.Йўлдашходжаев, И.Каюмова [27], А.Салмонов [28] и других.

В это дело свою лепту внесли множество историков из страны Центральной Азии[29].

С началом массовых репрессий в 1937 году в нашей республике были убиты тысячи священнослужителей. Их ложно обвинили в попытке свергнуть советскую власть с помощью иностранных мусульман [30, с. 4]. По некоторым данным, в 1934-1939 годах из нашей республики было

репрессировано 10 тысяч человек [31, с. 245]. Калимбет ахун Утемурагов – один из репрессированных улем.

Калимбет ахун Утемурагов с клеймом «враг народа» вначале был арестован в 1930-м, во второй раз – в 1938-м, в третий раз – в 1951 годах, после чего 10 апреля 1952 года военным трибуналом Туркестанского военного округа был приговорен к расстрелу. В дальнейшем данный приговор на основании части второй статьи 66 Уголовного кодекса Узбекской ССР изменен и ему присуждено заключение на 25 лет с пятилетним поражением в правах [32].

О Калимбет ахуне Утемурагове и его родословной так рассказывают внуки Азат и Алымжан Калимбетовы:

наш дед родился в 1890 году на территории нынешнего сельского схода граждан «Камыс арык» (бывший 9-й аул, аул Бесим ишана) Чимбайского района в семье дехканина. Его отец Утемураг, выходец из местности Жем нынешней Актюбинской области Республики Казахстан, по национальности казах из рода каракесек племени алим. Отца Утемурага звали Мусиреп. Во время голода в Актюбе Мусиреп, вместе с младшим братом Кайрыллапом и матерью, переселяется в окрестности аула Бесим ишана, находившегося в ведении Чимбайского округа, затем окончательно поселился на берегах Камысарыка. Утемураг, занимавшийся земледелием и ремесленничеством, не смог полноценно обучиться грамоте. Он в основном специализировался на изготовлении расчесок из рогов. Мать Калимбет ахуна звали Алтын, которая умерла, когда ему было пять лет. Таким образом, без материнской ласки остались братья и сестры Дарбике, Калимбет, Пирмагамбет, Нурбике. Отец Утемураг отдает сына на обучение Казы ишану в медресе, расположенного на усыпальнице Ахунбаба в Шахамане. Когда принимал на учебу пятилетнего мальчика, Казы ишан находился в преклонном возрасте, ему было 90 лет. Обучив мальчика в течение пяти лет, Казы ишан, не способный больше обучать, отпускает его. После получения начальной грамоты он продолжает учебу в медресе Каракум ишана у Ийд Мухаммад ишана. Сделав небольшие накопления, он, по рекомендации Каракум ишана, в 1919 году держит путь в медресе Кутлымурат инака в Хиве [33].

В одном из своих интервью, данном Калимбет ахуном в 1990 году, он говорит: «В Хиве отучился шесть лет, затем учился в медресе Мирараб в Бухаре» [34].

Автор ряда газетных публикаций, нескольких книг, посвященных судьбам религиозных деятелей, обвиненных как «враги народа», приговоренных к смертной казни, О.Утеулиев в своих работах также упоминает Калимбет ахуна. В увидевшим свет в 1992 году книге «Хуждан хам хуким» («Совесть и приговор») он пишет, что отец Калимбет ахуна Утемураг вместе с сыном также обучался в Бухаре, чтобы прокормить себя, они вынуждены были также подрабатывать. Он тоже приводит факт занятия отцом Калимбет ахуна ремесленничеством в свободное от учебы время, в частности изготовлением расчесок [35, с. 27-28].

Кроме того, по описанию О.Утеулиева, отец Калимбет ахуна Утемураг по приглашению обучавшегося вместе жителя Пархарского района Таджикистана Юлдаша (национальность – казах, из племени алим) отправляется в те края. Об этом эпизоде со слов Калимбет ахуна вспоминает его внук Алымжан Калимбетов: «В 1928 году мой отец Утемураг через Таджикистан перебирается в Афганистан. И вот, однажды, в 1970 году в мой дом зашел один пожилой человек, таджик, и поведал, что в одно время переправлял через Амударью одного старика с двумя мешками книг. Он настоятельно просил меня найти сына. И вот, наконец, я исполнил его волю» [36].

Калимбет ахун не ушел с отцом на чужбину. Отец оставил его здесь, чтобы он присмотрел за младшими.

По причине закрытия медресе Мирараб Калимбет ахун вынужден был возвратиться в свой аул. Однако, из-за религиозной грамоты он подвергся в Чимбае преследованиям и оттуда он переезжает сначала в Ходжейли, затем в Нукус [37].

Во время войны, ближе к 1943 году, в СССР происходят послабления в религиозном вопросе. Один из знатных улемов Средней Азии Ишан Бабахан ибн Абдулмаджидхан был приглашен в Москву, где и были оформлены эти изменения. В 1943 году Ишан Бабахан ибн Абдулмаджидхан, наряду с другими регионами Средней Азии, посетил и Каракалпакстан, где непосредственно знакомился с положением дел, постарался открыть ранее закрытые мечети, однако из-за тогдашней жесткой политики атеизма удалось открыть лишь три. 1) мечети «Хан» в Чимбае, 2) мечети «Пирим ишан» в городе Ходжейли и 3) главной мечети Турткуля. Ответственным за Каракалпакстан был назначен Салмен ишан Камалов [38, с. 256]. В том же 1943 году имамом Чимбайской мечети был назначен Калимбет ахун Утемурагов.

Он так об этом вспоминает: «...В 1943 году Ишан Бабахан, придя в Чимбайскую мечеть, вручил мне бумагу, удостоверяющая назначение меня имамом. В мечети я был имамом в течение семи лет» [39].

К началу 1950-х годов, в массовом порядке, независимо от наличия или отсутствия религиозной грамотности, все улемы подверглись травле.

Эта беда не обошла стороной и Калимбет ахуна, когда он в 1951 году работал в мечети «Хан». Он вспоминает: «Я был имамом мечети. Посреди ночи ворвались сотрудники НКВД, которые описали мое имущество, меня самого до утра держали на льду канала Кегейли. К полудню из Нукуса прибыла крытая машина, куда посадили меня одного...» [40, с. 25].

После настойчивых требований следователей признаться хоть в чём-то, он, не выдержав, рассказал об уходе отца в Афганистан, добавив, что при благоприятных обстоятельствах и сам бы не прочь уйти вслед за отцом. Это признание сыграло на руку следователям. Разумеется, нашлись и лжесвидетели.

Калимбет ахун был заключен под арест 2 февраля 1951 года. Его дело, согласно статьям 66-67 УК Узбекской ССР, передается Военному трибуналу Туркестанского военного округа. Приговором Военного трибунала Туркестанского военного округа Калимбет ахуну Утемуратову назначается наказание в виде лишения свободы сроком на 25 лет. После суда Калимбет ахун этапирован в трудовой лагерь в Иркутскую область, где отбывал наказание до 9 мая 1956 года. А датой освобождения из заключения указана 17 декабря 1955 года [41].

После ареста все его имущество было конфисковано. Перечень конфискованных предметов и ценностей выглядит так: 1085 рублей, наручные часы марки «ЗИМ», пятикрылая старая юрта, одна корова, один осёл, четыре коврика. Государством был отчужден и его жилой дом, расположенный по улице М.Горького в Чимбае. Об этом он после реабилитации пишет в адрес судьи Чимбайского районного суда Юсупова 16 марта 1960 года: «мой дом стоимостью 6000 рублей был передан в распоряжение Чимбайского райпо. В настоящее время он используется как склад...» [42].

После смерти Сталина в 1953 году государственная политика претерпела значительные перемены в сторону оттепели. Начали пересматриваться дела осужденных по ложным обвинениям, невинные освобождались. В их числе, после пересмотра дела, был освобожден и Калимбет ахун. В ходе пересмотра дела на вопрос: «Как вы могли брать на себя вину за не содеянное?» Калимбет ишан отвечал: «Перед нами ребром была поставлена дилемма: либо признание, либо смерть. Будучи непосредственным свидетелем умерщвления множества улемов, я был вынужден сделать признание».

После освобождения из мест заключения Калимбет ахун находит свою семью в Нукусе. Но, учитывая пожелания жителей Чимбая, он был возвращен в мечеть «Хан» в качестве имама.

Начиная с 1956 года, во время правления Н. Хрущева, начали происходить процессы политической и идеологической либерализации, заметно потеплели отношения между государством и религиозными учреждениями. Методы борьбы против религии были одновременно сложными и тонкими, были приостановлены запрет на паломничество в «святые места», прямые репрессии в отношении богословов [43, с. 112].

Постановления Центрального Комитета КПСС от 13 января 1960 года и ЦК Компартии Узбекистана от 4 февраля того же года «О предупреждении правонарушений со стороны духовенства» обозначили приоритетную стратегию советской власти в религиозной политике. В дальнейшем, в целях обеспечения исполнения данных документов, в учебные программы высших учебных заведений в обязательном порядке были введены предмет «Основы научного атеизма» и сдача экзаменов по нему.

«Мягкая» политика советской власти в отношении религии и религиозных учреждений, вызванная войной, не могла продолжаться длительный срок.

В 1960-е годы представители спецслужб вновь начинают преследование Калимбет ахуна, заставив его заявить об отречении от религии. Записав заявление на магнитную ленту, они неоднократно прокручивали его по радио с целью скомпрометировать ахуна. Такие случаи в те времена были нередки. К примеру, в газетах публиковались якобы отречения имам-хатиба Турткульской мечети Х. Жаксымова в апреле 1959 года, видного ахуна Аббаз Алеу улы в июле того же года, пенсионера, жителя совхоза имени Я. Свердлова Жаксымурата Палжанова в 1960 году [44, с. 6], еще одного пенсионера Ибрагима Шарипова в 1970 году [45].

Постановления Центрального Комитета КПСС от 13 января 1960 года и ЦК Компартии Узбекистана от 4 февраля того же года «О предупреждении правонарушений со стороны духовенства» обозначили приоритетную стратегию советской власти в религиозной политике. В дальнейшем, в

целях обеспечения исполнения данных документов, в учебные программы высших учебных заведений в обязательном порядке были введены предмет «Основы научного атеизма» и сдача экзаменов по нему.

«Мягкая» политика советской власти в отношении религии и религиозных учреждений, вызванная войной, не могла продолжаться длительный срок.

В 1962 году в Ташкенте обществом «Знание» (Всесоюзное общество по распространению политических и научных знаний) был выпущен сборник «Биз нега диндан воз кечдик» («Почему мы отрелись от религии»). В нем увидели свет письма ряда видных представителей духовенства, проживавших в разных частях Узбекистана, в том числе, в Каракалпакистане, таких, как Аббаз Алеу улы, Нажим максым Абдулазимов, Казак Калимбетов и Калимбет Утемуратов об отречении от религии. В письме Калимбет ахуна Утемуратова, озаглавленном «С чистой совестью перед своим народом», приводятся следующие:

«... После первоначального получения образования у нескольких мулл, в 1927 году окончил Бухарское медресе, после чего вернулся в Каракалпакистан. Здесь я в неофициальной форме занялся религиозной деятельностью. Как авторитетное лицо ислама перед верующими, я стал стремительно обогащаться.

Своими проповедями старался усилить вредное влияние религиозного фанатизма среди населения. Точно таким же образом поступали и другие теологи, превратившие религию в инструмент для собственного обогащения.

Следует сказать, что, устроившись в 1943 году в Чимбайскую мечеть, я, вместе с известным Каракум ишаном Салменом Камаловым, Пурханом Каипназаровым, Алымом Асановым, Жугинисом Каримовым и другими религиозными деятелями края, сбивал добросовестных верующих на неправый путь, из-за чего в 1951 году был заключен под арест.

Видно и это не сослужило мне хорошим уроком, так как после освобождения я вновь устроился в Чимбайскую мечеть в качестве имама.

Таким образом, я практически всю жизнь посвятил религии. Вся молодость прошла в медресе и мечетях. Теперь же, раздумывая над пройденной жизненной дорогой, я пришел к четкому выводу, что выбрал неудачную стезю. Я сильно раскаиваюсь, потому что жизнь уже невозможно вернуть назад.

В связи с этим считаю своим долгом предупредить других о бессмысленности связать свою жизнь с религией...» [46, с. 67-69].

Разумеется, эти слова Калимбет ахун сказал, находясь под сильнейшим давлением. О принуждении в своем интервью, данного нам, упоминает и его внук Алымжан Калимбетов [47].

После Калимбет ахуна имамом мечети «Хан» трудились Мамыт ахун из Халкабада (1961-1963 годы), Рахматулла ишан Идрис ишан улы (1963-1965 годы), Халила ахун (1965-1981 годы), Махмуд Абдураззаков (1981-2015 годы), Бекмурза Сейтжанов (2015-2021 годы), Даурана Алламбергенова (2021 - по настоящее время) [48].

Калимбет ахун пользовался огромным авторитетом у народа. Он скончался в 1991 году в возрасте 101 год. Покоится на кладбище «Ахунбаба» в Чимбайском районе.

У Калимбет ахуна были две елти (так в народе называли супруг ахунов и ишанов). Первая – Биби Айша, вторая – Кумар. Биби Айша родила двоих дочерей, Кумар – двоих дочерей и сына. Сына зовут Ахмадали. В настоящее время внук Калимбет ахуна от дочери Алымжан Калимбетов живет в Чимбае.

Прямые потомки ахуна – дети сына Ахмадали проживают на исторической родине в Казахстане, Кумшагалском районе Жамбылской области. Сын Ахмадали Азат, следуя дорогой предков, выбрал богословскую стезю и в настоящее время является имам-хатибом районной мечети «Нур».

По нашему мнению, одним из первостепенных задач сегодняшнего дня являются дальнейшее расширение поля деятельности по научному исследованию периода репрессий, судеб родных и близких репрессированных религиозных деятелей, снятию на аудио,-видеозаписи воспоминаний свидетелей той эпохи, активному исследованию архивных источников, широкое освещение их результатов.

Список использованных литератур:

1. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/75290-ukaz-prezidiuma-verhovnogo-soveta-sssr-o-do-polnitelnyh-merah-po-vosstanovleniyu-spravedlivosti-v-otnoshenii-zhertv-repressiy-imevshih-mesto-v-period-30-40-h-godov-i-nachala-50-h-godov-16-yanvarya-1989-g#mode/inspect/page/1/zoom/4>
2. Принят 8 декабря 1992 г.// URL: <https://lex.uz/docs/-20596>
3. Закон Республики Узбекистан, от 05.07.2021 г. № ЗРУ 699// URL: <https://lex.uz/docs/-5491534>
4. Shayx Alouddin Mansur. Qur'oni karim va o'zbek tilidagi ma'nolar tarjimai. Tashkent: Sharq yulduzi, 1991.
5. КураныКәрийм (мәнилериниңқарақалпақтилиндегиаўдармасыҳәммәфсири). –Ташикент: 2019.
6. Указ Президента Республики Узбекистан, от 27.03.1992 г. № УП-368// URL: <https://lex.uz/docs/-239369?otherlang=1>
7. Указ Президента Республики Узбекистан № ПФ-359 от 7 марта 1992 года// URL: <https://lex.uz/docs/165464>
8. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – Москва. Наука, 2003. С. 186-187.
9. URL: <http://istkurier.ru/data/2020/ISTKURIER-2020-5-11.pdf>
10. Репка Ю. М. Свобода совести в СССР. – Пермь: – Киев, 1958.
11. Изимбетов Т. Ислам и современность. Нукус: Изд-во Каракалпакстан, 1963., Он же. Дәстүрлер, үрип-әдетлер хәм турмыс. – Нукус: Каракалпакстан, 1975., Он же. Ислам дининиң социализм тусында модернизациялануының себеплери хәм мәниси. –Нукус: Каракалпакстан, 1988., Он же. Дин хәм атеизм. –Нукус: Каракалпакстан, 1991.
12. Виноградов А. И. Свобода совести и религия. –Москва: Знание, 1969.
13. Аширов И. Эволюция ислама в СССР. – Москва: Политиздат, 1972; Он же. Эволюция ислама в СССР и задачи атеистического воспитания. – Москва: Знание, 1974.
14. Саидбаев Т. Ислам и общество. – Москва: Наука, 1978.
15. Базарбаев Ж. Опыт социологического изучения атеизма и религии. – Нукус: Каракалпакстан, 1979.
16. Лецинский А.Время новых подходов: О советских государственно-церковных отношениях. - Москва: Знание, 1990.
17. Ганиев А.С.Место религии в истории духовных ценностей // Сборник научных трудов ТаиШП. – Ташикент. 1990.
18. Умаржонов О.Атеистик тарбияда кайта куриши масаласи. – Фергана: Изд-во Фаргона нашриёти, 1990.
19. Алексеев В.А.Иллюзии и догмы. - Москва: Политиздат, 1991.
20. Абаев С. Атеизм в Каракалпакстане опыт и проблемы. –Ташикен: Фан, 1987.; Хўждан еркинлиги ҳаққында сәўбет. – Нукус: Каракалпакстан, 1991.
21. Мухамеджонова В.Периодическая печать 20-30-х годов о раскрепощении женщин Узбекистана. Автореф. дис.... канд. ист. наук. -Самарканд, 1994.
22. Рахмонов Т.Социально – культурное строительство в Узбекистане в 30-е годы: опыт и проблемы. Автореф. дис.... канд. ист. наук. –Ташикент. 1994.
23. Алимова Д. А.Узбекистон мустабид тузум даврида: сиёсий ва мафкуравий тазйик оқибатлари (1917-1990 й.). -Ташикент: Фан, 2000.
24. Карлыбаев М. Медресе в Каракалпакии XIX – начала XX веков. –Нукус: Изд-во Билим, 2002.
25. Бабашев Ш. Қарақалпақстан Республикасы тарийхындағы сиясий қурбанлар. Нукус. Изд-во Каракалпакстан 2003; Он же: Жазықсыз жазаланған репрессия қурбанлары. Нукус. Изд-во Каракалпакстан 2007, Он же: Дәхмет дегизи. Нукус. Изд-во Каракалпакстан 2009; Он же: Өлимге ҳүким етилген Абдижамий ахун ақланды. Нукус. Изд-во КГУ 2011: Он же; Қарақалпақстанлы зыялылар үстинен сиясий процесс. Нукус. Изд-во Билим 2012.
26. Мустафаева Н.Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг диний сиёсати // О'zbekiston tarixi. - Тошкент, 2005. - № 2. С. 35-43.
27. Йўлдошхўжаев Х., Қаюмова И. Ўзбекистон уламолари. –Ташикент: Изд-во «Movarounnahr», 2015.
28. Салмонов А. Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг диний сиёсати: уйдирма ва тарих ҳақиқати (1917-1960 йиллар). Тошкент. Изд-во Тафаккур, 2015., Он же. Ўзбекистонда совет ҳокимияти диний сиёсатининг фожияли оқибатлари (1917-1991 йиллар). Ташикент: Изд-во Доно 2020.

29. Бозоров А. Некоторые особенности и пути формирования атеистического мировоззрения таджикского дехканства. - Душанбе: Ирфон, 1991., Назаров А.Х. История религиозной жизни мусульман Таджикистана в 1941-1991 гг. автореф. к.и.н. Душанбе. 2004., Ауанасова Б.М. История эволюции религиозных отношений в Казахстане (на примере ислама 1941-1991 гг.): дисс. ... канд. ист. наук. –Уральск, 2007., Мухтарова Г.Д. Ислам в советском Казахстане (1917-199 годы): дисс. ... д-ра ист. наук. – Уральск, 2007., Юсупов Р.М. Узбекистонда XX асрнинг 40-80 йилларида мусулмон диний ташилотлари ва уламолар фаолияти (МДА маълумотлари асосида): Автореф. дис.... канд. ист. наук. – Ташкент: НГУ им Мирзо Улугбека, 2008., Абдурашулова Х.И. Ислам и религиозная политика в Узбекистане в 1940-1980-е годы: анализ англо-американской историографии. Ташкент: Изд-во Yangi nashr, 2011.

30. Бабашев Ш. Дəхмет дегизи (Қарақалпақ уламалары үстинен ҳқим тарийхый дереклер). – Нукус. Изд-во Каракалпакстан 2009. С. 4.

31. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. –Нукус: Изд-во Каракалпакстан 2003. С. 245.

32. Қудияров А., Алимбетов А.Қарақалпақстанда репрессияға ушыраған уламалар (Қалимбет ахун Өтемурад улы мысалында)// URL: <http://erkin.karakalpak.uz/index.php/7882-31-3>

33. Полевые записи автора. № 7. 2021 г. Информатор Калимбетов Алымжан, Чимбайский район.

34. Из интервью Калимбет ахуна 1990 года Каракалпакстанскому телевидению. Из видео в домашнем архиве Азата Калимбетова.

35. Өтеулиев Ө. Хўждан ҳәм ҳқим. Н.: Изд-во Каракалпакстан 1992. Стр. 27-28.

36. Полевые записи автора. № 7. 2021 г. Информатор Калимбетов Алымжан, Чимбайский район.

37. Из интервью Калимбет ахуна 1990 года Каракалпакстанскому телевидению. Из видео в домашнем архиве Азата Калимбетова.

38. Ёўлдоишхўжаев Х., Қаямова И. Ўзбекистон уламолари. Т.: Изд-во Monarouppnahr. 2015. С. 256.

39. Из интервью Калимбет ахуна 1990 года Каракалпакстанскому телевидению. Из видео в домашнем архиве Азата Калимбетова.

40. Өтеулиев Ө. Хўждан ҳәм ҳқим. Нукус: Изд-во Каракалпакстан 1992. С. 25.

41. Из копии заявления К.Утемуратова на имя председателя Верховного суда СССР Горкина. Из домашнего архива Алимжана Калимбетова. Республика Каракалпакстан, Чимбайский район.

42. Из копии заявления К.Утемуратова на имя председателя Чимбайского районного суда. Из домашнего архива Алимжана Калимбетова. Республика Каракалпакстан, Чимбайский район.

43. Социальный портрет личности в воспоминаниях в послевоенный период Каракалпакстана/ А.Саитов // Трансформация социальных установок в Каракалпакском обществе: история и практика. Сборник статей. Нукус, 2020. С. 112.

44. Базарбаев Ж. Өўлийеликлердиң сырлары. Нукус: Изд-во Каракалпакстан 1972. С. 6.

45. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы. 1970-жыл, 28-март

46. Биз нега диндан воз кечдик (тўплам). Ташкент: Қизил Ўзбекистон, «Правда Востока» ва «Ўзбекистони Сурх», 1962. С. 67-69.

47. Полевые записи автора. № 7. 2021 г. Информатор Калимбетов Алымжан, Чимбайский район.

48. Полевые записи автора. № 11. 2022 г. Информатор Алламбергенов Дауран, имам Ханской мечети, г. Чимбай

References:

1. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/75290-ukaz-prezidiuma-verhovnogo-soveta-sssr-o-dopolnitelnyh-merah-po-vosstanovleniyu-spravedlivosti-v-otnoshenii-zhertv-repressiy-imevshih-mesto-v-period-30-40-h-godov-i-nachala-50-h-godov-16-yanvarya-1989-g#mode/inspect/page/1/zoom/4>

2. Adopted on December 8, 1992// URL: <https://lex.uz/docs/-20596>

3. The Law of the Republic of Uzbekistan, dated 05.07.2021, no. ZRU 699// URL: <https://lex.uz/docs/-5491534>

4. Shayx Alouddin Mansur. Qur'oni karim va o'zbek tilidagi ma'nolar tarjimasi. Tashkent: Sharq yulduzi, 1991.

5. KuranyKaryim (manilerininkarakalpaktilindegiaydarmasyxamtafsiri). – Tashkent: 2019.

6. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, dated 27.03.1992 No. UP-368// URL: <https://lex.uz/docs/-239369?otherlang=1>

7. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-359 of March 7, 1992// URL: <https://lex.uz/docs/165464>
8. Kovalchenko I.D. *Methods of historical research.* – Moscow. Nauka, 2003. pp. 186-187.
9. URL: <http://istkurier.ru/data/2020/ISTKURIER-2020-5-11.pdf>
10. Repka Yu. M. *Freedom of conscience in the USSR.* – Perm: - Kiev, 1958.
11. Izimbetov T. *Islam and modernity.* Nukus: Publishing House of Karakalpakstan, 1963., *On. Dasturler, urip-adetler ҳам turmys.* -Nukus: Karakalpakstan, 1975., *On. Islam dininin socialism tusynda modernizationlanyynin sebepleri ҳам manisi.* –Nukus: Karakalpakstan, 1988., *The same. Din ҳам atheism.* – Nukus: Karakalpakstan, 1991.
12. Vinogradov A. I. *Freedom of conscience and religion.* -Moscow: Znanie, 1969.
13. Ashirov I. *The evolution of Islam in the USSR.* - Moscow: Politizdat, 1972; *The same. The evolution of Islam in the USSR and the tasks of atheistic education.* - Moscow: Znanie, 1974.
14. Saidbayev T. *Islam and society.* – Moscow: Nauka, 1978.
15. Bazarbayev Zh. *The experience of sociological study of atheism and religion.* – Nukus: Karakalpakstan, 1979.
16. Leshchinsky A. *The Time of New Approaches: On Soviet state-Church relations.* - Moscow: Znanie, 1990.
17. Ganiev A.S. *The place of religion in the history of spiritual values // Collection of scientific works of TASHPI.* – Tashkent. 1990.
18. Umarzhonov O. *Atheistic tarbiada kaita kurish masalasi.* - Ferghana: Publishing House of Fargon nashrieti, 1990.
19. Alekseev V.A. *Illusions and dogmas.* - Moscow: Politizdat, 1991.
20. Abaev S. *Atheism in Karakalpakstan experience and problems.* –Tashkent: Fan, 1987.; *XUzhdan yerkinligi ҳамkynda saybet.* –Nukus: Karakalpakstan, 1991.
21. Mukhamedzhonova V. *Periodical press of the 20-30s on the emancipation of women in Uzbekistan. Abstract. dis.... Candidate of Historical Sciences.* -Samarkand, 1994.
22. Rakhmonov T. *Socio-cultural construction in Uzbekistan in the 30s: experience and problems. Autoref. dis.... Candidate of Historical Sciences.* – Tashkent. 1994.
23. Alimova D. A. *Uzbekistan mustabid tuzum davrida: siesiy va mafkuraviy taziyk okibatlari (1917-1990).* -Tashkent: Fan, 2000.
24. Karlybaev M. *Madrasah in Karakalpakia of the XIX – early XX centuries.* –Nukus: Bilim Publishing House, 2002.
25. Babashev Sh. *Karakalpakstan Republikasy tariykhindagi siyasiy kurbanlar.* Nukus. Publishing house of Karakalpakstan 2003; aka: *Zhazyksyz zhazalangan the repression of kurbanlary.* Nukus. Publishing house of Karakalpakstan 2007, aka: *Dōmet degishi.* Nukus. Karakalpakstan Publishing house 2009; aka: *Olimge ҳамkim etilgen Abdizhamiy akhun aklandy.* Nukus. Publishing house of KSU 2011: *The same; Karakalpakstanly zyalyar ustinen siyasiy process.* Nukus. Bilim Publishing House 2012.
26. Mustafayeva N. *Yzbekistonda the Council of hokimiyatining diniy siesati // O'zbekiston tarixi.* - Toshkent, 2005. - No. 2. pp. 35-43.
27. Yildoshkhizhaev., Kayumova I. *Yzbekiton ulamolari.* –Tashkent: Publishing house "Movarounnahr", 2015.
28. Salmonov A. *Yzbekistonda sovietokimiyatining diniy siesati: uidirma va tarikhakikati (1917-1960 yillar).* Toshkent. Tafakkur Publishing House, 2015., *On. Yzbekistonda sovietokimiyati diniy siesatining fozhiali okibatlari (1917-1991 yillar).* Tashkent: Publishing House Dono 2020.
29. Bozorov A. *Some features and ways of forming an atheistic worldview of Tajik Dehkanism.* - Dushanbe: Irfon, 1991., Nazarov A.H. *The history of the religious life of Muslims of Tajikistan in 1941-1991. author's thesis. Candidate of Historical Sciences Dushanbe.* 2004., Auanasova B.M. *The history of the evolution of religious relations in Kazakhstan (on the example of Islam 1941-1991): diss. ... candidate of Historical Sciences.* –Uralsk, 2007., Mukhtarova G.D. *Islam in Soviet Kazakhstan (1917-199): diss. ... doctor of historical sciences.* – Uralsk, 2007., Yusupov R.M. *Uzbekistonda XX asrning 40-80 yillarida musulmon diniy taschilotlari va ulamolar faoliyati (MD mamotlari asosida): Abstract. dis.... candidate of Historical Sciences.* – Tashkent: Mirzo Ulugbek National University, 2008., Abdurasulova H.I. *Islam and religious policy in Uzbekistan in the 1940s-1980s: an Analysis of Anglo-American historiography.* Tashkent: Yangi nashr Publishing House, 2011.

30. Babashev Sh. *Doomet degishi (Karakalpak ulamalary ustinen xukim tariykhy derekler)*. – Nukus. Publishing house of Karakalpakstan 2009. p. 4.
31. Karakalpakstan zhana tariykhy. –Nukus: Publishing House of Karakalpakstan 2003. p. 245.
32. Kudiyarov A., Alimbetov A. *Karakalpakstan repressiyaga ushyragan ulamalar (Kalimbet akhun Atemurat uly mysalynda)*// URL: <http://erkinkarakalpak.uz/index.php/7882-31-3>
33. Field notes of the author. No. 7. 2021. Informant Kalimbetov Alymzhan, Chimbaysky district.
34. From an interview with Kalimbet akhun in 1990 to Karakalpakstan television. From the video in the home archive of Azat Kalimbetov.
35. Oteyliev O. *Xuzhdan xam xukim*. N.: Publishing house of Karakalpakstan 1992. pp. 27-28.
36. Field notes of the author. No. 7. 2021. Informant Kalimbetov Alymzhan, Chimbaysky district.
37. From an interview with Kalimbet akhun in 1990 to Karakalpakstan television. From the video in the home archive of Azat Kalimbetov.
38. Yildoshkhizhaev., Kayumova I. *Yzbekiston ulamolari*. T.: Movarounnahr Publishing House. 2015. p. 256.
39. From an interview with Kalimbet akhun in 1990 to Karakalpakstan television. From the video in the home archive of Azat Kalimbetov.
40. Oteyliev O. *Xuzhd x x x...* Nukus: Publishing House of Karakalpakstan 1992. p. 25.
41. From a copy of K.Utemuratov's statement addressed to Chairman of the Supreme Court of the USSR Gorkin. From Alimzhan Kalimbetov's home archive. Republic of Karakalpakstan, Chimbaysky district.
42. From a copy of K.Utemuratov's statement addressed to the Chairman of the Chimbaysky District Court. From Alimzhan Kalimbetov's home archive. Republic of Karakalpakstan, Chimbaysky district.
43. Social portrait of personality in memoirs in the post-war period of Karakalpakstan/ A.Saitov // *Transformation of social attitudes in Karakalpak society: history and practice*. Collection of articles. Nukus, 2020. p. 112.
44. Bazarbayev Zh. *Aylieliklerdin syrlary*. Nukus: Publishing house of Karakalpakstan 1972. p. 6.
45. "Council of Karakalpakstan" gazetasyy. 1970-zhyl, 28-March
46. *Biz nega dindan who kechdik (typlam)*. Tashkent: Kizil Yzbekiston, "The Truth of the East" va "Yzbekiston Surkh", 1962. pp. 67-69.
47. Field notes of the author. No. 7. 2021. Informant Kalimbetov Alymzhan, Chimbaysky district.
48. Field notes of the author. No. 11. 2022. Informant Allambergenov Dauran, imam of the Khan mosque, the city of Chimbay

ӘОЖ 930.2
ҒТАХР 03.20

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.029>

А.Д. Байшуакова*¹

¹Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің докторанты.

Шымкент қ., Қазақстан
E-mail: baishuakova1806@mail.ru

ӘБІЛҚАЙЫР ХАН ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ МҰРАСЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ халқының көрнекті тұлғаларының бірі Кіші жүз ханы Әбілқайыр мен оның эпистолярлық мұрасы қарастырылады. Әбілқайырдың тұлғасына байланысты көптеген ғылыми еңбектер жарияланған және зерттеуші-ғалымдар оның ұстанған саясатына, әсіресе Кіші жүздің Ресейге қосылу мәселесіне әртүрлі баға береді. Кеңестік дәуірде Орынбор губернаторы И.И. Неплюевтың ұстанған субъективті көзқарасының негізінде Әбілқайырдың тұлғасына біржақты ой қалыптасты. Ханның тұлғасына байланысты қалыптасқан біржақты көзқарасты өзгертуде белгілі ғалым И.В. Ерофеева үлкен еңбегін сіңірді. Ирина Викторовна Кіші жүз ханы Әбілқайырдың Ресей империясымен

жақындасуының себептерін дәлелді түрде түсіндіріп ұсынды. Ғалымның 2014 жылы шығарған «1675-1821 жылдардағы қазақ билеуші элитасының эпистолярлық мұрасы» екітомдық құжаттар жинағына енген Әбілқайыр ханның хаттары Қазақстанның жаңа заман тарихы бойынша зерттеушілер үшін құнды дереккөзі болып табылды. Автор мақалада Әбілқайыр ханның эпистолярлық мұрасы арқылы оның тұлғалық болмысын аша отырып, қызықты тарихи фактілерді келтіреді. Сонымен қатар Кіші жүз ханының саясаты мен қызметіне байланысты жаңа ғылыми жарияланымдар жан-жақты қарастырылады.

Кілт сөздер: Әбілқайыр хан, И.И. Неплюев, А.И. Тевкелев, аға хан, Кіші жүз, Ресей империясы, бодандылық, элита, эпистолярлық мұра, хат.

*Байшуакова А.Д. *¹*

*¹Докторант Южно-Казахстанского государственного педагогического университета,
г. Шымкент., Казахстан, E-mail: baishuakova1806@mail.ru*

ХАН АБУЛХАИР И ЕГО ЭПИСТОЛЯРНОЕ НАСЛЕДИЕ

Аннотация

В статье рассматривается одна из выдающихся личностей казахского народа Хан Младшего жуза Абулхайр и его эпистолярное наследие. Личности Абулхайр хана посвящено много научных трудов и ученые-исследователи по разному оценивают его политику, особенно вопрос присоединения Младшего жуза к России. В советское время на основе субъективных взглядов оренбургского губернатора И.И. Неплюева сформировалось однобокое представление о личности Абулхайра. Известный ученый И.В. Ерофеева проделала огромную работу в изменении сложившегося одностороннего взгляда к личности хана. Ирина Викторовна предложила аргументированную трактовку побудительных мотивов сближения хана Младшего жуза Абулхайра с Российской империей. Вошедшие письма Абулхайр хана в сборник «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов» выпущенный ученым в 2014 году являются для исследователей ценным источником по новой истории Казахстана. Автор на основе эпистолярного наследия Абулхайр хана раскрывает его личность, приводит интересные исторические факты. Также в статье всесторонне рассматриваются новые научные публикации касательно политики и деятельности хана Младшего жуза.

Ключевые слова: Абулхайр хан, И.И. Неплюев, А.И. Тевкелев, старший хан, Младший жуз, Российская империя, подданство, элита, эпистолярное наследие, письмо.

*A.D.Baishuakova*¹*

*¹Doctoral student at South Kazakhstan State Pedagogical University
Shymkent, Kazakhstan, E-mail: baishuakova1806@mail.ru*

KHAN ABULKHAYIR AND HIS EPISTOLARY HERITAGE

Abstract

The article deals with one of the outstanding personalities of the Kazakh people, Khan of the Junior Zhuz Abulkhayir and his epistolary heritage. Many scientific works have been devoted to the personality of Abulkhayir Khan, and scholars-researchers evaluate his policy in different ways, especially the issue of joining the Junior Zhuz to Russia. In Soviet times, based on the subjective views of the Orenburg governor I.I. Neplyuev formed a one-sided idea about the personality of Abulkhayir. The famous scientist I.V. Yerofeyeva did a great job in changing the prevailing one-sided view of the personality of the khan. Irina Viktorovna offered a reasoned interpretation of the motives for the rapprochement of the Khan of the Junior Zhuz Abulkhayir with the Russian Empire. Also, the letters of Abulkhayir Khan included in the collection “Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite of 1675-1821” released by the scientist in 2014 are a valuable source for researchers on the new history of Kazakhstan. Based on the epistolary heritage of Abulkhayir Khan,

the author reveals his personality and cites interesting historical facts. The article also discusses new scientific publications regarding the policy and activities of the Khan of the Junior Zhuz.

Keywords :Abulkhayir Khan, I.I. Neplyuev, A.I. Tevkelev, Senior Khan, Junior Zhuz, The Russian Empire, allegiance, elite, epistolary heritage, letter.

Кіріспе. Қазақ тарихындағы күрделі тұлғалардың бірі Кіші жүз ханы Әбілқайырдың тарихи портреті, оның саяси-қоғамдық қызметі сан мәрте талқыланып, нәтижесінде әртүрлі көзқарастарды туындатты. Көптеген зерттеушілердің пікірінше Әбілқайыр әлі күнге дейін тарихи тұрғыдан нақты бағасын ала алмай келеді.

Әбілқайыр ханның тұлғасын ерекше зерттеумен айналысқан белгілі тарихшылардың бірі И.В. Ерофеева болып табылады. Ғалым Әбілқайыр хан туралы тыңғылықты ғылыми зерттеулер жүргізді және ол жөнінде көлемді еңбектерін жарыққа шығарды. 2007 жылы Ирина Викторовнаның авторлығымен үшінші рет қайта өңделіп және толықтырылып «Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик» атты монографиясы баспадан шықты. Кітап алғаш рет 1999 жылы «Санат» баспасынан екі мың таралыммен шықса, ал екінші рет дәл сол баспадан қайта жарияланды. Алайда бірінші және екінші рет жарияланған сәтте монографияның таралымы аз болғандықтан оқырмандардың сұранысын толық қанағаттандыра алмады. Сондықтан да бұл кітапты қайта жариялау қажеттілігі туындады [1,3]. И.В. Ерофеева монографиясында XVIII ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстанның көрнекті әскери және мемлекеттік қайраткерінің өмірін, әскери және саяси қызметін сол дәуірдің әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-мәдени және геосаяси контекстінде кең түрде қарастырды.

И.В. Ерофееваның «Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик» атты монографиясының алғысөзін т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі К.М. Байпаков жазған еді. Карл Байпаков алғысөзінде кез келген елдің жазбаша тарихын әртүрлі дәуірдегі қоғамдық және саяси қайраткерлердің шығармашылығын қалпына келтірмей қарастыру мүмкін емес, себебі ол қайраткерлер өздерінің өмірлік энергиясымен, нақты іс-әрекеттерімен және жеке өмірімен тарихты жасады деп көрсетті. Сондай-ақ ол Қазақстанның және басқа да посткеңестік елдердің тарихнамасында тарихи портрет жанры белгілі бір себептерге байланысты кең түрде дамымады, сондықтан да осы орайда қазақстандық тарихшы И.В.Ерофееваның монографиясы уақтылы және ерекше оқиға болып табылады деп өз ойын білдірді [1,3]. Әрине ол жылдардан бері жеке тарихи тұлғаларға байланысты әртүрлі зерттеулер, кітаптар жарияланды және әлі де жарық көруде, алайда Ирина Викторовнаның Әбілқайыр хан жөніндегі еңбегіотандық тарих ғылымы саласындаөзіндік үлкен маңызға ие.

Әбілқайыр ханның тұлғасына, болмысына, ұстанған саясатына байланысты әртүрлі кереғар көзқарастар қалыптасқан. Отандық тарихшылар Әбілқайыр хан бойынша көптегенғылыми зерттеулерін жүргізіп, ол бойынша шығарылған еңбектерін көпшіліктің назарына ұсынуда және бұл іс әлі де өз жалғасын табады.

Материалдар мен әдістер. Қарастырылып отырған мәселенізерттеу барысында Әбілқайыр туралытарихшы-ғалымдардың ғылыми еңбектері мен мақалалары, ханға тиесілі эпистолярлық мұрасы, т.б. қолданылды. Әбілқайырдыңтұлғасын, оның эпистолярлық мұрасын қарастыру барысында И.В. Ерофееваның екітомдық жинағына енген хаттары талданды. Сонымен қатар 2001 жылы «Абай» журналында жарияланған Амантай Исинның «Әбілқайыр ханның хатын қалай оқыған дұрыс» атты мақаласы қарастырылды [2]. 2022 жылы «Vulye Gody» журналының № 17 санында Г.А. Шотанованың Е.М. Ужкенов, К.В. Джумагалиевамен бірлескен түрде жазылған «Степная элита казахов Младшего жуза в период вассалитета: новые подходы и проблемы переосмысления» [3] атты мақаласындағы көзқарастарына ерекше назар аударылды.

Мәселені кешенді зерделеу үшін тарих ғылымындағы тарихилық және шынайылық жалпы методологиялық қағидаларымен қатар тарихи жүйелеу, тарихи-салыстырмалы, ретроспективті әдістеріқолданылды.

Талқылау. Ханның өмірбаянынан қысқаша мәлімет келтіретін болсақ, Әбілқайыр хан (1693-1748) – төре тұқымынан шыққан, қазақ сұлтандарының кіші буыны – Өсектің ұрпағы, Шыңғысхан-ның он бесінші ұрпағы, Кіші жүздің ханы [4,384].

Әбілқайыр-Мұхаммед-Ғази-бахадур хан аса танымал емес сұлтандық әулеттен шыққан. XVI ғ. ортасынан бастап-XVIII ғ. басына дейін тарихи кезеңде Қазақстанда жоғары билік мұрагерлігінің белгілі бір дәстүрі қалыптасты. Ол бойынша хан атағынадәстүрлі түрде басым артықшылыққа ие болған Жошы ұрпағының бір тармағы, қазақ хандығының негізін қалаушы Жәнібектің төртінші ұлы

және беделді қазақ ханы Қасымның бауыры Жәдік сұлтанның ұрпағыеді [1,118]. Хан аса белгілі емес сұлтандық әулеттен шыққандықтан бұл қалыптасқан үрдісті өзгертті. Әбілқайырдың өмірінің жастық шағын қамтитын деректердің басым көпшілігі XVII-XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Ресей территориясында орын алған өрттердің салдарынан жойылды, сондықтан да ханның биографиясына қатысты ақпарат XVIII ғасырдың 40-70 жылдардағы ресейлік астаналық және провинциалдық шенеуніктерінің ретроспективті жазбаша баяндауының нәтижесінде жетті [1,119].

Кіші жүз ханыныңшығу-тегі туралы генеалогиялық мәліметтердің ең шынайы дерегі ол Әбілқайырдың өз аузынан шыққан және оны 1748 жылы Ор бекінісінде полковник А.И. Тевкелев тарапынан жазып алынған мәліметтер болып табылады. Тевкелев орыс патшайымының тапсырмасымен «Поколенные росписи кайсацким Меньшей и Средней ордам ханам и султанам и всем фамилиям их» құжатын дайындады. Ол қазақ хандары Әбілқайыр мен Әбілмамбет, сұлтандар Батыр, Барақ және Абылайдың шежірелерін қамтыды. Әбілқайырдың айтуы бойынша оның әулеті Қазақ хандығының негізін қалаған Жәнібек ханның тоғыз ұлының бірі қазақ ханы Өсектен тарайды[1,120]. Әбілқайыр Қажы сұлтанның ортаншы ұлы. Қажыда одан басқа екі ұлы болды, үлкен ұлы Тоқтамыс сұлтан, ол Әбілқайыр таққа отырғанға дейін қайтыс болған секілді, кіші інісі Бұлқайыр сұлтан, ол да ұзақ өмір сүрмеді [1,124].

Тарихшы И.В. Ерофеева Әбілқайырдың тұлғасына байланысты орыс шенеуніктері мен тарихшыларының көзқарастарына байланысты ғылыми тұрғыдан талдау жасады. Орынбор аймағындағы патша үкіметінің жергілікті әкімшілігінің өкілдері тарапынан Әбілқайырдың саяси қызметінің басты бағыттары мен сипатына байланысты қарама-қайшы көзқарастарды тудыртты. Белгілі әкімшілер А.И. Тевкелев, И.К. Кирилов, В.Н. Татищев, В.А. Урусов және П.И. Рычков қазақ көшбасшысының орыс билігінің көмегімен даладағы хан билігінің құрылымын нығайтуға және модернизациялауға деген ұмтылысына оң көзқараспен қарады және оның ниетін орыс-қазақ қатынастарының сол кездегі кезеңінде Ресейдің аймақтағы ұзақ мерзімді саяси мүдделеріне қайшы келмейді деп санады. Бұған кереғар көзқарасты бірінші Орынбор губернаторы И.И. Неплюев ұстанды, ол Әбілқайырдың қазақ жүздеріндегі аға хан институтын күшейтудегі стратегиялық бағыты тәуелді территорияларды басқарудың ресейлік жүйесінің саяси дәстүрімен мүлдем үйлеспейді және қазақ көшбасшысының патша үкіметімен жақындасу әрекетін, сондай-ақ Орталық Азиядағы қызметін теріс бағалап, ханды «қу айлакер», «өзімшіл», «өтірікші», «пайдакүнем» деп жазды [1,11].И.И. НеплюевРесейдің ортаазиялық саясат мәселелерінде идеялық ұстанымы жағынан тым радикал еді, сонымен қатар ол Орталық Азиядағы Ресей империясының саясатын жүзеге асыруда басты тұлғалардың біріне айналуы көздеді және осы мақсатта Әбілқайырдың тұлғасын жағымсыз кейіпте ұсынып, оның қазақ жүздеріндегі жеке билігі әлсіз, оған билікке деген құмарлық, қулық, екіжүзділік тән деп көрсетті [1,12].

М.П. Вяткин, П.Е. Матвиевский, ішінара Н.Г. Аполлова мен В.А. Моисеевтен басқа XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстан тарихын зерттеумен айналысқан революцияға дейінгі және кеңестік зерттеушілер И.И. Неплюевтың Әбілқайырдың қазақ қоғамындағы саяси ұстанымының әлсіздігі, оның сыртқы саясатта және тұлғалық бойында қарама-қайшылықтары, ресей бодандығын қабылдауда жеке басының мүддесін ойлауы туралы көзқарастарын басшылыққа алды [1,13]. Жалпы айтқанда Әбілқайырдың жеке тұлғасы мен саяси қызметінің үш ғасырлық тарихнамасы оның қарсыласы И.И. Неплюевтың ойының ықпалымен дамыды. Сондықтан да ханның жеке-психологиялық күрделілігімен және қайталанбас болмысымен оның шынайы тарихи портретін жасау аса өзекті міндеті қойылды [1,13].

Орыс тарихшысы А.И. Левшин өз еңбегінде Әбілқайырдың тұлғасына ерекше көңіл бөлген. Ол үш жүздің жоңғар агрессиясына қарсы ұлт-азаттық күресінде ханның жеке үлесін ерекше атап өтіп, қазақ билеушісінің жеке потенциалына және орыс бодандылығын қабылдауға итермелеген субъективті және объективті себептеріне дұрыс баға бере білді. Бірақ ол тарихи-этнографиялық санада европентристік дүниетанымдық парадигманың өкілі болғандықтан Әбілқайыр тұлғасына байланысты бұрмаланған И.И. Неплюевтың көзқарастарымен де келісті. Әсіресе оның жеке тұлғалық бойындағы «құлық», «айлакерлік», «билікке құмарлық», т.б. субъективті анықтамалары негізге алынды. Кейінгі тарихнамада Әбілқайыр ханның тұлғасы мен басқару сипатына байланысты И.И. Неплюевтың материалдарына негізделген Левшинның берген бағасы басымдылық көрсетті [1,14].

А.Ахметов, М.Алпысбес «Әбілқайыр ханның өмірі және орынбор мұрағат құжаттарында сақталған хан өлімі туралы тарихи деректер» атты мақаласында 1736 жылы Ордаға келген ағылшын

суретшісі Джон Кэстльдің Әбілқайырдың тұлғасын сипаттағаны жөнінде үзіндісін келтіреді: «Әбілқайыр хан – зор денелі, сымбатты, аққұба жүзі қызыл шырайлы, түсі жылы кісі, қайратқұш иесі болғанын айтады. Сонымен қатар олар Әбілқайыр ханның халық жасақтарының соғысу қабілетін көтергендігін ерекше атап өтеді [4,384].

XVIII ғасырдың бірінші жартысы Ресей империясының сыртқы саясатында жаңа векторының қалыптасуының маңызды кезеңі болды. І Петр Батысқа одан әрі жылжу жетекші европалық мемлекеттердің шиеленіс жағдайына байланысты қиындайтынын түсініп, империяны кеңейтудің перспективті бағыты ретінде Шығысты таңдайды. Бұл таңдаудың негізінде бірқатар себептер туындады:

– көне заманнан бері Мавереннахрмен сауда жасаған орыс көпестерінің сауда мүдделерін қамтамасыз ету;

– өсіп келе жатқан империяның оңтүстік және шығыс шекараларының қауіпсіздігін қамтамасыз ету;

– шекаралас мемлекеттермен және оңтүстік-шығыс фронтир халықтарымен достық және одақтас қатынастарды дипломатиялық рәсімдеу.

Бұл өз кезегінде ежелден бері естіп жүрген кең ауқымды қырғыз-қайсақ ордасын Ресей бодандығына алудағы тиімді әрекетін жүзеге асыруға ықпал етуі керек еді [5,193].

Бұл кезеңде Далада да жағдай күрделі еді. Бір жағынан, оңтүстікте Бұқар, Қоқанд билеушілерімен қатынас шиеленісті, ал шығыста жоңғар шапқыншылығы үдей түсті, солтүстік-батыста болса Ресей билеушілерінің әскери қызметінде болған еділ қалмақтар, башқұрттар, мишарлар тұрақты түрде шабуылдарын жасады. Екінші жағынан, Әбілқайыр мен жергілікті старшиндар арасындағы жүз ішіндегі күрес шиеленісті. Старшиндар ханның жалғыз билеуші болуына және ұрпақтарына тақ мұрагерлігін қамтамасыз етуге деген ұмтылысын қолдамады. Американдық тарихшысы М.Ходорковскийдің пікірінше сол кездегі қалыптасқан жағдайда орыс-қазақ жақындасуы сөзсіз болар еді. Орыс-қазақтардың жақындасуының жолсерігі дипломат, Жайық, Еділ маңындағы көшпелі халықтармен байланыс тәжірибесі бар дипломат А.И.Тевкелев болды [5,193].

Қазақстанның Ресей империясының саяси-құқықтық кеңістігіне интеграция процесі 1731 жылы басталды. Дәл сол кезде ресей дипломаты А.И. Тевкелевтың қазақ басқарушы элитасының өкілдерімен ұзақ және күрделі келіссөздерінен кейін Кіші жүз ханы Әбілқайыр патшайым Анна Иоанновнадан халқымен бірге орыс бодандылығына қабылдау грамотасын алып, сенім антын берді [6,23].

Ресей бодандылығы жөнінде келіссөздер кезеңіндегі оқиғалар жақсы зерттелген. 1971 жылы В.Я. Басин Әбілқайыр ханның себептерін сипаттай отырып, қазақтардың орыс протекторатын қабылдау арқылыол Жоңғарияға қарсы күшті Ресейге сүйенуге, онымен сауда-саттықты кеңейтуге, Еділ мен Жайық арасындағы жайылым жерлерді пайдалану құқығына кол жеткізугеүміттенді, яғни бұл тиімді қолдаушы сюзеренді іздестіруде өзекті болды деп көрсетті.1981 жылы В.Я. Басин Б.С. Сулейменовпен соавторлықта қазақ қоғамының ең көреген бөлігі, атап айтқанда, Кіші жүз ханы Әбілқайыр басқарған «хан партиясы» өлке үшін қиын ішкі және сыртқы саяси жағдайдан шығудың бірден-бір жолын Ресей бодандығын қабылдаудан көрді деп жазды. Бірақ Әбілқайырдың орыс бодандылығын қабылдауға итермелеген уәждер мен себептер әлі күнге дейін ашық болып табылады. Бірқатар дереккөздер мен ғылыми әдебиеттерде көрсетілген жоңғар шапқыншылығының жаңа қауіп тек ішінара деп санауға болады, өйткені Анырақай шайқасы жоңғарлардың күштерін айтарлықтай бұзды және жеңістен кейін бірден Ресей протекторатына жүгіну барлық қазақ әскерінің бас қолбасшысы үшін күмәнді болып көрінеді.1740 жылдары протекторатты қабылданғаннан кейін оқиғалардың барысы қазақтар мен жоңғарлардың арасында бірқатар шайқастардың өткенін және жоңғарларды мәңгілік жаулардың жаңа мәртебесі тоқтатпағанын, сондай-ақ Ресей үкіметі өзінің жаңа субъектілеріне әскери қолдау жасамай, тек бірқатар дипломатиялық шаралармен шектелгенін көрсетеді. Шын мәнінде, деректерде көрсетілген басты себеп «жоңғар қауіп» 1740 жылдардың соңы мен 1750 жылдардың басында жоңғарлардың күштердің бір бөлігін Цин империясына қарсы ұстауға мәжбүр болғанын пайдаланған қазақтардың күшімен жойылды [3,594].

Тарихшы А. Сабырханов Қазақстанның Ресейге қосылу тарихын зерттеуге арналған еңбегінде қазақ жерлерінің Ресей құрамына кіруі қазақ халқының әлеуметтік-мәдени, экономикалық мүдделеріне сәйкес келді деп көрсетті [7,602].

2022 жылы «Bylye Gody» журналының № 17 санында Г.А. Шотанованың Е.М. Ужкенов, К.В. Джумагалиевамен бірлескен түрде жазылған «Степная элита казахов Младшего жуза в период

вассалитета: новые подходы и проблемы переосмысления» атты мақаласы жарық көрді. Авторлар XVIII – XIX ғ. басындағы орыс-қазақ қатынастарының қалыптасу процесіне, қазақ даласындағы Әбілқайырдың шешуші позициясына, оның орыс бодандылығын қабылдауға байланысты тарихи көзқарастарға, т.б. мәселелерге терең талдау жасаған. Әбілқайыр ханның орыс протекторатын қабылдауы қазақ халқының мемлекеттілігін жоғалтуының шешуші оқиғасы болды. Кеңестік тарихнамада бұл оқиға негізінен егемендікке ғана емес, тіпті қазақ елінің аман қалуына да қауіп төндіретін жоңғар қауіпімен түсіндірілді. Алайда, тарихи фактілерді салыстыра келе, бұл болжам біртүрлі болып көрінеді, өйткені соның қарсаңында ғана жоңғар әскерлеріне тойтарыс беруде ірі жеңістерге жете білді (1728 жылы, 1729 жылдың желтоқсаны, 1730 ж. қаңтары). Бұл сәтте протектораттың қабылдануының басты себебі ретінде жоңғар қауіпі уақытша жойылды.

Әбілқайыр ханның Ресей империясына мойынсыну арқылы және оның қолдауымен қазақ даласында аға хан болуға ұмтылысы туралы пікір қазақ қоғамының шындығынан біршама бейхабарлықты немесе оны үстіртін қабылдауын сипаттайды. XVIII-XIX ғ. Басында қазақ даласы Ресей протекторатының қол астында болды. Оқиғалардың өрбуі бойынша қазақ билеушілері сыртқы қауіптерге қарсы күресте стратегиялық серіктес ретінде Ресей тәжіне бет бұрды. Дала билеуші элитасының ниеті одан әрі егемендік пен олардың салыстырмалы тәуелсіздігін сақтауды қамтыды. Ол кезде бұл Кіші жүз билеушісі Әбілқайырдың салмақты, өте тәуекелшіл саяси бағыты болды. Әрине бұл орыс-қазақ дипломатиялық қарым-қатынастарын нығайтты және екі жақты ынтымақтастықта сыртқы шығыс қауіпін көрсетті. Алайда бұл оқиғадан қазақ даласын стратегиялық маңызды географиялық объект ретінде өзінің жер қорын молайту және Орталық Азия мен Шығыс пен сауда-экономикалық байланысының қауіпсіздігін қалыптастырудан империя ұтты [3, 590-591]. Қолда бар деректердің барлығы дерлік XVIII ғасыр кезеңін салыстырмалы түрде қазақ элитасының тәуелсіздігін көрсете отырып, Ресейдің көбінесе дипломатиялық жолдар арқылы қазақ даласына ықпалын күшейту әрекеттер кезеңі ретінде сипаттайды [3,592].

Әбілқайырдың есімі геосаяси кеңістікте аға хан титулымен байланысты болды. Аға ханның беделі ең әуелі сыртқы саяси мәселелерді шешуде үлкен мүмкіндіктер берді және де қазақ мемлекеттілігінің символы болды. 1748 жылы Әбілқайыр хан қайтыс болғаннан кейін қазақ қоғамында аға хан титулы өмір сүруін тоқтатты [3,597].

Әбілқайырдың ролін XVIII ғасырдағы қазақ-орыс қатынастарында қарастыра отырып, сол кезеңдегі қалыптасқан сыртқы саяси ахуалға тәуелділікті негізге алу керек. Ханның ойлары әр деректе әртүрлі сипатталады. Мысалыға, орыс зерттеушілерінің бірі Әбілқайырдың Ресейге қосылудағы мақсаты ол оның саясаткер ретіндегі прагматизмнің ұйғаруы болды, хан 1720 жылдардан бері қазақтарды қинаған жоңғарларға және Хиуа хандығын басып алған парсы шахы Нәдирге қарсы Ресейдің әскери қуатын пайдалануды көздеді деп көрсетті. Әбілқайыр Хиуа хандығының тағына ұлын Нұралыны отырғызбақшы еді. Ресей арқылы ол Қазақ Даласындағы хан билігін нығайтуды жоспарлады. Алайда орыс басқарушы элитасының саясаты кереғар болды. Патша сарайы бұл мәселеде барлық өкілеттілікті Орынбор басқарушыларына берді. Патшайымның елшісі А.И. Тевкелев далада хан билігін нығайтуда Әбілқайырды қолдады, ал И.И. Неплюев болса Әбілқайыр секілді еркін билеушінің қолындағы күшті хан билігі Ресейдің мемлекеттік мүддесіне сай келмейді, ол марионетка тәрізді бола алмайды деген көзқарасты ұстанды [3,598].

XVIII ғасырдың кейігі 30-жылдардағы Қазақ хандықтарының Ресей империясымен, Хиуамен, Башкириямен және қарақалпақтармен тығыз байланыстары Әбілқайырдың есімімен байланысты еді [3,596]. Әбілқайырдың өз заманындағы басқа әскер басшыларынан айырмашылығы ол бірнеше майданда қатар соғысуы. Хан Еділ қалмақтарымен, башқұрттармен, Жайық орыс казактарымен, жоңғарлармен, сондай-ақ Хиуа хандығымен күш сынасты [8,27].

2014 жылы И.В. Ерофееваның басшылығымен жарық көрген «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты» екітомдық жинағына Әбілқайыр ханның эпистолярлық мұрасы енген. Жинақтағы Әбілқайырдың эпистолярлық мұрасы 144 хаттан тұрады. Хаттар келесі адресаттарға жолданды: I Петр патшаға, патшайым Анна Иоанновнаға, патшайым Елизавета Петровнаға, парсы шахы Надирге, қалмақ ханы Аюканың жесірі Дарма-Бала ханшаға, Қалмақ хандығының наменгері Дондук-Дашиға, Сыртқы істер коллегиясының аудармашысы, полковник, бригадир А.И. Тевкелевке, Орынбор комиссиясының басшысы, құпия кеңесші, Астрахань губернаторының құпия кеңесшісі В.Н. Татищевке, Орынбор комиссиясының басшысы құпия кеңесші И.И. Неплюевке, Орск бекінісінің коменданты полковник В.Г. Пальчиковқа, т.б. Әбілқайыр ханның хаттарының басты адресаттары

патшайым Анна Иоанновна, патшайым Елизавета Петровна, А.И. Тевкелев, В.Н. Татищев, И.И. Неплюев, В.Г. Пальчиков еді.

Тарихшылар қауымын Әбілқайырға байланысты деректер кеңестік және посткеңестік кезеңде де қызықтырғаны белгілі. Әсіресе Әбілқайыр ханның 1730 жылы патшайым Анна Иоанновнаға жолданған хатына байланысты әртүрлі пікірлер қалыптасты. 2004 жылы Абай журналының № 2 санында тарихшы Амантай Исинның «Әбілқайыр ханның хатын қалай оқыған дұрыс» атты мақаласы жарық көрді [2, 41-44]. А.Исин Әбілқайырдың хаты бұрмаланғанына байланысты терең ғылыми талдауын жасады.

Тарихшы Амантай Исин XVIII ғасырдағы қазақ хандары Әбілқайыр, Сәмеке, Әбілмәмбет, Абылай болсын Ресеймен хат алмасқанда белгілі бір шектен шықпаған, ұлы Абай айтпақшы, «әсіре арланбаған» деп көрсетеді. Дала билеушілерінің түпнұсқада сақталған хаттарынан осыны анық байқауға болады. Керісінше, империяда далалықтар атынан жасалған құжаттарда немесе сол үлгілерге сәйкес хан хаттарының ресми аудармаларында Ресейге артық жалбарыну, төменшіктеу, құлдану сияқты белгілер кездеседі [2, 41].

Қазақстан мен Ресейдің XVIII ғасырдағы қарым-қатынастары кеңес заманында қарастырылғанда Қазақстанды ашық жаулап алудан Қазақстанның Ресейге өз еркімен қосылды дегенге дейін бірнеше ресми тұжырымдар ауыстырылды. Әбілқайыр ханның 1730 жылы Ресей патшасына жіберген хатының түпнұсқадағы мәтінінің 1960 жылы жарық көріп, кейін қайта басылды. Жинақ құрастырушысы М.Г.Масевичтің кіріспе мақаласында қазақ кеңсе тілінде жазылған құжаттарды аударған Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл және әдебиет институтының ғылыми қызметкері Р.М.Пейгумбари деп көрсетілген. Зерттеушілер қолданып жүрген осы аударманы түпнұсқа мәтінімен салыстырса, қате аударылған, аударылмай қалған, мазмұны өзгерген және қосып жіберілген сөздер тізбегі шығады. Кіші жүз ханы алдына келген Алдарбайдың «елші тілегені» – «требовал посланника», «Орал ештегі башқұрт халайықы» деген тіркестегі «естек» сөзі мүлде ұғылмай, «башкирский народ, который находится за Уралом» деп қате аударылған. Қызғылықты, жазба құжаттарда сирек кездесетін қазақи тарихи ұғым «қырық сан қазақ» атауы «многочисленный казахский народ» деген долбарлы қолданыспен өзгертілген. Қате аударылған, өзгертілген немесе аударылмаған сөздерден тыс ресми аударма салқынын тигізген, хаттың өзінде жоқ, белгілі саяси мақсат үшін қосып жіберген сөздерді табуға да болады [2, 42].

Әбілқайыр ханның 1730 жылғы хаты (түпнұсқа) ресми аудармаға арқа сүйеген, 1960 жылғы басылымдағы орыс мәтінінің келтірсек ол келесідей мазмұнда болды: 8 сентября 1730 г. Послание в Петербург ее величеству. Величайшей, благородной, богатой и умной обладательнице многих земель, ее величеству государыне императрице ежедневно, ежемесячно и ежегодно желаем божией милостью благополучногосударствования. Наше заявление Вашему величеству состоит в том, что с подданным Вам башкирским народом, который находится за Уралом, у нас близких отношений не было. Желая быть совершенно подвластным Вашему величеству, я посылаю своего посланника вместе с Вашим подданным Алдарбаем. Этот Алдарбай требовал посланника от нас к Вашему величеству, и поэтому мы, Абулхаир-хан с подвластным мне многочисленным казахским народом Среднего и Малого жузов, все преклоняемся перед Вами, являемся Вашими слугами и все вместе в простом народом желаем Вашего покровительства и ожидаем Вашей помощи, чтобы с подданным Вам башкирским народом, находящимся за Уралом, жить в согласии. Желаем Вам всякого благополучия и будем Вашими подданными. (Передали): Сеиткул. Главный посланник Куттумбет с товарищами.

Мәтіндегімына сөздер түпнұсқада жоқ немесе мағынасы өзгертіліп берілген: благородной, умной, божией милостью, который находится за Уралом, близких отношений, требовал, многочисленным, являемся Вашими слугами, и все вместе в простом народом желаем Вашего покровительства и ожидаем Вашей помощи, находящимся за Уралом, Желаем Вам всякого благополучия и будем Вашими подданными.

Ғалым А.Исин мақаласында бұл хаттың жаңа аудармасын ұсынды: Величия и милости высокой, государства превыше, правящей [всеми] землями ее величеству белой великой императрице обращаемся с обыденным намерением. Изю дня в день, из месяца в месяц, из года в год государство [Ваше] да пребывает в здравии и приумножается. Наше заявление Вашему величеству следующее. С народом Вашего величества уральскими ештек-башкортами меж нами нет согласия. Теперь, желая получить под покровом Вашего императорского величества защиту и спокойствие, посылаю, присоединив клесной дороги уральскому ештеку подданному Вашему Алдарбаю, своего посла.

Поскольку этот Алдарбай просил посла к Вашему императорскому величию, мы, Абулхаир-хан, сорок санов казахов, Средний и Младший жузы со всеми подвластными мне караша склоняем голову. Ярлык: с Вашими слугами уральскими ештеками хотим достичь согласия. С Вашим ярлыком да будем в согласии. Посланный посол Сеиткул во главе с Кутлыметом с товарищи [2, 42].

А.Исин жалған намыс қысып, дала билеушілері жазған хаттардың ресми аудармаларында қол жүгіртіп, басы артық, бағынышты сөздерді қосып жіберу – Мәскеу мемлекеті кеңсе қызметі қалыптастырып, Ресей империясы үдетіп жіберген әдет деп көрсетті. Оған кейбір жылдардағы кеңес заманындағы ұлы халықты аға тұтқан құлшыныстың қосылғаны де бар.

Орыс шекаралық әкімшілігінің өкілдері, тарихшылар П.И. Рычков пен А.И. Левшин Әбілқайыр тарапынан міндеткерліктерге назар аударып, оны келесі түрде жеткізді:

1. «өз ордасы жеріне іргелес» орыс шекараларының қауіпсіздігін күзету;
2. сауда керуендерін қорғау және оларды қазақ даласы арқылы алып өту;
3. қажет жағдайда башқұрт, қалмақ сияқты әскер беру;
4. алым немесе аңтерісімен ясақ төлеу [9, 124].

Әбілқайырдың антындағы міндеттер 5 бапта көрініс тапты: 1. Патшайым Анна Иоанновнаға және оның мұрагерлеріне адал болу; 2. Өз әскерлерін Ресей империясының әскери істеріне қатыстыруға жіберу; 3. басқа ресей бодандарына шабуылдардан бас тарту; 4. Қазақ даласы арқылы өтетін орыс көпестеріне шабуыл жасамау, керісінше олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету; 5. Тұтқынға алынған барлық орыстардың қол астына кіретін азаматтарын қайтару [6, 30].

Әбілқайыр ханның хаттарынан оның бойындағы тік мінезділік, өжеттілік, қайсарлық секілді қасиеттеріне ие болғандығы байқалады. Мысалыға, 1737 жылдың 25 маусымында ол құпия кеңесші В.Н. Татищев пен полковник А.И. Тевкелевке хат жолдайды. Сол хаттан жоғарыдағы айтылған қасиеттеріне көз жеткізуге болатын үзінді келтірейік: «Господам генералу и мурзе многое челобитье, после того объявляю. Я, Абулхаир-хан, по слову мурзину в Ылицком займище жил три месяца для пользы государственной, понеже е.и.в. – всероссийская государыня, а я хотя и мусульманского народа был царем, однако по словам мурзы, е.и.в. любя и меньшим братом себя признавая и услугу свою показуя, на острове реки Яика жил три месяца. И ныне, чтоб и государыня, по твоим же словам, на острове же Волги-реки хотя бы три ночи ночевала, то б я благодарен был» [10, 117]. Хатта Ресей патшайымы Әбілқайыр хан секілді үш ай бойы бір аралда өмір сүре алады ма деген пікірін білдіруі ол оның батылдық іс-әрекеті деп бағалауға болады.

1747 жылдың 20 мамырында Әбілқайыр хан патшайым Елизавета Петровнаға хат жібереді. Бұл жолданған хат жинаққа № 144 болып тіркелген. Хан хаттың басында патшайымға деген шексіз құрмет сөздерімен бастайды: «Всепресветлейшая державнейшая великая государыня императрица Елисавет Петровна, самодержица всероссийская. Вашего императорского величества Киргиз-кайсацкой орды всеподданой Абулхаир-хан всеподданейше и рабски доношу, что при здравии в.и.в. такую надежду имею, что как на превысокую гору и на крепкую булатную стену. Великощасливая государыня, плачущих от слез избавляющая, падших возставляющая, рыдающих утешающая и мне, нижайшему, во всяких прозьбах воздавляющая, напредь сего, прошение мое воздав, в знатной сан меня определила, что по высочайшей в.и.в. милости даже до затмения света не отменю. Причем, желая в.и.в. многолетнего здравия и без сумнения уповаю на высочайшую милость, я киргиз-кайсацкого народа Абулхаир-хан, всенижайше и рабски прошу признавать меня, нижайшего, правосердечным и, по возможности моей, в начале богу единому и в.и.в. рано или поздно служащим рабом» [10, 191]. Одан әрі хатта Әбілқайыр хан Елизавета Петровнадан келесі үш өтінішін қарастыруды сұранады: ұлы Қожахметты елге қайтарып жіберу; ханның ұйғарымымен ордадағы алаяқтардың ісін қарастыру, оларды ұстау, босату; соңғы жылдары ханға мейірім мен сыйдың көрсетілмеуі. Хаттың соңында Әбілқайыр хан өзінің беделінің өзгелерден төмендеп бара жатқандығына өкінішін білдіріп, оны хат арқылы жеткізеді: «Абулмамед-солтан, Барак-солтан, верхние калмыки выше нас почитаются, а я уже ниже их нахожуся, а сначала так не бывало» [10, 192].

Жинаққа енген Әбілқайыр ханға тиесілі соңғы хат ол 1748 жылдың 26 тамызында бригадир А.И. Тевкелевке арналады. Тевкелевке жолданған бұл хаты Әбілқайыр ханның өміріндегі ең соңғы хаты болып табылады. Әбілқайыр хатты өзінің өлер шағында көзі тірісінде жаздыртады. Хатта ол өзін, оның отбасын қорғауын және оның өліміне кінәлі Барак сұлтаннан кек алуын өтінеді. Оған хаттағы келесі сөздер дәлел: «От всемилостивейшей и великой государыни обороны прошу». Одан әрі хат тікелей А.И. Тевкелевке баяндалады: «Высокоблагородному и почтенному, истинному древнему и

сердечному приятелю моему г-ну бригадиру Кутлумухаммет-мурзе Тевкелеву объявляю. Обещали вы меня содержать на сем свете без всякой печали, токмо я опечален остался. Дай боже нам отныне видеться уже на том свете. Последние мои речи: исповедую бога, быти единого, и посланника ег оза истинного, вручаю вас богу. Ежели желаете меня удовольствовать, то прошу, по обещанию вашему, погибели моей просто не оставит, ибо мои обещания с вами неразрывно остались. Имеющихся у вас Айчувак-салтана и знатных алчинских биев детей прошу в печаль не допускать и содержать их во всяком довольствии и фамилию мою вечно бес призрения не оставит. Прошу, взяв алчинских биев Кидаю, Алхуджая, Худжаная к себе, и сообщая с моими детьми Средней орды Барак-салтана с прочими неприятелями моими искоренить и тем приятелей моих обрадовать. Оное ежели вы не учините и детям моим не возвратите, то иному учинить некому и буду на вас зат о на том свете жаловаться. Сию мою погибель паки прошу без отмщения не оставит». Сонымен қатар хан хатында 10 зеңбірекпен бірге 3000 адам, оның ішінде 1000 орыс, 1000 қалмақ, 1000 башқұртты жіберуді, оларды ханға жанашыр алшын руының адамдарымен бірлесе отырып, әрекет етіп хан ұлысына барып оның үйін қорғауын және Орта жүзден кегін қайтаруын сұранады [10, 207].

Әбілқайырдың Барак сұлтанның қолынан қаза болуына байланысты екі түрлі көзқарасты кездестіруге болады. Бірінші, Барак Әбілқайырдың басын шапты және екінші нұсқа бойынша сұлтан ханның жүрегінің тұсынан жаралатып, ол бірнеше күннен кейін қайтыс болады. Осыған байланысты мәліметтерге шолу жасасақ.

«Вестник Оренбургского государственного педагогического университета» басылымының 2021 жылғы № 1 санында ғалым С.Джунджузовтың «Оренбургский губернатор И.И. Неплюев и российская политика умиротворения казахской знати после смерти хана Абулхаира (1748-1750 гг.)» атты көлемді мақаласы жарық көрді. Автор мақаласында Орынбор губернаторы И.И. Неплюевтың 1748 жылы Барак сұлтанмен өткен тең емес шайқаста Әбілқайырдың өлімін анықтау себептерін қарастырған. С.В. Джунджузов Әбілқайырдың өліміне байланысты Орынбор облыстық архивінен алынған құжаттардан мәліметтерді келтіреді. И.И. Неплюев хан тағына сенімді үміткерді қолдау әрекетеріне өтуге дейін ең әуелі қазақ көштеріндегі Әбілқайырдың өлімінің саяси себептерін анықтауды ұйғарды. Ол үшін губернатор Сыртқы істер коллегиясының нұсқаулығын күтпей-ақ 29 тамызда Орта жүздің танымал батыры Жәнібек тарханға қазақ уряднигі Федор Найденовты жіберді. Бір айдан соң Найденов Жәнібек тарханның хатымен және өзінің есебімен Орыборға қайтып оралды. Жинақталған мәліметтер бойынша Әбілқайыр хан Баракпен қақтығысқа дейін екі күн бұрын Ұлы жүздің жалайырларымен көшіп-қонып жүрген қарақалпақтарды тонады. Ол қарақалпақтар Әбілқайыр келгенге дейін Барак сұлтан тарапынан басып алынып, соның қол астында болды. Барак сонымен қатар Әбілқайырдың басқа да іс-әрекетіне наразы еді. Өткен қыста Әбілқайырдың жауынгерлері Барак сұлтанның қызына құда түскен Хиуа ханы Қайып ханның сый-сияпаты үш түйеге жүктелген үлкен емес керуенін тонады. Найденовтың айтуы бойынша Әбілқайыр мен Барак арасындағы шайқас Торғай мен Ұлысақ өзендерінің арасындағы жерде өтті. Барақтың әскері сандық жағынан басым болды. Әбілқайыр хан қоршауға алынды, оның әскері шайқастан жалтарып кетті. Барак сұлтанның ұлы Шығай найзамен ханды аттан құлап түсірді, ал Барак жараланған Әбілқайырға жүгіріп келіп, оның басын қылышпен шауып өлтірді [11, 114-115].

Тарих ғылымдарының докторы Мурат Абдиров Әбілқайыр 1748 жылдың тамызында кездейсоқ қақтығыс кезінде өзінің қас жауы Барак сұлтанның қолынан жараланып, бірнеше күннен кейін қайтыс болды деп жазды. Жан тапсырар алдында хан оның өлімін салдарсыз қалдырмауын өтінді, өйткені кісі өлтірушілер тағы да қырғыз-қайсақ ордасын күйретуін бастайды деп айтқан [12]. И.В. Ерофееваның жинағында келтірілген Әбілқайырдың өлер шағындағы бригадир А.И. Тевкелевке соңғы жолдаған хатын негізге алатын болсақ, онда ғалым М.Абдировтың ханның өліміне байланысты жазған мәліметі шындыққа жанасады, ал қазақ уряднигі Федор Найденовтың Орынбор губернаторы И.И. Неплюевке Әбілқайырдың өлімі туралы айтқан сөздері бұрмаланған және күмән туғызатын секілді.

Орынбор губернаторы И.И. Неплюев Әбілқайырдың өлімін қазақ жүздеріне орыс протекторатының күшеюі үшін қолайлы сәт деп қарастырды. Губернатор заңды деңгейде әкеден ұлға мұрагерлік құқығын ескере отырып, ханды старшиналар жиналысы сайлайтындай тәртіп құруды ұсынды, бірақ ханды түпкілікті бекіту Ресей монархтарының еркімен анықталу керек еді [11, 114].

Қорытынды. Қазақ тарихында ерекше орындалатын Әбілқайырдың тұлғасы көптеген тарихшылардың зерттеу объектісіне айналды. Әбілқайырдың 1730 жылы патшайым Анна Иоановнаға жолданған хатына байланысты ғалымдар тарапынан әртүрлі көзқарастар, пікірлерді туындатты. И.В. Ерофееваның екітомдық жинағына енген ханның эпистолярлық мұрасы зерттеушілер үшін құнды

дерек көзі болып табылады. Ол хаттар Әбілқайырдың тұлғасын, болмысын, елді басқарудағы саясатын, сыртқы саясатта ұстанған бағытын, қазақ-орыс қатынастарының дамуын, т.б. мәселелерді ашу ісінде ғылыми тұрғыдан үлкен септігін тигізеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Ерофеева И. В. Хан Абулхайр: полководец, правитель, политик. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. - Алматы: Дайк-Пресс, 2007. - 456 с. + 28 с. вклейка., 3 б.
2. Исин А. Әбілқайыр ханның хатын қалай оқыған дұрыс // Абай журналы, 2001, № 2, 41-44 бб.
3. Шотанова Г.А., Ужкенов Е.М., Джумагалиева К.В. Степная элита казахов Младшего жуза в период вассалитета: новые подходы и проблемы переосмысления // *Bylye Gody*. 2022. 17(2). – С 590-603.
4. Ахметов А., Алпысбес М. Әбілқайыр ханның өмірі және Орынбор мұрағат құжаттарында сақталған хан өлімі туралы тарихи деректер // *Global Science and Innovations 2020. Proceedings – Tashkent: Eurasian Center of Innovative Development «DARA», 2020. – P. 384-388.*
5. Вовк И.В., Шебалин И.А. "Присяга" и "подданство" в политической практике казахской элиты в 30-40-е гг. XVIII в / И.В. Вовк, И.А. Шебалин // *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*. – 2016. – № 1(105). – С. 193-197.
6. Почекаев Р. Губернаторы и ханы. Личностный фактор правовой политики Российской империи в Центральной Азии XVIII – начало XX в. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2017, – С 384.
7. Zhangalieyev U. K., Musabalina G. T., Abenova G. A., Adilbaeva A. S., Kariyeva T. A. The policy of tsarism in Kazakhstan in the XVIII - XIX centuries: consequences of its impact on traditional Kazakh society // *Palarch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology* 17(3) (2020), 1-20. ISSN 1567-214X. 20 pages + 13 figures, 3 tables + 4 frames.
8. Турашбекова Д.А. Кіші жуз ханы Әбілқайырдың мемлекет қайраткері ретіндегі қызметі. Государственная деятельность хана Младшего жуза Абулхайра // *Вестник КазНУ. Серия Юридическая, [S.l.], v. 70, n. 2, feb. 2016. ISSN 2617-8362. Доступно на: <<https://bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/article/view/216>>. Дата доступа: 09 sep. 2022*
9. Избасарова Г. Б. Историография проблемы инкорпорации Младшего жуза казахов в состав Российской Империи (дореволюционный период) / Г.Б. Избасарова // *Самарский научный вестник*. – 2016. – № 4(17). – С. 122-126.
10. Ерофеева И.В. «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов. Сборник исторических документов в двух томах. Том I. Письма казахских правителей. 1675-1780 гг. Алматы, Абди, 2014
11. Джунджузов С.В. Оренбургский губернатор И.И. Неплюев и российская политика умиротворения казахской знати после смерти хана Абулхайра (1748—1750 гг.) // *Вестник Оренбургского государственного педагогического университета*. 2021, № 1. 113-123 с.
12. Абдиров М. 270 лет назад был убит хан Абулхайр – инициатор присоединения Казахстана к России [Электронный ресурс] / <https://camonitor.kz/31535-270-let-nazad-byl-ubit-han-abulhair-iniciator-prisoedineniya-kazahstana-k-rossii.html>

References:

1. Erofeeva I. V. Khan Abulkhair: polkovodets, pravitel, politik [Khan Abulkhayir: commander, ruler, politician]. Izd. 3-e, ispravlennoe i dopolnennoe. - Almaty: Daik-Press, 2007. - 456 s. + 28 s. vkleika., 3 b. [in Russian].
2. Issin A. Äbilqaiyrkhannyñkhatynqalαιοqyğandürys [How to read Abulkhayir Khan's letter] // *Abay*, 2001, No. 2, p. 41-44. [in Kazakh].
3. Shotanova G.A., Uzhkenov E.M., Dzhumagaliyeva K.V. Stepnaia elita kazakhov Mladshego zhuza v period vassaliteta: novye podkhody i problemy pereosmysleniia [The Steppe Elite of the Kazakhs of the Junior Horde in the Period of Vassalage: New Approaches and Problems of Rethinking] // *Bylye Gody*. 2022. 17(2). 590-603 s. [in Russian].
4. Akhmetov A., Alpyshbes M. Äbilqaiyr khannyñömiri zhäne Orynbor mürağat qūzhattarynda saqtalğan khan ölimi turaly tarikhi derekter [Short biography of Abulkhair and information about khan's death on materials of the Orenburg state archive] // *Global Science and Innovations 2020. Proceedings – Tashkent: Eurasian Center of Innovative Development «DARA», 2020. – P. 384-388. [in Kazakh].*

5. Vovk I.V., Shebalin I.A. "Prisiaga" i "poddanstvo" v politicheskoi praktike kazakhskoi elity v 30-40-e gg. XVIII v. ["Oath" and "allegiance" in the political practice of the Kazakh elite in the 30-40s of the XVIII century] / I. V. Vovk, I. A. Shebalin // *Izvestiia Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*. – 2016. – № 1(105). – S. 193-197. [in Russian].

6. Pochekaev R. *Gubernatory i khany. Lichnostnyi faktor pravovoi politiki Rossiiskoi imperii v Tsentralnoi Azii XVIII — nachalo XX v.* [Governors and Khans. The personal factor of the legal policy of the Russian Empire in Central Asia XVIII — early XX century] M.: Izd. dom Vysshei shkoly ekonomiki, 2017, 384 s. [in Russian].

7. Zhangalieyev U. K., Musabalina G. T., Abenova G. A., Adilbaeva A. S., Kariyeva T. A. *The policy of tsarism in Kazakhstan in the XVIII - XIX centuries: consequences of its impact on traditional Kazakh society // Palarch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology 17(3) (2020), 1-20. ISSN 1567-214X. 20 pages + 13 figures, 3 tables + 4 frames.*

8. Turashbekova D.A. *Kishi zhüz khany Äbilqaiyrdyñ memleket qairatkeri retindegi qyzmeti [The state activity Little horde khan Abulhair]* // *Vestnik KazNU. Serii Iuridicheskaiia, [S.l.]*, v. 70, n. 2, feb. 2016. ISSN 2617-8362. Dostupnna: <<https://bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/article/view/216>>. Data dostupa: 09 sep. 2022 [in Kazakh].

9. Izbasarova G. B. *Istoriografiia problemy inkorporatsii Mladshego zhuza kazakhov v sostav Rossiiskoi Imperii (dorevoliutsionnyi period) [Historiography of the problem of incorporation of the Younger Zhuz of Kazakhs into the Russian Empire (pre-revolutionary period)]* / G. B. Izbasarova // *Samarskii nauchnyi vestnik*. – 2016. – № 4(17). – S. 122-126. [in Russian].

10. Erofeeva I.V. *«Epistoliarное nasledie kazakhskoi praviashchei elity 1675-1821 godov. Sbornik istoricheskikh dokumentov v dvukh tomakh [Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite in 1675-1821. Collection of historical documents in two volumes]. Tom I. Pisma kazakhskikh pravitelei. 1675-1780 gg.]* Almaty: Abdi, 2014 [in Russian].

11. Dzhundzhuzov S. V. *Orenburgskii gubernator I. I. Nepliyev i rossiiskaia politika umirotvoreniia kazakhskoi znati posle smerti khana Abulkhaira (1748—1750 gg.) [Orenburg Governor I. I. Nepliyev and the Russian policy of pacifying the Kazakh nobility after the death of Khan Abulhair (1748—1750)]* // *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*. 2021, № 1. 113-123 s. [in Russian].

12. Abdirov M. *270 let nazad byl ubit khan Abulhair – initsiator prisoedineniia Kazakhstana k Rossii [Khan Abulhair was killed 270 years ago - the initiator of the accession of Kazakhstan to Russia]* // Retrieved from <https://camonitor.kz/31535-270-let-nazad-by-ubit-han-abulhair-iniciator-prisoedineniya-kazakhstan-k-rossii.html>

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

УДК 32.019.51
МРНТИ 11.15.73

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.030>

Дузбаев Т.М. ^{*1}, Алияров Е.К. ²

¹Докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан, E-mail: dtusubzhan@mail.ru;

²Доктор политических наук, профессор
г. Алматы, Казахстан, E-mail: gpcenter2007@gmail.com

О ВОПРОСАХ ВЛИЯНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ИДЕОЛОГИИ
НА МАССОВУЮ ОБЩЕСТВЕННОСТЬ

Аннотация

Более 50 лет исследований политической идеологии оставили ученых с оспариваемой парадигмой. Существует два противоположных мнения касательно влияния государственной идеологии на массовую общественность. Одна сторона утверждает, что массовая общественность неидеологична. Другая сторона утверждает, что идеологическое мышление присуще обществу. Важность идеологии подчеркивается в широком спектре эмпирических исследований, как частью непосредственно влияющей на государственную политику. Государственная идеология в значительной степени влияет как на политическую элиту, так и на государственную политику. В данном исследовании автор попытался проанализировать на основе достоверных данных влияние идеологии на общество путем суммирования основных аргументов и критических замечаний современных исследований идеологии.

Влияние политической идеологии на поведение людей и их одобрение политики широко распространено, и ее влияние на их экономическое и социальное благополучие неоспоримо. Влияние политической идеологии проявляется не только в интерпретации общественных событий, но и в повседневном неполитическом поведении людей (например, в их выборе покупки потребительских товаров и прочей деятельности, связанной с потреблением).

Растущая идеологическая поляризация, наблюдаемая за последние четыре десятилетия в развитых и развивающихся странах, стимулировала множество исследований и дискуссий об идеологии в целом.

Ключевые слова: общество, политическая идеология, политическая элита, государственная политика, власть, политические институты.

Т.М. Дузбаев^{*1}, Е.К. Алияров²

¹PhD докторанты, ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан, E-mail: dtusubzhan@mail.ru

²Саяси ғылымдарының докторы, профессор,
Алматы, Қазақстан, E-mail: gpcenter2007@gmail.com

МЕМЛЕКЕТТІК ИДЕОЛОГИЯНЫҢ ҚОҒАМҒА ӘСЕРІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Саяси идеологияға қатысты 50 жылдан астам зерттеулер ғалымдарды даулы парадигмамен қалдырды. Мемлекеттік идеологияның бұқаралық қоғамға ықпалы туралы екі қарама-қайшы пікір бар. Бір жағы бұқараның идеологиялық еместігін алға тартады. Екінші тарап идеологиялық ойлаудың қоғамға тән екенін алға тартады. Идеологияның маңыздылығы мемлекеттік саясатқа тікелей әсер етудің бір бөлігі ретінде эмпирикалық зерттеулердің кең ауқымында атап өтіледі. Мемлекеттік

идеология көбінесе саяси элитаға да, мемлекеттік саясатқа да әсер етеді. Автор бұл зерттеуінде қазіргі идеологиялық зерттеулердің негізгі дәлелдері мен сын-пікірлерін жинақтау арқылы идеологияның қоғамға тигізетін әсерін нақты деректер негізінде талдауға тырысқан.

Саяси идеологияның адамдардың мінез-құлқына және олардың саясатты мақұлдауына ықпалы кең таралған және оның экономикалық және әлеуметтік әл-ауқатына ықпалы даусыз. Саяси идеологияның ықпалы әлеуметтік оқиғаларды түсіндіруде ғана емес, адамдардың күнделікті саяси емес мінез-құлқында да (мысалы, тұтыну тауарларын сатып алуды таңдауда және тұтынуға байланысты басқа да әрекеттерде) көрінеді.

Соңғы төрт онжылдықта дамыған және дамушы елдерде байқалған идеологиялық поляризация жалпы идеология туралы көптеген зерттеулер мен пікірталастарға түрткі болды.

Кілт сөздер: қоғам, саяси идеология, саяси элита, мемлекеттік саясат, билік, саяси институттар.

*T.M. Duzbaev*¹, E.K. Aliyarov²*

¹PhD student

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: dtusubzhan@mail.ru

²Doctor of Political Sciences, Professor, Almaty, Kazakhstan

E-mail: gpcenter2007@gmail.com

ABOUT THE INFLUENCE OF THE STATE IDEOLOGY ON THE MASS PUBLIC

Abstract

Over 50 years of research into political ideology has left scholars with a contested paradigm. There are two opposing opinions regarding the influence of state ideology on the mass public. One side claims that the mass public is not ideological. The other side argues that ideological thinking is inherent in society. The importance of ideology is emphasized in a wide range of empirical studies, as part of a direct impact on public policy. The state ideology largely influences both the political elite and state policy. In this study, the author tried to analyze, on the basis of reliable data, the impact of ideology on society by summarizing the main arguments and criticisms of modern studies of ideology.

The influence of political ideology on people's behavior and their approval of policies is widespread, and its influence on their economic and social well-being is undeniable. The influence of political ideology manifests itself not only in the interpretation of social events, but also in the daily non-political behavior of people (for example, in their choice of buying consumer goods and other activities related to consumption).

The growing ideological polarization seen over the past four decades in developed and developing countries has stimulated much research and discussion about ideology in general.

Keywords: society, political ideology, political elite, state policy, power, political institutions.

Введение. Концепция политической идеологии, идея о том, что политические мнения и взгляды связаны друг с другом в стройную систему, теоретизировалась в западной литературе как особенно важная для хорошо функционирующей демократии. Политически компетентные и сдержанные граждане необходимы, чтобы вносить четкий вклад в установление государственной политики. Если граждане придерживаются постоянно меняющихся и непоследовательных взглядов, лишенных какой-либо общей структуры, представителям власти становится трудно интерпретировать требования и желания избирателей. Важность идеологии дополнительно подчеркивается в широком спектре эмпирических исследований, показывающих, как идеологические структуры влияют на индивидуальное поведение. В этой работе исследуется, как идеология влияет на индивидуальные оценки кандидатов и проблемы, а также на общие философские взгляды человека [1].

Несмотря на то, что идеология занимает центральное место в традиционных версиях хрестоматийной демократии и в большом сегменте эмпирических исследований, Конверс утверждает, что общество неидеологично. Конверс утверждал, что, за исключением политической элиты и наиболее политически вовлеченных граждан, общественность характеризуется «неидеологичностью» [2]. В течение последних нескольких десятилетий эта картина неидеологизированной публики

оспаривалась другими исследователями, утверждающими, что идеология на самом деле ориентирована на среднего гражданина [3]. Но даже перед лицом этих новых свидетельств уровень идеологического мышления среди населения остается спорным.

Споры об идеологии в ее нынешнем виде непродуктивны и ошибочны. Споры об идеологическом характере публики не приносят ничего нового ученым. Эта концептуальная проблема и проблема измерения пронизывали исследования последствий идеологического мышления. Если базовое измерение идеологии ошибочно, вполне вероятно, что выводам, полученным в результате исследований как идеологического характера общества, так и последствий идеологического мышления, нельзя доверять.

Автор полагает, что наиболее эффективным решением данной проблемы состоит не в том, чтобы продолжать перефразировать нынешние аргументы о силе идеологического мышления, а в том, чтобы пересмотреть структуру дебатов. *Две основные идеи: (а) отношение общественности может быть основано на политических ценностях и принципах, а не на идеологии, и (б) что идеология неправильно концептуализируется и измеряется, поскольку она рассматривается как одномерная, а не многомерная.*

В данной обзорной статье кратко обсудим основные понятия политической идеологии. Затем рассмотрим некоторые эмпирические исследования идеологического характера американской общественности и поведенческих последствий идеологического мышления. Обсудим недавние исследования, рассматривающие альтернативные концепции и меры массовой идеологии. К ним относятся использование политических ценностей и принципов, а также многоаспектной идеологии.

Материалы и методы. Политическая идеология, изложенная авторами «Американского избирателя», состоит из набора взаимосвязанных и устойчивых убеждений, описывающих общее политическое мировоззрение человека [4]. Опираясь на результаты исследования Конверс в более общем плане рассматривал идеологию как тип системы убеждений, которая представляет собой любую конфигурацию идей или взглядов, связанных друг с другом в форме взаимозависимости. Некоторые ученые дополнительно подчеркивают общий характер идеологии. То есть идеология сообщает об общем способе, которым определенная группа или сообщество смотрит на мир и считает, что он должен быть структурирован [5].

Групповой характер идеологии часто подчеркивался в литературе по политическим наукам, причем большинство ученых рассматривали идеологию не как набор убеждений, а как мировоззрение, разделяемое многими. Традиционно лево-правое или либерально-консервативное измерение обеспечивало меру индивидуальных предпочтений в отношении изменений. Вопросы идеологии важны так как приводят к вопросам в какой степени необходимо сохранить или изменить существующие иерархические структуры? Во-вторых, предпочтение в отношении роли государства в экономике. Какова адекватная степень государственного вмешательства в экономику? Несмотря на то, что спектр левых и правых состоит из предпочтений в этих двух разных областях, исследования показывают, что для политической элиты и наиболее политически информированных и вовлеченных граждан они сильно коррелируют друг с другом, так что некоторые утверждают, что они стремятся к единому измерению. Таким образом, политическая идеология представляет собой набор взаимосвязанных убеждений, которых придерживается группа людей, что объясняет их предпочтения по отдельным политическим вопросам, которые варьируются в рамках одного измерения [6].

Обсуждение. Изучая идеологию как массовых общественных, так и политических элит, Конверс исследовал две характеристики установок в системах убеждений: центральность установок и диапазон. Он утверждал, что в системах политических взглядов некоторые взгляды более сильны, а количество политических взглядов варьируется. Конверс использовал концепцию ограничения, чтобы связать эти характеристики вместе и определить идеологическое мышление. Ограничение — это идея о том, что установки связаны и взаимозависимы, так что соблюдение одного убеждения должно сопровождаться соблюдением другого убеждения. Например, человек, который поддерживает увеличение расходов на образование, должен также выступать за увеличение расходов на пенсионное обеспечение, потому что оба взгляда указывают на либеральную веру в усиление роли социальной поддержки населения правительством. Таким образом, люди придерживаются некоторых центрально важных убеждений, которые связаны с другими установками в широкой системе.

Используя повторные измерения, сравнивающие политическую элиту с массовой общественностью, Конверс обнаружил, что подавляющее большинство населения неидеологично в своих

политических взглядах. Во-первых, он рассмотрел вопрос о том, воспринимает ли массовая общественность политику в идеологических терминах. Общественность терпит неудачу на этом высшем уровне идеологического мышления, поскольку Конверс обнаружил, что люди не упоминают идеологию в своих политических мнениях и оценках, а скорее используют социальные группы или политических кандидатов в качестве ориентира. Затем Конверс рассмотрел возможность того, что, хотя представители массовой общественности не используют идеологические термины, они могут распознавать и понимать концепции. И здесь общественность снова потерпела неудачу, поскольку большинство из них не смогли распознать идеологическую ориентацию различных кандидатов или партий.

Получив доказательства того, что общественность не смогла использовать, признать или понять идеологическое мышление, Конверс затем рассмотрел, были ли, по крайней мере, коррелированы мнения отдельных лиц таким образом, который указывал на идеологическое ограничение. И снова исследования Конверса показали на отсутствие идеологического мышления среди населения. Глядя на связь между связанными вопросами, Конверс обнаружил, что массовая общественность имеет гораздо меньшую корреляцию по сравнению с выборкой людей из политической элиты. Что еще более тревожно, мнения массовой общественности обладали очень низкой устойчивостью во времени. Хотя их партийная принадлежность была стабильной, казалось, что люди выбирали мнения почти случайно. Таким образом, для Конверса, независимо от того, как был сформулирован вопрос, последовательный и постоянный ответ заключался в том, что у подавляющего большинства масс населения отсутствовала какая-либо форма идеологической системы убеждений или мышления.

Хотя точка зрения Конверса, выраженная в «Природе систем убеждений в массовой публике», стала общепринятой в политической науке, в течение следующих нескольких десятилетий возникли три альтернативные теории, бросившие вызов идее неидеологичной публики. Одна из теорий сосредоточена на политическом контексте в Соединенных Штатах, когда Конверс проводил свое исследование. Авторы книги «Меняющийся американский избиратель» утверждают, что идеологическое мышление в обществе значительно расширилось по сравнению с рекордно низким уровнем в 1950-х годах, когда Конверс проводил свое исследование [7]. Используя аналогичные меры, они обнаруживают повышенный уровень идеологической стесненности среди избирателей. Они объясняют этот рост изменением политического контекста. Политика 1950-х годов, сразу после Второй мировой войны, была гораздо более согласованной, с большой степенью политического согласия между сторонами. Начиная с 1960-х годов между партиями стали возникать более серьезные разногласия, что привело к усилению идеологического мышления части избирателей.

Эту первую критику продолжает Абрамовиц, который утверждает, что идеологическое мышление быстро растет среди населения США в последние годы [8]. Из-за изменений как в географическом, так и в демографическом составе страны Абрамовиц видит свидетельство того, что американское общество становится все более и более поляризованным в своем голосовании и отношении к политике государства. Абрамовиц идет дальше в своих поисках массовой идеологии, измеряя связанность политических взглядов общественности. По данным выборов 2008 г., большинство избирателей показывали значительно отличающиеся ответы. Кроме того, мнения по этим вопросам, как правило, были тесно связаны. Используя в качестве примера изменение климата, Абрамовиц показывает, что количество сторонников крайних взглядов превышает количество сторонников центристских взглядов на 41-28% (2010 г., стр. 599-600). Кроме того, те, кто занимал либеральную позицию в отношении изменения климата, с большой долей вероятности заняли либеральную позицию в отношении здравоохранения, причем аналогичная модель проявлялась у консерваторов. Это свидетельство является убедительным признаком того типа идеологического ограничения, которое Конверс искал, но не нашел в своем первоначальном исследовании.

Еще одна альтернатива теории Конверса появилась у профессора Р.Лейна. Вместо того, чтобы использовать опросы, Р.Лейн использовал подробные интервью с небольшим количеством мужчин из рабочего класса в одном районе, чтобы исследовать глубокую структуру политического мышления. Р.Лейн, среди прочего, утверждал, что ученые не должны делать предположений о том, как должны выглядеть системы убеждений. Например, работа Конверса исключила личность и социальную структуру, два важнейших для Р. Лейна фактора, из систем убеждений [9]. Хотя идеология в массах не похожа на идеологию, используемую политическими элитами, это свидетельство не обязательно означает, что идеология отсутствует среди общественности. В своих интервью Лейн обнаружил, что у

многих людей действительно есть форма идеологического мышления, но их идеология не ограничена стандартной либерально-консервативной идеологической структурой, которая характеризует элиты характерной для западных стран.

Многие данные свидетельствуют о том, что группы интересов не только реагирует на общественное мнение, но и пытается повлиять на него. Еще в 1950-х годах ученые пришли к выводу, что заинтересованные группы «постоянно прилагают усилия для того, чтобы направлять и контролировать» общественные настроения. Отмечалось, что «почти всегда одним из первых результатов формальной организации группы интересов является запуск программы пропаганды, направленной на то, чтобы повлиять на мнения, касающиеся интересов и требований новой группы». Почти полвека спустя исследования обнаружило, что для 56% заинтересованных групп «общественность» была основной целью их кампаний. Эти результаты вносят ключевой вклад в литературу, изучающую влияние деятельности групп по интересам на общественное отношение.

Группа интересов, которая решительно поддерживает конкретную политику, но не может убедить лиц, принимающих решения (политическая элита), в достоинствах этой политики, может попытаться косвенно повлиять на процесс принятия решений путем мобилизации и формирования общественного мнения. Это можно сделать, используя как новые, так и традиционные средства массовой информации, рассылая листовки по домам или проводя митинги. Действительно ли эти усилия меняют общественное мнение в том смысле, что люди более или менее поддерживали определенную политику? Если да, то через какой механизм такое внешнее лоббирование влияет на общественное мнение?

Многие исследования показывают, что политические элиты действительно могут формировать индивидуальные установки [9]. Данная литература строится на предпосылке, что большинство людей «погрязли в невежестве» в вопросах политики. Недостаток информации у граждан может позволить политическим элитам формировать общественное мнение с помощью проблемных фреймов (также называемых «акцентными фреймами»), которые подчеркивают конкретную интерпретацию события.

В исследованиях влияния политических партий на общественное мнение обсуждается относительная важность проблемных рамок и исходных сигналов в формировании индивидуальных установок. Это обсуждение может быть перенесено на случай групп интересов как исходных сигналов. Утверждается, что некоторые «группы интересов будут убедительны именно потому, что у них нет репутации, а их политические мотивы неясны» [12]. Более того, некоторые группы интересов очень хорошо известны даже людям плохо осведомленным политически.

После падения коммунизма господство неолиберализма кажется обеспеченным. Демократическое правительство и свободный рыночный капитализм стали универсальными, и любые серьезные альтернативы им исчезли. Неолиберализм является не концом идеологии, а последней версией западной идеологии, провозглашающей универсальные ценности и современность в форме либерального глобального порядка и глобализации. К сожалению необходимо отметить. Что западная идеология все сильнее воздействует, что естественно, поднимает волну критики по всему миру. Критики утверждают, что неолиберализм в основном ассоциируется с Соединенными Штатами и Великобританией и лучше всего понимается как форма гегемонии, связанная с распространением западных ценностей, политики и институтов по всему миру, включая определенную модель капитализма и военное вмешательство и особое представление о Западе. Это в свою очередь встречает огромное сопротивление и протест обществ, западные ценности которым чужды. Падение коммунизма привело к взрыву празднования и триумфа на Западе. Это подтвердило долгую борьбу и риски холодной войны, и победа, когда она пришла, казалась полной и безоговорочной. Капитуляция Советского Союза была скорее идеологической капитуляцией, чем капитуляцией, вызванной военным поражением, но, тем не менее, это была капитуляция, ознаменовавшая закат самого сильного соперника либеральному мировому порядку после поражений Германии и Японии в начале века. Фрэнсис Фукуяма запечатлел этот момент, заявив, что Гегель был прав с самого начала, хотя и преждевременно, и что теперь история определенно закончилась; под этим он подразумевал, среди прочего, что долгая идеологическая гражданская война на Западе закончилась и что либерализм победил.

Однако западная идеология не победила и, в основном, используется развитыми странами, это подтверждает также большое количество примеров стран, где подобную идеологию пытались

внедрить, но результатом внедрения западной идеологии в неподготовленных обществах стал непредсказуемым и привел к печальным последствиям.

Здесь нас интересует политическая идеология, а значит, мы должны различать (с одной стороны) того, что можно было бы считать идеологией в более общем смысле, и (с другой) от неидеологических политических убеждений. Хотя некоторые теоретики могут утверждать, что всякая идеология по своей природе является политической. В большинстве стран это означает ориентацию на политические партии, поскольку они являются организациями, которые возникли, чтобы преследовать политическую идеологию.

Большинство социологов полагали, что если идеология отделима от некоторых других политических убеждений или мнения, это потому, что идеология по своей сути нормативна. Классический пример внутренне нормативного определения идеологии можно найти «Мы определяем идеологию как словесный образ хорошего общества и главного средства построения такого общества» [2].

Ключевое влияние на управление и регулирование может оказать идеология отдельных лиц, принимающих решения. Стиль правления, степень регулирования и его тип, общее восприятие роли государства и его желаемого размера, а также понимание того, что представляет собой справедливость, могут находиться под влиянием идеологии лиц, принимающих политические решения в стране. Тем не менее ожидается, что некоторые ветви власти, обладающие широким спектром руководящих и регулирующих полномочий, не будут испытывать на себе влияние со стороны государственной идеологии. Особенно это касается судебных органов и лиц, принимающих судебные решения. В то время как судьи являются политиками почти во всех смыслах этого слова, ожидается, что решения в судебной системе будут лишены какого-либо идеологического влияния. Тем не менее литература указывает, что в некоторых странах влияние идеологии может быть значительным, особенно на самых высоких уровнях судебной иерархии. То есть даже судебная система обязанная быть беспристрастной в некоторых случаях подвержена влиянию идеологических установок.

Позитивные политические теоретики стремятся объяснить политическое поведение и предсказать политические результаты. С этой целью они строят модели теории рационального выбора (ТРВ) с конкретными предположениями о поведении политических агентов. Чем адекватнее эти предположения, тем лучшие результаты они дают. Позитивные политические теоретики часто предполагают, что политические агенты действуют как стандартный *homo economicus*; то есть агенты преследуют свои узкие корыстные интересы и пытаются максимизировать предпочтения в отношении богатства и власти. Но в политике широко присутствует идеология в обществе. В идеале, модели политики RCT должны учитывать идеологическое поведение. Тем не менее, идеологическое поведение часто отсутствует в их поведенческих предположениях, обычно на том основании, что политика, по сути, связана с экономическими или материальными интересами, как чисто инструментальный, а не как мотивационный фактор сам по себе. Они предполагают, что избиратели преследуют непримиримые интересы и просто используют идеологию в качестве коалиционного посредника для достижения таких интересов. В целом, эти теоретики упускают из виду альтернативную гипотезу о том, что люди искренне верят в общее благо, убеждения, которые движут политическими агентами.

Примечательно, что позитивные политические теоретики сталкиваются с особыми проблемами при интеграции идеологии в модели рационального выбора личных интересов. Если они предполагают, что идеология движет политическими действиями и часто вытесняет узкие личные интересы, им следует отдавать предпочтение широким личным интересам. Эта широкая версия допускает индивидуальное преследование бесчисленных целей, включая альтруистические цели. Она может приспособить идеологическую мотивацию людей к стремлению к общему благу общества.

Материальный эгоизм имеет место, когда индивидуальное действие направлено на материальное благополучие «либо непосредственно через эффект дохода или богатства, либо косвенно, предоставляя что-то, что может быть легко преобразовано в доход или богатство, или что заменяет то, что нужно было бы купить».

Несмотря на озабоченность по поводу невежества и иррациональности среднего гражданина, все большее количество недавних работ показывает, что средний гражданин может быть более информированным о политике, чем предполагалось изначально. Это не означает, что средний гражданин очень много знает о политике, но накапливаются свидетельства того, что люди могут быть способны к базовым, рациональным политическим суждениям. Более того, даже перед лицом

индивидуального невежества совокупные предпочтения часто разумно реагируют на тенденции реального мира[8]. Общественность реагирует как на события реального мира, так и на политику как на термостат; то есть общественность регулирует свои предпочтения в пользу «большей» или «меньшей» политики в ответ на изменение политики, отдавая предпочтение меньшей (большей) политике вслед за повышением (уменьшением) политики, при прочих равных условиях. Эта концептуализация хорошо согласуется с классическими функционалистскими моделями политического процесса, в которых результаты политики зависят от общественного вклада в процесс разработки политики[5].

Эмпирический анализ показывает, что общественная реакция, как и политическое представительство, варьируется в зависимости от сферы политики и политических институтов. Это представительство, вероятно, будет больше в существенных областях, в значительной степени является продуктом представителей, реагирующих в областях, в которых сама общественность отслеживает и реагирует, например, на изменение политики. Существенные домены характеризуются более высокой степенью репрезентативности и отзывчивости; точнее, общественное реагирование и политическое представительство несовместимы. Однако это не одинаково верно для разных контекстов. основополагающим элементом общественной реакции является получение точной информации о том, что делают политики, и поэтому реакция будет ниже, когда получение информации будет затруднено.

Правительства предпочитают более активную роль с государственным вмешательством, уделяя больше внимания сокращению неравенства в доходах, одновременно способствуя росту с помощью фискальной и экспансионистской политики. Следовательно, правительства апеллируют к рабочей силе и избирателям с низкими доходами и связаны с более высокими расходами. С другой стороны, предполагается, что правые правительства больше озабочены снижением инфляции и больше обращаются к владельцам капитала. В результате ожидается, что экономический рост будет выше при левых правительствах, поскольку они проводят более экспансионистскую фискальную и денежно-кредитную политику. Между тем недавние эмпирические исследования показывают, что левые правительства связаны с большими расходами. Более того, правые правительства более активно продвигают приватизацию, экономическую свободу и дерегулирование по сравнению с левыми правительствами. Таким образом, государственная идеология может оказать глубокое влияние на экономическую политику, которая может повлиять на экономический рост.

В то время как ряд предыдущих исследований показал, что левые правительства связаны с более высоким ростом, доказательства государственной идеологии роста далеко не убедительны. Таким образом, это исследование предоставляет новые эмпирические данные о том, зависит ли влияние государственных расходов от государственной идеологии. Кроме того, исследование дополняет литературу о неубедительной связи между государственными расходами и экономическим ростом, подчеркивая важность государственной идеологии для понимания динамики между ними.

Изучение идеологии зависит от нескольких важных характеристик. Во-первых, термин «идеология» может означать для избирателей разные вещи. Для некоторых это указывает на предпочтение «консерватизма» над «либерализмом»; другие придерживаются более тонкой точки зрения, определяя идеологию как «либертарианство», «энвайронментализм» и «популизм» (среди прочего). Некоторые считают, что это личность. Термин «консервативный» может сигнализировать о социальной ориентации, лишь слабо связанной с философскими принципами консерватизма (например, ограничение размера и масштабов правительства). «Либерализм» или «прогрессивизм» сигнализируют об ином мировоззрении, которое также, возможно, слабо связано с философскими характеристиками либерализма (например, «расширение сети социальной защиты»). Идеология также является средством организации познания; он используется, чтобы понять часто сложную государственную политику. Люди организуют политические убеждения вокруг организационных принципов, таких как предпочтение сокращения размера правительства. Учитывая эту неоднородность, важно использовать этот термин с точностью, чтобы лучше понять, как избиратели полагаются на идеологию в своих расчетах решений. Во-вторых, идеология является центральной характеристикой в общей структуре политических убеждений. Он действует как линза, через которую интерпретируется политический и социальный мир. В-третьих, идеология носит функциональный характер. Идеологические предпочтения часто соответствуют уникальным психологическим, мотивационным и личностно-ориентированным характеристикам избирателя. Наконец, идеология

имеет уникальные последствия в современной политике, о чем свидетельствует возрастающая политическая поляризация, партийно-идеологическая сортировка и идеологически раскольническая риторика.

Идеология является горячо оспариваемой концепцией в социальных науках. В систематическом и исчерпывающем обзоре литературы не только отвергает это понятие как «расплывчатое», но также приходит к выводу, что его различные концептуализации обычно заключают в себе откровенно противоречивые черты.

Наиболее широко цитируемое определение популизма за последнее десятилетие было сформулировано Касом Мудде который провозглашает его «идеологией, рассматривающей общество в конечном счете разделенным на две однородные и антагонистические группы: «чистые народа» против «коррупцированной элиты», и в котором утверждается, что политика должна быть выражением (общей воли) народа». Популизм, подчеркивает Мудде (2004), является «тонко-центрированной» идеологией, поскольку конкретные идеи, которыми он управляет, имеют ограниченный масштаб, сложность и амбициозность по сравнению с «полноценными» идеологиями.

Совершенно очевидно, что популизм не соответствует статусу идеологии. В литературе все еще существует рефлекторная ассоциация популизма с идеологией, обычно основанная на ссылке на специфическую идеологическую составляющую популизма. Это заслуживает более тщательного изучения.

Политическая идеология может быть определена как набор представлений о надлежащем устройстве общества и о том, как его можно достичь [9]. Традиционно в результате исследования различий между этими наборами убеждений выделяются две основные политические идеологии: консерваторы и либералы. Эти различия в политической идеологии могут отражать различия в том, как люди взаимодействуют с другими.

Результаты показывают, что общественное мнение – это больше, чем внутренний фактор, влияющий на принятие политики. Вместо этого общественное мнение является потенциальным рычагом, ускоряющим процесс распространения; он также объясняет географические закономерности принятия политики. Ученым и политикам рекомендуется подумать о том, как изменения в общественной поддержке влияют на распространение идей, особенно связанных с решениям.

Государственные политики могут иметь дополнительные стимулы для рассмотрения политических предпочтений в других местах, которые имеют мало общего с реакцией на предпочтения избирателей. Вместо этого избранные должностные лица могут обратиться к государствам с аналогичными идеологическими или партийными взглядами, чтобы узнать, как обработать свою политическую позицию и завоевать общественную поддержку того, чего они желают. Согласно этой точке зрения, политики не уверены в общественном мнении, но считают, что оно восприимчиво к изменениям и достаточно податливо, чтобы поддерживать их предпочтительные позиции. Избранные должностные лица полагаются на три метода изменения общественного мнения, включая отслеживание общественного мнения, управление освещением в прессе и подготовку общественности к поддержке определенной политики. Разумно предположить, что государственные чиновники используют схожие стратегии для продвижения политических решений и что внешний мониторинг подобных государств является частью этой стратегии.

Независимо от того, является ли механизм изучения мнений результатом искренних или стратегических мотивов, мы можем ожидать, что выборные должностные лица будут уделять наибольшее внимание внешним изменениям во мнениях относительно политики, которая особенно важна. Если изучение мнений является искренним, то у политиков может быть больше неуверенности в том, как их избиратели отреагируют на следующие выборы на политические решения по важным вопросам. Если изучение общественного мнения имеет стратегическое значение, то именно вопросы сугубо пристрастной направленности усиливают конкуренцию среди политиков, которые затем продвигают свои привилегированные позиции с помощью кампаний и контркампаний.

Результаты исследования. Скорее, идеология в обществе ограничена тем, как люди думают о себе и обществе. Эта идеология включает в себя идеи о том, кто должен править, моральные кодексы и основные личные ценности, а также отношение к равенству, свободе и демократии. Люди, которые твердо верят в личные свободы, считают, что многое должно быть разрешено. Хотя эти установки могут рассматриваться как несовместимые в соответствии с общепринятыми идеологическими определениями, они представляют собой естественную комбинацию, если рассматривать индиви-

дуальные идеологические измерения. Выводы исследования подверглись критике за то, что их нельзя обобщить на более широкую популяцию из-за его небольшой, неслучайной, специализированной выборки. Глубокое исследование показало о том, как небольшое количество людей рассуждает о вопросах, связанных с гражданскими свободами, является еще одним примером исследования в этой традиции [10]. Его результаты показывают, что обычные граждане могут разобраться в сложных проблемах, связанных с гражданскими свободами и конституционными правами, но не делают этого, используя традиционные идеологические рассуждения.

Существует третья альтернативная теория по которой подходит к выводам Конверса со статистической точки зрения [11]. Он утверждает, что люди придерживаются неустойчивых политических взглядов и взглядов, которые кажутся колеблющимися не потому, что у них нет политических взглядов или потому, что их мнения слабо связаны друг с другом, а из-за характера вопросов опроса. Чтобы проверить эту возможность, Эйхен разработал модель, предназначенную для разделения идеологических ограничений на два разных источника: нестабильность отношения избирателей и низкую надежность вопросов опроса. Цель Эйхена состояла в том, чтобы показать, что расплывчатые и меняющиеся вопросы опроса в основном виноваты в нестабильности общественного мнения. Когда эта ошибка была исправлена в анализе, Эйхен обнаружил более высокие уровни стабильности между индивидуальными установками. Более того, как только эта ошибка измерения принимается во внимание, ограничение пространственного положения также увеличивается. Дальнейшие исследования расширили работу Эйхена, применив известные процедуры оценки надежности к наблюдаемым корреляциям предпочтений респондентов по вопросам, продемонстрировав, что после того, как наблюдаемые показатели были скорректированы на ненадежность, предпочтения оказались достаточно стабильны и жестко ограничены [12].

Д.Заллер предлагает более теоретически обоснованное объяснение отсутствия установок. Предполагая, что большинство граждан не придерживаются фиксированных и надежных политических взглядов, Д.Заллер вместо этого предлагает модель ответа, когда люди часто придерживаются противоположных и двойственных политических взглядов. В зависимости от формулировки и порядка вопросов опроса эти ответы могут быть изменены, при этом амбивалентные люди легко подталкиваются в ту или иную сторону в зависимости от того, какие соображения опроса наиболее сразу приходят на ум. Хотя Д. Заллер и дает объяснение обнаружению неотношений, он не находит доказательств идеологического мышления, а скорее наоборот [13].

Наука об идеологии сформировалась в результате дебатов не только об уровне идеологии, существующей в общественности, но и о последствиях идеологического мышления. Исследования показали, что идеология влияет на индивидуальное политическое поведение и неполитические взгляды. Как и следовало ожидать, идеологически настроенные личности дают положительные оценки кандидатам, которые, по их мнению, разделяют их идеологию. Либералы придерживаются левоцентристской политики, тогда как консерваторам нравится правоцентристская. Такие результаты не удивительны, учитывая концептуальные основы идеологии. Но недавние исследования усложняют эту картину, утверждая, что влияние идеологии на поведение смягчается двумя другими важными переменными индивидуального уровня: политическим опытом и мотивацией оценивать политические объекты. Это исследование принимает вывод о том, что идеология, по-видимому, находится за пределами понимания многих граждан. Но это новый шаг в объяснении того, как люди могут сделать скачок к использованию идеологии в качестве инструмента оценки.

Только когда граждане мотивированы оценивать политические объекты в результате либо личности, либо контекста (например, голосования), ученые будут наблюдать последствия идеологического мышления [14]. Сюда входят идеологически мотивированные оценки политики и кандидатов. Довольно интересно, что ученые должны ожидать последовательного обнаружения идеологического мышления только у людей, которые обладают опытом мыслить идеологически и постоянно мотивированы делать это. В противном случае идеологическое мышление будет найдено только в периоды, когда потребность в оценке политических объектов высока, например, вокруг выборов.

Другие ученые нашли доказательства того, что идеологическое мышление предсказывает ряд неполитических убеждений и ценностей среди людей. Либералы, например, не только поддерживают левоцентристскую политику, но также склонны придерживаться ценностей эгалитаризма и защиты прав национальных меньшинств [15]. Это исследование интересно указывает на политическую

идеологию как на мощный инструмент, который формирует то, как люди думают не только о политике, но и о мире в целом. Мы обсудим эти результаты более подробно и зададимся вопросом, является ли причинно-следственная связь, которую некоторые описывают, правильной интерпретацией. Кроме того, значение этого вывода зависит от продолжающихся споров о том, насколько широко идеологическое мышление распространено среди широкой публики [16].

Растущая идеологическая поляризация, наблюдаемая за последние четыре десятилетия в развитых и развивающихся странах, стимулировала множество исследований и дискуссий об идеологии в целом. Но в то время как исследования элитарной идеологии привели к единому мнению ученых — действительно, некоторые беспокоятся о последствиях роста идеологического экстремизма среди элит. Некоторые текущие исследования показывают, что средние граждане на самом деле способны к идеологическим концепциям политики. Однако спор об идеологии не исчерпан. Другие продолжают представлять доказательства того, что неидеологическая публика является реальностью [17]. Некоторые приписывают недавнюю поляризацию общества все более поляризованным политическим элитам [18]. По мере того как политические кандидаты становились все более и более идеологически настроенными, избиратели занимали все более крайние позиции в поддержку поляризованных кандидатов.

Сам Конверс признавал, что изменения в политике и обществе, возможно, привели к более существенной роли идеологии в электорате, но он утверждает, что общая картина остается неизменной. Многие из приведенных выше критических замечаний не опровергали напрямую выводы Конверса, а просто пытались их переинтерпретировать. Массовая общественность, изображенная в «Меняющемся американском избирателе», хотя и демонстрирует некоторое улучшение по сравнению с изображением Конверса, все еще имеет ограниченные идеологические возможности, особенно по сравнению с элитой. Работа Р.Лейна не может показать, что общественность имеет твердо структурированную идеологию, такую как элиты, а только то, что каждый человек может обладать некоторым идеологическим мышлением.

Мы считаем, что недавние исследования в области идеологии предложили два интересных пути выхода для решения данной проблемы путем изменения условий дебатов. Первая повестка предполагает важную роль не политической идеологии массовой общественности, а ее политических ценностей и принципов. Хотя некоторые исследования предполагают, что идеология играет роль в определении общих ценностей, мы подвергаем сомнению причинно-следственную связь этой связи. Мы считаем возможным, что идеология на самом деле структурирована верой в общие ценности. Таким образом, политическая идеология является нисходящим следствием определенных личных ценностей.

Вторая повестка дня предполагает переосмысление того, как выглядит идеология и как ее следует измерять. Хотя эта критика берет свое начало в предыдущих исследованиях, только недавно ученые нашли доказательства того, что публика является идеологической во многих отношениях, отличных от простого либерально-консервативного спектра, обсуждавшегося выше. Вместо простого, единственного измерения, на которое опирается элита, мы рассматриваем типологию идеологии в двух измерениях, что создает четыре различные идеологии, а не две большие.

Ценности – это общие убеждения, которые указывают на желательное поведение, но могут быть применены ко многим различным ситуациям для руководства конкретными действиями или убеждениями [19]. Ценности понимаются интуитивно благодаря их использованию в повседневном взаимодействии человека с другими людьми и в восприятии мира. Примеры ценностей включают мнения о равенстве возможностей, экономическом индивидуализме и системе свободного предпринимательства. Экономический индивидуализм – это идея о том, что люди должны продвигаться вперед благодаря упорному труду. Поддержка системы свободного предпринимательства – это общее недоверие к участию государства и предпочтение свободно-рыночным решениям проблем.

Исследование Фельдмана (1988) показало, что большинство людей придерживаются различных политических ценностей и что эти ценности эмпирически связаны со многими политическими мнениями. Например, вера в равенство возможностей тесно связана с поддержкой политики социального обеспечения или поддержки населения. Р.Лейн применил аналогичный подход к пониманию основы политических мнений общественности, но Фельдман исследовал использование ценностей среди большой и репрезентативной выборки с помощью стандартизированных вопросов опроса, что позволило сделать более общие выводы. Исследования Фельдмана были расширены

другими учеными, изучающими различные аспекты ценности и их влияние на общественное мнение [20].

Хайдт утверждает, что либеральные идеологи отличаются тем, что полагаются на два из измерений: справедливость и заботу. Консерваторы, с другой стороны, чувствительны ко всем пяти из моральных аспектов. Это разнообразие объясняет акцент, который обе идеологии придают определенной политике (например, важность, которую отдельный человек придает фонду ухода, будет связано с сильной поддержкой политики социального обеспечения), но также дает консерваторам политическое преимущество, говорит Хайдт. Консерваторы смогут заручиться большей поддержкой своей идеологии, поддерживая политику, учитывающую более широкий спектр моральных аспектов, чем либералы, которые даже не пытаются конкурировать по трем основам морали.

Работа Хайдта и общие исследования, связывающие ценности с политическими убеждениями, обнадеживают в объяснении того, как люди, не имеющие никакого политического понимания, могут формировать ответы на политические объекты. Однако парадигма не лишена недоброжелателей. Некоторые недавние исследования показали, что ценности имеют небольшую дополнительную силу в объяснении мнений по проблеме по сравнению с влиянием идеологии. Но это исследование рассматривает довольно небольшое количество значений, а не большее число, обнаруженное в более поздних исследованиях [21].

Дэниел Белл утверждал, что идеологические дебаты как средство понимания общества находятся в упадке. Общества настолько изменились, что «старые идеологические» формы анализа этих обществ, особенно марксизм, практически бесполезны. Современное общество озабочено неидеологическим решением проблем. Они стали более нравственными, более либеральными и лишь отдаленно связанными с классовым анализом общества. На анализ Белла большое влияние оказала борьба времен холодной войны и необходимость показать, что марксизм перестал существовать как концептуальный инструмент, так и для политических действий [22].

Белл, Фукуяма и другие авторы «конца идеологии» оказали большое влияние. Но есть обоснованная критика по отношению к данным ученым за то, что они пропагандируют западное экономическое и политическое господство. Они также подвергались нападкам за то, что у них есть идеи, которые на самом деле являются в высшей степени идеологическими сами по себе, и за систематическое игнорирование доказательств, ставящих под сомнение их тезис. Есть много народов и процветающих государств, которые придерживаются идеологических систем, которые прямо противоположны «западному» пути развития или что либеральная демократия является ответом на их социальные и экономические проблемы. Результатом многих современных государств, пытавшихся применить данную модель развития стало лишь глубокие политические кризисы.

Заключение. Политическая идеология вновь привлекла внимание политологов в последние годы. Политическая идеология является важной частью государственного управления. В то время как когда-то казалось, что идеологически ориентированные системы верований недоступны для понимания рядовых граждан, поскольку они слишком абстрактны, широкомасштабны и взаимосвязаны, новые направления исследований привели к переосмыслению роли идеологического мышления в массовой общественности. Самое главное, недавние исследования показали, что ценности и принципы лучше отражают реальное мышление и рассуждения обычных граждан, чем идеологические соображения. Кроме того, стандартная концептуализация и измерение политической идеологии как самоидентификации в одном измерении оказались ограниченными при описании политических взглядов большинства граждан.

Однако это не означает, что идеологическое мышление невозможно для рядовых граждан. Напротив, недавние исследования политических ценностей и принципов, а также многомерных концепций идеологии предполагают, что в основе политического мышления граждан находятся принципы и понимание идеологий, отличное от той, которую используют политические элиты. Это новое исследование предполагает, что политическое мышление общественности является сложным, многомерным, ценностным и основанным на глубоко укоренившихся принципах.

Список использованных литератур:

1. Conover P, Feldman S. 1981. *The origins and meaning of the liberal-conservative self-identifications*. *Am. J. Polit. Sci.* 25:617–45.
2. Converse, P. E. (1964). *The Nature of Belief Systems in Mass Publics*. In D. E. Apter (Ed.), *Ideology and Discontent* (pp. 206-261). New York: The Free Press.
3. Layman GC, Carsey TM. 2002. *Party polarization and “conflict extension” in the American electorate*. *Am. J. Polit. Sci.* 46:786–802.
4. Campbell A, Converse PE, Miller WE, Stokes DE. 1960. *The American Voter*. Chicago: Univ. Carmines EG, Ensley MJ, Wagner MW. 2012a. *Political ideology in American politics: one, two, or none?* *Forum* 10:1–18.
5. Denzau AT, North DC. 1994. *Shared mental models: ideologies and institutions*. *Kyklos* 47:3–31.
6. Poole KT, Rosenthal HL. 2007. *Ideology and Congress*. Piscataway, NJ: Transaction Publishers.
7. Nie NH, Verba S, Petrocik JR. 1976. *The Changing American Voter*. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press.
8. Abramowitz A. 2010. *Transformation and polarization: the 2008 presidential election and the new American electorate*. *Elect. Stud.* 29:594–603.
9. Lane RE. 1962. *Political Ideology: Why the American Common Man Believes What He Does*. Glencoe, IL: Free Press of Glencoe.
10. Chong D. 1993. *How people think, reason, and feel about rights and liberties*. *Am. J. Polit. Sci.* 37:867–99.
11. Achen CH. 1975. *Mass political attitudes and the survey response*. *Am. Polit. Sci. Rev.* 69:1218–31.
12. Ansolabehere S, Rodden J, Snyder JM Jr. 2008. *The strength of issues: using multiple measures to gauge preference stability, ideological constraint, and issue voting*. *Am. Polit. Sci. Rev.* 102:215–32.
13. Zaller J. 1992. *The Nature and Origins of Mass Opinion*. Cambridge, MA: Cambridge Univ. Press.
14. Federico CM, Schneider MC. 2007. *Political expertise and the use of ideology: moderating effects of evaluative motivation*. *Public Opin. Q.* 71:221–52.
15. Rokeach M. 1973. *The Nature of Human Values*. New York: Free Press.
16. Jost JT, Blount S, Pfeffer J, Hunyaday G. 2003. *Fair market ideology: its cognitive-motivational underpinnings*. *Res. Organ. Behav.* 25:53–91
17. Feldman S. 1988. *Structure and consistency in public opinion: the role of core beliefs and values*. *Am. J. Polit. Sci.* 32:416–40.
18. Fiorina MP, Abrams SJ, Pope JC. 2010. *Culture War? The Myth of a Polarized America*. Boston: Longman.
19. Schwartz SH. 1992. *Universals in the content and structure of values*. In *Advances in Experimental Social Psychology*, ed. MP Zanna, pp. 1–65. New York: Academic.
20. Feldman S. 2003. *Values, ideology, and the structure of political attitudes*. In *The Oxford Handbook of Political Psychology*, ed. D Sears, L Huddy, R Jervis, pp. 477–508. New York: Oxford Univ. Press.
21. Haidt J. 2012. *The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion*. New York: Pantheon Books.
22. Kinder DR. 2006. *Belief systems today*. *Crit. Rev.* 18:197–216.

References:

1. Conover P, Feldman S. 1981. *The origins and meaning of the liberal-conservative self-identifications*. *Am. J. Polit. Sci.* 25:617–45.
2. Converse, P. E. (1964). *The Nature of Belief Systems in Mass Publics*. In D. E. Apter (Ed.), *Ideology and Discontent* (pp. 206-261). New York: The Free Press.
3. Layman GC, Carsey TM. 2002. *Party polarization and “conflict extension” in the American electorate*. *Am. J. Polit. Sci.* 46:786–802.
4. Campbell A, Converse PE, Miller WE, Stokes DE. 1960. *The American Voter*. Chicago: Univ. Carmines EG, Ensley MJ, Wagner MW. 2012a. *Political ideology in American politics: one, two, or none?* *Forum* 10:1–18.
5. Denzau AT, North DC. 1994. *Shared mental models: ideologies and institutions*. *Kyklos* 47:3–31.
6. Poole KT, Rosenthal HL. 2007. *Ideology and Congress*. Piscataway, NJ: Transaction Publishers.

7. Nie NH, Verba S, Petrocik JR. 1976. *The Changing American Voter*. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press.
8. Abramowitz A. 2010. *Transformation and polarization: the 2008 presidential election and the new American electorate*. *Elect. Stud.* 29:594–603.
9. Lane RE. 1962. *Political Ideology: Why the American Common Man Believes What He Does*. Glencoe, IL: Free Press of Glencoe.
10. Chong D. 1993. *How people think, reason, and feel about rights and liberties*. *Am. J. Polit. Sci.* 37:867–99.
11. Achen CH. 1975. *Mass political attitudes and the survey response*. *Am. Polit. Sci. Rev.* 69:1218–31.
12. Ansolabehere S, Rodden J, Snyder JM Jr. 2008. *The strength of issues: using multiple measures to gauge preference stability, ideological constraint, and issue voting*. *Am. Polit. Sci. Rev.* 102:215–32.
13. Zaller J. 1992. *The Nature and Origins of Mass Opinion*. Cambridge, MA: Cambridge Univ. Press.
14. Federico CM, Schneider MC. 2007. *Political expertise and the use of ideology: moderating effects of evaluative motivation*. *Public Opin. Q.* 71:221–52.
15. Rokeach M. 1973. *The Nature of Human Values*. New York: Free Press.
16. Jost JT, Blount S, Pfeffer J, Hunyaday G. 2003. *Fair market ideology: its cognitive-motivational underpinnings*. *Res. Organ. Behav.* 25:53–91
17. Feldman S. 1988. *Structure and consistency in public opinion: the role of core beliefs and values*. *Am. J. Polit. Sci.* 32:416–40.
18. Fiorina MP, Abrams SJ, Pope JC. 2010. *Culture War? The Myth of a Polarized America*. Boston: Longman.
19. Schwartz SH. 1992. *Universals in the content and structure of values*. In *Advances in Experimental Social Psychology*, ed. MP Zanna, pp. 1–65. New York: Academic.
20. Feldman S. 2003. *Values, ideology, and the structure of political attitudes*. In *The Oxford Handbook of Political Psychology*, ed. D Sears, L Huddy, R Jervis, pp. 477–508. New York: Oxford Univ. Press.
21. Haidt J. 2012. *The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion*. New York: Pantheon Books.
22. Kinder DR. 2006. *Beliefsystemstoday*. *Crit. Rev.* 18:197–216.

УДК06.35.51
МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.031>

А.А. Таналова*¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ докторанты
Алматы қ.Қазақстан
E-mail: arai_86_19@mail.ru

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ (1941-1945) ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТЫЛДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ БІЛІМ АЯСЫНДАҒЫ КҮНДЕЛІКТІ ӘЛЕУМЕТТІК ӨМІРІ

Аңдатпа

Мақалада 1941-1945 жылдар аралығындағы Батыс Қазақстан облысындағы қала мен ауылдағы қыз-келіншектердің күнделікті өмірін зерттей отырып, Орал өңіріндегі әйелдердің күнделікті өміріне Ұлы Отан соғысы әкелген ауыртпалықтар мен қиыншылықтар және олардың жеңіске қосқан үлестері, сондай-ақ білім аясындағы атқарған рөлдері қарастырылған.

Авторлар мұрағат құжаттары деректері мен ауызша тарих деректерінің материалдары негізінде соғыс жылдарындағы әйелдердің білім аясындағы күнделікті әлеуметтік өміріне талдау жасайды. Сондықтан да отандық тарих ғылымында бұрындары идеологиялық талаптарға сәйкес біржақты қарастырылған немесе бұрмаланған тарихи оқиғалар мен құбылыстардың тың деректік материалдар негізінде, ұлттық мүдде тұрғысынан сараланып, ой елегінен өткізілгені абзал. Бұл ретте

Ұлы Отан соғысы кезіндегі Кеңестік әйелдердің, соның ішінде Батыс Қазақстан облысының қыз-келіншектерінің күнделікті өмірін объективті тұрғыда зерттеудің қажеттігі назардан тыс қалмауы тиіс.

Кілт сөздер: әйелдер; күнделікті тарих; білім; тәрбие; мұғалім; патриот; оқушы; мектеп; интернат; Ұлы Отан соғысы.

*Топалова А.А. *¹*

*¹Докторант КазНПУ имени Абая,
г. Алматы
E-mail: arai_86_19@mail.ru*

ПОВСЕДНЕВНАЯ СОЦИАЛЬНАЯ ЖИЗНЬ ЖЕНЩИН В ТЫЛУ В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (1941-1945)

Аннотация

В статье исследуется повседневная жизнь женщин в городах и селах Западно-Казакхстанской области в период с 1941 по 1945 годы, рассматриваются тяготы и невзгоды, привнесенные Великой Отечественной войной в повседневную жизнь женщин Уральского региона, их вклад в победу, а также роль, которую они сыграли в сфере образования. Авторы на основе архивных документов и данных устной истории анализируют повседневную, социальную жизнь женщин военных лет в рамках образования. Также в отечественной исторической науке целесообразно дифференцировать и осмысливать исторические события и явления, которые ранее были однозначно рассмотрены или искажены в соответствии с идеологическими требованиями, на основе актуальных материалов, с точки зрения национальных интересов. При этом не следует упускать из виду необходимость объективного изучения повседневной жизни советских женщин в годы Великой Отечественной войны, в том числе женщин Западно-Казакхстанской области.

Ключевые слова: женщины; повседневная история; образование; воспитание; учитель; патриот; ученик; школа; интернат; Великая Отечественная война.

*A.A. Topalova *¹*

*¹Doctoral student of KazNPU named after Abai,
Almaty, E-mail: arai_86_19@mail.ru*

DAILY SOCIAL LIFE OF WOMEN IN THE REAR IN THE WEST KAZAKHSTAN REGION DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR (1941-1945)

Annotation

The article examines the daily life of women in cities and villages of the West Kazakhstan region in the period from 1941 to 1945, examines the hardships and tribulations brought by the Great Patriotic War into the daily life of women in the Ural region, their contribution to the victory, as well as the role they played in education. The authors note that the data of archival documents and oral history data on the basis of materials analyzes the daily social life of women of the war years within the framework of education. Also, in the national historical science, it is advisable to differentiate and comprehend historical events and phenomena that were previously unambiguously considered or distorted in accordance with ideological requirements, on the basis of relevant materials, from the point of view of national interests. At the same time, one should not lose sight of the need for an objective study of the daily life of Soviet women during the Great Patriotic War, including women of the West Kazakhstan region.

Keywords: women; everyday history; education; upbringing; teacher; patriot; student; school; boarding school; the Great Patriotic War.

Кіріспе. Ұлы Отан соғысы кезінде барша халықтың рухани жігері мен күш-қуаты үлкен сынға түсті. Орасан зор қиыншылықты бастан кешірген халық жауды жеңу үшін тылдағы әйелдер ерен еңбектің ең жоғары үлгісін көрсетті. Әйелдердің елеулі қызмет жасаған саланың бірі – білім беру жүйесі еді. Аталмыш салада әйелдер майдан мен тылға білікті мамандарды дайындайтын жоғары және арнаулы орта оқу орындарында сабақ беріп қана қойған жоқ, сондай-ақ олар соғыс жылдарында жас ұрпақты отансүйгіштік рухта тәрбиелеуде маңызды рөл атқарды. Осыған байланысты соғыс уақытындағы кеңес мектебінің міндеттері өзгерістерге ұшырап, оқушыларға білім берумен қатар Отанды қорғауға даярлау үшін жауынгерлік және патриоттық тәрбиелеудің рөлі күшейтілді. Мұны 1941 жылы жазда өткен педагогтардың жиналысында айтылған пікірлерден байқай аламыз. Онда педагогтар: «Көпшілікпен бірге мұғалімдер де өз қызметінде күш-жігерін аямай, жас буынды коммунистік рухта тәрбиелеуі тиіс. Айбынды ел қорғаушылардың Отанға деген сүйіспеншілігі, шын берілгендігі, батылдығы, ерлігі – балалармен тәрбие жұмысының басты әрі тұрақты тақырыбы болу тиіс. Оқушыларға шабуыл жасаған неміс фашизмінің қаупін міндеттерін үнемі түсіндіру, олардың жексұрын дұшпанға деген жеккөрушілік сезімін ояту, балаларды еліміздің бұл соғыста жеңіске жететініне берік сенімді етіп тәрбиелеу қажет...» – деп ойларын ортаға салады [1].

Ұлы Отан соғыс кезінде Батыс Қазақстан облысындағы білім беру саласы да басқа да мекемелер сияқты күйзеліске ұшырап, мектептердің, интернаттардың және балалар үйлерінің материалдық жағдайы қиынға соқты. Осыған қарамастан облыстағы аудандардың барлық орта білім беру мектептерінің басым көпшілігінде терезенің әйнектері, темір, ағаш және басқа да құрылыс материалдары тапшылыққа ұшырағанымен мұғалімдердің, оқушылардың, техникалық қызметкерлер мен апа-аналардың күшімен жөндеулер жүргізілген. Олар өздерінің күштерімен сылап, әктеп, дәретхана соғып, шатырларды бүтіндеп, саймандарды жөндейді және тағы басқа да жұмыстарды атқарды. Тіпті мектептердің өзінде көліктің жоқтығы және мектеп мұғалімдері колхоздың жұмыстарына жиі-жиі тартылғандықтан оқу орындарын отынмен толық қамтылуы қиынға соқты. Сондықтан жергілікті тұрғындардың күшімен облыстағы мектептерде отынның 80% дайындалады [2, 15 п.]. Оның үстіне сынып бөлмелерін түрлі әскери және азаматтық мекемелердің пайдалануы және олардың кейбірінде жауапты қызметкерлер пәтері ретінде де тұруы мектептердің басым көпшілігінде оқушылар екі-үш ауысыммен оқыған. Сабақтар көп жағдайда майшамның немесе шырағанның жарығымен оқытылды. Орта оқу орындарында жабдықтар сатып алуға қаржының жоқтығының салдарынан сынып бөлмелерінің көпшілігі өте жұтаң жабдықталды. Қаржының тапшылығынан мектептер жағырапиялық карталардың, глобустардың және де көрнекі құралдарға мұқтаждық танытты. Кейбір мектептерде жағырапиялық карталар мүлдем болмады, физика-химия кабинеттерін жабдықтауда да дұрыс жолға қойылмады [3, 3 п.]. Оқулықтардың жетіспеушілігі де кеңінен орын алды. Әсіресе оқу жылы басталғанға дейін ұсталған оқулықтарды сатып алу ұйымдастырылғанына қарамастан бастауыш сыныптарда қазақ тіліндегі оқулықтар тапшылыққа ұшырады. Соның ішінде қазақ тіліндегі тарих және әдебиет оқулықтары азшылықты құрады. Облыстың оқу орындарындағы дәптер, сия, қаламсап, бор сияқты қажетті оқу-жазу құралдарына деген мұқтаждықтың салдарынан оқушылар үлкен кедергілерге кездесті. Қарапайым қағаздың тапшылығынан оқушыларды ескі кітаптар мен газеттердің жиектерін, тұсқағаздар мен керексіз құжаттарды пайдаланса, ал олардың қаламсаптары қолдан жасалған таяқшалармен, ал сиялар күл және қызыл қызылшадан жасалды. Бордың орнына ақ балшық пен әк қолданып, қарындаштарды барлық оқушыларға жеткізу үшін бірнеше бөліктерге бөлінді Соның нәтижесінде үй тапсырмаларын тексеруде және тағы да басқа іс-шараларды атқаруда мұғалімдердің жұмыстары қиындады. Бұл айналып келгенде мектептердегі оқушылардың білім сапасына тікелей әсер етті [4, 23 п.].

Мақсаты.Мақаланың мақсаты 1941-1945 жылдар аралығындағы Батыс Қазақстан облысындағы қала және ауылдағы қыз-келіншектердің білім аясындағы өмірін күнделіктілік тұрғысынан талдап, ғылыми негіздеу.

Материалдар мен зерттеу әдістері.Жаңа деректердің ғылыми айналымға енгізілуі қашан да тарихи ой-пікірдің дамуына жағдай жасайды. Сондықтан жаңа деректердің ғылыми айналымға тартылуымен Батыс Қазақстан облысындағы әйелдердің Ұлы Отан соғысы кезіндегі күнделікті өміріндегі беймәлім құбылыстарды аңғаруға мүмкіндік аламыз, болмаса бұрындары бұрмаланып келген құбылыстарға объективті тұрғыда ғылыми баға беруге қол жеткіземіз. Тарихи оқиғаларды зерттеуде деректердің молдығы ерекше маңызға ие. Сол себептен алға қойылған мәселені зерттеу

барысында мұрағаттық құжаттар, жарияланған материалдар және мерзімді баспасөздердің ақпараттары кеңінен ғылыми айналымға тартылды.

Сонымен бірге зерттеу жұмысының әдістемелік негізін тарихи даму үрдісін диалектикалық түсіну, оқиғалар мен құбылыстардың себеп-салдарлық байланыстарын және тарихтағы субъективті фактордың маңызды рөлін тану құрайды. Мұндай байлам кеңес әйелдерінің қатал да қасіретті соғыс жылдарындағы күнделікті өмірлерін, олардың майданға көмектерінің әртүрлі нысандарын, барлық мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардағы ұйымдастырушылық қызметтерін тиімді іздестіруге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, ғылыми зерттеу стратегиясының сенімді негізі тарихилық ұстанымы болып табылады. Ол мәселені кезеңнің нақты ерекшелігін міндетті түрде есепке ала отырып зерттеуді қарастырады. Автор мақалада соғыс жағдайындағы күнделікті тұрмыс ауанын сезіну қажеттілігін және ХХ ғасырдың 40-шы жылдарындағы кеңес әйелдерінің адамгершілік-психологиялық әлеміне терең енуді қояды.

Тақырыпты жан-жақты ашу үшін тарихты зерттеуде аса маңызды әдістемелік мәнге ие–жүйелілік байлам, антропологиялық және элеуметтанулық байламдарды да ұтымды қолдана білдік. Ол жиналған тарихи материалдың ғылыми иерархиясы мен талдамалық жинақылануына негіз болады.

Нәтижелерді талқылау. Соғыстың салдарынан мұғалімдер едәуір қысқарып, мамандардың құрамы да елеулі өзгерістерге түсті. Мұғалімдердің қатарында әйел адамдардың үлес салмағы артқаны соншалықты педагогтардың негізгі бөлігін құрады. Өйткені ер мұғалімдердің басым бөлігі майданға кетті. Сондықтан мектептерде мұғалімдер жетіспеді, соның салдарынан бірқатар мектептерде кейбір пәндер өткізілмеді немесе қазақ мектептерінде бір мұғалім өз мамандығы болмаса да, бірнеше пәнді жүргізді. Оған қоса мұғалімдердің біліктілігі жетісе бермеді. Сол себепті педагогикалық жұмыс жүргізу үшін педагогикалық училищилер мен педагогикалық институттарда орта білімі бар әйел мұғалімдерді жедел дайындау шараларын қолға алу қажеттілігі туындады.

Мәселен қарапайым отбасында 1926 жылы туылған Курмашева Алтын бұл жайттер туралы былай деп еске алады: «Фурманов ауданының бастауыш сынып мұғалімдерін даярлайтын педагогикалық училищенің екінші курсы бітірген кезде соғыс басталды. Ол уақытта мұғалімдер ер адамдар болатын. Әйелдер арасынан мұғалімдер шығуы сирек кездесетін құбылыс еді. Ер азаматтардың барлығы соғысқа аттануына байланысты Фурманов ауданындағы педагогикалық училищені жауып, бізді Орал қаласындағы педагогикалық училищеге жіберді. Аудандық білім беру басқармасына шақыртып, ауданда мұғалімдер жетіспейді. Сізді сонда жібереміз деп мәлімдеді. 1942-1947 жылдар аралығында аталған ауданда мектепте мұғалім болдым. Соғыс жағдайы шиеленіскен кез еді. Оқу құралдары мүлдем жетіспеді. Бұрынғы оқу құралдарымен оқыттық. Ұлы Отан үшін, Ұлы жеңіс үшін соғыста тылда еңбек еткен әрбір еңкейген әжелерден бастап, бұғанасы қатпаған балаға дейін азаматтық парызымыз деп түсінді. Күндіз бала оқытамыз, түнде «свет маскировка» жасап, жарықты көрсетпеу үшін терезелерді тастай қараңғы етіп бүркеміз» [5].

Сәуле апамызда «Алғабас» колхозында бастауыш мектепте оқып, кейін әкесінің жұмыс бабымен Жәнібекке қоныс аударуына байланысты, аудан орталығындағы білім ордасында жалғастырады: «1942 жылы жетінші сынып оқып жүргенімізде мектепке екі рет бомба түсті. Аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы М.Әбдірахмановтың бұйрығымен поселкеде бомбадан паналайтын жеркепелер қазылып, түнде сонда қонатын едік. Астық диірменіне бомба түскенін көзіміз көрді, шойын жолды жау ұшақтары жиі торуылдап, рельстерді істен шығарып жататын. 1942 жылы мектепті Ұзынкөл ауылына көшірді. Ол жерде жатын орын жеткіліксіз болғандықтан, мен оқудан қол үздім. Сталин атындағы колхозға әкем есепші болып жұмыс ауыстырды. Бірінші хатшы М.Әбдірахманов Өтеш молданың күйеу баласы болатын, колхозда бес жүздей жылқы болды, соны Өтеш молда бастаған жылқышылар бақты. Масақ теріп, қол диірменмен астық тартамыз. Бидай есебінде бір қадақ (400 грамм) еңбеккүн беріледі. Бір айға бір сауын сиырға төрт келі май жинап тапсыруға норма беріледі, кілегейі колхозға, көк сүті бізге артылатын. Ашқұрсақ жүрген біздер «Колхоздастыруға іліктік, соғысқа шарпылдык, аш-жалаңаш жүреміз, бақытсызбыз» деп жылайтынбыз.

Жаудың ұшақтары Ақоба, Мәңгүр жеріне дейін листовкалар тастайды. Оны ашып, оқуға тыйым салынған. Ақоба ауылында тұратын орта жастағы ер адам листовканы оқығаны үшін сотталып кетті. Әкем де «Қағазды ашпаңдар, онда бізді қарақаттайтын сөздер бар, түбі Жеңіс біздікі», – дейтін. Бірде аспаннан кезекті рет жауған осындай бірқұшақ листовканы көйлегімнің етегіне орап алып, «Сапарғай»

деген жерде отырған атама әкеліп, оқып, отқа жағып жібердім. Неміс тілінде толтырылған қағаздың шетінде орыс тілінде «Біздер жеңеміз, сендер құрысыңдар!» деген мағынадағы жазулар болатын.

1944 жылдың наурызында аудандық партия комитетінің үшінші хатшысы Байбатыров Сталин атындағы колхозға келіп, оқуға барғысы келетіндерді жинады. Жәнібек пен Тегісшілден алты қыз Ордадағы алты айлық мұғалімдік курсқа жазылдық. Жәнібектен жүк пойызының машинисіне сұлыдан жасалған нанды жолпұлы есебінде төлеп, Эльтонға дейін келдік. Бұл жерде біздерді әскери адамдар «Сендер шпионсыңдар» деп Ордаға жібермеді. Әскери киімді қазақ жігітіне жүгіріп барып «Ағатай, біздер шпион емеспіз, Ордаға мұғалімдік оқуға кетіп барамыз, жіберіңізші» деп жылап жібердім. Ол қысқа да нұсқа «Шойын жолдың бойымен жүрмей, жаяу барыңдар» деді. Жаяу жүріп, Ордаға келдік. Мектеп директоры Ғұмар Зарипов болатын. Сабақтан кейін жеті шақырым жердегі «Ворошилов» колхозына шөп жинауға барамыз. Жартылай ашқұрсақ жүріп, курсты аяқтап, «Ағарту» колхозына мұғалім болып орналастым. Жау қолында қалған Украинадан біздің аймаққа мал әкелінді. Колхозға мал суғаратын жеті құдық қазуға тапсырма берілді. Ауылда шал-кемпір, бала-шаға, қол күші жоқ, тек екі құдықты қазуға шамамыз келді. Судың тапшылығынан алып келе жатқан жеті сиыр өлді. Жоғарыдан берілген тапсырманы орындамағаны үшін «Ағарту» колхозының бригадирі Аймөшев жеті жылға сотталды. Украинадан Жәнібек пен Тегісшіл жеріне еврейлерді көшіріп, қоныстандырды. Отбасымыз Жәнібекте тұрғанда әр шаңыраққа бөлініп берілген еврейлер біздің үйде де тұрды. Халықтың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында, Жәнібектегі аэродромды Кайсацкіге, одан соң Қазталовкаға көшірді. Вишневкаға таяу жерде жау ұшағын атып түсіретін қондырғы орнатқаннан кейін, жау ұшағының қаупі саябырсыды. 1944 жылы қатты науқастанған әкем қайтыс болды. Осы жылы Орал қаласындағы педагогикалық училищеге түстім. Одан соң А.С. Пушкин атындағы педагогикалық институттың қазақ тілі мен әдебиеті факультетін бітірдім. Борсыда мұғалім болып жұмыс істегенде, кейін өлкемізге танымал болған Өтебай Құспанов, Марфуға Ысқақоваға сабақ бердім. Соғыстың тұсынан бастап, облыстық «Екпінді құрылыс» газетіне мақалалар жазуды дағдыма айналдырдым. «Өтәлі» пунктінде жұмыс істейтін шөпшілерге жеті шақырым жаяу барып, газет оқып беріп, олардың тыңдадым деген қолын қойғызып алып, жаяу кері қайтатынмын. «Лағнет айтып соғысқа, Жеңгелер жүр налыған. Жарып жөнді ас ішпей, Кезіміз болды арыған. Сол күндер еске түскенде, Қазірде де тарығам», – деп ақын Көкен Шәкеев айтпақшы, ел басына күн туған кезде тылда талмай еңбек етіп, жеңісті тездеткен, ел үшін елегізіп, болашақтың баяндылығы үшін денсаулығын, қажыр-қайратын сарп еткен Сәуле апайға Ұлы Жеңістің 70 жылдық мерекесін қарсы-алуға нәсіп етсін демекпіз» [6].

Кувшинова Ольга Сергеевна да 1938 жылы он жылдық оқуды бітірген соң пединститутқа түседі. 1941 жылы 3 курстан соң 22 маусымда жазғы практикадан поселкаға келген кезде адамдардың топ болып жиналып жылап-сықтап тұрғанын көрген. Солардан ол соғыстың басталғаны жөнінде суыт хабарды естиды. Содан олар Оралға қайтып кетеді. 1942 жылы ол Райхан Алиева екеуі емтиханға дайындалады. Суықтан пештің үстінен түспейді. Балықтың майы мен асқабақтан жасалған щимен ауқаттанған. Дегенмен осындай қиыншылыққа қарамастан мемлекеттік емтиханды тапсырады. Сол жылы майданға аттанған [6].

Сол қиыншылық уақытты өз басынан өткізгендердің бірі Чебакова Лидия Георгиевна 1924 жылы Оралда туған еді. 1941 21 маусымда №5 орта мектепті бітірген кезде басқалар сияқты көңілі қуанышқа толған. Олардың мектебі Ленин көшесінде орналасқан еді. Сол күні оркестерден әуен ойнап мерекелік дастархан жайылады. Көңіл көтеру көтеру таңға дейін жалғасады. Ал таңертең бүкіл сынып болып Орал өзеніне барады. Барлықтарының ойы арманға толы еді. 22 маусымда сағат 12-де радиодан соғыстың басталғаны туралы хабар беріледі. Лидия Георгиевна еске алады: «Денемді қорқыныш жайлады. 17-ге толсақ та бәрімізге де бір іс-әрекет жасау қажет болатын. Ер балалардың бір тобы әскери комиссариатқа барса, екінші тобы комсомолдың қалалық комитетіне кетті. Ал мен пединститутқа өтініш тастадым. Жазда жоғары оқу орнына түсу үшін дайындық курсына барып жүріп, ақыры оқуға түстім. Сабақ басталды. Ал осы уақытта туысқандардың басым бөлігі майданға кетті. Олардың арасында әкем мен ағам бар болатын. Көп кешікпей ол жақтан суыт хабарлар да жетті. Оралға қара қағаздар келе бастады. Институтта сабақтан соң медбикелер дайындайтын курстан өттік. Оның үстіне қыста аэродромды қардан тазарттық. Маған майданға шақыртқан қағазда келді» [7:1, с.91].

Оқу орындарындағы мұғалімдердің әлеуметтік жағдайлары да оңай болмады. Олардың өмірін жақсарту үшін Қазақ КСР Халық комиссарлары Кеңесінің, Қазақстан К(б)П ОК, облыстық атқару комитеті мен Қазақстан К(б)П облыстық комитеті бірқатар нұсқаулар қабылдағанымен мұғалімдерді

нанмен, ұнмен қамтамасыз ету өте қанағаттанарлықсыз жағдайда қалды. Батыс Қазақстан облысының мұғалімдеріне деп белгіленген 800 гр және олардың асырауындағыларға арналып берілген 200 гр күндік нан мөлшері уақыт өткен сайын азайтылып жатты. Оларға бөлінген нанның мөлшері азайтылып қана қоймай, тіпті облыстың барлық аудандарындағы мұғалімдерге 15-20 күнге дейін нан берілмеген кездер де кездесті. Мұндай келеңсіз жағдайлар әр жылдың бас айларында жиі қайталанып тұрды. Облыстың Фурманов, Орда және Теректі сияқты аудандарындағы мұғалімдерге нан мен ұнның орнына астық дәндері таратылған немесе тамаққа жарамсыз ұн берілген. Мұғалімдерге жылына бір-ақ рет берілетін азық-түлік және өнеркәсіп тауарлары да өз деңгейінде орындалмаған. Оның себебі облыстағы сауда бөлімдері мен аудандық тұтынушылар одақтарында және аудандық халыққа білім беру бөлімдерінің салғырттығынан мұғалімдерге берілген тауарларды есепке алу жүргізілмеген. Жергілікті басшылық ұйымдардың тарапынан орын алған мұндай жауапсыздық тауарлардың ішінара «талан-таражға» түсуінен туындаған. Облыстағы мұғалімдерге бөлінген тауарды да сауда бөлімінің меңгерушілері көбінесе таныстарына таратумен айналысқан [8, 8-9 пп]. Соғыстың бүкіл ауыртпалығын басынан өткірген 1930 жылы наурыз айында дүниеге келген Мусилова София Абдоллақызы «1942 жылы әкесі әскерге алынып, еңбек майданына жіберілген-діктен 12 жасында интернатта оқып жүргенімде маған берген 200 грамм нанды отбасыммен бөлісетінмін. Жетінші сыныпты аяқтай алмадым. Халық аш, жалаңаш болатын. Дегенмен май заводына жұмысқа тұру үшін арнайы курс ашылып, соны бітіріп, май заводына жұмысқа тұрдым» – деп еске алады [9].

Ал 1927 жылы туылған Уахиева Зайра болса былай деп еске алады: «Талап ауылын соғыс кезінде оны бомбалап тастаған соң бармаған жеріміз жоқ. 1941 жылы Бейсенде тұратынбыз. Мен туыстарымды көп көрген жоқпын. Соғыс басталғанда он үшке жаңа толған кезім болатын. Бесінші сыныпты шала бітіріп, азамат болып шыға келдік. Құдық та қаздық, пішен де шаптық, мал да бақтық, сауыншы да болдық, істемеген колхоздың жұмысы қалмады. Уақыт деген болмаушы еді. Таңның атысы мен күннің батысы аралығында жұмыс жасадық. Сол жүргенде ішімізде ас жоқ, үстімізде киім жоқ болатын. Жамап-жамап киюші едік. Қазақта мақал бар ғой «жамауың болса, жарлы болар ма едің» деген. Ол жыртықты жамайтын жамау да жоқ қой. Кей кездері егістікте бидай орамыз косилканың артында отырып, келе жатырған бригадаға косилканның сынған сынығына бірдеңе алып бер деп айтпа, аға. Сөйтіп киімімнің бүтін жерімен жыртығымды жауып отырамын. Біздің еңбекті ескермеуге болмайды. *(Күрсінді...)* Колхоздың сиырын сауып, сүт тартқыштан өткізіп, көк сүтін пісіреді. Оның түбі күйіп кетеді. Күйіп кеткен, быршыған айранның көк суы бетінде, ірімшігі астында соны ішуші едік. Адам басына үш литр көк су береді. Бір литрын іштім, екі литры қалды, жарты литрын іштім литр жарымы қалды деп шотқа соғып жүреміз. Бәрінің жағдайы бірдей болмады. Малы барлардың жағдайы бізге қарағанда әжептәуір болатын. Олар шайға сүт қосып, құртпен шай ішетін. Біздің қызықты, қызылды-жасылды бабалық шағымызды соғыс ұрлады. Бар ойымыз тойып тамақ ішсек екен, соғыстан бәрі аман-есен оралса екен деп армандаушы едік» [10].

1942 жылы және 1944 жылдың 1-тоқсанында тек аудан орталығының мұғалімдері ғана нанмен қамтылды, ауылдық мектептегі мұғалімдер мүлдем қамтылмады. Бірақ осындай қиындықтар орын алса да, өз істеріне шынайы берілген мұғалімдер ешқандай ауыртпалықтарға қарамай, өздерінің бар білгенін шәкірттеріне үйретуге тырысты.

Сол кездері мектептің директоры болып қызмет атқарған Ғ.Зариповтың естелігіне назар аударсақ көп жайтты аңғарамыз. Оның өмір естелігінде былай делінеді: «Соғыстың кесірінен жесір қалған әйел мен жетім қалған қыз құшақтаса сыңсып, үйді бастарына көтергенде, біз де шыдай алмай көзімізге жас іріктік. Әсіресе, Қабираның: «Ақ көке, жаным-ай, шыныңмен, бізді тастап кеткенің бе?!» – деп құлындағы даусы құраққа шығып, жұбанбастан, талмаусырай өксігенде, біздің сай-сүйегімізді сырқыратып жіберді. Жаңыл ертеңіне жалғыз баспағын сойып, көрші-көлем, жақын-жуықтарын шақырып, Атаудың қарасын өткізді. Мұндай «қара қағаз» көптеген үйдің шаңырағына қайғы әкеліп орнатып, жылаулы жандар көбейіп жатқан соң ба немесе «болмасқа болаттан берік бол» деп үйреткен кәриелер ақылын берік тұтынды ма, болмаса Ашақаң мойнына мінгізіп еркелетіп өсірген жалғыз қызына әкесін жоқтатпаудың қамына кірісті ме, әйтеуір болат қанжардай қатып алған Жаңыл тұрмыстың ауыртпалығына, жұмыстың дамылсыздығына қарамастан, мектеп пен интернаттың екі уборщицасының жұмысын жалғыз өзі қатар атқара берді. Апат соғыстың зардабы барған сайын елді түгел шарпи берді. Жанар майдың жетіспейтіндігінен көптеген жерде электростанциялар істемеді. Білтелі шамның өзі де сирек жанатын болды. Қатығы барды-жоқты қара быламығын қазандық астындағы болмашы оттың сәулесімен ғана ішетін семьялар да кездесіп қалып отырды. Үйдің

салқындығынан домбығып немесе өкпесі қабынып ауырған балалар да аз болмады. Ауыр соғыстың мұндай ауыртпалығы (ондай күндерді енді басқа бермесін!) халықты осындай мұқтаждыққа ұшырата тұрса да, оның рухани күші мен патриотизмдік сезімін мұқата алмады, қайта жауға деген өшпенділіктерін өршіте түсті. Партияның «Бәрі майдан үшін! Бәрі Жеңіс үшін!» деген ұранын естігенде, тылдағы жұртшылық майдан қажеті үшін қолда барын аямады. Жаңыл да солардың бірі болды. Атаумен екеуі мектепте он жыл қатар істеп, жыл сайын айлық еңбекақыларына жазылып жинаған мемлекеттік ішкі ұтыс қарызының мың сом облигациясын сол Жаңылдың «Отан қорғау» фондысына өткізіп, өзгелерге мұрындық болғаны әлі біздің есімізде. Міне, Ұлы Отан соғысы кезіндегі жесір әйел мен жетім балаға дейін партияның ұранын осылай қолдап, майдан керегіне осылай көмектесті» [11].

Осындай қиыншылықтарға қарамастан мектептерде асханалар мен буфеттер ашылып, оқушыларды тамақтандыру мардымсыз болса да қолға алынып тұрды. Ережеге сәйкес, көптеген қала мектептеріндегі таңғы ас 50 грамм нан немесе тоқаш және қантсыз шәй түрінде берілді. Ауылдық жерлерде қырықжапырақтан жасалған сорпа немесе картоптан жасалған сұйық тамақ, сол сияқты картоп ботқасы берілді, кей кездерде нансыз да болды. Тұтынушылар үшін тағамөнімдерінің сапалы көзі мектеп қасындағы тұтынушы және арнайы жеке бөлінген жерлері бар шаруашылық ұжымдары болды. Мектеп ұжымдары картопты, түрлі көкөністер, пішен және т.б. өсіре бастады. Осыған байланысты оқушылардың жартысы тегін тамақ алатын болды. Орал қалалық Халыққа білім беру бөлімі балаларға мүмкіндігінше таңғы ас беруге назар аударды. Ыстық тамақ қаланың барлық мектептерінде берілетін болды. Таңғы асты 2245 оқушы алатын болды, олардың дені майдан-герлердің балалары еді. Барлық мектептерде буфеттер болды, сол арқылы тұтынушылар белгіленген нан нормасын (50гр) алып отырады. Міндетті түрде айта кететін жайт, ыстық тамақ қала мектептерінде мұғалімдердің күшімен ұйымдастырылды және де жартылай, ата-аналар тарапынан қосымша қаражат шығарылмай арнайы қызметші персоналдардың қатысуы арқылы жасалды. Таңғы ыстық асты ұйымдастыру үшін мектеп қасындағы аудандар база түрінде қызмет етті. 1943 жылы мектеп қасындағы жер 20 га болды. Өңдеу, суару, қопсыту және т.с.с. жұмыстар мұғалімдер мен оқушылар күшімен жүргізіліп отырды. Егілген өнімге жақсы қарау нәтижесінде, мектеп қасындағы қосалқы жерден табиғаттың қолайсыз жағдайларына да қарамастан, айтарлықтай өнім алынды, Мектеп қасындағы жерден жиналған өнім қала мектептерінде ыстық таңғы асты ұйымдастыруға мүмкіндік берді. Осылайша, соғыс мектеп жұмысына айтарлықтай қиыншылық алып келді, бірақ, осыған қарамастан, ол мектепті күнделікті өмірмен жақындастырды да. Сонымен бірге, халыққа білім беру саласында кейбір өзгерістерді енгізуді талап етті. Мектептерге өзгеріс енгізу жалпыға білім беруді қалпына келтіру және соғыс жағдайын есепке ала отырып, білім беру-тәрбие үрдісін ұтымды жүргізу тұрғысында болды. Соғыс жылдарында мектеп осы міндеттерді мейлінше жүзеге асыруға тырысты, бұл нағыз батырлықты, үлкен қажыр-қайратты талап етті.

Соғыс уақытында орын алған осындай ауыртпалықтарға қарамастан, әр оқу жылында мектептер оқушыларды қабылдап білім беруін жалғастыра берді. Мәселен Фурманов ауданының орталығын-дағы мектеп пен аудандық балалар бағым үйінің оқушы, пионерлерінен 216 адамның қатысуымен Москва қаласындағы жастардың фашизмге қарсы өткізген митингісін талқылауға арналған митингі өткізіледі. Митингіде шығып сөйлеген оқушы қыздар Уақытова, Сержановалар герман фашизміне қарсы жүргізіп жатқан Ұлы Отан соғысы жағдайында оқытушылар мен оқушылар алдында жаңа табыстарға жету міндеті қойылып отыр, әрбір оқушы оқуды көңіл қойып оқып, жақсы, өте жақсы деген бағамен оқулары керек, өздеріміз оқуды тек жақсы, өте жақсы деген бағамен оқимыз деп ант қабылдайды және митингіде биылғы оқу жылында жаңа табыстарға жетуді қамтамасыз етерліктей қаулы алынады [12].

Осыған байланысты жалпыға бірдей оқыту немесе міндетті жалпыға бірдей бастауыш білім беру ерекше сипат алып, кеңінен насихатталды. Ағарту Халық комиссариаты халыққа білім беру органдарына олардың аумақтарындағы барлық мектеп жасындағы балаларды, соның ішіндегі эвакуациялау тәртібімен келген балаларды есепке алу жөнінде нақты нұсқаулар берді. Бұл нұсқауды облыстық атқару комитетінің еңбекші депутаттары Орал қалалық кеңесіне және кәсіпорын басшыларына көмекке мұқтаж көшіп келушілерге ішкі ресурстар негізінде бір реттік көмек көрсету, Қызыл әскер отбасылары мен балаларға басты назар аударуды міндеттеген. Соның нәтижесінде қалалық білім бөлімінің басшысы Зимица 1942 жылдың 20 қарашасына дейін көшіп келушілердің мектепке бармайтын балаларының санын анықтап, мектеп жасындағы балаларды мектептерге жедел орналастыруға қажетті шараларды қабылдаған. Қалалық комсомол комитеті болса көшіп келген

мектеп жасындағы балалар мен оның аналарына аса мұқтаж қажетті киім-кешек, оқу жабдықтарын алуды ұйымдастырған. Эвакуациялық пункттің бастығы Похилько жатақхананы тазалықта ұстап, мәдени шараларды басты назар ұстау арқылы газет, дәрістер оқу сияқты шараларды іске асырады [13, 987 п]. Алайда көптеген мектептерде мұғалімдердің жоқтығына байланысты бағдарламадан қалып қою байқалды. Мұғалімдерді бір жерден екінші жерге қоныс аудартуы үлгерімі төмен, ілесе алмайтын оқушылардың көбеюіне алыпкелді. (Оқушылар орыс тілі, математика және қазақ тілі бойынша төмен нәтиже көрсетті. Соғыс кезінде мектеп жағдайларын тексерген депутаттардан құралған комиссиясы осындай кемшіліктерді тапқан. Соның ішінде аталмыш комиссия «Сталин» орталау мектебіндегі балалар үлгерімінің өте артта қалғандығын анықтаған. Сонымен қатар, өздерін қорғау топтарының жұмысы ұйымдастырылмаған және соғыс ғылымын үйрену сабақтары кезінде өтпей қалған деп баға береді [14].

Аудан көлеміндегі барлық мектептерде де оқу уақытында бастала тұрса да оқушыларды мектепке толық тартуда көп кемшіліктер орын алған. 1941 жылдың оқу жылында Жәнібек ауданы бойынша оқуға тартылуға тиісті 2477 оқушыдан 270 оқушы мектепке бармай қалған. Әсіресе, аудан орталығындағы қазақ орта мектебінен 60 оқушы, «Қызыл Қазақстан» орталау мектебінен – 53, Сталин атындағы (Қоңырат советі) мектептен – 22, «Жасқайрат» орта мектебінен – 20, «1 Май» бастауыш мектебінен 12 оқушы оқуға мүлдем қатыспаған [15]. Оның үстіне кезінде оқушылардың арасында өткізілген социалистік жарыста өз зияның тигізді. Мұғалімдер, оқушылар мен мектептердің арасында жасалған шарттың негізінде оқушыларға 100% үлгерім мен белгілі бір дәрежеде өте жақсы және жақсы деген бағалар үлгерімге қатыссыз көтермелеп қойылғандықтан мұғалімдердің оқушыларға деген талабын әлсіретіп, мектептің оқу-тәрбие жұмысындағы ролін төмендетті. Мұғалім оқушының біліміне нақты баға бере алмады. Өйткені халыққа білім беру орындары мұғалімнің сабағын мектептегі оқушылардың үлгерім пайызына қарай бағалады. Мұғалімдердің жүз пайыздық үлгерім міндеттемелерін кейбір оқушылар өзінің құлықсыздығы мен еріншектігіне пайдаланды. Көптеген мектептерде осындай педагогикалық тәрбие беру ісіндегі керітартпалық жасанды үлгерім көрсеткіштері оқушылардың сауаты мен білімінің төмендеуіне алып келді. Осыған орай Ағарту Халық комиссарларына оқу жұмыстары бойынша мектептердегі мұғалімдер мен оқушылар арасында социалистік жарыстар тәжірибесін жүргізуді тоқтату ұсынылды. Ақыры 1944 жылғы 17 қаңтарда ҚК(б)П ОК «өндірістік саладан мектептің оқу жұмысына ауысқан социалистік жарыс, мектептегі сабақ сапасы мен тәртіпке кері әсерін тигізуде» деген арнайы қаулыны қабылдап, мектептердегі социалистік жарыстан бас тартуға мәжбүрленіп, мектептер мен мұғалімдердің оқушылардың үлгерім пайызының орташа негізіндегі жұмысын бағалаудың зиянды және қате тәжірибесіне тыйым салынды. Оқу сапасы мен оқушыларға деген талапты көтеруді қамтамасыз ету мақсатында социалистік жарыстар орта арнаулы білім ошақтарындағы оқушылар мен оқу жұмысы бойынша оқытушылар арасынан алып тасталды.

Оқушыларды еңбекке деген сүйіспеншілікке, еңбек дағдыларын дамытуға тәрбиелеу әрбір кеңес мектебінің шұғыл қолға алатын ісіне айналды. Қызыл әскер отбасына күнделікті көмек беретін тимуршылар командасын ұйымдастыру, сенбіліктер мен жексенбіліктерге қатысу, темір-терсек, резеңке, басқа да шикізатты жинау сияқты қорғаныс шаралары мектептің тәрбие жұмысының негізін құрады. Мұғалімдердің жұмысы оқу жоспарынан бөлек оқушыларды саналы тәрбие, жоғары үлгерім мен майданға көмек және еңбекке баулудан тұрды. Бұл іс-шаралар сонымен бірге балалардың бойында кеңестік патриотизмді қалыптастыру, неміс-фашист басқыншыларына деген қарсылық, Ленин-Сталин партиясына сүйіспеншілік пен шын берілгендік міндеттеріне бағындырылды. Тәрбие жұмысын жүргізуде мұғалімдер балалардың бойында «большевиктік» мінез, яғни төзімділік, қайсарлық, батылдық, еңбексүйгіштік, интернационализм және т.б. сезімдерін қалыптастыруға ұмтылды. Мұның бәрі мектеп мекемелерінің жұмысында тәрбиеге баса мән беріліп, кеңестік дүниетанымның негіздерінен туындады.

Мұғалімдердің жұмысында оқушыларға арналған ережелерді жасау, сыныптың пионерлік ұйымның жұмысына жетекшілік ету және көмектесу, оқушылардың оқу үлгеріміне көмектесу, революциялық мерекелермен байланысты шараларды өткізу, ойындар ұйымдастыру және балалармен сауық кештерін өткізіп, ата-аналармен жұмыс жүргізу басты орынға шықты. Ауыл мектептерінде мұндай жұмыстар үнемі жүргізілген жоқ, бұл тәрбие жұмыстарын жүргізуге қажетті материалдардың (мектептен тыс оқуға арналған кітаптар, пионер газеттері, журналдары және т.б. негізінен қазақ тілінде) мүлде жоқтығымен түсіндірілді [16, 123 п].

Мектептердегі тәрбие жұмыстарының деңгейі оқушылардың колхоздардың жұмыстарында: астық ору, металл сынықтарын жинау, бұрын жау оккупациялаған аудандар мен майдангерлердің отбасына көмек құралдарын жинау, оқушылардың ақшалай азық-түлік лотореяларын таратуға белсенді қатысуы кезінде және тағы басқа жағдайда білінді.

Сабақтан бос уақыттағы жұмыстар дәрістер, әңгімелесулер, ертеңгіліктер мен көркемөнерпаздар кешін ұйымдастыру түрінде көрініс тапты. Сонымен қатар үйірме жұмыстары да жүргізіліп оған жан-жақтан қыз-келіншектер тартылды. Қалада оқу жылының басынан оқушы жастардың дәріскерлері баяндама оқыды. Лекциялар мына мәселелер төңірегінде жасалды: «Кеңес халқының фашистік Германияны талқандау жолындағы күресі», «Достық және жолдастық», «Кеңестік әдебиетті ҰОС тақырыбындағы кітаптармен қалай жұмыс істеу керек» және тағы басқалары.

Оқушы жас қыз-келіншектердің арасында үлкен сұранысқа ие болған дәріскерлер ағымдағы саяси оқиғалар, тұрмыстық және адамгершілік мәселелер бойынша сұхбаттар ұйымдастырды. Комсомол жас қыздар елде өтіп жатқан Ұлы Отан соғысы жағдайында большевиктік үгіт жұмысының қандай орын алатындығын жақсы ұғынды және көпшілік арасында үгіт-насихат-шаралар істер жасауды тікелей міндетім деп санады. Бұл іс-шараларға белсенді түрде араласқан Ихласова, Сұпығалиева, Хасенова, Есенғалиева, Арыстахова, Ғұмарова, Ошерова сияқты комсомолдар көпшілік-үгіт жұмысын колхозшылардың арасында жақсы дәрежеде жүргізген. Олар үнемі үгіт-жұмысын жұмыс нормаларын асыра орындаған. Үгітшілер Сталиннің 3 шілде күнгі радио арқылы сөйлеген сөзін және 6 қарашадағы баяндамасымен 7 қарашадағы сөзін еңбекшілер арасында тынбастан бірнеше рет дауыстап оқуларымен қатар, жеке сұхбаттасуды да өткізген [17].

Орда ауданының орталығындағы орыс орта мектебінің ұжымы КСРО-ның орталығы Москва қаласын герман фашизмінен қорғау жөніндегі Мемлекеттік қорғау комитетінің 19 қазандағы қаулысын талқылауға арналған митингіге келіп, қаулыны бірауыздан қолдаумен қатар, «Москваны қорғауда күресіп жатқан жауынгерлерімізге көмектесеміз, олардың тылын нығайта түсеміз, Ленин-Сталин партиясының Орталық комитетінің, көсеміміз, ұлы Сталиннің төңірегіне бұрынғыдан да берік топтала түсеміз», – деп ұрандатқан. Бұнымен қатар, жиналысқа келгендер «Отан қорғау» қорына 1900 сомның облигациясын жинаған. Соның ішінде, мектеп директоры Сабина 400 сомның, оқу меңгерушісі Ганилина 700 сомның, Филатова, Есимова сияқты мұғалімдер 200 сомнан облигация-ларын қосқан [18].

Ауыл шаруашылық жұмыстарына мектептердегі мұғалімдер мен оқушылардың, балалар үйлерінің қатысуы жаппай көмек пен патриоттық серпілістің жалпыхалықтық көрініс тапты. Оқушыларды ауыл шаруашылығы жұмыстарына қатысуға дайындау мақсатында Халық ағарту комиссариаты мн ҚК(б)П облыстық комитетінің нұсқауымен орта мектептердің барлық 7-10 сыныптарында ауыл шаруашылығы жұмыстарын механикаландыру пәнін оқыту енгізілді. Отан соғысы басталған күннен бастап-ақ мектептердің оқушылары мен мұғалімдер ұжымы өздерінің жазғы демалыстарын пайдаланудан бас тартып, еліміздің барлық еңбекшілерімен бірге нық байланыса отырып, совхоз бен колхоздардың егіс далаларына жұмыс істеуге барып тұрды. Олар егіс даласында «барлығы да Отан үшін, барлығы да жауды жеңу үшін» деген ұранмен бар күштерін аямай жұмыс істеді.

Мәселен, Тау ауылындағы Жігер орталау мектебінің мұғалімдері мен оқушылар жазғы демалыс кезінде колхоздың өндіріс жұмысына қатынасып, колхоз шаруашылығына көмек көрсетуді өз мойнына алған. Оқушылар әйел мұғалімдердің басшылығымен колхоздың пішен жинау, егістің арам шөптерін тазалау жұмыстарына белсене қатынасып көптеген жұмыстар атқарып тастаған. Атап айтқанда мектеп ұжымы колхоздың бірнеше центнер пішенің үйіп, 200 гектардай жердің масағын теріп, масақтан 1942 жылы егілетін тары егісінің 200 гектарына жететін сортты таза тұқымды даярлап, колхоз комбайнымен 3532 пұттары мен өткен жылдан қалған үш іскірт тарыны бастырып береді. Мұнымен қатар мұғалім С.Михееваның жетекшілігімен оқушылардан құралған 18 адам колхоз жұмысында қол үзбестен жұмыс жасаған және колхозшылар арасында үгіт насихат іс-шараларын жүргізіп, бірнеше рет пьеса, түрлі концерттер де қойған [19].

Ауыл шаруашылығы жұмыстарына қатысу үшін мектептер ұжымшарларға бекітілді. Оқушылар мұғалімдердің басшылығымен ұлдар және қыздар болып бөлек бригадаларға бөлінді. Свердлов атындағы орталау мектебінің директоры Батырғалиеваның ұйымдастыруымен де мұғалімдер мен оқушылар ұжымы өздерінің демалыс күндерін босқа өткізуден бас тартып, колхоздың өндірістік жұмысына жәрдемдескен. Олар жазғы үш ай демалыстарында 13 скирд пішенді жиып, үйіп берген.

Сондай-ақ, егіс жинау, басу жұмыстарында мектеп ұжымы бригад-бригадтарға бөлініп 5 қазан күнгі демалысында көршілес «Карл Маркс» колхозына барып 6 скирд пішенін үйген [20].

Егіс даласында алғашқы күннен-ақ 762 соқа, 883 тырма, 44 тұқым сепкіш, 15 культиватормен 5911 жұмыс көлігінің мерзімінде шығуы қамтамасыз етілді. Көктем егісін қысқа мерзімде сапалы өткізу үшін колхозда 31 балалар яслиі ұйымдастырылды. Колхоздың егіс даласында 2200 комсомолец жастармен, 1992 әйел-қыздар қолдап жұмыс жасады. 1992 әйел-қыздар қолдап жұмыс жасады. 9 сәуірге дейін 9985 га жерге тұқым себіліп, 22 колхоз ертелі егіс салуды аяқтап шықты [21].

«Қаракөл» орта мектебінің (Тайпақ ауданы) сабақты жақсы үлгерумен қатар, колхоздарға үлкен көмек көрсетіп келген. Мектептің оқушы, оқытушы ұжымы жазды күні 2400 центнер шөбін үйіп жинап берді. Танк колоннасын құрау қорына да мектеп ұжымы да екпінді қатынасып, елу мың сом ақша берген [21, 172 п].

Жымпиты орта мектебінің жанындағы комсомол ұйымы Қызыл Армия жауынгерлерінің поселкада тұратын отбасыларын қамқорлыққа алып, бұл жөніндегі міндеттерін асыра орындаған. Комсомолдар мен октябряттардан құралған тимуровшылар командасы Қызыл Армия жауынгер-лерінің отбасыларына үздіксіз көмектескен. Демалыс күндері бұл жұмысқа тек тимуровшылар ғана емес, сонымен бірге барлық комсомолдар мен пионерлер қатынасқан. 1941 жылдың қазан айының 19 және 26-ғы демалыс күндері комсомолдар мен пионерлер 85 адамнан 8 топқа бөлініп, Қызыл Армия жауынгерлерінің отбасыларына қолғабыстарын тигізген. Комсомол Ғайсина басқарған 10 тимуршылдар бір күннің ішінде армия жауынгерлерінің әйелі Шайланованың ұзындығы 1,5 метр, биіктігі 8 метрдей ауласын қалап және қорасының төбесін жауып берген. Олардың осы еңбектеріне ризалығын танытқан Шайланова «Мен осы жұмысты ақысына 75 сом беріп те істете алмап едім, ал сіздер мұны тегін істеп беріңіздер. Бұл көмектеріңізге сансыз көп алғыс айтамын», - деген. Мұнымен қатар бұл топтың мүшелері ері және ағасы Қызыл Армия қатарында жүрген Шамсутдинованың үйінің төбесіне топырақ төгіп, тамшы ақпайтындай етіп жасаған. Меңешова, Жұмағұлова басқарған тимуршылдар тобы болса баласы соғысқа кеткен Берсүгірованың екі кубаметр отынын қорасына тасып үйіп берген. Мұндай көмектер Қызыл Армия қатарында жүрген 13 жауынгердің отбасына көрсетілген [23].

Е.Ситникованың күйеуі майданға кеткен кезде ол кішкентай үш баламен қалған. Мемлекет оған жәрдемақы тағайындап, тегін отын таратқан. Бірақ Е.Ситникованың отынды жаруға күші келмеген. Сол кезде нөмірі үшінші орта мектептің оқушылары оның отының жарып, үйіңе тасып берген [24, 20 п].

1942 жылдың сәуір-мамыр айларында Жәнібек селосына жалпы саны мыңнан кем болмаған Сталинград майданында жараланған әскерлерді аудан орталығындағы бұрынғы қазақ, орыс орта мектебіне, балалар үйінің төрт ғимаратына, кешкі селолық жастар мектебіне, қазіргі М.Мәметова атындағы көшенің бойындағы екі қатарлы ағаш үйге аудандық жинақ кассасына орналастырылған. Оларды госпитальдарға орналастыруда бірінші көмек берген А.Дәулетқалиева, С.Ғұмаровалар, Л.Финогенова, А.В. Финогенова, Н.Кучкина, А.И. Чугунова, З.Ф. Середина, М.Базулина сияқты жоғары сынып оқушы қыздары госпитальда санитарлық, аяжандық жұмыстарды атқарған. Балалар бағымы үйіндегі орналасқан жаралыларға С.Сапарғалиева, Н.Г. Аржановалар ас пісірген [25]. Комсомолдың белсенді қыздарына қосылған балалар үйінің балалары Отанымызға керекті металл сынықтарын жинауда жақсы үлгі көрсетіп, бір күннің ішінде 1618 килограмм металл сынықтарын жинап, дайындау орнына өткізген. Одан түскен 77 сом 75 тиын ақшаны «Отан қорғау» қорына аударған [26].

Жымпитыдағы мектеп оқушылары да майданға жылы киімдер жинап өткізуде өз көмектерін берген. Онда оқитын қыздар 60 жұп қолғап пен шұлық тоқып өткізген. Оқу озаты Шантемирова күн сайын 3-4 пар қолғап тоқыған. Оқушы қыздар сабақ үлгірімін де жақсартқан. Аня Акчурина деген барлық пәндер бойынша жақсы бағаларға тапсырған [27].

Ауыл шаруашылығы жұмыстарымен қоса, мұғалімдер мен оқушылар колхозшылар арасында дәрістер, әңгімелер, халықаралық жағдай, қазіргі саясат мәселелері бойынша баяндамалар, соғыстағы батырлық, КСРО халықтарының тарихы және т.б. түсіндіру жұмыстарын жүргізді. Күнделікті Кеңес ақпарат бюросының (Совинформбюро) хабарламаларын, газеттерді оқу ұйымдастырылды. Колхозшыларға мәдени қызмет көрсету үшін әр мектеп көркемөнепаздар кешін ұйыдастырып, қойылымдар, концерттер қойды. Қабырға газеттері, жауынгерлік парақтары жүйелі түрде шығарылды. Мектептер мен жеке бригадалар арасында ауыл шаруашылығы жұмыстарын үздік атқару бойынша

социалистік жарыстар ұйымдастырылды. Оларға ауыспалы Қызыл Ту мен облыстық комсомол комитеті мен облыстық білім басқармасының грамоталары табысталды.

Мұғалімдер де қоғам үшін қызмет етті, оның бір мысалы ретінде «Коминтерн» колхозындағы орта мектебінің мұғалімі З.Алексееваны айтуға болады. «Коммунистің» кезекті номерінде айтылғандай: «Ол кезекті еңбек демалысына қарамастан колхоздың төрағасына келіп былай деді: «Төраға жолдас менің мектептегі кезекті еңбек демалысымның барлық кезеңіне колхоздың шаруашылығына жұмысқа жіберіуіңізді сұраймын». Оны колхоз төрағасы сабан тасушы міндеті жүктейді» [26].

Соғыс жылдарында мемлекеттің алдында мыңдаған жетім және қараусыз қалған балаларды құтқару мәселесі тұрды. Мысалға сол балалар үйі туралы 1930 жылы дүниеге келген Муслимова София былай деп еске алады: «Балалар үйі әлі күнге дейін сақталған. Сталинград оттың ортасында қалғанда аман қалған жұрт елдің ішіне қарай бас сауғалады. Адамдарға лық толы поездар Жәнібектің үстімен өтіп жатты. Солардың бірін жау ұшағы бомбалағанда вагон ішінде үш жасар қыз бар еді. Ажал құшқан анасының құшағының арқасында әлгі қыз аман қалады. Оны Мұсағалиевтар отбасы өз қыздарынан кем көрмей бауырларына басты. Оның апасы аталған бабалар үйінде тәрбиеленді. Кейін туысқандарын іздеймін деп Өскеменге кетіп қалды. Сол балалар үйінде сол кезеңдегі балалардың жарға қашап салып кеткен суреттері мен танбалары әлі сол қалпында сақталған. Біз өмір сүрген уақыт азапты кезеңдерге толы заман болатын...» [9].

Сондықтан алғашқы күнінен бастап жергілікті билік органдары қоғамдық ұйымдардың ықпал етуімен белсенді іс-шаралар қолға алынып, ата-аналарынан айрылған балаларға түрлі көмектер ұйымдастырылды. Облыстағы 2 мыңға жуық тәрбиеленушісі бар оннан аса балалар үйіне күрделі жөндеу жұмыстары жүргізілді. Аудандық балалар үйінің 50% отынмен қамтамасыз етілгенімен, қалалық балалар үйінің ахуалы ауыр жағдайда қалып, оларда отындар мүлдем болмады. Балалар үйі жабдықтарға да мұқтаждық танытып, 474 керует, 132 үстел, 1274 орындық және табуреткалар, 2997 төсек төсемдері, 509 жамылғы және т.б. жетіспеді. Балалар үйінің директорлары мен тәрбие жетекшілерінің қатысуымен 1941 жылдың 3 қыркүйегінде ҚК(б)П обкомының үгіт-насихат бөлімінде өткен отырысында балалар үйінің жағдайы туралы бірқатар мәселе қарастырылып, қорек табу үшін колхоздармен келісім жасасуға және балалар үйлерінің қызметкер қыз-келіншектеріне колхоздардың шаруашылығына көмектесу міндеттелді. Қаржыландырудың жеткіліксіздігінен, балалар үйінің жөндеу жұмысы да осы мекемелерде жұмыс жасайтын қыз-келіншектердің күшімен жүргізілді. Балалар үйінің жағдайы былайша сипатталды: «...балалар жүдеу көрінеді, киімдері жыртық, балалар үйі антисанитарлық жағдайда, тәрбие жұмыстары өте нашар. Жетекші тәрбиешінің жұмыс тәжірибесі жоқ. Облыстық оқу бөлімі оларға көмек көрсетпейді. Шаруашылық ұжымы балалар үйінің қажеттілігін қанағаттандырмайды. Педагогикалық құрам әлсіз және де басшылық әдістемелері мүлдем жоқ десе де болады, тәрбие жетекшісі сол себепті бағдар бере алмады» [28, 126 п].

Әйелдердің үлес-салмағының артуы және олардың өндірістік жұмысқа тартылуы балабақшалар мен балалар алаңын көбейтуге апарып соқтырды. Нәтижесінде облыстағы балабақшалар 1733 балаларды қамтудың орнына 2895-ке көбейді [29, 138 п].

Ауыл шаруашылық жұмыстарында жүрген колхозшы әйелдердің балаларын уақытша бөбекжайға орналдастыру мақсатында 1943 жылы Жымпиты ауданында 17 маусымдық бөбекжай ұйымдастырылып, ол 6988 баланы қабылдады. Онда медициналық қызмет көрсету әлсіз жүргізіліп, балдырғандардың бөлмелері қажетті санитарлық талаптарға жауап бермеді және оның барлығында едендерге ештеңе төселмеді. Жабдықтар мен киім-кешек жетіспей, жұмсақ жиһаз бен оқу мүліктері, матрацтар, төсек жапқыштары, ыдыстар және басқа да заттарға мұқтаждық танытты.

Тамақтары көбінесе ұн мен сүттен құралды. Пісірілген нанның орнына балалар үйі кебек ұнды алып отырды, одан таңғы және кешкі асқа тығыз нандар пісірілді. Қайтыс болған балалардың көбі бұл балалар үйіне жақында алынғандар еді, олар қатты арықтап кеткен, ал балалар үйінде бұл балалардың тамақтануын жақсартудың мүмкіндігінің жоқтығынан жағдайды қиындата түсті. 1944 жылдың маусымында бала өлімінің себебін арнайы тергеу жұмысын облыстық прокуратура жүргізді. Тергеу нәтижелері бойынша өлімнің себебі дистрофия екені анықталып, қаңтар мен ақпан айларында балалар үйін нанмен қамтамасыз етуде үлкен келеңсіздікке жол берілген және орташа есеппен бір балаға 400 гр. орнына 280 гр. наннан берген. Сабынның тапшылығынан кейбір бөбекжайларда балалардың қышымамен және конъюнктивитпен ауруына алып келген [30, 285 п].

Осыған байланысты тексеріс жүргізген Еңбекші Кеңес депутаттарының облыстық атқару комитеті және ҚК(б)П облыстық комитетінің бюросы балалар мекемелерінің, әсіресе Орал қаласындағы,

Зеленов және Теректі ауданындағы мекемелердің өте қанағаттанғысыз жағдайын атап көрсеткен. Тексеру кезінде басқа облыстардан көшіріліп әкелінген балалар мекемелерінің көпшілігінде киім, аяқ киім, іш киім, сабын және отын жетіспейтіндігі анықталды. Кейбір балалар үйлерінде (№2, 4 балалар үйі, «Малютка» балалар үйі, Круглоозерный қыстағындағы балалар үйі) бала көп болғандықтан бір керуетте 2-3 адамнан ұйықтауға мәжбүр, ғимараттар суық. Тамақтандыру қанағаттанғысыз.

Облыстық, қалалық және аудандық халыққа білім беру бөлімдерінің басшылары көшіріліп әкелінген балалар үйлеріне басшылық жасамайды, оларға бармайды, көмек көрсетпейді, бабалар мекемелерінің сұраныстары мен қажеттіліктеріне мейірімсіздікпен салғырт қарайды.

Балалар үйлеріне қалыпты жағдай жасау мақсатында, бақылаусыздық пен қаңғыбастықты болдырмау үшін енбекші Кеңес депутаттарының облыстық атқару комитеті және ҚК(б)П облыстық комитетінің бюросы қаулы етеді:

1. Облыстық халыққа білім беру бөлімінің басшысы Сагидуллинге балалар мекемелерінің жұмысына жеке бақылау орнату, балалар үйлерінің директорларымен бірлесіп балаларға қызмет көрсетудегі кемшіліктерді тез арада жою міндеттелсін. Барлық балалар үйлерінде тазалық пен тәртіп орнатылсын. Киімдерді тұрақты түрде ауыстыру қамтамасыз етілсін. Балаларды монша мен жуыну бөлмелерінен өткізу ұйымдастырылсын. Қосымша балалар керуеттерін қоюға шаралар қабылдансын. Балаларға ойыншық, мектеп оқушыларына оқулықтар мен кітаптар алынсын. Облыстық сауда бөлімі және облыстық тұтынушылар қоғамы арқылы 05.01.1942 жылға дейін барлық балалар мекемелері қажетті мөлшерде киім, аяқ киім, сабын және азық-түлікпен қамтамасыз етілсін. 05.01.1942 жылға дейін барлық балалар үйлеріне отын жеткізілсін. Орал қалалық кеңесі мен аудандық атқару комитеттері балалар үйлері үшін отын бөліп, оларды жеткізу үшін көлік бөлуді ұйымдастырсын. Облыстық сауда бөлімі (Андереев) мен облыстық тұтынушылар қоғамына (Грищенко) балалар мекемелерін барлық қажеттіліктермен қамтамасыз ету жөніндегі облыстық білім беру бөлімінің тапсырысын қамтамасыз ету міндеттелсін.

2. Балалар мекемелерінде адамдардың көптеп орналасуын жою мақсатында:

а) Бау-бақша шаруашылығының директоры Верещагин жолдасқа бос тұрған ғимаратты (бұрынғы аурухана) «Малютка» балалар үйіне интернат үшін беру;

б) Зеленов аудандық атқару комитетіне Круглоозерный балалар үйіне интернат үшін ғимарат бөлу міндеттелсін.

4. ҚЛКЖО облыстық комитетіне көшіріліп әкелінген балалар мекемелеріне қала және аудан комсомол ұйымдары тарапынан шефтік көмек ұйымдастыру тапсырылсын. Оның негізгі міндеті халықтан балалардың жылы киімін, аяқ киімін жинақтау болып бекітілсін. Колхоз-совхоздар арқылы азық-түлікпен қамтамасыз ету ұйымдастырылсын. Балаларға саяси және мәдени қызмет көрсету бойынша шаралар жүргізілсін. Барлық балалар мекемелері тез арада комсомол ұйымдарының көмегімен мәдени жағдайға жеткізілсін.

2. ҚК(б)П қалалық және аудандық комитеттері хатшыларына және аудандық атқару комитеттерінің төрағаларына өз аумағындағы көшіріліп әкелінген балалар мекемелерін өз жеке бақылауларына алу және бірлескен отырыстарда балалар мекемелеріне мәдени-тұрмыстық қызмет көрсету бойынша көмек көрсету жөнінде тәжірибелік шараларды талқылау міндеттелсін [31, 222 пп].

Дегенмен 1945 жылы екі қабат әйелдер, аналар мен балаларға көмек көрсету үшін, мемлекеттік әлеуметтік қамсыздандыру бюджетінен 433,5 млн сом қаржы босатылады. Екіқабат әйелдер мен бала тапқан әйелдерге көмек көрсету үшін берілетін қаржының сомасы бұрынғыдан 1,5 есе көбейеді. Сол сияқты босанған әйелдердің баласын тәрбиелеп күту үшін берілетін көмектің де сомасы 4 есе дерлік, жаңа туған баланы тамақтандыру үшін берілетін көмек 2,5 есе артады [32, 284, 182 п].

Қорытындылай келе,соғыс күндерінің объективті бейнесін бере отырып, еңбеккер әйелдер өмірінде қуанышты сәттердің де болғандығын ұмытпауымыз қажет. Әйелдер, өздерінің үнемдеген қаражаттарына сәндік бұйымдар сатып алды, кино мен театрға барды, жас қыздар би алаңдарына барып көңіл көтеруге уақыт тауып отырды. Кеңес әйелдері ауыр жұмыстан соң да, демалуға уақыт таба білді, соғыстың барлық қиындықтарын салмақпен көтере отырып, ешқандай жыланған жоқ, мызғымай жүріп, жеңісті жақындатуға бар күштерін салды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) *Коммунист*, 1941. - 29 тамыз.
- 2) ҚРОММ., 1474-қ, 1-т, 156-іс
- 3) БҚОММ., 786-қ, 1-т, 54-іс.
- 4) БҚОММ., 786-қ, 1-т, 34-іс.
- 5) Курмашева Алтынмен (1926 ж.т.) сұхбат., 2017. – 29 сәуір.
- 6) Фазылова М. Қадірлейміз жақсының жақыны деп, Босқа сөздер айтпайды татымы жоқ // Шұғыла 2014. – 3 қазан.
- 7) *И девушка наша проходит в шинели. Сост. Куницева Е.М. - Уральск, 1993. - 122 с.*
- 8) БҚОММ., 786-қ, 1-т, 15-іс.
- 9) Мусилова София Абдоловнамен (1930 ж.т.) сұхбат, 2017. – 30 сәуір.
- 10) Уахиева Зайрамен (1927 ж.т.) сұхбат, 2017. – 25 сәуір
- 11) Зарипова Ф. Қайғы арты қуанышқа ұласқан еді // Октябрь туы, 1970. -26 наурыз.
- 12) Темірешев, Молдашев. Митингі өткізілді // *Коммунист*, 1941. – 16 қазан.
- 13) БҚОММ., 4-қ, 1-т, 1163-іс.
- 14) Хамзин С. Депутаттар сайлаушылар алдында есеп берді // *Коммунист*, 1942. – 9 қаңтар.
- 15) Бапин С. Оқушылар оқуға түгел тартылсын // *Коммунист*, 1941. – 12 қазан.
- 16) БҚОММ., 786-қ, 1-т, 19-іс.
- 17) Соғыс кезіндегі комсомол ұйымының жұмысы // *Коммунист*, 1941. – 31 желтоқсан.
- 18) Қанаев Қ. Отан қорғау қорына 2600 сом ақша облигациясын берді // *Коммунист*, 1941. – 2 қараша.
- 19) Досқалиев Б. Біздің көмек // *Коммунист*, 1941. – 13 шілде.
- 20) Сәкөн. Оқытушы, оқушы коллективі колхоздың өндірістік жұмысына жәрдемдесуде // *Коммунист*, 1941. - 16 қазан.
- 21) Екпінді құрылыс, 1943. – 18 сәуір.
- 22) ҚРОММ., 1728-қ, 1-т, 65-іс.
- 23) Дәулетқазиев Ф. Комсомолецтер Қызыл Армия жауынгерлерінің семьяларына көмектесуде // Екпінді құрылыс, 1941. – 19 қараша.
- 24) БҚОММ., 786-қ, 1-т, 28-іс.
- 25) Нұрпейісов С. Сол күндерде // Октябрь туы, 1992. – 9 мамыр.
- 26) Габбазова. Бір күнде 1618 киллограмм металл // *Коммунист*, 1941. – 27 тамыз.
- 27) Давлетқазиев Г. Активно помагают фронту // *Приуральская правда*, 1942. - 23 февраля.
- 28) БҚОММ., 786-қ, 1-т, 89-іс.
- 29) БҚОММ., 786-қ, 1-т, 115-іс.
- 30) ҚРОММ., 1473-қ, 1-т, 248-іс.
- 31) БҚОММ., 37-қ, 10-т, 24-іс.,
- 32) ҚРОММ., 1474-қ, 1-т, 316-іс.

References:

- 1) *Kommunist*, 1941. - 29 тамыз.
- 2) ҚРОММ., 1474-қ, 1-т, 156-іс
- 3) ВҚОММ., 786-қ, 1-т, 54-іс.
- 4) ВҚОММ., 786-қ, 1-т, 34-іс.
- 5) Kurmaşeva Altynmen (1926 j.t.) sūhbat., 2017. – 29 säuir.
- 6) Fazylova M. Qadirleimiz jaqsynyñ jaqyny dep, Bosqa sözder aitpaıdy tatymy joq // Şūğyla 2014. – 3 qazan.
- 7) *İ devuşka naša prohodit v şineli. Sost. Kupiseva E.M. – Urälsk, 1993. - 122 s.*
- 8) ВҚОММ., 786-қ, 1-т, 15-іс.
- 9) Musilova Sofia Abdolovnamen (1930 j.t.) sūhbat, 2017. – 30 säuir.
- 10) Uahieva Zairamen (1927 j.t.) sūhbat, 2017. – 25 säuir
- 11) Zaripova Ğ. Qaiğy arty quanyşqa ūlasqan edi // Oktäbr tuy, 1970. -26 nauрыз.
- 12) Temireşev, Moldaşev. Mitiñi ötkizildi // *Kommunist*, 1941. – 16 qazan.
- 13) ВҚОММ., 4-қ, 1-т, 1163-іс.

- 14) Hamzin S. Deputattar sailauşylar aldynda esep berdi // *Kommunist*, 1942. – 9 qañtar.
- 15) Bapin S. Oquşylar oquğa tügel tartylsyn // *Kommunist*, 1941. – 12 qazan.
- 16) BQOMM., 786-q, 1-t, 19-ıs.
- 17) Soğys kezindegi komsomol üiymynyñ jümıysy // *Kommunist*, 1941. – 31 jeltoqsan.
- 18) Qanaev Q. Otan qorğau qoryna 2600 som aqşa obligasiasyn berdi // *Kommunist*, 1941. – 2 qaraşa.
- 19) Dosqaliev B. Bizdiñ kömek // *Kommunist*, 1941. – 13 şilde.
- 20) Säkön. Oqytuşy, oquşy kollektivi kolhozdyñ öndiristik jümıysyna järdemdesude // *Kommunist*, 1941. - 16 qazan.
- 21) Ekpindi qūrylys, 1943. – 18 säuir.
- 22) QROMM., 1728-q, 1-t, 65-ıs.
- 23) Däuletqaziev Ğ. Komsomolester Qyzyl Armia jauyngerleriniñ semälaryna kömektesude // *Ekpindi qūrylys*, 1941. – 19 qaraşa.
- 24) BQOMM., 786-q, 1-t, 28-ıs.
- 25) Nūrpeisov S. Sol künderde // *Oktäbr tuy*, 1992. – 9 мамыр.
- 26) Gabbazova. Bir künde 1618 killogramm metall // *Kommunist*, 1941. – 27 тамыз.
- 27) Davletkaziev G. Aktivno pomagaiut frontu // *Priurälskaia pravda*, 1942. - 23 fevralä.
- 28) BQOMM., 786-q, 1-t, 89-ıs.
- 29) BQOMM., 786-q, 1-t, 115-ıs.
- 30) QROMM., 1473-q, 1-t, 248-ıs.
- 31) BQOMM., 37-q, 10-t, 24-ıs.,
- 32) QROMM., 1474-q, 1-t, 316-ıs.

УДК 94.084.6:345.2(574)

ГРНТИ 03.01.06

<https://doi.org/10.51889/1728-5461.2023.1.76.032>

Ж.А.Таштанов*¹

¹PhD докторанты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университет
Алматы, Қазақстан, E-mail: z_tashtanov@mail.ru

САЙРАМДАҒЫ САЛЫҚ САЯСАТЫНДАҒЫ АСЫРА СІЛТЕУШІЛІКТІҢ ЗАРДАПТАРЫ

Андатпа

Мақалада Кеңестік ұжымдастыру дәуірінің асыра сілтеу саясатының факторлары Оңтүстік өңірдегі Сайрам ауданы халықтарының арасында да шаруалар көтерілісі мен толқуларға алып келгені баяндалады. Осы толқуларға түрткі болған кеңестік бюрократиялық жұмыс стилі мен қарапайым мақта терімшілердің еңбегінен алынатын алым-салықтардың дұрыс салынбауы сынды әрекеттер мақаланың өзекті мәселесі болып табылады. Сонымен бірге мақалада Кеңестік кезеңдегі салық саясатының кемшіліктері мен салық түрлерінің ерекшеліктеріне талдау жасалынған. Салық жүйесінің жеке адамның қаржылық қор жинауы мен табысының молаюына қарсы бағытталған сипаты да мақала барысында ашып көрсетілген. Халыққа салынған салық мөлшерінің де Кеңес үкіметі орнағаннан бастап жылдан жылға көбейіп отырғандығы мұның өзі қоғамдағы наразылықтардың асқынуына алып келгені жан-жақты баяндалған. Архивтік мәліметтерді талдау негізінде жазылған мақалада, сол дәуірдің репрессивті жазалау шараларына басымдық берілген қол таңбасы құжаттардың мәтінінен де көзге ұрып тұрады. Осынау өлкенің еңбекшілерін ұжымдық шаруашылық негізінде теңгермешілікке итермелеген саясат, көптеген меншік иелерін өз еңбек өнімін жасыруға дейін алып келгені де сол заманның ащы шындығы. Советтік өкіметтің ірілі-ұсақты қателіктерінен жиналған халықтың ашу-ызасын күштеп жаншу үшін Сталиндік репрессия шаралары басталған.

Кілт сөздер: салық салу, едок, өнімді жасыру, шаруа қожалығы, астық дайындау, репрессия.

Таштанов Ж.А. *¹

¹PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан, E-mail: z_tashtanov@mail.ru

ПОСЛЕДСТВИЯ ЧРЕЗМЕРНОГО УКАЗАНИЯ В НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКЕ САЙРАМ

Аннотация

В статье отмечается, что ошибки правительства эпохи советской коллективизации привели к волнениям и среди народов Сайрамского района Южного региона. Актуальной проблемой статьи являются такие действия, как советский бюрократический стиль работы, спровоцировавший эти волнения, и неправильное введение сборов, взимаемых с труда простых хлопкоробов. При этом в статье сделан анализ недостатков налоговой политики советского периода и особенностей видов налогов. Характер налоговой системы, направленный против накопления финансовых средств и воспроизводства доходов физического лица, также раскрывается в статье. Подробно описано, что размер налога на население также увеличивается с каждым годом с момента установления советской власти, что привело к обострению протестов в обществе. В статье, написанной на основе анализа архивных данных, из текста документов выделяется особый почерк той эпохи., в которой приоритет отдается репрессивным карательным мерам. Политика, которая подтолкнула трудящихся этого края к уравниловке на основе коллективного хозяйства, привела многих собственников к сокрытию собственного продукта труда, – горькая реальность того времени. Начаты сталинские репрессии, чтобы насильственно сокрушить гнев собравшегося населения из-за крупных и мелких ошибок советской власти.

Ключевые слова: сбор налога, едок, укрывательство, крестьянское хозяйство, заготовка хлеба, репрессия.

Zh. A. Tashtanov*¹

¹doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan
E-mail: z_tashtanov@mail.ru

Annotation

The article notes that the mistakes of the government of the era of Soviet collectivization led to unrest among the peoples of the Sairam district of the Southern region. The actual problem of the article is such actions as the Soviet bureaucratic style of work that provoked these unrest, and the incorrect introduction of fees levied on the labor of ordinary cotton growers. At the same time, the article analyzes the shortcomings of the tax policy of the Soviet period and the peculiarities of the types of taxes. The nature of the tax system, directed against the accumulation of financial resources and the reproduction of an individual's income, is also disclosed in the article. It is described in detail that the amount of the tax on the population has also been increasing every year since the establishment of Soviet power, which led to an aggravation of protests in society. In the article, written on the basis of the analysis of archival data, a special handwriting of that era stands out from the text of the documents, in which priority is given to repressive punitive measures. The policy that pushed the workers of this region to equalization on the basis of collective farming, led many owners to conceal their own product of labor, is a bitter reality of that time. Stalin's repressions were launched in order to forcibly crush the anger of the assembled population due to major and minor mistakes of the Soviet government.

Keywords: tax collection, eater, concealment, peasant farming, harvesting of bread, repression.

Кіріспе. Сайрам өңірі өткен дәуірлерде Түркістан облысының діни қызметі мен сауда капиталының орталығы болған. Сайрам, Қарабұлақ, Манкент Қазақстан мен Қырғызстанның Шығыс бөлігі және Ташкент арасындағы сауда капиталының байланыстырушы пунктіне айналған. Сонымен қатар, Сайрамның сауда капиталы сол кезеңде экономикалық өмірде маңызды рөл атқарды. Сайрамның

үйреншікті өмірін бұзған Кеңестік үкімет билігі болды. Қазақстанда Кеңес үкіметі орнауымен байланысты ел ішінде тыныш қалыпты өмір ағыны бұзылды деуге болады. Тіпті күнделікті өмірде өз қоңыр тірлігімен айналысып, жанұя асырау қамымен ғана жүрген Оңтүстіктің Сайрам өңірі халқы да Кеңестер үкіметіне өз қарсылығын білдіріп көтерілді.

1930 жылы көктемде бейбіт өмірдің шырқын бұзған Сайрам өңіріндегі халықтың көтерілісі да соның бір айғағы еді. Бұл қозғалысты басу үшін бүкіл кеңестік белсенділер, аудандық партия комитеті мүшелері жұмылдырылып қозғалыс басылған[1,43]. Кеңес үкіметі тарихында көптеген кемшіліктер болды. Бұл үкімет бастапқы кезде орта ғасырлардағы Қытай, Жапония сияқты жабық есік мемлекетіне айналды. Қытай еуропалықтар үшін жабық болды, өйткені ағылшын алыпсатарлары Қытай шаруаларына апиын сата бастады. Қоғамда деградация басталды, қарапайым халықты, егістікте жұмыс істейтін шаруаларды бұзды. Егер біз Жапонияның мысалын алсақ, еуропалықтар миссионерлік қызметті алдамшы жолмен кеңейте бастады. Тағы да жапон шаруалары католиктік діндерді қабылдай бастады. Синтоизм мен буддизм сынды өзіндік ұлттық діні жойылуға айналды. Ал Кеңес мемлекеті коммунистер жаңадан құрған мемлекет ыдырап кете ме деп қорықты. Өйткені бұл тоталитарлық мемлекетте көптеген өте үлкен кемшіліктер болды және экономика мен саясаттың тұрақсыз негізі қаланды. Идеологиялық насихаттың көлеңкесінде барлық жерде қарапайым халықтың құқығы бұзылды. 1925 жылғы 2 мамырдағы XII Бүкілресейлік кеңестердің 6-шы пленарлық отырысының Стенограммасынан мысал алайық. Онда Смоленск губерниясынан Маниулов өз сөзінде былай дейді "Біз білеміз, біздің ауыл шаруашылығымызды жақсартудың жалғыз жолы мал шаруашылығы арқылы орындалады.

Бірақ біз бұл мәселеге мұқият қарасақ, біз көптеген қиындықтарға тап боламыз. Шаруалар тұқымдарды 1.20тиын-1р.50тиын бойынша алады орташа есеппен 1р.60тиын қымбат емес, ал зауыттан алынған май қалдығы 1р.60тиын бойынша сатылады. Май қалдығы қол жетімді бағамен сатылуы керек деп нақты және анық айту керек. Мәскеудегі бір компанияда бетондар табылды, оларда 17р. 80тиын олар үшін үлкен қажеттілік туындады, сонымен бірге шетелде олар 5р нарықтық бағамен бағаланады, ал Смоленск қаласында Сіз 10р.50тиынға сатып ала аласыз, бұл бағадағы алшақтық сүт бизнесіне түбірінен нұқсан келтіреді. Себілетін тұқым туралы сұраққа келгенде, тағы да көптеген тежегіштер бар. Себілетін бір пуд тұқым үшін 4-5 р сұрайды.

Бұл шаруаларды ашу-ызасын туғызады, олар өте наразы. Мұнда кейбір баяндамашылар шаруа өнімдерінің өте төмендегенін атап өтті. Салықты қашан төлеу керек болған кезде, шаруалар нан өнімдерін 60-70 тиынға сатады, ал шаруаларда астық мүлде азайған кезде бағалар көтеріледі. Бұл сәйкессіздікті де жою керек". [2,1-2п] Бұл мысалда сол кезде де шетелде қол жетімді баға болғанын, ал Кеңес мемлекеті кезінде жоғары бағалар мен наразы шаруалар болғанын көруге болады. Экономикалық қиындықтардан зардап шеккендер де ең алдымен солар болатын. Маниулов шындықты айтады ол кезде бұл шындық үшін өмірмен қоштасуға да болатын. "Қазіргі уақытта біз Данияға май қалдығын сатамыз. Олар өте ықыласпен сатып алады, бірақ біз нақты және анық айтуымыз керек: егер сіз біздің май қалдығын қолданғыңыз келсе, онда біздің шаруаларға барып, малды азықтандырғанызды қалай азықтандырғанызды көруге рұқсат етіңіз. Мен шаруалардың шетелге осындай сапарларының ұйымдастырылуын қалаймын. Тіпті ескі патша үкіметі де мұндай әрекеттерді пайдалы деп санады. Олар сол жерде бақылап, келіп, өз шаруашылықтарын шетелдік үлгі бойынша салды. Бұл біздің болашағымыз және біз оған міндетті түрде ұмтылуымыз керек "[2,2-п]. Иә, шет мемлекеттер үлгі болды, өйткені адам өмірінің ең жақсы жағдайы нарыққа негізделген шет мемлекеттерде болды.

Адам факторы оларда бәрінен жоғары тұрды. Ал Кеңес Одағы кезінде тоталитарлық мемлекеттің шарттары мен пролетарлық диктатураны бүркемеленген жеке тұлғалардың диктатурасы бәрінен бұрын тұратын еді. Кеңес мемлекетінде бәрі белгілі бір стандарт бойынша болды, ешкім Кеңес үкіметі белгілеген шектен шықпауы керек, нормалар, стандарттар.

Сөз, баспасөз бостандығы кеңестердің қатаң цензурасымен бақыланды. Экономикада да, жеке секторда да адамдарды байытуға түрткі болатын жеке ештеңе жасауға рұқсат етілмеді. Осы Стенограмма есебінен тағы да мысал келтірейік " Сіздер агрономдар келесіз де, біздің ауыл шаруашылығымызды жақсартуға кеңес бересіз. Менде 2 сиыр бар және сіз 4 сиыр алуға шақырасыз. Біз бұған жетуге қуаныштымыз, бірақ кенеттен жергілікті билік бізді кулаққа жатқызса ше.

Ол кезде қалай болу керек "Бұл Кеңес Одағы кезіндегі күнделікті өмірдің тарихы болды. Сайрам ауданының шаруалары да осындай алаңдаушылықпен, қорқынышпен өмір сүрді, кулақ атанбау

қорқынышымен ,халықтың жауы санатында кетпеу үрейімен күн кешіп жатты. Олар артық өнім иемденуге кулактандырудан қорықты[3,7-п]. Қарапайым халықтың немесе жеке тұлғаның еркі ескерілмеді барлық қарапайым халық үшін жалғыз ғана партия, коммунистік партия бәрін шешті.

Өзектілігі. Кеңес өкіметі тұсындағы салық саясатының жеке аламның тұрмысы мен әл ауқатын арттыруға қарсы қате сипатта болғанын Сайрам ауданы шаруаларының күнделікті өмір тарихы арқылы көрсету.

Мақсаты мен міндеттері. Біздің бұл мақаланың мақсаты көтерілістің сипатына, қалай өрістегеніне тоқталып өту емес осы және басқа да советтік үкіметке халықтың наразылығын туындатқан нәрселерге тоқталып, яғни наразылықтың себеп-салдарына талдау жасап тұжырымдау. Міндеті осы салық саясатының Кеңес үкіметі орнаған сәттен бастап қалай жүзеге асқанын салық нысандарын ретімен сипаттап ашып көрсетуге негізделді.

Материалдар мен әдістемесі. Мақаланы жазуда тарихи салыстыру және талдау әдістемелері пайдаланылды. Зерттеуде мұрағаттық деректерді талдай отырып жүйелеу, салыстыру, қорытындылау тағы да басқа әдістер қолданылды. Сондай-ақ статистикалық әдістер де мақаланы жазу кезінде көрсетілді. Сонымен қатар жазба дереккөз ретінде, архив деректері пайдаланылды және осы тақырыптың аясындағы еліміздің және Кеңестік тарихшы ғалымдардың зерттеу материалдарына сілтемелер жасалынды. Мақаланы жазуда, Ресей Федерациясы Орталық Мемлекеттік архивінің 1405қоры, Түркістан Облыстық Қоғамдық Саяси Тарихи архиві 1-қоры, ҚР Ұлттық Қауіпсіздік Комитеті Оңтүстік Қазақстан Облыстық Департаменті архиві 6-қоры материалдары пайдаланылды. Мұрағат материалдары негізінен іс жүргізу құжаттарымен, қызметтік хаттармен, стенографиялық есептермен және статистикалық деректермен қоса толықтырылды.

Кеңестік салық саясатындағы үрдістердің барлығы 1970-1980 жылдары да өз маңызын сақтап қалды және бұл Қ.С. Калинин, В.П.Данилов, В.А. Архипов және тағы басқа авторлардың еңбектерінде баяндалды. Мақала барысында осынау еңбектерге де сүйендік, Қ.С. Калинин өз мақаласында 1926 жылдан бастап ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру басталғанға дейін ауыл буржуазиясына салық салу принциптерін құру жолында партия мен үкіметтің жұмысын сипаттаған. Автордың пікірінше, салық салу тәжірибесінде асыра сілтеуге жол берілді, салық сомасы 1928-1929ж. тым аз екенін анықталған, себебі жиын барлық күткендегіден асып түсті. Бұл қорытындының заңсыздығын тарихшы В.П. Данилов дәлелдеді. Оның монографиясы 1917-1929 жылдары ауылдағы салық саясатын дамытудың негізгі кезеңдері мен қағидаттарын құптайды, Шаруа қожалықтарындағы өндірісті дамытуға және әлеуметтік ілгерілеуге салықтардың әсерінің сипаттамасын бере отырып, автор тікелей салықтарға жүгінеді, олардың жарлықтарға тікелей әсерін атап өтеді. 1928/1929 ж. салық тәжірибесіндегі асыра сілтеуді В.П. Данилов шаруалардан алынатын салық сомасының ұлғаюына байланысты елеулі қателік ретінде анықтайды [4,451].

Л.Н. Серпинский өз еңбектерінде шаруа қожалығына салық салу тәжірибесін жаңаша бағалауға тырысты. Салық саласында 1920 жылдары болып жатқан барлық оқиғаларға ол теріс баға береді. Оның пікірінше, азық-түлік салғырты өзінің пайда болуынан бастап айқын таптық сипатта болды; шаруа қожалықтарының дамуын реттеу қалаға қарағанда ауқымды болды; салықты ақшалай түрде енгізу құқығы тым кеш енгізілді; жүйенің өзі шаруаның кедейленуден пайда көретіндігіне ғана қол жеткізді. Мұндай салық саясатының нәтижесі халықты мәжбүрлі ұжымдастыру, аштық және депортациялау болды [5, 41-42].

Талқылау. 1930 жылдың бірінші мамырында Сайрам ауданы Манкент ауылының дихандары колхоздан шығып, ұжымдық мүлікті, қоралардағы малдар мен жайылымдағы малдарды базалардағы астықты тонап кетті.Сірігіп, олар кеткендермен, шанышқылармен, күректермен, қазықтармен және балталармен қаруланып, колхоздың билігін таратты. Өкілетті басшы әрең қашып құтылды, байланған және қораға бірнеше белсенділер байлап-маталып, қамап тасталды.Ауылдық Кеңестің төрағасы түннің ішінде қашып, Ақ Судағы орыс достарының үйіне жасырынып қалды.Үш күн бойы шаруалар белсенділерді қырамыз деп қорқытты. Көтерілісші дихандарды колхозға қайтару үшін, аудандық партия комитетінің қызметкерлері көп күш жұмсады .Сонымен қатар,олардың көпшілігінде астықсыз қалдырып , соңғы дәнге дейін тартып алуы бұл дихандардың әділ наразылығын тудырды [1,44].

Сайрамдағы көтеріліске қандай себептер болды? Осынау имандылықты алға тұтып несібесін еңбектен айырып отырған ел неге көтерілді. Тарихи фактілер, архив материалдары арқылы осынау сұрақтарға жауап беріп көруге тырысайық. Шаруаларды колхоздарға күшпен біріктірді. Сайрам да олардың қатарында болды. Бұл процесс әсіресе 1928 жылдан кейін күшейе түсті. Бұл кестеде 1929

жылғы 5-15 сәуірдегі астық егу кезінде колхоздардың жағдайы көрсетілген. Кестеде тек 15 аудан бойынша мәліметтер келтірілген. Кестелерде санақ бойынша мал шаруашылығынсыз колхоздар көрсетілген өйткені соңғылары қайта құрылды немесе өндірістік қарапайым бірлестіктер болып қайта құрылды. Жекелеген аудандар бойынша ұжымдастыру пайызы төмендеу тәртібімен мына қатарларды көрсетеді

Кесте 1. Колхоздарға бірігудің пайыздық көрсеткіші

№	Аудандар	%
1	Қаратас	98
2	Бадам	93
3	Түлкібас	90
4	Келес	85
5	Манкент-Сайрам	83
6	Жуалы	78
7	Арыс	73
8	Түркестан	71
9	Ақсу	70
10	Үржар	56
11	Жаңа қорған	51
12	Әулие-Ата	47
13	Созақ	46
14	Қараспан	41
15	Қызыл-Құм	25

Кесте Сырдария өлкеліккомитеті Сайрам ауданын тексеру материалдары мен жазбалары негізінде дайындалған 1929 жыл 18 қазан ВКП б., ТОМА Қор29, Тізбе 1 295 Іс 1парақ

Алайда, нәптің бірінші жылында азық-түлік салғырты көп мөлшерде табиғи салықтарды білдіретін кейбір кемшіліктерін сақтап қалды. 1921 жылы Үкіметтің жеке заттай салықтар бойынша бірқатар жарлықтары шығарылды. Ең бастысы нан, картоп және майлы дақылдарға салынатын салық болды. Ол осы аймақтағы өнімділікті ескере отырып, егістік алқаптардың саны, фермадағы едоктардың саны бойынша есептелді. Астық өнімдерін тапсыру кезінде төлеуші белгіленген баламасы бойынша бір өнімді екіншісіне ауыстыруға құқылы болды. Төмендегі кестеде тек 16 аудан бойынша мәлімет келтірілген.

Кесте 2. Колхоздардағы шаруашылықтардың орта саны .

Аудандар	Астықты	Мақталы	Аралас	Барлық колхоздарда
Арыс	130	186	-	174
Әулие –Ата	102	88	98	99
Бадам	177	45	185	177
Беловод	88	–	–	85
Жуалы	108	–	198	126
Үржар	–	81	–	184
Қараспан	80	182	74	111
Қаратас	216	–	149	201
Келес	102	108	48	108
Манкент–Сайрам	350	1226	–	533
Мерке	218	–	249	3
Түркістан	195	175	224	180
Түлкібас	258	–	178	164
Созақ	–	–	289	259
Жаңақорған	–	195	187	189
Қызылқұм	–	–	266	266

Кесте Сырдария өлкелік комитеті Сайрам ауданын тексеру материалдары мен жазбалары негізінде дайындалған 1929 жыл 18 қазан ВКП б , ТОМА Қор29, Тізбе 1 295 Іс 1парақ

Ауыл шаруашылығы салығы жүйесін құру кезінде шаруа қожалығының табыс салығы мөлшерінің сәйкестігін қамтамасыз етуге ерекше назар аударылды. Осы мақсатта әрбір шаруашылықта салықты есептеу кезінде негізгі салық салу объектісі болып табылатын егістіктің мөлшері ғана емес, сонымен қатар шабындықтың болуы, ірі қара малдың саны және отбасы мүшелерінің саны ескеріліп, есепке алына бастады. Салық прогрессивті шкала бойынша заттай бірліктермен есептелді (қара бидай немесе бидай ұнтақтарында, ал мал шаруашылығы аудандарында ет бірліктерінде), бірақ тек ішінара заттай және ішінара ақшамен есептелді.[6]

Кесте 3.Колхоздағы ауыл-шаруашылық инвентарь

Аудандар	Тракто р	Соқала р	Сеялка р	Веялка р	Пішеншапқышта р	Ұнтақтағышта р	Басқа.Инвентар ь
Арыс							
Әулие -Ата	2	2140	100	52	54	—	1365
Бадамский	1	1638	9	12	56	1	1631
Беловод	6	1045	212	153	298	—	942
Жуалы	3	1337	106	108	172	—	1165
Қараспан	1	575	299	10	77	—	691
Қаратас	—	1124	16	—	6	—	1200
Келес	3	1856	435	9	35	—	1018
Қызыл-Құм	Мәлімет жоқ						
Манкент.Сайра м	—	761	41	9	2	—	1352
Мерке	1	1621	18	79	2	—	599
Түркістан	—	1385	232	—	13	—	22
Жаңақорған	1	445	43	10	3	—	602
Түлкібас	—	1008	34	—	117	—	766
Кесте Сырдария өлкеліккомитеті Сайрам ауданын тексеру материалдары мен жазбалары негізінде дайындалған 1929 жыл 18 қазан ВКП б , ТОМА Қор29, Тізбе 1 295 Іс 6 парак							

Кестеден көрініп тұрғандай 4ауданда тіпті трактор да жоқ соның ішінде Сайрам ауданында да трактор жоқ.Сайрам ауданында соқа да өте аз, пішеншапқы 2 дана ғана. Алайда, нәптің бірінші жылында продналог көп мөлшерде табиғи салықтарды білдіретін кейбір кемшіліктерін сақтап қалды. 1921 жылы Үкіметтің жеке заттай салықтар бойынша бірқатар жарлықтары шығарылды. Ең бастысы нан, картоп және майлы дақылдарға салынатын салық болды. Ол осы аймақтағы өнімділікті ескере отырып, егістік алқаптардың саны, фермадағы едоктарды саны бойынша есептелді. Астық өнімдерін тапсыру кезінде төлеуші белгіленген баламасы бойынша бір өнімді екіншісіне ауыстыруға құқылы болды. Ауыл шаруашылығы салығы жүйесін құру кезінде шаруа қожалығының табыс салығы мөлшерінің сәйкестігін қамтамасыз етуге ерекше назар аударылды. Осы мақсатта әрбір шаруашылықта салықты есептеу кезінде негізгі салық салу объектісі болып табылатын егістіктің мөлшері ғана емес, сонымен қатар шабындықтың болуы, ірі қара малдың саны және отбасы мүшелерінің саны ескеріліп, есепке алына бастады. Салық прогрессивті шкала бойынша заттай бірліктермен есептелді (қара бидай немесе бидай ұнтақтарында, ал мал шаруашылығы аудандарында ет бірліктерінде), бірақ тек ішінара заттай және ішінара ақшамен есептелді. [6]

Талдауымызды сол дәуірдегі Сайрам аудандық партия комитетінің хатшысы Сұлтановқа жолданған мына хатпен жалғастыруды ұйғардық

«Райком хатшысы Сұлтановқа Хат»

Мақтатерімшілерді, олар келісім-шарт тәртібінде алған астығын астық дайындау науқанына тапсыруға тарту туралы мәліметтер бар. Аудандық комитет хатшыларының мұндай құбылыстарды тоқтату үшін жеке жауапкершілігін үзілді кесілді ұсынамыз. Біздің хатымызды қатаң басшылыққа алыңыз, мақта егу жоспарын толық орындау үшін барлық қажетті шарттарды жасаңыз. Мақта терушілерден алынған астық ,ақша, келісімшарттар тұқымдар, тыңайтқыштар мақта егу толығымен аяқталуын қамтамасыз ету үшін, мақта егумен байланысты іс шаралар, соның ішінде әрбір келісімшартқа отырған себуші шартты аумақты міндетті түрде себуі үшін шаралар қабылдаңыз. Осы міндеттемені орындау төңірегінде алдын ала жаппай бақылауды ұйымдастырыңыз. Осы іс шараларды ауданның ең жақсы күштерін мақта егу науқанында жұмылдыру арқылы қамтамасыз етіңіз Окружком Гурин 9 сәуір 1929ж [7, 1-п].

Хаттан көріп отырғанымыздай сол дәуірдің шаш ал десе бас алатын шолақ белсенділердің ығына жығылған қарпайым мақта терімшілері, келісімшарт арқылы тұқымдық себу үшін алған астықтарын да астық дайындау науқанына қосып жіберген. Соның салдарынан бидай егуге себетін тұқымдар кей алаңдарға себілмей қалып отырған. Окружком Гуринді қатты алаңдатып қызметтік хат жазуға мәжбүрлеп отырған жағдай осы болатын. Мұның өзі де сол кездегі шолақ белсенділердің қысымының бір парасын байқатып отыр. Жалпы Сайрам өңіріндегі халық көтерілісінің басты факторларының бірі архивтік құжаттардан көретініміздей экономикалық жағдаяттардан соның ішінде салық салу, артық өнімді алып қою, оны жасыру фактілері арқылы түрлі мөлшерде айыппұлдар салумен халықты шегіне жеткізе титықтату шараларының нәтижесі сынды. Енді Сайрам аудандық Қаржы бөлімінің 1929-30 жылдардағы жүргізген жұмыстарын мына жоспар арқылы қарастырайық.

«Сайрам аудандық Қаржы бөлімінің 1929-30 жылдары Е.С.Х.Н. бойынша жүргізілген жұмыстарының Жоспары.

1. Тізімдер келіп түскен кезде жалпы есепке алудың дұрыстығына және егіс алқаптарын дұрыс жазудың дұрыстығына мұқият тексеру жүргізу қажет. 1928-29жж егістіктерді тексеру кезінде оларды бұрынғы жылдардағы егілген тізімдегі жазбалармен салыстыру қажет.

2. Есепті тексергеннен және қалпына келтіргеннен кейін кіріс пен салықты есептеуге кірісіңіз. Салығын есептеумен бір мезгілде 87-тізімдегі 1928-29 салық сомасын қоюы керек, оны шаруашылық төлеуі керек еді. Бұл деректер 1929-30 жылдардағы орта шаруа қожалықтарына салықты шектеу үшін қажет»[8,3-п].

Бұдан көріп отырғанымыздай орта шаруа қожалықтарын қолдау мақсатында олардан алынатын салық мөлшерін шектеу үшін советтік қаржы органдары барынша түрлі амалдар жасап отырған.

3. Тізімдерді алу кезінде анық-құлақ және бай шаруашылықтарының тізімдері және жеке тәртіппен салық салуға жататын шаруашылықтарға хаттама –тізімдер ұсынылуы тиіс. Егер олар ұсынылмаса, оларды дереу ұсыну қажет. Тізімдерді ұсынғаннан кейін оларды егу өсімі бойынша жеңілдіктерден айыру үшін мұқият тексеріп, ескертпеде қандай шаруашылықтар анық-бай шаруашылықтарына жатқызылғанын көрсету керек».

Бұл жоспар-нұсқаудан аңғарғанымыздай жерден өнім алудан басқа да қосымша табысы бар ауқатты шаруашылық иелерін анықтап тізімге алу, болашақта репрессиялық шаралардың дайын «кандидаттарын» іріктей бастаудың осы кезден бастау алғанын тұжырымдауға болады. Оларға салық мөлшерін барынша еселеп салып төлеттіруге тырысқан.

5. Бай шаруашылықтарын тексергеннен кейін, олардың ішіндегі ең бай шаруашылықтарды жеке-жеке салық салу үшін жүргізіп, олар бойынша салық салынатын кірісті АСК арқылы анықтап, табыс сомасын елді мекендер тізіміне жазыңыз.

6 Табыс пен салықты есептей отырып, салық кірісінің есептелген сомасын қорытындылап, әрбір ауыл бойынша №2 нысандардың жиынтығын бір қорытындымен жасау керек, салықты есептеу кезеңінде 1928-29 жылдың қорытындысын бөлгішпен қою керек, автоматты жеңілдіктер беріліп, есеп айырысу кезеңінде қоныстанған тізімнің тиісті тобына жазылуы керек, барлық шағын табыстылар босатылуы керек»[8.3-п]. 1928 жылы партияның XV съезінің директивалары негізінде ауылшаруашылық салығын реформалау жүргізілді. Оның негізгі мазмұны мыналардан тұрды: 1) барлық шаруашылық емес кірістерді, ұсақ малдардан және ауыл шаруашылығының арнайы салаларынан түсетін кірістерді салық салуға тарту; 2) әрбір құлақ шаруашылығының нақты (Норма-тивтік белгіленген емес) кірісі бойынша жеке тәртіппен құлақ шаруашылықтарына салық салуға көшу; 3) қуатты шаруашылықтар үшін жалпы одақтық заңнаманы тәртіппен белгілеу есептелген табысқа 5-тен 25% - ға дейінгі мөлшердегі үстемеақылар; 4) ұжымдық шаруашылықтарға ауыл шаруашылығы салығының жалақыларынан сараланған жеңілдіктер енгізу (жерді бірлесіп өңдеу жөніндегі серіктестіктер үшін – 20%, ауыл шаруашылығы артельдері үшін – 40%); 5) өнеркәсіп үшін шикізат базасын дамытуды ынталандыру мақсатында техникалық дақылдар бойынша салықтық жеңілдіктерді күшейту»[9, 323].

Советтік экономикалық саясат бойынша шағын табыстыларға жеңілдіктер беріліп ал, бай шаруашылықтар барынша көп салық төлеу керек. Бір тараптан қарағанда дұрыс жасалынған саясат сияқты бірақ осы саясат бай шаруашылық иелерінен салықты асыра салуға алып келген. Мұның өзі бұрынғы қалыпты мамыражай өмірге үйреніп қалған бай және орта шаруашылықтардың заңды ашу-ызасын туғызып оның соңы халықтық толқулар мен көтеріліске дейін жеткізген. «1929-30жж су алымын

есептеу Ауыл шаруашылық салықты есептеумен бір мезгілде жүргізілуі керек бірақ 1929-30 жылдарға су жинау ставкалары алынбағандықтан, ауыл шаруашылық салықты есептеуді тоқтатуға болмайды. Су салығын су жинау туралы заң шыққан соң есептеу керек» [10,5-п]. Ия мәселенің бәрі де осынау салық саясатының асыра сілтеуінен,салық туралы заңдардың әлі қабылданбағандығымен айталық «Су салығын жинау туралы заң шықпағандығын» жоғарыдағы архивтік мәліметтерден көруге болады. Бұл да советтік үкіметтің үлкен қателіктерінің бірі болатын. «Қарабұлақта 1928 жылы Окрфинбөлім қызметкері жасаған өзіндік- салық қаражатын жұмсаудың дұрыстығын менің хабарламам бойынша тексеру, бұрынғы төраға Таштан Сыдықов жасаған 2255 рубль мөлшерінде жымқыру бар екенін анықтады. Сол жылы тұрғындардан Сыдықов жинаған астық, клуб пен мектеп салу үшін орман материалдарын айтпағанда, клуб пен мектеп жоғарыда аталған себептерге байланысты аяқталмады. Мұндай жағдай мәдени-ағартушылық жұмыстарды қалайтын Қарабұлақ халқын қатты алаңдатады.

Менің ұсынысым: а) Сыдықовтың ісін тергеуге беру және осы мәселе бойынша ашық сот процесін ұйымдастыру қажет» [10, 5-п] ОкрФО қызметкері ұсынған материалдардан көріп отырғанымыздай,Қарабұлақтағы өзін-өзі салық жинау науқаны қанағаттанарлықсыз өтті, ол партияның директиваларына қайшы, кедейге зиян келтірді, бай шаруашылықтарды салықтан босатты». Мінеки бұл фактілерден тағы да сол кінәнің бәрін бір адамның басынан іздеу ,аяусыз жазалау ашық сот процестері арқылы халықты үрейлендіру сияқты советтік жүйенің қара күшке негізделген саясатын аңғаруға болады. Төменде келтірілген мысал ретінде алынған жалпы тізім осы мәселеден мәлімет береді

Кесте 4. Сайрам ауданындағы өзіндік салық мөлшері мен салықтан босатылғандар тізімі.

Аты-жөні	Ауыл шаруашылық салығы суммасы 1928-29жылдары	Өзіндік салынған салық	Өзіндік салынған салық пен төленген салық суммасы қатынасы
1.Белил Ходжиев	154-25	38-58	25%
2.Мелмусаев Ташмет	198-15	49-54	25%
3.Курбеков Иман	255-77	63-94	25%
4.Судейменов Ишек	24-75	Босатылған	—
5.Бабатаев Халтей	34-03	Босатылған	—
6.Усманкулов Султанкул	10-85	2-50	25%
7.Халмет Абдулов	2-75	1-38	50%
8.Меревия Усманов	2-19	1-10	50%
9.Ишан Сулейманов	24-75	Босатылған	—
10.Кулметай Исанов	-88	-44	50%
11.Халказаров Манат	106-47	26-22	25%
12.Нартаев Анартай	30-60	Босатылған	—
13.Ирисмбетов Иса	112-63	28-16	25%
14.Темир-Суфиев Нитенбай	121-05	30-51	25%
15.Судейменов Абдулрасул	177-74	44-43	25%
16.Гафирназаров Н.	144-75	36-19	25%
17.Салықов Бекади	126-75	31-69	25%

Кесте Түркістан облыстық Қоғамдық саяси тарихи архиві деректері негізінде жасалған 1-қ,2-т,3-іс,4-п

«Осындай қате өзіндік салық нәтижесінде 1040 шаруашылықтың 483 шаруашылығының теріс бұрмаланғаны белгілі болды.

Кеңес төрағасы Ахмедов Усман партия мүшесі, кедей, өзбекше шала сауатты. Айына 15 рубль жалақы алады, техникалық хатшысы бар айына 20 рубль жалақы алатын. Материалдық қамтамасыз етілмеу негізінде Ахметов жалақының аздығы кезінде отбасын асырай алмайтындығын және одан атқарып отырған лауазымынан босатуды сұрайды.Мен Қарабұлақ қыстағында жұмыс істеудің қиындықтарын ескере отырып ,халықтың саны жағынан Сайрам поселкесінеа тең,онда екі ауылдық кеңес бар, Кеңес Төрағасын кемінде 35 рубль тиісті жалақмен қамтамасыз етуді ұсынамын, хатшыны қоспағанда. Әйтпесе қыстақта кеңестік жұмыстың жақсаруын күтудің қажеті жоқ»[11,6-п].

Ия, Кеңес төрағасына белгіленген жалақыға қарай отырып, советтік мемлекеттегі адам факторының ең соңғы орынға қойылғандығын Қанды қол көсем И.Сталиннің сөзімен айтқанда қарапайым адамдар кеңестік алып машинаның кішкене ғана «винтиктері» деп қарағанын, бұл «винтиктердің» жанұясы бар екені, ойлана білетін сана-сезімі бар екендігі, арман-мұңы бар екендігі, мүдделері ешкімді де аса көп толғандыра қоймаған. 1927 жылы желтоқсанда жүргізілген зерттеу көрсеткендей, нормативті түрде есептелген табыс кедей шаруашылықтарда жоғары, ал ауқатты және құлақ шаруашылықтарында шын мәніндегіден әлдеқайда төмен болды. Мұндай жағдайдың негізгі себептері: 1) кірістерді нормативтік есепке алудың кемшіліктері, атап айтқанда әрбір аудан үшін егістің ондығының, малдың басының бірыңғай кірістілік нормасын қолдану болды [6]. Ал, олардың қуаты аз шаруашылықтардағы нақты кірістілігі көбінесе ауқатты және кулактарға қарағанда төмен болды, сондай-ақ жекелеген көздер бойынша кірістілік нормаларын дәл белгілемеді; 2) кіріс көздерін толық есепке алмау, оларды кулақтық элементтермен жасыру; 3) әртүрлі көздерден нормативтік есептелген кірістерді салық салуға тартудың біркелкі еместігі.

«Тексеру кезінде байқалған кемшіліктерді жоюға арналған іс-шаралар

1 Ауданда шаруа қожалықтарын жалған бөлшектеу, малды, егістерді, шабындықтарды ішінара есепке алмау жағдайлары болған жағдайда, осы мақсатта қыстақ пен ауданның барлық активтерін пайдалана отырып, осы жеткіліксіз есептеулердің алдын алу үшін дереу шаралар қабылдасын, жасырушыларға ең қатаң жазалау шараларын қолдана отырып, осындай шараларды әрекетсіз салғырт жұмыс атқарған қыстақ кеңестеріне де қолданыңыз» [12,7-п]. Архив материалдарынан көрініп тұрғандай бұл жерде мәселе кеңейтілген салық салынатын егіс алаңын жасыру үшін ешқандай айыппұл қолданылмауын қатты тапсырған. Жалпы бұл материалдарға қарағанда совет үкіметінде сол дәуірде Салық туралы заңнама жүйелі түрде жасалмаған деген пікір еріксіз туындайды. Оның үстіне осы салыққа байланысты жоғарғы басшылардың қайта-қайта қызмет хаттар жіберуіне қарағанда жергілікті кеңестік кадрлардың Салық заңын білмеуі, сауатының жоқтығы да ықпал еткен болуы керек.

«Қарабұлақ ауыл азаматы Абдулкасым Халықұловтың Окрфо-ға жіберілген 11-ші-№359-ға жолдаған өтініші зерттелмеген және қаралмаған. Окрфо-ға Мухамедходжаева Аздорходжи Сайрам ауылы 24-Іс.ж. №4222 үшін Окрфо талап еткен шағым жіберілмеген. Рик қаржы бөлімінің округ орталығы тарапынан түсетін талаптарға қатынасы өте қолайсыз. Бірқатар бұйрықтар Қаржы бөліміне мүлдем берілмейді, бірақ Риктің хатшылығында қалады, бір бөлігі толығымен журналға өтпейді, ол ешқандай қозғалыссыз жатады. Бірнеше рет ОКБ Атқару Комитеті мен Окрфо Риктен бұйрықты орындау бойынша не істелгенін хабарлауды талап етті. Рик үнемі үнсіз қалды және ешқандай қағазға жауап берілмеді. Мұндай құбылыс бүкіл компанияда өткен жылы да, ағымдағы жылы да қайталанды. Ауылшаруашылығы салығына қатысты істер мүлде тігілмеген күйде жатыр. Бұл кеңсе жұмысының ретсіздігімен түсіндіріледі.» [12,7-п]. Бұл жерде біз үкімет өкілдерінің халықтың шағым-арыздарына үн қатпауы немес немқұрайдылықпен олардың қанағаттандырылуына әрекет те жасаламағандығына мұның өзі қарапайым халықтың жаңа үкіметке деген сенімсіздігінің туын-дауына әкелген көп жағдайлардың бірі болып табылады.

Мемлекеттік төлем тәртібінің жеткіліксіздігі сол кезеңде салық міндеттемелерін орындамағаны үшін санкцияларды күшейту қажеттілігін туғызды. Санкциялар губерниялық экономикалық мәжілістер ұсынысымен губернаторлық бөлімдердің ұсынысымен тағайындалған айыппұл түрінде белгіленді. Айыппұл нақты төленген күнге дейін кешіктірілген әрбір 15 күн үшін берешектің 25% мөлшерінде белгіленуі мүмкін. Мәжбүрлеп өндіріп алу шаралары: үшінші тұлғалардан сомаға өндіріп алу, қарыз алушының мүлкінің тізімдемесі және оны жария сауда-саттықтан сату болып табылды. Салық табиғи бірліктермен есептелді және көрсетілді (қара бидай немесе бидай ұнтақтарында, белгілі бір ауданда немесе ет бірліктерінде осы дақылдың басым болуына байланысты – мал шаруашылығы аудандары үшін), ішінара заттай, ішінара ақшамен өндірілді, ал шаруаларға салықтың заттай бөлігін төлеу құқығы берілді салық мөлшерін анықтау кезінде егістік пен шабындықтың мөлшері (егістікке аударылған) едokka, астық пен шөптің өнімділігіне, жұмысшы саны және өнімді малдың саны ескерілді. Ауыл шаруашылығын интенсификациялауға және техникалық дақылдарды дамытуға жәрдемдесу мақта дақылдары мен басқа да техникалық дақылдардың жақсартылған тұқымдарына, тамыр дақылдары мен жем шөптеріне салық салынбады. Кірісі едokka 30 рубль болатын шаруашылықтардан, ауылшаруашылық салығы 1925/26 жылы кірістің 3,5% мөлшерінде, ал революцияға дейінгі төлемдер 13,1% мөлшерінде, яғни шамамен 4 есе көп болды.

Окрревизор жолдас Ворониннің 1928-29 жылдардағы ауыл шаруашылық салық науқанының

жұмысын тексеру бойынша жүргізген зерттеуі бірқатар маңызды кемшіліктерді анықтаған, олар 25-111-с. ж. №7483 үшін Окрфо-ның бұйрығымен ұсынылған. «Оларды дереу жою керек, бірақ бұл бұйрық толығымен орындалмады және осы уақытқа дейін зерттеуде анықталған шешілмеген кемшіліктердің санына мыналар жатады: а) салықты қайта қарау жүргізілмеген б) үстемеақы пайызын есептеуді қайта қарау жүргізілмеген в) шаруа қожалықтарында салық салынған кірістерді қайта қарау жүргізілмеген г) бөлуді қайта қарау жүргізілмеген д) дүлей зілзалалар бойынша жеңілдіктер қайта қаралмады е) реттеу қоры бойынша салықты төмендету және тағы басқалар қайта қаралған жоқ» [13,8-п].

Міне көріп отырғанымыздай мақтатерімшілерге салынатын салықты реттейтін механизмдердің бір-де бірі жүзеге аспаған. Осыдан келіп салық салуды әділеттілік қағидасы мен салық заңын өрескел түрде бұзу жағдайлары орын алған. Жоғарыда аталған пункттердің сақталмауы салық төлеуші ебекші бұқараның өз проблемалары шешімегендіктен тығырыққа тіреліп ақыр соңында өз ашу ықаларын ашық бой көрсету мен толқулар, көтерілістер арқылы білдіруге мәжбүр еткен. Зерттеп-қарау кезінде елді мекендердің тізімдерін жасау 5 қыстақ бойынша (Яргалық, Денгузлау, Сұлтан-рабат, Карамурт және Низам-Абад) және Сайрам ауылында. Базар-қапка бойынша зерттеу соңында аяқталды. Қарабұлақ, Манкент және Сайрамның 3 бөлігі бойынша есеп толығымен аяқталған жоқ және Рик-те тізімдер ұсынылмаған. Есеп үй иелеріне ортақ топтарда және жеке топтарда сауалнама жүргізу арқылы жүргізілді. Тізімдерді мәні бойынша тексеруді және 5 Қыстақ бойынша есепке алу қорытындыларын тексеруді жүргізе отырып тексеру нәтижесінде мыналар анықталды. Есепке алу нәтижесі келесі кесте түрде көрсетіледі:

Кесте 5 . Сайрам ауданы шаруашылықтарын есепке алу кестесі

Жылы	Шару-қ	Едок	Тұқым себу	Арн.сала	Пішен ору	мү-йізді мал	Жұмы с. мал	Ұсақ мал	Жалақы есептелг.	
									шар.қ	табыс
1929-1930	1229	6884	3663	191	171	1154	1473	920	150	—
1928-1929	1118	6435	2798	124	150	1004	1341	973	Мәл імет жок	
айырма	111	449	365	67	21	150	132	-51	—	

Кесте Түркістан облыстық Қоғамдық Саяси Тарихи архиві деректері негізінде жасалған 1-қ,2-т,3-іс,9-п

Аталған ауылдар бойынша есепке алу қорытындыларын талдай отырып, мынадай кемшіліктерді атап өткен жөн: 1) шаруашылықтар мен едоктардың табиғи емес өсуі шаруашылықтарды жасанды ұсақтау және едоктарды тіркеу 2) табыстар мен ұсақ малдарды есепке алмау. Тізімдер өте қанағаттанарлық түрде жасалған ауыл жазбаларында қателіктер жоқ. Екінші тікелей ақшалай салық табыс салығы болды. Кеңес мемлекетінің салық жүйесінде табыс салығы ерекше рөл атқарады табыс салығы кез-келген басқа салыққа қарағанда прогрессивтілік пен салықтың жиынтық принципіне сәйкес келді, салықты басқа адамдарға аударуды қиындатты, сондықтан барлық тікелей салықтардың ішіндегі ең серпімді болды. Мұның бәрі осы салыққа таптық айқындық берді және оны тек табыс көзі ретінде ғана емес, сонымен қатар капиталистік элементтерді экономикалық айналымнан шығарудың өткір құралы ретінде пайдалануға мүмкіндік берді. Валютаның құлдырауы жағдайында жеке адамдар рубльдің сатып алу күшінің төмендеуімен байланысты шығындардан қорғану үшін өздерінің жинақтары мен кірістерін мүлікке салуға тырысқан жағдайлар болды. Сондықтан 1-жағдайды құрмаған мүлкі бар адамдарға мекемелер мен кәсіпорындардағы жұмысы мен қызметі үшін белгіленген мөлшерден асатын кірістер мен табыстарға ерекше тәртіпте салық салынды. Олардың олардың кәсібінің (пәтердің жағдайы, киім-кешек, зергерлік бұйымдар, әртүрлі ыдыс-аяқтар, экипаж және т. б.), егер оның құны белгілі бір минимумнан асып кетсе, қосымша салық салынды. Ауылдағы еңбек салығымен қатар, 1922 жылғы 25 мамырдағы ІХ шақырылған ВЦИК-тің 3-сессиясының қаулысы бойынша жергілікті бюджеттерді күшейту үшін алынатын ақшалай салық болды. Салықтарды енгізу кейбір жағдайларда жергілікті кеңестер орталықтың келісімінсіз алатын жергілікті салықтар мен

алымдар жүйесін реттеуге бағытталған. Едоққа егістік көлеміне, осы жердің өнімділік дәрежесін ескере отырып, шаруашылықтың малмен қамтамасыз етілуіне байланысты салық алынды. Осылайша, салық шаруа қожалықтарының әлеуметтік топтары бойынша сараланды.

Сол кезеңдердегі ВКП Окружкомының Баяндамасындағы мәліметтерге назар аударсақ Сайрам ауданы бойынша 285 құлақ бай есепке алынған, оның ішінде жеке тұлғалар 171 пайызы 2,6% негізгі есептен кейін анықталған объектілер саны 71,5 егістік. 5482 рубль сомасында 10 шаруашылық объектілерін жасырғаны үшін айыппұл салынған. Нысандарды жасырғаны үшін өндіріп алу шаралары қабылданып, 3 шаруашылық сотқа берілген. Әрекетсіздігі және объектілерді жасыруға ықпал еткені үшін 1 ауыл/кеңес төрағасы орынынан алынып, сотқа берілген. Аудан бойынша есептелген табыстың жалпы саны 1388, 44 оның ішінде 17932 егін шаруашылығына жатпайтын табыстар еді. Ауыл шаруашылығы салықпен есептелгені-35760руб 71т. немесе 35,5% су жинаудан 23065руб 71т. немесе 31,6%. Берешек (недоимка) 453 рубль 03т. болған [14, 14-15пп].

Сол баяндама жазбасында одан әрі былай делінген: «Салық салу объектілерін қанағаттанарлық есепке алумен қатар, салық салу объектілерін жасырғанын ашу жағдайы орын алады. Сонымен тексеру кезінде ашылған салықтан жасырғандар, Сұлтан-Рабат бойынша 13, Сайрам бойынша 3 және Манкент бойынша 1. Салықтан жасырғандардан өндіріп алу шаралары әлі қолданылмаған. Жасырғандардың әлеуметтік құрамы көбінесе ауқатты төлеушілер болып табылады. Кедейлер мен батрақтар есепке алу кезінде әрдайым көмек көрсете бермейді. Кедейлер мен батрақтар баймен бірге байлар мен құлақтардың мүдделерін қорғаған жағдай болды» [14, 14-15пп].

Нәтижесі. Нәтижесінде салық төлемдерін саралау одан әрі өсті, бұл кулақтандыруды күшейту міндеттеріне сәйкес келді. 1929/30 жылдары орта есеппен бір аулаға ауыл шаруашылығы салығы тиесілі болды: колхозшылардан – 10 р. 74 т., жеке еңбек шаруа қожалықтарынан-18 р. 09 т., құлақ шаруашылықтарынан – 172 р. 49 т. Кеңес елі сырттан көмекке сене алмағандықтан, ішкі жинақ есебінен жинақтаудың, қаражатты жұмылдырудың жалғыз мүмкін жолы салық жүйесі арқылы оалды. НЭП-тің алғашқы жылдарындағы салықтар тек мемлекет үшін ғана емес, жергілікті бюджеттер үшін де үлкен маңызға ие болды, өйткені олар сол кезде олардың кірістерінің жалғыз көзі болды. 1921 жылғы 26 шілдедегі кәсіптік салық туралы ереже оны өмірге әкелу кезінде жергілікті жерлерде үлкен сынға ұшырады. Сонымен қатар, XII партия конференциясының шешімдерінде атап өтілгендей, айырбастаудың ең жақсы түрі және ауыл шаруашылығы мен колөнер өнеркәсібіндегі өндіргіш күштерді көтерудің маңызды құралы болып табылатын кооперативтік сауданы дамытуды ынталандыру міндетіне байланысты жеке кәсіпкерлердің жинақтарын реттеудегі және жеке кәсіпкерді экономикалық айналымнан шығарудағы кәсіптік салықтың маңызы күшейе түсті. Бұл шешімдерде кооперация жұмысшы табын шаруалармен біріктірудің маңызды рөлдерінің бірі болды. Бұл шешім салық саясатында да көрініс табуы керек еді. Кәсіптік салық туралы ереже 1923 жылы өзгертілді [15].

Кесте 6. Сыныптық саралауға сәйкес Кеңес мемлекетінің салық саясатының өзгерісі кестеде көрсетілген.

Салық түрлері	1922/23 ж. млн. руб	1923/24 ж. млн. руб	1924/25 ж. млн. руб	1925/26 ж. млн. руб
Акциздер	103,5	240,6	507,8	841,6
Кәсіптік салық	118,2	233,6	323,5	482,9
Табыс салығы	12,7	75,9	113,3	185,9
Ауыл шаруашылығы салығы	176,5	231	326,2	251,8
Елтаңбалық алым	20,6	57,1	98,9	131,9
Кедендік баждар	66,8	67,4	101,9	150,6
Өзге де мемлекеттік салықтар	35,9	17,1	52,4	43,3
Жергілікті салықтар мен алымдар	50,3	68,4	79,4	104,9
Барлығы	584 9	991,1	1603,4	2192,9

Кесте мына материалдар негізінде жасалды Дьяченко В.П. История финансов СССР (1917 – 1950 гг.). М., 1978. С.273.[16].

Кестеден көрініп тұрғандай халықтан алынатын салық Кеңес үкіметінде жыл сайын артып отырған, халықтың әл-ауқаты керісінше төмендей берген. Мұның өзі Қазақстан сияқты ұлттық

аймақтарда халықты қырғынға ұшыратып аштыққа алып келген. Сайрам сынды өзбек тағы басқа ұлттар тұратын өңірлерде топтанып Қазақстаннан бөлініп кету сынды пікірлерді де алға тартқан оны мына мысалдан көреміз. Сырдария аудандық комитетінің бюросы мен ОКК төралқасы біріккен отырыста Комиссияның 28.12 1928ж-дегі баяндамасын тыңдады. Сайрам аудандық партия ұйымының едәуір бөлігі топтық күреспен және аудандық комитет пен ұяшықтардың жұмыстарымен, әсіресе партияға қабылдау және партиялық шешімдер қабылдау мәселелері бойынша топтардың мүдделеріне бағынады деп мәлімдеді. Бұдан әрі топтар бай элементтерімен тығыз байланысты екенін атап өтеді және діни қызметкерлер топтастырушыларға қысым көрсеткен партиялық кеңестік аппараттарды өз мүдделеріне пайдаланды. Тарихи тұрғыдан алғанда, бұл топтық күрестің жолы партия ұйымының пайда болуының басында болған, бірақ 1924 жылға дейін олар кейінгі жылдардағыдай шиеленіскен жоқ. Топтар 1924 жылы Орталық Азияның ұлттық бөлінуі басталған кезде күшейе түсті, сол сәттен бастап топтық күрес күн сайын күшейе түсті және оған тек коммунистер ғана емес, сонымен бірге ауданның барлық тұрғындары да қатысты. Аудан тек өзбек ұлтынан құралды. Межелееу кезінде екі ағым пайда болды? Сол кезде уездік орталықта /кейін Өзбекстанда жұмыс істеген Ирismetов басқарған топ Өзбекстанға Сырдария губерниясының бүкіл өзбек халқын қосқысы келді, екіншісі Әбдіразақов басқарған, уездік орталықта да жұмыс істеген ол Қазақстан құрамындағы өзбек халқының жақтаушысы болды.

Аудандағы екі топтардың өкілдері де өздерінің жақтастарын жинау және қыстақтардағы билікті өз қолдарына алуды талап етті, ал топтық күресті іс жүзінде жоғарыда аталған адамдар басқарды. Сол кезде Сайрам ауданындағы топтық күрес топтық емес, ұлтшылдық ретінде қарастырылды – ұлттық байшылдық пен дінбасылардың ұйымдасқан қорғанысы, өйткені коммунистер мен арадағы шек күшпен жойылды. Партия мүшелері діни қызметкерлер мен байлардың ықпалында кеткені келесі мысалдан да көрінеді? 1925 жылы 15 ақпанда Манкент қыстағында діни қызметкерлер бастама-сымен жалпы халық жиналысы өтті, онда 1344 адам жиналады, оның ішінде ВКП б-65 мүшелері, ВЛКСМ мүшелері – 100 адам болды. Бұл жиналыста Орта Азияны ұлттық межелееу туралы мәселелер талқыланды баяндамашы Райс Ходжаев/ ірі саудагер / өз баяндамасында: Егер өзбек халқы Қазақстанда қалса, онда ұлттық мәдениет сөзсіз жойылады, сондықтан Лениннің ұлттық мәселе бойынша іліміне сәйкес орталық органдардан өзбек халқының Өзбекстанға қосылуын үзілді-кесілді талап ету қажет [14,15-п]. Осылайша, коммунистердің және комсомолдардың қатысуымен жалпы жиналыс баяндамашының пікірін бірауыздан мақұлдап, Сидиковты жалпы жиналысының қаулысын қорғау үшін Мәскеуге іссапарға аттандырады. Оңтүстік Қазақстан облысы Сайрам ауданының партиялық құжаттарын тексеру қорытындысы бойынша төмендегілерді келтіреміз: Әлеуметтік-бөтен элементтердің қуғындалуымен күрес тоқтамайды, енді ол басқа сипатқа ие болады, енді Өзбекстанның бірігуі туралы айтпайды/ бірақ қазақстандық билік өзбектерді мазақ етеді, сондықтан Өзбекстанға көшкен дұрыс деген мәселені туындатады. Бұған мысал ретінде Хасанжанов пен олардың топтары 1929-1930 жылдардағы еңбекке жарамсыз шаруашылықтарды тәркілеуге қарсы /Хасанжанов / сол кезде Өзбекстанға қашып кетті кейін өзбек НКВД партдокументтерін тексеру кезінде жауапкершілікке тартылды /Қазақстанда кулактар мен байларды партия өткізетін революциялық іс-шаралардан қорғап Мәскеуге халықтың жалған үкімімен барады. Нәтижесінде, сол жылы ұлтшыл элементтердің бастамасымен 2985 шаруа қожалығы аштыққа ұшырайды " [17,4-п].

Бұл мысалдан Кеңес режимі кезінде адамдар өздеріне қалай өмір сүру керектігі жөніндегі қатаң пәрменмен өмір сүргілері келмегенін көреміз. Олар өз қызметінде еркіндік, теңдік алғысы келді. Ол үшін олар Кеңес диктатурасы тұсында мүмкін емес осынау жағдайдан шығудың әртүрлі жолдарын іздеді. Тіпті республика аумағынан бөлінініп басқа республикаға қосылу мәселесіне дейін барғаны байқауға болады. Кеңес өкіметінің өкілдері өздерінің барлық қателіктері мен аштық эксперименттерінің басты кінәлілері ретінде кеңес жүйесіне ұнамайтындарды атады. Олар топтасушылар, ұлтшылдар және кулактар-байлар, діни қызметкерлер, бөтен элементтер және т.б атаулармен аталды. Патша билігінің отаршылдық саясаты Кеңес Одағы кезінде де жалғасты. Бұл ұлтаралық жанжалдарға да себеп болды жергілікті тұрғындар мен орыс шаруаларының қақтығысы яғни қарапайым шарулар осынау қате саясат пен кеңестердің жер реформасының құрбандары болды. Осы жылдары діни қызметкерлер мен сауда өкілдерінен 320 адам жер аударылды, оның 50% діни қызметкерлер еді.

Қорытынды. Сайрам ауданының қарапайым мақта терімшілері де 1937 жылғы қанды репрессияның құрығынан құтыла алмады. Мысалы 1937 жылы 6 ақпанда үйлеріне НКВД тарапынан тінту

жүргізіліп Қарабұлақ қыстағынан бес адам қамауға алынады. Моллабатаев Мырзадәулеттен басқалары қарапайым мақта терімшілер еді [18,456]. Мысалы:1.Жиенқұлов Сейдахмет.1853жылы туылған. Сайрам ауданы Қарабұлақ қышлағының тұрғыны, жеке шаруашылығы бар, мақта өсіруші (хлопкороб). 2.Нишанов Ыбырайым 1887 жылы туылған, Сайрам ауданы Қарабұлақ қышлағының тұрғыны, өзбек партияда жоқ.

2. Имамалиев Ташмет 1867жылы туылған Сайрам ауданы Қарабұлақ қышлағының тұрғыны, өзбек партияда, мақта өсіруші (хлопкороб) жеке шаруашылығы бар. 4.Мадмусаев Абдразақ 1867жылы туылған сайрам ауданы Қарабұлақ қышлағының тұрғыны, өзбек партияда жоқ, мақта өсіруші (хлопкороб)[19, 12-16пп].

Сайрам ауданының сауда өмірінің маңызды рөлін атқарған Хубби-Хан ишан, Ахунджан дамулла /Манкент ауылында/, Набихан Ишан, Ганижан ишан және Қажы Мұрат дамулла/Сайрам ауылы/Тюрахан ишан Мулламар/Қарабұлақ ауылы/Шамситдин хан ишан, Ахмеджан болыс/Қарамұрт ауылы/ сынды бас діни қызметкерлер болды және сауда капиталында ерекше орындарға ие болды, оның бір бөлігі Сайрам ауданының аумағында ұжымдастыруға дейін ықпалын жүргізді /1930-1931 жж [20,2-п]. 1930-1931 жылдары бұл адамдар кеңестік қанды диктатураның қуғын-сүргіннің құрбаны болды.

Бұлардың бәрі үштіктің шешімімен заңды жолмен сайланған сотсыз тіпті толыққанды тергеусіз 1938жылы 14 ақпанда атылған. Бұл еліміздің басына төніп келген үлкен нәубеттің қанды қырғынның бастамасы еді. Бұл архивтік фактілерден анықталғанындай советтік үкіметтің солақай саясатына қарсы байлармен бірге кедейлер де қарсылық жасап отырған. Өйткені Қазақстандағы ұжымдастыру дәуіріндегі экономикалық шаралардың асыра сілтеу мен қателіктерге толы болғаны сонша, бұл шаралардың әрбір жанұяның мүделеріне кереғар жасалынғанын байқаймыз. Жоғарыда аталған Сайрам өңірінде бұрқ ете қалған көтеріліс осындай теріс саясаттың сонымен бірге салық саясатының жергілікті ұлттардың мүддесін ескермегендігінің салдары болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бабенко С.М. На земле Ахмеда Яссави с.Белые Воды 1994г-С 43.
2. Ресей Федерациясы Орталық Мемлекеттік архиві 1405-қор, 16-т, 10-іс,1-2пп.
3. Сонда 1405-қ, 16-т, 10-іс,7п
4. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – М.: Наука, 1979. – 462 с.
5. Серпинский Л.Н. НЭП: практика налогообложения крестьянства // Вестник МГУ. Серия экономика. – 1993. – № 5. – С. 39 – 49.
6. 12-й съезд РКП(б) (17-22 апреля 1923 года): Стенографический отчет. М., 1968 <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000026/st037.shtml> дата обращения 17.02.2013 г.
7. Түркістан Облыстық Мемлекеттік Қоғамдық Саяси Тарихи архиві 1-қор,2-т,3-іс,1-п
8. Сонда 3-п
9. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М.: Политиздат, 1970. – Т. 4. – 568 с
10. Түркістан Облыстық Мемлекеттік Қоғамдық Саяси Тарихи архиві 1-қор,2-т,3-іс,5-п
11. Сонда 6-п
12. Сонда 7-п
13. Сонда 8-п
14. Сонда14-15-пп
15. Положение о промысловом налоге. Утвер. Постановлением ВЦИК и СНК РСФСР от 18 января 1923 г. СУ РСФСР, 1923 Диссертации по праву: <http://lawtheses.com/pravovoeregulirovanie-nalogovyh-otnosheniy-kommercheskih-struktur-neproizvodstvennoy-sfery#ixzz2 Ph2WGF1r> дата обращения 25.02.2017 г
16. Дьяченко В.П. История финансов СССР (1917 – 1950 гг.). М., 1978. С.273.
17. Түркістан Облыстық Мемлекеттік Қоғамдық Саяси Тарихи архиві 1-қор,2-т,3-іс,4-п
18. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы:Монография.Екінші кітап-Алматы :Мектеп,2017—656 б.
19. ҚР ҰҚК ОҚОДА.,6-қ.,02821-іс12-16пп
20. Түркістан Облыстық Мемлекеттік Қоғамдық Саяси Тарихи архиві 1-қор, 2-т, 51-іс, 2-п

References:

1. Babenko S. M. Na zemle Ahmeda Iassabi (1994)[On Earth Akhmeda Yassavi] Selo Belie

Bodi: Sairamskaia raionnaia tipografiia. [In Russian]

2. *Resei Federatsiia Ortalyq Memlekettik arhivi 1405-qor, 16-t, 10-is, 1-2pp. [In Russian]*
3. *Sonda 1405-q, 16-t, 10-is, 7p. [In Russian]*
4. *Danilov V.P. Sovetskaia dokolhoznaia derevnia: sotsialnaia strýktyra, sotsialnye otnoshenua. – M.: Nayka, 1979. – 462 s. [In Russian].*
5. *Serpinski L.N. NEP: praktika nalogooblojenia krestianstva // Vestnik MGÝ. Serua ekonomika. – 1993. – № 5. – S. 39 – 49. [In Russian]*
6. *12-ı sezđ RKP(b) (17-22 apreliá 1923 goda): Stenografichesku otchet. M., 1968 <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000026/st037.shtml> data obra‎enua 17.02.2013 g. [In Russian]*
7. *Türkistan Oblystyq Memlekettik Qoǵamdyq Saiası Tarihi arhivi 1-qor, 2-t, 3-is, 1-p [in Kazakh].*
8. *Sonda 3-p [in Kazakh].*
9. *KPSS v rezolytsiua i reshenua sezđov, konferentsu i plenymov TsK. – M.: Politizdat, 1970. – T. 4. – 568 s. [In Russian].*
10. *Türkistan Oblystyq Memlekettik Qoǵamdyq Saiası Tarihi arhivi 1-qor, 2-t, 3-is, 5-p [in Kazakh].*
11. *Sonda 6-p [in Kazakh].*
12. *Sonda 7-p [in Kazakh].*
13. *Sonda 8-p [in Kazakh].*
14. *Sonda 14-15-pp [in Kazakh].*
15. *Polojenie o promyslovom naloge. Ýtver. postanovleniem VTsIK i SNK RSFSR ot 18 ianvaria 1923 g. SÝ RSFSR, 1923 Dissertatsi po pravý: <http://lawtheses.com/pravovoeregulirovanie-nalogovyh-otnosheniy-kommercheskih-struktur-neproizvodstvennoy-sfery#ixzz2 Ph2WGF1r> data obra‎enua 25.02.2017 g. [In Russian].*
16. *Diachenko V.P. Istoriia finansov SSSR (1917 – 1950 gg.). M., 1978. S.273. [In Russian].*
17. *Türkistan Oblystyq Memlekettik Qoǵamdyq Saiası Tarihi arhivi 1-qor, 2-t, 3-is, 4-p [in Kazakh].*
18. *Qoigeldiev M. Alash qozǵalysy: Monografiia. Ekinshi kitap- Almaty : Mektep, 2017–656 b. [in Kazakh].*
19. *QR UQK OQODA., 6-q., 02821-is 12-16pp [in Kazakh].*
20. *Türkistan Oblystyq Memlekettik Qoǵamdyq Saiası Tarihi arhivi 1-qor, 2-t, 51-is, 2-p [in Kazakh].*

*Ospanova R.R.*¹, Berikbolova A.Zh.²*

*¹Candidate of Historical Sciences., Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan
KazNPU. Abaya, Almaty, Kazakhstan
E-mail: ablai_angel@mail.ru*

*²Master, teacher of KazNPU named after Abaya, Almaty, Kazakhstan
<https://orcid.org/0000-0001-7322-4038>
E-mail: berikbolova1995@mail.ru*

SCIENTIFIC HERITAGE OF THE REPRESENTATIVE OF ALASH SHANGEREY BUKEEV

Abstract

In this article, Shangerey Seitkereiuly Bokeev acts as an outstanding Kazakh figure, poet, Alash figure who lived in 1847-1920. The beginning of the twentieth century is one of the most difficult periods for the Kazakh intelligentsia, and this period was not spared by Sh. Bokeev. Russian Russian bourgeois Revolution of 1905-1907, National Liberation Uprising of 1916, Russian-Japanese War, Russian-Turkish (Balkan) War, February, October revolution of 1917, Civil War of 1918-1920.- All these are major events at Shangerei. Poets like Shangerei have no doubt that they will be left out of the spotlight in major events like this one. During his period, Alash closely communicated with his intelligentsia, the poet helped to awaken the people with his poem, strive for science and knowledge, have a large number of young people continuing their hereditary value. Proof of this: Bukeev takes care to collect the literary heritage at the mouth of the country and print it. The innocently injured masses extend a helping hand to representatives of the people (for example, to the Kubal poet, etc.). Shangerei has opened a school where qualified teachers work. When it came to the issue of the newspaper "Kazakhstan" in the Urals, he supported this case and helped him replenish the necessary funds. But such a great personality, in its period, the twentieth century did not receive due appreciation under the Soviet Union. On January 21, 1947, by the Resolution of the Central Committee of the Communist Bolshevik Party of Kazakhstan "on political blunders in the work of the Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR", Sh. Bokeev was assessed as "one of the figures of the bourgeois-nationalist Alashorda party hostile to the revolution".

Keywords: Shangerey Bukeev, intelligentsia Alash, poet, society, poem.

Gratitude. The article was prepared as part of the implementation of the Program of targeted funding by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN BR18574180 "History and creative heritage of the Alash intellectual elite of the late XIX- first half of XX").

*Оспанова Р.Р.*¹, Берікболова А.Ж.²*

*¹т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Қазақстан тарихы кафедрасының қауымдастырған
профессоры, Алматы, Қазақстан
E-mail: ablai_angel@mail.ru*

*²Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистрі, оқытушы, Алматы, Қазақстан
E-mail: berikbolova1995@mail.ru*

АЛАШ ӨКІЛІ ШӘНГЕРЕЙ БӨКЕЕВТІҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Шәңгерей Сейіткерейұлы Бөкеев 1847-1920 жылдары өмір сүрген қазақтың көрнекті қайраткері, ақын, алаш ардақтысы ретінде сөз қозғалады. XX ғасырдың басы қазақ зиялылары үшін қиын қыстау кезеңдерінің бірі, осы кезең де Ш. Бөкеевтен де айналып өте алмады. 1905-1907 жылдардағы орыс буржуазиялық төңкерісі, 1916 жылдағы ұлт-азаттық көтерілісі, орыс-жапон соғысы, орыс - түрік (Балқан) соғысы, 1917 жылдағы ақпан, қазан төңкерістері, 1918-1920 жылдардағы азамат

соғысы бұлардың барлығы да Шәңгерейдің тұсында болған ірі уақиғалар. Шәңгерей сияқты ақындардың бұл сияқты ірі оқиғаларда селт етпей қалатын жөні жоқ. Өз кезеңінде Алаш зиялыларымен етене жақын араласып, ақын өлең-жырлары арқылы халықты оянуға, ғылым-білімге ұмтылуға, ата-баба құндылығын жалғастырушы, көзі ашық, көкірегі ояу жастардың көп болуына ат салысты. Оған дәлел: Бөкеев ел аузындағы әдеби мұраларды жинақтап, оны бастырып шығаруға қамқорлық жасайды. Жазықсыз жапа шеккен бұқара халық өкілдеріне (мысалы, Кубала ақын, т.б.) қол ұшын беріп, қолқабыс жасайды. Шәңгерей мектеп ашып, онда білікті білікті мұғалімдер жұмыс істейді. Оралда «Қазақстан» газетін шығару мәселесі сөз болғанда, бұл істі қолдап, оған қажетті қаржыны толықтыруға көмектескен де Шәңгерей еді. Бірақ осындай ұлы тұлғаның, өз кезеңінде, XX ғасыр Кеңес Одағы тұсында дұрыс бағасын ала алмады. 1947 жылы қаңтардың 21-інде Қазақстан Коммунистік большевиктер партиясы Орталық Комитетінің «Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты жұмысындағы саяси өрескел қателер туралы» деген қаулысы бойынша Ш.Бөкеевке «революцияға дұшпан буржуазиялық-ұлтшыл Алашорда партиясының қайраткерлерінің бірі» – деген баға берілген еді.

Кілт сөздер: Шәңгерей Бөкеев, Алаш зиялысы, ақын, қоғам, өлең.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің нысаналы қаржыландыру бағдарламасын іске асыру шеңберінде дайындалды ("XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың бірінші жартысындағы Алаш зияткерлік элитасының тарихы мен шығармашылық мұрасы" грант ИРН BR18574180).

*Оспанова Р.Р.*¹, Берікболова А.Ж.²*

¹к.и.н., ассоциированный профессор кафедры истории Казахстана КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан

E-mail: ablai_angel@mail.ru

²магистр, преподаватель КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан

<https://orcid.org/0000-0001-7322-4038>

E-mail: berikbolova1995@mail.ru

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЯ АЛАША ШАНГЕРЕЙ БУКЕЕВА

Аннотация

В этой статье Шангерей Сейткереевич Бокеев выступает как выдающийся казахский деятель, поэт, деятель алаш, живший в 1847-1920 годах. Начало XX века – один из самых сложных периодов для казахской интеллигенции, и этот период не обошел стороной и Ш. Бокеева. Русская буржуазная революция 1905-1907 гг., национально-освободительное восстание 1916 г., Русско-японская война, Русско-турецкая (Балканская) война, Февральская, Октябрьская революции 1917 г., гражданская война 1918-1920 гг. – Все это крупные события при Шангерее. У таких поэтов, как Шангерей, нет никаких сомнений в том, что они останутся без внимания в таких крупных событиях, как этот. В свой период Алаш тесно общался со своей интеллигенцией, поэт помог своим стихотворением пробудить народ, стремиться к науке и знаниям, иметь большое количество молодых людей, продолжающих свою наследственную ценность. Доказательство тому: Бокеев заботится о том, чтобы собрать литературное наследие в устьях страны и напечатать его. Невинно пострадавшие массы протягивают руку помощи представителям народа (например, Кубальскому поэту и др.). Шангерей открыл школу, где работают квалифицированные учителя. Когда дело дошло до выпуска газеты «Қазақстан» на Урале, он поддержал это дело и помог ему пополнить необходимые средства. Но такую великую личность, в свой период, двадцатый век не получил должной оценки при Советском Союзе. 21 января 1947 года Постановлением ЦК коммунистической большевистской партии Казахстана «о политических грубых ошибках в работе Института языка и литературы Академии наук Казахской ССР» Ш. Бокееву была дана оценка «один из деятелей враждебной революции буржуазно-националистической партии Алашорда».

Ключевые слова: Шангерей Бокеев, интеллигенция алаш, поэт, общество, поэма.

Благодарности. Статья подготовлена в рамках реализации Программа целевого финансирования Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

(грант ИРН BR18574180 «История и творческое наследие Алашской интеллектуальной элиты конца XIX- первой половины XX»).

Introduction. The specificity of poetry in the Kazakh literature of the early twentieth century is that it agitated the country for education and prepared for the fight against the oppression of the tsarist government. Most of the poets of the beginning of the XX century are poets-fighters who tirelessly exposed the arbitrariness of feudal times. Undoubtedly, book poets played a significant role in promoting and familiarizing themselves with the classical works of the East. Many of them are outraged by the double exploitation of the masses by the tsarist government and the people's authorities, the transformation of human behavior and the acquisition of such unsuitable qualities as insatiability, hypocrisy, flattery, laziness, call on the people to culture, study, morality. One of such poets is Sh. Bukeev.

Sh. Bokeev is a man who could not be indifferent to the needs of the people of the early twentieth century, but together with the Alash leaders tried to help the people, to call for knowledge, to become a free-thinking country.

On January 21, 1947, after the resolution of the Central Committee of the Communist Bolshevik Party of Kazakhstan "on political blunders in the work of the Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR " Murat, Shortanbai, G. Karash, etc. Together with the poets Sh. Bokeev "one of the figures of the bourgeois-nationalist party of Alashord, hostile to the revolution" – an assessment is given. Thus, after this resolution of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, in the period up to the 1957 resolution "on the state of critical use of research on the literary, poetic and musical heritage of the people of Kazakhstan and measures to improve them", it was forbidden to read the heritage of Shangerei. In the "anthology of Kazakh poetry" [1, 861 p.], published in 1958 in Moscow, Sh. Bokeev was recognized as a major Kazakh poet only after one or two poems of the poet were included in it.

Relevance. The history of the Kazakh people of the early twentieth century is distinguished by its complex social and socio-political contradictions. During this period, filled with spiritually liberating and democratically enlightening ideas, it was the issues that struck the intelligentsia of the nation: the preservation of the country, the unity of the nation, the integrity of the land, the inclusion of the Kazakh people among civilized countries, awakened the Kazakh country from a sound sleep and put it on the path of study, art, education, business, and most importantly- creation of an independent state. Nevertheless, the theoretical searches and practical activities of the Alash leaders, who considered a way out of the crisis of the beginning of the century, have not lost their significance today. One of those who needs to study their heritage in Kazakh literature is Sh. Bokeev.

It's no secret that our national literature of the early twentieth century, although studied and studied for a long time, became a victim of political ideology. An outstanding researcher, literary scholar S. Kirabayev noted: "there are a lot of undeserved moments in the literature and culture of the Kazakh people ... "incorrectly evaluated" is not a separate problem of studying Kazakh literature, but a serious problem covering the entire path of its development," he said. Shangerey Bokeev, Sh. Kudaiberdiev, A. Baitursynov, M. Dulatov, Zh. Shangerey Bokeev, Sh. Kudaiberdiev, A. Baitursynov, who made a great contribution to the development of Kazakh poetry of the early twentieth century, which requires study in Kazakh literature. It is noted that the works of such writers as Aimauytov became severely restricted and excluded from the Kazakh literature and culture of this period.

Purpose and objectives: the main purpose of the article is to consider the features of the poetic works of the largest representative of Kazakh poetry of the early twentieth century, the figure Alash Sh. Bokeeva, show his values. And as a task is to determine the place occupied by Sh. Bukeev at the beginning of the twentieth century in the education of the population, in solving the political and social situations of the Alash intelligentsia. As well as a discussion of the content of the works of Sh. Bokeev and the disclosure of its significance.

Materials and methods. "In the article, the minister of education and science of the Republic of Kazakhstan N. Manayevich "Shangerei", the bibliographic author ""Kazakh literature started XX century "" and materials from the literary, scientific foundations of the Central Scientific Library of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan were analyzed." A

"The scientific articles included poems in the names ""Egemen Kazakhstan""," "Kazakhstan"", National Encyclopedia" "Kazakhstan""," " native language"" , ""Almaty Akshamy"" , ""Kazakh literature"" , ""Kazakh Oni"" , Turkestan"" , ""Zhuldyz"" .

Discussion. Shangerey Bokey is a kind of Khan, grandson of Zhangir Khan, son of Sakypkerey, who founded the last khanate, born in Naryn Kok Orda, poet, educated both Muslim and Russian. "The first nobleman of Kazakh origin, recorded in the list of the Russian nobility of the Samara province ", "having taken away an elite settlement from the tsarist government", "having built luxurious houses, having installed a removable grove, gardens.

Shangerei has very few surviving poems. But, despite the fact that this verse shows that he was a great talented poet, Shangerei himself did not try and did not pay attention to it [2].

Poems were passed from mouth to mouth, changed less and less, all the poems were not preserved intact, some poems have a beginning and have no end, some poems were preserved only orally, others are lost. In accordance with the resolution of the CPC Central Committee "on the state of study, critical use of the literary, poetic and musical heritage of the Kazakh people and measures to improve it" (1957), in order to implement it, the Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR held a scientific and theoretical conference with consideration of the early origins and subsequent stages of the history of Kazakh literature. The conference materials were included in the book "literary heritage and its study" [3;7]. As can be seen from the annotation of the book, it says: "... conference materials are included on the problems of studying Kazakh literature, Kazakh literature of the late XVIII - early XIX centuries, the main trends and directions of development of Kazakh literature of the 80-90s of the XIX century, the history of Kazakh literature of the early XX century and other problems," the message says. The problems raised in it, XVIII-XX centuries. the directions of formation and development of national verbal art are relevant at the present stage.

The specificity of poetry in the Kazakh literature of the early twentieth century is that it agitated the country for education and prepared for the fight against violence by the tsarist government. In parallel, their political and revolutionary activities began. During the Days of the Russian Revolution of 1905, he took part in a nationwide demonstration, a congress of the Constitutional Democratic Party in the Urals. In 1906, he went to St. Petersburg to publish the Kazakh newspaper Serke [4]. In the first issue of the newspaper in 1907, he published a poem "young". In the second issue, I prepared an article "our goal". In 1905, in Kazakhstan, the newspaper was burned, not dissolved, as it contained claims made against the tsarist authorities during a demonstration. The police report says that the article "is written in the spirit of the opposition of the Kazakh people to local and central authorities." The poetic figures of the early twentieth century did not stop their literary and journalistic activities. Since 1913" he settled in Orenburg and published the newspaper "Kazakh".

The newspaper "Kazak", published by A. Baitursynov and M. Dulatov, created favorable conditions for the direct communication to the population of the language of open journalism of the idea put forward in their works of art. He openly expressed his attitude to the events concerning the fate of the Kazakh people. The development of Kazakh society was followed by a National-democratic orientation. He was a sharp critic of the tsarist policy. But the Russian people were not treated negatively. On the international word, he did not go into business. In the arguments concerning the national liberation uprising of 1916, the issue of soldiers' transfer to the front, the goals and objectives of the Alash party and the Alashorda government, their Great Civic, active personality is recognized. A. Bokeikhanov, who corresponded with such articles, was also a person well versed in literature. His literary and critical articles and research were based on the idea of protecting the national interests of the Kazakh people on the basis of literary facts.

The newspaper "Kazakh" had a huge impact on the development of the national liberation movement to the idea of fighting for freedom. It was these ideas that formed the basis of the ideology of the independent state. During this period, young talents first woke up with one thought and one goal. They continued the work of their teachers. A group of complementary young people, such as S. Toraigyrov, M. Zhumabayev, S. Donentaev, M. Seralin, S. Kobeev, J. Aimauytov, S. Seifullin, B. Mailin, M. Auezov, enriched genre, thematic searches of literature and reflected the realities of the life of the Kazakh people on a large scale. Criticizing the backwardness of the country, he opposed colonial oppression, tried to hold the flag of independence high.

Russian Russian Revolution of 1905-1907, the uprising of 1916, the Russo-Japanese War, the Russo-Turkish (Balkan) War, the coup of 1917, the October Revolution-all these are major events at Shangerei. Poets like Shangerei have no doubt that they will be left out of the spotlight in major events like this one. But there is not a single source in our hands about what the poet planned and did about these events, except for a small word that remained in the mouth of the country. Shangerei's story about the 1917 coup, which he wrote while asking himself questions, also fell into the hands of Abdol. After the February Revolution, the congress in the Ural Bokeh was visited by Shapkat Bekmukhambetovich menen Ualit Tanashevich, one of those Kazakh poets who were at the forefront at that time, who gathered around the newspaper "Kazakh". Alikhan Bokeikhanov

sends these two an order to make Shangerei the boss. But he decides that it is not worth telling Shangerei Alikhan's assignment.

We do not know what relation Shangerey had to the newspaper "Kazakh", the magazines "Aikap". But in Tech (Uralsk) there were strong relations of Shangerei, both from the point of view of commenting on the issue of the newspaper "Kazakhstan", and from the point of view of monetary assistance. It is known that when publishing "Kazakhstan" (publisher Eleusin, a teacher) gave 1,500 rubles, and in 1912 "Kazakhstan" did not have the money to pay the printing house, and gave 1,500 rubles, when publishing the newspaper he wrote a letter to a millionaire capitalist named Tagiip in Baku and received several thousand rubles from him.

Shangerey is not a poet deprived of the Muslim religion, does not criticize or insult religion. But in his poems he criticizes the old mullahs. Praises scientists, scientists, loves them.

When Shangerey was born, the Kazakh Khanate did not exist, the Kazakhs were ruled by the Russian Kingdom. The former khan's descendants remained landowners. This situation does not satisfy the poet Shangerei. The poet has been pining for a long time. Mourns the former Kazakh Khanate.

But the poet does not try to recreate the time of Abylai. He clearly understands that this is not the case, that the times of the Kazakh Khanate have passed, that this time will not return, that the movement that the country spread for the revival of the Kazakh Khanate no longer exists and, thus, the final fall of the Kazakh Khanate.

Shangerey didn't think that if I corrected the foreign Russians, corrected them, the country would recover, times would improve, the same period would return. I didn't think that it was all about the "Russians", they need to be treated, they need to be punished. After the same Russian-Turkish war, the Turks who roamed the country became more and more. One of the two Turks traveling around the country comes to the village of Shangerei. Leaving the village of Shangerei, Shangerei writes a letter to the main people of this village, telling them to take a horse from the house of a rich man and go on horseback. In the letter they are told to send only one yurt. During the Russian-Turkish war, even after the war, the tsarist government pays some attention to the Khan's children. They've been following the undercover behavior and are watching him. This letter of Shangerei falls into the hands of the Soviet chief Tvertinov, who at that time was in charge of the Internal Horde. Zulak explains this letter to Tvertinov, translating it into Russian, showed Shangerei the bad side. This once again proves the distrustful attitude of the tsarist government towards the Khan's children. The Khan's children called Zulgak the son of a "pig". It follows from this that the name "son of a pig" was not worn only by one person, but by all who betray.

In search of education, Shangerey entered a real school in Astrakhan. Russian Russian was learned during two years of study in the Orenburg Cadet Corps, and he got acquainted with Russian literature and culture.

During the work of the world Court in Samara province (now Kuibyshev region) they formed their own ideas about finding the path of justice, protecting the truth, as well as about abuses such as violence, deception, bribery, superiority. After a few years, he left the service and returned to the country. Having received the title of a nobleman from the king, he, having registered in the list of nobles of the Samara province, engaged in labor, art. Like the Russian landowners of that time, private property owns land and builds a parking lot. In the Kolborsy district, luxurious and architectural houses made of wood, stone, a madrasah, a school, a mosque were built, where they teach the children of their brothers. He is also engaged in planting trees, sowing and building a garden.

He himself is often fond of hunting, brings up many different birds, good greyhounds. In winter and summer, dogs run, build birds and hunt. He lived in isolation, paying special attention to literature, art, science, and education. He gets acquainted with the works of classic writers of the Russian people, especially with love he reads Y. M. Lermontov and N.V. Gogol. Paying special attention to art, the poet gathers around him performers close to songs, songs, poems, admires their art. Drawing, architecture is also not without attention. Shangerey, who had a rich library, enjoyed reading poems by Russian poets.

She read scientific literature, newspapers and magazines in Kazakh and Russian. At the beginning of the XX century, he read books of poets published in Kazakh and Tatar languages, was constantly aware of the trends of public literary life.

Written sources show that when in 1911-1913 Kazakh intellectuals organized the publication of the newspaper "Kazakhstan" in the Urals, it was Shangerei who supported this cause and helped him replenish the necessary funds[5].

Scientists who studied the life and work of Shangerei compared him with other poets of that era and talked about his unique qualities. Such character traits of Shangerei as he avoids social affairs, lives his own life, loves individuality, gathers only kuishi singers around him and does not forget to communicate with

others, in the case of the Kazakh, were characteristic of him only for him. In a word, this is called "individualism". Both the theme and the ideological content of Shangerei's works are consonant with this trend, which occurs in certain historical periods.

The main property of individuality is avoiding the life of society, escaping from social problems, searching for a personal life, "there is nothing in life that interests me", not touching human existence, highlighting nature, beauty, admiring, singing of love, "art for art's sake", emphasizing one's state of mind, so that it neither described him or treats it as a skill, or internally expresses his disappointment, dissatisfaction, talks to himself and internally relaxes. Another poet, like no other, Shangerey, left the settlement in Kolborsy around 1917 and moved to Akbakai (now Karatobinsky district of West Kazakhstan region). The reason for the relocation is also not clear. We know that recently people have been living in isolation in the country, without much interference in controversial, controversial issues.

In 1917, he hired Gumar Karach as a teacher for rural children. "I have opened many workshops, workshops for the manufacture of tools, blacksmithing, the manufacture of wheel, wheel saddles, yoke equipment. After that, he discovered a bathhouse, classrooms for classes, a workshop for making various musical instruments, and an artists' room," writes H. Suyunshaliev [6]. Especially appreciating the national culture and art, the Shangerei district not only gathered the talents of a singer, a dombrist, an artist, expressed his advice, but also helped to finance. For example, special attention was paid to the brotherly care of Shangerei to the study of the Russian language, the deepening of knowledge, the search and the poetic elevation of Gumar Karash.

Shangerey translated into Kazakh the works of a number of Russian poets-writers, the poem by M. Y. Lermontov "Kashkyn", etc. Bokeev collected literary heritage in the mouth of the country and took care of its printing. Participates in the publication of the newspaper "Kazakhstan" in the Urals. Bokeev is a poet, critical lyricist and philosopher, expressive in Kazakh poetry.

Such figures as B. Karataev, M. Bekmukhametov, A. Birimzhanov, A. Kalmenov, D. Kusepkaliev, J. Dosmukhamedov, J. Seidalin, G. Bekeikhanov, M. Kokebaev, who studied and took care of people of that time, often met in the house of Shangerey. Many of the ideas expressed by Shangerei about the future of the nation subsequently formed the basis of the principles of the programs of the Alash party. The poet proposed to open the newspaper "Kazakhstan" and initiated its publication in the period from 1911 to 1913 in the Horde and the Urals. Members of the editorial team G. Karashev, E. Burin, M. Kokebaev, G. Musagaliyev in one of the main articles expressed: "Our newspaper does not appeal to any party, the goal is to serve universal interests."

In 1918, Shangerey Bokeevich took refuge in the city of Karatobe, West Kazakhstan region, a famous doctor, a figure of the Western Alash Horde Dauletshe Kusepkaliev, after being expelled in 1918 from the land of Pallasovka in the territory of modern Russia. In the autumn of 1920, as a result of an epidemic of typhus that swept the region, he died in January. The poet's body was buried by the singer's son Mukhita Lukpan in the necropolis near the village of Akbakai in the Karatobinsky district. Later, Dauletshe Kusepkaliyev hammered the Mound and installed a tombstone on his head, after which it collapsed and the tombstone turned into earth. The tombstone was mined at the mill.

In the preface to the collection Shangerey, published in 1934 by Nuguman Manevich, Shangerey and Gumar are considered from the point of view of mutual continuity and some information about the poet's life is given [7-74]. From the very beginning of the educational, creative activity of Gumar Karach, who made a huge revolution in his worldview, the grandson of Zhangir Khan, one of the outstanding figures of Kazakh literature of the early twentieth century – Shangerey Bokeev. Nuguman Manaevich says that "the first reason for the awakening of Gumar was the revolution of 1905, the Jadidist movement among Russian Muslims, and on the other hand, Shangerei, which influenced his awakening " [8].

With this opinion, Nuguman Manaevich covered all three reasons that played a decisive role in the formation of Gumar as an educator, teacher, and writer. However, "the coup of 1905, which greatly changed the political face, the opinion of Gumar."

N. Manaevich speaks about Shangerei: one of the most outstanding figures of Kazakh literature of the early twentieth century, an educator, teacher Sh. Bokeev, who made an invaluable contribution to the development of socio-political, educational and pedagogical thought in Kazakhstan before the October Revolution. Only in recent years articles have been published about him on the pages of the press, collections of works have been printed. For many years, his pedagogical and educational activities, works that raised pressing problems of that period, were gathering dust under the direct influence of communist ideology and

became unnecessary in all corners of book warehouses. The ideologues of the Communist Party, who were prominent in the history of the people and their spiritual heritage, forbade both writing and pronouncing the name of Sh. Bokeev.

As a result of the establishment of historical truth, the valuable legacy of Sh. Bokeeva. Data about Sh. Bokeev are increasingly found in periodicals, archival treasures before the October Revolution. His name did not appear on the pages of newspapers, magazines and books published in the early twentieth century in Tatar, Bashkir, Kazakh and Russian.

The writer, scientist M. Magauin worked hard in promoting the creativity of this devoted son of our people. In 1978, despite censorship control, he included several poems by Sh. Bokeev in the collection "Poets of Kazakhstan", published in Leningrad. [9]

Almost all poets and writers of the early twentieth century supported Jaditism aimed at changing Kazakh life. It was published on an educational basis. During the discussion of the fate of the people, from representatives of the older generation M. J. Kopeyuly, Shangerey Bokeuly, Shakarim Kudaiberdievich, Narmanbet Ormanbetuly, Alikhan Bokeikhanov, Akhmet Baitursynov, Gumar Karash, Mukhametzhan Seralyuly, Spandiyar Kopeuly, Beket Utetleuly, Mirzhakip Dulatuly, Tayyr Zhomartbayevich, the desired literature on the subject of education was born, organized by such secondary schools generations like [10].

Shangerey himself did not try, not paying attention ..., as he wrote every time what he thought [11]. One of the main directions of poetry of this period was the comprehension of the contradictions of the time of socio-social upheavals at the turn of two centuries and the educational formation of the national consciousness of the Kazakh people.

Sh. Bokeev in his reflections on science, education, poetry-examples expresses his understanding of the world, creation. /"Cloud", "Science", "Edison"/.

In the poems of the poet Shangerei, life and death, life, the reality of life are glorified by psychological reflections.

About the beauty of G. Nietkaliev's poetic songs: the poet sings scenes of nature in accordance with his moods. His interest in life and his love are intertwined with the picture of nature in his poems. "The lake is flooded, and human life does not stand still," the poet says. Shangerei conveyed childhood, its joy and fun through the image of a jerboa, and the past of life through the image and image of nature.[12].

A horse, a swan bird, a white falcon, a lake, a mind, a sharp sword, a sparkling fantasy, a tushtan of the yellow steppe-all this is in the song of the Shangere language, in the subtleties of picturesque reflections" [13]-we are convinced of the power of picturesque thoughts arising in the poet's poems.

One of the features of Kazakh poetry of the early twentieth century was that at that time Kazakh poets, addressing the listener, realized the advantages of a word that was printed on stone and printed on paper by word of mouth. A large number of Kazakh books, newspapers, magazines of various contents were published from cities such as St. Petersburg, Orenburg, Kazan, Ufa, Tashkent. On their pages, along with new works by writers and poets, articles were published about social inequality, about the present and future of the Kazakh people. The population's attention to the past-history, material and spiritual culture - has increased. Along with collecting and publishing samples of Volkler, some of which have been preserved in the mouths of the country thanks to ancient manuscripts, many of which were published in search of the legacy of the old Zhyrau, poets. Russian Russian poetry was especially well known from the heritage of the ancient Zhyrau, and they also closely followed the trends and motives of the Russian literature of their time, fueled by Russian and Western European classical poetry. In the Kazakh literature of the late XIX-early XX century, it stands out for its originality. Skilfully combining ancient forms with new themes, the poet in many of his poems brought the theory of "pure art" out of sound. Life, characterized by national coloring, intricate images, occupies a special place in the work of Shangerei in mysterious philosophical poems built on the changeable reflections of the world. This work, as you know, echoes the fact that it is one of the leading themes throughout the XIX century in Kazakh literature. However, in the works written about a meaningless world, the personality of people prevails over public, national interests. The past of the khanate, the fangs of the country, the degradation of the lands upset the poet only from a purely class point of view. Nevertheless, Shangerei's works have become one of the main sources of the development of Kazakh lyrics [14] – as the scientist noted, Shangerei's work is a mirror of his life. The basis of his work are reflections on life, covering various aspects of social life, reflections on love, friendship, huts, natural phenomena and poems about art, education, science. His public opinion, his reflections, were once based on the realities of life, once on longing for the past. Looking around,

he perceives the changes in his life with sadness. "There are no former, former times, former rich, Sultans, such men will not be born anymore."

Shangerei could not accept most of the innovations of his time, despite the fact that he loved the old life and said that it needed to be reinstated. It follows from this that excommunication from secular life, devotion to nature, its various phenomena, the glorification of small themes, the intertwining of one's thoughts around it, the practice of naked art, that is, "individualism".

Philosophically speaking, the poet's thoughts about life and death illustrate the reality of life. Neither an animal, nor a bird, nor a Kulan on the ridge survive if they fall into a well, play toads on their ears, fall into the water, catch a tiger that is waiting for its way. He won't survive either. The sniper, throwing up the antelope skin, evaded the saxaul, delivered death to him with one shot. A sniper won't get rid of death either. No matter who says they're not going to get rid of a deadly bullet. The poet, who treated the social construction of his time, does not hope for the future. The poet seems to understand the collapse of an old public building to a certain extent as a tragedy of his own head.

A newspaper called Kirghizskaya Pravda, published at the beginning of the XX century, in its 20th issue for 1919 wrote: "there are many brave people on the entire Kazakh steppe who, like everyone else, fought to wake up their people. In the Semipalatinsk region, Abai, and in our Bukееvskaya Horde-Sh. Bokeev, G. Karashev, I. Mendikhanov"[15].

Russian Russian is taught by Shangerei Gumar, introduces him to the outstanding works of Russian and European countries, tells the main novels, novellas. Gumar tells and distributes what he hears to rural people" - K. Sydykov, Sh. Bokeev demonstrates the traditions and trends characteristic of the poetic school of Abai [16] appreciating respect and care stemming from true friendship, G. Karash in 1910-1912 printed and published in Orenburg literary works "resin", "Kokseld" some poems of Shangerei are included in the collection of legacies.

With the financial support of Sh . In the period from 1911 to 1913, the newspaper "Kazakhstan" (Ural-Orda) was published. The publication has done a lot of work to highlight the educational and educational space in the minds of the population, to promote settlement in order to remain a landowner. "It also reflects Shangerei's nationalist personality. This testifies, in particular, to the poet's dissatisfaction with the imperiousness of the colonists, who distorted the historical name of the nation with a chauvinistic bias, calling him "Kirghiz-kaysak", "Mangul".

Thus, Zh. Aimautov in a research article "on the poetry of Magzhan " wrote: Kazakh poets have Shangerei's creativity - the power of the word is close to Magzhan [17].

In fact, a false world in a pure national concept, rounded into four lines, connecting the fleetness of the world with the picturesqueness inherent in the poet khas, embodies the individuality inherent in true skill.

The works of Shangerei: "Kuyryk atyp kuliya" ("Syrshy"), "Omirdin ontui", "Zhalganshy zharyk dunie!", "Koltorgai", "Taudagy tas uyadan", "Bura sandi, ak tanda", "Bul dunie panylgyn etedi eken", "Sungardai shalyktagan tas uyanyn" mysteriously expresses his deep thoughts about life, creation, man, and he sings the facets and secrets with great inspiration.

In the mysterious lyrics of Shangerei, there is a wonderful combination of fleeting imagination, a sense of a beautiful world and ambitious elevation, spiritual sadness and sadness. The poet was fascinated by the ambition and ingenuity inherent in the poet's poetry, as well as the embroidered verses describing the bottomless depths of the human soul. Magzhan in "pedagogy": "Fantasy is the basis of floral, picturesque life ..." [17]

It is known from history that the leader of the nation A. Bokeikhanov from the June decree of the tsar of 1916 tried to unite the intelligentsia of the nation under one banner, under the banner of honor, when he shouted about how I can lend a helping hand to the children of the Kazakh people crying with blood. Here, in the midst of the upheavals of 1916, A. Bokeikhanov especially trusted Sh. Bokeev. For the nation, executive functions were the focus of attention of Sh. Bokeev, A. Bokeikhanov from Bokey Horde in repaying noble deeds, i.e. in providing any assistance to people in the rear work of the front, in repaying civil debt. For example, in the issue of the newspaper "Kazakh" No. 221 for 1917, A. Bokeikhanov said: "I can make the guys I indicated below an interpreter," and noted Shangerei from Bokey Ord, saying: "service, work for people is pure courage."

A. Bokeikhanov appreciated Sh . Bokeeva as a respectable, highly cultured and conscientious citizen. In the article "Minsk, 15 / III" A. Bokeikhanov made an appeal to convene the II general Kazakh Kurultai in Orenburg. It was transmitted in the form of telegrams to respected citizens in different parts of the Kazakh

land[18]. He has a great responsibility for creating the unity of the people, preserving the Kazakh lands along with addressing the people.

The works of the poet Shangerei saw the printed page only at the beginning of the XX century. The collections of some poets included only individual works. These are the collections "Shayyr", "Kok sildir", published in the 1910s by Gumar Karashovich from Orenburg. In a dedication poem written about Gumar Shangerei, he praised his work. In the following years, Shangerey also published works. These are: "the poems of Shangerei" (a collection compiled by Manaev) [19]. 1934. Textbooks for students of the 9th grade of Esmagambet Ismailov. Almaty, 1939,[20] 1940. "Three centuries sing" (collection). A., 1965 [21]. "Five centuries sing" (collection). [22] A., 1989. Volume 2. Opinions about the work of Shangerei are found in the textbook X. Zhumaliev for secondary school in 1942 and the history of Kazakh literature in 1959 (author 3. Akhmetov). Shangerey's poems were published in 1911 in the collection "Shayyr", as well as in the collection "Kokseldir", in 1926 in the collection "Three Mourning", and in 1934 in a separate book based on the collection of N. Manaev. Some of the poet's poems were published in the collections "Shayyr" [23] (1910) and "Sudak" [24] (1912). These collections were printed with G.Karash. In Soviet times, a collection of poems by the poet (1933) was published in the city of Kyzylorda. Worries about time, time, nature, science, art. The poems "Passage of Life", "Science", "Edison", etc. illustrate the legitimacy of a changeable, transitional life with the most fertile words, touching drawings of ancient Kazakh poetry. His poetry embodies with professionalism the most diverse secrets of the era in which the poet lived, the wise, thoughtful way of thinking of the steppe Kazakh. The collections include poems "Three centuries sing" and "Five centuries sing".

Conclusion. In Soviet times, Kazakh literary criticism could not openly speak, admit about the Shangerei poet. The figures and owners of art who lived before the revolution were subjected to excessive demands in our literary criticism, and the main criterion determining their origin, origin and property, i.e. wealth, was determined in advance, and not their works. Such left-sided activity (proletcultism), having failed to rise to the rank of science that survived the agony of the epoch, also did not receive its assessment.

Not only Shangerei, but also all our poets-writers from the Alash intelligentsia who committed before the revolution as a whole. Their fate almost on the same edge turned out to be alien to Soviet culture.

In the works of Shangerei, the themes of art, science, and education are highlighted. Makes efforts to understand that one of the conditions necessary for the development of society is science. Shangerei urged young people to study and do science. We noticed that Shangerei invested special efforts in the education of the population, provided financial assistance.

Shangerei's poems contain an image of each stage of life. He depicted the life of five, seventeen, twenty-six years, and also depicted childhood, masculinity, old age. Not only Kazakh poetry of the early twentieth century, but also Alash the venerable – Kazakh intellectual Shangerey Bokeuly.

References:

1. *the poetic world of Akhmetov Z. Abay. - Almaty, 1995 – - 260 P.*
2. *Kuleev B. Say, White Birch (compiled by M. Begimbetova. K. Shamenov. The general editorial office was headed by Y. T. Dyusenbayev. - Almaty, writer, 1969. -323 P*
3. *Baisheyev S. on the study and use of the literary heritage of our people. Literary heritage and its study. // Materials of the scientific and theoretical conference on the main problems of Kazakh literature // June 15-19, 1959.*
4. *Akhmetov Z. Sh.on the study of Bokeev's work. June 15-19 Literary Heritage and its study. // Materials of the scientific and theoretical conference on the main problems of Kazakh literature // June 15-19, 1959*
5. *Karashev N. about the influence of the magazine "Aikap" on the formation and development of the Kazakh literary language. Literary heritage and its study 1961 - 227 P.*
6. *Almaty Akshamy. - 2006. - October 31*
7. *Auezov M. history of literature Almaty "native language", 1991-240 P.*
8. *unknown pages of Syzdykov K. Mukhtartan.- Almaty. "Kazakhstan", 1997-228b*
9. *Bazarbayev M. poetry is the king of the word, the palace of the word. "Writer", Almaty 1973. -256 P*
10. *Derbisalin A. Kazakh pre-October Democratic literature. - Almaty, 1966 -312 P.*
11. *five centuries sings. Volume II. Almaty, 1989.*
12. *ZHUMALIYEV K. Kazakh literature of the XVIII-XIX centuries.*
13. *Almaty, 1967, Part II.*
14. *X. Suyunshaliyev. Kazakh literature of the XIX century. Almaty, 1986.*

15. . R. Nurgaliyev, *Telagys*. Almaty, writer, 1986, page 5.
16. "Almaty akshamy" November 14, 2006, Page No. 131-12
17. Shangerei " for the first time-my language..."//Kazakstankaya Pravda. – 21 May 1997.
18. ShortanbayKanayuly. *My people are amazed*. (Compiled By K. In Jonah). - Almaty, 2002.-216 P.
19. *Kazakh literature at the beginning of the XX century*. - Almaty, 1994. -350 P.
20. *Derbisalin A. Kazakh pre-October Democratic literature*. - Almaty, 1966 -312 P.
21. *Kirabaev S. SpandiyarKobeev*. - Almaty, 1958. -160 P.
22. *Manaev N. Shangerei. Collection of poems*. - Almaty: 1934. - 79 P.J.
23. *Kazakh song at the turn of the century. Poetry of the XIX and early XX centuries*. Almaty: Raritet, 2007-392.
24. *Bazarbayev M. poetry is the king of the word,the palace of the word. "Writer"*, - Almaty 1973 -256 P

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы, 1995. – 260 б.
2. Күлеев Б. Айтшы, ақ қайың (Құрастырғандар; М.Бегімбетова., К.Шәменов. Жалпы редакциясын басқарған Ы.Т.Дүйсенбаев. -Алматы, Жазушы, 1969. -323 б
3. Бәйсейев С. Халқымыздың әдеби мұраларын зерттеу мен пайдалану жайында. Әдеби мұра және оны зерттеу. //Қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференция материалдары// 1959ж. 15-19 июнь.- 3б.
4. Ахметов З. Ш.Бөкеевтің творчествосын зерттеу туралы. 15-19 июнь Әдеби мұра және оны зерттеу. //Қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференция материалдары// 1959ж. 15-19 июнь -1 б.
5. Қарашев Н. Қазақ әдеби тілінің қалыптасып дамуына «Айқап» журналының тигізген әсері жайлы. Әдеби мұра және оны зерттеу 1961ж.- 227 б.
6. Дара тұлға - //Алматы Ақшамы. – 2006. – 31 қазан -11
7. Әуезов М. Әдебиеттарихы Алматы «Ана тілі»,1991-240 б
8. Сыздықов К Мұхтартанудыңбеймәлімбеттері .-Алматы. «Қазақстан»,1997-228б
9. Базарбаев М. Өлең-сөздіңпатшасы, сөзсарасы. «Жазушы», -Алматы 1973.-256 б
10. Дербісәлин Ә. Қазақтың октябрь алдындағы демократияшыл әдебиеті. – Алматы, 1966 –312 б.
11. *Бес ғасыржырлайды. II том*. Алматы, 1989.
12. *Жұмалиев Қ. XVIII-XIX ғасырлардағықазақәдебиеті*.
13. Алматы, 1967, II бөлім.
14. *Х. Сүйінішәлиев. XIX ғ. Қазақәдебиеті*. Алматы, 1986.
15. . Р.Нұрғалиев, *Теләгыс*. Алматы, Жазушы, 1986 жыл, 5-бет.
16. «Алматы ақшамы» 2006 ж. 14 қараша, №131-12 бет
17. *Шангерей «За каменной стеной – немеет мой язык...» //Казахстанкая правда. – 21 мая 1997.*
18. *ШортанбайҚанайұлы. Қайранхалқым. (ҚұрастырғанК.Жүністегі)*. – Алматы, 2002.-216 б.
19. *XX ғасыр бас кезіндегіқазақәдебиеті*. – Алматы, 1994.-350 б.
20. *Дербісәлин Ә. Қазақтың октябрь алдындағыдемократияшыләдебиеті*. – Алматы, 1966 –312 б.
21. *Қирабаев С. СпандиярКөбеев*. – Алматы, 1958.-160 б.
22. *Манаев Н. Шәңгерей. Өлеңдержинағы*. - Алматы: 1934. - 79 б.].
23. *Ғасырлартоғысындағықазақжыры. XIX ғасырдағыжәне XX ғасырдыңбасындағыпоэзия*. Алматы: Раритет, 2007-392б.
24. *Базарбаев М. Өлең-сөздіңпатшасы,сөзсарасы. «Жазушы», -Алматы 1973 -256 б.*